НИКОЛАОС МУЦОПУЛОС

БАЗИЛИКАТА ·СВЕТИ АХИЛИЙ· В ПРЕСПА

ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ ПАМЕТНИК-СВЕТИНЯ

ИЗДАТЕЛСТВО ВИОН

Това издание е посветено на
1000 годишнината от смъртта на цар Самуил
и е отпечатано в тираж 100 – номериран и поименен.

Този екземпляр е пореден

№ 86

и е притежание на

Борис Драганов.

Това богатство дарих на студентите и младите учени от ПУ „П. Хилендарски" в годината 2009. Да учат и помнят нашето минало.

Б.

Това издание е посветено на
1000 годишнината от смъртта на цар Самуил
и е отпечатано в тираж 100 – номериран и поименен.

Този екземпляр е пореден

№ [redacted]

и е притежание на

[redacted]

НИКОЛАОС МУЦОПУЛОС

БАЗИЛИКАТА •СВЕТИ АХИЛИЙ• В ПРЕСПА

ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ ПАМЕТНИК-СВЕТИНЯ

Издателство •ВИОН•
Пловдив, 2007

Книгата се издава с любезното съдействие
на Министерство на външните работи
на Република Гърция

и със спомоществователството на:
Международен панаир – Пловдив;
Пловдивски Граждански клуб;
“Оргахим” АД – Русе;
“Съединение” АД – Пловдив;
Хари и Милена Мунджели;
проф. Младен Григоров;
Лука Станчев;
Иван Кузманов;
Фондация “Пловдивско възраждане”;
“Пловдив БТ” АД;
Рашко Радомиров;
Димитър Русев;
Божидар Здравков;
Омирос Фотиядис

© Николаос Муцопулос
© Димитрис Зисиадис – превод
© Издателство “Вион” – Пловдив

ISBN 978-954-9501-73-5

Драги български читателю,

Когато преди 30 години стъпих за първи път на остров *Свети Ахилий* в *Малкото Преспанско езеро*, археолозите още работеха около величествената базилика на цар Самуил. Бях много развълнуван и силно смутен от факта, че в *България* почти не се знае за съществуването на този български исторически паметник, където се намира гробът на великия български цар Самуил. Оттогава си поставих за цел да направя популярна тази българска светиня.

Едва когато с моя приятел от остров *Свети Ахилий* Коста Парашкевопулос направихме през 2003 година първия от десет века помен за успокоение душите на погребаните в базиликата и около нея, мечтата ми започна да се реализира. *Българската национална телевизия* показа панихидата на българите в *Отечеството* и по света. Година по-късно чудесните филми на Горан Благоев "Островът на цар Самуил" и на проф. Аксиния Джурова "Властта на словото" впечатлиха и развълнуваха зрителите. Гостуването на проф. Муцопулос през 2005 година в Пловдив позволи на широката общественост да чуе за забележителните му археологически разкопки на острова в *Малкото Преспанско езеро*. Нещо повече – тогава той разказа за намирането на гроба на българския патриарх Герман в малката църква на комит Никола в село *Герман*. За съжаление, тази толкова интересна новина и до днес е малко известна в *България*.

Сега българското културно присъствие на остров *Свети Ахилий* е по-значително със скулптурите и картините на българските автори, които четири години участват в организираните летни пленери. Все по-често върху гроба на цар Самуил могат да се видят цветя, поставени от български туристи. Ще бъде много радостно ако представянето на тази монография стане повод да бъдат означени по подходящ начин гробовете на българските царе и самуиловия зет и балкански светец – "благия" принц Иван-Владислав.

Веднага желая да отбележа много доброто поддържане на цар Самуиловата патриаршеска базилика и нейното феерично осветяване вечер, което прави чест на гръцките власти. Те не са пропуснали да отбележат, че този храм е "построен през X век, по поръчка на българския цар Самуил."

Щастлив и горд съм, че моите усилия доведоха през 2005 година в базиликата Негово всесветейшество Вселенския патриарх Вартоломей, след което последва международна конференция с основен доклад на проф. Муцопулос за неговите археологически открития на остров *Свети Ахилий* и в областта на *Преспанските езера*. Тържествената литургия в голямата базилика на цар Самуил, катедрален храм на българския патриарх, водена от Негово светейшество архиепископа на *Атина* и цяла *Гърция* – Христодулос, сякаш възкреси славното време на българския цар. Може би е дошъл моментът, когато неговите мощи да намерят полагащото им се място.

Изказвам своята голяма благодарност и признателност на проф. Николаос Муцопулос за неговото приятелство, за отзивчивостта му и готовността да даде съгласие за превода и отпечатването на български език на тази монография.

Изразявам благодарност и към проф. Василка Тъпкова-Заимова за написването на предговора към нея.

Държа да благодаря на моя стар приятел Веселин Сариев (мир на праха му!), който стана причина за моето първо отиване на остров *Свети Ахилий*; на генералните консули на *Република Гърция* в град *Пловдив* г-н Никос Матюдакис и г-н Ставро Накос, без чиято помощ тази книга нямаше да бъде пред вас;

на г-н Димитрис Зисиядис, направил с истински ентусиазъм трудния превод;

на кмета на град *Пловдив* д-р Иван Чомаков, който винаги е заставал зад моите инициативи;

на *Пловдивския Граждански клуб*, който подкрепи превода на тази монография.

Признателен съм на *Пловдивския международен панаир*, в лицето на г-н Йордан Радев и на г-н Валентин Минев, управител на издателство "Вион", които реализираха отпечатването на тази книга.

Пожелавам на българските читатели приятни и интересни часове с монографията на проф. Муцопулос, като съм сигурен, че тя ще запълни много ниши в тяхното познание за българската история и ще породи редица мисли, а защо не и спорове. Защото само в спора се ражда истината!

февруари, 2007 година
град Пловдив

Лука Станчев

ПРЕДГОВОР

Винаги си спомням с удоволствие как преди около тридесет години седяхме на една пейка в приятна солунска градина и проф. Муцопулос ми раказваше за изследванията си върху *Преспанската базилика Свети Ахилий* и как, наблюдавайки движението на слънчевите лъчи около олтарния купол и държейки в ръка фотоапарат, с помощта на прозрачна хартия можал да възстанови от поизтритите надписи (намиращи се на втория стенописен пласт в апсидата) имената на епархиите, зависещи от тамошния престол, издигнат по времето на Самуил в *Патриаршия*. В края на XIX век ги разчетел руският учен Н. Милюков, защото тогава били в по-добро състояние, но по времето, когато ги разглеждал известният наш учен Йордан Иванов, вече били полуизтрити. Друг път слушах с увлечение подробностите, които той ми разказваше за облеклото от приписвания на цар Самуил скелет, защото дългогодишните му изследвания имаха голяма стойност не само за науката. Неговите разказите бяха като приказка. Този учен – архитект и художник – има навика да допълва своя разказ, като държи лист хартия и молив в ръка, за да онагледява думите си.

Впрочем изследванията на проф. Муцопулос за базиликата *Свети Ахилий* край *Преспа* и изобщо за целия *Преспански район* траят повече от три десетилетия. Неговите публикации са многобройни. Достатъчно е да се хвърли поглед върху един от трите тома, наречени АРМΟΣ, които излязоха през периода 1990-1991 година със статии на негови колеги (между които имахме удоволствието да бъдем и аз, и моят покоен съпруг), по случай 25-годишната му преподавателска дейност.

Искам да припомня също тези публикации на проф. Муцопулос, засягащи въпросите около *Преспа*, които намериха място и в наши издания. Има една рецензия, която покойната проф. Мара Цончева, известна художничка и изкуствоведка, помести в органа на нашия *Институт по балканистика* при *Българската академия на науките* (“Etudes Balkaniques”, 1975, № 3, стр. 134-137). Това е много положителна рецензия за отпечатаните дотогава на гръцки език три негови тома, които са резултат от разкопките в *Костур* и в *Свети Ахилий* и които излязоха съответно през 1965, 1969, 1972 години. Авторката изказва най-вече одобрението си за изследването на стенописите в съответстните три пласта от дяконикона, в южната част на църквата и пр.

Публикация на проф. Муцопулос, озаглавена *Le tombeau du tzar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa,* отпечатахме в същото издание, този път през 1984 година (№ 3, стр. 114-126) . По-късно тази статия беше препечатана в т. II от събраните му съчинения /в три тома/, които излязоха от печат в *Солун* през 1989 година.

Има споменавания в българския печат и за някои други негови публикации, но аз се спирам, вече в по-късно време и все във връзка с творчеството на проф. Муцопулос, на две статии. – Едната е от проф. Павел Георгиев със заглавие “За столицата *Преспа* след Йордан Иванов” , а втората – от проф. Димитър Овчаров “*Преспа* по времето на Йордан Иванов и след него”. И двете са отпечатани в “Известия на исторически музей – Кюстендил”, т. IV от 1992 година, където двамата български археолози разглеждат историята на *Преспа* в нейното развитие, като първият се спира и на църквата в с. *Герман* до *Преспа*, а вторият дава много подробна информация изобщо за успешните проучвания на проф. Муцопулос, особено върху образа на Самуил, който ще засегнем по-долу. Впрочем статия, посветена специално на проф. Муцопулос, е отпечатана от проф. Овчаров и в известното издание “*Мадара, Плиска, Преслав*”. Той отделя повече място за него в книгата си “Човек и добре да живее, умира...” (С., 1993 г.)

Последното изследване на проф. Муцопулос, което излезе у нас, е посветено на църквата в с. *Герман* край *Преспа*. То е на гръцки език и е поместено в сборника в чест на проф. Аксиния Джурова “Образ и Слово” (София, 2004 г.). Ето и заглавието му: “ΓΕΡΜΑΝΟΣ, ΕΝΑΣ ΜΟΝΑΧΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΕΣΤΙΝΗ ΣΤΗΝ ΠΡΕΣΠΑ ΤΟΝ 9ο ΔΙΩΝΑ”

Но да се върнем към настоящото издание, което предлага в превод на български език последната монография на проф. Муцопулос. Тя излезе през 1999 година и е един вид обобщение на проучванията му за *Преспа*, които в течение на годините той издаде както на гръцки, така и на други езици. Съдържа повече от 300 страници и е богато илюстрирана, както повечето от другите му публикации.

Да се спрем по-основно на съдържанието на книгата. Подробно, понякога и емоционално, е описана базиликата в сегашното ѝ състояние – 44.70 м дължина, 22 м ширина, три кораба, от които централният е по-широк от страничните. Тези кораби са разделени от 7 двойки стълбове, а към притвора има два входа – от юг и от запад. Към централната апсида има синтрон, а в средата му се намира площадка за трона (както се предполага) на патриарха. Олтарът е отделен от централната част с преграда, от която са запазени фрагменти с орнаменти. Той лежи върху мрамор със следи от надпис. Налице са и парчета от стари плочи, произхождащи от предходни гробове. Много подробно са разгледани надписите от централната апсида със специалния метод, за който споменах по-горе. А и особено внимание е обърнато на един гръцки надпис с текст, взет от псалм, датиран и разчетен от предходните изследвачи – французите G. Schlumberger и Ch. Diehl и допълнен от проф. Муцопулос. Не е пропуснат фактът, че има фрагменти, пръснати около самата базилика, които свидетелстват, че на това място е имало строителна дейност още в *Античността*. Базирайки се и на известни византийски текстове, проф. Муцопулос поставя изграждането на църквата след превземато на Лариса от Самуил, т.е. след 986 година. Впрочем, голямата точност на датировките, които предлага авторът, главно във връзка с погребенията на известни лица, се дължи на намерените монети, на които той се спира също много обстойно.

След частични разрушения на базиликата през XI век, които проф. Муцопулос приписва отчасти на нападенията на *Сицилийските норманди*, когато пострадват и много от стенописите, са последвали възстановки и поправка на фреските, което се дължи може би на прочутия Охридски архиепископ Лъв /1037-

1066/. След този период погребенията са извършвани в нартекса. От намерените 18 скелета, 9 са били ориентирани на изток, 3 – на запад и 6 – на юг. Авторът излага много подробно аргументите си, че между тях са мощите на свети Ахилий Лариски, на когото е посветена църквата, за която говорим, както и мощите на неговите "сподвижници" свети Икумений и свети Диодор от градовете *Трики* и *Скопелос*. Сред находките в дяконикона интерес представлява една ампула с името на мироточеца свети Димитър, който е големият светец-покровител на *Солун*. Този светец има особено значение, защото и самият свети Ахилий е смятан за мироточец. Обърнато е внимание и на един медальон с образа на света Теодора, който е намерен пак в дяконикона. Проф. Муцопулос прави неколкократно и сравнения на *Преспанската базилика* с някои от известните църкви от този период, на първо място със *Света София* в *Охрид*.

В обсега на разглежданите проучвания на *Преспанската базилика* е най-интересно, може би, разкритието и изследването на тези от гробовете в базиликата, за които след дългогодишни разкопки и проучвания, проф. Муцопулос успя да убеди някои от колебаещите се археолози, историци и антрополози, че принадлежат на фамилията на Комитопулите. Споменахме вече намерените четири гроба. Този от тях, който бил намерен първи, е празен. Вторият носи скулптиран кръст върху плочата на капака. Най-интересен е третият (В), в който е намерен скелет на сравнително възрастен мъж, положил глава на скъпа възглавница. Носил е ризница, около кръста му имало парче от златотъкан плат. Покойникът бил със счупена кост на лакътя. Информацията от някои писмени извори, позволява на проф. Муцопулос да направи предположението, че това е гробът на цар Самуил, който починал на около 70 години. Сигурно случайно неговият гроб не е бил ограбен при нашествията на *сицилийските норманди*. Продължавайки своите наблюдения, проф. Муцопулос достига до заключението, че разпръснатите кости в гроб Д показват, че там пък са намерили последното си пристанище Гавраил-Радомир, убит през 1015 година, както и неговите деца, защото тези кости са на млади хора и дори малки деца. Що се отнася до гроб Б, авторът изказва внимателното предположение, че там е бил погребан самуиловият зет Иван-Владимир, който бил убит при посещението си в *Преспа*, както ни осведомява известният *Дуклянски презвитер* в своята хроника, писана на латински език. По-късно жена му Косара, самуиловата дъщеря, пренася тялото в манастира Shën Gjon край Елбасан. Следвайки практиката, прилагана при погребенията на самуиловите роднини, авторът изказва предположението, че в споменатия празен гроб А може би е бил положен Иван-Владислав, последният владетел на *Първото българско царство*. Що се отнася до мястото, където родителите на Самуил са намерили последния си покой, проф. Муцопулос го търси (както впрочем преди това и Й. Иванов) в нартекса на църквата при с. *Герман*, пак край *Малкото езеро* на *Преспа*.

Нека да добавя, че между другите доказателства за твърдението, че тези гробове са на самуиловата фамилия, авторът обръща внимание и на надгробната плоча, намерена през 1888 година в с. *Герман*, на която има латински надпис, който в превод гласи: "*Рипсима Божия слугиня*". Тук, макар и да не става вече дума за самата *Преспанска църква*, нещата се подредиха убедително. Такова е мнението и на други специалисти, като гръцкия антрополог проф. А. Пулянос и на българския му колега проф. П. Боев, който написа не малко страници в тази насока.

В последните глави на своя труд проф. Муцопулос дава отчасти рекапитулация на своите изследвания, като на места добавя или поизменя някои от изводите, до които е стигал в предходните си проучвания. Отново става дума за някои стари традиции, продължили и през периода на изграждането на църквата, като поставянето на монета в устата на покойниците – позната антична практика. Споменава се за употребата на вторично употребен материал от град *Лика*. Допълнително са изяснени и образите от стенописите.

Един въпрос е поставен тук отново. – Че строителите гърци, дошли откъм Лариса и че говорели и пишели на гръцки език. Оттам пък следва заключението, че надписите и графитите, за които вече стана дума, са свидетелство, че езикът в Самуиловата държава бил гръцки. Разбира се, отваря се възможност за дискусия по тези въпроси. – Според българските изследователи, главно слависти, има стара билингвистична традиция в това отношение и че са налице и български надписи на кирилица, като прочутият надпис от 993 година за самуиловото семейство или надписът на Иван-Владислав "самодържец български". Традицията да се превежда от гръцки на български език е трайна в цялата средновековна българска държава и особено в западните ѝ части. Има например в *Синайския манастир* един славянски препис на служба за свети Ахилий Лариски, правен вероятно по-рано (за него писа проф. Кл. Иванова) в един от стихирите на който светецът е наречен "съгражданин на българите". В тази връзка стои и въпросът, който също занимава проф. Муцопулос – за етническия състав и пъстротата на населението в района, който той изучава.

Това ни дава още един аргумент да приветстваме наличието в български превод на един от трудовете на известния и много ценѐн гръцки колега, който е посещавал многократно България и където има много приятели, с които сега ще има още по-голяма възможност да обменя мисли по важни въпроси от историята на *Балканите*. Защото искам да прибавя накрая, че след излизането през 1999 година на преведената сега негова книга, разглежданата тук тематика продължи да интересува българските специалисти не само от университетските кръгове, но и представителите на интелигенцията, която се изявява на по-широко ниво. Ще спомена само някои от последните публикации: например статията, озаглавена "Преспа" от проф. Павел Георгиев в "Кирило-методиева енциклопедия" (т. 3 от 2003 г.); монографията на А. Чилингиров "Църквата "Свети Герман" до Преспанското езеро" (Берлин, 2001 г.); книгата на А. Съботинов "Българският произход на цар Самуиловия род" (София 2005 г.) и други.

Да пожелаем, впрочем, по-нататъшно успешно сътрудничество с проф. Николаос Муцопулос!

проф. Василка Тъпкова-Заимова

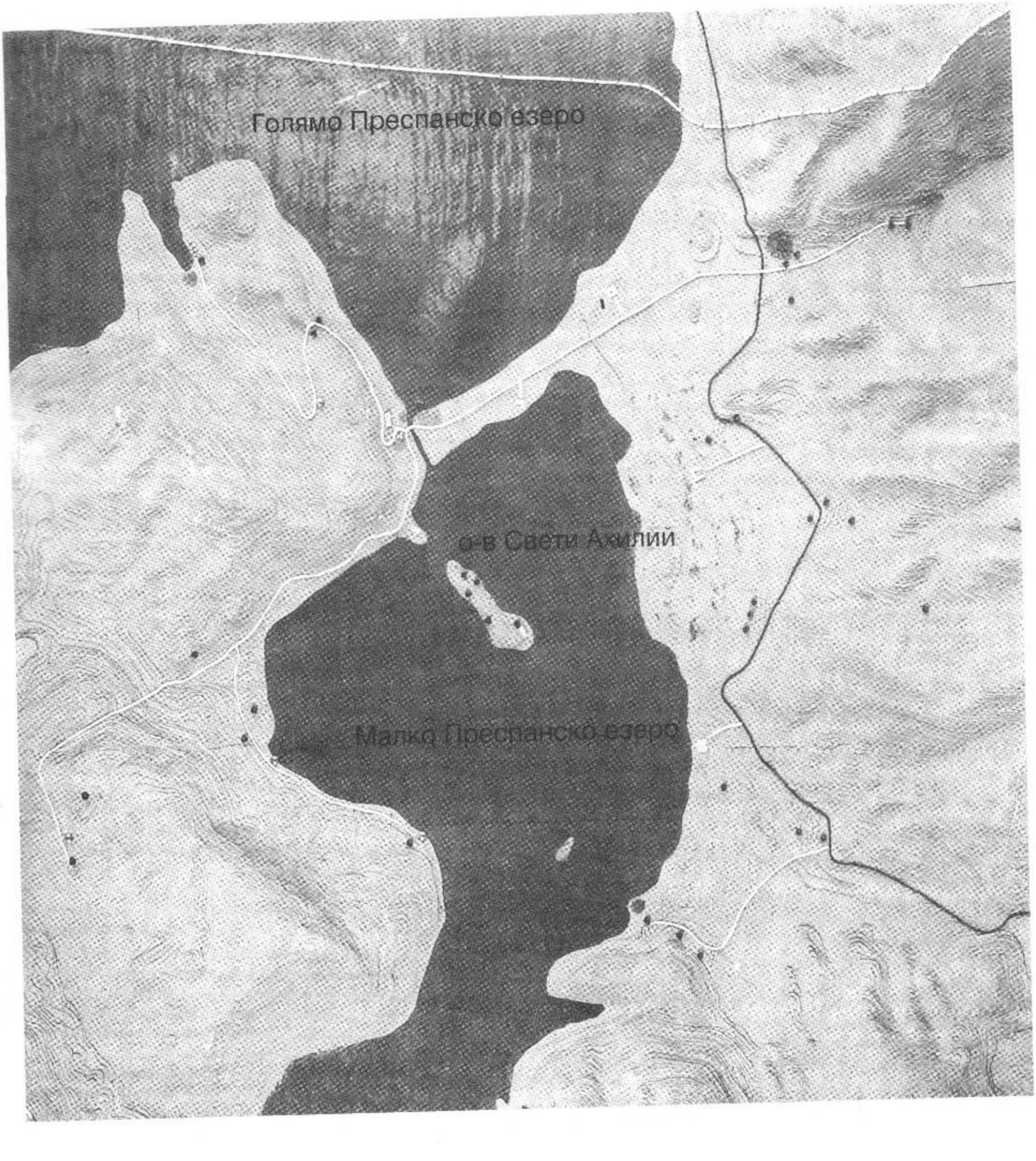
Голямо Преспанско езеро
о-в Свети Ахилий
Малко Преспанско езеро

1. Околностите на *Преспа* (*фотомакет*)

I. Увод

Зад нас остават теснините на *Писодери*, шосето започва равномерно да се спуска надолу по път, образуван от преди много години и който всъщност представлява единственият възможен достъп до двете езера. След *Свети Герман* черният път става равен и преминава през плодородни ниви. Ивица земя разделя двете *Преспански езера* и постепенно се стеснява, достигайки оголената *Планина на рибарите* (*Нивицанска планина)* до местността *Перовска Кула*, където се намира граничната застава (ил.1). На това място посетителят може да намери лодка ("плава"), която ще го отведе до острова *Свети Ахилий*, намиращ се в *Малкото Преспанско езеро*. Въпреки че и двете езера се намират твърде близо едно до друго, те са свързани помежду си и имат твърде различен облик както по отношение на пейзажа, така и по отношение на рибите и цвета на водата. *Голямото Преспанско езеро* е със скалисти брегове, просторно е като море, водите му са лазурни, а дъното е покрито със ситен пясък. Бреговете на *Малкото Преспанско езеро* са изцяло мочурливи и обрасли с тръстика, с много зеленина – дори дъното му зеленеее – и всякакъв вид блатни растения, пълно е с едри риби, все още улавяни от малкото останали на острова и пристигащи от съседното село *Псарадес* рибари. Поради разликата в надморската височина *Малкото Преспанско езеро* захранва с вода *Голямото*, посредством един тесен канал.

Във водите на *Голямото Преспанско езеро* се намира и *"Тристранната граница"*, тоест точката, в която се пресичат границите на *Албания*, бивша *Югославия* и *Гърция*. Бялата шамандура, която в ясно време се вижда с просто око, фиксира държавните граници, определяни обикновено чрез полоси и върху водната повърхност.

Между източните брегове на езерото и планинския масив, който се издига величествено и представлява естествената граница между бивша *Югославия* и *Гърция*, има една тясна котловина. Първото съседно село, намиращо се на територията на бивша *Югославия*, е *Наколек*, чието наименование (от самия корен на думата е видно) доказва наличието на древно наколно селище в езерото. Старите преспански рибари разказват, че в блатата край източните брегове на *Малкото Преспанско езеро* мрежите им неведнъж са се оплитали в неподвижни дървени колове, намиращи се и днес на дъното. Това впрочем представлява едно ценно свидетелство за нас – изследователите, търсещи характера на селището на могъщия владетел, разтърсил със своето въстание балканските земи между началото на последната четвърт на X в. и второто десетилетие на XI в.

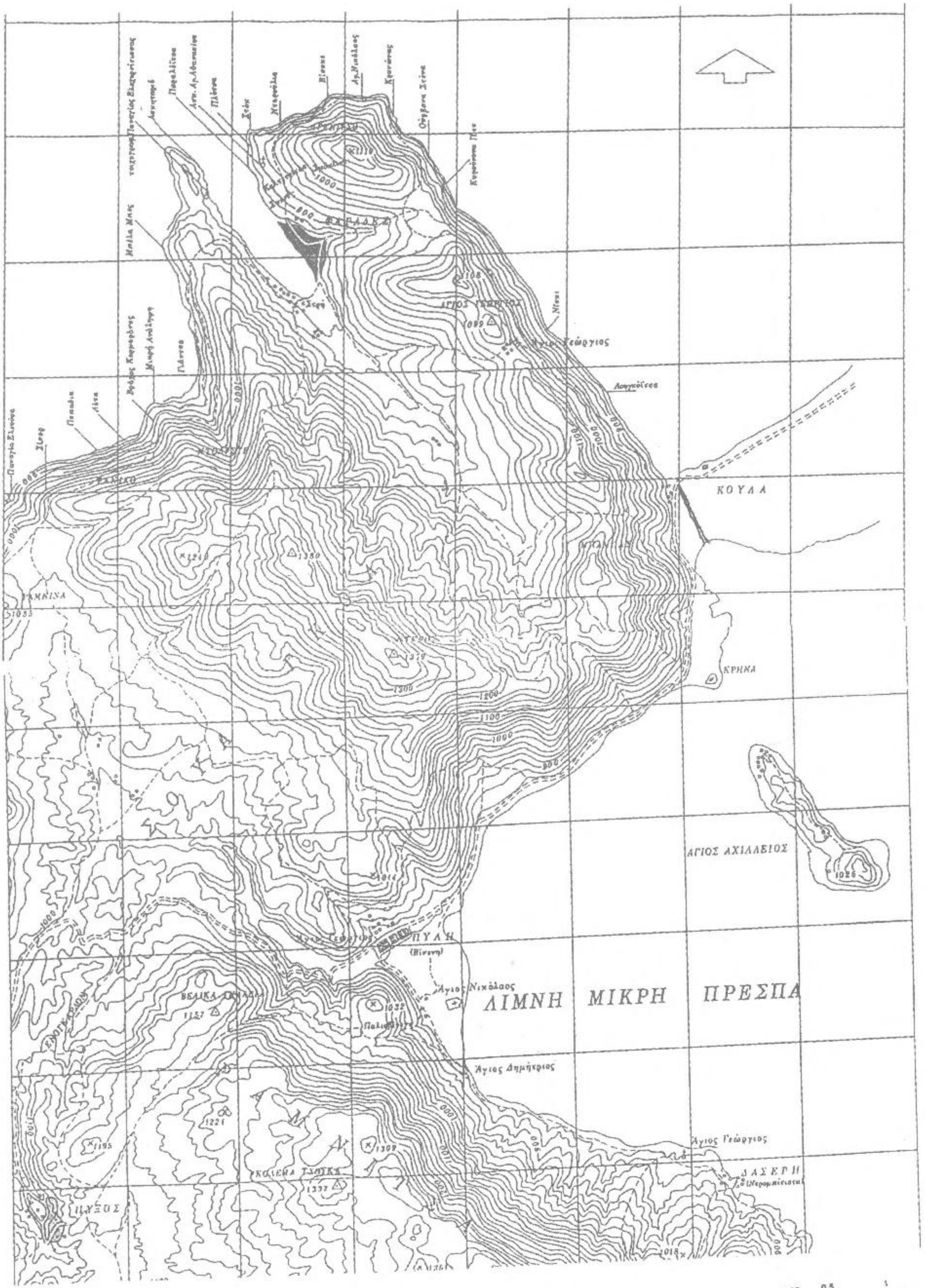
ΚΟΥΛΑ
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
Άγιος Γεώργιος
ΚΡΗΝΗ
ΑΓΙΟΣ ΑΧΙΛΛΕΙΟΣ
1026
ΠΥΛΗ
(Βίνενη)
Άγιος Νικόλαος
ΛΙΜΝΗ ΜΙΚΡΗ ΠΡΕΣΠΑ
Άγιος Δημήτριος
Άγιος Γεώργιος
ΔΑΣΕΡΗ
1350
1371
1221
1195
1309
0.1 0.2 0.5 1 KM
1:20.000

2. Остров *Свети Ахилий* в *Малкото Преспанско езеро*, връх *Кула*, планината *Сула Гол* и районът на *Псарадес* (*Нивица*) с някогашните места, обитавани от отшелници

Не бих искал обаче с такава лекота да обърна гръб на граничната полоса.

И тъй, в подножието на планинския масив, представляващ границата с бивша *Югославия*, има възвишение, където върху един камък, които местните хора наричат "*Марко нога*" личат някакви следи.

Силно се съмнявам дали легендите за митичния герой Крали Марко почиват на някаква историческа истина. Известни са мащабите на географското им разпространение. Достигат до места, където никога не се е простирала властта на малкия прилепски владетел. Историята никога не е посвещавала на Крали Марко страници, изпълнени с героизъм и съпротива срещу турските нашественици. Напротив – известно е, че след като бил победен, той воювал като васал на султана, по време на завоевателните му войни срещу християнското население в земите отвъд *Дунава*, където в крайна сметка намерил и своята смърт. Зад Крали Марко, чийто образ народното въображение представя винаги като героичен конник, подозирам че се крие някаква много древна местна легенда за "тракийския херос", за "тракийския конник", чието име в крайна сметка се е смесило с личността на владетеля от *Прилепската област*.

Нека обаче се върнем към *Малкото преспанско езеро*, намиращо се изцяло на гръцка територия, с изключение на един малък участък в южния му край, който навлиза в албанска територия. Островът, имащ форма на круша, едва ли е бил същият през *Средновековието*, още по-малко – в *Античността*. Впрочем старите преспански жители разказват, че дедите им били наричани "рекарци" и били дошли от другаде. Това се доказва и от находките, които днес се намират на дъното на езерото, както и от следите на древно селище в югозападния край на остров *Свети Ахилий,* които преди много години се показаха над спадналата поради суша водна повърхност и ни дадоха полезни сведения за живота на острова през елинистичния период и най-вече през годините на римското владичество (ил.2,5).

Впрочем, до отсрещния бряг водят тайни проходи през гъстите тръстики, които обгръщат бреговете на езерото. Това, че в тези бродове, наричани "улцес", не расте тръстика, местните хора го обясняват с факта, че на това място дъното е настлано с калдъръм (ил.3,4).

Един гръцки надпис от епохата на римското владичество, взидан в стените на храма *Светите апостоли,* съдържа в себе си наименованието на съществуващото върху югозападния бряг на езерото антично македонско селище *Лика*: [ΛΥΚ] ΑΙΩΝ Ι ΠΟΛΙΤΕΙΑ.

Един друг надпис открихме във вътрешността на храма *Свети Никола*, намиращ се на отсрещния западен бряг на езерото в местността *Винени*: ΕΤΟΥΣ / ΟΡΕΣΤΙ / ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΝ / ΓΛΑΥΚΟΥ ΤΟΝ / ΑΔΕΛΦΟΝ / ΗΡΩΑ [1].

За следващите векове не разполагаме със сведения как е протичал животът на острова и в неговите околности. Няма съмнение, че по време на своите нашествия славяните са се заселили и по тези места. Впрочем известно е, че славяните са предпочитали да отсядат по крайбрежията на реките или бреговете на езерата.

Островът *Свети Ахилий* е бил рядко посещаван. Но когато все пак това се случвало, не е представлявало трудност, да бъде известена наблюдателницата *Кулата* [2] на острова, за да дойде "плава" [3]. Точно тук двете езера са свързани посредством един провлак, който разделя малката пясъчна ивица, образувайки брод, водещ от *Гладно поле* към скалистия хребет на планината *Псарадон Сула гол (Нивицанска планина)* в местността *Старо Перово.* (ил.2)

Маршрутът, който следва "плавата", за да достигне до острова, е труден и представлява всъщност една пътека, една "улица", проправена в тръстиката, изпълнена със знаци, чиито тайни единствено местните хора знаят. Ако човек се озове тук в сезон, когато цъфтят водните лилии ("капите"), образуващи навсякъде в езерото островчета от цветя, които вълните, породени от бавните тласъци на греблата ("весла"), задвижвани ритмично в широките халки ("крецк"), леко поклащат, трябва да благодари на съдбата, че му е предоставила тази възможността да види такова великолепно зрелище.

Островът най-общо има продълговата форма (с дължина приблизително 1 700 м), само от средата надолу постепенно се разширява [4] (ил.5). На това място се намира и най-голямото възвишение [5]. Наближаваме единственото селище на острова – петнадесет изработени от камък къщички с чардаци и фурни – намиращо се на брега, на "скала". Всеки дом има своята "плава" [6] и своето пристанище, скрито сред тръстиките. Жителите основно са земеделци, имат обаче и крави, които пасат свободно из ливадите на острова. Когато тревата изсъхне ги водят с плуване на отсрещния бряг, където има паша в изобилие. Често ловят риби [7] – езерото винаги ги възнаграждава с богати дарове: шарани ("крап"), цукани ("цафра"), скопузи, прикя ("мбренка"),

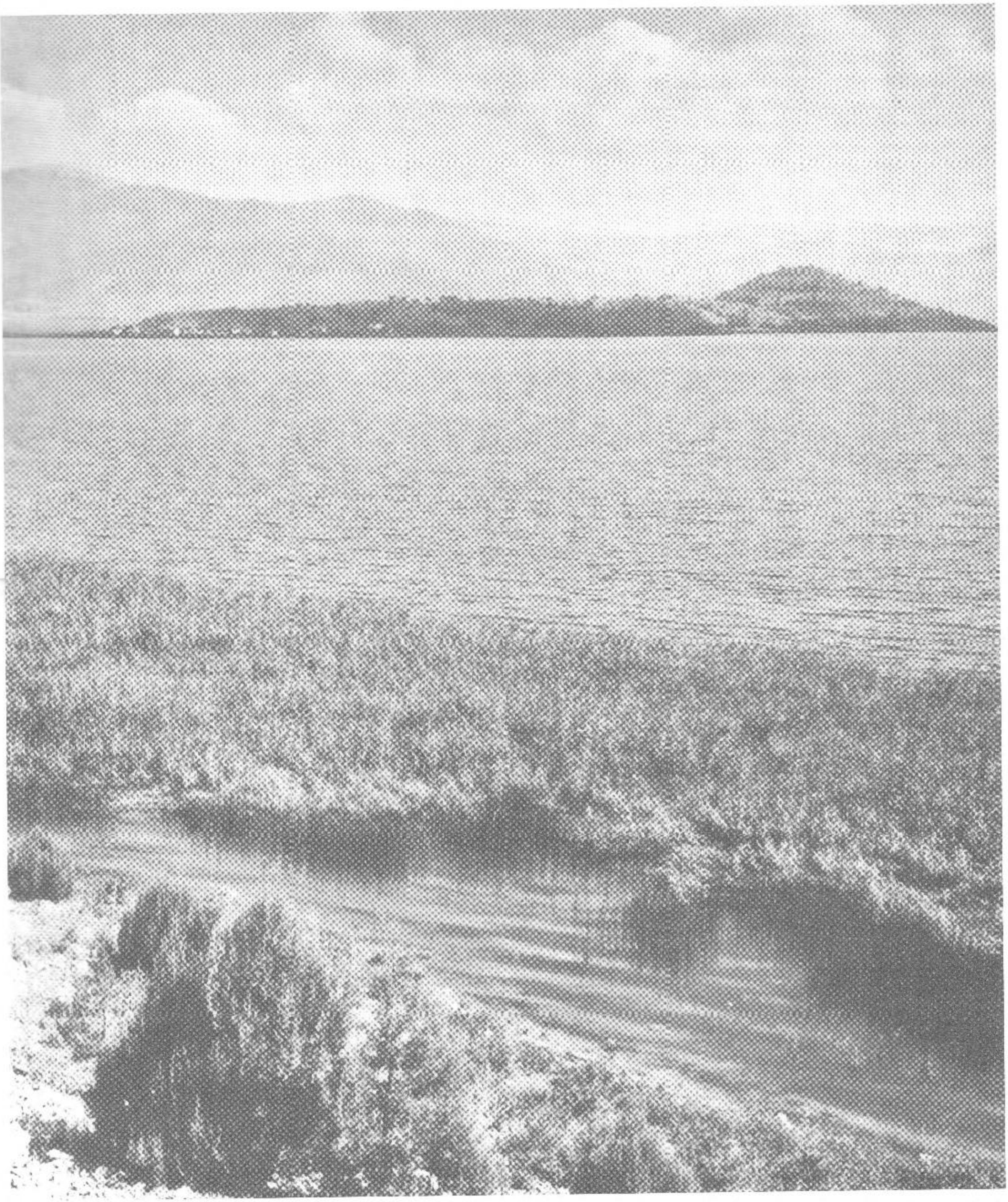

3. Остров *Свети Ахилий*, гледан от западния бряг на езерото, от землището на *Пили* (*Винени*). Отляво е ниският хълм *Кула*, а отдясно е *Калето*

цирони (“белбици”), кефали (“клен”) и змиорки (“янгула”). Рибарските им принадлежности са първобитни – същите, които са ползвали техните бащи и дядовци: мрежи, кукички, големи мрежи, харпуни, каламени въдици (“котцес”), сакове (“чирпал”). През зимата хвърлят дънери (“лоста”) в недълбоките води на езерото, образувайки по този начин същински плитчини, в които по време на голям студ намират убежище цироните. После с шум на барабани плашат рибите, а рибарите мятат мрежите в кръг и ги улавят. В миналото водите на езерото често са замръзвали.

В дълбоката древност хората са ловували без мрежи, а само с харпуни. Единият от рибарите бавно движел веслата, а другият заставал на носа с харпуна и се прицелвал напосоки, щом забелязвал тръстиката край брега да се поклаща. Вълнението на мътните води, примесени с кръв, привличало и други риби, харпуните били мятани един след друг. Според разказите на възрастните хора уловът бил винаги достатъчно богат.

Йордан Иванов [8], посетил острова през 1907 година, споменава, че островът бил собственост на някой си грък от *Битоля*. В миналото принадлежал на един албанец, а нивите били обработвани от жителите на село *Ахилий (Аилий)*. В годините на турското владичество областта *Преспа (Будурлик)*, както и съседната *Ресен*, били част от *Битолската кааза и санджак* [9].

Наследниците на Марковци [10], споменати от Иванов, се срещат и днес на острова – това са Маркопулите. Бай Филип Маркопулос бе най-възрастният човек на острова и на всички им беше приятно да го слушат как им разправя случки от миналото. Случвало се е когато и ние присядахме да го слушаме как разказва легенди за острова:

“Двама братя-гърци от *Битоля*, единият от които погребан по-късно в същия град, закупили острова от един турски бей. След това разделили чифлика. Този, който починал – Атанасиос Цацос Виктури (Викторос) – го дарил на манастира. Местните хора били крепостни селяни. През 1925 година те закупили земята. Тогава островът и селото били все още манастирски чифлик. В руините на голямата черква (базиликата *Свети Ахилий*), разрушена от турците след завладяването на *Македония,* била заровена патерицата на светеца. Преди много години езерото *(Малкото Преспанско езеро)* го нямало, а имало само една река. На всеки 23 години приижддали водите ѝ. През 1917 била залята цялата местност, в 1940 и 1963 се повторило същото. Според възрастните хора на острова е имало 12 черкви. *Свети Никола* била разрушена, намирала се е над пътеката, точно срещу *Свети Георги*. *Свети Атанасий* била разположена в местността *Фойка* (кедър), а *Спасовата черква* (на името на Спасителя) – в местността *Спас*. Днес е запазена единствено *Свети Георги* (само в нея се води богослужение), а останалите – *Свети Димитър*, *Дванадесетте апостоли*, *Богородица Порфира* и *Свети Ахилий* – са в руини”.

И бай Филип продължава своя разказ: “След като излизаха от черквата *Свети Ахилий,* хората отиваха в местността *Мрамор* над *Свети Никола*. От село *Пили (Винени)* се виждаше покрива на черквата (*Свети Ахилий*). *Свети Герман* беше преместена в село *Германи* (*Свети Герман*). Съвсем наблизо, край границата между *Гърция* и бивша *Югославия*, в една местност, наричана “*Марконога*”, са запазени отпечатъци от стъпалата на Крали Марко и ловджийското му гонче[11].

Всичките сечива на острова, като например домашната посуда и каруците (“кола”), теглени от тромави волове, са изработени от твърдо дърво без гвоздеи. Всичките им свързващи елементи са дървени, най-вече при каруците и раклите. Умело поставени, дървените клинове изпълняват ролята на свързващи елементи. По този начин, щом обстоятелствата налагали, всичко се разглобявало и се товарело на лодките. Това е един отколешен навик, останал още от номадския начин на живот на хората.

На продълговатия остров *Свети Ахилий* има две възвишения. По-ниското се намира в северната част на острова, където селището, както и повечето останки на средновековните черкви носи името *Кула*. По посока на местността *Спас* се издига най-големият, обрасъл с гора, хълм *Калето*[12], върху чийто връх се срещат следи от византийски укрепления и основи на военен лагер. Става дума за крепостта, която била изградена на острова от император Василий Българоубиец при неговото завръщане след победата му край *Охрид* и за която Г. Кедрин споменава че: “...след като се спуснал от *Охрид* дошъл край езерото, наречено *Преспа* и разположил войските си в укреплението, над което изградил *Василида* ......” [14]. Гръцкият *Виенски ръкопис* на Скилица 74 (Codex Vindobonensis hist.grace. LXXIV) е съхранил името и на другата крепост, построена от Василий II на острова в *Малкото Преспанско езеро*, на върха на хълма *Калето*, а по-късно и Кедрин допълва следното: “ ...и друга в споменатото помалко езеро, която нарекъл *Константион”* [15]

4. Остров *Свети Ахилий*, гледан от възвишението *Крина*

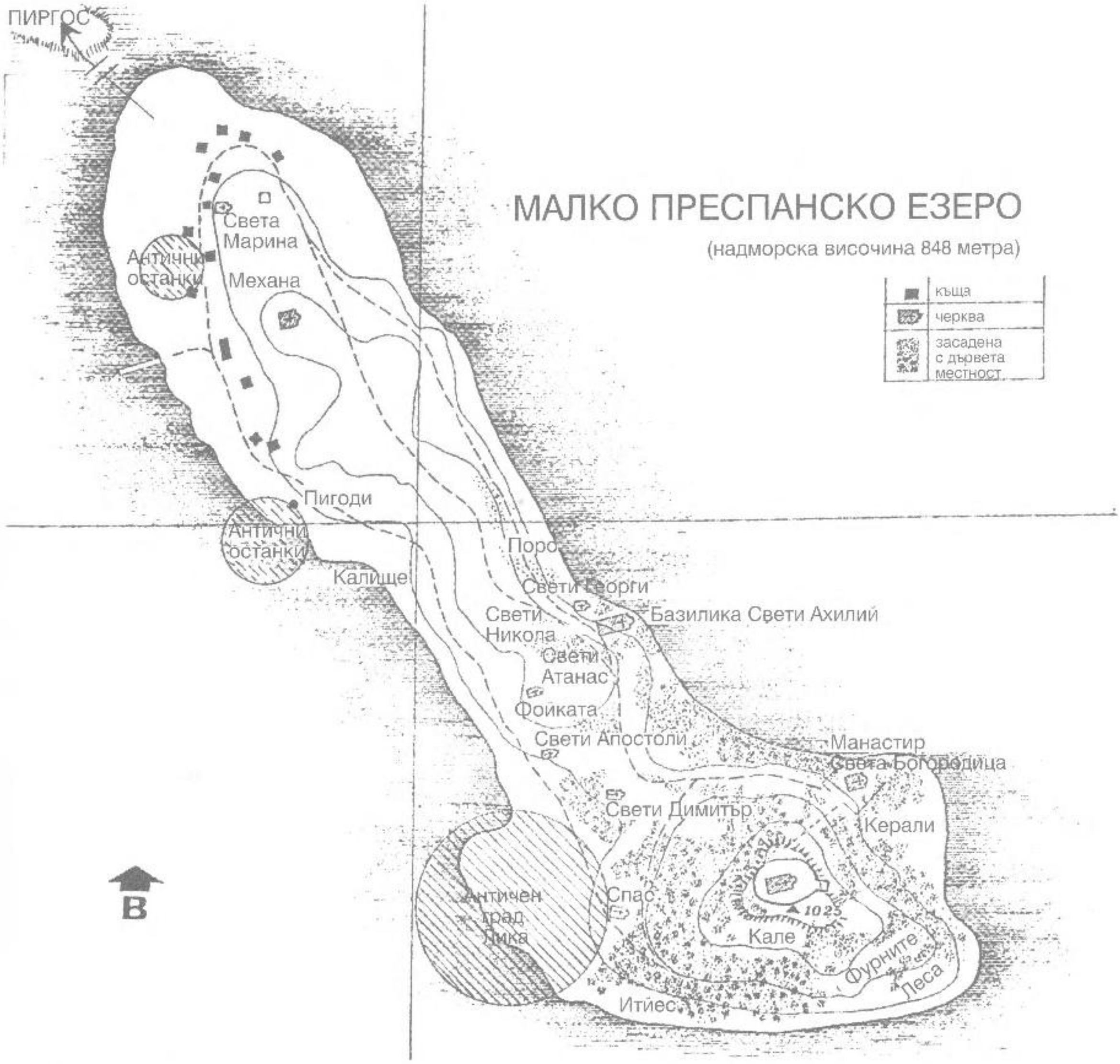
ПИРГОС
МАЛКО ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО
(надморска височина 848 метра)
къща
черква
засадена с дървета местност
Света Марина
Антични останки
Механа
Пигоди
Антични останки
Калище
Поро
Свети Георги
Базилика Свети Ахилий
Свети Никола
Свети Атанас
Фойката
Свети Апостоли
Манастир Света Богородица
Свети Димитър
Керали
Античен град Лика
Спас
1025
Кале
Фурните
Леса
Итйес
В

5. Остров *Свети Ахилий* с крепостта *Константион* на връх *Калето* (1025 м). (*Очертаните в кръгове местности са с археологически находки*)

Островът вероятно за определен период от време е носил името на крепостта. Иванов изказва предположението, че руините на крепостта, горе над село *Царевдвор* (което означава царски дворец), може би имат връзка с укрепленията на византийския владетел Василий, т. нар. *Василида*. В село *Плати (Стирково*) е разпространена една легенда, в която се разказва, че: "Югоизточно от селото, на разстояние един час път нагоре в планината, има извор. Нарича се *"Царски извор"*. Наблизо има руини, доказващи, че тук е имало нещо. Хората разправят, че имало крепост, която охранявала пътя *Свети Герман – Калитея*. Други пък разправят, че цар Самуил бил построил там ловен заслон, а на *Свети Ахилий* пък – летния си дворец".

От върха *Калето* се разкрива вълнуваща гледка, обхващаща цялото езеро чак до албанските планини, *Витринеци* и *Голямото Преспанско езеро* (ил.3). Камъкът, върху който седяхме сред развалините на крепостта, според една стара местна легенда, преграждa входа на таен проход, който води към недрата на планината и слиза ниско долу в една пещера, близо до манастира *Богородица Порфира* [19]. Подобни легенди, както е известно, често витаят във въздуха край порутените крепости.

На острова се срещат доста големи дървесни видове като кедри, кестени, орехи, че-

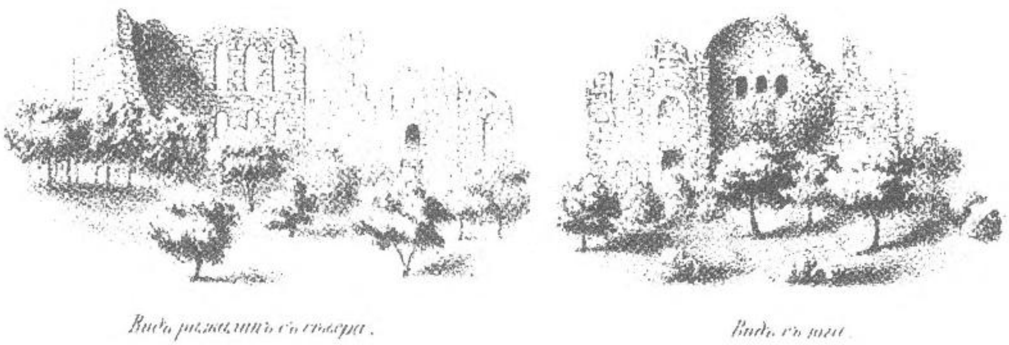
Видъ развалинъ съ сѣвера.
Видъ съ юга.

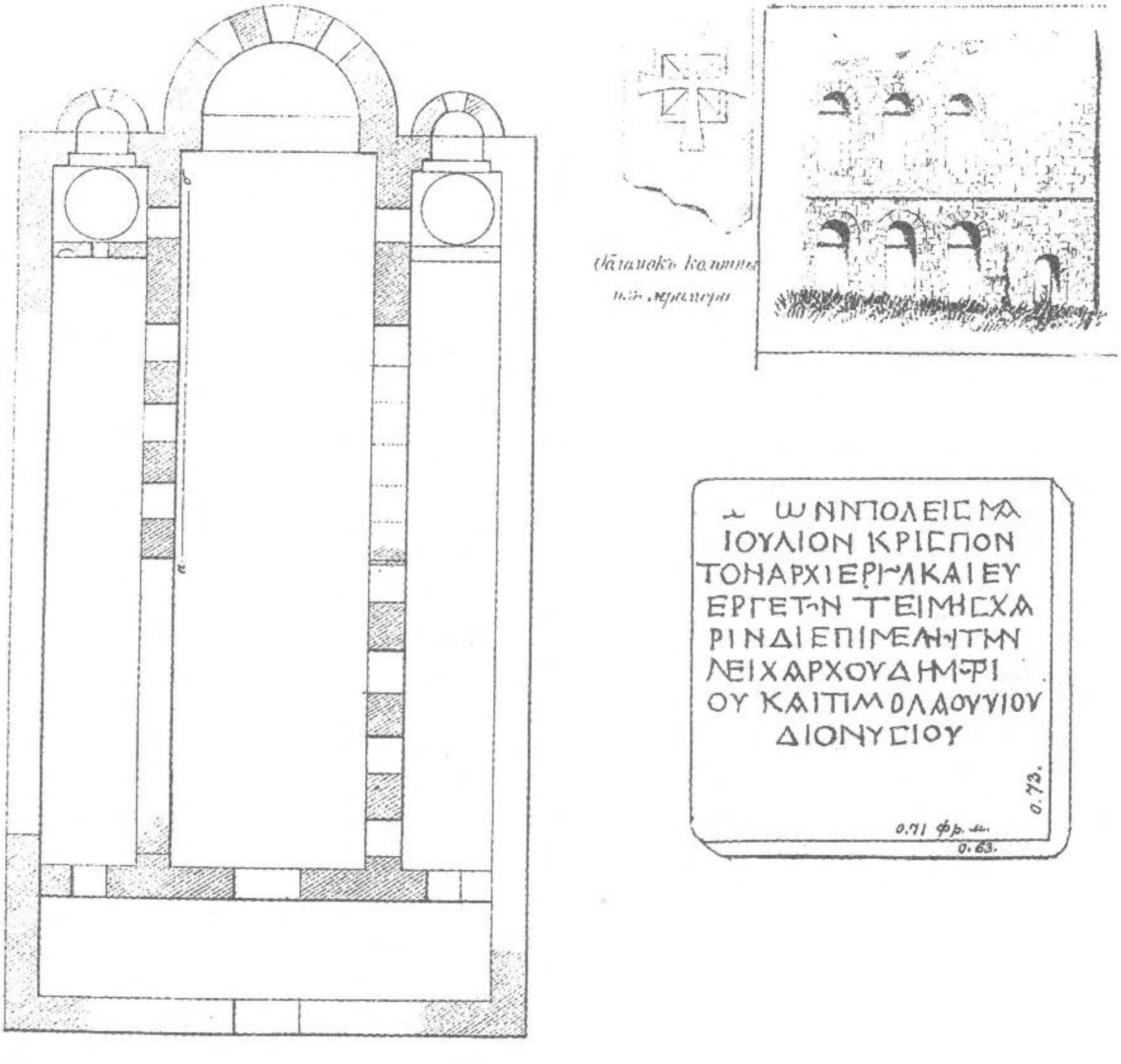
Обломокъ колонны изъ мрамора
ωΝΝΠΟΛΕΙΣΜΑ
ΙΟΥΛΙΟΝ ΚΡΙΣΠΟΝ
ΤΟΝΑΡΧΙΕΡΙ·ΛΚΑΙΕΥ
ΕΡΓΕΤ·Ν ΤΕΙΜΗΣΧΑ
ΡΙΝΔΙΕΠΙΜΕΛΗΤΜΝ
ΛΕΙΧΑΡΧΟΥΔΗΜ·ΡΙ
ΟΥ ΚΑΙΤΙΜΟΛΑΟΥΥΙΟΥ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
0.73.
0.71 фр. м.
0.63.

6. Базиликата *Свети Ахилий*, когато била посетена от архимандрит Антоний

7. Базиликата *Свети Ахилий* (*рисунки на архимандрит Антоний*)

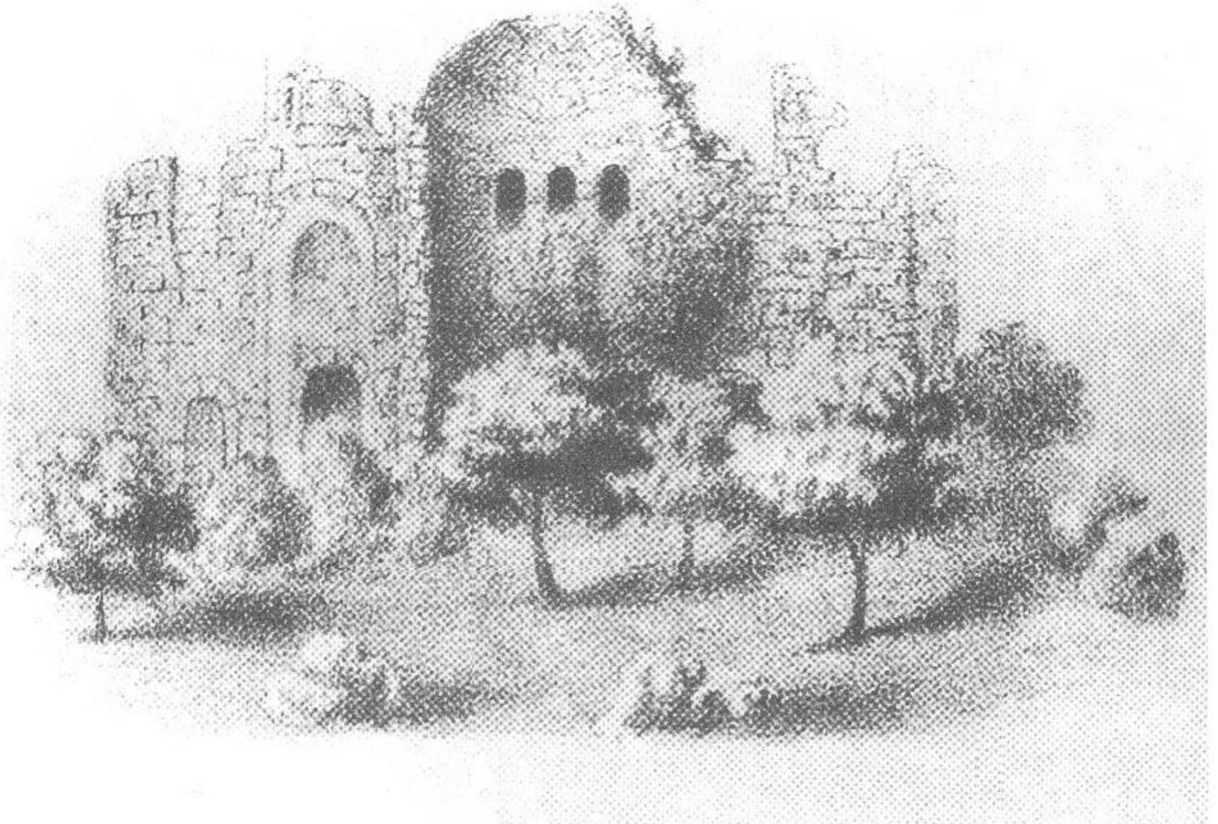

Видъ съ юга

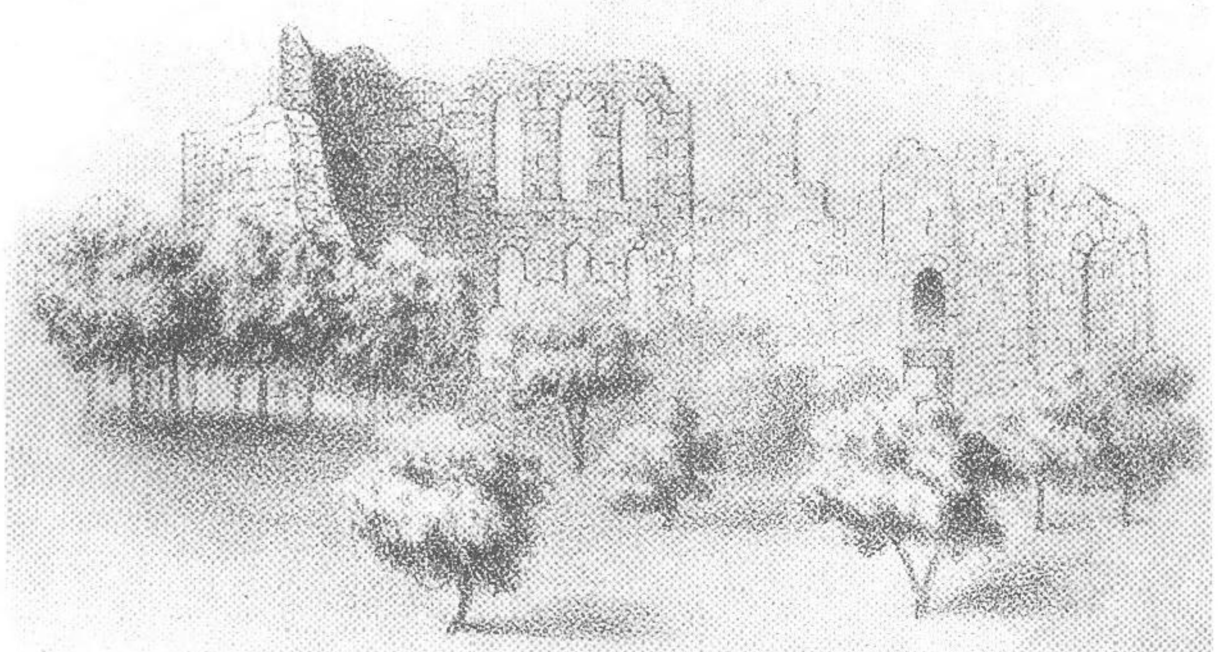

Видъ развалинъ съ сѣвера

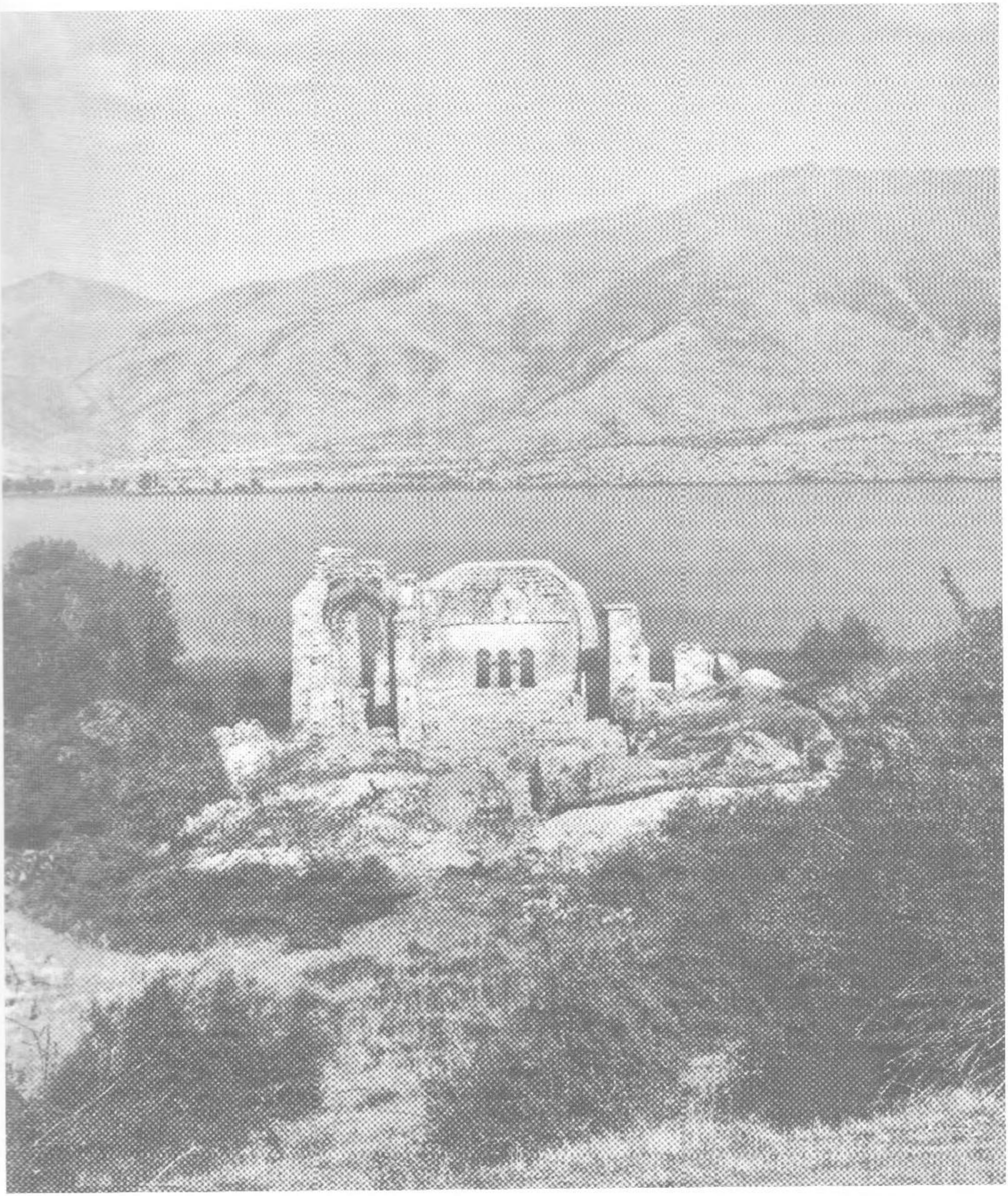

8. Руините на базиликата *Свети Ахилий*, гледани от отсрещния хълм (*фотография по време на разкопките през 1965 година*)

реши, облагородени и диворастящи круши, ябълки, не много черници и в изобилие пърнари. Иванов, посетил острова преди 60 години, споменава, че имало и много лозя. Обратният път от върха *Калето* е обрасъл с къпини, джанки, сливи и увивни растения. Безброй са подправките и билките, които местният водач ни разяснява на всяка крачка, използувайки тукашните им наименования: божье, терлинки, репей, чип, костени, меклуски, есен, кослива, дрек. Красиви тъмни багри, образуващи чудни композиции под последните отблясъци на слънцето – бакъреночервени цветове; зелени смарагди, наподобяващи нюансите на ръждата на зарит от много години в земята меден съд; лилави цветове – почти виолетови; аленочервени и прекрасна светла охра, преливаща в старо злато и лимоненожълто – са изплели безкрайни пъстри огради. На острова цари абсолютен покой. Продължаваме да слизаме по пътечката към *Фойка* и оставяме вдясно след себе си манастира на Богородица Порфира.

Съвсем близо до местността *Черешник* се намират развалините на *Свети Атанасий*, за които ни е говорил бай Филип, и малко подолу – по склона на *Калище* – руините на *Дванадесетте апостоли* [20]. След *Поро* забелязваме останките на базиликата *Свети Ахилий*, покрили източния скат на гърбнака на малкото възвишение *Кула* и обрасли с дива растителност. Само олтарната арка и два-три здраво изградени подпорни стълбове се открояваха сред джунглата от растителност и представляваха единственото архитектурно творение. Разстоянието оттук до блатата и гората от тръстики не е голямо. На този красив и усамотен, естествено укрепен остров, Самуил избрал да построи двореца си, голямата базилика в чест на Свети Ахилий, както и своята временна столица [21].

През 985/6 години, след много неуспешни опити, Самуил успява да завладее *Лариса*, откъдето взима тленните останки на светия чудотворец и мироточиви – покровител на града свети Ахилий и ги отнася в *Преспа*.

*

Според сведенията на Скилица – Кедрин (*Бон* II, стр. 436) допълнени с Код. U (fol.14v, 27 вж. Bozidar Prokic, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV и т.н. *München*, 1906, стр. 29), Самуил “ ..завзел много крепости, най-главната от които била *Лариса*, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на *България* и като ги зачислил в списъците на своите войници, използвал ги като съюзници срещу ромеите. Пренесъл и мощите на свети Ахилий, който бил епископ на *Лариса* по времето на Константин Велики и който взел участие в *Първия събор*, заедно с Ригиний Скопелски и Диодор Тракски и ги положил в *Преспа*, където се намирали неговите дворци, издигайки разкошен и величестен храм на негово име ”.

Самуил пренесъл светите мощи в *Преспа*, съпроводени от голям брой жители на *Лариса*, сред които имало майстори-зидари, строители и въобще хора с различни умения, на които впоследствие наредил да изградят голям храм, който да подслони неговата патриаршия. Там, на малкото преспанско островче, построил голяма базилика, представляваща патриаршески храм в столица на държава, която полагал усилия да утвърди. На това място била установена патриаршията с първия си патриарх на име Герман, който съгласно свидетелството (паметна бележка) в Cod. *Paris* на Николаос Монахос gr.880 XIII, 407v), бил : “Герман-Гавраил във *Воден* и в *Преспа*”.

Герман е бил първият патриарх на нетрайната държава на Самуил след отстраняването на Дамян през 971-972 години от Йоан Цимисхи. По-късно го срещаме установен в *Триадица (София)*. Това били трудни за *Българската църква* години. Самуиловите патриарси и църковният му синод не са разполагали с постоянно седалище и резиденция.

Във втория хрисовул /грамота/ на Василий II (1020), с който били определени правата на българския клир след потушаването на въстанието, четем следното: “след това, придвижвайки се от едно място на друго, архиепископите, кога в *Триадица*, кога във *Воден*, ту в *Мъглен*, както и *Охрид*, където понастоящем се намира (Йоан)”. Грамотата на Василий II, обаче пропуска да отбележи временното седалище на българската патриаршия в *Преспа*, където бил отседнал Герман-Гавраил и където Самуил бил изградил величествената си базилика, в която наличието на владишки тронове красноречиво говори за амбициите му да подслони в нея за постоянно патриаршията [22].

Самуил, както стана ясно от свидетелството на Й. Скилица, “... преселил жителите на *Лариса* с целите им семейства във вътрешността на *България* и... ги използвал като съюзници срещу ромеите”. От един надпис, надраскан върху камък в олтара на базиликата, намиращ се на високо място в югоизточния ъгъл, четем следното: «Κύριε βοήθει τον δούλο σου Ιωάννην» (“Господи, помогни на своя раб

Йоан"), както и други подобни.

От съществуването на този факт бихме могли да предположим, че строителите, които изградили голямата базилика, всъщност са били жителите на *Лариса*, т.е. лицата, които Самуил отвел и заселил, заедно със семействата им в *Преспа*.

Може също така да предположим, че не всичките жители на града са били отведени, а само големи групи хора със специфични умения. Впрочем бабите на острова не са забравили далечния си тесалийски произход. Това не е единственият издълбан (графит, sgraffito) гръцки надпис върху камъни в базиликата.

Съществуват и други надписи (във вид на молитва), издълбани върху ъглов камък в дяконика, досами конхата, където е следвало да бъдат положени мощите на светите Ахилий, Икумений и Ригиний – нещо, което на строителите, издълбали върху камъка надписите, било известно и те знаели, че предстои по-късно да бъдат покрити (неколкократно) с пластове стенописи.

БЕЛЕЖКИ:

[1] N.K.Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, σ.7. От същия, «Ο Άγιος Νικόλαος Πύλης (Βίνενης)», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 4, 1990, Θεσσαλονίκη 1993, σ.47.

[2] Както по време на турското владичество, така и днес в същата местност се намира гранична застава. На това място в миналото се виждали руините на село *Старо Перово*, дало името на старата кула *Перовска Кула*. След разрушаването му селяните изградили новото село *Ново Перово*, на южния бряг на езерото. (Йордан Иванов, "Столицата на цар Самуил в *Преспа*", *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare 1*, *София,* 1910, стр.57, бълг. ез..

[3] Подобни езерни лодки има в *Голямото Преспанско езеро*, както и в други езера на *Западна Македония*, най-вече обаче в *Костурското езеро*. Изображения на "рибарски съдове" от езерата вж. при *Γ. Σωτηρίου «Η λίμνη της Πρέσπας», Η.Μ.Ε. (= Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος)* 1926, σ. 155, εικ.4.

Описание и скици на "плава" вж. у *Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά,Τα αρχοντικά. Αθήναι 1962*, σ.4, 32-33.

[4] Описание на областта вж. у *Μαργ. Γ. Δήμτσα, Αρχαία Γεωγραφία, Μέρος Πρώτον, Χωρογραφία, Αθήνησι 1870*, σ.*λζ΄*, 37, 39, 40, 97, 98, 183. Γ.Α.Σωτηρίου, *«Η λίμνη της Πρέσπας», Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 126, σ. 151-152 и Йордан Иванов, "Столицата на цар Самуил в *Преспа*", *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare 1*, *София*, 1910, стр.55,56 (бълг.ез.)

[5] Надморската височина на езерото е приблизително 857 м. Напоследък обаче е отчетен силен спад в нивото на водата. Вж. Ν. Μουτσόπουλος, *«Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα»*, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοδ. Δ΄, τ. Δ΄τιμητικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι 1964, σ. 163 εξ.

[6] Нарича се и "*Порта*". Вж. у Иванов, стр.72.

[7] В *Малкото Преспанско езеро* риба ловят рибарите от острова и хората от съседното село *Микролимни*, както и други, които идват от село *Псарадес (Нивица)* от *Голямото Преспанско езеро*. (Иванов, Столицата на цар Самуил в *Преспа*, *София,* 1910, с.65, вж Ν.Θ. Σχινά, Οδοιπορικαί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου κλπ. Φυλλάδιον πρώτο. Εν Αθήναις 1886, σ. ζ΄). В първите години на XX век село *Аилий* или *Ахилий* е наброявало само четири къщи. Най-голямата къща, която принадлежала на Марковци, представлявала същинска задруга със своите 70 членове, която по-късно се разпаднала. И тъй, от 1907 година селото *Аилий* брояло вече 7 къщи. Относно броя на къщите в селото съществува едно народно поверие: Жителите вярвали, че броят на къщите в тяхното село не е могъл да надвишава 11. В случай че бъде построена 12-та, някоя друга ще бъде разрушена. Местността била смятана за свещена, черквите били много на брой и поради тази причина не е трябвало да продължава човешкият грях. Затова и къщите винаги остават "единадесет". Λαζ. Αν. Μέλλιος, «Θρύλοι και παραδόσεις περιοχής Πρεσπών», περιοδ. Αριστοτέλης, Φλώρινα» 1961. τεύχος 29^{ον}, σ.23.

[8] "Столицата на цар Самуил...", стр. 65.

[9] Вж, Ν.Θ. Σχινά, *Οδοιπορικαί σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου* κλπ., φυλλάδιον πρώτον, Εν Αθήναις 1886, σ.ζ΄.

[10] Друга стара фамилия на острова е тази на Петковци (Параскевопули), чиито наследници и днес се срещат в селото.

[11] В селото има едноименен храм. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, εκδ. Εταιρείες μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου

του Αίμου, Αριθμ. 69, Θεσσαλονόκη 1964, σ.9, πιν. 29-32 и от същия, "*Bysantinische und Nachbyzantinishe Baudenkmäler aus Klein-Prespa und aus Hl.German*", *B.N.J.* (= "*Byzantinisch – Neugrieshische Jahrbücher*"), *Internationales Wissenschaftliches Organ*, том 20 (1967), *Athen*, 1967, стр.30-49.

[12] "Кале" – турска дума, която означава крепост, крепостна стена. Μενελ. Δημητριάδου, Λεξικόν Ελληνο-Τουρκικόν, Τούρκο-Ελληνικόν, 1962, стр. 280.

[13] Йордан Иванов, стр.71 (бълг. ез.), N.K.Μουτσόπουλος, «Ανασκαφές βυζαντινών κάστρων στη Δ. Μακεδονία. 3. Ανασκαφή στην κορυφή του Καλέ στο νησί του αγίου Αχιλλείου στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας», *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 6, 1992, Θεσσαλονίκη, 1995, σ.18-23

[14] *Бон*, том II, стр.469.

[15] Вж. *Bozidar Prokic, Die Zusätze in der Handschrift des Johanes Skylitzes, München, 1906*, стр. 34, Иванов, пак там, 76. N.K. Μουτσόπουλος, Ανασκαφές βυζαντινών κάστρων στη Δ. Αμκεδονία. 3. Ανασκαφή στην κορυφή του Καλέ στο νήσι του Αγίου Αχιλλείου στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας». *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 6, 1992, цит. съч., стр.18-23.

[16] "Столицата на цар Самуил...", стр.76.

[17] *Tomo Tomoski, Quelques notes sur certaines localités au debut du XI siècle", 1000 Ans de l'insurection des Comitopules*,пактам,*Skopje,*1971,стр.203-212икарта210.

[18] Λαζ. Μέλλιος, пак там, стр.21.

[19] *N. Mutsopulos, "Byzant. Und Nachbyz.Baudenkmäler aus Klein –Prespa und aus Hl.German", B.N.J*, пак там, стр.4 и сл.

[20] Става дума за развалините на храма, споменати в началото на изследването ни, във връзка с открития в него надпис. N.K. Μουτσόπουλος, «*Ανασκαφή στο ναό των Αγίων Αποστόλων στο νησί του Αγίου Αχιλλείου στη λίμνη της Μικρής Πρέσπας», Βυζαντινά, τ.17, Θεσσαλονίκη 1994*, стр.329-398.

[21] Вж N. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, пак там, стр.1 и сл. от същия, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα*, пак там, стр.163 и "*Byzantinische und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus kleine-Prespa und aus HJ. German*", цит. съч., стр.1 и сл.

[22] Вж *V.N. Benesević, Opisanie greceskich rukopisej monast. St.ekateriny na Synaje.m.I, Peterburg 1911. Хрисовулът на Михаил VIII Палеолог: (1911): "Βασιλικόν γράφον τα ιεροκύκλια της αγιοτάτης μεγάλης εκκλησίας της α'Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας, Σερβίας και λοιπών». Η Βασιλικόν γράμμα* (стр. 547).

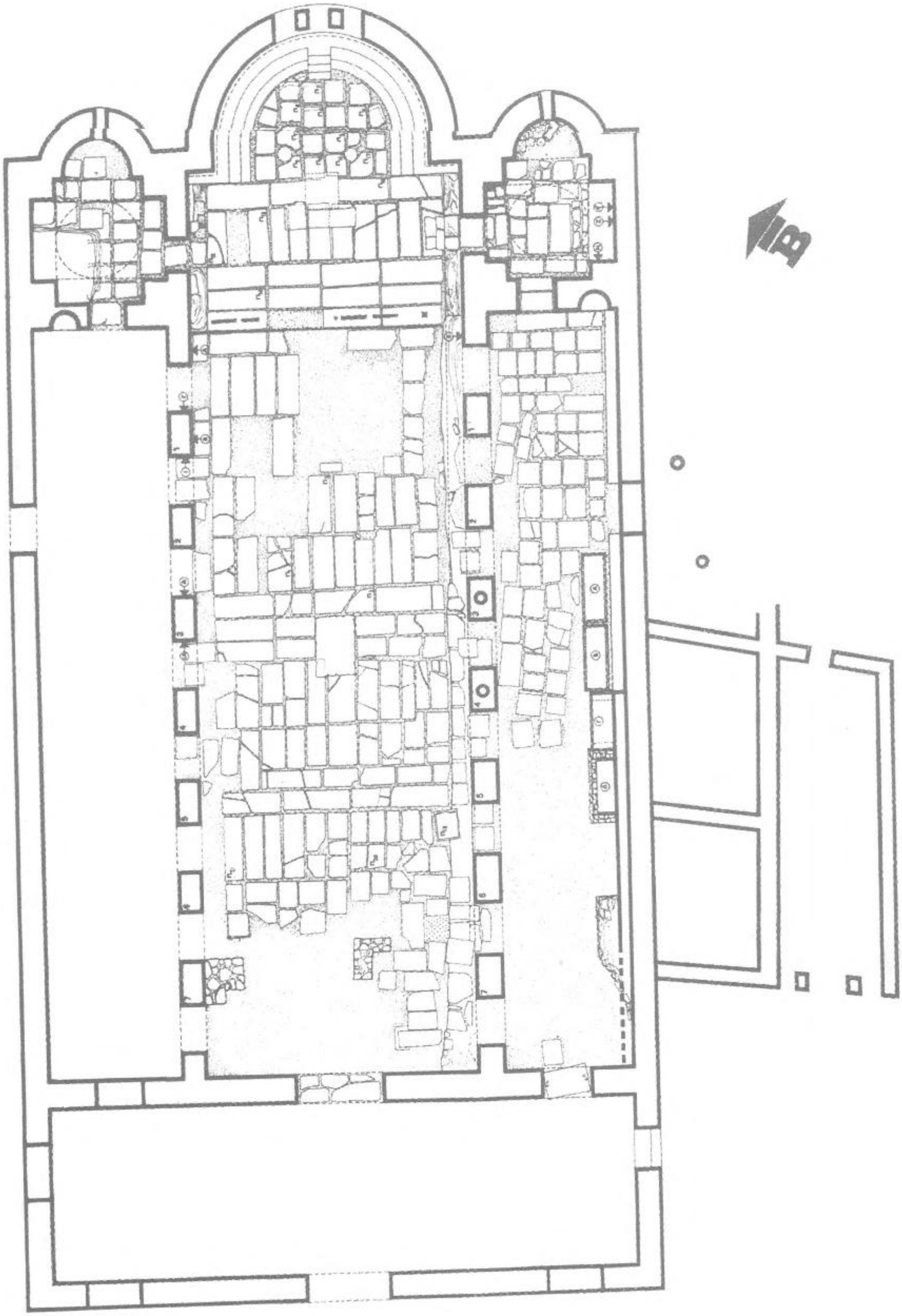

9. План на базиликата *Свети Ахилий* след разкопките

2. ОПИСАНИЕ НА ОСТАНКИТЕ

Първият, който споменава този паметник е руският архимандрит Антоний [23]. П.Н. Милюков, посетил *Преспа* през 1898 година отбелязва, че архимандрит Антоний, който пътешествал по тези земи 40 години преди него, дал едно по-цялостно описание на плана на храма [24] (ил. 6,7). В по-лошо състояние били вече развалините, когато Й. Иванов [25] посетил *Преспа* през 1907 година [26]. А по времето на проучванията, извършени от Милан Злокович [27] и посещенията на незабравимия академик Г. Сотириу[28] в *Преспа* през 1925 година, тези на Кр. Миятев [29] и повторното на Г. Сотириу [30], както и до преди осем години, когато паметникът е бил проучван от С. Пелеканидис [31], е отбелязана настъпващата все по-голяма разруха. Поради тази причина, ако не бъдат взети незабавни мерки от съответните държавни служби, паметникът окончателно ще бъде унищожен. Преди подготвителните работи през 1865 година, Милюков се опитал да изработи достоверна скица на паметника (цит. съч., стр. 48, ил.11). Иванов (цит.съч., стр. 67, ил. 9) съставил план, с който по-късно се съобразяват всички стари и нови изследователи (С. Пелеканидис – (цит.съч., стр.70, ил. 10, скица Хр. Лефакис, в това число и настоящият автор). Освен споменатите от нас фундаментални научни трудове, много други изследователи са разглеждали архитектурата на базиликата *Свети Ахилий* в своите разработки [33].

При започването на работа сред руините на храма *Свети Ахилий* [34], в състоянието в което ги открихме – гъсто обрасли, особено откъм югозапад – едва успяхме, и то с голямо усилие, да придадем завършен вид на плана на основите му (ил. 9) [35].

Става дума за една голяма базилика с два реда зидани стълбове, които образуват три кораба (максимални размери 22.00 x 44.70 м). Средният кораб (9.25 м) е много по-широк от страничните (4.25 м). В източната част на централния кораб се намира светият олтар, чиято апсида има формата на високо издигнат полукръг. Симетрично от двете страни на олтара, в източните части на страничните кораби се намират помещенията (малката конха – протезис и служебното помещение – дяконикон), свързани с него посредством малки (тесни и ниски) отвори. Основите на тези помещения по план имат формата на вписан кръст, чиито рамене подпират относително високите стени на купола. Малките олтарни конхи (беми) са полукръгли отвътре и отвън, и също като олтарната апсида са засводени с надолтарен квадратен купол. В западната част на базиликата откриваме останките на нартекса (преддверие) [37], който по-късно пласт по пласт успяхме да разкопаем. Установихме, че бил използван като погребално помещение, също както и намиращият се редом до него южен участък на базиликата. (ил. 9, 55-59).

Вътрешността на базиликата е разделена на три кораба от по седем двойки зидани стълбове. Северният ред е с дебелина 0.91-0.92, а южният – 0.94-1.02 м [38]. Ширината на стълбовете от средния кораб варира между 1.50 и 1.60 м, а отворите на арките между самите

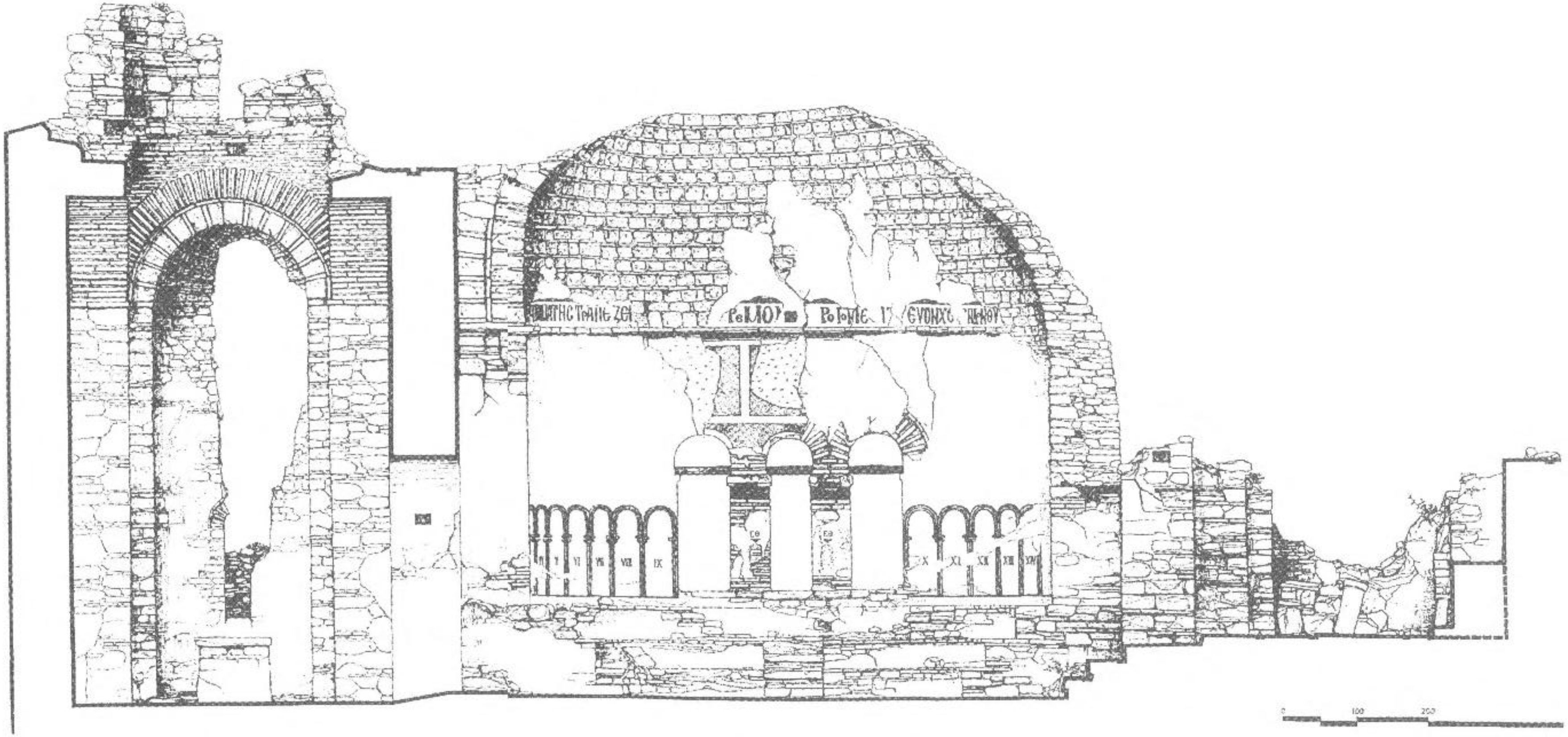

10. Напречен разрез на олтара (протезис – олтар – дяконикон)

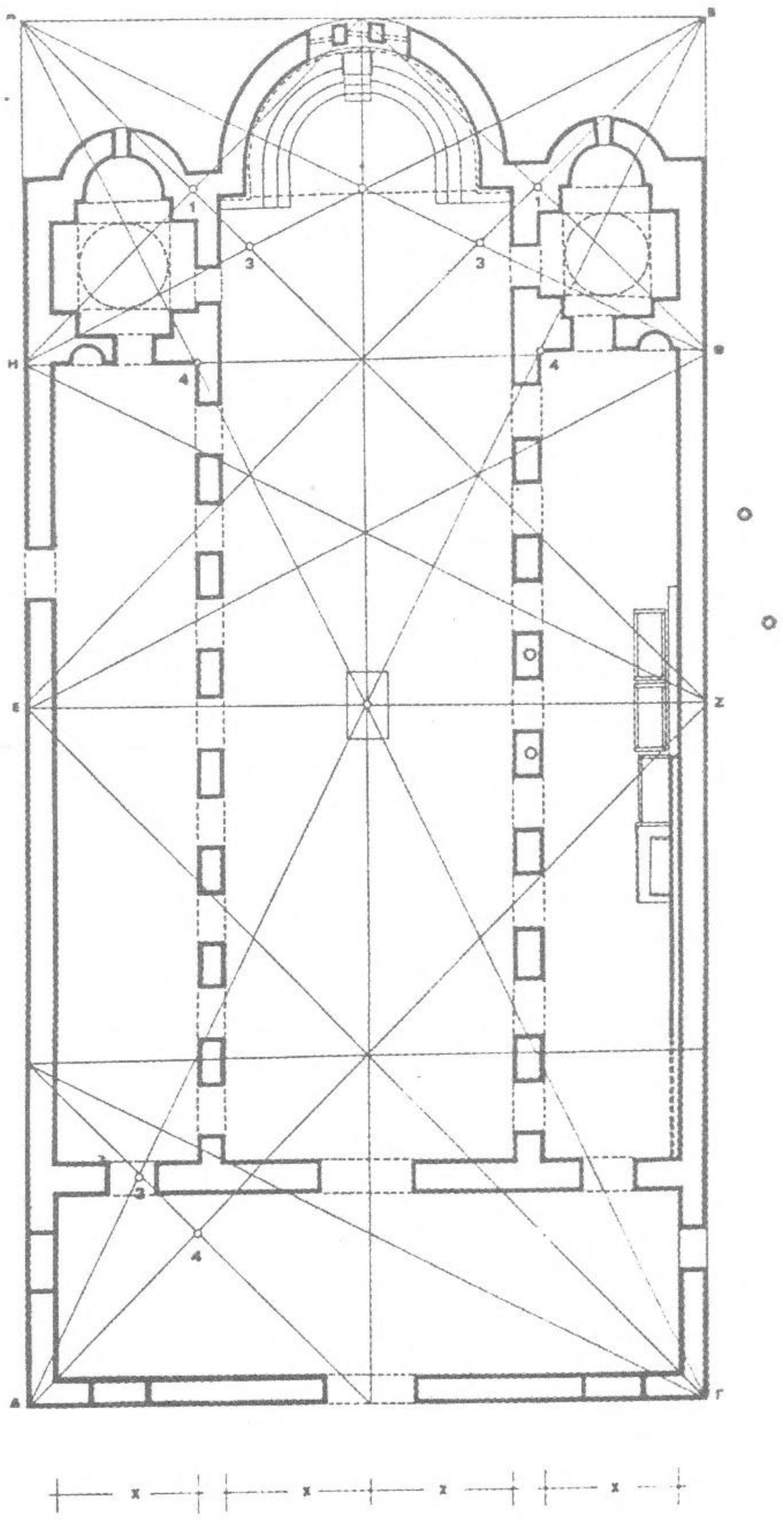

11. Планът на основите на /базиликата *Свети Ахилий* със сверяването на тектоничното (строителното) трасиране (оразмеряване)

стълбове са с размери 1.50-1.57 м. Южният ред стълбове е стъпил върху по-висока кота (+0.77 м) в сравнение с пода на базиликата. Теоретичната кота + 0.00 е взета от точка в пода на олтара. Част от самородна скала се вижда и днес в средния кораб по дължината на южния ред стълбове. Този къс самородна скала бил застроен и покрит с плочи, произхождащи от антични паметници, подобни на останалите, но с по-малки рамери, с нарез откъм късите им страни, като по този начин образуват нещо като праг. На определени места в отворите на преградните арки може би е имало стъпала. По средата на третия и четвъртия стълб от южния ред има взидани антични монолитни колони (ил. 9, 11).

Сведения относно вътрешните пропорции на основните размери на базиликата, съпоставени с други съвременни на нея базилики от други райони откриваме в таблица А.

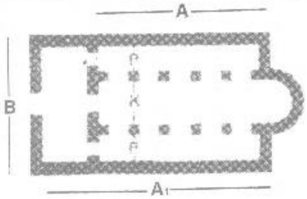

ТАБЛИЦА А

ПРОПОРЦИИ НА ОСНОВИТЕ
НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ БАЗИЛИКИ

НАИМЕНОВАНИЕ НА БАЗИЛИКАТА	А:В	А1:б	К:Р	Публикувани скици и сътветна библиография
1. Несебър	1.00	1.26	2.52	А . Rachénov ; Églises de Mésemvria, Sofia, 1932, стр.3 ил. 3
2. Свети Тодор Стратилат и Свети Тодор Тирон, Серес	1.22	1.54	2.40	Α. Ορλανδός , Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε΄ (1939-1940), стр.155, ил.2, авторска възстановка
3. Апостол Павел, Верия	1.41	1.75	2.30	Γ. Σωτηρίου, Β.Ζ., τ. 30(1929), стр.569, ил.1, реконструкция на автора
4. Черква в Сервия	1.48	1.82	1.95	Α.Ξυγγόπουλος, Τα μνημείατων Σερβίων. Αθήναι, 1957, стр.27, ил.4
5. Света София, Охрид	1.50	1.85	1.88	B.Filov, Geschichte der Altbulgarishen Kunst, Berlin, 1932, стр.39, ил.8,вж. D. Boskovic – K. Tomovski, L architecture Médievale d Ohrid ev Recueil, пак там, 1961, стр.78-79 и ил. 5а-5d.
6. Свети Ахилий	1.50	1.89	2.10	стр.167, ил.1, авторска възстановка.
7. Каламбака	1.70	2.15	2.06	Γ, Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. στ΄ (1929), стр.295, ил.4

Зидарията на подпорните стълбове се състои от местни варовикови блокове, различно подбрани камъни, речни камъни със закръглена форма, камъни с вдлъбнати форми, гранитни блокове и тухли с различни размери (0.40 х 0.40 х 0.040 м или 0.42 х 0.42 х 0.042 м), в пояси от по три тухли, между които хоросанът е с дебелина 0.0042-0,006 м. В северната част на първия стълб от северния ред е взидан, в качеството си на строителен материал, обърнат наопаки фрагмент от йонийски капител. Архиволтите на арките са изградени от кирпичи, слепени с дебел слой хоросан и покрити отново с тухли. В някои от тях дори и днес има запазени дървени греди, изработени от кедър, със сечение 0.14 х 0.17 м [39] (ил.20, 21).

На това място бих искал да обърна внимание на интересните конструктивни решения, забелязани от нас при трасирането на основите на базиликата – факт, предполагащ предварителното "проектиране" на паметника. Става дума за обикновено геометрично очертаване, осъществено с помощта на връв [40] (ил.11).

Това трасиране на основите е улеснило до голяма степен определянето на центъра на олтарната апсида, крайните точки на малките конхи, ситуирането на нартекса, местоположението на амвона и т.н. – все важни точки при строежа на една базилика. Правоъгълникът, в който се вписват основите (заедно с олтарната апсида), е в съотношение 1:2 [41].

Сред насипите в северозападния ъгъл на средния кораб бяха открити три надписани тухлени отломъка, които по-всяка вероятност са части от стълбовете, съборени при разру-

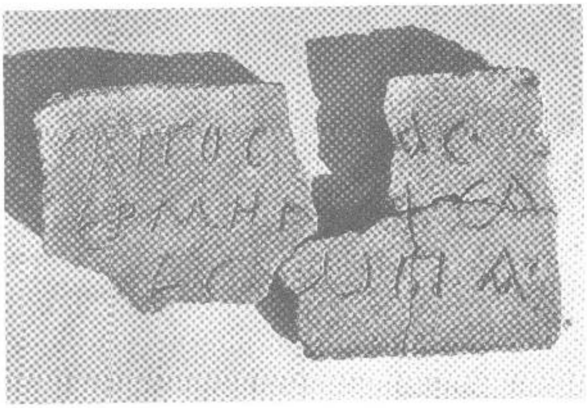

11а. Надписано парче от тухла

шаването на храма и сгромолясването на дървения покрив [42].

Ако тези отломъци са имали в действителност връзка помежду си, то в такъв случай бихме предложили следния прочит на този трудно разчитан надпис (ил.11А):

ΑΠΟC $\underline{3\text{-}4}$ ΑC·
ΕΡΜΗΝ̣ $\underline{1\text{-}2}$ Ị·CΑ
$\underline{1\text{-}2}$ ΕCΩΠΑ·

От формата на буквите си личи, че надписът от намерения къс принадлежи на една по-ранна епоха от тази на строежа на базиликата. Установихме впрочем, че и други подобни фрагменти и строителни материали са били ползвани при изграждането ѝ.

Първия ред бихме могли да допълним по следния начин :

ΑΠΟΣ[ΠΑΣ]ΑΣ или ΑΠΟΣ[ΑΔ]ΑΣ

Вж. Suda Lexicon, Imm. Bekker, т.1, Berolini 1854, стих 154.

Първият ред би могъл да бъде допълнен: ΑΠΟΣ/ΤΗΣ/ΑΣ. Според Хезихий (Хезих) (Речник, *Maurigius Schmidt*, 1867, ред 207).

Във втория ред думата ΕΡΜΗ според Хезихий (ред 622) означава излаз (предвижда и Ερίμη, ред 619 със същото значение). Ако предположим, че следващата буква би могла да бъде «N», както и че тя е свързана със следващата дума, т.е. ΕΡΜΗΝ, в такъв случай бихме могли да допълним с "Ερμην(οι)", дума, която според Хезихий (ред 622) означава "*Σειληνοί*" (наименованието на един от сатирите от обкръжението на Дионис).

Липсват 2-3 букви и след това четем «ΣΑ». Ако това бъде прибавено към началото на третия ред, картината не става по-ясна

(-ΕΣ), т.е. ΣΑ-ΕΣ, но ако пък бъде прибавена липсващата буква «Β» бихме получили думата ΣΑΒΕΣ, която според Хезихий (ст.1331) «σάβος βακχεία» обяснява предишната дума Ερμήνοι σάβες, правейки аналогии на Σειληνούς с βακχεία (*Дионисиевите празници*).

Последната дума ΩΠΑ, според Хезихий (Β΄, ред 1585) означава око.

Очевидно става дума за отломък с античен произход, по всяка вероятност от римската епоха, който е дело на древните жители на *Лика*, чиито развалини бяха открити (видно не само от находките, но и от епиграфските материали) в местност край югоизточния бряг на острова. Античното селище днес се намира на дъното на езерото (ил. 5).

БЕЛЕЖКИ:

[23] *Archimandrita Antonina (Kapustina), Pezdka v Rumelizu, St. Petersburg, t.II, 1886*, таблица X.

[24] Χριστιανικές αρχαιότητες στη Δ. Μακεδονία», *Δελτίο του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου τις Κωνσταντινουπόλεως*, IV, I, 1899, стр.48 (на руски ез.).

[25] "Столицата на цар Самуил в Преспа", *Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, I, Sofia 1910*, стр.68-69 (на бълг. Ез).

[26] Вж. *Djiordje Stricević, "La rénovation du type basilicas dans L' architecture ecclésiastique des Pays centrale des Balkans au Ixe-Xie siècles"*, в книжка *L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrals des Balkans*, от XII Международен конгрес по византология, проведен в *Охрид*, *Rapports VII, Belgrade-Ochride* 1961, стр.195, забел.137.

[27] *Starinar, Beograd III, serie III*, 1924/25, стр.116, ил. 2, стр.117, ил. 3, стр. 118, ил.4, стр.119, ил.5.

[28] Ημερολόγιο τις Μεγάλης Ελλάδος, 1926, стр.152, ил.2, стр.160 и пак там, «Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και Μεγάλης Ελλάδος», B.Z. (*Byzantinische Zeitschrift*), т.30 (1929), табл.X, ил. 4.

[29] *"Българското изкуство" в България 1 000 години 927-1927*, Издание на Министерството на народното просвещение, *София*, 1930, стр.165, ил. 32, 33.

[30] *«Ο βυζαντινός ναός του αγίου Αχιλλείου τις Πρέσπας και αι βουλγαρικαί περί τις ιδρύσεως τούτου απόψεις»*, *Πρακτικά τις Ακαδημίας Αθηνών*, том 20, 1945, стр.10, ил. 2,3.

[31] *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία τις Πρέσπας*, εκδ. Εταιρείας τις Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ιδρύματος Μελετών χερσονήσου του Αίμου, αρ.69, Θεσσαλονίκη 1960, табл.XX, ил.1,2.

[32] Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης*, εκδ. Εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ.69, Θεσσαλονίκη 1964, табл.1, и англ. изд. *The Churches of the Prefecture of Florina, Institute for Balkan Studies, Nr.88, Thessaloniki 1966, Pl. I*, и от същия, *«Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα»*, *Δελτίον τις Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδ. Δ΄, τ.Δ΄, τιμιτικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι 1964, стр.167, ил.1.

[33] Вж. *Vl. Petković, Revue des Monuments religieux dans l'histoire du people Serbe, Beograd 1950*, стр.261, 1051, ил.800. Н. Мавродинов, *Старобългарско изкуство*, *София* 1959, стр.100, ил.90. Milko Bitchev, *L'architechture en Bulgarie*, *Sofia* 1961, стр.31, ил.18. G. Boković, *Architechua Srednejeg Veka*, *Beograd* 1962, стр.131, ил.172.

[34] Archimandrita Antonina (kapustina), *Poezdka v Rumelizu*, *St. Peterburg*, том II, 1886, табл. X. П. Н. Милюков, който посетил *Преспа* през 1898 година (Χριστιανικές Αρχαιότητες στη Δ. Μακεδονία, *Δελτίο του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου τις Κων/πολεως*, IV, I, 1899, стр.48), споменава, че архимандрит Антоний, който пътешествал по тези места 40 години преди това, дава едно по-обстойно описание на основите на храма. В по-лошо състояние открил тези развалини Й. Иванов, (вж. стр.68-69), който посетил *Преспа* през 1907 година. вж. Djordje Stricević, La rénovation du type Basilical (*La rénovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrals des Balkans au Ixe – Xie siectes*), в книжка : *L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans*, XII Международен конгрес по византология, *Охрид*, Rapports VII, Belgrade-Ochride, 1961, стр.195, заб.137. Както и по време на посещението на академик Г. Сотириу в *Преспа* през 1925 година, *«Ημερολόγιο τις Μεγάλης Ελλάδος»*,

1926 (стр.152, ил.2, стр.160), B.Z., том 30, 1929, (табл.X, ил.4), от Кр. Миятев, *Българското изкуство в България 1 000 години 927 – 1927*, издание на Министерството на народното просвещение, *София*, 1930, стр.165, ил.32 и 33, също и на Γ. Σωτηρίου, Π.Α.Α. (= *Πρακτικά τις Ακαδημίας Αθηνών*), т.20, 1945, до преди пет години, когато проучвания на паметника са били правени от С. Пелеканидис, Πρέσπες (=Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία τις Πρέσπας. Έκδ. τις Εταιρείας μακεδονικών Σπουδών και του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθμ. 35, Θεσσαλονίκη 1960) табл.XX, ил.1,2, виждаме, че междувременно са настъпили големи разрушения, продължили поне до преди две години, когато същият предприема конкретни стъпки, не особено успешни, за консервация и предпазване на по-горе упоменатите повърхности на стенописите, за да бъде предотвратено по-нататъшното рушене на паметника.

[35] Планът, публикуван за първи път в нашето изследване «Η βασιλική Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», *Δελτίο τις χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ΄, τόμος Δ΄, τόμος τιμητικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι 1964, стр.167, ил.1 по отношение на конструкцията на сводовете на конхите, изобразяването на състоящия се от три арки прозорец в олтарната апсида (има приложена и мащабна линийка) е по-прецизен от плановете на С. Пелеканидис (Πρέσπες, стр.70, ил.10) и на Й. Иванов ("Столицата на цар Самуил в Преспа", цит. съч., стр.10, стр.67, ил. 9), които съдържат едни и същи неточности. Противно на тях, Милюков (вж. стр.48, ил. 11) е скицирал достоверно малките конхи и проекциите на купола. Планът на Й. Иванов бива повтарян от всички по-късни изследователи. (Кр. Миятев, пак там стр.165, ил.32. Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, *София*, 1959, стр.100, ил.90. Милко Бичев, *L'Architecture en Bulgarie, Sofia 1961*, стр.31, ил.18 и G. Bosković, Arhitektura Sredjeg Veka, Beograd, 1962, стр.131, ил.172. Вж., *Vlad. Petković, revue des Monuments religieux dans l'histsoire du people Serbe, Beograd 1950*, стр.261, 1051, ил. 800). Въпреки всичко, продължава да бъдат спорни разположението и видът на входа на нартиката, водещ към същинския храм и навън. Не успяхме да установим дали е имало отвори по дългите страни (северната и южната) на храма. (вж основите, приложени от архимандрит Антоний, пак там, табл. X).

[36] Вж. Σ. Πελεκανίδης, Πρέσπες, табл. XIX, ил.1.

[37] Относно вида на преддверието, местоположението на стълбището, кореспондиращо с галериите и предполагаемите малки куполи над притвора, по подобие на аналогичните куполи над малките олтарни конхи (беми), вж. *M.Zloković, в Starinar III (1924-25), стр.117 и D. Stricević, La rénovation du type basilica,* пак там стр.195.

[38] Дебелината на някои от стълбовете е както следва: (вж. табл.В΄, Г΄): северен ред стълбове, отворите между стена А-В1 = 0.93, В1-В2=0.92, В2-В3=0.91, В3-В4=0.93, В4-В5=0.93, В5-В6=0.92, В7-Δ=0.92 м.

[39] Кедрови дървета се срещат често и днес из намиращите се наблизо гори, както и на съседното необитаемо островче *Витринеци*.

[40] Относно геометричното трасиране, вж. N. K. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες τις Καστοριάς* $9^{ος}$ *–* $11^{ος}$ *αιώνας*, Θεσσαλόνικη 1992, стр.12, 477-482.

[41] Относно пропорциите на основите на византийските паметници, вж. Dj.M.Stricević, «Meister der Baukunst des VI Jahrhunderts im Ostillyricum», *Actes du X. Congres International d'Études Byzantines*, (*Istanbul, 15-21.IX.1955*) *Nendeln Kiechtenstein* 1978, стр.178-179.

[42] Обичаят да бъдат драскани върху сурови тухли, изпичани по-късно, надписи /графити/ от строителните работници е известен от много отдавна – Още от римската и праисторическата епоха. Вж *Mladen Tonev, "Ein Tonreliquiar aus Perivol", Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare*, том VIII, 1934, стр.216-219.

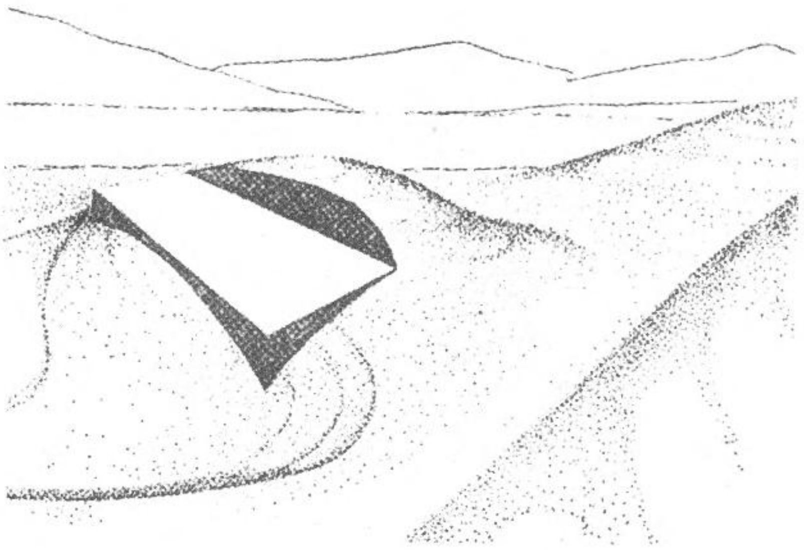

12. Скица на релефа около базиликата върху северозападния бряг на езерото

3. ПЪРВОНАЧАЛНИ ВПЕЧАТЛЕНИЯ

Основите на базиликата, където някога имало античен некропол, са стъпили на североизточния бряг, чийто терен преди това бил заравнен (ил.12). При строежа на базиликата *Свети Ахилий* на много места в конструкцията бил използван дървен гредоред /дървени скари/ по двойки, като например в стълбовете, на определени места в зидарията на малките конхи /протезис/, които все още и днес личат по двете повърхности на стените, в основата на малкия олтарен купол, малко по-ниско, приблизително 30 сантиметра от линията, откъдето започва хоризонталният корниз, подчертаващ отвътре окачването на надолтарния купол в пресечната точка на двата реда стълбове (ил.23). Подобни пластове "дървени скари" са опасвали на височина през определени интервали цялата зидария на паметника (ил.13-19).

Полагането на тази дървена "арматура" ставало винаги на едно и също ниво, на еднаква височина, по двойки. Едната греда била винаги поставяна откъм вътрешната страна, а другата – откъм външната. Тези двойки дървени греди крепят на своите места други по-малки, с правоъгълно сечение отвесни дъски, на определено разстояние една от друга, които на днешното народно македонско строително наречие се наричат "клапи" [43] и които с помощта на подходящ напречен срез задържат хоризонталните дървени греди. Това опасване на зидовете с дървени скари (обрамчване) ставало по статични причини, за да бъдат равномерно разпределяни по дължината на целия зид, а впоследствие отвеждани към земята, вертикалните сили на сградата. По този начин е могло да бъдат избегнати евентуалните вертикални пукнатини. Може би тази своеобразна "арматура" е имала и друго предназначение, което все още не можем с точност да отгатнем, като например средство за усилване на противосеизмичната устойчивост на сградата (ил.20, 21). Все пак трябва да отбележим, че изобилието от дървени греди, които открихме в зидарията на базиликата *Свети Ахилий* – нещо, което го има и в *Света София* в *Охрид*, не е толкова често срещано в известните нам паметници от *Константинопол* и *Солун*, както и в други големи градски центрове.

Видяхме обаче че в *Свети Ахилий* били ползвани греди от кедрово дърво със сечение 0.14 х 0.19 или 0.13 х 0.16 м, полагани в самата зидария, особено в частта на полукръглата олтарна апсида, малко над прозореца с тристъпен архиволт (ил.22). Полагането на тези своеобразни "скари" едва ли е имало само за цел да бъде равномерно разпределен натискът, предпазвайки по този начин слабите места на конструкцията от вертикалния натиск (ил.23). Ако приемем, че предназначението на тази дървена скара е било равномерното разпределение на натиска, то тогава биха я оставили да се вижда, нещо обичайно за останалата част на конструкцията. И при други случаи поставената в основата на малкия ол-

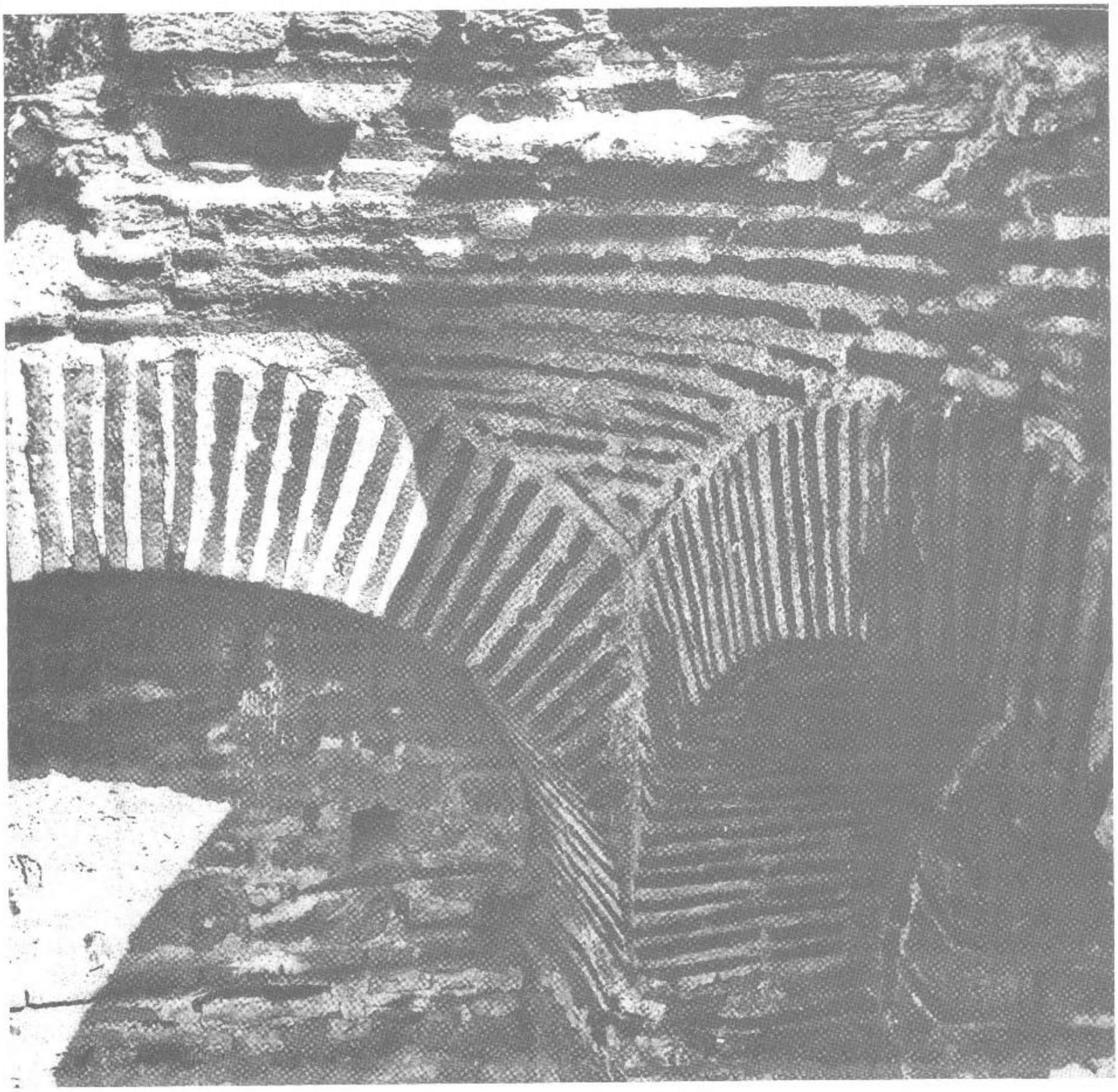

13. Протезисът в базиликата (*детайл от очертаните в участъка на окачване на цилиндричния малък подкуполен "барабан" люнети, Вижда се дървената скара.*)

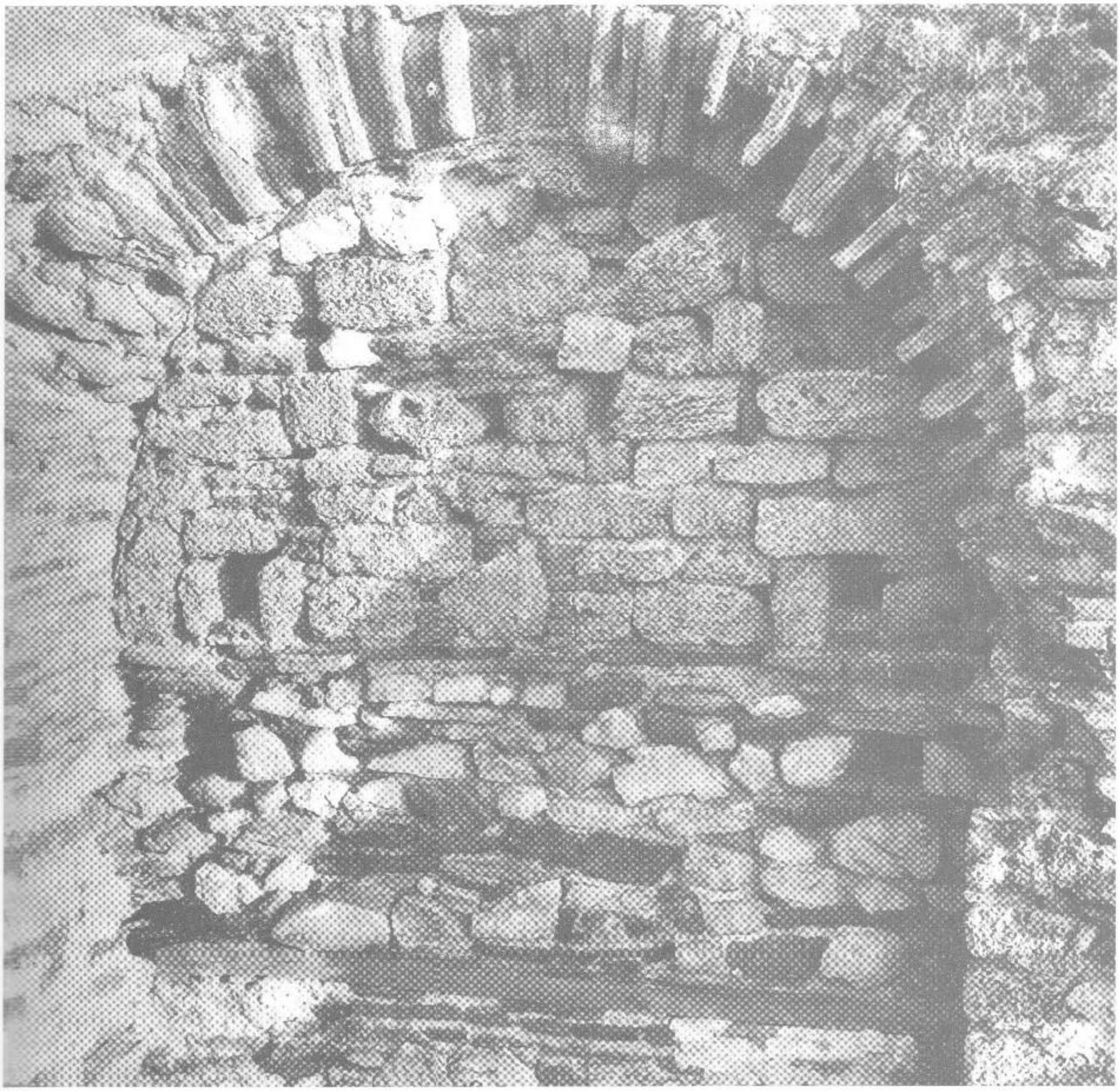

14. Протезисът в базиликата (*детайл от зидарията на южния свод, Виждат се хоризонталните дървени "скари".*)

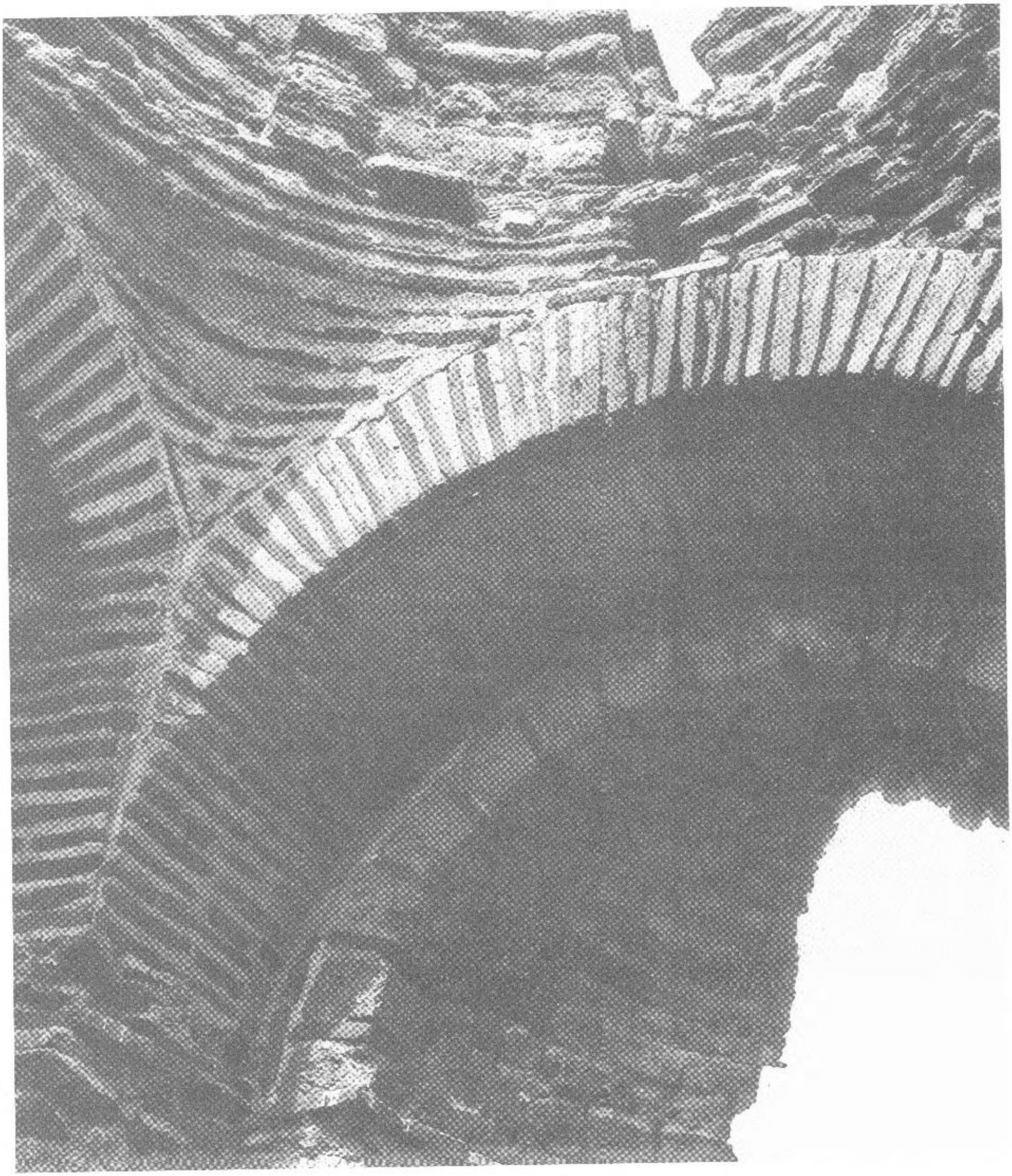

15. Протезисът в базиликата (*окачването на малкия купол върху арките*)

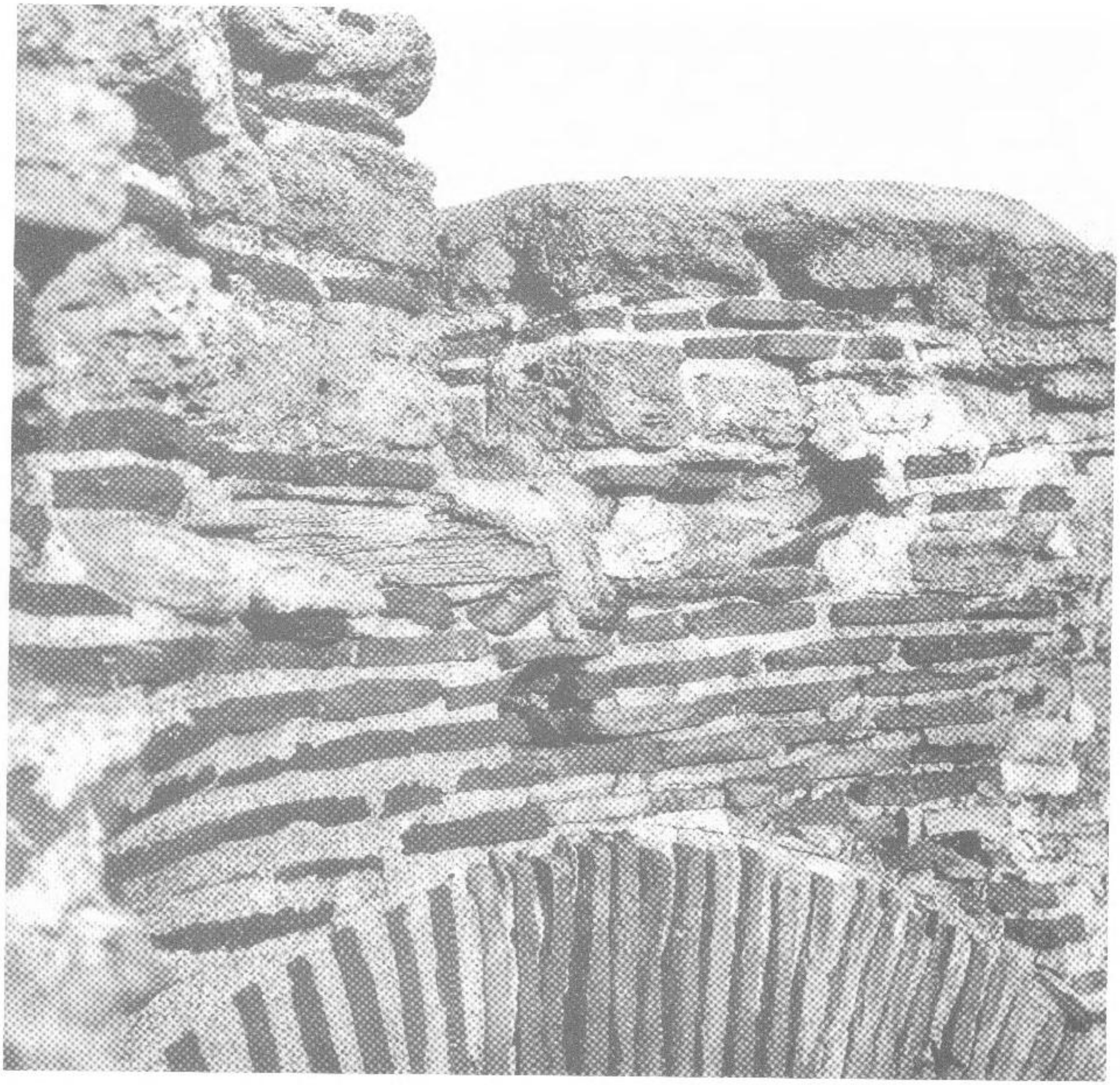

16. Протезисът в базиликата (*детайл от окачването на малкия подкуполен барабан, Вижда се хоризонталната дървена кръгла "скара" в основата на барабана.*)

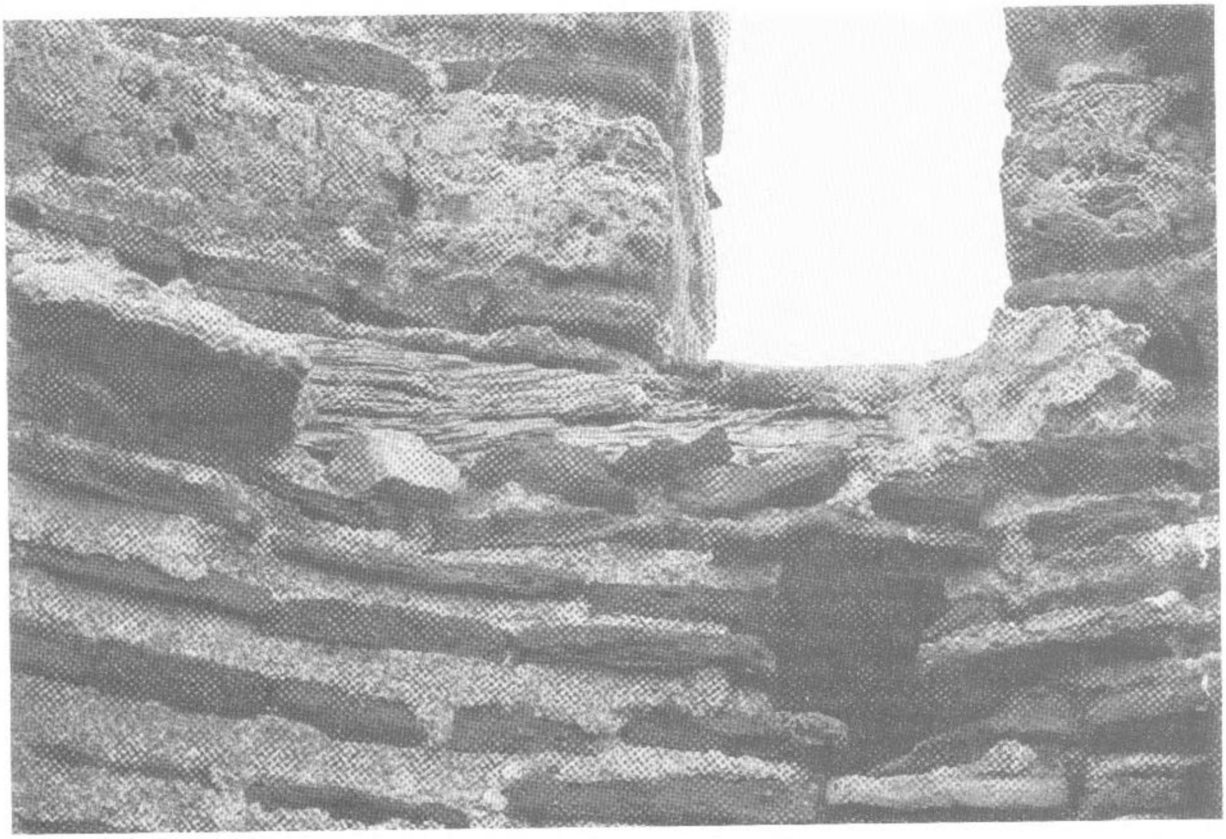

17. Протезисът в базиликата (*детайл от окачването на малкия купол, Вижда се дървената скара в основата на барабана.*)

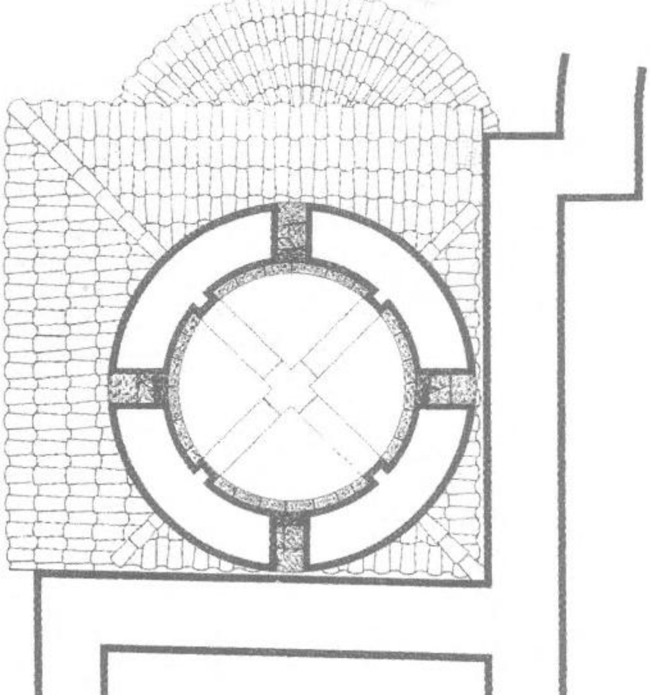

18. Хоризонтален разрез на малкия подкуполен барабан на протезиса

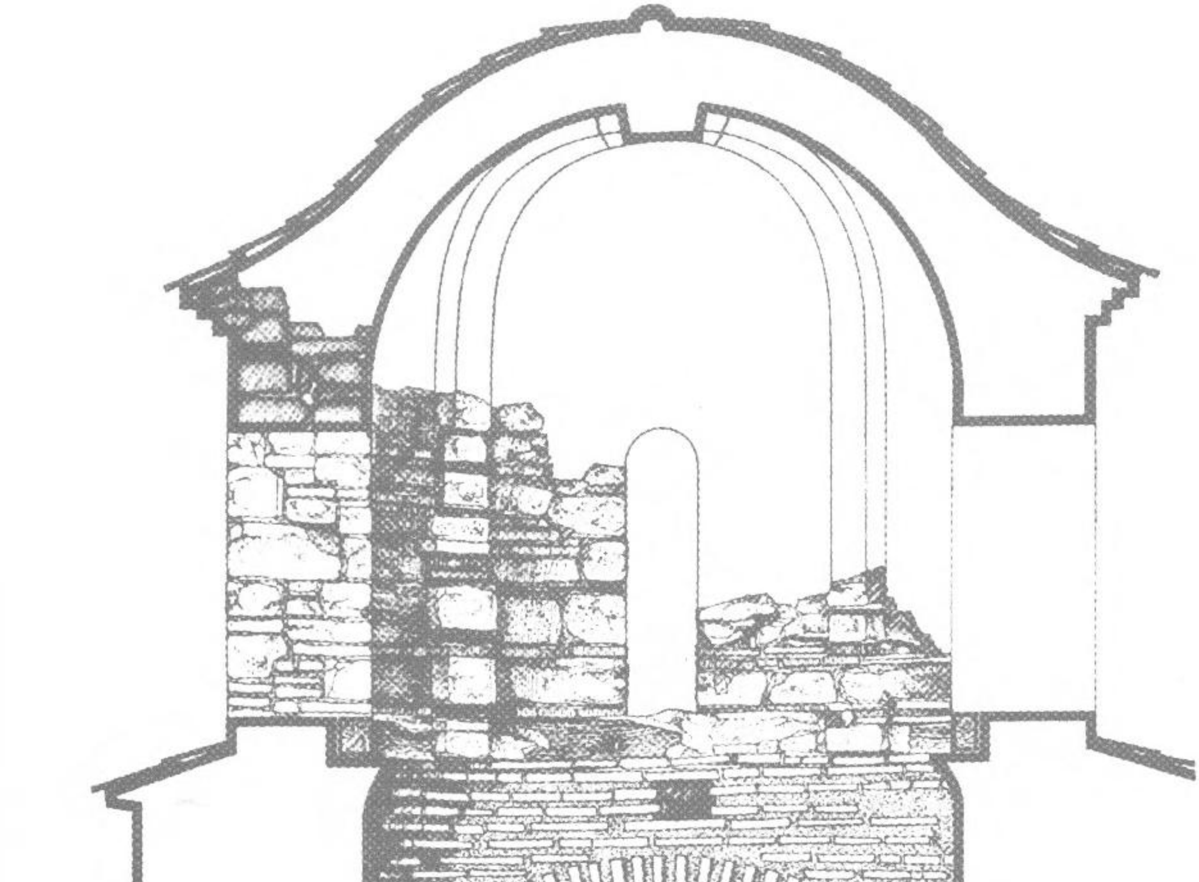

19. Напречен разрез и реконструкция на малкия купол над протезиса

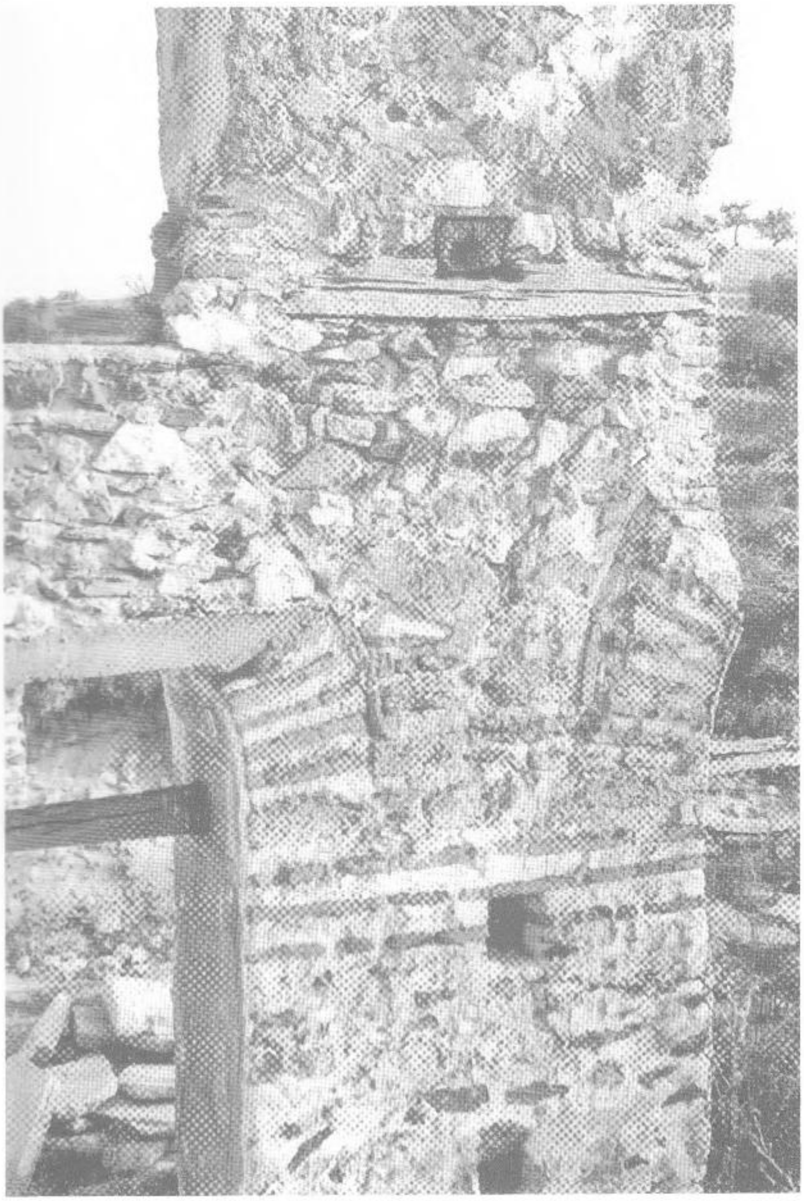

20. Детайл от зидарията на стълбовете на южния ред в базиликата (*Вижда се дървената скара от северната му страна.*)

тарен купол над протезиса дървена скара била положена от вътрешната страна. Вътрешното полагане на тази “арматура” в общата маса на почти монолитната зидария на олтарната апсида поражда у нас въпроса дали пък този изложен на опасност външен участък на олтарната апсида, подложена на силно натоварване от вертикалните и хоризонталните статични сили, породени от окачването на квадратния олтарен купол, които в крайна сметка са причинили нейното сгромолясване, не е станало с цел да бъде армиран зидът. [44]

Изправени сме пред въпроса дали пък не става дума за една първоначална форма на армирана конструкция и то в ранния X век, нещо подобно на съвременния армиран бетон.

Олтарната апсида на базиликата е един от най-добре запазените ѝ на височина участъци [45]. В началото, преди още да разчистим терена, целият олтар бе потънал в зеленина. След неговото почистване бяха разкрити местата на владишките тронове (синтронът) [46] и основата на светата трапеза. Установено бе също така, че подът в олтара, за разлика от настлания с плочи под на средния кораб на базиликата, е малко по-висок (ил.26-30).

Основите на олтарната апсида имат така наречената подковообразна форма, тъй като вписаният център е издигнат с един метър повисоко от диаметъра на дъгата и има размери 7.25 м, а векторът е 4.65 м. Радиусът на кръга следователно е 3.65 м. Трасирането на основите на олтарната апсида във форма на подкова и не високо издигнатият византийски свод представляват още един архаичен конструктивен елемент в паметника.

Олтарната апсида, чиято основа, както отбелязахме преди това, има форма на подкова (диагонал 7.50 м и вектор 4.60 м) е с един трисводест прозорец по осовата линия, като в пресечената точка на арките, вместо да бъдат изградени монолитни двустранни колони, има зидани подпорни стълбове, състоящи се от малки тухли, споени с дебел пласт хоросан (ил.24). По същия начин са били изградени и архиволтите, крепени от малките зидани стълбчета и които представляват интерес от строителна гледна точка, понеже това не ставало директно, а след като предварително между тях е била поставена дървена скара, т. нар. “византийско обрамчване”, опасване. Честата употреба на дървен материал се среща на много места в зидарията на базиликата. Над този еластичен дървен пояс стърчи издаден навън корнизът от ломен камък, както известните капители от двойносводестите

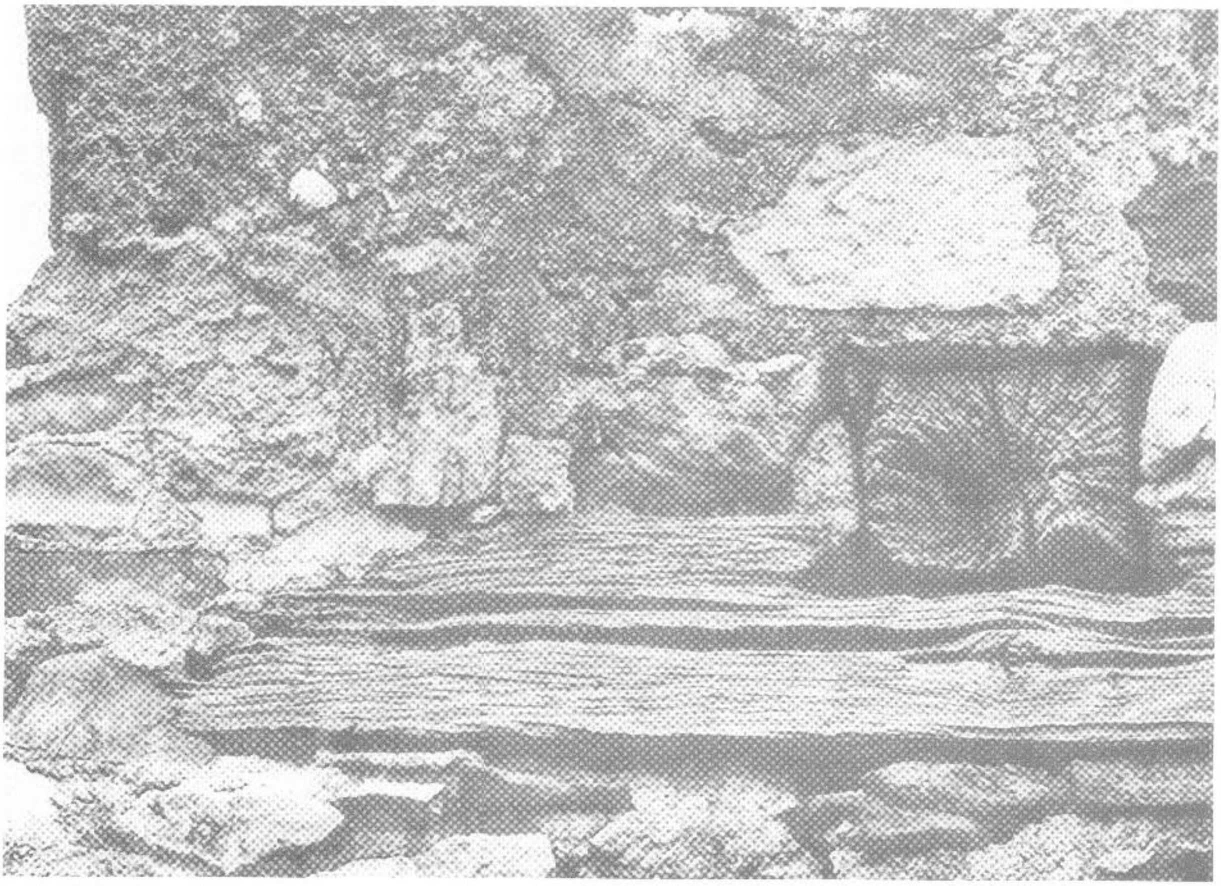

21. Детайл от разположението на дървената скара в южния ред стълбове

(с двойностъпни архиволти) византийски прозорци. Страничният натиск бива неутрализиран посредством дървени хоризонтални скоби (конзоли). Те имат широчина 0.14 м и височина 0.11 м. Олтарните прозорци също имат различни височини. Средният отвор е по-малък в сравнение с двата странични, имащи височина 2.20 м.

Външното оформяне на олтарната апсида личи от оскъдно запазените днес следи, но е съвсем ясно видимо във фотографиите, публикувани от Г. Сотириу [47] през 1929 година и е постигнато с помощта на една чупка, т.е. точно в тази точка заради статиката се изтънява зидарията – нещо, което често се среща при много по-ранни [48], или съвременни на паметника [49] и по-късно образци [50].

Полукръглата зидария на олтарната апсида е с дебелина 0.98 м и е засводена с четвъртсферичен купол, който в точката на свързване има един тънък хоризонтален корниз от дялани плочи. Градежът на надолтарния квадратен "купол" бил извършен от почти хоризонтално положени редове квадри от бигор, с приблизителна форма на куб, редувани на височина с пояси от тухли, предимно в горната част на свода. Сводовите фронтони се състоят от два реда камъни, между които има положени тухли.

Зидарията на олтарната апсида се състои от малки варовикови камъни с дебелина 0.99 м, свързани с обилен хоросан. Външно не била измазана, но затова пък камъните помежду си били много плътно свързани. На външната източна стена съвсем ясно се открояват множеството малки отвори /легла/, използвани за укрепване на скелето [51].

На малко разстояние, приблизително 0.60 м от външната страна на лявата арка на тройностъпния прозорец, могат ясно да се видят някогашните следи от кръгли дървени скари, вградени в общата маса на зидарията, запазени и днес в отлично състояние. Това, макар и съвсем слабо, се вижда на една стара фотография, преди да бъдат извършени, както споменахме, консервационните работи [52] (ил.24, 25, 33).

Отделните редове зидария, съставляващи купола, които днес, както вече подчертахме, вследствие цялостното рухване на паметника, съвсем ясно се виждат, не са били отвесно по-

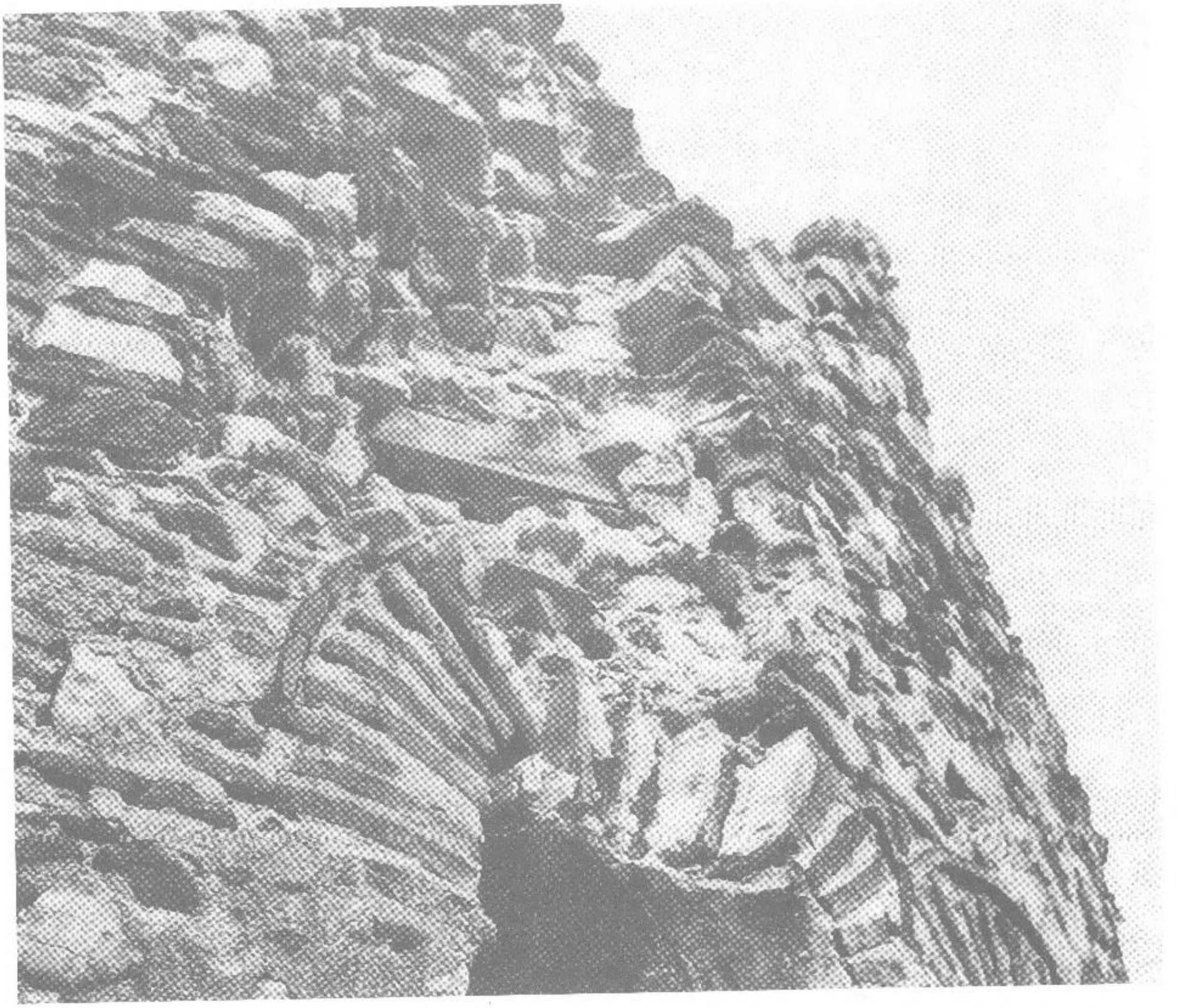

22. Детайл от олтарната апсида на базиликата *Свети Ахилий* (*Вижда се взиданата дървена скара, фотография от 1958 година*)

ложени и с изключение само на първите редове, не винаги сочат към теоретичния център на купола. Останалите, колкото повече доближават до горната точка на свода, образуват един вид конусовидни пояси [53] (ил. 35, 37).

Последните, близо до самия връх на свода, редове са изпълнени в смесен градеж и в тях преобладават редовете от вертикално поставени тухли. Този факт ни наведе на мисълта дали пък при изграждането на надолтарния купол не е бил използван дървен калъп (шаблон)? След като открихме между отделните конструктивни пластове наличието на множество разпръснати отвори, използвани за укрепване на скелето, стигнахме до извода, че действително за изграждането на квадратния купол е бил използван от вътрешната му страна дървен калъп [54].

Повърхностите от вътрешната страна на подпорните стълбове и олтарната апсида са били изрисувани. Стенописите достигат до източната външна страна. Днес се виждат два пласта мазилка (ил.33). Върху по-късния пласт се срещат различни паметни надписи: “(μνη)σθητ κ(ύρι)ε την ψυχήν...” и т.н. и два други – единият върху южната извивка на десния отвор (ил.31): “[μνήστιτι κ(ύρι)ε του δούλ(ου) τα(ου) Θ(ε)ού Παπα Γ(ε)οργος” и на друг ред: «+μνίστιτι κ(ύρι)ε τιν ψιχιν τις..», а другият – върху северната извивка на левия отвор (ил.32): 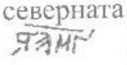 [=1435].

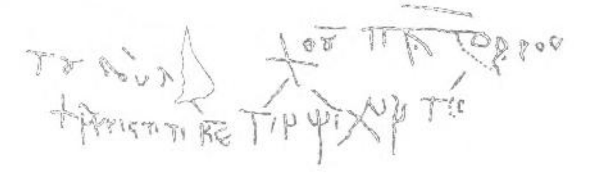

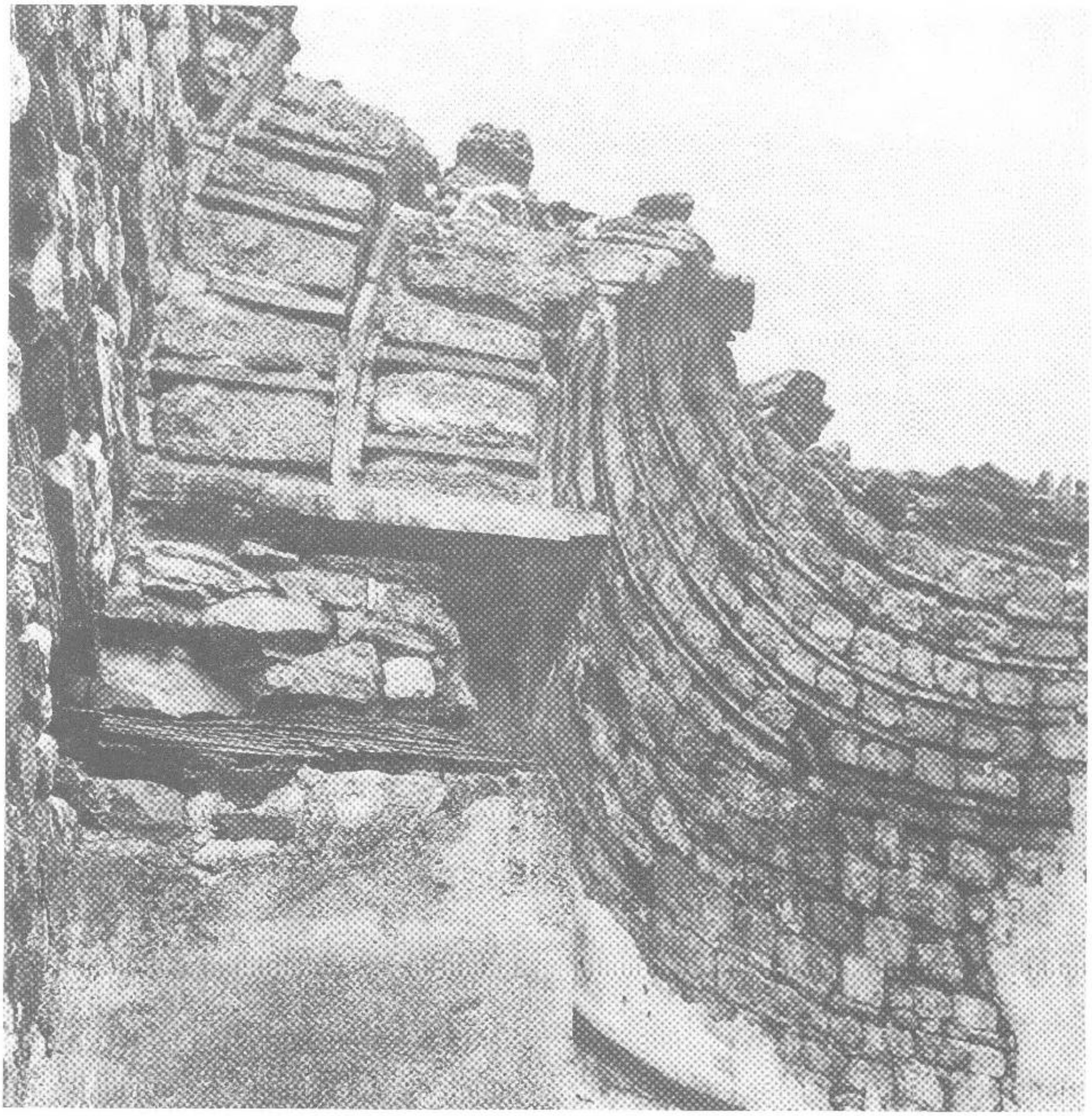

23. Детайл от зидарията на четвъртития купол над олтарната апсида (*Под хоризонталния корниз се вижда дървената скара, върху която е стъпил., фотография от 1958 година*)

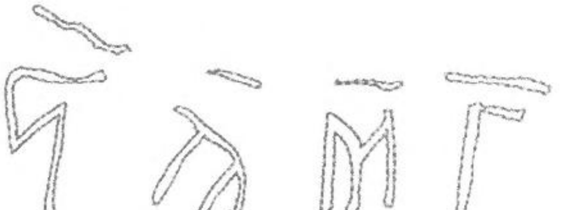

32. Надписи (Sgraffito) върху вътрешната страна на тройния прозорец от олтарната апсида (*втори стенописен пласт*)

Между зиданите стълбове и арките има един ред от по три кедрови греди с дебелина 0.18 м – външните и 0.20 м – вътрешните. Височината им е 0.17 м. Върху тях е поставена една вертикална дъска, на която е стъпил капител от шуплест камък (бигор). (ил. 33)

По дъното на арката си личат отворите на гипсов орнамент, който може би е имал същата форма, получена от нас след сглобяването на разпръснати по насипа на олтара късове (ил.32). В левия отвор от тройния прозорец има една малка стена, чието изпълнение по всяка вероятност има връзка с довършителните

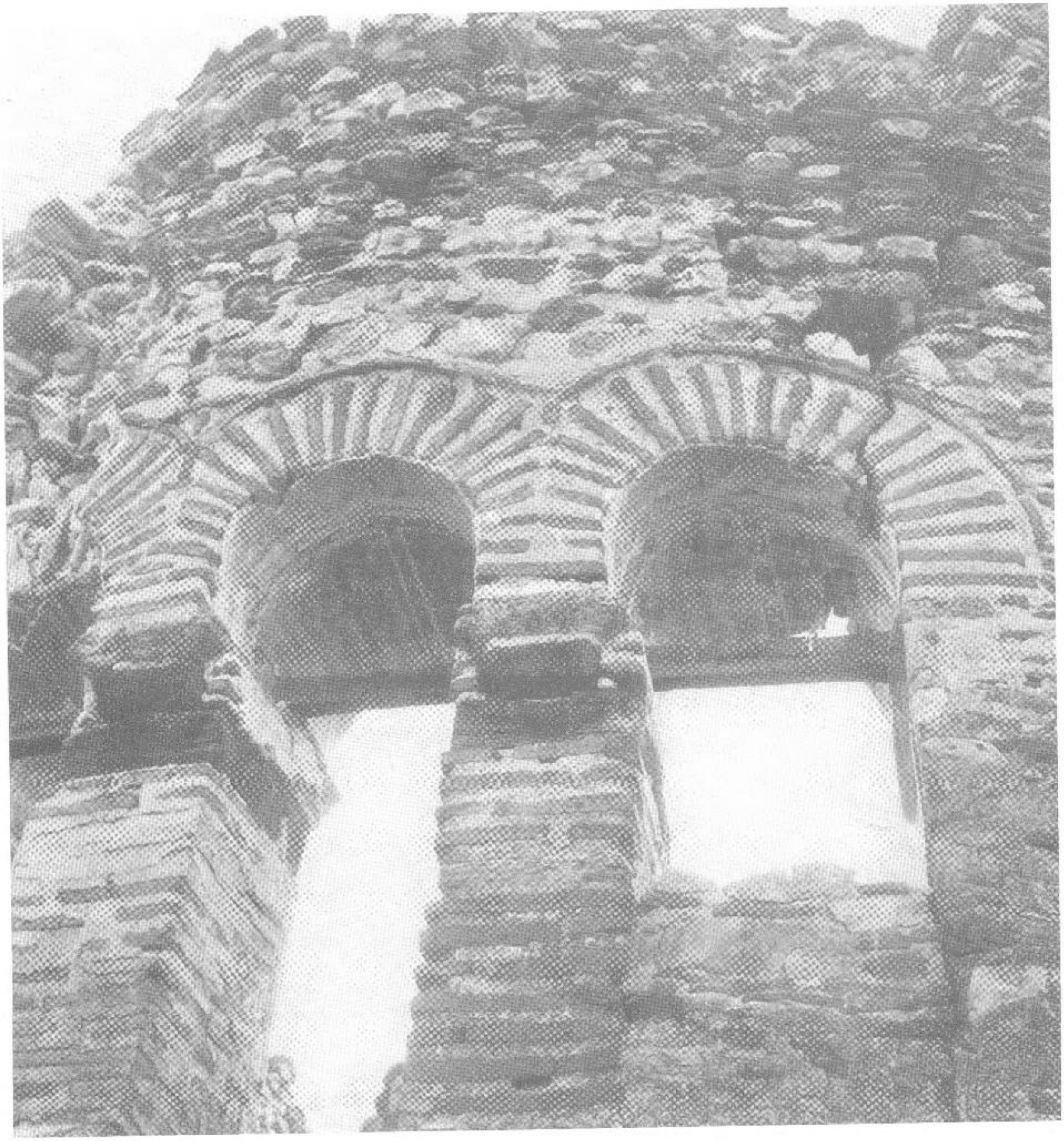

24. Детайл от тройния прозорец на олтарната апсида (*изглед отвън, 1958 година*)

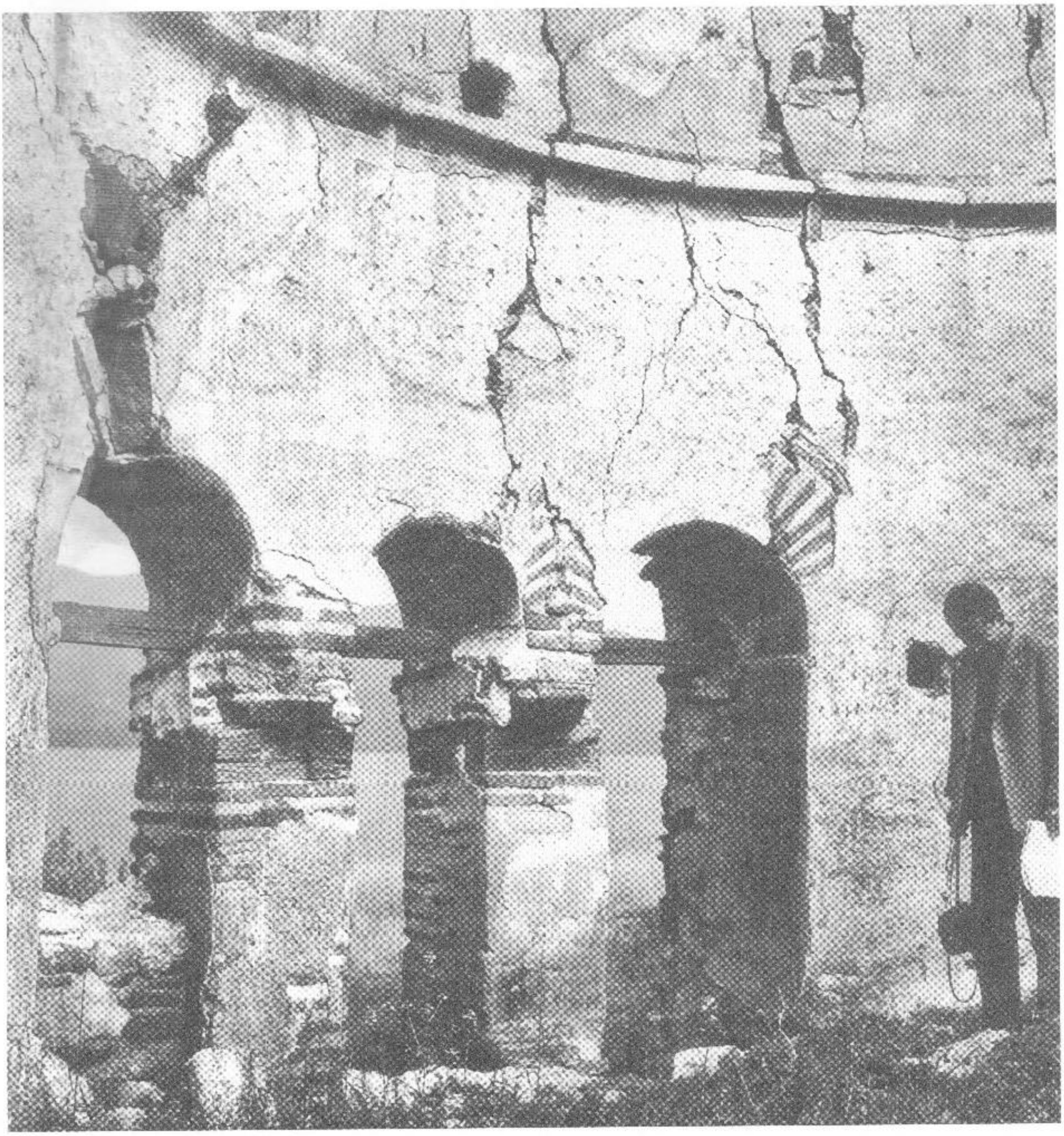

25. Вътрешен изглед на тройния прозорец от олтарната апсида преди разкопките (*фотография от 1958 година*)

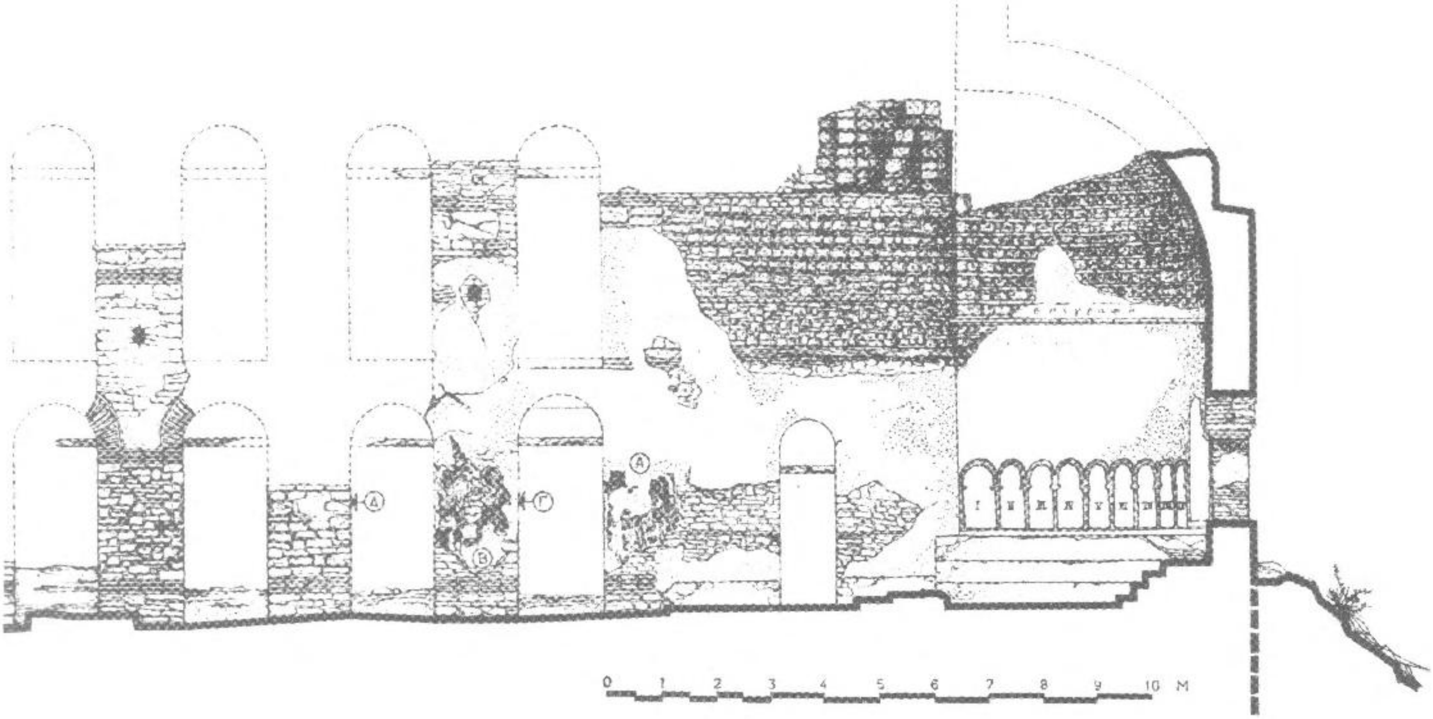

26. Надлъжен разрез по оста на базиликата (*Виждат се зидарията, архиерейските тронове и местоположението на стенописите.*)

27. Детайл на водещите към архиерейския трон стъпала в синтрона на базиликата

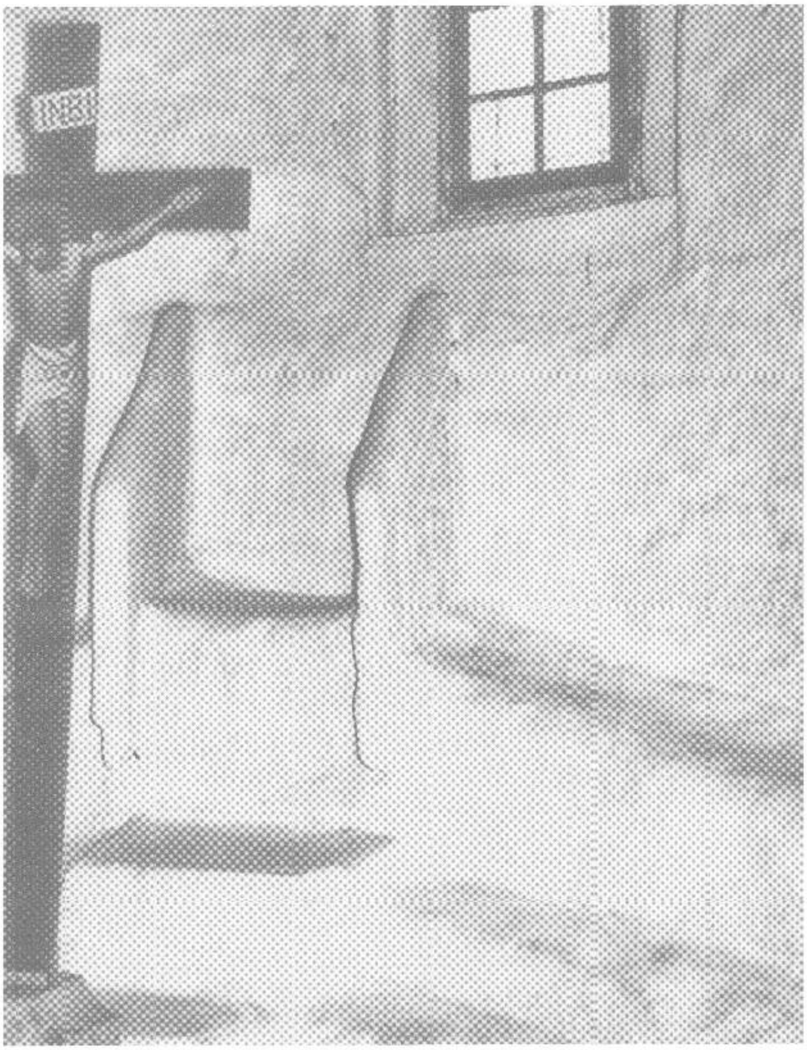

28. Детайл от черквата *Богородица Първопрестолна* на остров *Наксос*

29. Запазени следи от светата трапеза в олтара на базиликата

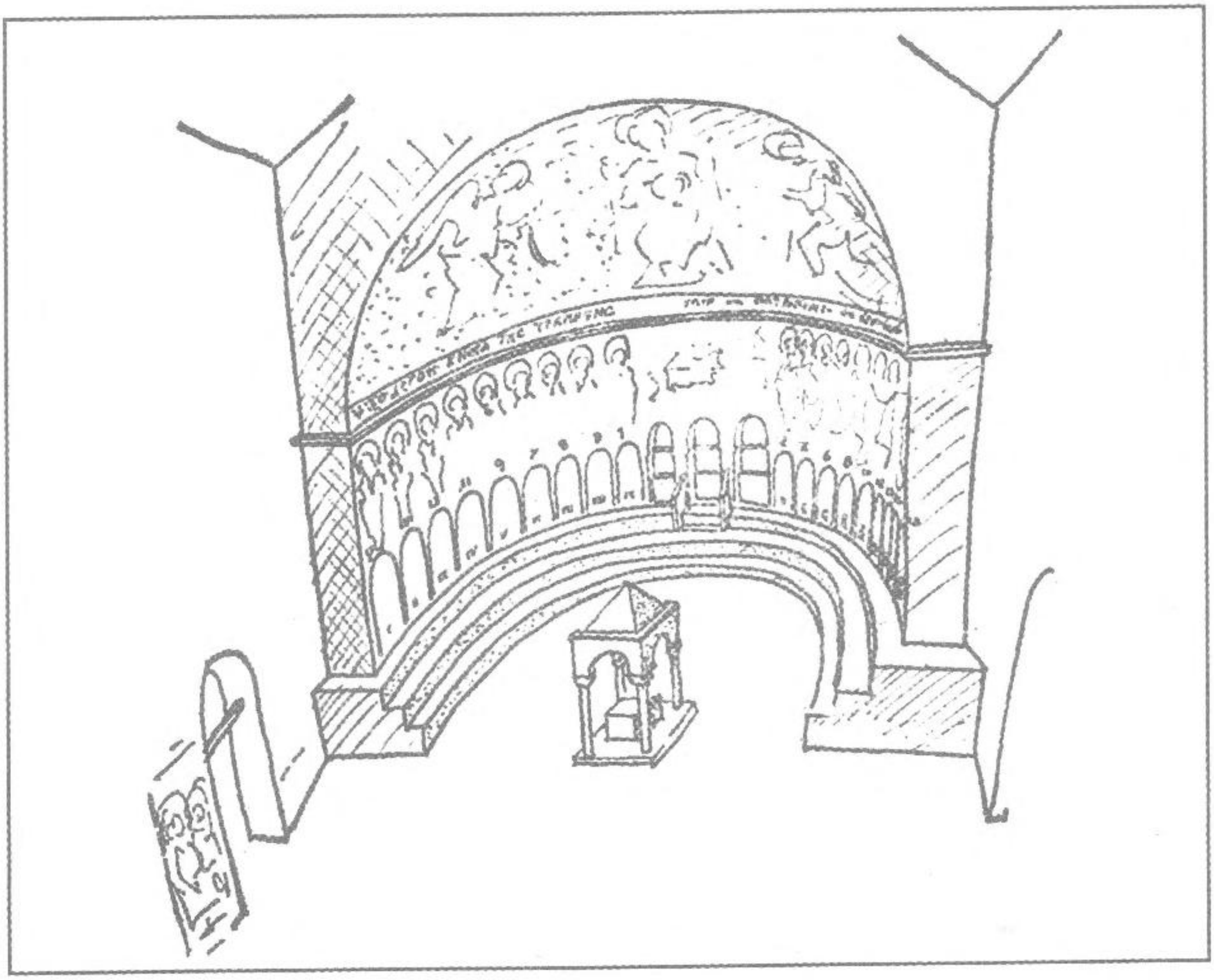

30. Скица на олтарната апсида с отбелязани примерни местоположения на архиерейските тронове (*I-XVIII*)

работи в помещението, предназначено за владиците, за да може то да придобие завършен вид (ил.25).

От вътрешната страна на двата малки подпорни стълба на тройния прозорец са запазени следите от отворите, в които са лягали страничните табли на архиерейския трон [55] (ил. 25, 28). Изясняването на този факт помага да бъде направен изводът, че обособяването на участъка с владишките тронове е станало след окончателното завършване на базиликата и във всеки случай преди изписването на стените, защото пластовете мазилка достигат, а след това заобикалят отворите, чиито следи бяха открити от нас (ил. 25).

Приключвайки с описанието на тройния олтарен прозорец, бихме искали да отбележим, че арките на отворите, които имат съвсем ясна копитообразна форма, също спадат към архаичните елементи на паметника (ил.24, 25).

На много места личи, че зидарията от вътрешната, както и от външната страна, е била добре изпълнена [56] преди върху нея да бъдат положени пластовете мазилка, която я покривали.

Олтарната апсида в *Света София (Охрид)* отвън има формата на правилен полудесетоъгълник [57], по чиито три страни е разположен по един голям едностъпен прозорец. Сводовете на малките конхи (беми) са полукръгли, като тези в *Свети Ахилий,* и имат само един малък прозорец. Връзката между малките конхи (бемите) и олтарното пространство била удобна и се осъществявала посредством големи аркообразни отвори [59]. Полушестоъгълни апсиди се срещат в базиликата *Абоба (Плиска)* [60]. Базиликата в *Каламбака* е с апсида, чиято външна форма е полукръгла, има оформено помещение с владишки тронове (синтрон) и обособени малки олтарни конхи (беми) [61]. Храмът на Митрополията в *Серес* има уникална полукръгла олтарна апсида и тронно помещение, което е с раннохристиянски произход [62]. Малките конхи (бемите) от базиликата в *Серес* кореспондират свободно, посредством големи отвори, с олтарното помещение. В този случай, обаче от значение е различното засводяване на олтарното пространство – полусферичен купол, завършващ в горната си част с “триумфална” арка, целяща очевидно точно в тази точка да бъде подпиран издигнатият по-високо източен корпус на средния кораб [63]. Засводяването на олтарната апсида става с надолтарен кръгъл купол, чието външно покритие е решено “на две нива ” [64].

Старата *Несебърска Митрополия* има също уникална олтарна апсида с полушестоъгълна отвън форма [65], а базиликата пък в *Серес* е с малки, оформени в източния зид, олтарни конхи (беми). За съжаление, в резултат на настъпилите разрушения, формата на олтарната апсида в базиликата в *Сервия* не може да бъде напълно възстановена. Ксингопулос [66], който изследвал паметника, е успял, на базата на запазените останки, да стигне до извода, че “тя имала отвън полукръгла форма с плитки “слепи арки”, използвани очевидно с конструктивна цел и подсилващи в тази точка конструкцията, с оглед на нестабилния терен, върху който била построена. Уникална, също полукръгла олтарна апсида с прозорец и малки двойни колонки, имал и старият храм на митрополията във *Верия* [67]. Малките беми в старата митрополия във *Верия* не оформят отвън конхи. Що се отнася до старата *Несебърска митрополия*, позовавайки се на плана на основите, скицирани от Раченов [68] и най-вече на Ст. Бояджиев [69], стигаме до извода, че старите, възприети от Millet (пак там, стр.19, ил.4) основи, са погрешни и че външната страна на олтарната апсида има формата на полушестоъгълник с три прозореца – по един на страна. Обратно на това, прозорецът на базиликата в *Каламбака*, както е видно от илюстрацията, приложена от Г. Сотириу [70] (нещо, което личи и от нашата скица), е трисводест, със зидани подпорни стълбове – същите като в базиликата от *Серес* [71] и базиликата *Свети Ахилий.*

В един друг паметник, строен в 1000 година – храмът *Свети Язон Отцеспасител* на остров *Корфу* [72] – олтарните арки са от двата типа: голямата олтарна е полушестоъгълна, а малките конхи (бемите) са полукръгли [73] – нещо, което се среща и в раннохристиянските базилики, като тези в *Царичин град* [74], в *Пирдоп* [75], в *Богородица Левиска* в *Призрен* [76] и в *Гликея* (*Епир*) [77].

Опитвайки се да обобщим своите наблюдения, виждаме, че с една-единствена разширена навън апсида на източната страна са базиликите в *Серес*, *Верия*, *Сервия* и *Несебър*. При първите три апсидата е полукръгла, а в *Несебър* – полушестоъгълна [78]. Освен базиликата в *Сервия*, за която е известно, че била изградена към 1000-ната година, другите базилики били построени върху основите на раннохристиянски базилики (XI-XII век). Затова е трудно, след като е уточнена единствено формата на олтарната апсида, да бъдат правени сравнения.

Тристранни полукръгли отвън форми на апсидата имат средищната черква в *Света гора (Протату)*, в *Сервия*, *Свети Ахилий*, *Свети Никола* в манастир, близо до *Прилеп* [79] от 1095 година, *Богородица от Зурца* в *Като Фигалия* [80] и епископията на остров *Скопелос* [81] от 1078 година.

Три полукръгли апсиди на източната стена имат базиликите *Абоба* до селището *Плиска* в *България*, чиито основи имат доста сходни черти с базиликите *Свети Ахилий, Тиганиу* в *Мани* (886-912), *Curline* и *Свети Никон* в *Спарта.*

Видяхме, че базиликата *Свети Ахилий* е имала обособено помещение, където заседавал висшият клир. Повтаряме, че подобно тронно помещение (синтрон), са имали също така и следните базилики: старата *Несебърска митрополия*, черквата в *Каламбака*, *Свети Никон* в *Спарта*, *Абоба*, в *Серес* и *Свети Никола* в *Мелник*.

Преди да започнем работа по почистването, целият олтар беше обрасъл в дива растителност. След неговото разчистване бяха разкрити тронното помещение (синтронът), основата на светата трапеза и леко издигнатият, в сравнение с настилката на средния кораб на базиликата, олтарен под [82] (ил. 27, 29).

Отломъци от светата трапеза бяха открити в средата на олтара, чийто жертвеник с ширина 1.17 м опирал в дъгата на апсидата и отстоял от стените на малките конхи (беми) на разстояние от по 4.00 м. Зиданият жертвеник е бил закрепен върху основа, състояща се от правоъгълни плочи, запазени отчасти и стърчащи на север с 0.76 м, на юг с 0.70 м и на запад с 0.62 м. Ширината на основата е 2.60 м. В насипите, покрили светата трапеза бяха открити фрагменти от четири някогашни монолитни колони. Тези колони по всяка вероятност са от късната римска епоха и били пренесени на това място от намиращите се наблизо паметници. Условно можем да ги разделим, с оглед на височината им на две двойки колони. Най-високите колони били поставени на изток от светата Трапеза. Следите от техните основи личат и днес. За да бъдат закрепени тези двойки колони А и Б, са били издялани плочите от настилката на пода. Двойката колони Г и Д имала по-малка височина и по всяка вероятност е била поставена върху споменатите по-горе основи на светата трапеза. Изследването на тези отломъци ни наведе на мисълта, че тя била покрита с “балдахин”(киворий), който е стъпвал на монолитните колони, чиито късове бяха открити сред насипа, засипал олтара (ил. 29, 30).

Участъкът, където се намирали архиерейските тронове, разкрит от нас се е състоял от три стъпала с обща височина от 1.28 м, изнесени на 0.42 м от източната стена. По дължина на осовата линия са запазени следите на три стъпала (ширини съответно: 0.25-0.26-0.25 м и височини 0.14-0.22-0.22 м), които водят към владишкия трон. Едва забележими следи от трон открихме върху западната страна на стълбовете от трисводестия олтарен прозорец (ил.35, 51). Участъкът, определен за архиерейските тронове, бил изграден със същата зидария, като тази на апсидата, но във всеки случай след приключването на строителството ѝ, защото и днес дори ясно личи, там където са разрушени стъпалата колко е гладка вътрешната повърхност на апсидата там, където са разрушени стъпалата. Обособеното за епископските тронове помещение от външната страна било покрито с мазилка и един слой от едноцветен (червен) хоросан. Никакви части от главния трон не бяха открити, но от запазените следи става ясно, че той имал странични монолитни табли (страници) от мрамор или гипсова отливка. Синтронът, както установихме, бил изграден след окончателното завършване на строежа на базиликата, със сигурност поради статични причини, но преди да бъде настлан с плочи олтарният под (ил.27, 28, 30, 35, 51).

Насипът във вътрешността на протезиса достигаше на височина 0.80 м от равнището на настлания с плочи под, което е с 0.39 м по-ниско от олтарното равнище, теоретично прието от нас за кота = 0.00) (ил.34,35).

Трапезата в конхата с размери в основата 0.86 x 1.10 м и височина 0.90 м, била зидана с правоъгълни камъни, върху които още личеше хоросановата замазка (ил.36). Основите на протезиса, както и на служебното помещение (дяконикон), представляват един малък по размери, със силно прибрани рамене, кръстокуполен храм, вписан в основите на трикорабната, покрита с дървен покрив, базилика (ил. 34). Краищата на кръста имат различни стъпки и се вписват в дебелината на зида (0.73, 0.77, 0.75, 0.78 м). Обособеният протезис кореспондира със северния кораб и олтара, посредством два тесни отвора [82]. На източната стена от северния кораб, на западната страна от западната стена на протезиса, досами входа, има оформена в зида ниша с полукръгло сечение (както и в дяконика).

Подът е бил настлан с правоъгълни плочи. Върху плочите бяха открити две монети: номер N 3 в точка II и номер N 4 в точка I (ил. 34).

Протезисът има едностъпен, с размери 0.30 x 1.40 м прозорец, чиято архиволта е изработена от тухли. Височината между днешния под и долния край (петите) на дъгата на вписаните полукръгли арки е 7.07 м (ил. 35).

По време на разчистването на североизточния ъгъл бе открит един железен предмет, част от лъжица (за причастие) с дължина 0.0175 м и железен обреден нож с дължина 0.155 м. В една ниша от зида, изработена също по време на направата на паметника, където са лягали краищата на талпите от работното скеле, бе открито парче охра. Без колебание може да се предположи, че тази боя била поставена там от зографа в самото начало, когато била изписвана базиликата, т.е. когато бил нанесен първият груб пласт (първата ръка) и били покрити отворите за краищата на скелето, за да може впоследствие да бъде поставен следващият (in fresco) влажен пласт, върху който по-късно били нанесени стенописите [83]. Следователно, намереният от нас къс представлява боя от палитрата на иконописеца от X век – едно парче вкаменена самородна охра, с много добро качество, която била стъргана с ренде и разбърквана с вода за направата на светлите нимбове, чиито следи едва се забелязват в олтарната апсида и по лицата на йерарсите. Същата боя била използвана и при рисуването на сенките на наметалата и при получаването на тъмночервения цвят.

Малкото запазени продълговати блокове (квадри) от зидарията, върху които личаха следи от хоросан, свидетелстваха за съществуването на някогашния жертвеник в протезиса. Един по-внимателен поглед ни помогна да забележим най-долната мраморна плоча, върху която са стъпвали правоъгълните вдлъбнати камъни (ил.36). Личеше, че мраморната плоча, така както е била положена, била грубо обработена, но горната ѝ повърхност, доколкото все пак можахме да различим, бе изгладена, а самият камък приличаше много на каменните блокове, с които бе изграден съседният храм *Дванадесетте апостоли* [84], чийто надпис ни помогна да датираме този строителен материал – около II век сл.Хр. [85]. Отстранихме зидарията и отдолу се показа изгладен речен камък от *Античността*. Върху горната му повърхност

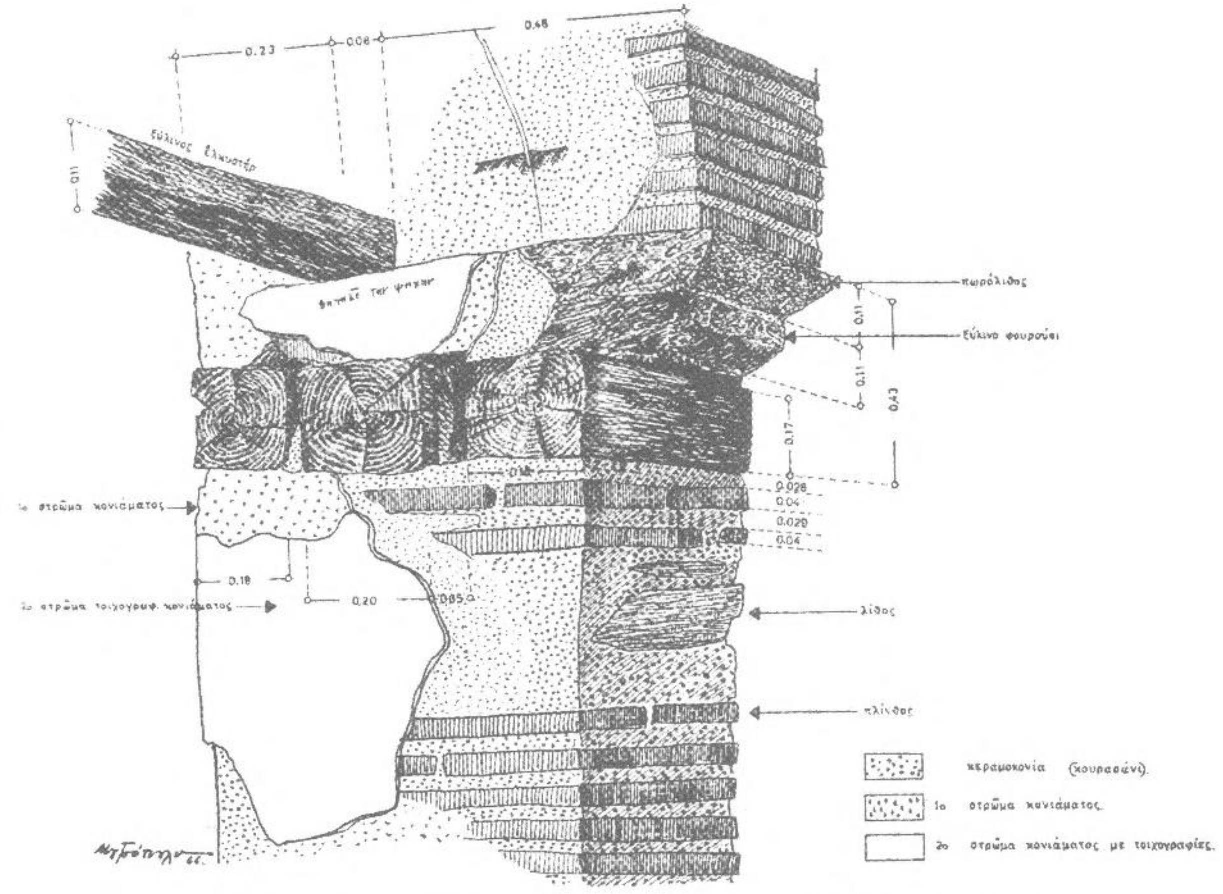
0.23
0.08
0.48
0.11
ξύλινος ελκυστήρ
πωρόλιθος
0.11
ξύλινο φουρούσι
0.11
0.43
0.17
0.028
0.04
0.029
0.04
1ο στρώμα κονιάματος
0.18
2ο στρώμα τοιχογραφ. κονιάματος
0.20
0.05
λίθος
πλίνθος
κεραμοκονία (κουρασάνι).
1ο στρώμα κονιάματος.
2ο στρώμα κονιάματος με τοιχογραφίες.

31. Надписи (Sgraffito) върху вътрешната страна на тройния прозорец от олтарната апсида (*втори стенописен план*)

се виждаха няколко букви, съставляващи два реда, които обаче са били усърдно изчегъртани. Надписът, може би надгробен, продължаваше в посока нагоре. Днес с усилие четем:

– – – – – – – – МНNA– – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – ТНN– – –

Буквите са добре издълбани и са много изящни. Едно по-внимателно проучване на формата им, като например извивките на разкрача на М или пък на диагоналната линия на N с недоловимата чупка, която абсолютно еднакво се повтаря при другата буква N, говори за един опитен и изтънчен гравьор. Сравнението на малкото оцелели букви от надписа с други аналогични букви от датирани надписи, със сигурност би ни помогнало, макар и приблизително, да датираме и надписания камък, който може би е бил пренесен от същото място откъдето са били взети каменните блокове от *Дванадесетте апостоли*.

Изправени пред естествената денивелация на терена, строителите били принудени да изхвърлят пръстта от изкопа встрани от него, за да бъде той – теренът – изкуствено заравнен, с което всъщност се обяснява и намирането на различни предмети от най-дълбока древност. Може би някъде наблизо, вероятно на същото място, се е намирал некрополът на античния град [86].

Местоположението на протезиса, поради големия наклон, който съвсем ясно се вижда откъм външната североизточна страна [87], представлява особен интерес. Решихме да изместим плочата, за да изследваме стратографията на терена. Внимателното проучване на стратографията ни даде ценни сведения. Установихме, че жертвеникът не е бил закрепен за настлания с плочи под на протезиса, който е аналогичен с останалото подово покритие на цялата базилика. Полагането на плочите било извършено на един по-късен етап, при това в последната фаза от окончателното оформяне на пода на базиликата (ил.36).

На дълбочина 0.30 м от повърхността на настилката бе намерена медна монета (N38) на Исак II Ангел (1185-1196) и по-надолу – друга медна монета (N40) на Мануил Комнин (1143-1180). На дълбочина 0.50 м от нивото на покри-

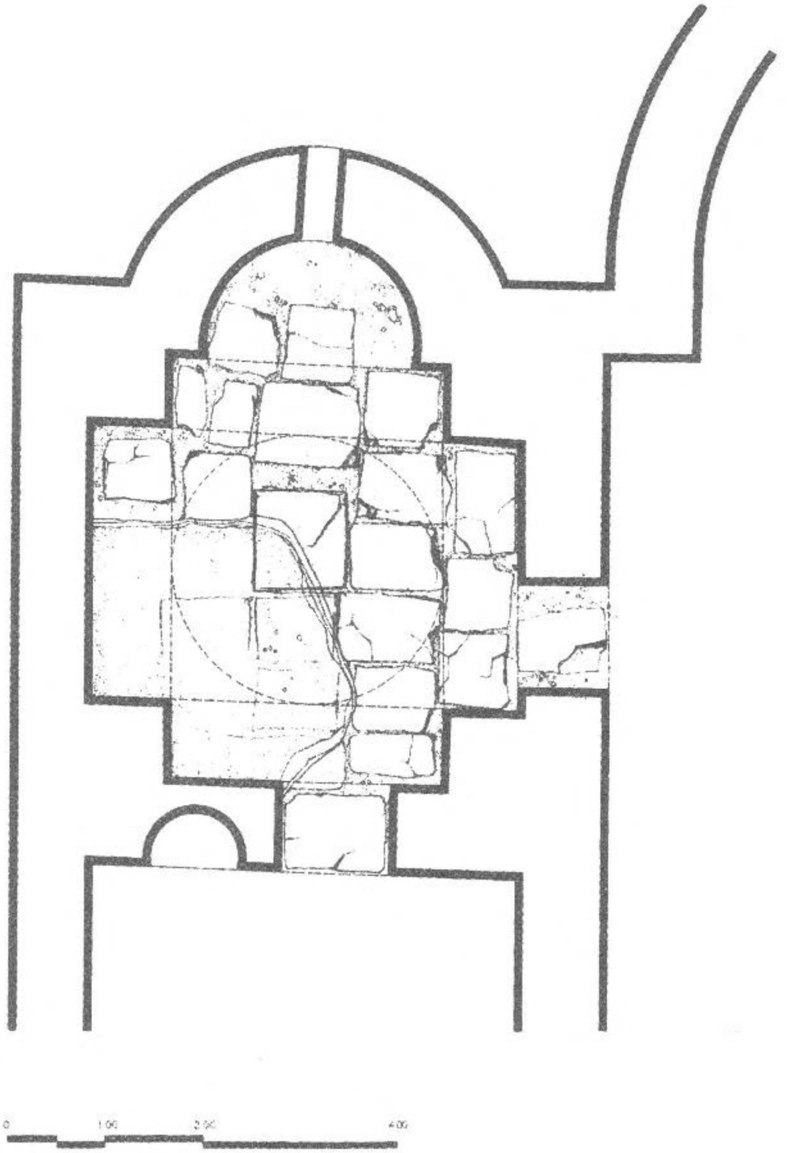

34. План на протезиса в базиликата

тието бе открит втори под, изработен от пресован цветен хоросан с дебелина 0.10 м. Наличието на този втори под доказва следователно, че насипът е от XII век, а окончателното настилане на пода с плочи трябва да е станало след това.

След втория под попаднахме на друг насип 0.40 (0.10+0.30), в който открихме животински кости, конски зъб, остатъци от свлекли се стенописи, ръжда от обгорени метали, чирепчета от византийски керамични съдове и парчета от стъклени кандила. В края на насипа бе открит друг, с хоросанова замазка, под със светлорозов цвят (византийски хоросан), с дебелина приблизително 0.10 м, с голям примес на едрозърнеста керамика. Това по всяка вероятност е било и първоначалното ниво, поне в тази част на олтарната конха, на дълбочина 0.90-1.00 м от горната точка на третата последна настилка. След този пласт следваше насип от 0.75-1.00 м, който достигаше до наклонената повърхност на самородната скала, върху която бе стъпила базиликата.

На дълбочина 1.35 м в средата на насипа бе открита една медна монета (N 38), деканумион на Юстиниан I (527-565), сечена в солунска монетарница, а още по-долу бе намерена една сребърна монета (A 41) от *Истиея*, според директорката на Нумизматично дружество г-жа Мандо Карамесини-Икономиду от II век пр. Хр. Сред отпадъците на този пласт, на дълбо-

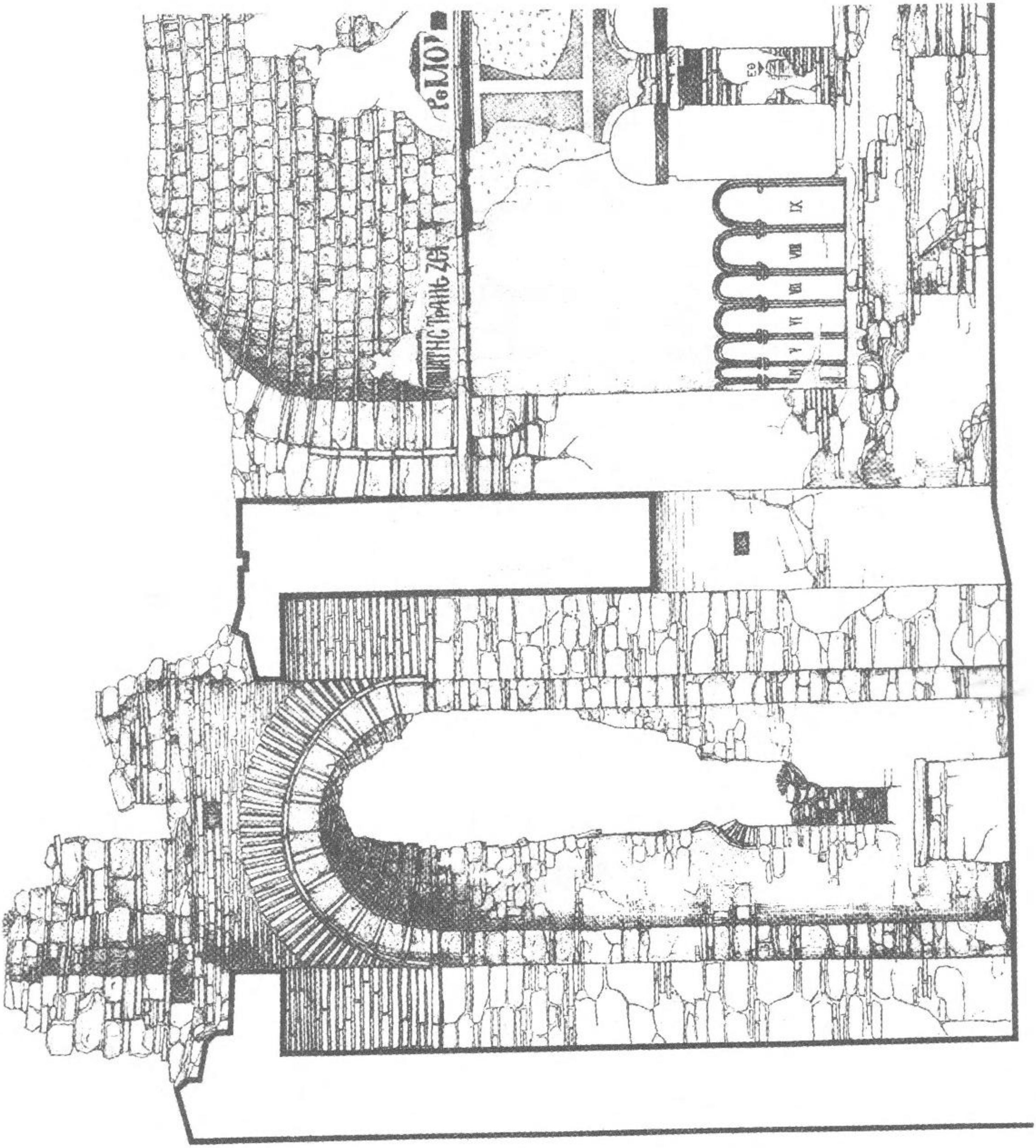

35. Напречен разрез на протезиса и на част от олтарната апсида

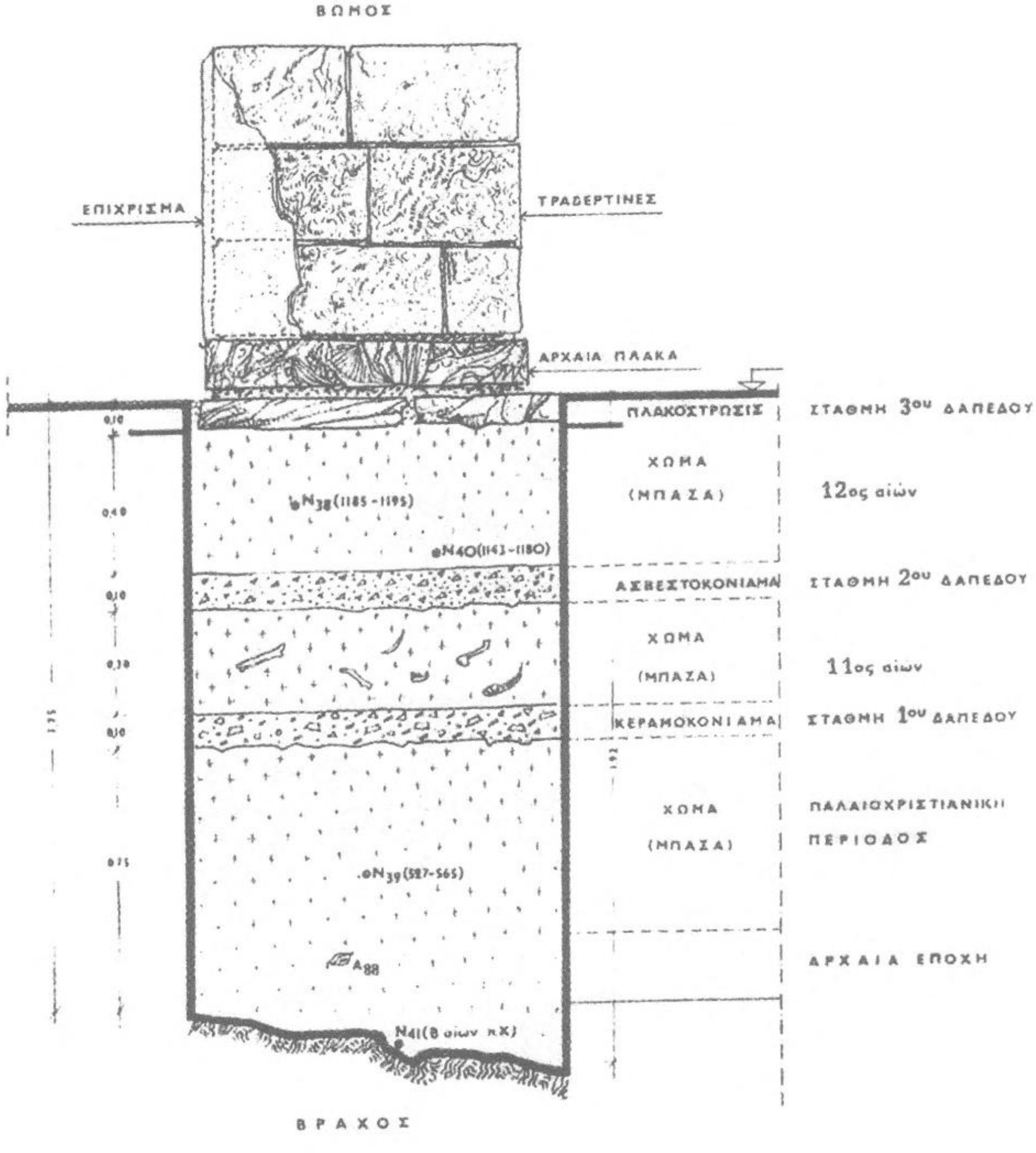
ΒΩΜΟΣ
ΕΠΙΧΡΙΣΜΑ
ΤΡΑΒΕΡΤΙΝΕΣ
ΑΡΧΑΙΑ ΠΛΑΚΑ
ΠΛΑΚΟΣΤΡΩΣΙΣ
ΣΤΑΘΜΗ 3ου ΔΑΠΕΔΟΥ
0,10
ΧΩΜΑ (ΜΠΑΖΑ)
12ος αἰών
N38 (1185-1195)
0,40
N40 (1143-1180)
ΑΣΒΕΣΤΟΚΟΝΙΑΜΑ
ΣΤΑΘΜΗ 2ου ΔΑΠΕΔΟΥ
0,10
ΧΩΜΑ (ΜΠΑΖΑ)
11ος αἰών
0,30
ΚΕΡΑΜΟΚΟΝΙΑΜΑ
ΣΤΑΘΜΗ 1ου ΔΑΠΕΔΟΥ
0,10
1,75
1,92
ΧΩΜΑ (ΜΠΑΖΑ)
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
0,75
N39 (527-565)
A88
ΑΡΧΑΙΑ ΕΠΟΧΗ
N41 (8 αἰων π.Χ.)
ΒΡΑΧΟΣ

36. Стратографски разрез на олтара от протезиса на базиликата

/мазилка, квадри, античен абак (плоча), настилка с плочи (кота на третия под), пръст и строителни отпадъци (XII век), хоросан, ниво на втория под, пръст и строителни отпадъци (XI век), хоросан от стрита керамика, ниво на първия под, пръст и строителни отпадъци (старохристиянски период, античен период), скала/

чина 1.60 м бе открит чиреп (фрагмент) А 88 от сива керамика с вълнообразни сечения. Отломки с подобни сечения са намирани навсякъде из *Балканите* и са датирани IX и X век [88]. Наличието на сребърна монета от *Истиея* (II век пр. Хр.) е показателно за тези земи и едновременно с това, както ще видим по-късно с намирането на други антични монети, доказва, че този район, дори и в Античността, не е водил изолиран живот, а напротив – бил в постоянен търговски контакт с гръцкото крайбрежие и с останалите гръцки колонии [89].

От извършените стратографски проучвания на терена следва изводът (който е в съзвучие с останалите констатации, направени порано от нас на базата на други данни), че първият под е свързан с началната фаза на изграждане на храма (края на X век). После следва разрушението от XI век – факт, известен нам от исторически свидетелства. Тези разрушения могат да бъдат свързани с нашествието на нормандите (1072) [90]. Преди това обаче е бил покрит старият стенописен слой с друг такъв, който, както отбелязахме, го отдаваме на инициативата на архиепископ Лъв (1037-1056), чието управление символизира утвърждаването на византийското господство в този район с изграждането, може би, на *Света София* в *Охрид* [91], във всеки случай с нейното изписване, който факт всъщност илюстрира положените усилия на "завръщане" на тези земи в сферата на влияние на *Цариградската патриаршия* – не само под нейната юрисдикция, но и в нейния политически ареал [92].

Новите стенописи, правени в средата на XI век са били унищожени вероятно вследствие нашествието на нормандите, когато впрочем са били заграбени и съкровищата на храма, и най-вече тленните останки на мироточиви свети Ахилий, чиято слава била широко разпространена в района.

В края на XI век една голяма част от разрушенията, вероятно по нареждане на охридския архиепископ Теофилакт, били възстановени [93]. Тогава може би е бил оформен вторият под. Нови нещастия са сполетели храма през XII век, за което свидетелства височината на насипа 0.40 м и двете монети N 41(1143-1180) и N 38 (1185-1195).

И тъй, в края на XII век или през XIII век са били направени последните опити за възстановяване на базиликата, т.е. тогава е било завършено покритието на пода, поне в протезиса, и е бил изграден жертвеникът. Може би ще трябва да се предприеме едно повторно проучване на третия стенописен пласт.

БЕЛЕЖКИ:

[43] Вж. N. Μουτσόπουλος, «*Το αρχοντικό του Σιορ-Μανωλάκη στη Βέροια*», περιοδ. Ζυγός, τεύχος 56-57, Αθήναι, 1960, стр. 23 от същия, *Καστοριά, τα αρχοντικά*, Αθήναι, 1962, стр.12 и следва, и «Λαϊκή αρχιτεκτονική της Φλώρινας» περιοδ. Ηώς, бр.63-65, 1962, стр.90

[44] Вж. N. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου* пак там, стр.168, 169, табл.40, ил.6

[45] В миналото тази част от базиликата е била в много по-добро състояние – нещо което наблюдаваме в илюстрациите, публикувани от Milan Zliković, цит.съч., *Starinar III, Serie III Beograd 1924/25*, стр.117, ил.3.. Ε.Ε.Π.Σ. (=*Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής* του ΑΠΘ, Β΄, 1965-66, стр.136, табл.6, Δ΄Ε΄.

[46] Обособено пространство с владишки тронове (синтрон) в олтарната апсида се среща в доста базилики, сходни по план с базиликата *Свети Ахилий*, като например митрополитската черква в *Серес* (Α. Ορλανδός, Α.Β.Μ.Ε. [=*Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*], том Ε΄, 1939-40, стр.115, ил.2), η βασιλική της Καλαμπάκας (Γ.Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ΄ και ΙΔ΄αιώνος, Ε.Ε.Β.Σ. (=*Επετηρίς της εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*), том ΣΤ΄, 1929, стр.295, ил.4) и старата *Несебърска митрополия* (A. Rachénov, Églises de Mésemvria, *Sofia*, 1932, стр. 3, ил. 3. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, том Α΄, Αθήναι 1962, стр. 474 и от същия, *Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας*. Η Μεσημβρία του Ευξείνου, том Α΄, Ιστορία υπό Μαργ. Κωνσταντινίδη, Αθήναι 1945 стр.164) и от *Абоба, Плиска* в *България*, които обаче са били изградени върху основите на старохристиянски базилики, вж. N. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου», Δ.Χ.Α.Ε. (=*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*), цит. съч., стр.180 и следва.

[47] B.Z. том 30 (1929), табл. X, ил.4.

[48] *Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης*. Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, βιβλ. Της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμ.34, εν Αθήναις 1952, табл. I, стр.84, ил.28, стр.106, ил.38, стр.114, ил.43. *Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, пак там Σ. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία Θεσσαλονίκης*, Έκδ. της Εταιρείας των φιλών Βυζαντινής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 1949, табл. 2, ил.2. *Κοίμησις Σκριπού. Αγία Σοφία Θεσσαλονίης*, вж илюстрациите на паметника в Φ. Αρχ. Ε.Λ.Μ.Π. Θες. (=Φωτογραφ.Αρχείο του εργαστηρίου Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης). F.R.8142

[49] *Μαυρώτισσα Καστοριάς. Μητρόπολη Σερρών* (Άγιοι Θεόδωροι), които много приличат на *Свети Ахилий*. Α. Ορλανδός, Α.Β.Μ.Ε., том Ε΄ (1939-40), стр.153, 158, вж. G. Millet, *L'École grècque* (=*L'École grècque dans l' architecture bizantine, Paris, 1916*), стр.22

[50] Пристройката към *Свети Георги* в *Солун (Ротонда)* и в параклиса *Свети Димитър*, *Свети Евтимий* (F.R.131), вж. също *Свети Никола* в *Каритена, Аркадия*. N. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των Μοναστηρίων της Γορτυνίας, εν Αθήναις* 1956, стр.63, ил.35.

[51] Ε.Ε.Π.Σ. Β΄, 1965-66, стр.139

[52] По-ясно си личат дървените "скари" във фотографията, публикувана в нашето изследване: *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου*, вж. табл .40, ил. 6.

[53] Пак там, Aug.Choisy, L' art de bâtir chez les Byzantins, *Paris*, 1883, стр.66, стр.62., вж и Ε.Ε.Π.Σ., том Β΄, табл.15,2, 18,1 Δ΄Ε΄.

[54] Ε.Ε.Π.Σ. том Β΄, стр.141

[55] Вж. Ε.Ε.Π.Σ. том Β΄, табл.12,1, ΣΤ΄ и стр.140.

[56] Ε.Ε.Π.Σ том Δ΄, табл. 34,35.

[57] Filov, цит. съч., стр.39, ил. 8, таблица 18а, вж. подобно оформяне на олтара в храма *III Binbirklisse, Josef Strzygovski, Kleinasien ein Neuland der Kkunstgeschichte, Leipzig*, 1903, стр.14, ил.9 и N. Μουτσόπουλος, Δ.Χ.Α.Ε., том Δ΄, 1964, стр.184.

[58] G.Millet, пак там стр.42, ил.20.

[59] D. Bosković – K.Tomovski, *L΄ Architecture médiévale d'Ohrid*, Recueil, пак там стр.778, ил. 5а. Б. Филов, стр.38, 39, ил.8, G. Millet, цит.съч, стр.40, ил.19, стр.42, ил.20.

[60] Планът на основите на базиликата са били публикувани от B. Filov, *Geschichte der altbulgarishen Kunst*, пак там стр.27, ил. 4. Същият датира базиликата X век. Stricević, (пак там стр. 186) и споделя становището на Филов. Допълва обаче, че на това мнение на Stricević възразява Кръстьо Миятев в Resumes Rapports comlementairs от XII международен Византоложки конгрес в Охрид, 1961, стр. 67-70 и в своя научен труд: *Die basilica und die Rundkirche während des Mettelalters im zentralgebiet der Balkanhalbinset, Sofia* (Zentralstelle für wissenschaftlishe und teechnische information und Dokumentation), 1911 (литография), стр.1-8.

[61] Γ. Σωτηρίου, Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ΄ (1929), стр. 294, 295, ил.4.

[62] Α. Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε΄ (1930-40), стр.155, ил.2, стр.159, ил.5.

[63] Α.Β.Μ.Ε. τ. Ε΄ (1939-40), стр.155, ил.2, стр.156.

[64] Α.Β.Μ.Ε., пак там, стр.158.

[65] G. Millet, пак там, стр.19, ил.3,4. Γ. Σωτηρίου, *Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας* St. Bojadziev, *Byzantino-Bulgarica*, I, Sofia, 1962, стр.336, ил.1.

[66] *Τα μνημεία των Σερβίων*, пак там, стр.31.

[67] Γ. Σωτηρίου, Β. Ζ. τ.XXX (1929), стр.569, ил.1.

[68] пак там, стр. 3, ил.3.

[69] пак там, стр.336, ил.1.

[70] Ε.Ε.Β.Σ, τ..στ΄(1929), стр.569, ил.1.

[71] Α.Β.Μ.Ε. τ.Ε΄(1939-40), стр.153, 155, ил.2, стр.160.

[72] Π. Βοκοτόπουλος, «*Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου*», Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ΄, τ. Ε΄, Αθήναι 1969, стр.172.

[73] пак там, стр. 152, ил.2.

[74] R. F. Hoddinott, *Early byzantin churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, и;131.

[75] B. Stricević, «*L'église paleobyzantine prés de Kursumlija*», *Insitut d'Études byzantines*, No 2, *Beograd*, 1953, стр.184, ил.2.

[76] Starinar, V-Vi, 1954-55, стр.214, ил.13.

[77] Π.Α.Ε., 1954, стр.197.

[78] С по една полушестоъгълна апсида на източната стена са базиликите в *Свиняриця* и *Пирдоп*.

[79] V. Korac Actes du XIIe *Congr. Intern. Des Études Byz.*, III, 1964, стр.138, ил.2

[80] Ch. Bouras, C.A. (=), XXI, пак там, стр.138, ил.2. *Cahiers Archéologiques.*

[81] Ανδρ. Ξυγγόπουλος, Α.Ε., 1956, стр. 186, ил.2.

[82] Синтронът се е запазил в доста базилики, имащи сходен с базиликата *Свети Ахилий* план на основите, като например катедралния храм в *Серес* (Α. Ορλανδός, Α.Β.Μ.Ε, τ.Ε΄, 1939-40, стр. 115, ил. 2), базиликата в *Каламбака* (Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας *ΙΓ΄* και *ΙΔ΄αιώνος*», Ε.Ε.Β.Σ., τ.ΣΤ΄, *1929*, стр. 295, ил.4) и старата *Несебърска митрополия* (A.Rachénov, *Églisses de Mésemvria*, Sofia, 1932, стр.3, ил. 3. Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α΄, Αθήναι 1962, стр.474 и от същия, «Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας», η *Μεσημβρία του Ευξείνου*, τ. Α΄, Ιστορία υπό Μαργ. Κωνσταντινίδη, Αθήναι,1945, стр. 164), които са били изградени върху основите на раннохристиянски базилики. Вж N. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου* стр.180 и следва.

[82a] Вратата, свързваща конхата със светия олтар е с ширина 1.04 м, а вратата, водеща към северния страничен кораб – 1.12 м. Трябва да се отбележи, че двете странични врати, водещи към олтара, не са симетрично разположени спрямо оста му. Дървеният теглич на извивката на вратата е от кедър със сечение 0.15 x 0.23 м.

[83] Вж. Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, стр.112.

[84] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, 1965-1966, стр.93.

[85] пак там, стр. 104.

[86] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, 1969-1970, стр. 93.

[87] пак там, τ. Δ΄, табл.2.

[88] Вж. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, vol. I, Institutul de Archeologie al Academiei R.P.R., 1958 и особено глава V: Obiectele de Ceramica, стр. 152 – 213, където са изобразени сходни глинени съдове, в това число е цитирана и съответната библиография.

[89] Вж. и гледната точка на Αντ. Κεραμόπουλου, «*Αρχαιολογική νεκρόπολις της Τρεμπένιτσε*», *Αρχαιολογική εφημερίς*, (1927-28), стр.41-112. Αλεξ. Λέτσα, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, τ. Α΄, 1962, стр.112.

[90] Вж. Скилица - Кедрин, *Бон*, стр.718-719, C. Jirecek, Geschichte der Bulgaren, *Prag*, 1876, p. 207-208. G. Ostrogorsky, Histoire de l'etat byzantin, 1956, s. 368. Djordje Stricević, Rapport VII : «*L'Architecture de la Basse antiquité et du Moyen Age les Régions centrales des Balkans*» XII международен конгрес по византология, 1961, стр. 199.

[91] A. Grabar, "Deux témoignages archéologiques sur l' autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid", Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes byzantines, NoVIII 2, Mélanges G. Ostrogorsky, II, стр.163 и следва. От същия, "Les peintures murales dans le choeeur de Saint – Soph d'Ochrid", *Cahiers Archéologiques*, XV, 1965, p. 257.

[92] *Les peintures murales*, пак там, стр.257.

[93] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, στρ.141.

4. НАДПИСИТЕ В ОЛТАРНАТА АПСИДА

По вътрешната повърхност на четвъртсферичния олтарен купол, точно над горния цокъл под корниза върху втория пласт от мазилката, който по-рано, по време на посещението на Милюков [94] през 1898 година бил в по-добро състояние, се забелязват следи от надпис на гръцки език. Надписът съвсем ясно се откроява в апсидата и е с дължина, покриваща половината от обиколката ѝ: обиколката е равна на 3.14 x 3.65 = 11.461 м или за да бъдем още по-точни, разгърнатата дължина на копитообразния купол е 11.461+2.00 =13.461 м. Височината на надписа е 0.34 м. Буквите са черни, върху поле с цвят на охра, чиито краища са оконтурени с тъмночервени линии (размери на буквите : Ω – височина 0.23 м, ширина 0.196 м. Y – височина 0.254 м, ширина 0.234 м).

Първата запазена буква от надписа е на разстояние 1.58 м от началото (левият ъгъл на апсидата). Останалите запазени букви са (ил.37-39):

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
T ∩ Ω Ý KỌ $^{2-3}$ I Ị – Ạ
1.58 1.36 0.92 2.11

Аналогичен надпис на същото място съществува и в *Света София* (*Никея*) [95], датиран от Schlumberg между X-XI век Ch. Diehl (цит. съч.,стр.78) го публикува в следния вид:

+ΤΩ ΟΙΚΩ COY ΠΡΕΠΕΙ ΑΓΙΑCΜΑ ΚΕ ΕΙC ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΗΜΕΡΩΝ

Текстът от този псалм се среща в църковни надписи още от края на V век. Подобен има и в базиликата от *Ерерук*. Такъв надпис на същото място, със същото разположение, както в *Света София* от *Никея* има и в *Преподобни Лука* от *Фокида* [98] (ил.41).

И тъй, след така направените коментари, бихме искали да предложим следното допълнение към надписа:

Τω ύκο [σου π[ρέπε]ι [α]γύα[σμα κ(ύρι)ε εις μακρότητα ημερών] (εικ.40).

Този надпис е представлявал част от втория стенописен пласт. След отстраняването му, бяха открити видими следи от стар надпис. Този надпис, както и по-новият, е изписан с черни букви върху фон с цвят на охра. Линията на горния цокъл е с черен цвят, а дебелината му е неравномерна (средна дебелина 2.5 мм). Следва една широка тъмночервена линия и отново черна линия. Тези полета рамкират стенописа от надолтарния свод.

Снехме внимателно отпечатък на този надпис и впоследствие положихме усилия да бъде дописан, базирайки се на аналогичен надпис от *Богородица Халкейска* в *Халкеон* [100] (ил. 42-47):

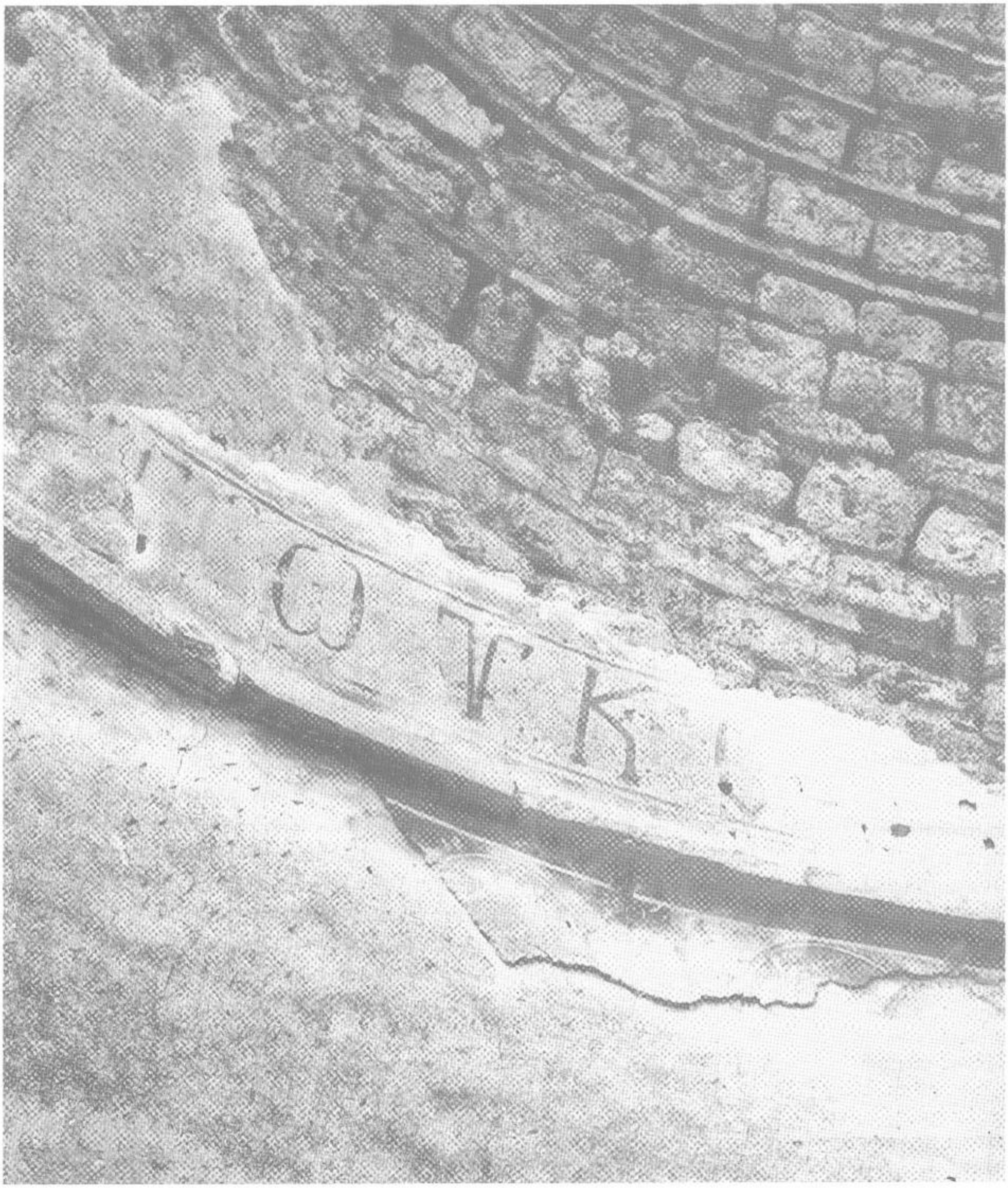

37. Фрагменти от надписа на късния стенописен пласт в олтарната апсида на базиликата (*Виждат се двата стенописни пласта в апсидата., фотография от 1960 година*)

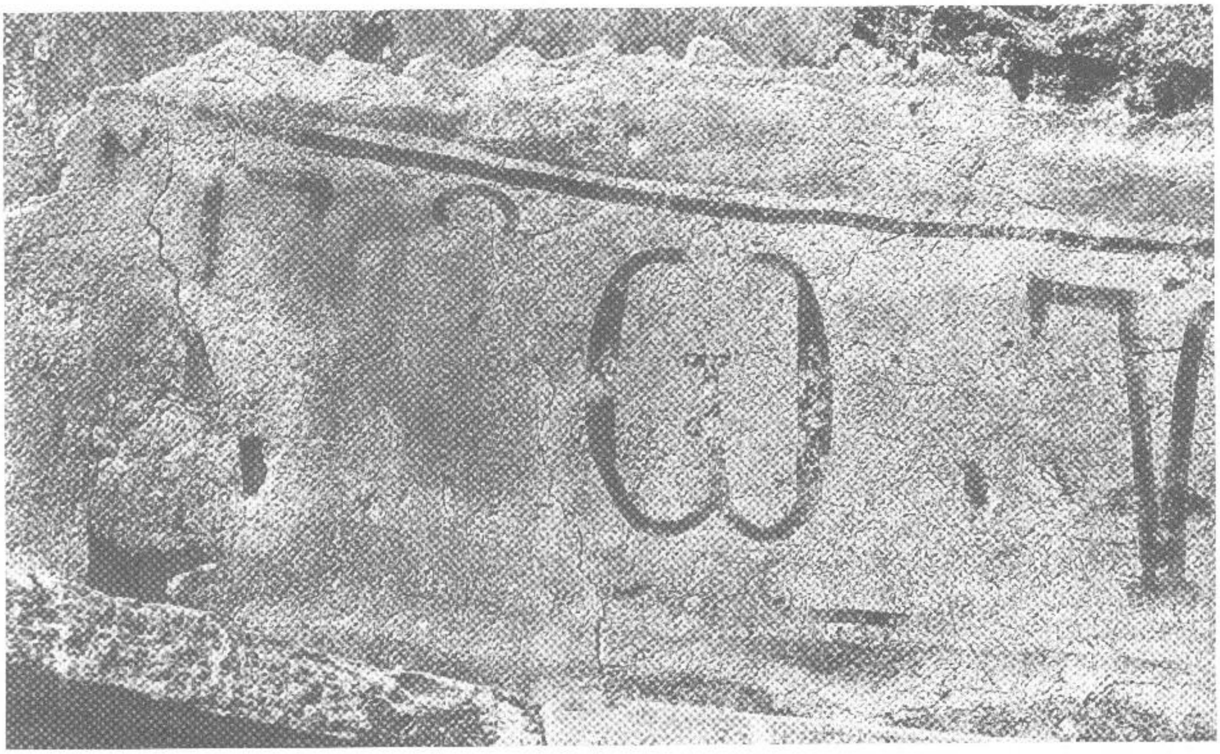

38. Детайл от надписа на втория стенописен пласт в основата на четвъртития купол от олтарната апсида

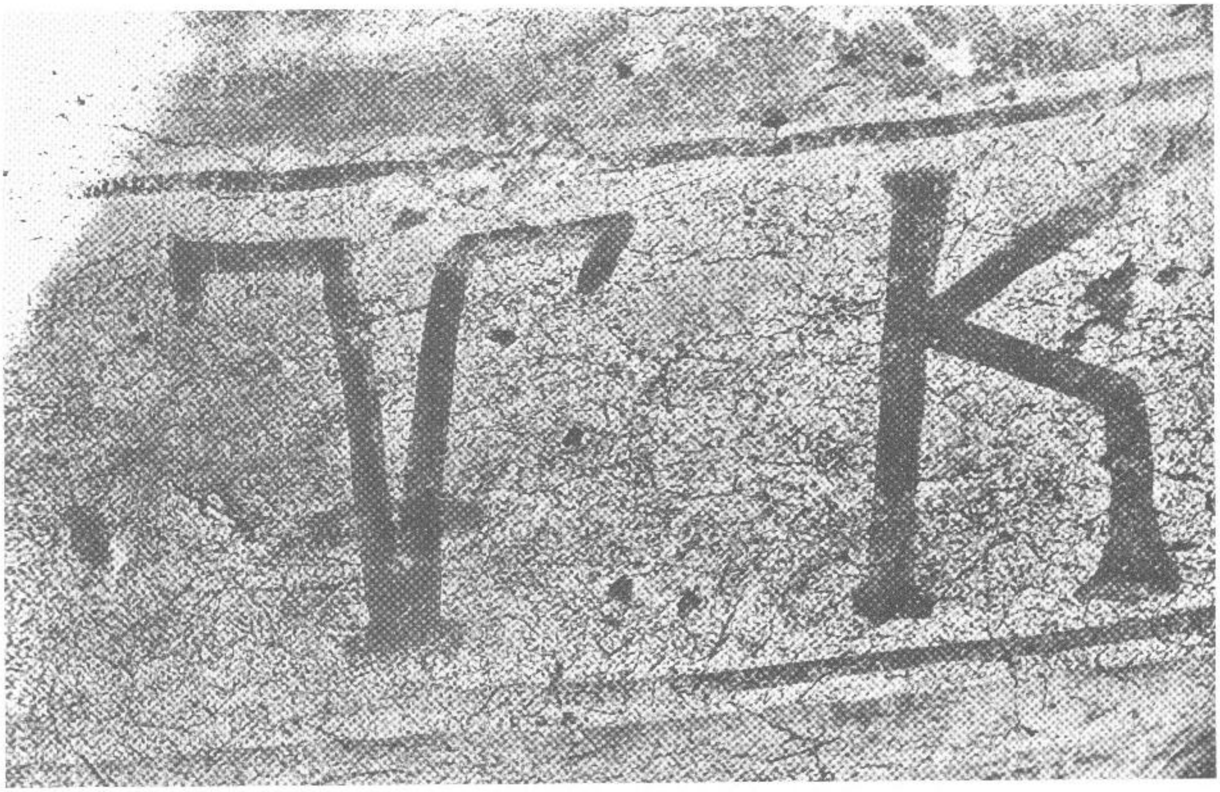

39. Един от запазените участъци на надписа от втория пласт в основата на четвъртития купол на олтарната апсида

Надписи	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Никея	Т	Ω	О	I	К	Ω	С	О	V	П	Р	Е	П	Е	I	А	Г	I	А	С	М
Преспа	Т	Ω		V	К	О	σ	ο	υ	П	ρ	ε	π	ε	I	α	Г	V	А	σ	μ
	1	2	3	4	5	6				7	(1	2	3	4	5	6)	8	9	10		

Надписи	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42
Никея	А	К	Е	Е	I	С	М	А	К	Р	О	Т	Н	Т	А	Н	М	Е	Р	Ω	N
Преспа	α	κ	ε	ε	ι	ς	μ	α	κ	ρ	ο	τ	η	τ	α	η	μ	ε	ρ	ω	ν

40. Сравнение на олтарните надписи от храмовете *Света София* (*Никея*) и *Свети Ахилий* (*Преспа*)

(Ὀρών) το βήμα της τραπέζη[ς Κυρίου στήθι τ]ρέμων (άνθρωπε και κάτω νεύων Χριστός γαρ ένδον θύ(εται καθημέραν) [101](ил.48).

Намирането на този гръцки надпис, който със сигурност е от времето, когато е била изградена базиликата, смятаме, че представлява съществен елемент, който ще ни помогне да разкрием характера на държавата на Самуил.

В по-ниската част на стенописа, в полукръглата олтарна апсида, са зографисани в червен цвят един ред полукръгли арки, по девет от двете страни на тройния прозорец, т.е. общо 18 арки (ил.49, 52) [102].

Милюков [103] споменава, че снел последния пласт, покривал голяма площ от тези арки, за да може да ги разкрие. Върху новопоявилия се пласт (втория) имало също оцветени арки, чиито надписи обаче са изцяло похабени. Все пак от малкото остатъци, които проучихме, установихме, че може да е нямало надписи върху този по-късен пласт. В днешно време съвсем малка част от тези рисувани арки са се запазили, при това в много лошо състояние. От малкото останали следи, запазени предимно в дясната част на олтарната апсида установихме, че и вторият пласт стенописи, по подобие на по-ранния, следва същата схема, изобразявайки арките на тъмносин фон, като колоните от извивката са в бял и светлозелен цвят.

Става дума за втория пласт, по-голямата част от който, както видяхме, бил снет от Милюков.

Сред тези арки през 1898 година Милюков [104] успял да разчете седалищата на епископските тронове. След 9 години, през 1908 година, Иванов [105] ги намира вече полуразрушени. По време на разкопките през 1965 година успяхме с голямо усилие и на принципа на контраста, т.е. подчертавайки светлите и тъмните участъци от повърхността, с помощта на целофанова хартия да отпечатаме различни петна, чиито букви впоследствие бяха допълнени и разчетени (ил. 49). Развихме последователността на нарисуваните арки и, следвайки указанието на Милюков, ги номерирахме, започвайки отляво надясно с латински цифри I – IX и отдясно X – XVIII (ил.51-54).

В таблицата, която следва, са отбелязани поредният номер на троновете, които успяхме да разчетем (II – XIV), прочитът на Милюков и нашият [107].

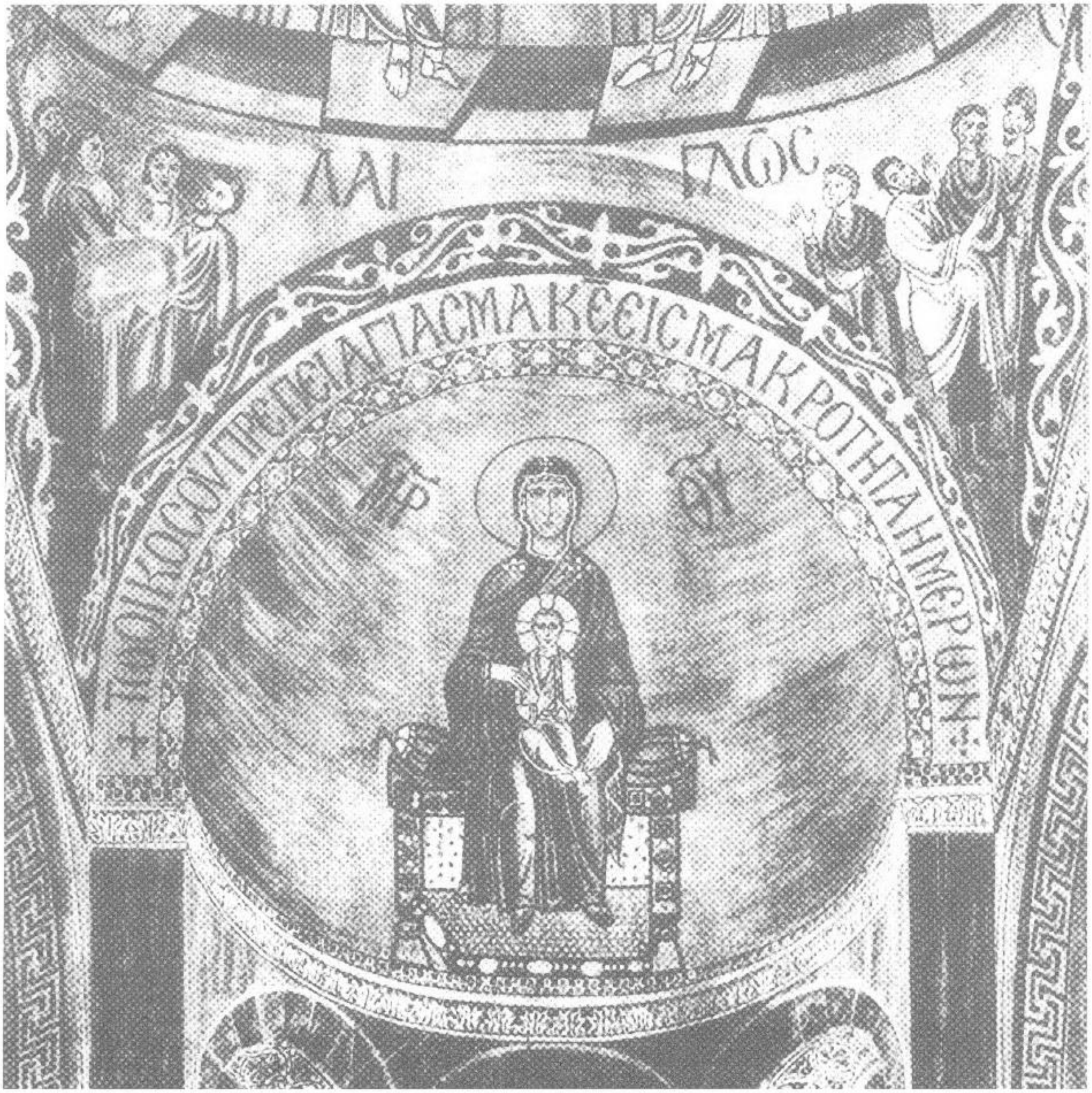
ΑΙ ΓΛΩϹ
+ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝ ϹΟΥ ΠΡΕΠΕΙ ΑΓΙΑϹΜΑ ΚΕ ΕΙϹ ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΗΜΕΡΩΝ +
ΜΡ ΘΥ

41. *Преподобни Лука (общ изглед на горната част от олтарната апсида, Schults-Barnsley)*

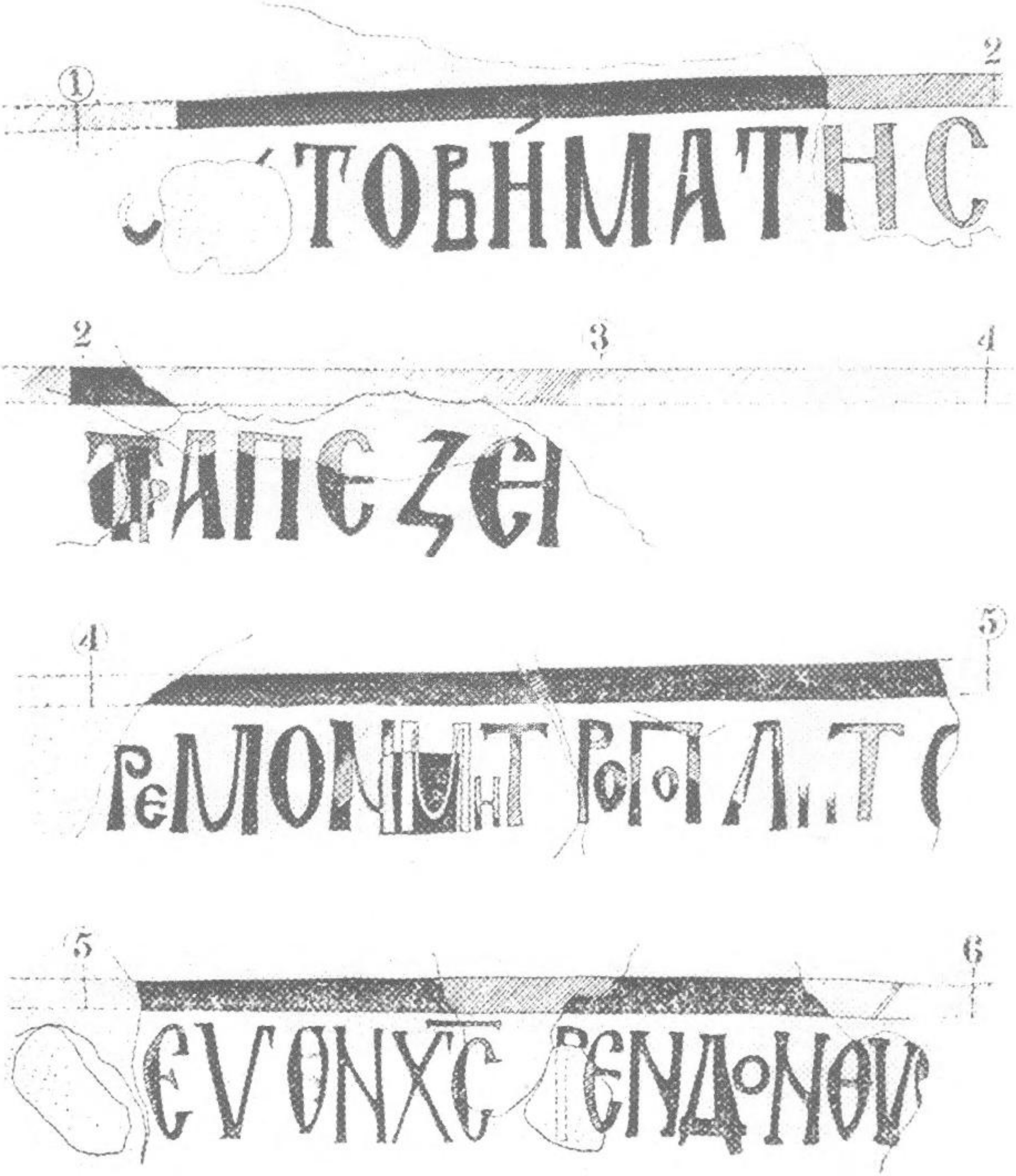

42. Препис на най-ранния надпис (*първи стенописен пласт*) в олтарната апсида на базиликата *Свети Ахилий*

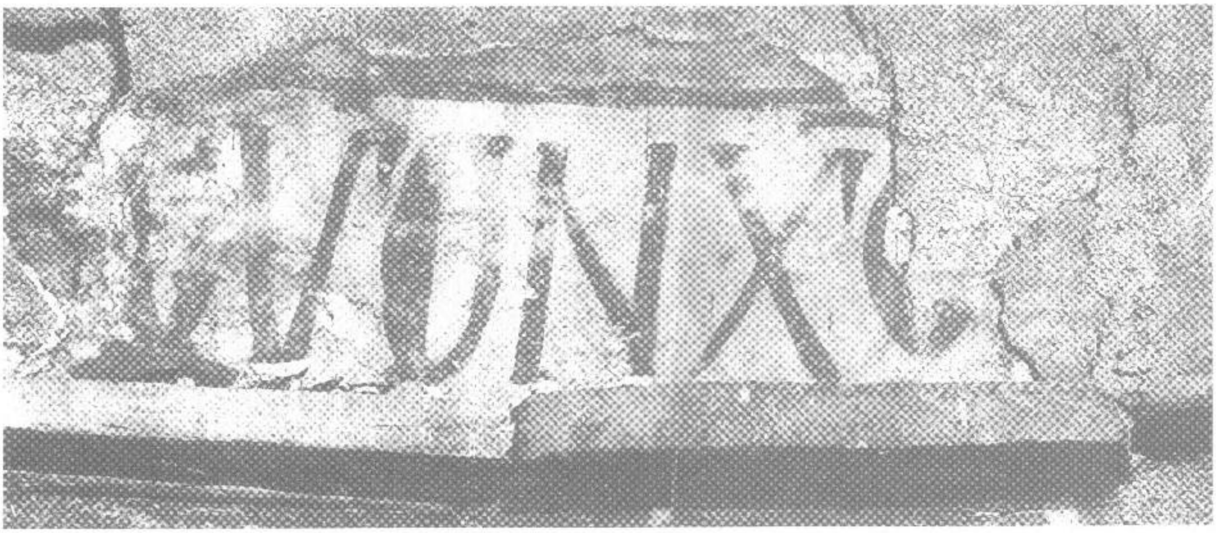

43. Част от надписа на първия пласт в основата на четвъртития купол над олтарната апсида в базиликата

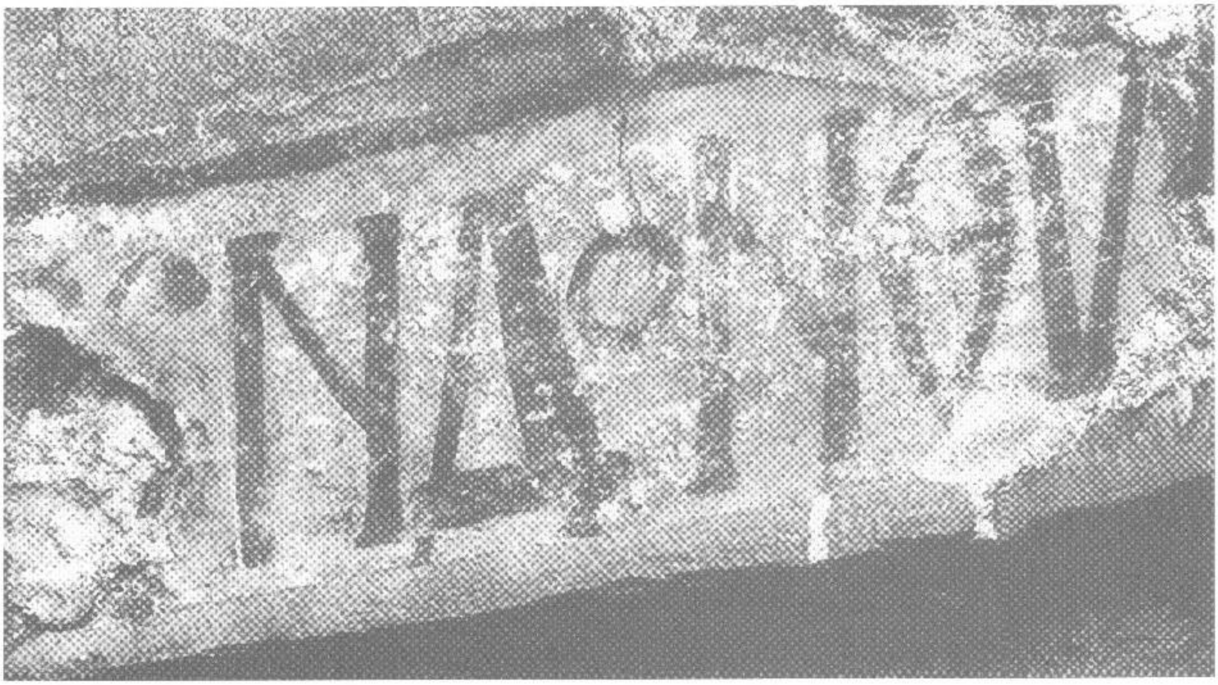

44. Част от надписа на първия пласт в основата на четвъртития купол над олтарната апсида в базиликата

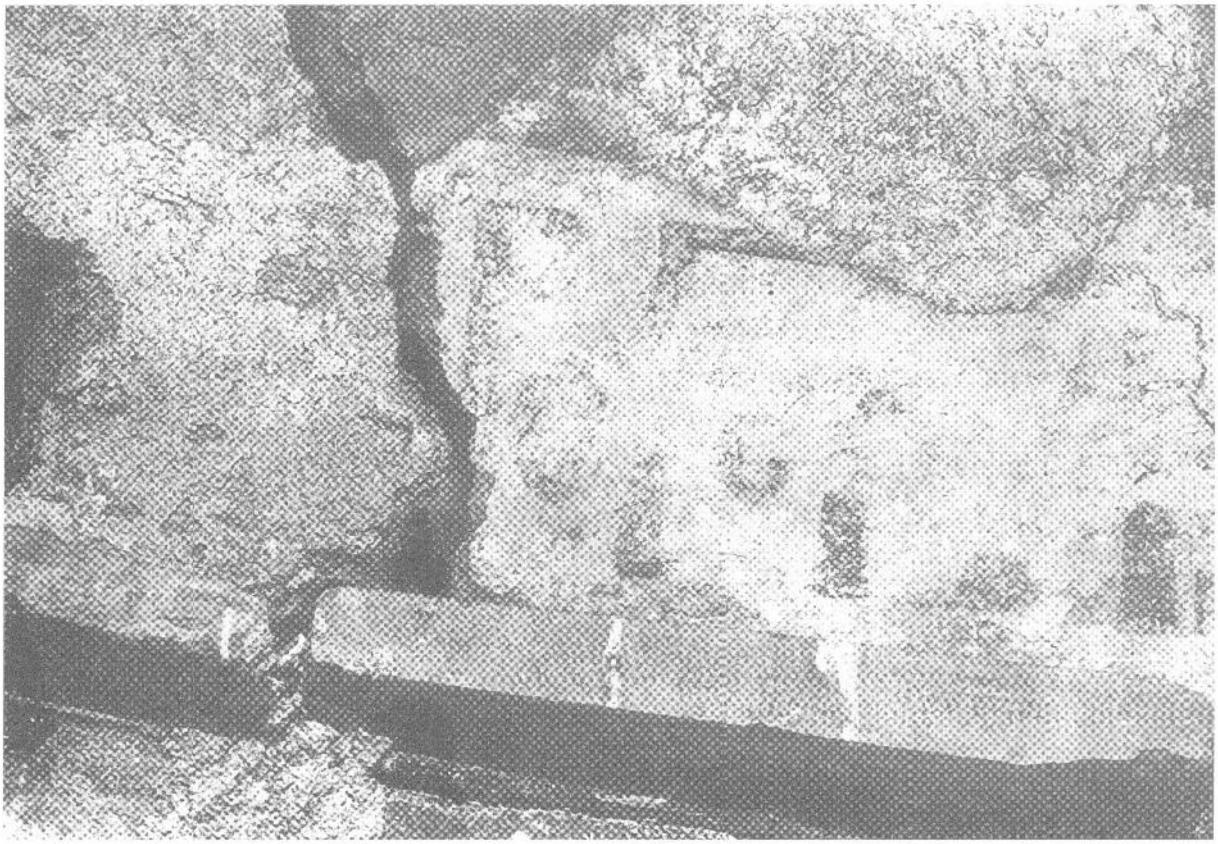

45. Част от надписа на първия пласт в основата на четвъртития купол над олтарната апсида в базиликата

46. Надписът от първия (*първоначален*) стенописен пласт в основата на четвъртития купол над олтарната апсида

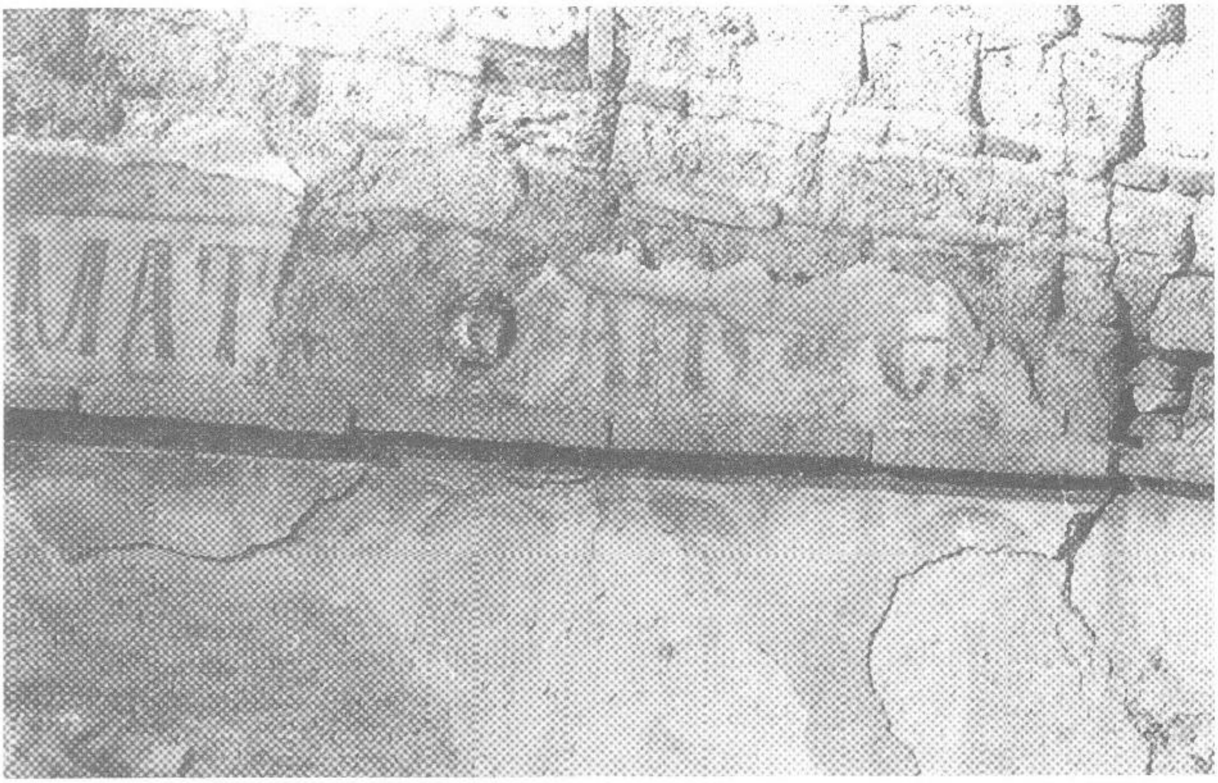

47. Части от надписа на първия (*първоначален*) стенописен пласт в основата на четвъртития купол над олтарната апсида

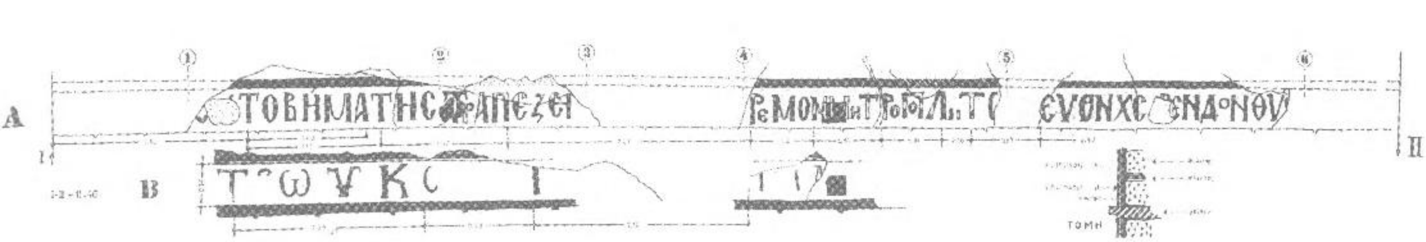

①
②
③
④
⑤
⑥
А
I
II
Б
ТОВНМАТНС
АПЕZЕІ
ЄVΘΝΧϹ
ΝΔΟΝΘV
ТОМН

48. Надписите от двата пласта стенописи в четвъртития купол над олтарната апсида (*най-ранният пласт (А), по-късният пласт (Б)*)

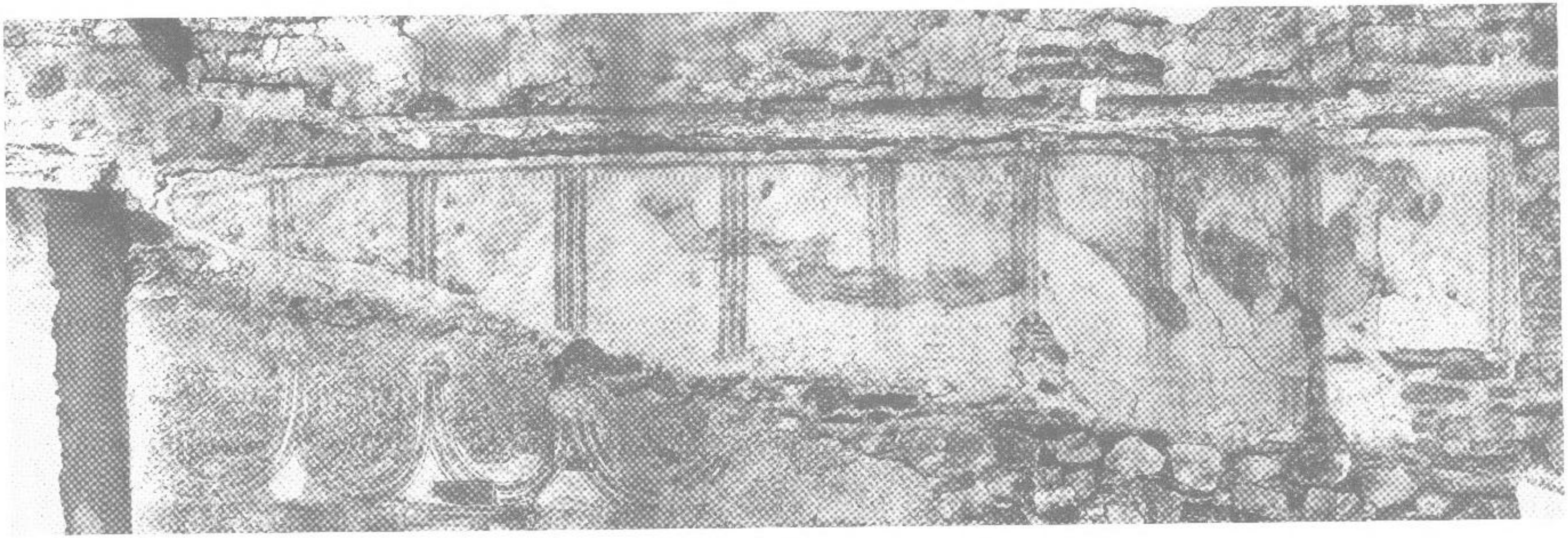

49. Разгърнатите арки на десния (*югоизточен*) участък от олтарната апсида върху най-ранния стенописен пласт

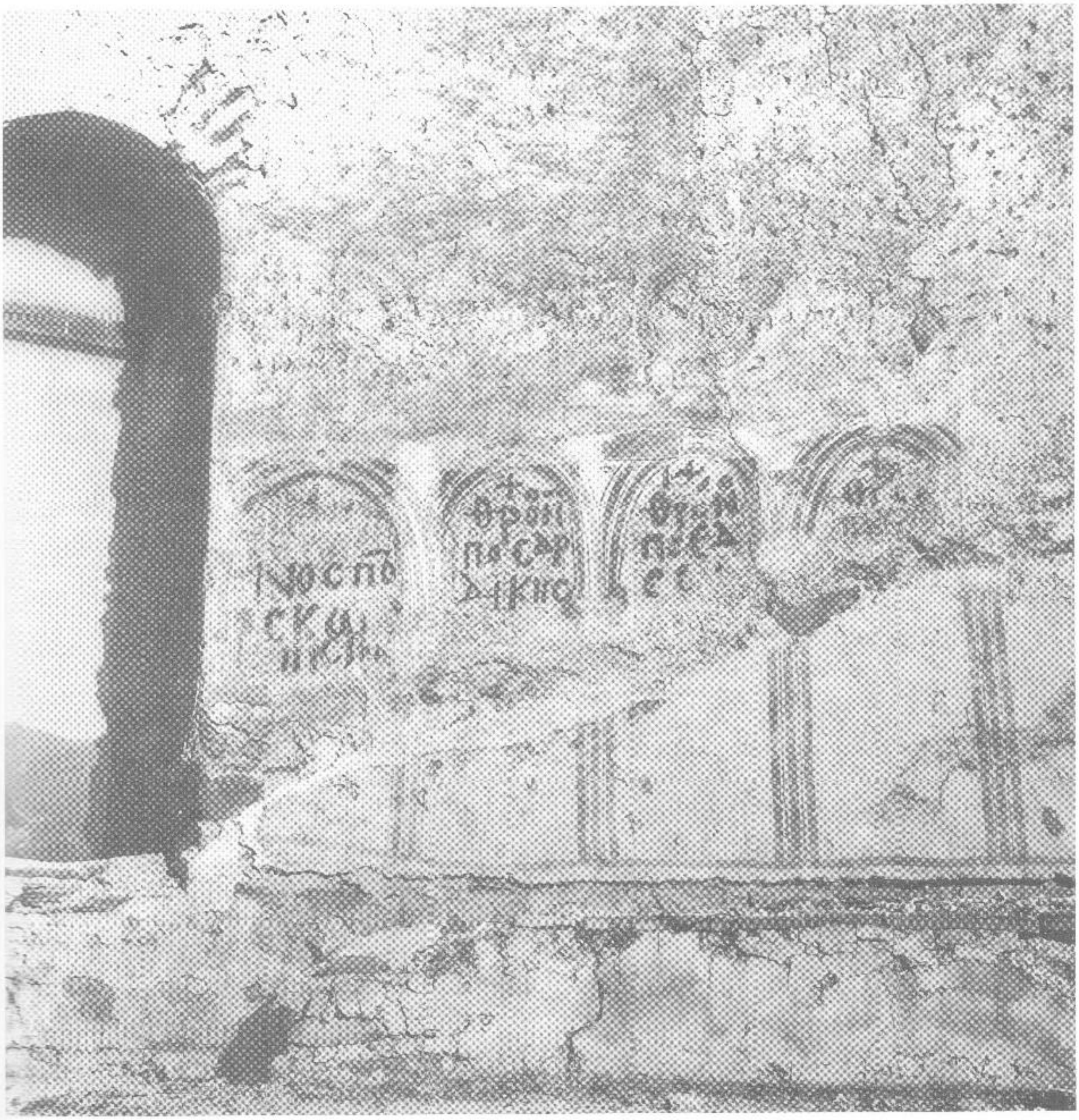

50. Арките над архиерейските тронове от най-ранния стенописен пласт в олтарната апсида на базиликата *Свети Ахилий* (*X-XIII век*), с надписите, както бяха преписани на прозрачна, залепена върху тях хартия (*целофан*): X.: θρό/νος πο Σκωπιων, XI.: + ο θρόν(ος) πο Σαρδικης, XII.: + θρόν(ος) πο Εδέ(σης)

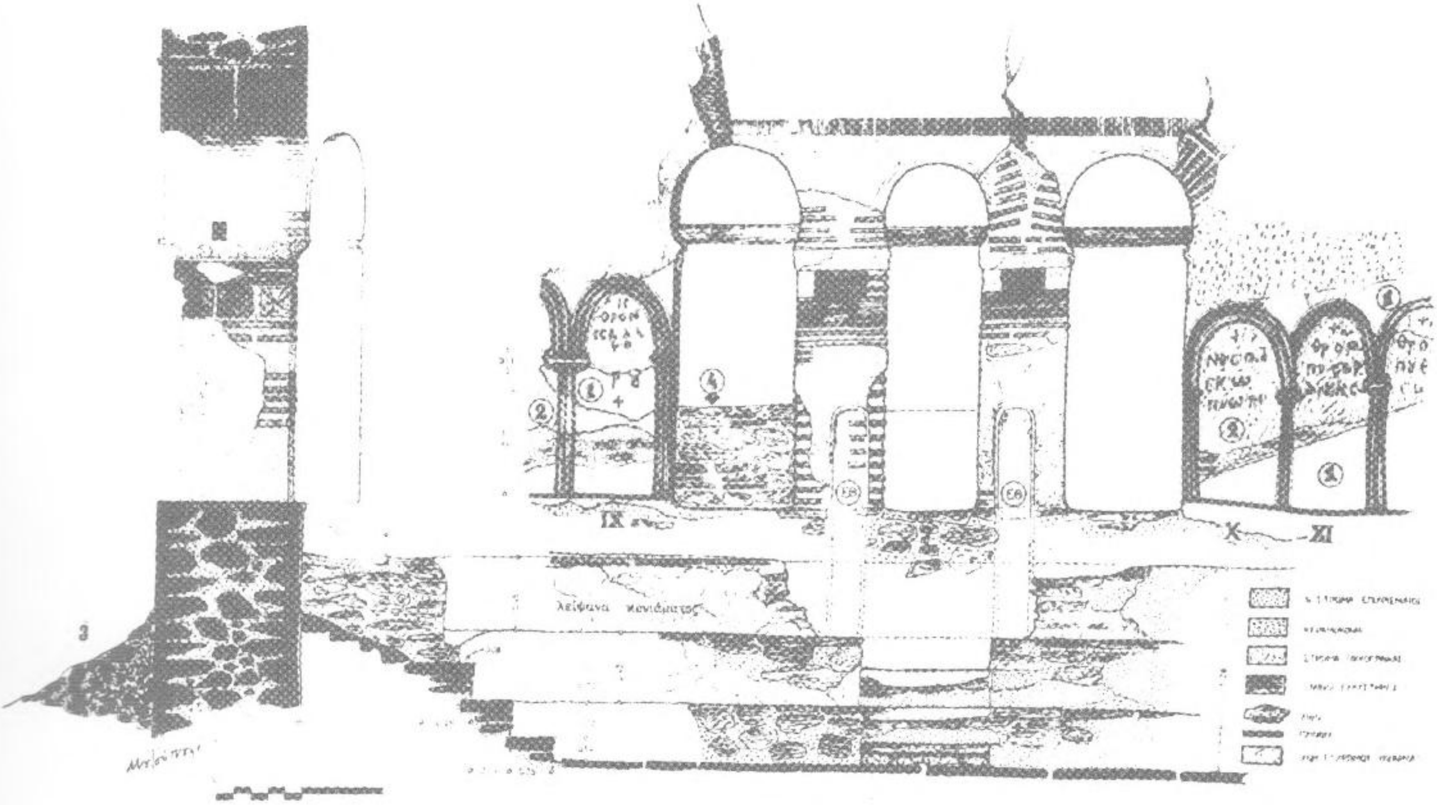

51. Изглед (*отдясно*) и напречен разрез (*отляво*) на тройния прозорец и на синтрона в олтарната апсида

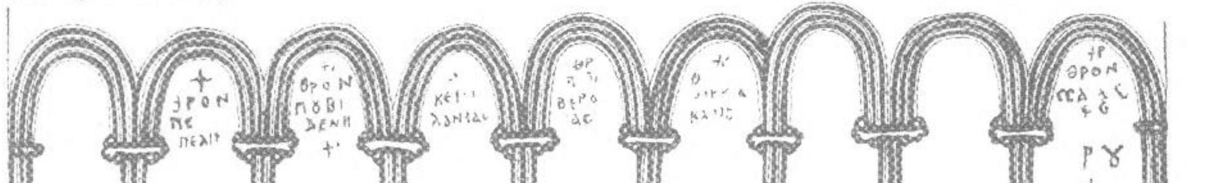
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
0
100
X
XI
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII

52. Разположение на арките над архиерейските тронове в олтара на базиликата

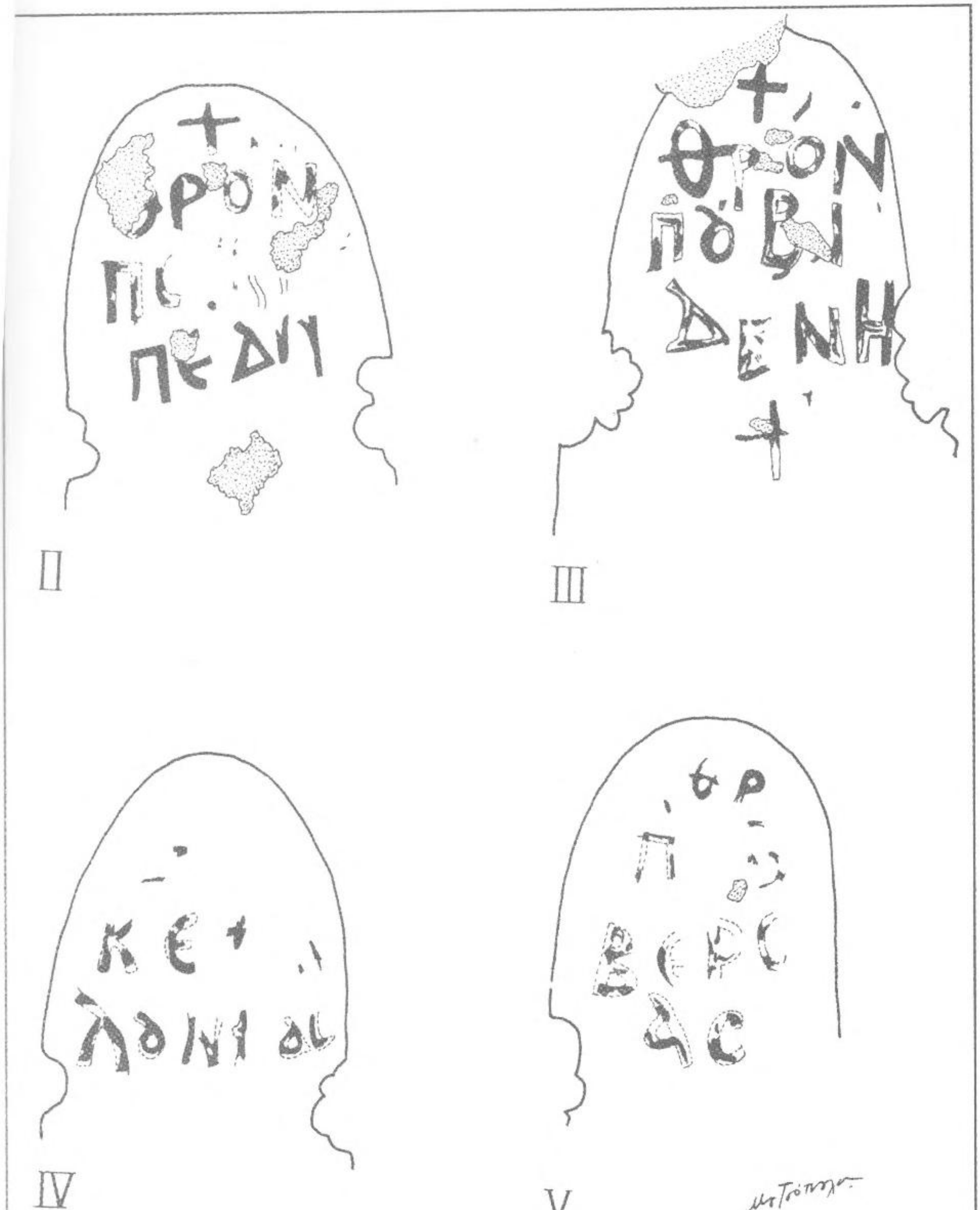

53. Детайл от надписите в арките над архиерейските тронове в олтарната апсида, II: + Θρον(ος) /πο/ πρδρυ(άνων); III: + Θρόν(ος) /που Βι/δίνης, IV: (Θρόνος που) Κε-/λονιας, V: Θρ(όνος) /π(ου) /Βερο(ι) /ας

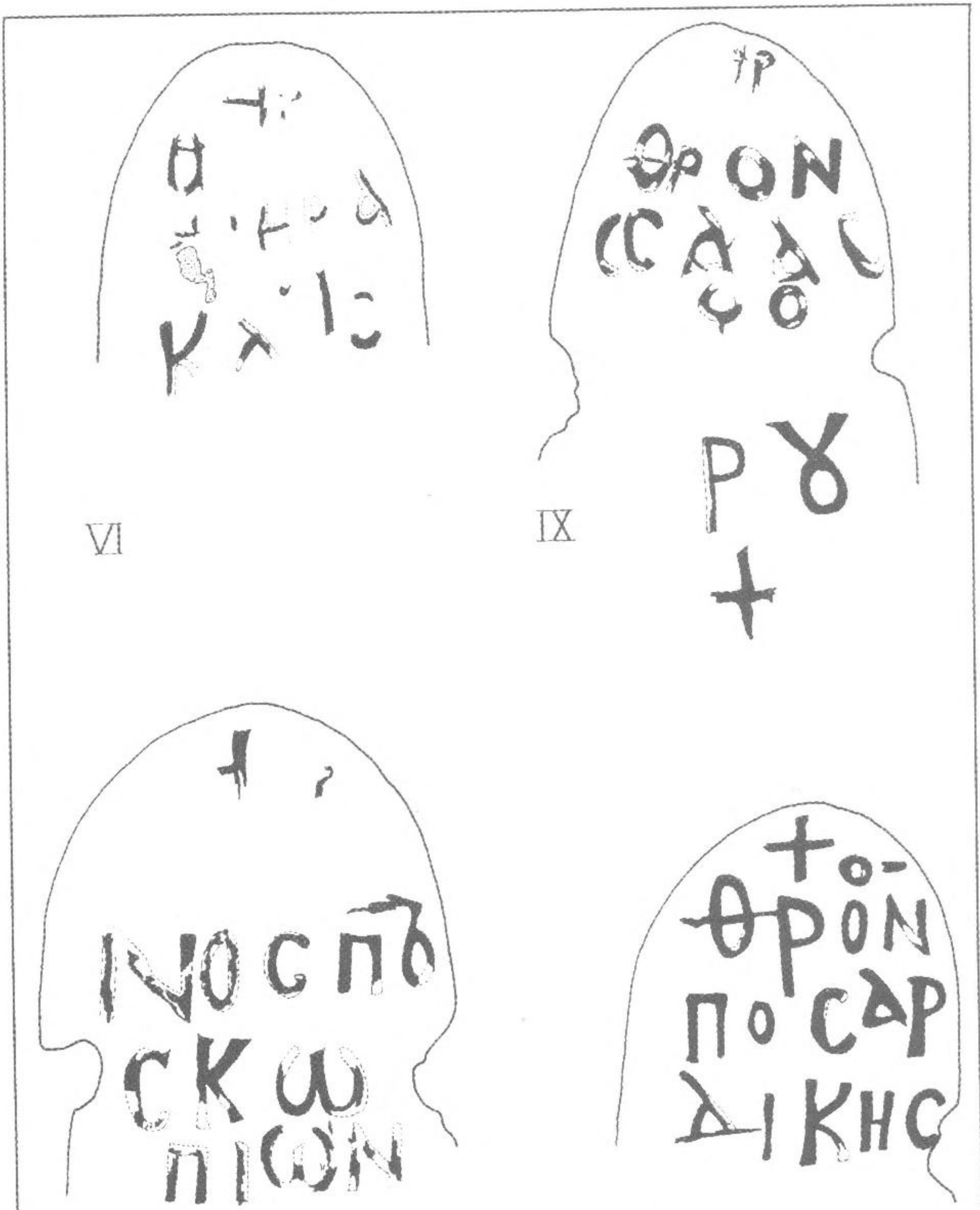

54. Детайл от надписите в арките над архиерейските тронове от олтара на базиликата, VI: + Θ(ρόνος) / (που) Ηρα / κλ(ε)ί(α)c, IX: + Θρόν(ος) / Cελας /φο/ρου +. X: + (Θρο)/νος πЪ/Cκω/πίων, IX: + ο Θρον(ος) / πο Cαρ / δικής

поре-ден N	Разчетено от Милюков (..стр.50-51)[108]	Разчетено от нас през 1965 г.
II	(θ)ρόν(ος) π(ο)..πεδ..	+Θρον πο Πεδ ή Πρδρυ
III	+Θρον(ος) π(ο) Βιδήνη(ς)	+Θρόν π..Βιδηνη +
IV	+Θρον(ος) Κε(φα)λονίας	Κε-αλονίαc
V	Θρ(όνος) π(ο) Βερ(ρο)ίας	Θρ π Βερο-αc
VI	+Θρό(ος) πο Ηρακλ(είας)	+Θ Ηρακλ-c
VII	Θρ(όνος) πο Β..υλ..8 (?)	
VIII	…π…	
IX	Θρον(ος) Σελα(σφόρου)	Θρον Cελαcφορου +
X	(Θρό)ος π..Σκωπίων +	+--νοc πoυ Cκωπιων
XI	+Θρον(ος) πο Σαρδικής	+ ο Θρον πο Cαρδικης
XII	Θρόν(ος) που έδρου (?)	+ Θρόνο που Εδεc-
XIII	Θρό(νος) πο ιςρις(?)	+ Θρο- που Πρ-
XIV	+ Θρόν(ος)…νου	

В тези надписи бихме могли да разчетем следните епархии:

II +Θρόνος πο Πριδρυάνων (*Придриана*)
III +Θρόνο που Βιδήνης, (*Видин*)
IV +Θρόνος Κεφαλονίας, (*Кефалония*)
V Θρόνος πο Βεροίας, (*Верия*)
VI Θρόνος πο Ηρακλείας, (*Ираклия*)
VII Θρόνος πο Βελεβουσδίου (*Велбъжд*)
VIII Θρόνος Σελασφόρου (=Δεαβόλεως), (*Девол*)
IX Θρόνος που Σκωπίων, (*Скопие*)
X Θρόνος πο Σαρδικής, (*Триадица, дн. София*)
XII Θρόνος που Εδέσσης, (*Воден*)
XIII Θρόνος πο Πρ(έσπας), (*Преспа*)

Надписите на владишките тронове са изписани с гръцки букви и на гръцки език, освен предлога ПО или ПОУ, който е славянски и който има следното значение 1) в, на , над. 2) за, 3) върху, 4) към, 5) по, 6) от (х) [109]. Коренът му може би е гръцки и има следните значения: ПО: «вече, до тук, още, който в»[110].

На средновековен латински също така означава "страна, място", често срещано по табелите на крайпътните станции из нашия полуостров, на които пише: Pe-asti = страна на гражданите, Pe-Teletika = Strana na Tileteite и др. [111].

André Grabar в научния си труд със заглавие "Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ohrid", (Recueil des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines, *Белград,* (II, стр.163 и сл.) достига до извода, позовавайки се на наименованието на *Видин* в надписите на епископските тронове, който град както знаем, бил завладян от император Василий II през 1002 година, че са били писани в по-ранна епоха. Със сигурност са били изписани в годините, когато *Патриаршията* на *Самуиловата държава* не е била преместена все още в *Охрид*. Освен това едва ли е логично изписването на владишките тронове в апсидата на *Свети Ахилий* да е станало при управлението на Василий II, когато седалището на *Архиепископията* било вече преместено в *Охрид* [112].

БЕЛЕЖКИ:

[94] П.Н. Милюков, "*Християнски старини в Западна Македония*", Бюлетин на *Руския археологически институт* в *Цариград*, IV, 1, 1899, стр. 49 Вж Ch.Diehl, "*Mosaïques Byzantines de Nicée*" BZ, т.1, 1892, стр. 78, стр. 78: + ΤΩ ΟΙΚΩ COY ΠΡΕΠΕΙ ΑΓΙΑCΜΑ ΚΕ ΕΙC ΜΑΚΡΟΤΗΤΑ ΗΜΕΡΩΝ. Подобен надпис на същото място има и в осмоъгълния храм на преподобния Лука, виж от същия *L'église et les mosaïques du couvent de st. Luc en Phocide*, стр. 71.

[95] Ch. Diehl, «Mosaïques byzantines de Nicée», B.Z., т.1, 1892, стр. 78.

[96] *Sigillographie Byzantine*, p. 37-39.

[97] Вж Georg Stuhflauth, «Kleine Beiträge zur altchristliche Epigraphik", Byzant.-Neugriechische Jahrb.», т. 6, 1928, стр. 164. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, 1918, I, стр. 31, ил.32.

[98] Ch. Diehl, *L'église et les mosaïques du couvent de St. Luc en Phocide*, стр.71, Robert Weir Schultz – Sidney Howard Barnsley, The monastery of Saint Luke of Stiris in Phocis, London, 1901, стр. 58, Pl. 50. Вж. O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archeology*, стр. 389.

[99] В надписа, писан от императорския протоспарий Леон през 873/4 година в *Успение Богородично* в *Скрип (Беотия)* четем: *«επί τον οκιακόν»*. J. Strzygovski, «Inedita der Architektur und plastik aus der Zeit Basileios I (867-886)», B.Z., т.Γ′ и Μαρ. Γ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», *Αρχαιολογική Εφημρίς*, 1931, стр.155 и ил. 38. Στίλπ. Κυριακίδην, «Βυζαντιναί Μελέται», *Επιστημ. Επετηρίς Φιλοσ. Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. Γ′, 1934, стр.436: *«Κωνσταντ(ί)νο Β(ασιλικώ) Πρωτο[σπαθ]α(ρίω) επί τα(ων) υκ(ιακών) [κριτή] (?) της [Θρά]κις* (?)».

[100] Δ. Ε. Ευαγγελίδης, Η Παναγία των Χαλκέων, Θεσσαλονίκη, 1954, стр. 51: *«+Ορών το βήμα της Τραπέζης Κ(υρίο)υ: στήθι τρέμων, άνθ[ρωπε,...] ενδυθ..ιν, αυτό εν φόβω»*.

[101] N. Radosević – Maksimović, «*A Byzantine epigram from the St. Achilius Basilica at Mala Presp*a», *Zbornik Radova bizantoloskog Instituta*, XII, 1970 (стр.9-13) (на сръбски език), стр.11.

[102] Милюков (цит.съч., стр. 50) говори за 15 арки (9 отляво и 6 отдясно , вж. André Grabar, «*Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église. Prespa et Ochrid*», Recuiel des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines, No VIII (Mélanges G. Ostrogorsky, II), стр.164.

[103] Милюков, пак там, стр. 50.

[104] пак там, стр. 50, 51.

[105] Столицата на цар Самуил в *Преспа*, цит. съч., стр. 68 и от същия, Български старини из *Македония, София,* 1931, стр. 57.

[106] пак там, стр.50

[107] Проблемите, свързани с надписите на троновете в апсидата на базиликата *Свети Ахилий* и тяхното допълване и съпоставяне с аналогични надписи и сравнението им с други такива от XI век, ще бъдат обсъдени на друго място.

[108] Вж. и Йордан Иванов, Български старини из Македония, 1970, стр. 57.

[109] Българо-гръцки речник, изд. на *Българската академия на науките*, *София* 1960, стр.849.

[110] Ιακ. Θωμόπουλος, Πελασγικά, Αθήνα 1912, стр. 849

[111] Σωκρ. Λιάκος, Τι πράγματι ήσαν οι Σκλαβήνοι έποικοι του θέματος Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1971, стр. 62.

[112] Следователно твърдението, че синтронът е съвременен на "надстройката" от малките куполи на базиликата не отговаря на истината, тъй като те са били изградени по-късно (т.е. след разрушенията, причинени на храма от нормандските наемници на *Византия* през 1078 година) от охридския архиепископ Теофилакт, в сътрудничество с местния византийски владетел Макремволити. Djord Stricević´, «*La rénovation du type basilical*», съц. съч., стр.20 и Andre´ Grabar, «Deux témoignages archéologiques sur l' autocéphalie d'une Église: *Prespa* et *Ochrid* същ. съч., стр.163-164.

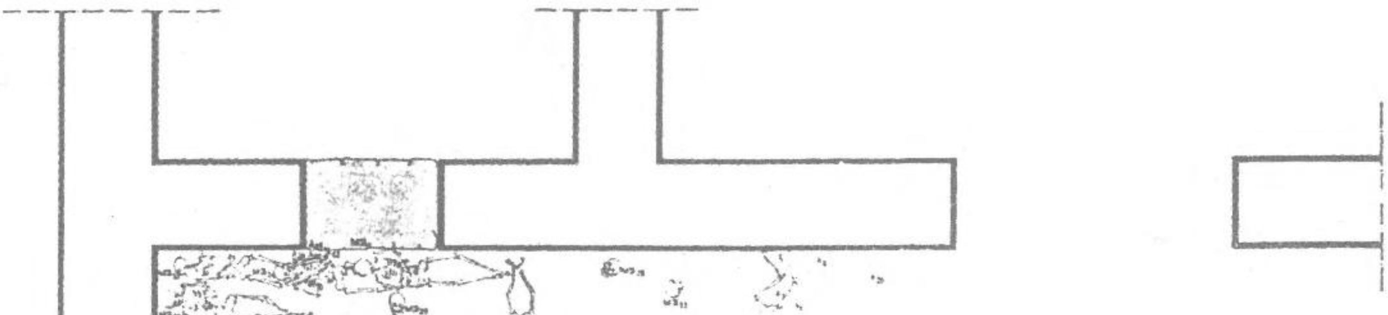

55. Северният участък на нартекса с погребенията и находките (*предмети и монети*)

5. НАРТЕКСЪТ НА БАЗИЛИКАТА

Преддверието, в сравнение с останалите участъци на базиликата, беше най-силно обрасло преди разкопките. Започнахме разкопките от югоизточния ъгъл, като преди това бяхме разчистили отвън южната стена и открихме определен брой погребения. Избрахме тази участък, понеже бяхме улеснени от южния отвор на преддверието [113]. Освен това, искахме да разберем по какъв начин е било свързано преддверието с южния страничен кораб и какъв е бил подходът към втория етаж (галериите). Както ще видим по-долу, нищо със сигурност не успяхме да установим. На мнение сме, че поради невъзможността да бъдат открити следи от стълбище, водещо към втория етаж на византийските базилики, не ни остава нищо друго, освен да предположим, че е било дървено. По всяка вероятност обаче останките, запазени в края на южния кораб, принадлежат на зидано с камъни стълбище.

След като изгребахме насипа от южния кораб, нашата работа и наблюдения вече бяха улеснени. Установихме, че в някоя по-късна епоха връзката между преддверието и по-високия страничен кораб се осъществявала посредством съвсем обикновен наклонен под.

В насипа бяха открити определен брой плочи, за които първоначално смятахме, че са част от подовата настилка. Това наше становище обаче, след като забелязахме, че нивото на нартекса бе много по-ниско и при положение, че той е бил покрит с плочи, които би трябвало да се намират там, бе отхвърлено. Следователно плочите са били пренесени от някъде другаде, може би от средния кораб. Върху някои от тях бяха начертани правоъгълници, любими «настолни игри», наричани обикновено «ашици» или «тройки». Тази находка обаче е интересна, защото в нашия случай тя е датирана. Тоест, тези драскулки в базиликата *Свети Ахилий* са от преди XIII век.

Върху западната страна, близо до югозападния ъгъл, попаднахме на врата, която в един по-късен етап е била зазидана. Южният отвор пък се оказа, че е прозорец. След всичко това започнахме и системните разкопки, които обаче не успяхме да осъществим пласт по пласт, защото установихме, че натрупаната пръст е неравномерно разположена и без някаква последователност, т.е тук се бе случило нещо подобно на това с поставените по различно време плочи, предназначени да покрият гробовете, което всъщност е нарушило първоначалното състояние на нещата. Погребенията впрочем били извършвани от средата на XII век до средата на XIII век, както е видно от монетите, съпътстващи повечето от тези погребения (ил. 55-56).

В насипите, предимно отдолу под по-късно положената настилка от плочи, сред останки от свляклата се червена мазилка на стенописите, бе открито голямо количество керемиди и гвоздеи, дошли от покрива. Това показва, че когато погребенията са били извършени

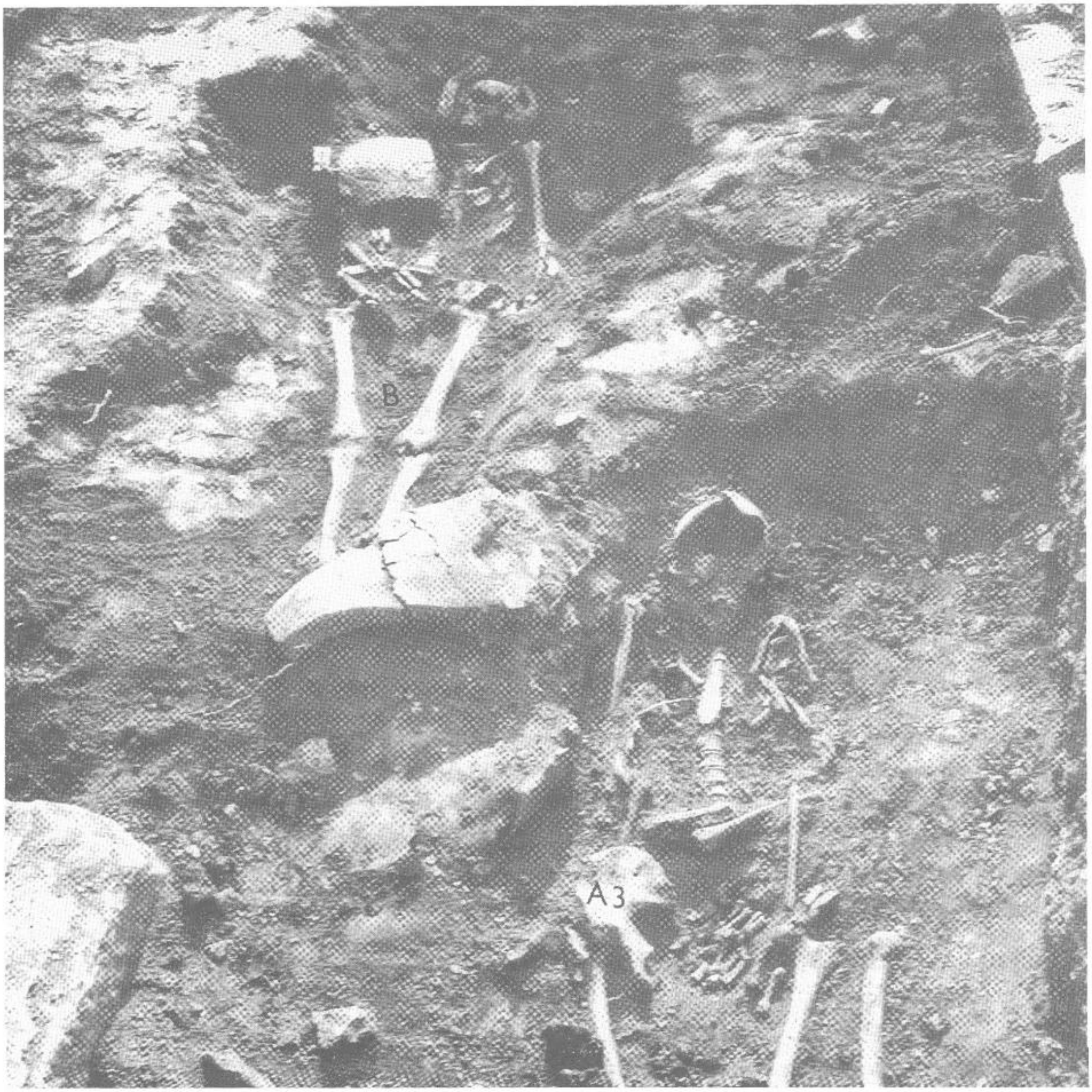

56. Погребения в нартекса на базиликата (*Б и А3*)

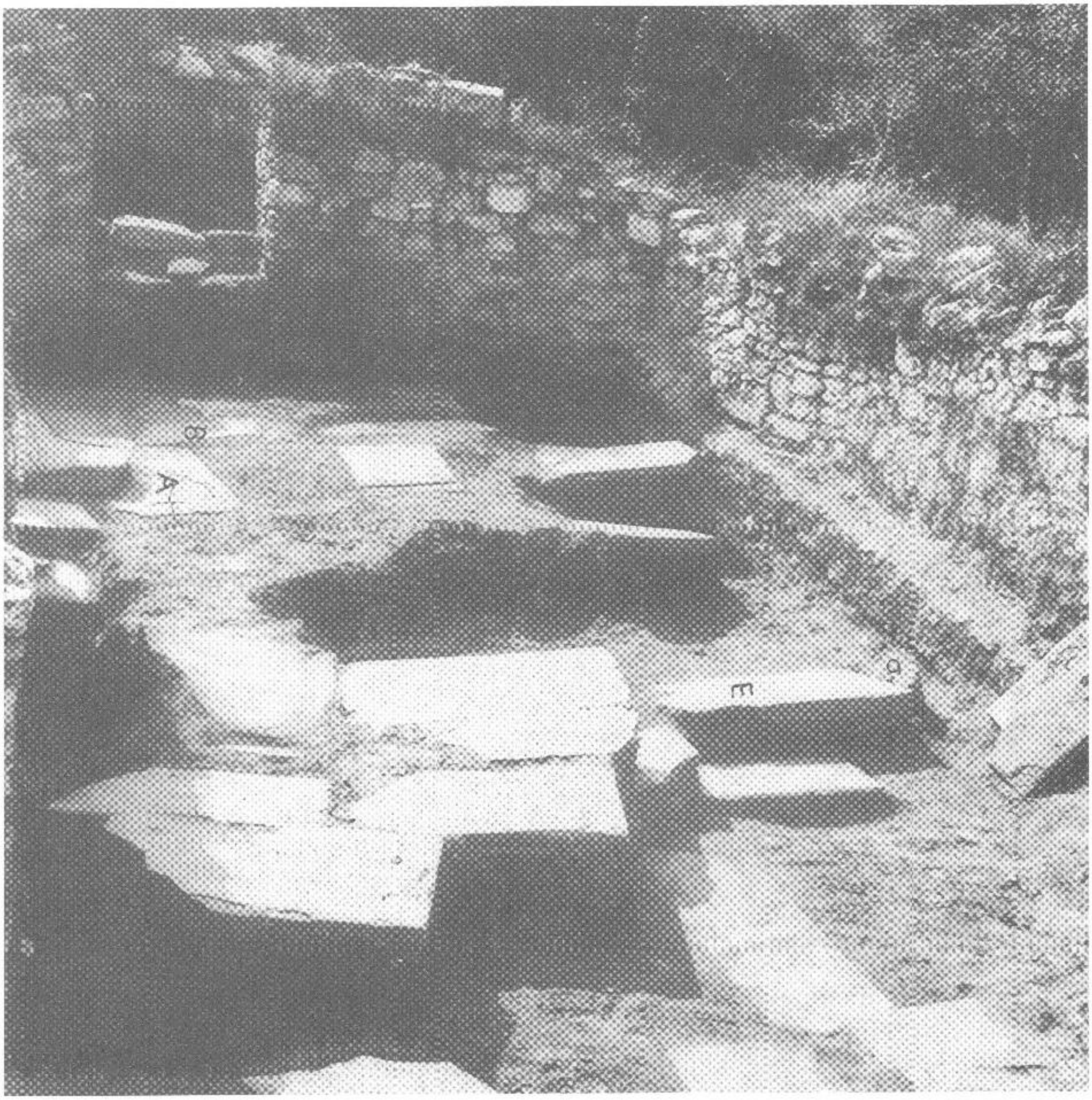

57. Погребения в южния участък на базиликата (*Б, А, Е, местоположение на гроба Е*)

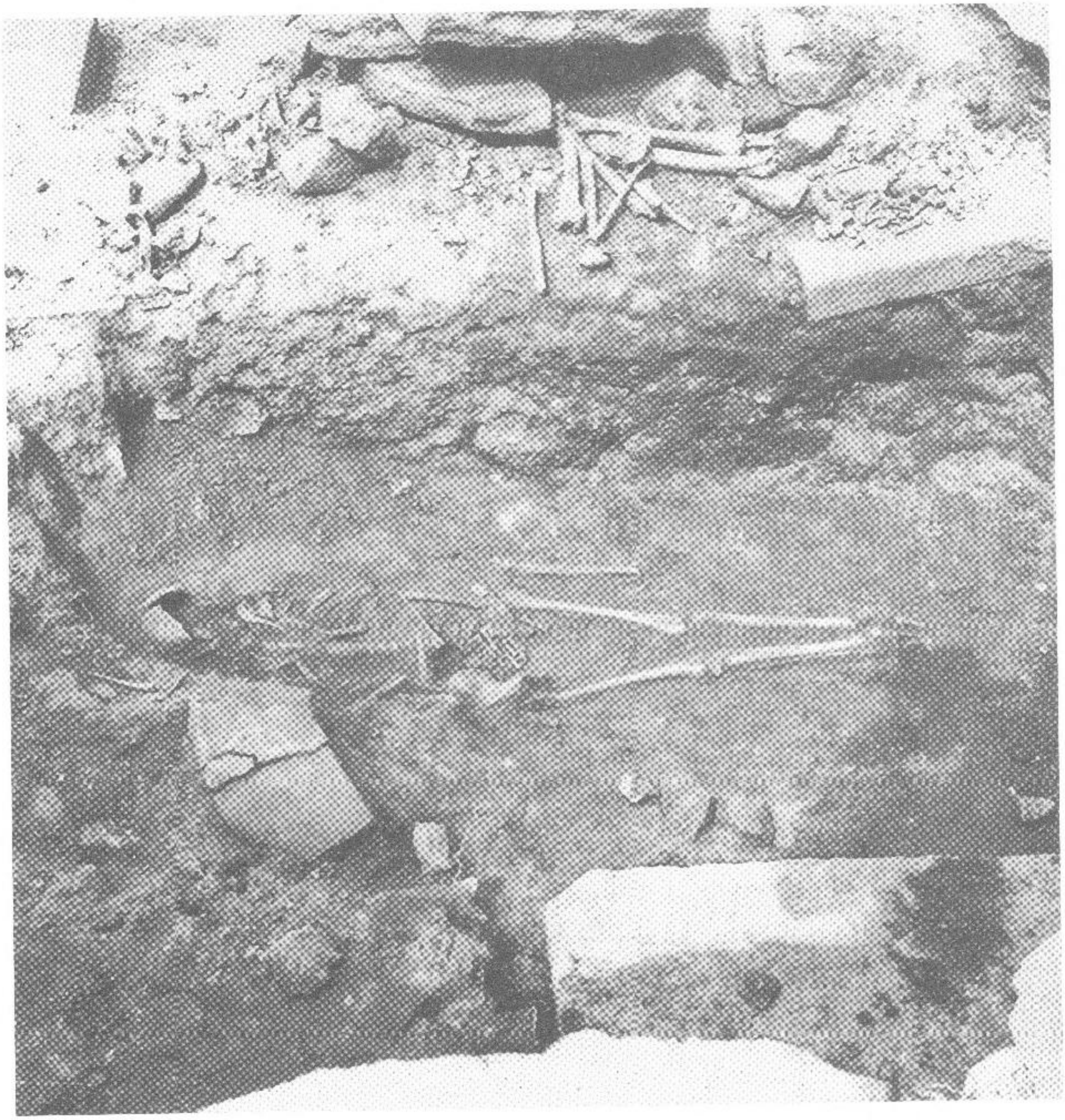

58. Гроб Е в южния участък на нартекса

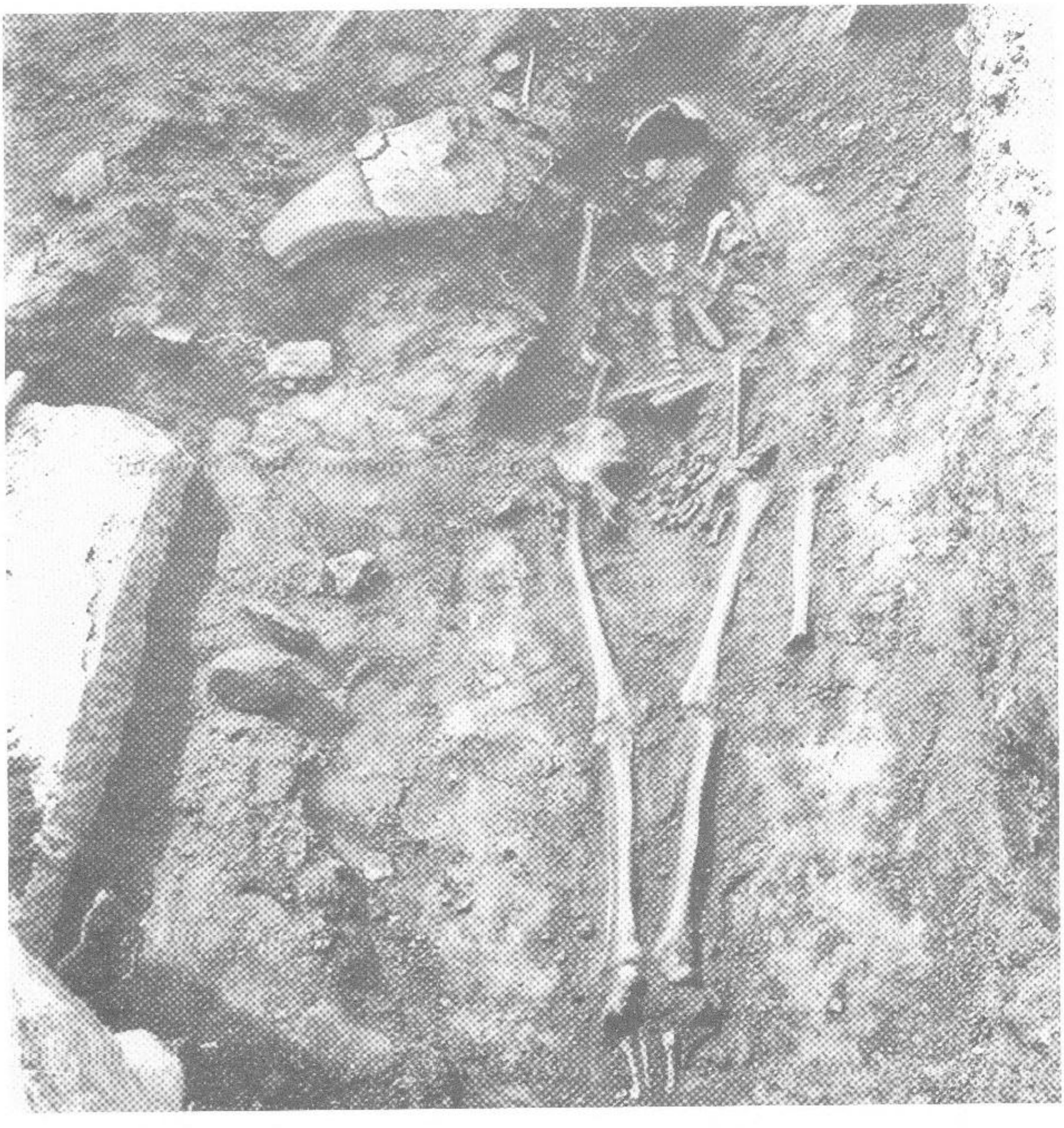

59. Женски скелет от гроба Е след отместване на надписаната надгробна плоча (*вж. ил. 60*)

паметникът вече е бил силно разрушен.

При един пробен изкоп вън, пред прага, бе намерена византийска монета М 10 (Θεόδωρος Ἄγγελος Αυτοκρ. Θεσσαλον., 1222-1230, Теодор Ангел, император Солунски, 1222-1230). Разкрито бе и едно друго погребение в преддверието, досами югоизточния пиластър при главния вход.

Спираме да се занимаваме с погребенията от преддверието, които тъй или иначе са видни в съответните чертежи, съпътстващи този текст. Те при това са описани подробно в публикуваните протоколи от дневника на разкопките [114], с изключение на гроба Е, върху чиято надгробна плоча има надпис (ил. 57).

На нивото приблизително на височината на прага, при входната врата, и на разстояние два метра от южния пиластър, от вратата навътре в нартекса бе намерена плоча с надпис, поставена отвесно върху западната стена. Това погребение го отбелязахме с инициала Е (ил.57). Трябва да споменем, че върху западната страна на тази плоча, по оста ѝ, имаше един продълговат камък, забит в пръстта. Изглежда е било "знак". Под надгробната плоча бе открит скелет с глава, сочеща на запад и ръце, кръстосани върху гърдите (ил.58). Около черепа имаше късчета керамика във формата на венец. Пръстта от гроба беше омесена с голямо количество оцветен хоросан и ръждясал метал. Както ще видим от направените изводи, произтичащи от датирането на гроба, можем приблизително да определим епохата, в която е била разрушена поне нартиката. На разстояние 0.90 м от западната стена, вътре в гроба, близо до скелета, бе открита медна монета М4 (Мануил I Комнин, 1143-1180).

Черепът от погребението Е в изследването на Арис Пулянос бе отбелязан с номер 5. По този повод известният антрополог отбелязва, че той "принадлежи на възрастна жена, която била навършила 60 години" [115].

Подобен род информация и изводи от антропологичен характер са били винаги от полза, особено за епохата и района, който проучваме. Много е трудно обаче скелетите да са били запазени непокътнати, т.е. без да са били деформирани от прекомерни тежести. Пренасянето и съхранението им представлява голяма трудност, защото в тези отдалечени райони, където се намира *Свети Ахилий* не съществуват никакви транспортни средства, нито пък има подходящ начин, за да бъде транспортиран този толкова крехък антропологичен материал [116].

Тези констатации на гръцката антропология са особено полезни за нас, защото, както отбеляза в протоколите на *Гръцкото антропологично дружество* (1939, стр.25) проф. И. Кумарис, "не е правилно да се твърди, че съвременните гърци се различават по природа от античните елини". Изводът, който произтича от изследванията, извършени от антрополога на Арис Пулянос за черепите от *Свети Ахилий* е, че те принадлежат към два основни типа: континентален или динарски и егейски. Той отбелязва че, тези два антропологични типа съществуват в еладското пространство отпреди много хилядолетия, затова ги наричаме и автохтонни типове, а що се отнася до антропологичния тип, срещащ се в Македония, то той има комплексен произход, възникнал от смесването на тракийски, пелазгийски и илирийски елементи [117]. Тези изследвания идват да подсилят съвременните антропологични изводи, съгласно които същото разнообразие на антропологични типове (дългоглави, късоглави и т. н.) е имало и в антична *Гърция* [118].

Връщаме се обратно на погребението Е. Върху плочата има плитко издълбан с длето един надпис (ил. 60). Размерите на плочата са: 0.775 х 1.33 х 0.10-0.12 м. Сбор от линии подсказва очертанията на буквите. Някои от буквите са издълбани по-четливо и с по-голямо усърдие, а други – съвсем небрежно – нещо, което ни затрудни по време на тяхното фотографиране (ил. 61).

Надписът се състои само от главни букви и е разположен на пет реда. Всеки ред е с различна височина на буквите, започващ с по-ниски и достигащ най-голяма височина в петия ред (ил. 61), като на всеки ред буквите се различават по височина. С помощта на таблицата (ил. 62) можем да изследваме формите на буквите, съставляващи надписа и да ги сравним с други надписи. Формата на изсечената буквата алфа (А) е твърде архаична.

Краят на надписа, в частта, където е изписана датата, бил или издълбан погрешно или пък е захабен (ил.63). Четем: «ινδ/ικτιώνος) ή έτους ΤΝ». Надписът го възпроизвеждаме, запазвайки правописа му: «+ενθάδε κατάκητε η δού/λη του Θεού Ευθυμή/α μηνή Μαρτίω κ η/μέρα Κυριακ(ή) των Βα(ΐων)/ινδ(ικτιώνος) ή έτους ΤΝ» (ил. 61), („Тук почива божията рабиня Евтимия, месец март, ден неделя, *Цветница*, в индиктион или година ТN", превод Д.З.)

От надписа узнаваме, че на това място е била погребана божията рабиня Евтимия, за която научаваме от изследванията на Арис Пулянос, че била една доста възрастна (за своето време) жена, превалила 60-те години. Датата

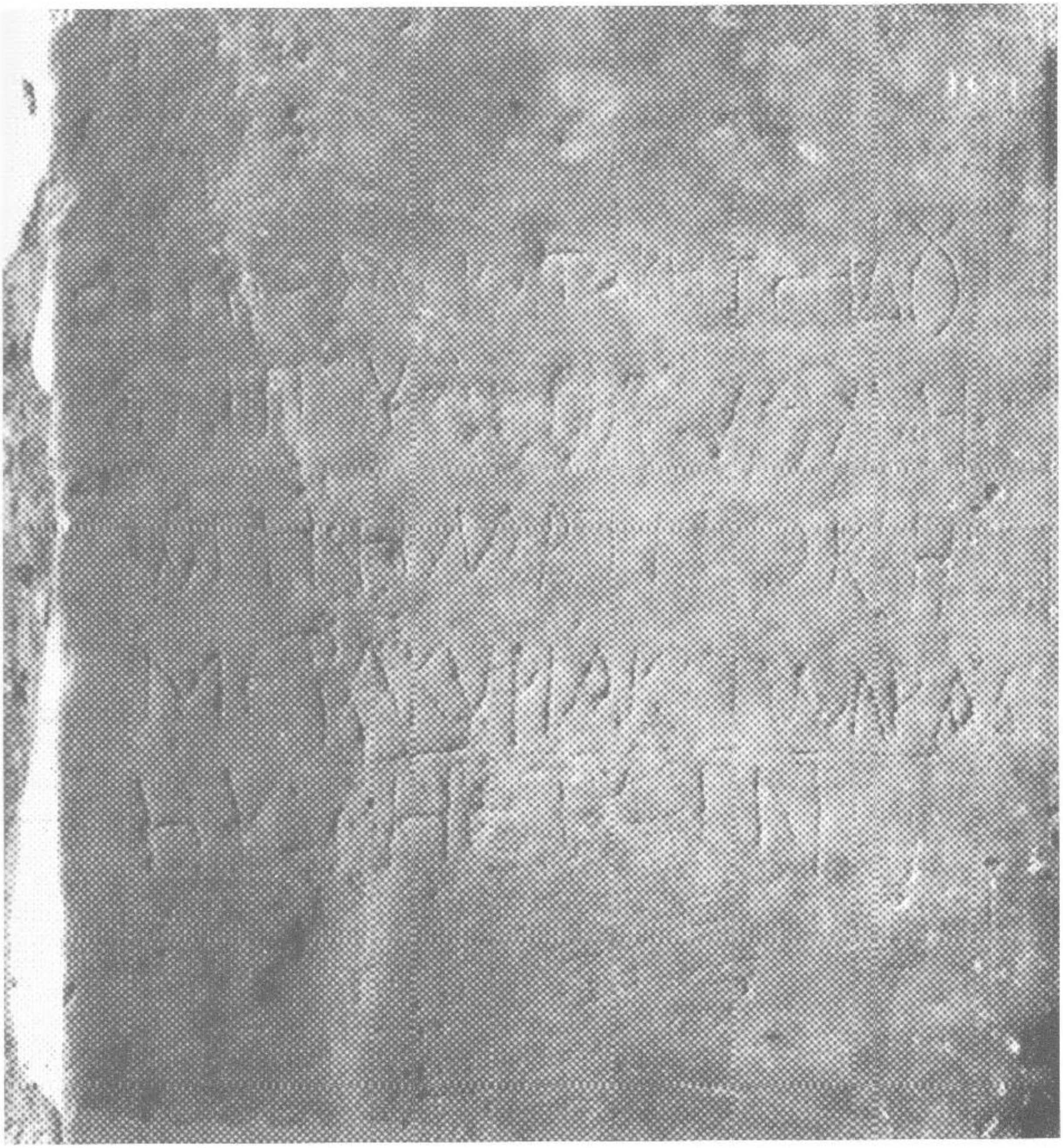

60. Надписаната надгробна плоча от гроб Е в нартекса на базиликата

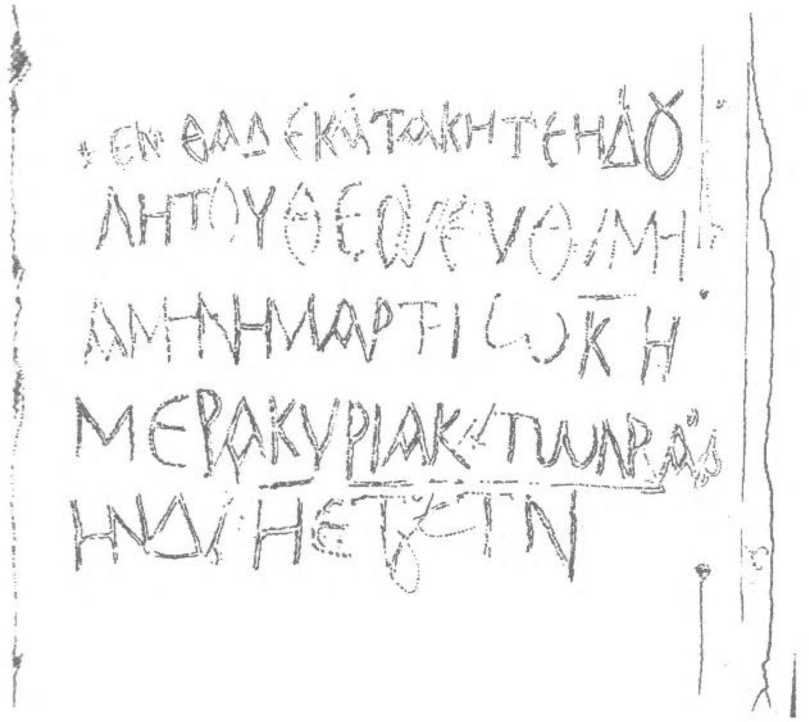

61. Надписът върху надгробната плоча от гроб Е в нартекса на базиликата

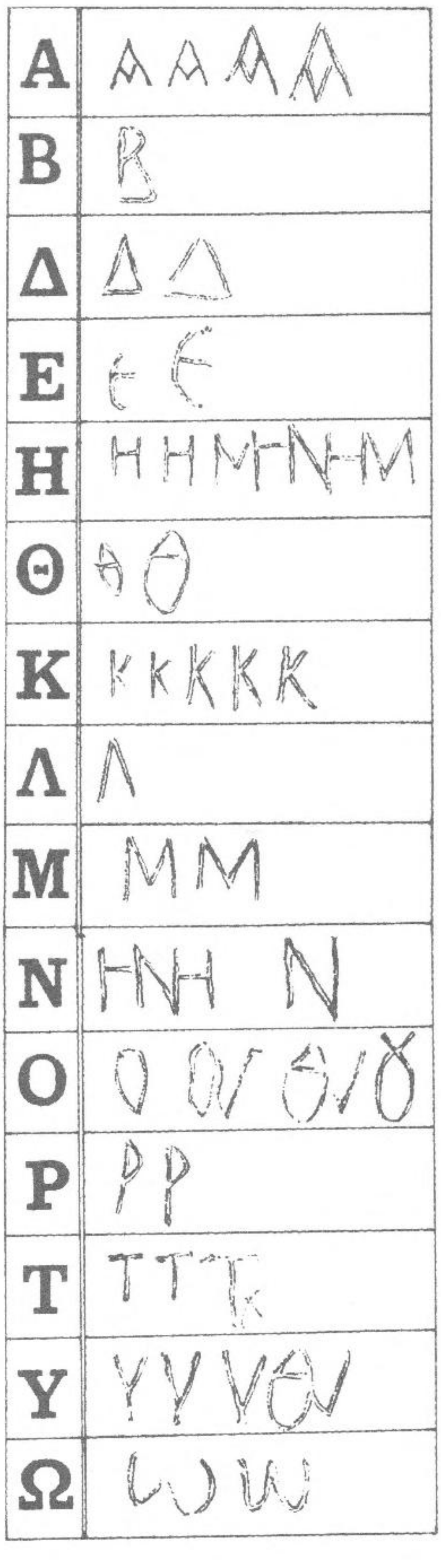
Α
Β
Δ
Ε
Η
Θ
Κ
Λ
Μ
Ν
Ο
Ρ
Τ
Υ
Ω

62. Подредба на буквите от надписа върху надгробната плоча по азбучен ред

и годината на смъртта ѝ се установяват както следва: Датата 20-ти март е съвпаднала случайно с празника *Цветница* от осмия индикт, разчетени съвсем ясно. Годината (TN) обаче не може с точност да бъде определена (ил.60).

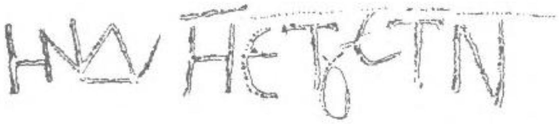

63. Изписаната дата (*детайл от надгробния надпис на гроб Е в нартекса*)

Установяването на факта, че 20-ти март съвпада с празника *Цветница* е най-важният елемент, който ни помага в датиранстo на надписа. *Цветница* е винаги неделята преди *Великден*. Следователно в годината, когато починала Евтимия празникът *Великден* се падал на 27 март.

Годините, в които *Великден* се падал на 27 март могат да бъдат установени чрез приложената от нас таблица на G.V. Grumel [119] :

Година				
	От сътворението на света	От Христа	Индикт	G.Grumel страница
1	6668	1160	8	257
2	6747	1239	12	259
3	6758	1250	8	259
4	6831	1323	6	260
5	6842	1334	2	261
6	6853	1345	13	261
7	6915	1407	15	262
8	6926	1418	11	262
9	6937	1429	7	262
10	6948	1440	3	263
11	7010	1502	5	264
12	7021	1513	1	264
13	7032	1524	12	264

От приведените примери на тези 13 години, в които *Великден* бил на 27 март, избираме само двете години, съвпадащи с индикта (т.е. 8-ми). Тези години са:

От появата на Христа	Година от сътворението на света	Византийско изписване
1160	6668	$,\overline{\mathrm{S\,X\,\Xi\,H}}'$
1250	6758	,S Ψ N H′

И тъй, в тези две години *Цветница* се падала на 20 март, а *Великден* следователно бил отбелязван на 27 март, в индикт осми.

Ако монетата, открита в гроба на Евтимия, бъде приета за неоспоримо доказателство, то тогава от тези две дати трябва да се спрем на първата, защото тя се вписва в хронологичните граници на управление на Мануил I Комнин (1143-1180), което ще рече, че годината на смъртта на Евтимия е 1160 [120].

Беше изказано мнението, че нартексът трябва да е бил тристранен (и естествено двуетажен), за да могат да бъдат закрепени два малки симетрично разположени купола върху така оформилите се ъглови западни (северозападни и югозападни) помещения, симетрични на служебните източни олтарни помещения (беми) [121]. Едно такова решение улеснява в голяма степен подхода към балконите (галериите) [122].

Stricević обаче настоява, че трябва да бъдат извършени цялостни археологически проучвания, за да бъде намерен отговор на този въпрос. Въпреки това, той се е подвел от текста на С. Пеланидис и е повярвал, че влизането от преддверието в средния кораб ставало чрез троен преход. Публикуваният по-рано от нас план на основите, както и съответните скици, доказват съвършено погрешния характер на това твърдение.

След като е разчистен нартексът и след като вече разполагаме с находките от разкопките, можем да бъдем сигурни, че нартексът бил приземен [125]. Конструктивно бил решен с три входа откъм външната западна страна, като тези от двете страни на централния са били по-рано зазидани. Преддверието било също така с три входа, водещи към средния и двата странични кораба в базиликата.

От тях вратата, която кореспондирала със страничния северен кораб, била зазидана. Имало още два отвора в преддверието: един на северната стена и един на южната стена, с което се осигурявал излазът навън. От тези отвори северната врата била също зазидана. Входът откъм южната стена се намирал на по-голяма височина, защото самият терен на това място бил по-висок. Както по-висок бил и отворът на преддверието, водещ към южния страничен кораб, който, както видяхме преди това, бил изграден изцяло на по-високо ниво, в сравнение с останалия храм (ил.64).

Входът, водещ от нартекса към средния кораб ("царските двери"), представлявал една обикновена двукрила врата, подобна на външната. Различните метални предмети, открити в нартекса пред самия отвор (А 103), представляват части от метален обков. Такъв има запазен от малката входна порта в църквата *Свети Никола Магалю* (от 1505 г.) в *Костур*.

От XI век насам нартексът бил използуван като място за погребения [127]. Това била причината, наложила зазиждането на някои от първоначалните врати, за да останат впоследствие само две кореспондиращи с вътрешността на храма: главният вход, който водел директно към средния кораб и където под така образувалия се коридор, маркиращ ширината на двете врати по оста на преддверието, не бяха открити погребения и вторият, който бил помощен и се намирал на по-високо място по южната стена (ил.55, 64, 65).

Редовно били извършвани погребения из целия северен участък на преддверието. Намерените скелети бяха със сключени върху гърдите ръце, някои от които с по-високо вдигнати ръце, както например при МС 17 (ил.55), а други пък – с лакъти, положени под прав ъгъл, както при МС 25. От множеството открити монети, съпътстващи погребенията, можем да направим извода, че по стар гръцки обичай се слагала монета (т.нар. "обол") в устата – билетът за лодкаря на *Ахерусия*, който ги отвеждал при Хадес.

Намерените предмети – обици, гривни и пръстени – бяха предимно женски украшения, все неща предназначени за отвъдния живот [128].

Постоянно извършваните погребения под пода на нартекса неизбежно са разрушавали по-ранните погребения, чиито следи не бяха открити. Единственото изключение представляваше гробът Е в южната част на нартекса, покрит, както видяхме, от плоча с издълбан надпис [129]. Погребенията били извършвани на различна дълбочина. Много е трудно да бъде изчислен общият брой погребения, извършени в тази част на преддверието, защото в много от гробовете бяха открити твърде малко доказателства, при това размесени с по-късни напластявания. Смятаме, че от общо 46 погребения 20% са изцяло погубени.

В крайна сметка 18 погребения се оказаха непокътнати, а други 28 – или разрушени, или пък съдържащи запазени черепи или частици от тях. Много от находките открихме събрани накуп в единия от ъглите на гробовете или извън тях, а често и досами зида.

Във въпросните 18 непокътнати погребения 9 скелета бяха ориентирани на изток (половината от тях), 3 бяха положени в посока запад и 6 сочеха в посока юг. Тези наши впечатления ще бъдат отнесени и към погребенията в южния външен участък.

Много предмети и монети са били разпилявани при извършването на всяко следващо погребение или по време на преместването на останките от скелетите – нещо, което затруднява безспорната им идентификация. Някои от тях обаче, които бяха открити редом със скелетите, можем с голяма доза вероятност да приемем, че са им принадлежали.

Изследването на погребенията позволява да бъдат направени следните изводи, засягащи начина на погребването в преддверието на базиликата *Свети Ахилий* [130].

Монетите от преддверието обхващат теоретично период от два века (1118-1311). От тях 7 са от XII и 9 – от XIII век.

Редом до някои погребения бяха открити находки от минерали. Анализът на образците, извършен от асистента по химия в *Лабораторията по неорганична химия* към *Аристотеловия университет* в *Солун* г-ца Агни Синголиту, доказа, че става дума, в единия случай, за чиста проба гипс във вид на кристали с твърдост 1 и химически състав както следва:

калциев окис CaO	45.25%
серен триоксид SO_3	31.10%
свързваща вода H_2O	0.42%
неразтворими хидрохлорни частици	0.14%
магнезиев окис MgO	2.67%
двужелезен окис (R_2O_3)	0.008%

химическа формула на пробата $CaSO_4.2H_2O$

а в другия случай – за обработен метал, върху който освен това имаше и мехурчета със следния химически състав:

калциев окис CaO	45.25%
неразтворими хидрохлорни окиси	24.70%
двужелезен триокис Fe_2O_3	60.90%
двуалуминиев триокис Al_2O_3	5.70%
калциев окис CaO	1.75%
магнезиев окис MgO	1.06%
загуби при изгаряне	5.47%
манганов двуокис	0.48%

Намерените монети в нартекса имат следния хронологичен ред:

Йоан II Комнин	(1118-1143)	1
Мануил I Комнин	(1143-1180)	2
Исак II Ангел	(1185-1196)	2
Алексий III	(1195-1203)	2
Теодор Ангел Комнин, Солунски	(1222-1230)	1
Мануил Ангел Комнин, Солунски	(1230-1232)	4
Венециански грош Ranieri Zeno	(1253-1268)	1
Венециански грош Pietro Gradonigo	(1289-1311)	1
Венециански грош, захабен	от XIII век	1
Захабена, XIII век		1
		16

БЕЛЕЖКИ:

[113] Никакви следи от западния зид на базиликата не се виждаха преди да бъдат започнати разкопките. За това свидетелствува и П. Милюков в "*Християнски старини в Западна Македония*", Бюлетин на *Руския археологически институт* в *Цариград*, т.IV, 1, 1899, стр.48, 49, който отбелязва, че не се виждат следи от западния зид на базиликата. Същото впрочем било и по време на пътешествието на архимандрит Антоний. Милюков отбелязва освен това, че скиците на архимандрит Антоний са пълни с неточности и споменава, че това би могло да се докаже при едни бъдещи разкопки. Вж. Архимандрита Антонина (Капустина), Поездка в *Румелию, Санкт Петербург*, т. II, 1886, табл. X. И Στυλ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη, 1960, стр. 64, констатира, че е "желателно да бъдат извършени разкопки най-вече в западната част на паметника. Така, евентуално биха се появили нови данни за предисторията и архитектурния облик на паметника".

[114] Ν. Μουτσόπουλος, «*Ανασκαφή της βασιλικής Αγίου Αχιλλείου, Δευτέρα (1966) και Τρίτη (1967) περίοδος εργασιών*», Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, τ. Δ΄ (1969-1970), Θεσσαλονίκη 1970.

[115] Άρης Πουλιανού, «*Μακεδονικά κρανία βυζαντινής εποχής*», ΕΕΠΣ, τ. Δ΄ (1969-1970), Θεσσαλονίκη 1970, стр.195-205, табл.91-93. Много са интересни изводите на ерудирания антрополог, който без да знае от кое погребение произхождат черепите и без да разполага с друга специфична информация, успя да определи и пола на скелета, потвърдено със съответните проучвания. Г-н Пулянос ни предостави и други полезни сведения във връзка със своето изследване.

[116] Информация за начина на съхранение и опаковане, за преноса на антропологичния материал, читателят може да намери в научния труда на Арис Пулянос, «*Διά την μελέτην σκαφικών ανθρωπολογικών ευρημάτων*», Πρακτικά Συνεδριών Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας, του έτους 1967, стр. 36 и следвищате.

[117] пак там, Α. Πουλιανού, Η προέλευση των Ελλήνων, Αθήνα, 1966, стр. 146.

[118] Вж. К. Άμαντο, «*Οι Σλάβοι εν Ελλάδι*», Byz. Neugriechische Jahrbrucher, t.17, 1939-43, стр.221.

[119] La Chronologie, *Paris* 1958, стр.58 и сл.

[120] Изследваме и случая с датирането на TN = 350. *Великден* в годината 351 се пада на 27 март в арменското летоброене, която съответствува на византийската 902 година (Grumel, стр. 252). Никакви данни обаче не оправдават тази препратка, още повече когато нямаме сведения със самата година.

[121] Вж. Stricević, цит.съч., стр.195.

[122] Zloković, Starinar, Треса, cap. III (1924-25), стр.117. Boskovic, Architektura Sred Beka, стр. 130, Stricević.. стр.195.

[123] «*La rénovation du type basilical dans l'architekture ecclésiastique des pays centrals des Balkans au IXe-Xie siècles*», *L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans*, от *Международния конгрес по византология, Rapports VII, Belgrade-Ochride*, 1961, стр.196.

[124] Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, εκδ. Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ.35, Θεσσαλονίκη 1960, стр.69, 71:
"От намерените на терена колони, които са повече от две, можем да предположим, че от преддверието към същинския храм е водел троен преход, който по-всяка вероятност се повтаря и при западната галерия. За съжаление, не успяхме да установим размерите на колоните поради това, че някои от тях бяха частично затрупани, а други – натрошени, както и да добием пълна представа за тяхното предназначение". Ст. Пелеканидис описва намиращите се и днес на терена и взидани в стълбовете от южния ред мраморни колони, смятайки незнайно защо, че в случая ставало дума за западната страна на базиликата. Тези колони прекрасно се виждат в илюстрациите от предишни наши публикации, виж Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, 1965-1966, табл. 19,2, Π.Α.Ε., 1967, стр. 64, ил. 5, Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, 1969-1970, табл. 15, 21, 23.

[125] Преддверието било на едно ниво с терена, също като митрополитския храм в *Серес* (базиликата на *Светите Тодори*), митроплията в *Каламбака* и митрополията (базилика) в *Сервия*.

[126] Ε.Ε.Π.Σ. τ.Β΄, 1965 – 1966, табл. 4.

[127] Вж. Ε.Ε.Π.Σ. τ. Δ΄, 1969-1970, Θεσσαλονίκη 1971, стр. 96-110.

[128] Всички тези неща ще бъдат подробно описани в глава 8.

[129] Вж. Ε.Ε.Π.Σ, τ. Δ΄, стр. 102 и сл.

[130] Струва си да отбележим, че M.V. & D. Garasanin, в своите изследвания на некропола в *Dobraca* («Starinar» V-VI, 1954-1955, стр. 204), където скелетите имат същите разположени върху тялото ръце, изтъква още една причина гробовете да бъдат датирани в XIII и XIV век: защото мъртвите при погребението в *Bjelo Brdo*, датирано в X-XII век, са с изпънати успоредно на тялото ръце.

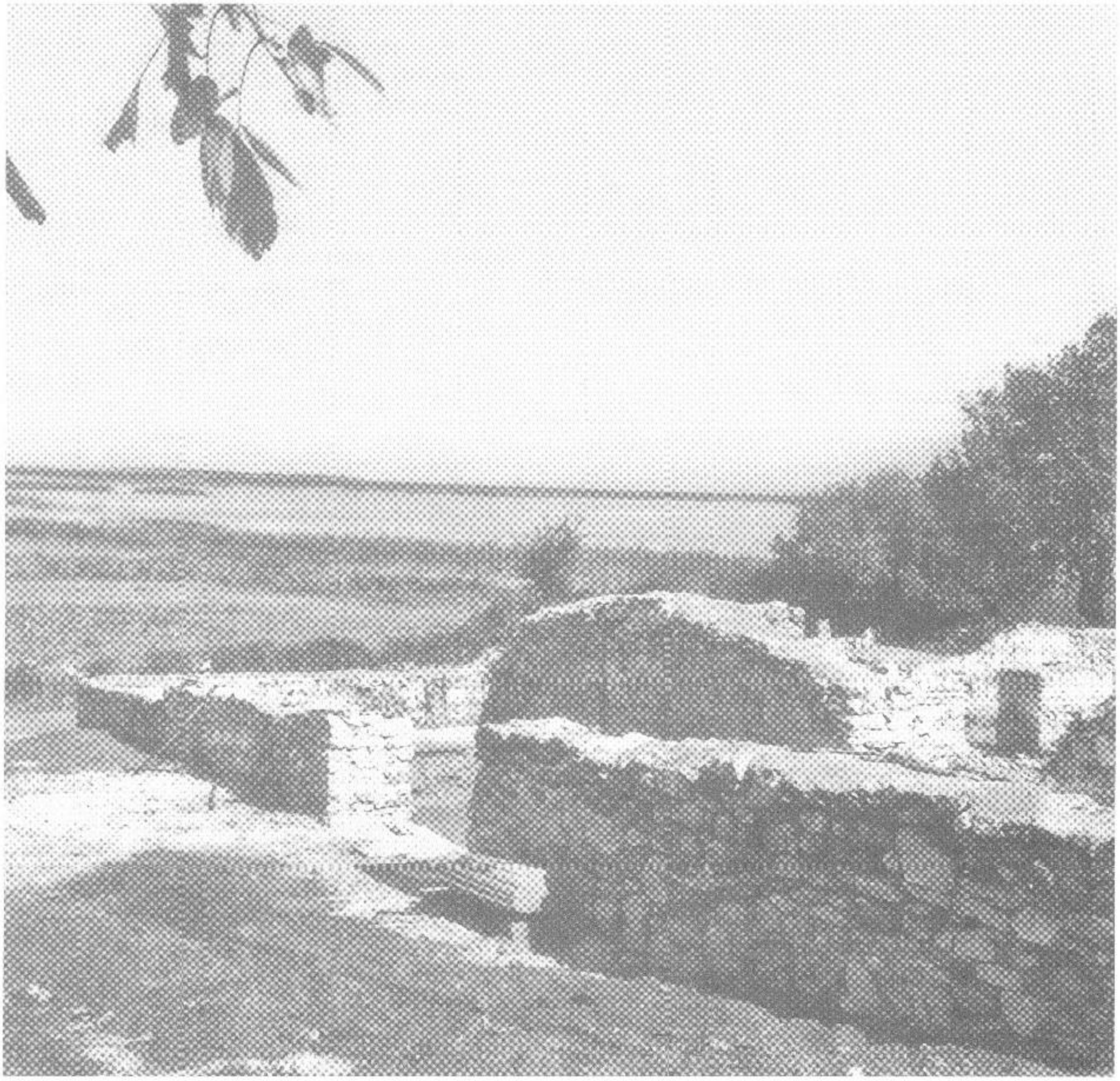

64. Нартексът на базиликата след разкопките (*изглед от югоизток*)

6. ИЗСЛЕДВАНИЯТА КРАЙ ВЪНШНАТА СТРАНА НА ЮЖНАТА СТЕНА

Южният зид на базиликата предизвиква много въпросителни, както по отношение на градежа, така и по отношение на основите му. Макар че само една права отсечка в по-голямата си част се е запазила, все пак е видно, че изпълнението му е некачествено, с малки камъни и с бедна на хоросан мазилка, като на това място изцяло липсват дървените обръчи. За разлика от източния зид на паметника и особено градежът на стълбовете и олтарните помещения, които освен здравата, старателно изпълнена конструкция имат и стабилни основи, южният зид е стъпил в определени участъци на по-голяма височина, в сравнение с вътрешното ниво на десния страничен кораб. Струва си да се подчертае небрежното изпълнение на тази конструкция, особено в частта зидария, тъй като това има отношение с извършените погребения във вътрешността (ил. 64, 65).

При изследването на проба от пепелта, открита по цялата дължина на зида се натъкнахме на любопитни подробности, свързани с южния участък на базиликата. В югозападната му точка, в самото му начало, бяха открити костите на четири скелета. Единият беше на разстояние приблизително един метър от южната стена, положен успоредно на стената, с глава, сочеща на запад, почти срещу намиращия се на това място отвор на преддверието. Останалите два скелета очевидно са били преместени, защото черепите им бяха открити на известно разстояние от останалите кости. Единият – от западната страна, а другият – от източната страна на южния отвор на нартекса. Четвъртият скелет бе открит в самия изкоп. Всички скелети бяха ориентирани запад – изток, тоест, всички гледаха на изток.

По цялата дължина на оста, достигаща до самородната скала, имаше разпилени множество човешки кости и черепи. Целият южен участък на базилката, както впоследствие установихме, е бил използван като погребално помещение поне до XV век.

Недалеч от югоизточния ъгъл на базиликата разкопахме почвата около изправените колони и установихме, че на това място е имало външна врата, която водела към южния страничен кораб. В тази точка намиращият се там нисък вътрешен праг, който гледа на изток и продължава на запад до гроба Г, е прекъснат. Споменатата по-горе врата обаче била зазидана много преди това. Кога – засега не можахме да уточним. Зазиждането на тези отвори – южната врата и другата, която свързва преддверието с левия кораб и симетрично разположената по отношение на оста върху западната фасада – е било извършено може би по едно и също време с конкретна цел. Двете колони, за които говорихме по-горе, очевидно са образували нещо като портал и са били донесени тук, както и останалите, от друг, намиращ се на острова, античен паметник. Може би до тази врата е водел път, който ще се постараем по-късно да проучим.

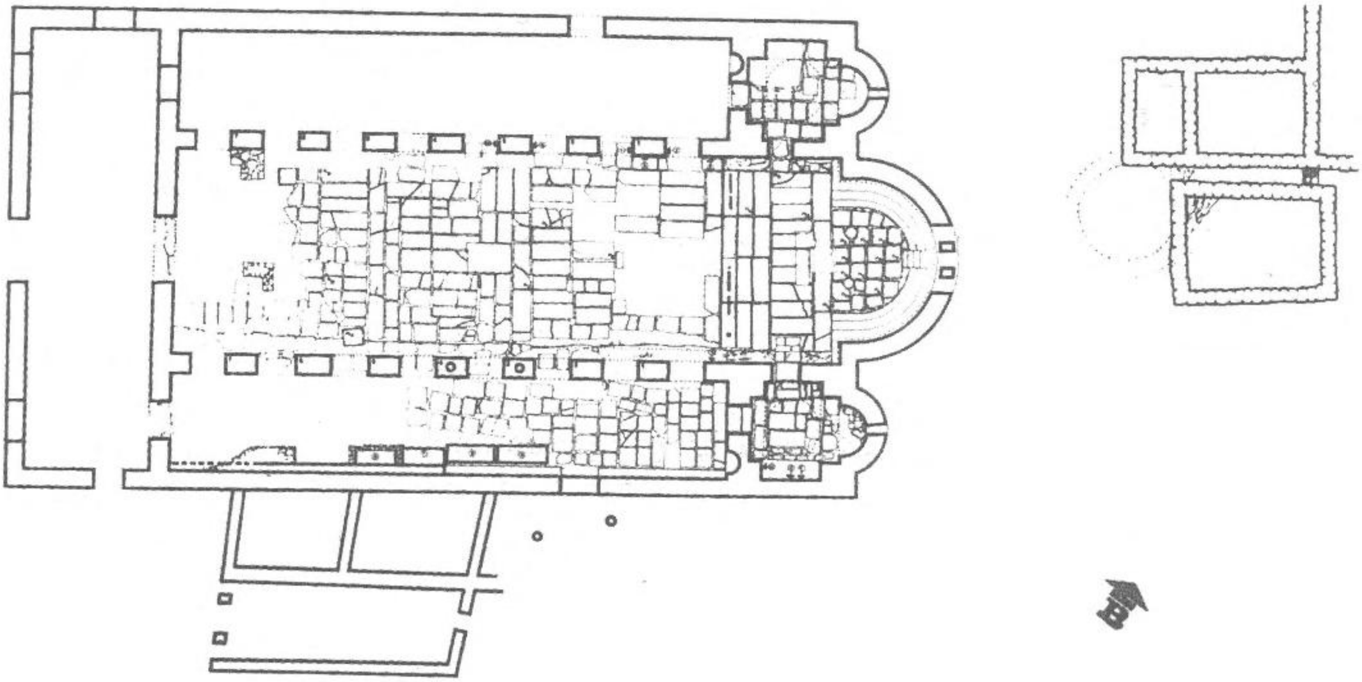

65. План на базиликата с южните пристройки и постройки, които бяха разкрити източно от базиликата, на североизточния бряг на езерото.

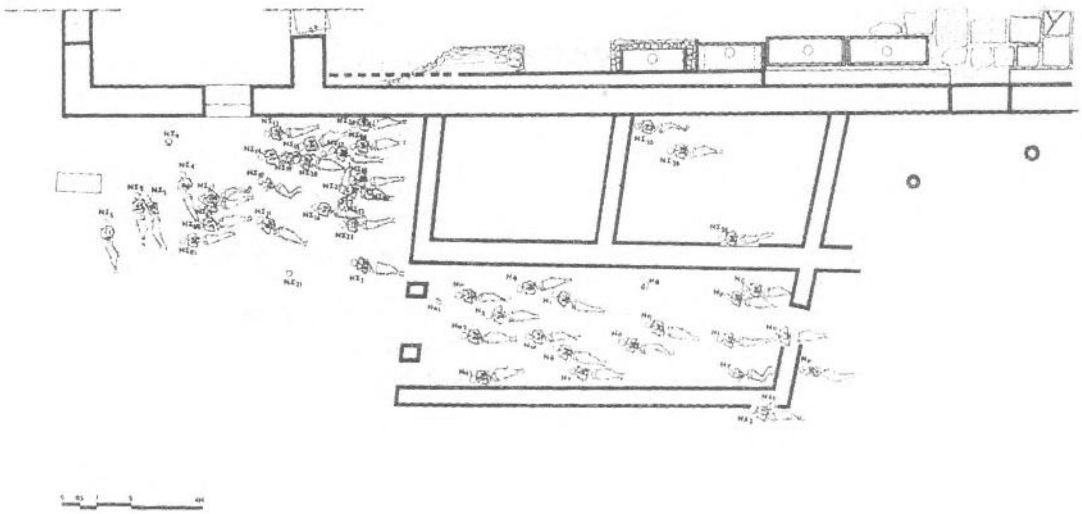

66. Гробовете край външната южна страна на базиликата

7. ДЯКОНИКОНЪТ

Дяконикон беше най-много затрупан. След като разчистихме терена, установихме, че подът му се намира на по-голяма височина от този на светия олтар (+ 0.85 м) и кореспондира с южния кораб, посредством отвор, който няма точна симетрия с другото помещение (протезиса) (ил. 67). Основите на дяконикона, както и тези на параклиса, който със сигурност ще да е бил засводен с малък купол, еднакъв с този, проучен от нас, имат формата на вписан кръст.

Част от апсидата на южната стена е силно разрушена. Отвътре има запазена част от антична колона, вградена в по-късна зидария от шуплести камъни, която образува на това място в олтара жертвеник (ил. 67). Подът на дяконикона бил настлан с малки правоъгълни варовикови плочи, чиито размери обаче са по-малки от онези в средния кораб.

Когато разчиствахме пространството на източната конха, открихме определен брой медни предмети, различни късове чирепчета (керамични фрагменти) и, както винаги, железни гвоздеи и стъкла от кандила, в това число 21 византийски монети от следните епохи (ил. 68, 69):

Йоан Комнин	(1118-1143)	1
Мануил I Комнин	(1143-1180	10
Теодор Ангел Комнин (Солунски)	(1222-1230)	1
Йоан Ватаци	(1222-1254)	3
Михаил VIII. Палеолог	(1261-1282)	1
Царуването на Комнините		1
Повредени от XII или XIII век		4
Общо:		21

Тези монети обхващат период от 164 години (1118 –1282) – факт, който доказва, че храмът по това време е функционирал. Става дума за XII и XIII век, а ако отчетем броя на най-многото открити монети от разглежданите периоди, то тогава при управлението на Михаил I Комнин (1143-1180), т.е. през втората половина на XII век, в базиликата, а следователно и в областта, е кипял активен живот. Ако пък сравним 68-те монети, открити по време на разкопките на гроба в дяконикона, без двете сребърни османски монети на Баязид I (1389-1402) и Сюлейман (1403-1410), то останалите 66 монети обхващат точно този

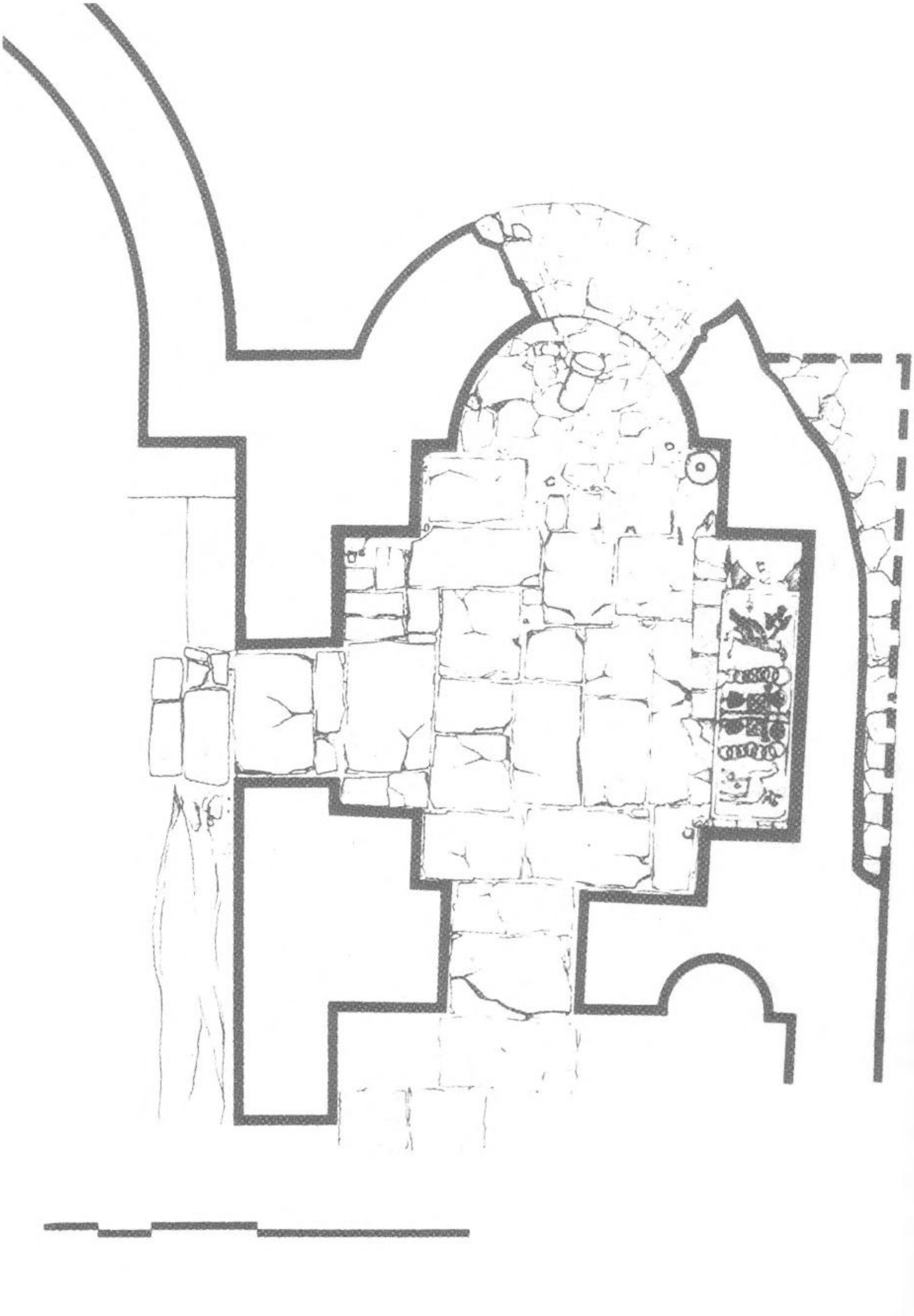

67. Дяконикoнът на базиликата (*Вижда се местоположението на саркофага.*)

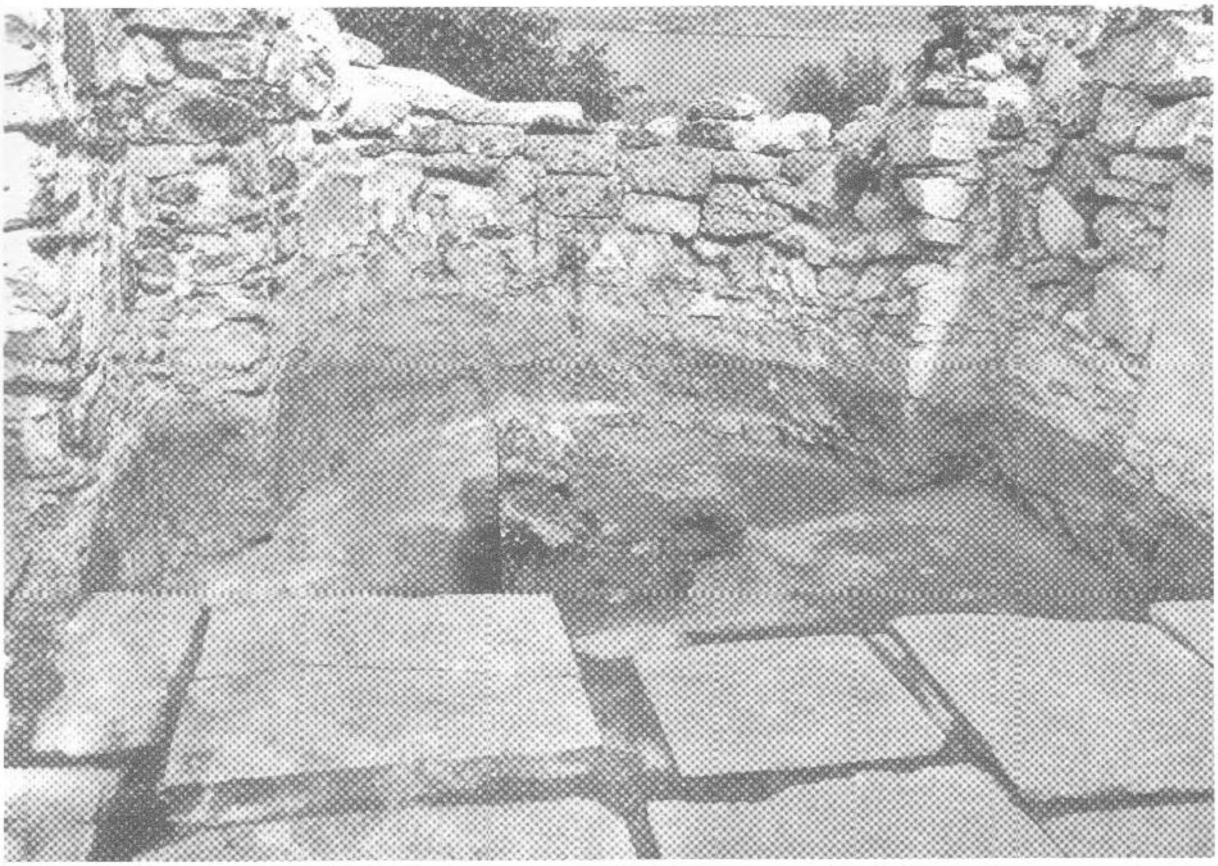

68. Основите на жертвеника и настилката в дяконикона на базиликата

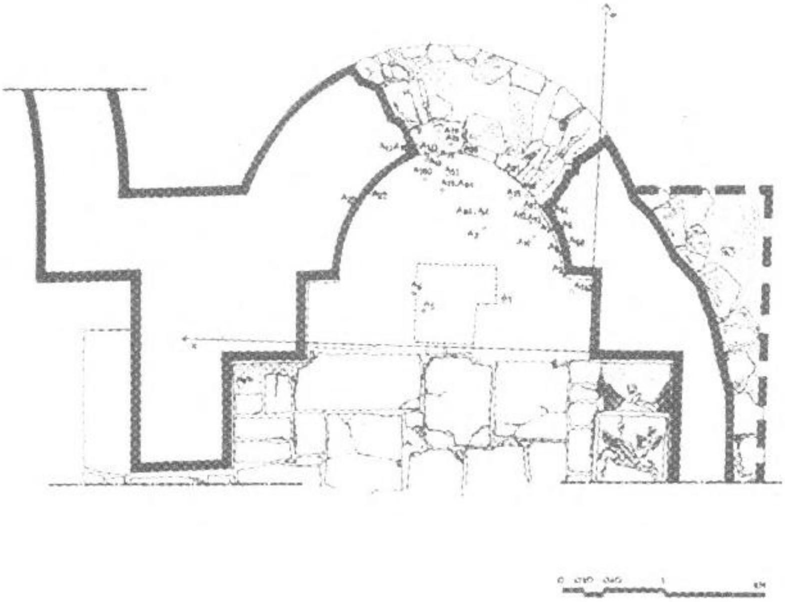

69. Разкопките в източния участък на дяконикона

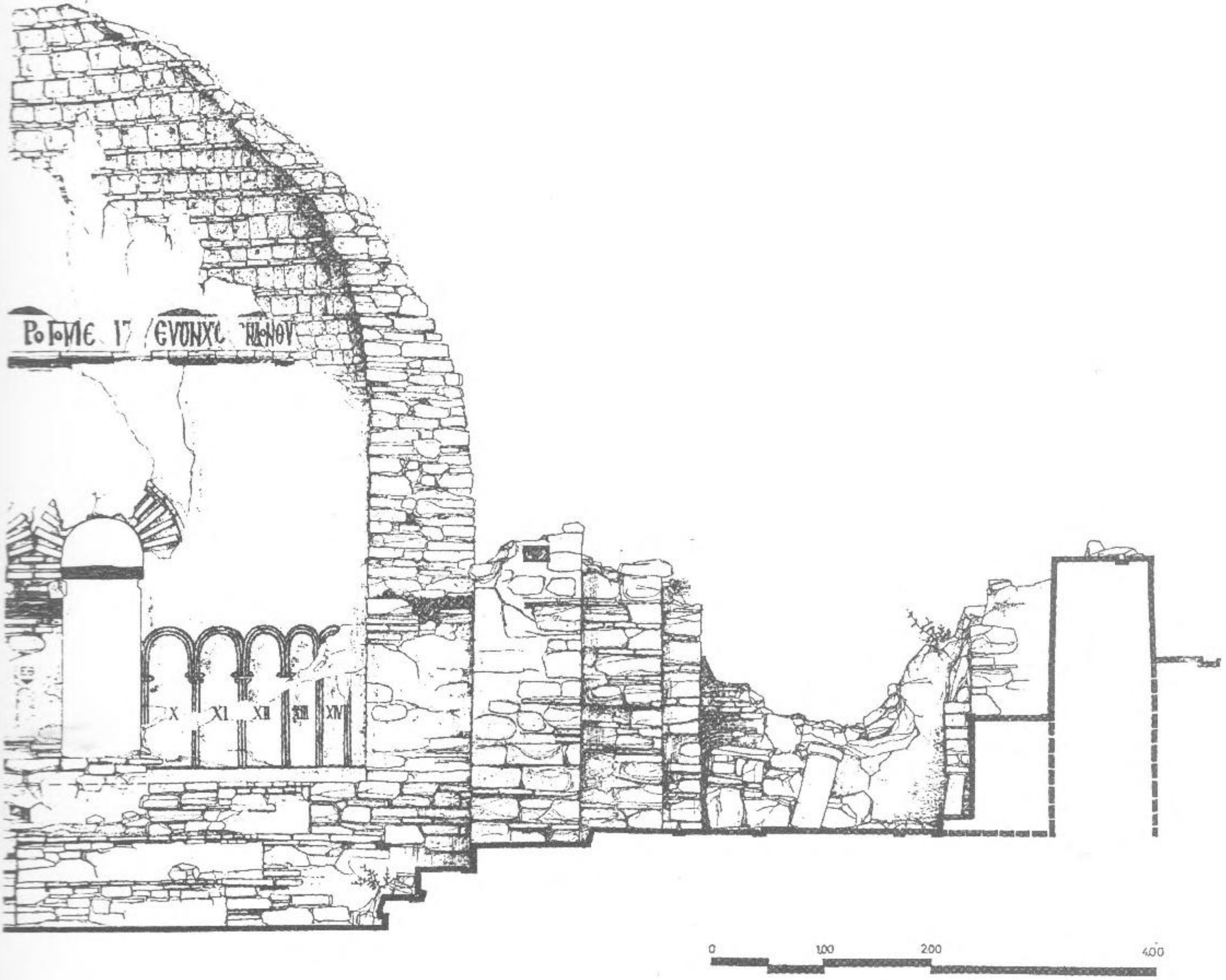
PoГoMIЄ 17 ЄVONXC HNOV
X
XI
XII
XIII
XIV
0
1,00
2,00
4,00

70. Напречен разрез на дяконика

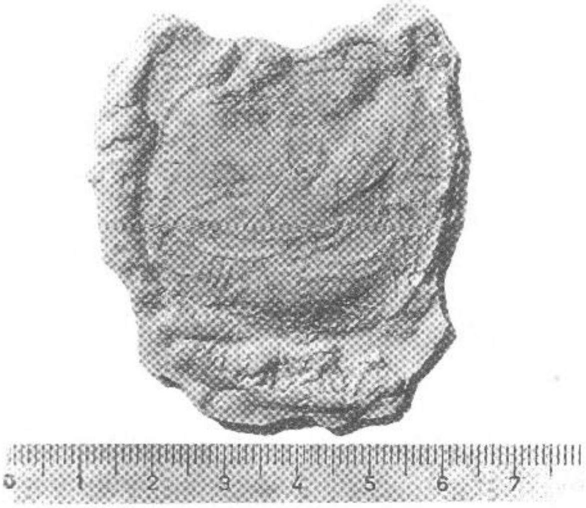

71. Дяконикон /*гипсов отпечатък от оловното шишенце (А150) с изображение на света Теодора*/

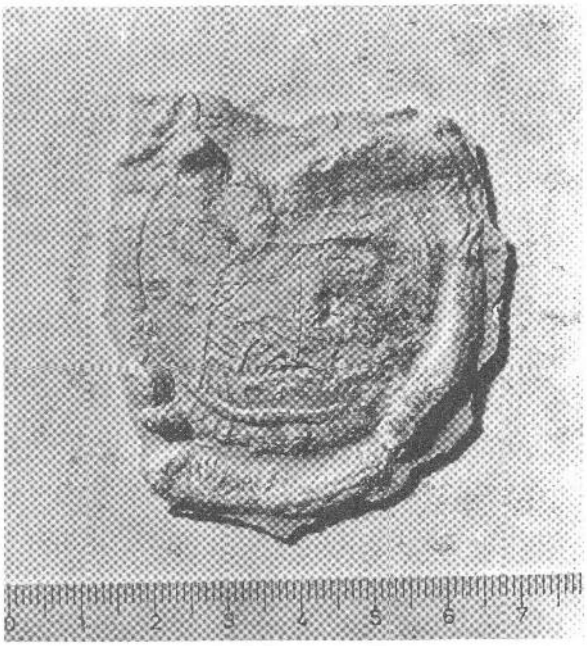

72. Дяконикон (*същото шишенце от обратната страна с изображение на свети Димитър*)

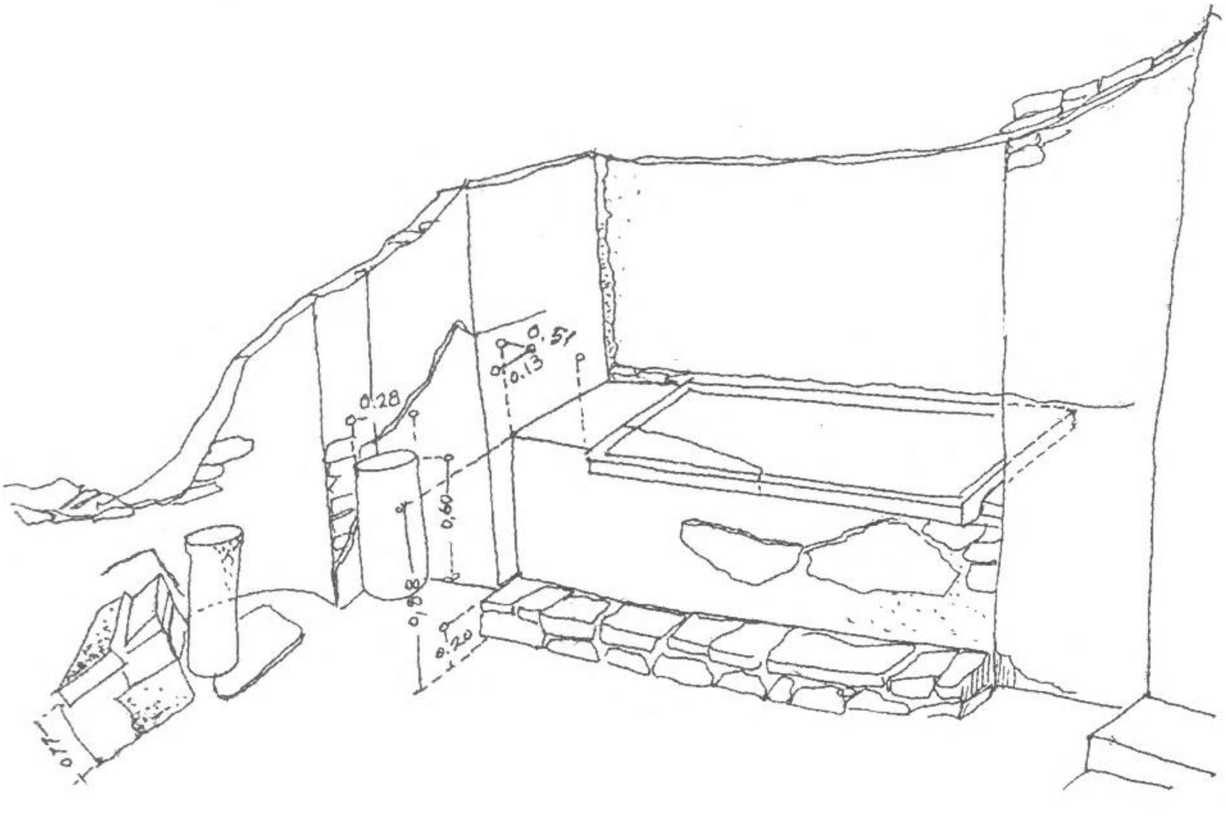
0.28
0.51
0.13
0.60
0.88
0.20
0.77

73. Югоизточният ъгъл на дяконикона след разкопките, представен в перспектива

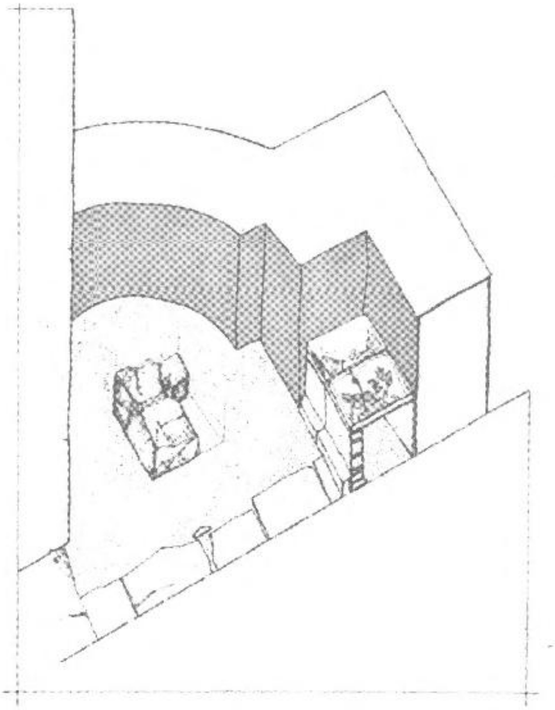

хронологичен период – от 1118 до 1282 година [131]. От тези монети, обхващащи период от 164 години, 23 принадлежат на Мануил I Комнин (1143-1180), 9 са сечени в *Солунската империя* при управлението на императорите Теодор Ангел Комнин (1222-1230) и Йоан Ватаци (1222-1254).

А ако прибавим към останалите и монетите, намерени по време на почистването на терена в дяконикона, при това почти на самата повърхност, получаваме, за разлика от общата таблица на монетите, открити по време на извършваните разкопки в базиликата, една далеч по-достоверна и подходяща за сравнения таблица.

74. Изометричен разрез на източния участък от дяконикона след разкопките

Таблица на монетите от дяконикона

По хронология	брой	% от общ. брой
Йоан II Комнин, 1118-1143	5	5.62
Мануил I Комнин, 1143-1180	33	37.08
Исак II Ангел, 1185-1195	5	5.62
Алексий III Ангел, 1195-1203	1	1.12
Никейската империя		
Теодор I Ласкарис, 1204-1222	4	4.50
Венециански P.Zianini, 1205-1229	1	1.12
Солунската империя		
Теодор Ангел Комнин Дука, 1222-1230	10	11.24
Мануил Ангел, 1230-1232	1	1.12
Йоан Ангел, 1232-1243	1	1.12
Йоан Ватаци, 1222-1254	12	13.49
Венециански, 1229-1249	1	1.12
Михаил Палеолог, 1261-1282,	3	3.37
2-та половина на XII в. или 1-та половина на XIII в.	4	4.50
XII и XIII век неизвестни	6	6.74
Баязид I 792-805 (1389-1402)	1	1.12
Сюлейман 806-813 (1403-1410)	1	1.12
Общо	89	

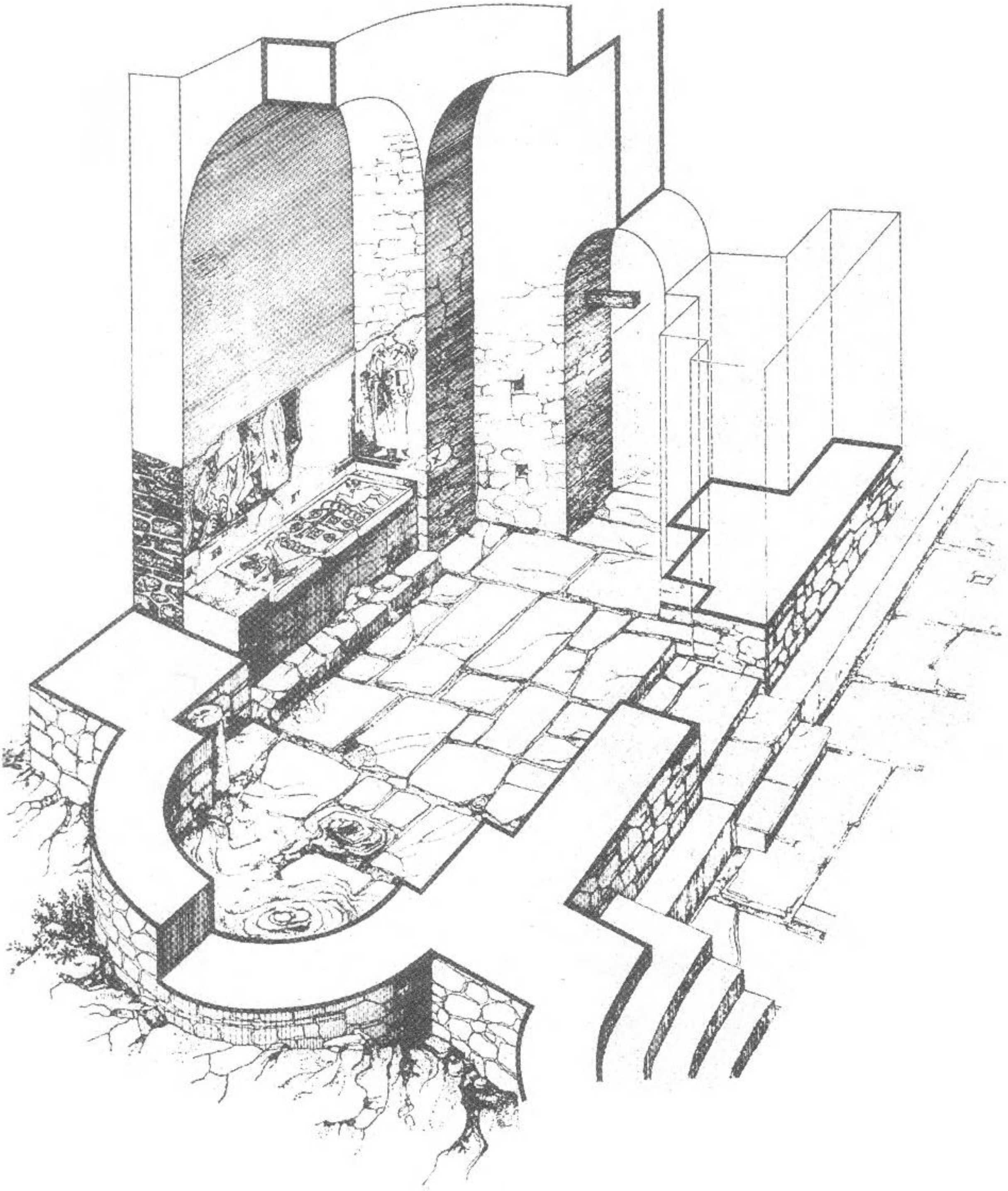

75. Разрез на дяконикона, представен в перспектива /*Виждат се гробът, трите стенописни пласта в южната конха (А,Б,В) и мястото с възпоменателните надписи (Х).*/

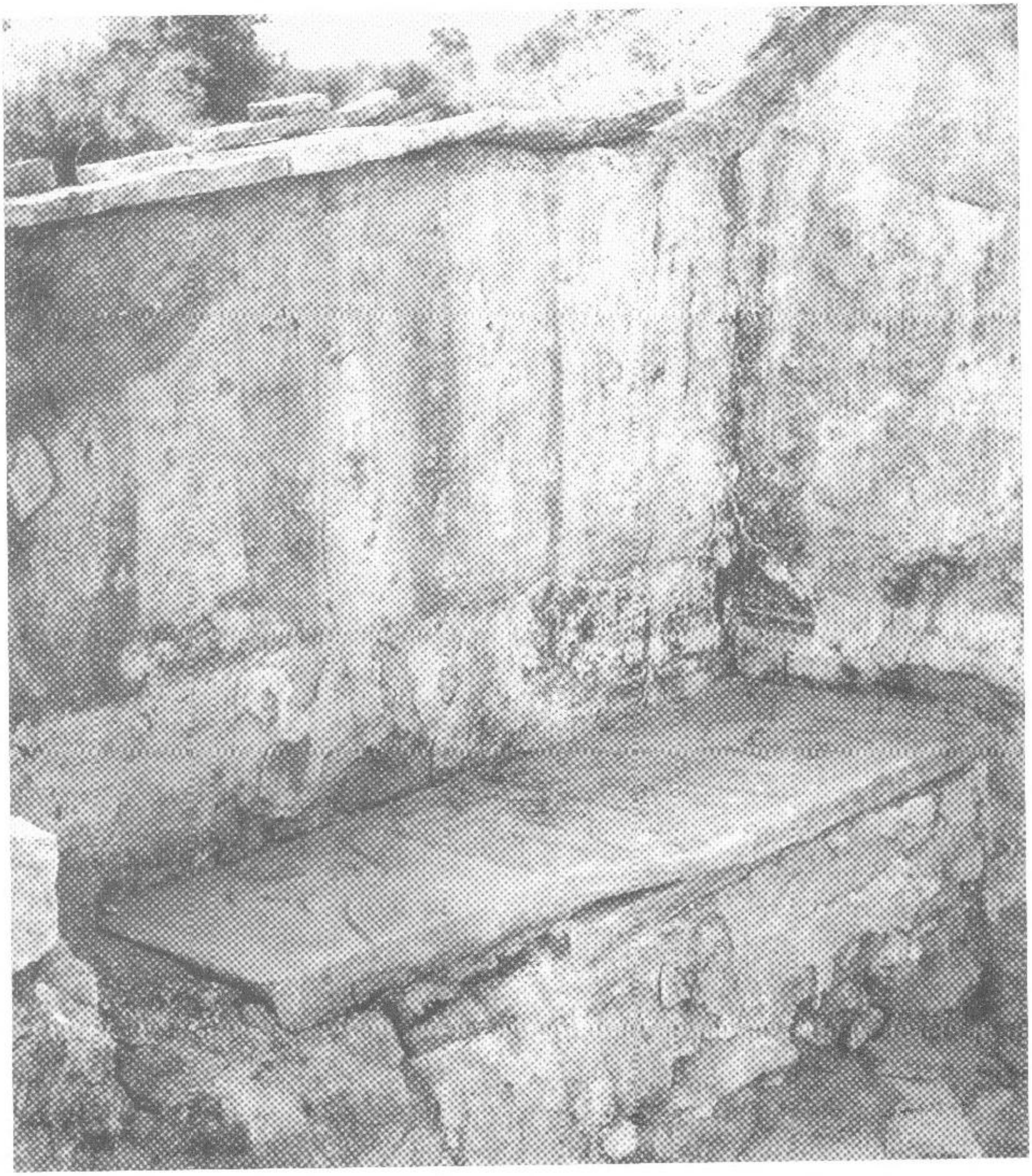

76. Гробът на свети Ахилий, в състоянието, в което бе разкрит в дяконикона на базиликата /*Вижда се първият (най-ранен) пласт стенописи.*/

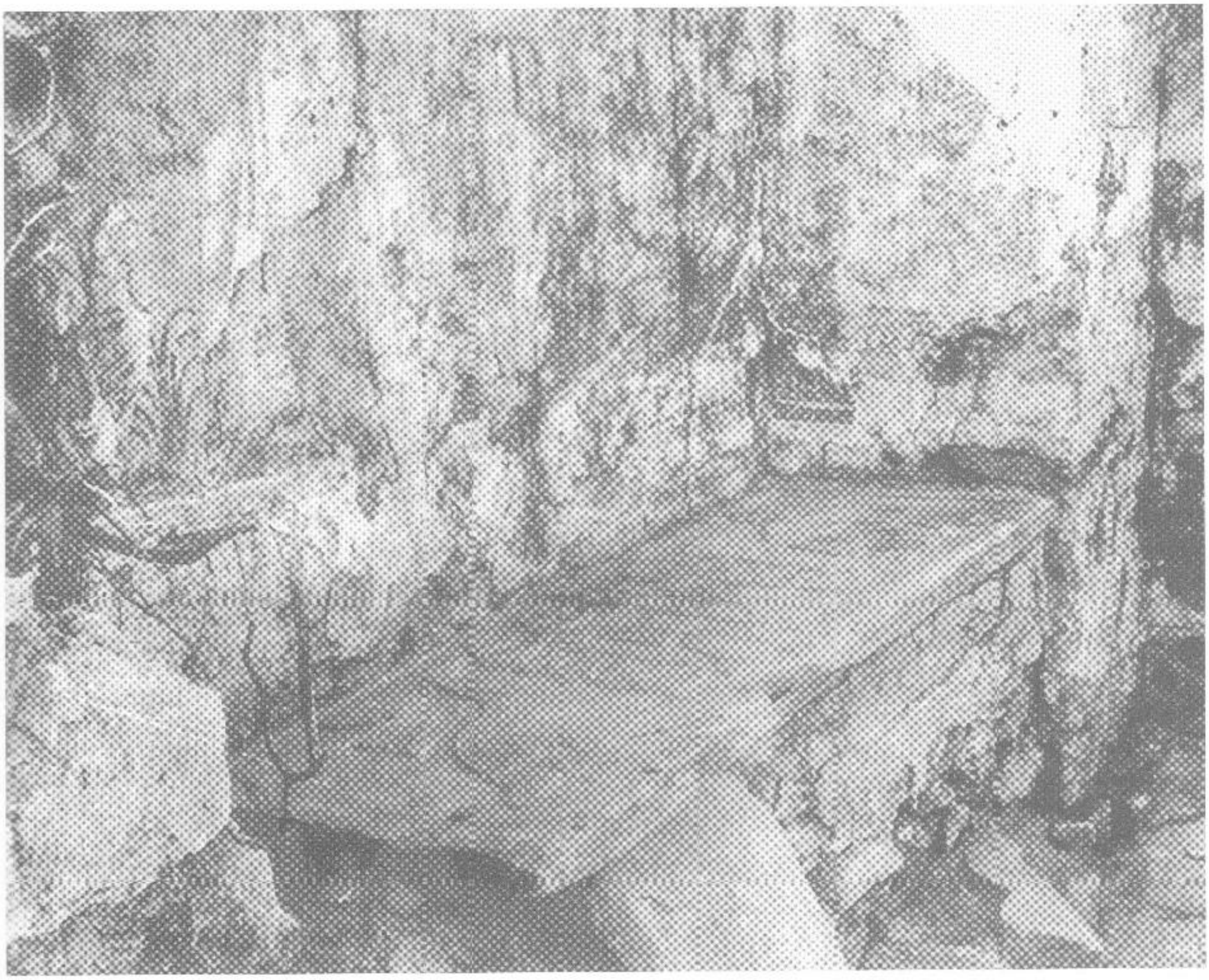

77. Гробът на свети Ахилий (*Виждат се следите от втория стенописен пласт.*)

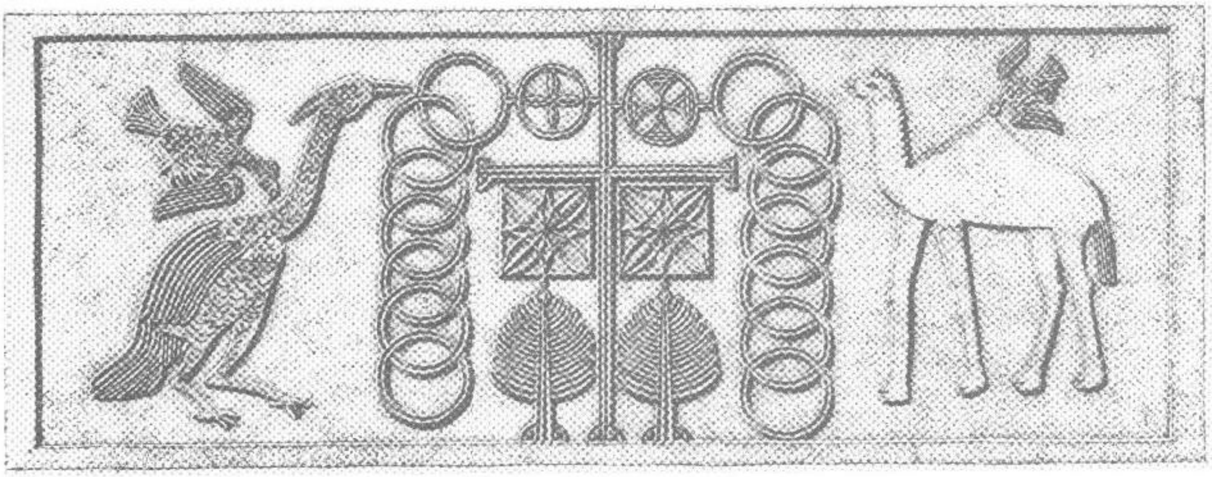

78. Копие на похлупака на саркофага от дяконикона

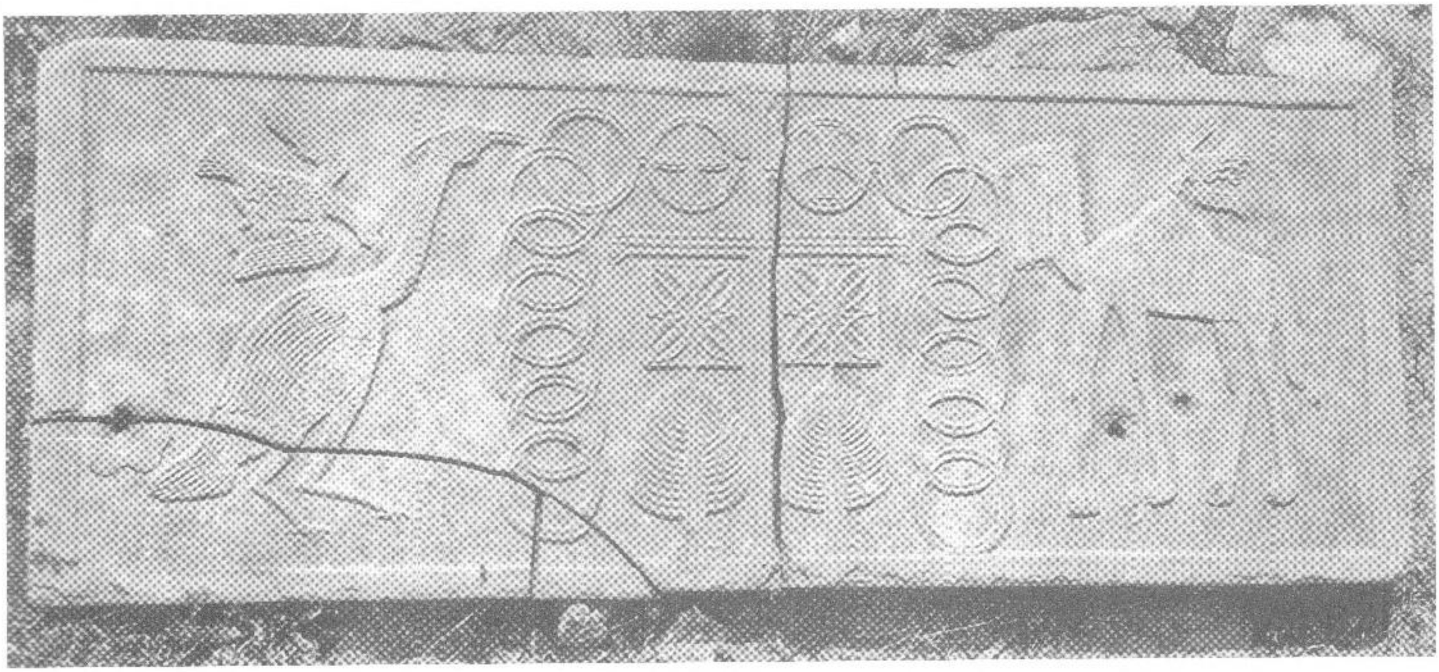

79. Похлупакът на гроба от дяконикона

Местните жителите на острова и от областта никога не са си позволявали да присвояват някакви предмети или монети. Дори и най-малкото късче от кандило или пък каквато и да била част от църковна утвар са били заравяни, заедно с разпръснатите монети в един от ъглите на конхата. И да не забравяме, че нуждите на хората от този край в онези трудни времена са били огромни, но по-силна, изглежда е била почитта на хората към светеца-покровител. Може би самото наличие на мощите в дяконикона на базиликата обяснява изцяло погребенията в преддверието и южно, отвън, в съседство с него.

На дълбочина 0.45 м от повърхността на настилката попаднахме на втори под с трамбован червеникав хоросан – същият като в протезиса (ил. 68-70). На това ниво бяха открити всичките предмети.

Най-значимата находка обаче беше една кръгла оловна ампула (кутрувия) [132] с размери 0.040 x 0.045 м, което бе предадено на *Нумизматичното дружество* в *Атина* за почистване и съхранение (ил. 71-72) [133], върху която бяха изобразени двама светци в стихари – свети Димитър (ил.72) и света Теодора (ил.71).

Илюстрациите са направени въз основа на гипсовата отливка на ампулата. И двамата светци – Димитър Мироточиви, покровител на *Солун*, както и света Теодора Егинска, чиито мощи се съхраняват в едноименния солунски храм, са били особено почитани. Това в голяма степен се отнася за свети Димитър.

Как точно тази ампула с миро от ковчежето с мощите на свети Димитър е попадналo (по всяка вероятност през XI век) на друго свещено място, където са се намирали мощите на свети Ахилий в *Преспа*, не можем да кажем със сигурност.

В дяконикона, от южната страна на мис-

80. Детайл от югозападния ъгъл на гроба от дяконикона
(*Виждат се нанесените един върху друг пластове стенописи.*)

81. Южната конха на дяконикона преди да бъде разкрит гробът (*Вижда се третият стенописен пласт.*)

ления вписан кръст, има един малък иззидан праг (височина 0.87, дълбочина 0.70 и дължина 2.65 м) (ил. 69, 70). В основата му има стъпало от малки необработени плочи, с ширина 0.30 и височина 0.20 м. Върху неговата повърхност са запазени следи от червен хоросан (ил. 77). Този зидан праг е покрит по дължина в по-голямата си част от варовикова плоча (с размери 2.09 x 0.81 x 0.08 м) с релефно изображение по повърхността (ил. 75-78). Плочата е със счупен ляв ъгъл – там, където е стърчала от стената, и по средата, вследствие от може би срутилия се върху нея купол. В наши дни от нея има запазени четири отделни фрагмента (ил.79).

По всяка вероятност релефната плоча е била поставена в хоризонтално положение в един по-късен етап, понеже от начина на изработването ѝ личи, че е била изработена с цел да бъде използвана като отвесна страница на саркофаг, намиращ се на същото място в храма или пък другаде. Разликата в размерите и особено в дължината, която е по-малка от отвора на южната конха, ни кара да мислим, че тази плоча е представлявала част от саркофаг, пренесен на това място по-късно. Според друго мнение, тази плоча е била направена специално за някакъв официален саркофаг, намиращ се в дяконикона и е представлявала част от челната му страница, която може би по-късно – след разрушаването на този надгробен паметник и повторното му некачествено възстановяване в днешния му вид – била използувана като капак (ил.76).

В центъра на плочата е изобразен един кръст, в чиято основа има две стилизирани дървета. Този мотив, както и декоративните композиции, вплетени в кръста, се срещат и върху други скулптурни орнаменти от базиликата върху страници и колонки (от иконостаса). Трябва да се приеме безусловно, че и останалите, намерени в олтара на храма скулптури, представляват останки от саркофаг или /киворий/. Двете окръжности с кръстове, които се намират над хоризонталните рамене на кръста, са симетрични на отвесната ос и са свързани отляво и отдясно с две ленти, всяка от които със седем верижно вплетени окръжности (т.е. свързани, както брънките на една верига). В левия край на плочата е изобразена блатна птица с удължена шия и клюн, сграбчена от орел. Друг пък орел се е вкопчил в гърбицата на едногърба камила, която е изобразена в дясната страна на плочата (ил. 78, 79).

Смисълът на това релефно пано не успяхме да разтълкуваме все още задоволително. Възможно е символизмът на запазилото се изображение да е повлиян от фигурите на някаква източна тъкан. Това може би обяснява и наличието на източни елементи в композицията (ил. 78, 79).

Над тази релефна плоча, до запазената част от южната стена, на височина 1.38 м има три пласта стенописи (ил. 80). След почистването и отстраняването на пръстта, двата по-късни пласта, силно разрушени от проникналите в тях множество корени, бяха всеки момент готови да паднат (ил.81). Поради тази причина бяхме принудени да ги свалим и да ги поставим в гипсови рамки. Върху първия (най-ранния) слой от южната стена на вписа-

82. Настилката на пода в дяконикона (*Краищата на плочите са се опирала до тънката импровизирана стена от последната строителна фаза на гроба. Вижда се кракът (подложката), който крепял отвесната, подпираща ковчежето с мощите, дъска./*

84. Издълбани кръстове върху ъглов камък от дяконикона, близо до гроба на свети Ахилий (*десен детайл на местоположението, гледано отгоре*)

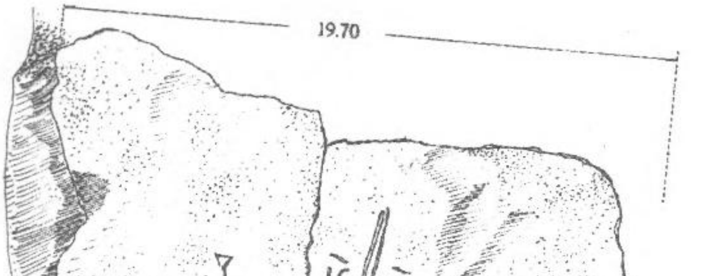
19.70
IC XC
N
IC XC
N
IC XC
N K

85. Графити (Sgraffito) върху камък от “крака” (*подложката*) в дяконикона

ната ниша са изобразени прави петима йерарси, застанали насреща на общ масленозелен фон, аналогичен на онзи, на който са разположени четиримата в цял ръст йерарси от олтарната апсида. Днес едва се забелязват силуетите на четиримата йерарси. Вторият отляво е с червено наметало, също и третият, плащът на четвъртия пък е бял, а одеждите му – червени. Всичките йерарси носят епатрахили, върху които има нарисуван черен кръст. Отдясно, над късата част на кръста, е изобразен архангел с разперени криле. Облечен е в дълъг червен хитон, чиито краища са оцветени в охра и епатрахил в същия цвят. Фонът е тъмносин. Трябва да отбележим, че и трите пласта стенописи достигат до горния ръб на релефната плоча – факт, който доказва, че открай време на тази височина е имало саркофаг (ил.82).

Ще трябва още отсега да отбележим, че с отстраняването на плочата и след почистването на вътрешността се разкри, че действително в тази част на дяконикона е имало гроб, който за разлика от останалите гробове в страничния южен кораб и погребенията в нартекса, нарекохме „гроба от дяконикона”.

Върху повърхността на релефната плоча, покривала гроба, забелязахме, че в един по-късен период са били направени три отвора, от които само левият бе проводим, а останалите два отдясно бяха плитки. По-всяка вероятност е бил използван за течни просфори, нещо като фуния [134] или пък през този отвор било изливано мирото (ил. 79).

Благодатта на изтичащо се свето миро са притежавали много мощи на светци, за които свидетелстват техните житиеописания, синаксарите и византийските хронисти. Созомен, когото споменахме преди това, отбелязва намирането на ковчежето на четиридесетте мъченици пред стените на *Константинопол*, както и отвора в капака на саркофага [135]: “...с тънката пръчка, която имал, отвор пробил... доближил носа си и усетил благоуханието на миро”.

След подобен коментар, наличието на подобен отвор в плочата от дяконикона – която, както установихме, била първоначално в отвесно положение и представлявала един вид страница на саркофаг – може да бъде обяснено с изтичането на миро или пък след нейното преместване – с използването му като фуния. Тъй или иначе, и в двата случая става дума за отдаването на специфична почит към намиращите се в гроба мощи.

Традицията на благодатта свързва бликащото от мощите на светци миро с чудеса и изцерения. Видяхме, че в *Житието на Свети Ахилий* се споменават чудотворните качества на бликащото от мощите на светеца миро: “...става ясно, че от това свято тяло, известно на всички, отново блика миро и изцелява от болести жителите на *Лариса*...” [136].

Поради липса на достатъчно данни, не сме в състояние да опишем извършваните по време на изтичането на светото миро от мощите на свети Ахилий обреди, както и изграждането на саркофага на второто му подред място, по време на неговото укриване в *Лариса* (“и от оттогава урната бива скрита, а святото тяло бива покрито, за да не бъде осквернено от допира на ръце ”). Във всеки случай, след разкриването на мощите, тяхното отнемане и пренасяне от Самуил в *Преспа,* чудотворните им качества със сигурност са се запазили, защото е известна съществуващата и в наши дни особена почит към свети Ахилий, най-вече в околностите на *Преспа*.

Съществуват обаче противоположни мнения, относно изграждането на базиликата *Свети Ахилий*. С. Пелеканидис [137] пише: “няма писмен източник, в който да става дума за изграждането на храма. Казаното от Скилица и Кедрин не може да бъде използвано като свидетелство, потвърждаващо строителството на храм”.

Коментирайки текста на Кедрин (Бонско издание, II, стр. 436) незабравимият академик Г. Сотириу [138] изрази мнение, че храмът е бил изграден “на мястото на съществуваща преди това малка черква”. С това мнение на Г. Сотириу бил съгласен и Пелеканидис, който в погореупоменатия си труд [139] твърди, че Кедрин “не говори за създаването на храм, а просто споменава, че цар Самуил е отнесъл мощите , т.е. положил ги е в съществуващия там храм. Кой обаче – неизвестно ”.

В текста на Георги Кедрин се споменава, че Самуил “бил превзел много крепости, от които най-важната била *Лариса*...”

На това място текстът на Кедрин свършва (Бонски препис, II, стр.426, 11). Ръкописът обаче на Скилица (Codex Vind.hist.Gaec.74, fol.14v, 27-15r, 1) допълва по-горния цитат на Кедрин и дава отговор на въпроса за изграждането на храма *Свети Ахилий*: “...и в *Преспа*, където се намирали неговите дворци, храм разкошен и величествен на негово име съгради” [141].

Сведенията в упоменатия от нас Кодекс U уточняват, че във връзка с пренасянето на мощите на свети Ахилий, Самуил изградил “дом прекрасен и величествен на негово име” на ост-

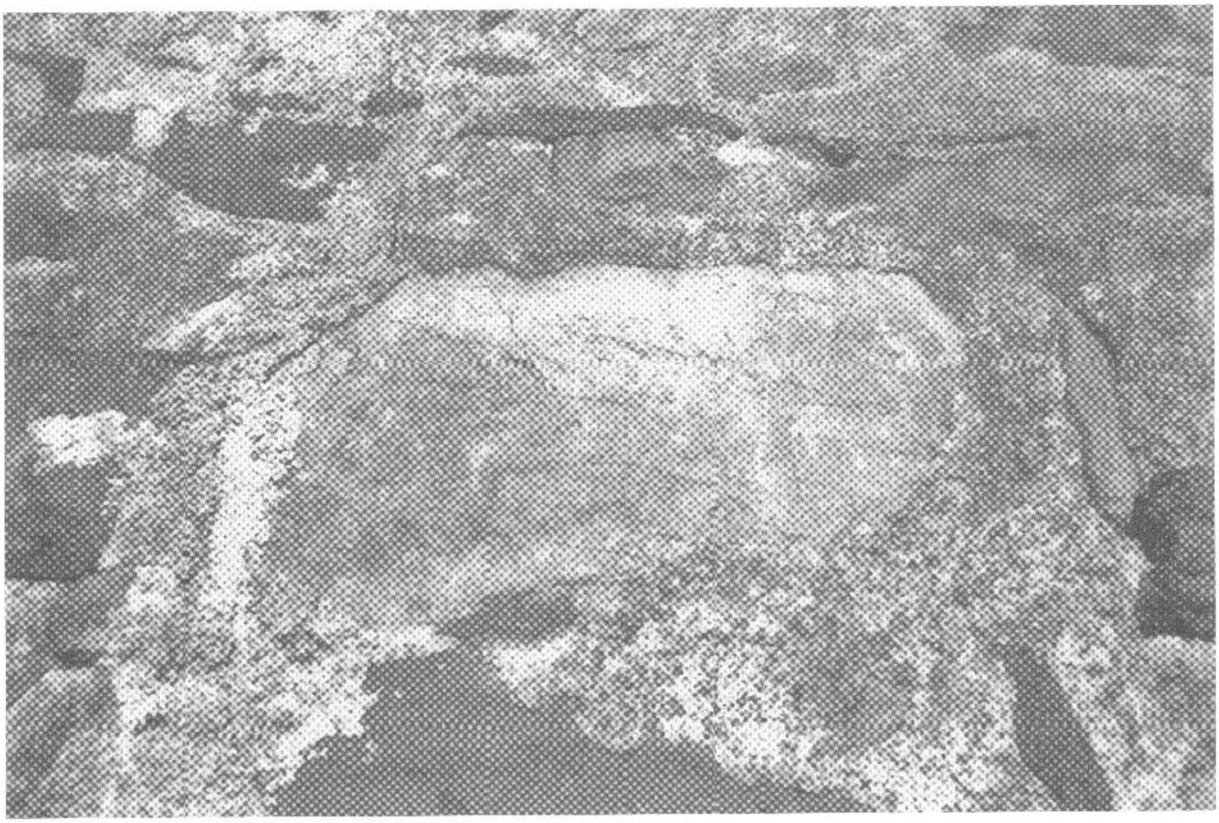

86. Графит (*възпоменателен надпис*) върху камък от североизточния ъгъл на базиликата: «Κ(ύρι)ε βοήθει τον Δούλον /Ιω(άννην)»

рова в *Малка Преспа,* „където било неговото царство”. Фразата в края “на негово име съграден” изключва изцяло наличието на по-раншен храм и ситуира с абсолютна точност от хронологична гледна точка изграждането на храма [142] след завладяването на *Лариса* от Самуил [143].

От свидетелствата на И. Леонарду [144] узнаваме, че мощите на свети Ригиний – епископ на *Скопелос*, който според текста на Кедрин взел участие, заедно със свети Ахилий, в *Първия никейски събор,* по времето на Константин Велики, се съхраняват в манастира *Свети Йоан Предтеча.* Почитането на мощите на свети Ахилий от жителите на *Лариса* откриваме, освен другаде, и във фразите, с които обикновено хората споменават неговото име: “свято тяло”, “укрито съкровище”, “свещена реликва”, “съкровищница”, “съкровище”, “голямо богатство за жителите на Лариса”.

Съществува много силна връзка между светците Димитър и Ахилий [145], породена от чудесата на бликащото миро.

Връщаме се обратно към проучването на гроба в дяконикона на базиликата *Свети Ахилий.*

На северната страна в югозападния ъгъл на вписания кръст от дяконикона и на височина 1.10 м от нивото на пода, върху един ъглов камък, който е трябвало да бъде покрит с външна мазилка и впоследствие да бъде зографисан (при това с три пласта стенописи), се виждат издълбани няколко кръста, по чиито краища е изписана клетвата “Ι(ησού)C – Χ(ριστό)C – Νι-Κά» („Исус Христос побеждава”), (ил. 84, 85).

Върховете на кръстовете са с триъгълна форма. Шрифтът на буквите е византийски и е от времето, когато бил изграден храмът – тоест, от края на X век, и е сходен много с другия открит от нас надпис в североизточния ъгъл, от вътрешната страна на олтарната апсида (ил.85).

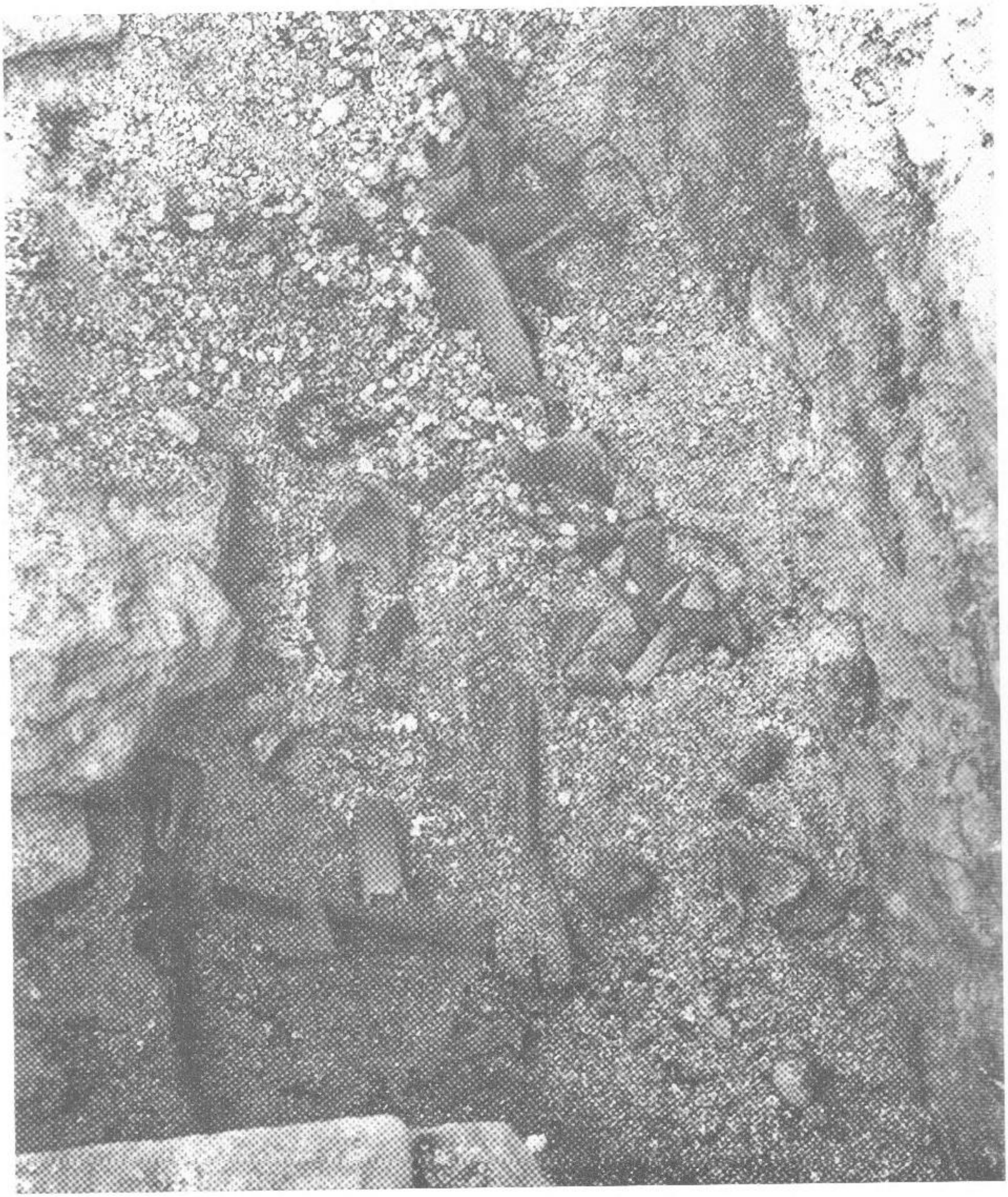

87. Кости, медни предмети, мазилка, фрагменти от ковчежето и монети, открити по време на проучването на гроба от дяконикона

88. Вътрешността на гроба от дяконикона по време на неговото проучване

Кръстовете и паметните надписи са били драскани с остър инструмент и понеже, както и този на източната страна, са били дълбани върху много твърд варовиков камък, оставят усещането, че са правени неотдавна. Действително си струва да се отбележи,че не само издълбаният върху източната стена на базиликата надпис, останал толкова векове на открито, както и този в дяконикона, който веднага след неговата направа бил покрит с мазилка, създават същото чувство на непокътнатост. От гледна точка на формата, разглежданите от нас кръстове приличат на редица кръстове, драскани върху мазилката на гробищния зид от *Кръглата черква* в *Преслав*. Става дума за поредица графити, придружавани от глаголи-

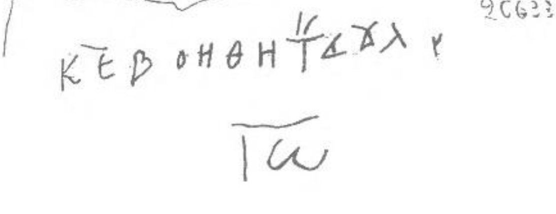

чески надписи [146]. Символът на кръста е съпровождан от думите "Исус Христос побеждава", които представляват молитва или фраза, насочена срещу зли сили, демони и уроки. В базиликата *Свети Ахилий,* от времето на нейното изграждане до годините на нейното разрушаване, бяха открити единствено гръцки надписи и византийски монети.

Издълбаният надпис в дяконикона, заедно с този на източната външна страна (протезиса), били направени по време на изграждането на самия храм. До този извод стигнахме след като отчетохме местоположението и височината, където е бил издълбан надписа от източната външна стена (ил. 85, 86). Подобно заключение направихме и относно надписа в дяконикона, след като установихме, че той се намира под положените един след друг няколко слоя мазилка и стенописи. Известно е обаче, че зидовете на един храм остават за кратко време непокрити (неизмазани). Веднага след приключването на тяхното изграждане започва покриването им с първия слой замазка. Следователно в този промеждутък от време са били издълбани кръстовете върху ъгловия камък от конхата в дяконикона. Изграждането на базиликата станало в края на предпоследното десетилетие на X век, при това от гърци-местни византийски строители или гърци от *Лариса* и околностите ѝ, които, както споменава Скилица [147], били отведени от Самуил като пленници, ведно със семействата им и мощите на свети Ахилий, във вътрешността на *България*. Вътрешността на *България* в онази епоха обаче били земите край *Преспа* и *Охрид*.

Фразата от кръста "Исус Христос побеждава" се среща често, издълбана във византийски храмове, особено върху почитани образи. По наше мнение, за да има точно тук издълбан надпис от строителите на храма, които много добре са знаели какво е предстояло да бъде поставено на това място, означава, че с това те са дали израз на своята християнска вяра пред гроба или саркофага на почитания светец.

След като отместихме плочата, видяхме, че вътрешността на гроба е изпълнена с големи камъни, шуплести парчета мазилка (по-големи от онези, с които е била иззидана малката вътрешна стена, подобни обаче на онези, които били използвани при изграждането на паметника, особено на малките куполи и арки) от бял хоросан, късове оцветен хоросан, фрагментирани, грубо изработени глинени съдове и различни железни и бронзови предмети, три полускъпоценни камъка, множество монети, останки от скелет и късчета от стъклено кандило (ил.87, 88).

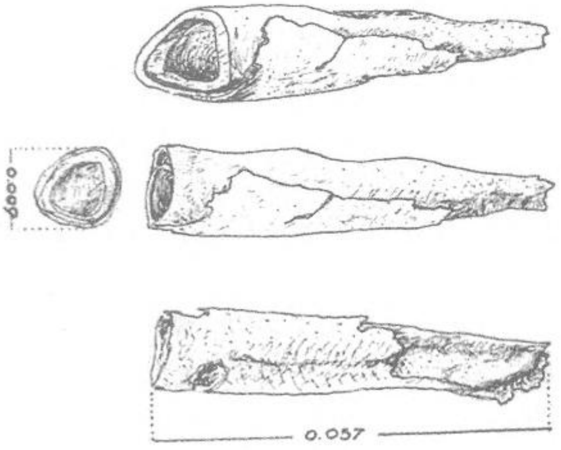

89. Оловният свитък с надписа, открит в гроба на дяконикона

Сред костите и около тях бяха открити различни метални предмети, споменати преди това от нас: една медна халка, половинката на ножица. Става дума за трета ножица, открита при разкопките на базиликата. Тези ножици, изглежда са били ползувани при паленето на кандилата.

Намерени бяха също един железен гвоздей, част от медна фибула, една медна пластинка, сребърна пластинка, част от сребърна верижка, част от медна верижка, едно медно (може би някога е било позлатено), съвсем малко кръгло копче, подобно на звънчетата на далеч по-късните свещенически одежди, различни медни предмети, част от ключ, долната част на меден кръст [148] и бронзова двулицева дръжка, чието предназначение не успяхме с точност да установим. От каналчетата в основата можем съвсем условно да твърдим, че това е било дръжка на цилиндричен съд или покритие на съд или дискос.

Между отделните предмети, които открихме сред костите и в пръстта, имаше и една оловна пластина, сгъната цилиндрично (във форма на свитък), изцяло изгнила, особено в местата, където оловото е било окислено (ил. 89). Дължината на рулото е 57 сантиметра, а диаметъра е 9 милиметра. Поради окисляването, разгъването на рулото беше твърде риско-

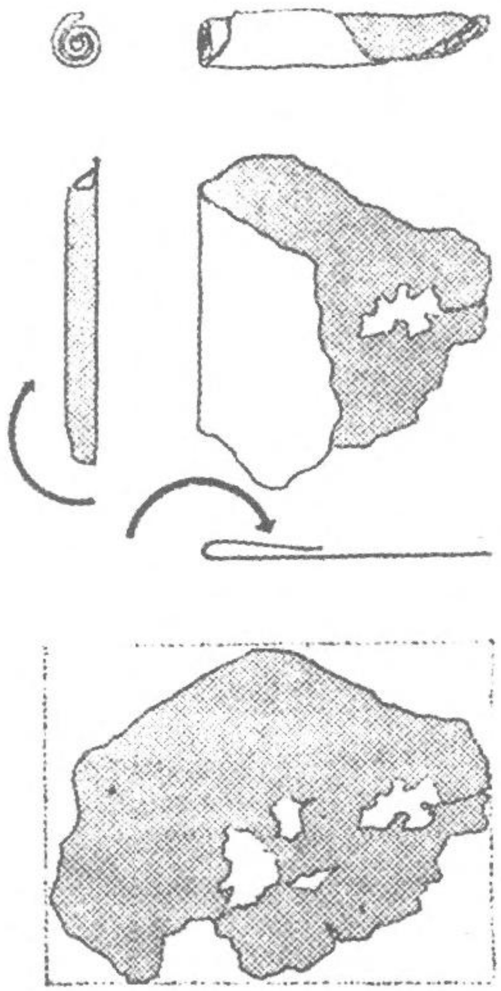

90. Подробен анализ на разгъването на оловния свитък с надписа, открит в гроба от дяконикона

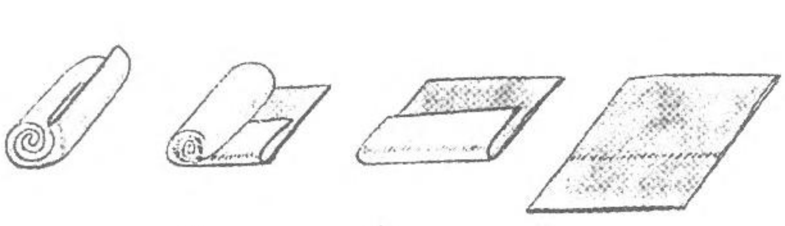

91. Схематично представяне на разгъването на оловния свитък с надписа, открит в дяконикона

Ψ Φ Κ

+Εν ονο(ματι) του π(α)^{τ}ρος (και) του (υου) κ(αι) του (α)γίου πνε(υματο)σ
νην κ(αι) αυ κ(αι) υσ τουσ εων(ασ) τ(ον) εών(ον)
ανεστι(θη)
C$_{T}$
TN

IC XC
N K

Εν τοπο κρανίου εστ(αυ)ρωθ(ησ)
ω XC εν φάτνη
εγενήθης εωτρη (σωτήρ;)

Μαιου
του δουλ(ου)
(τ)ου (Θ)εου
Ιβανη Κουανουμς
κ(αι) εξόδ(ου) Κα ρφκηζυ

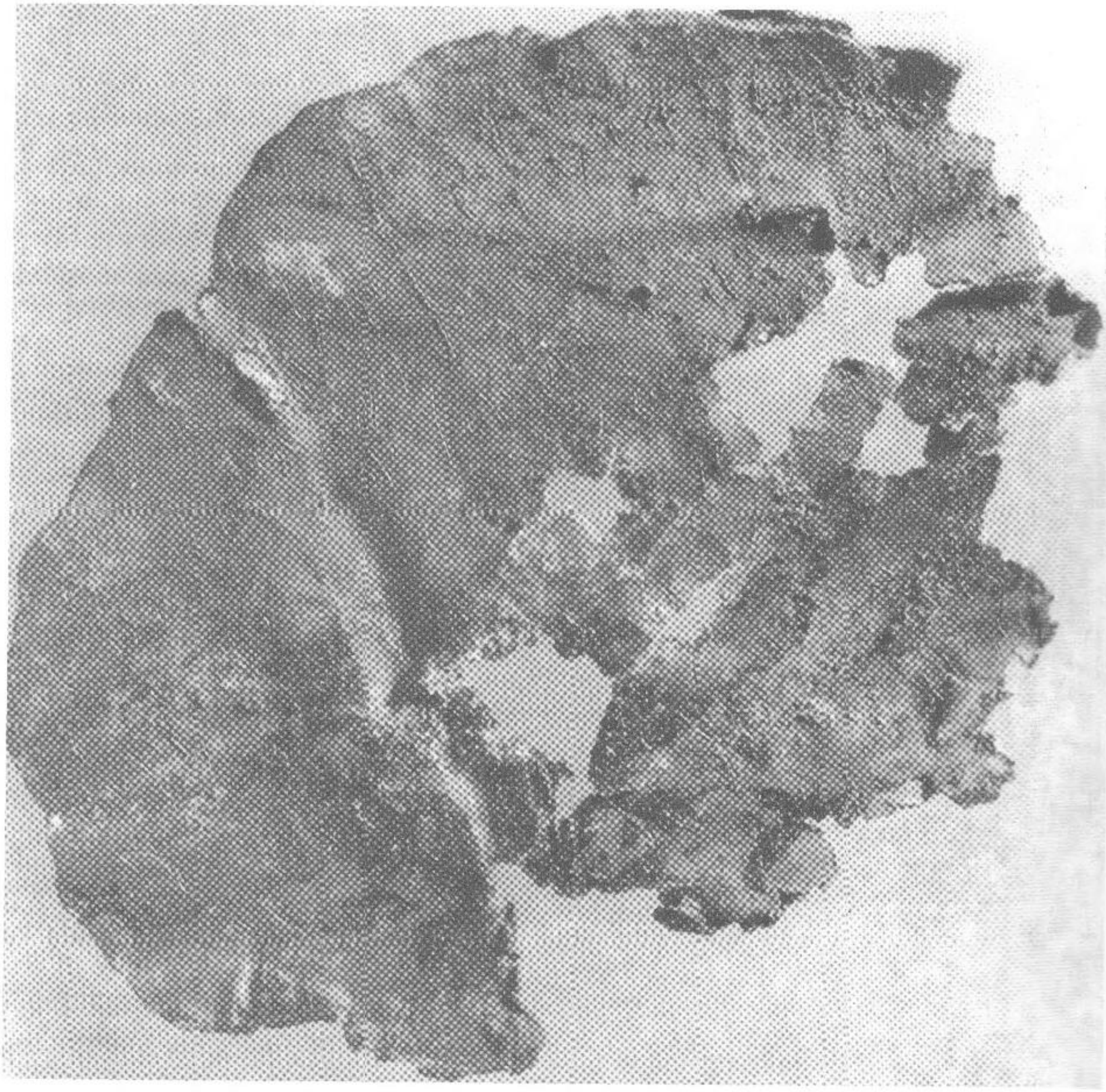

92. Надпис, издълбан върху оловна пластина, открита в гроба от дяконикона

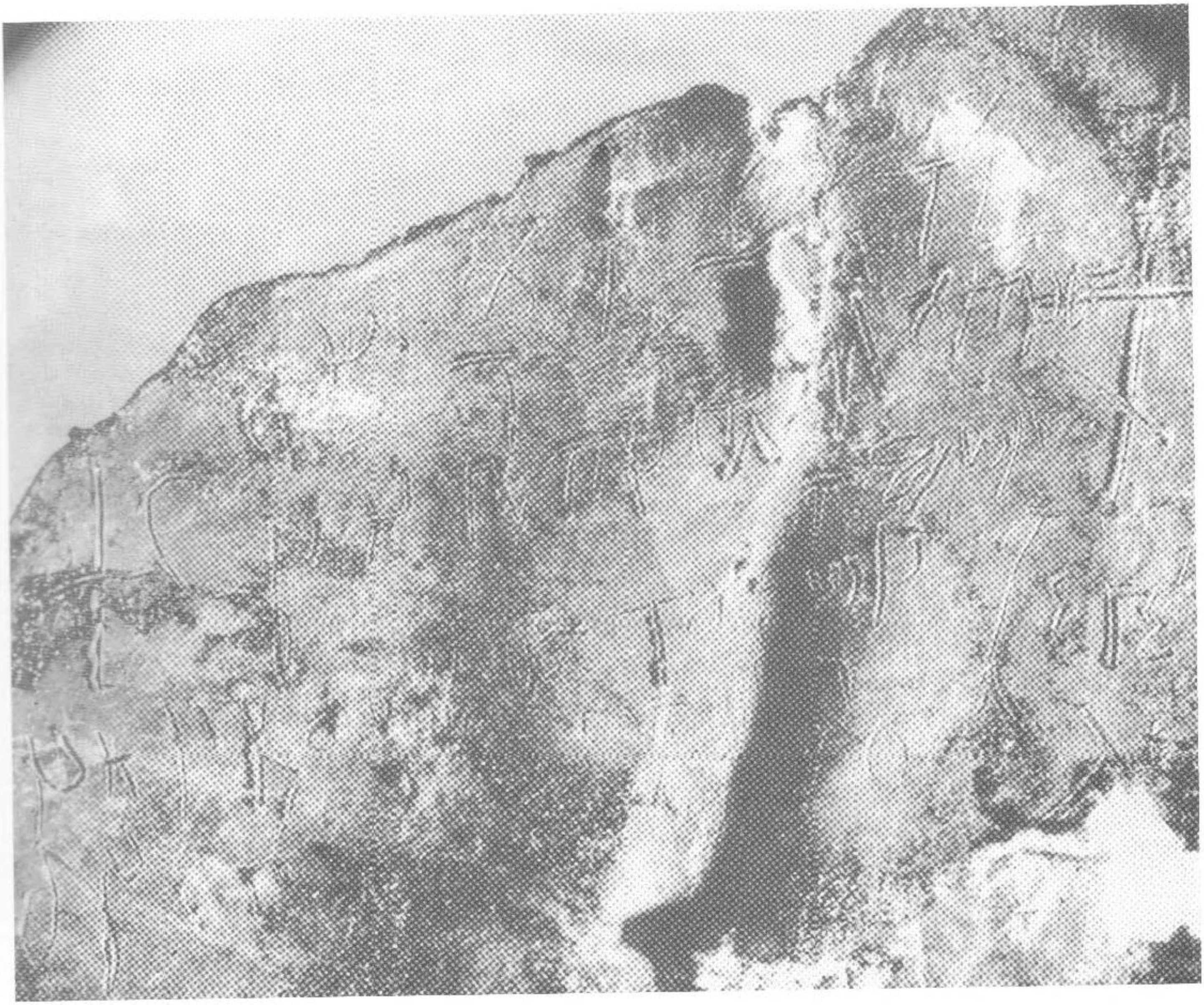

93. Детайл от надписа върху оловната пластина

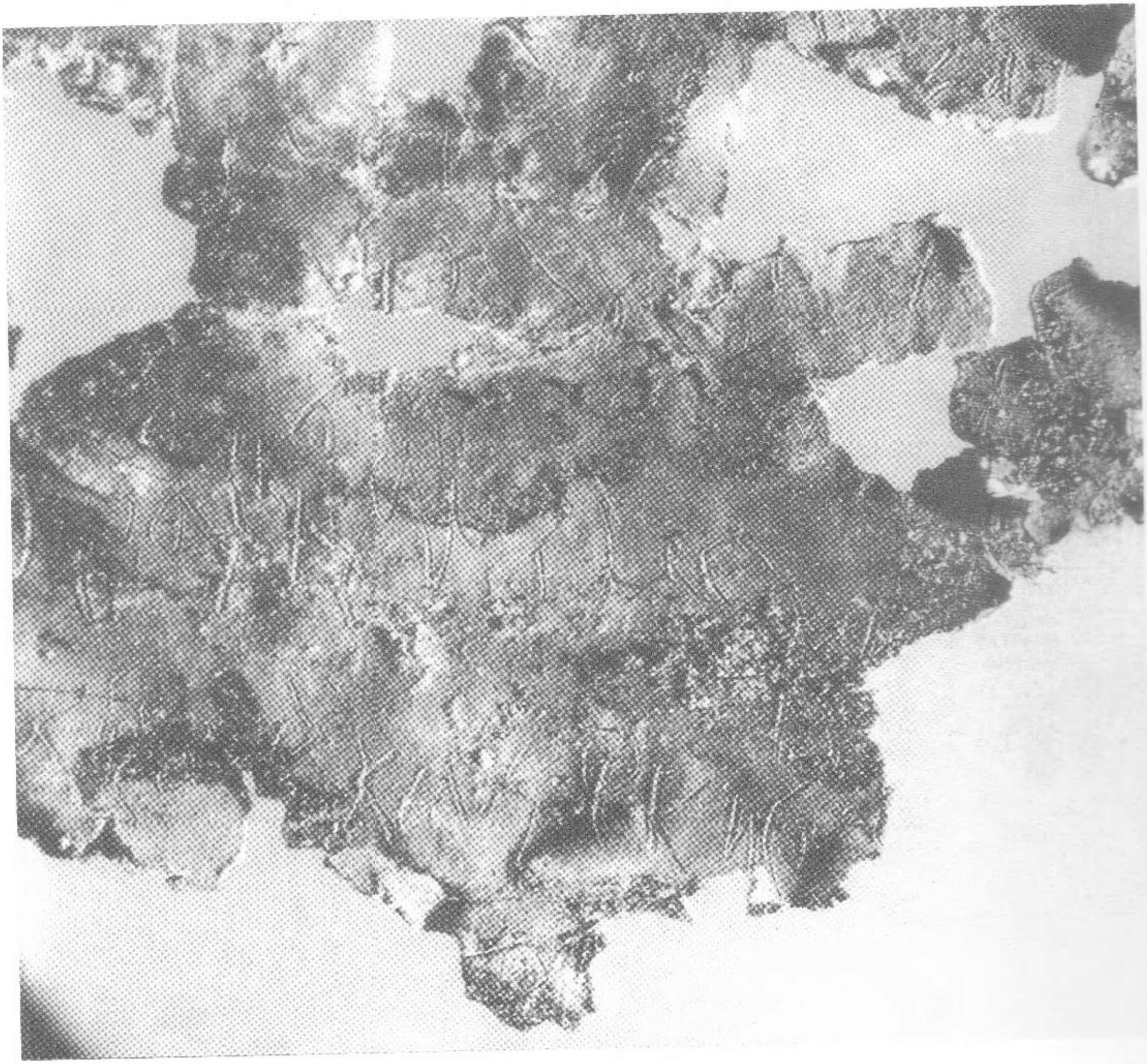

94. Детайл от надписа върху оловната пластина

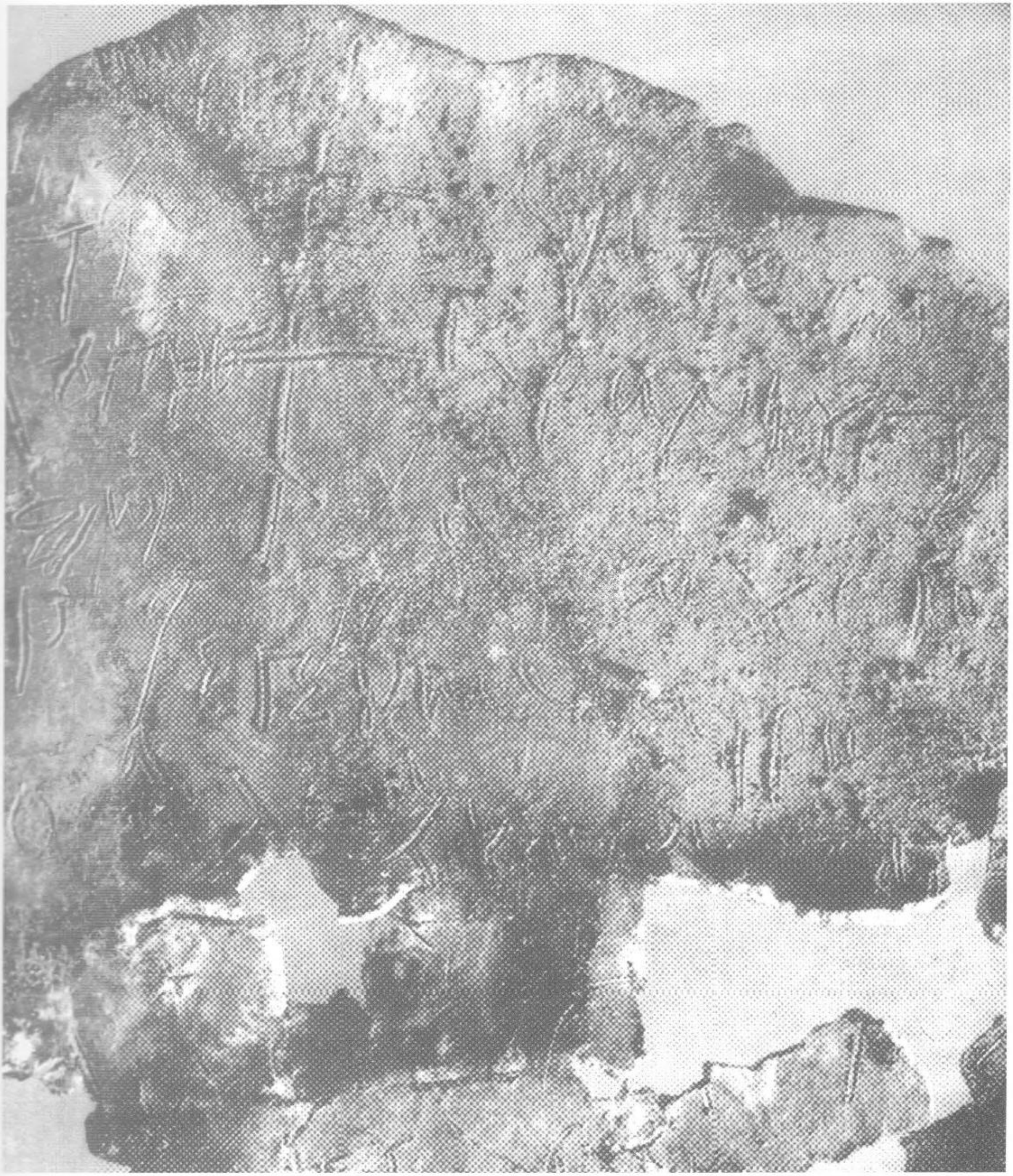

95. Детайл от надписа върху оловната пластина

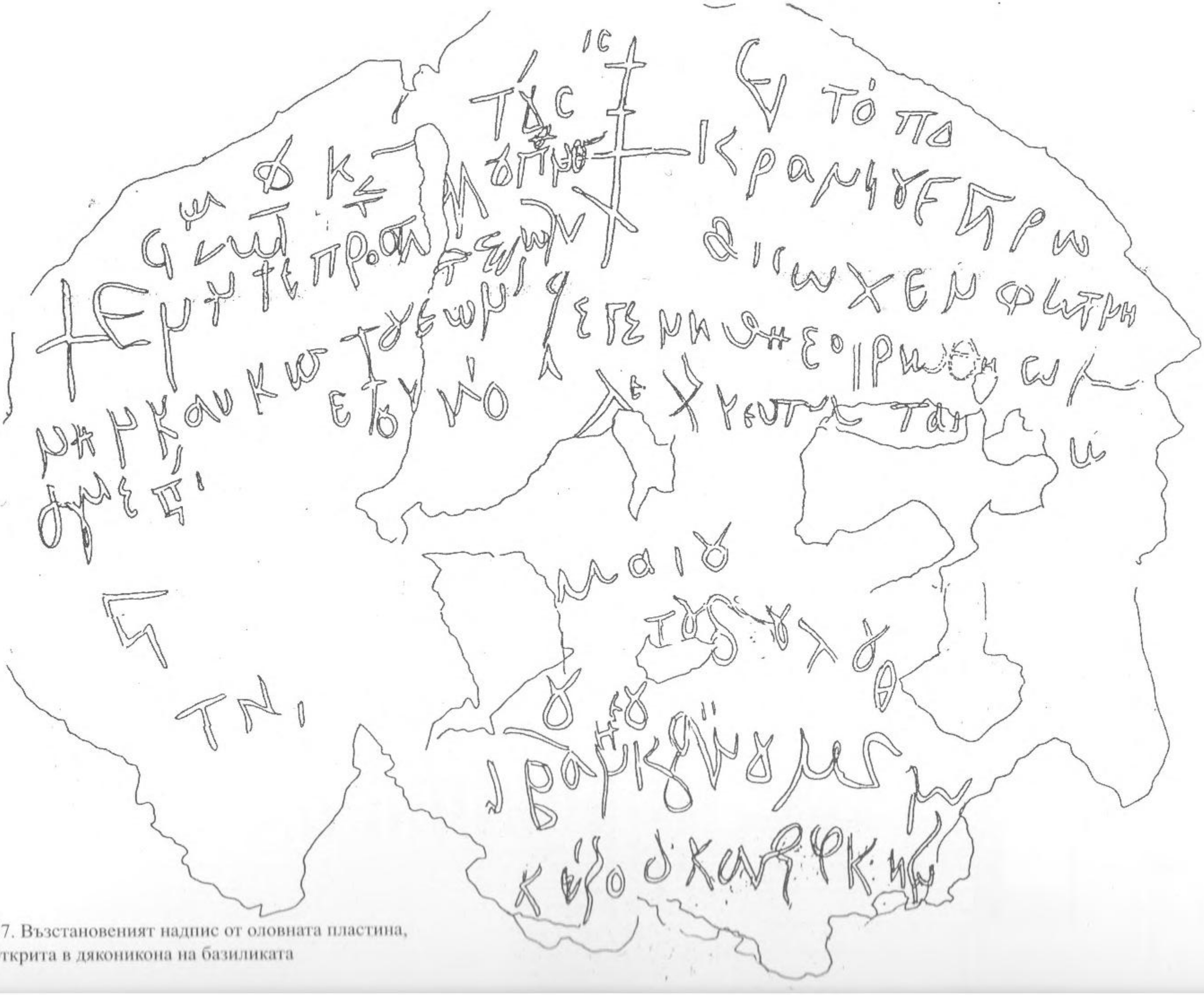

97. Възстановеният надпис от оловната пластина, открита в дяконикона на базиликата

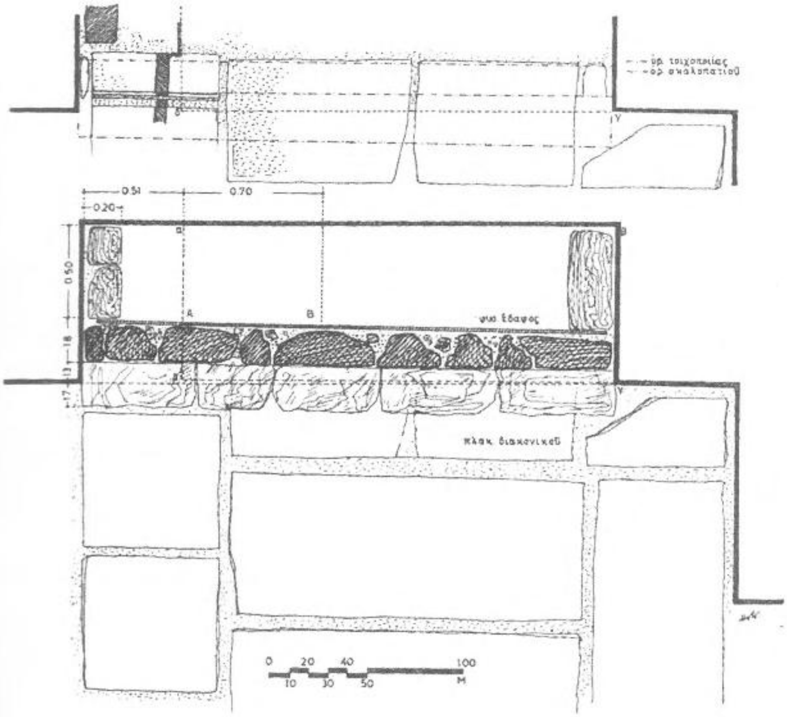

98. План на гроба от дяконикона (*С буквите а,б,в,г е представен релефният похлупак на саркофага. Вижда се участъкът, докъдето е достигала настилката на пода, стъпалото и пространството с останките АБ.*)

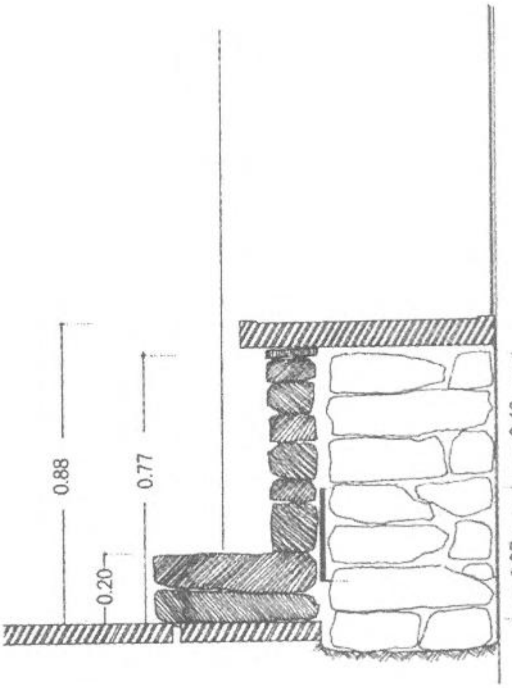

99. Напречен разрез на гроба от дяконикона (*Вижда се местоположението на ковчежето със светите мощи.*)

вано. Но след като все пак успяхме да сторим това, се появи един издълбан с остър предмет надпис (ил. 90-95). Много от буквите – там, където съвпадаха с окислените участъци на пластината, бяха унищожени. А и малкото запазени бяха твърде грозно написани.

Голямата трудност при разчитането му беше породена от техниката на гравиране върху тънък оловен лист, посредством твърд инструмент, който, както е известно, бяга непослушно и се хлъзга по пластината по време на писане, изкривявайки в крайна сметка формите на буквите. Ценна помощ при разчитането му оказа тогавашният доцент от *Атинския университет* г-н Н. М. Панайотакис – специалист по палеографика, комуто благодарим за помощта.

Приложеният тук текст представлява неговия окончателен прочит с някои наши допълнения (ил.97).

Небрежното изработване на гроба е видно на ил. 88. Разбира се, този участък от дяконикона е бил силно разрушен от рухналия върху него купол. Поради тази причина е бил счупен релефният капак, както и някои от плочите, с които бил настлан подът. Този наш извод ни кара да предположим, че счупването на плочите било предшествано от разрушаването и срутването на купола и арките, от чиято тежест били разрушени тънките плочи. Това твърдение изключва гледната точка, според която тази част на базиликата била затрупана с пръст и други материали, които ако ги е имало, биха предпазили по всяка вероятност плочите и особено релефната надгробна плоча от счупване.

Вътрешната лицева част на тази малка преградна стена се вижда на чертежа, както и западната колонка, която заедно с другата западна колонка, са подпирали поставката с ковчега и тленните останки (ил. 98 – 101).

След като разчистихме наоколо, установихме, че плочите, с които е бил настлан подът в дяконикона прекъсват точно в частта на вписаната по план конха (ил. 98, 99). Следователно този участък на дяконикона е бил пред-

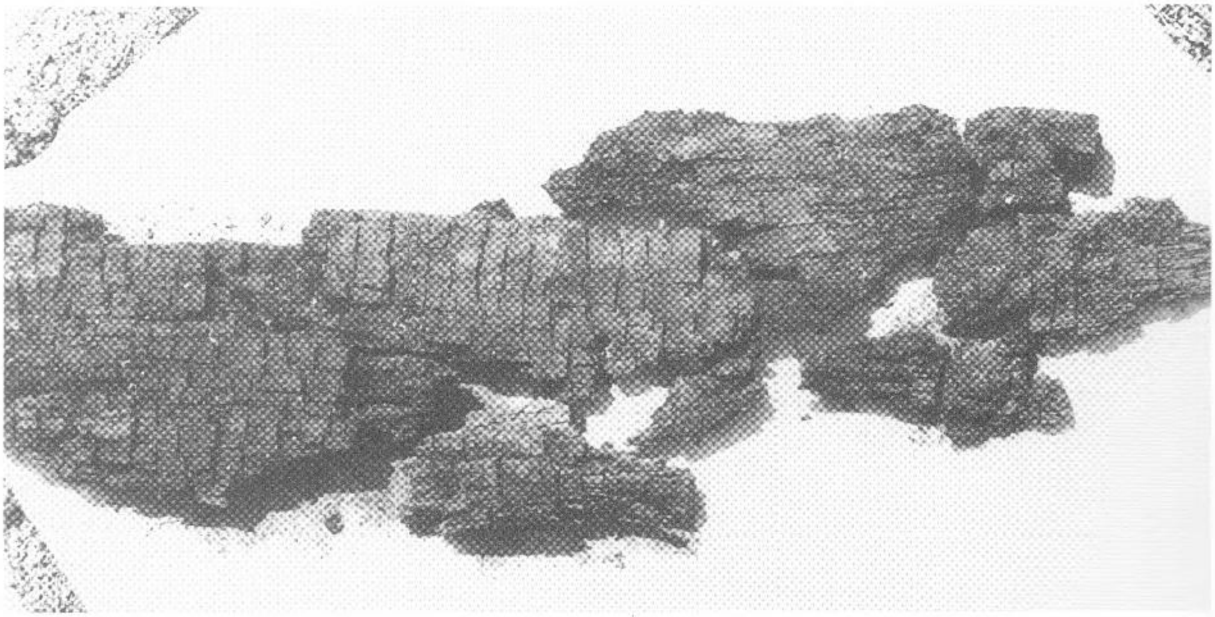

100. Изгнил остатък от дъска на ковчежето с мощите

назначен още от самото начало за погребение, по всяка вероятност в саркофаг.

Оставаме с впечатлението, че след като подовата настилка е била изпълнена по време на самото изграждане на базиликата, тоест, съвременна е на самия храм и съдържа всички недостатъци, забелязани от нас и на други места от паметника, то и гробът ще да е бил, също така от самото начало, нехайно изграден (ил. 8, 102). Този гроб се е състоял или от плочи, както останалите гробове от десния страничен кораб, или от един малък зид, както гробът Д и в общи линии е изглеждал така в първоначалния си вид. По всяка вероятност някъде в лицевата му част е бил поставен капакът, чиито декоративни елементи, както видяхме, имат връзка и с останалите орнаменти, открити на други места в базиликата. До този момент обаче не успяхме да ги сглобим, за да можем да добием по-пълна представа за първоначалния вид на гроба, намиращ се в южната конха на дяконикона.

На дълбочина 0.40 м от повърхността на плочата попаднахме на костите от един скелет, които бяха далеч в по-тежко състояние от откритите досега скелети в базиликата *Свети Ахилий* (ил. 87). Костите на множеството открити във вътрешността на базиликата и външния южен участък на паметника скелети бяха в относително добро състояние. Тленните останки на скелета, при тяхното намиране, бяха в твърде напреднал стадий на разпадане, което по наше мнение се дължи на условията, при които са били съхранявани, защото скелетите, намерени в откритите площи, както и онези, които бяха открити в преддверието на базиликата, освен тези които бяха натрошени, се намираха в относително добро състояние. Цялостното състояние и положение на скелета, открит в единия край на гроба, не предполагат извършването на нормално погребение, защото липсват основни части от скелета, като например черепа. А и от самото разположение на скелета, както и от вида на предметите, открити в гроба, установихме, че намиращият се там материал е бил събран през период, който с помощта на определени монети успяхме да датираме в началото на XV век и е бил положен в гроба след като преди това е бил разпилян, по всяка вероятност, вследствие на някакво нашествие в храма (а и в околностите) и последвало го разграбване.

Достоверността на това твърдение се потвърждава и от факта, че в дълбоката част на гроба бяха открити полускъпоценни камъни, както и множество монети от различни епохи,

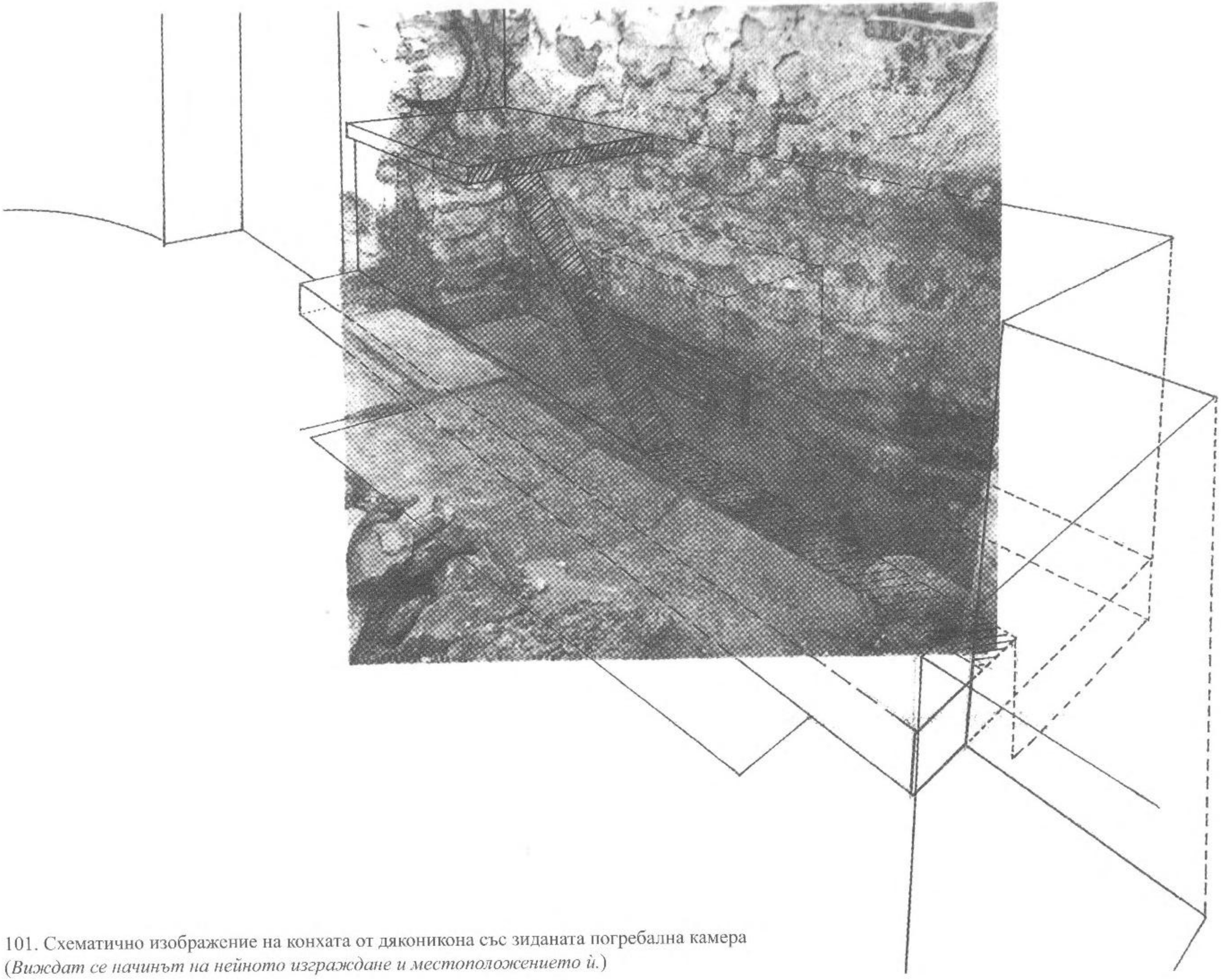

101. Схематично изображение на конхата от дяконикона със зиданата погребална камера
(*Виждат се начинът на нейното изграждане и местоположението ѝ.*)

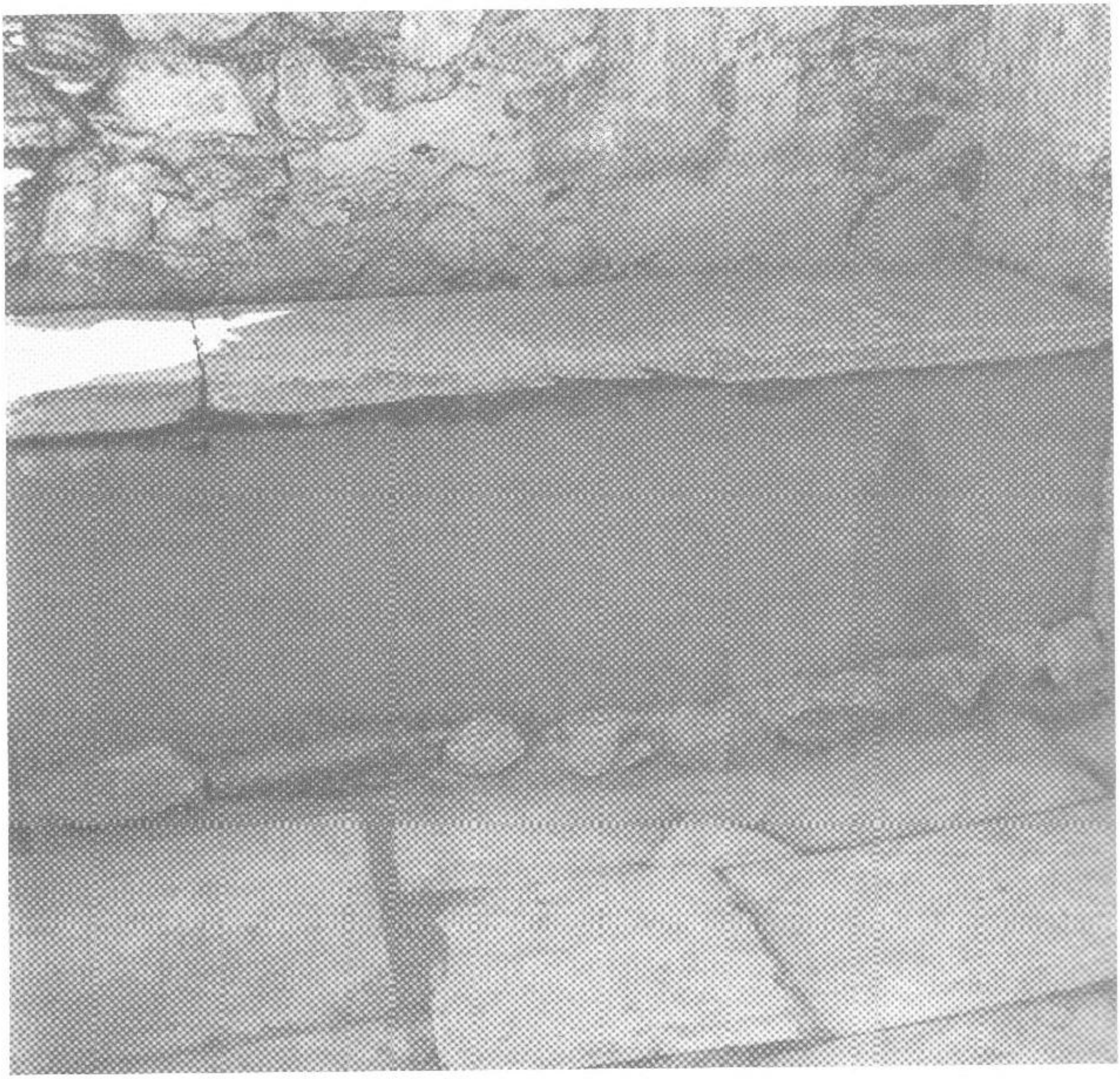

102. Временно възстановяване на гроба от дяконикона

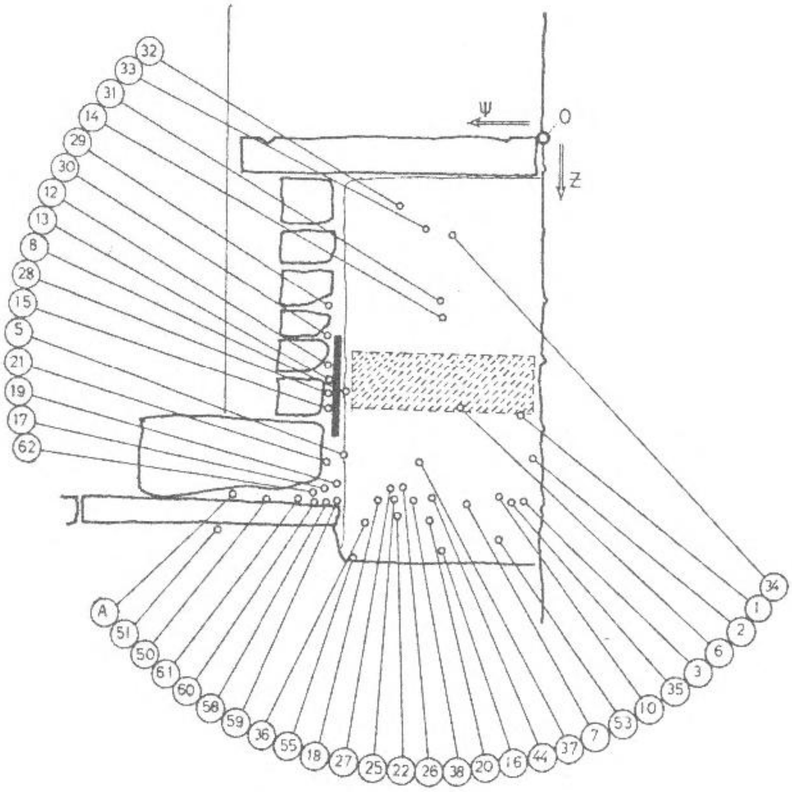
Ψ
O
Z
32
33
31
14
29
30
12
13
8
28
15
5
21
19
17
62
A
51
50
61
60
58
59
36
55
18
27
25
22
26
38
20
16
44
37
7
53
10
35
3
6
2
1
34

103. Напречен разрез на гроба от дяконикона
*/Показано е местоположението на откритите монети.
Напречно е защриховано мястото, където бяха открити мощите
(А – местоположението на полускъпоценните камъни)./*

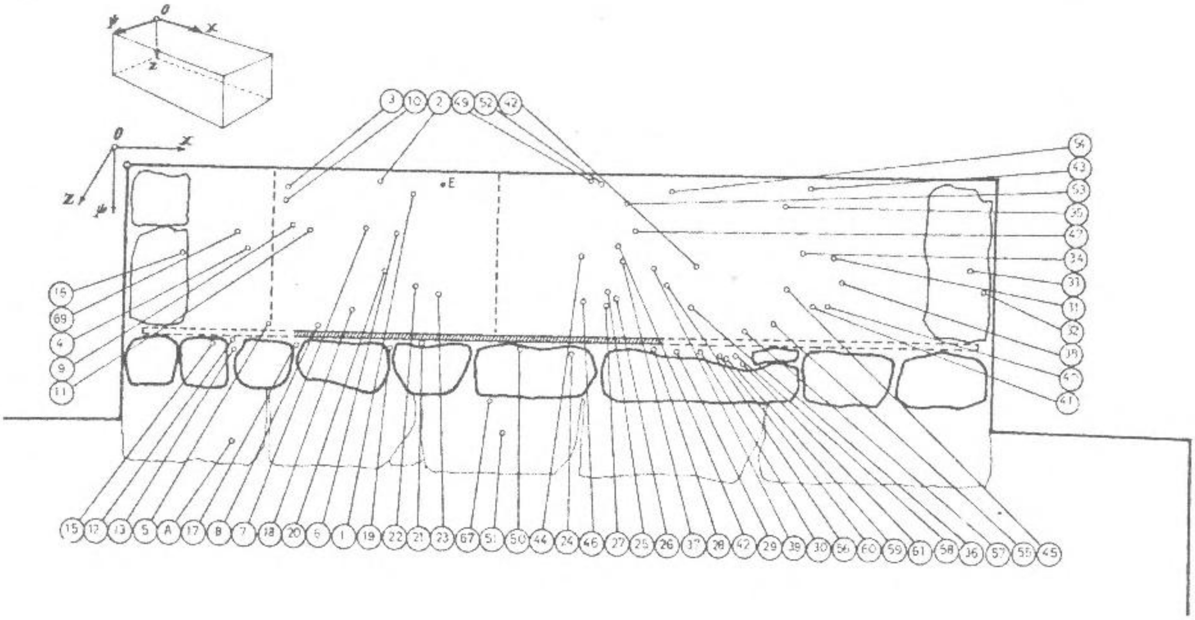
ψ
0
x
z
0
Z
Z
ψ
3
10
2
49
52
42
E
54
43
53
35
47
34
31
11
32
39
41
16
69
4
9
11
15
12
13
5
A
17
B
7
18
20
6
1
19
22
21
23
67
51
50
44
24
46
27
25
26
37
28
42
29
39
30
56
60
59
61
58
36
57
55
45

104. План на гроба от дяконикона */Показано е местоположението на откритите монети
(А – мястото, където бяха открити полускъпоценните камъни)./*

болшинството от които бяха открити в самата мазилка от външната стена на гроба – нещо, което показва, че са били или разпръснати, или са убегнали от вниманието на майсторите – зидари, или пък след като са произхождали от сакрално погребение, са били вградени в качеството си на монети от по-ранна епоха. А що се отнася до скъпоценните камъни (аметисти), които бяха открити в по-плиткия участък на гроба, строителите, бързащи с окончателното изграждането на гроба, едва ли са разбрали за тях. Откриването все пак на “съкровището” от монети и скъпоценни камъни доказва особеното положение на този гроб, като се има предвид, че за тази епоха не са известни погребения със скъп погребален инвентар, с изключение на свещените урни на светци и преподобни старци, които, поради лечебните си качества са били превръщани в места на поклонение, богато украсявани и при които са били поднасяни от вярващите скъпоценни дарове – факт, привличащ алчните погледи на враговете, които в крайна сметка оскверняваха тези гробове. Малко са, но пък с голямо значение, трите скъпоценни камъка и оцелелите като по чудо 68 монети, открити по време на разкопките.

Споменахме преди това, че тленните останки на този скелет са били събрани и поставени на едно място в гроба – нещо, което съвсем ясно е видно в съответните илюстрации. Дъска, чиито останки бяха открити, изглежда е била поставена, за да очертае границите на погребението, а костите са били поставени в дървено ковчеже (ил. 99, 100, 101). Съвсем безразборно – навсякъде из насипа, а и в гроба, в най-дълбокия му участък, дори и в самия хоросан, свързващ камъните от външния малък зид – бяха открити монети. Още едно доказателство за по-късното изграждане и преустройство на съществуващия преди това на същото място гроб, бяха и монетите, чието откриване не следваше хронологична последователност (в по-долните пластове бяха по-ранните, а в по-горните – по-късните, т.е. бяха безразборно разпиляни, при това някои от по-късните по-надълбоко, някои дори и в самата мазилка – факт, който потвърждава нашето становище, че в гроба е бил поставен съвсем набързо, приблизително в началото на XV век, намиращият се от по-рано там материал.

По време на разкопаването на гроба в дяконикона бяхме доста затруднени при определянето координантите на всяка монета. И въпреки че в началото смятахме, че монетите са били съвсем случайно хвърлени в него, успяхме да свършим това. Читателят, който иска да добие представа относно датирането на всяка монета, гледайки местоположението ѝ в скиците от илюстрациите 103, 104 (сечение и план на основите на гроба), ще трябва да прибегне и до помощта на таблицата 2, където ще се запознае не само с датирането, но и с координатите на всяка монета.

Цифрата N е самоличността на всяка монета, тоест, номерът по реда на нейното откриване. Най-късната монета (N 69) е турска сребърна от времето на Сюлейман (806-813 от *Егира* = 1403-1410) и бе намерена в основите на прага, в най-долната му част, редом до една друга венецианска сребърна (N 63) на P.Ziani (1205-1229). На най-голяма дълбочина в гроба бяха открити и други монети, както е видно от таблицата (номерата 64, 66, 67, 68 и 69), датирани между 1143 и 1410 година. Годината 1410 е последната (terminus post quem), което ни навежда на мисълта, че след тази хронологична граница гробът е бил за последен път преустройван, във всеки случай след някакъв насилствен акт, разрушение или плячкосване (поне на гроба), след втория му период, тоест, след като е бил повторно ремонтиран, вследствие неговото обругаване при нашествието на нормандските наемници.

Датирането на монетата (N 69) на Сюлейман (1403-1410), която бе открита, както споменахме, в най-дълбокия участък на гроба, обяснява легендата, за която разказват жителите на селата и най-вече покойният бай Филип Маркопулос, че “голямата черква бе разрушена, когато турчинът завладя *Македония*” [150].

Тези монети бяха публикувани от директорката на *Нумизматичното дружество* г-жа Мандо Икономиду-Карамесини в “Летописи на *Археологическото дружество*” [151]. Някои от тези монети, пише г-жа Икономиду “са редки за XIII век видове, непубликувани досега в нашите каталози” [152]. Заключението от задълбоченото проучване на това количество монети, открити по време на разкопките на базиликата Свети Ахилий, бе направено от г-жа Икономиду в нейно научно съобщение на *Международния конгрес по нумизматика*, проведен в *Копенхаген* (28 август-2 септември 1967 година) [153].

Освен това читателят може да се запознае и със самостоятелните ѝ публикации. В своя труд г-жа Мандо Икономиду подрежда монетите по хронологичен ред и по последователността на извършените разкопки. Винаги в края и в скоби е вписан номерът N по

ТАБЛИЦА А

Хронологична таблица	брой	N по ред на откриването, според дневника на разкопките	% от общото количество
Йоан II Комнин, 1185-1143	4	1, 15, 55, 64	5.58
Мануил I Комнин, 1143-1180	23	3, 4, 6, 12, 13, 20, 21, 23, 24, 27, 35, 29, 41, 43, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 66, 67.	33.82
Исак II Ангел, 1185-1195		10(?), 14, 16, 36, 40	7.35
Алексий Ангел, 1195-1203	1	18 1,47	
Никейска империя Теодор I Ласкарис, 1204-1222	4	30, 31, 62, 68	5.89
Венецианска P.Ziani, 1205-1229	1	63	1.47
Солунско царство Теодор Ангел Комнин Дука, 1222-1230	9	7, 22, 28, 29, 32, 34, 47, 48, 57	13.24
Мануил Ангел, 1230-1232	1	45	1.47
Йоан Ангел, 1232-1243	1	59	1.47
Йоан Ватаци, 1222-1254	9	2, 9, 11, 17, 38, 42, 56, 60, 61	13.24
Венецианска Ja. Tiepolo, 1229-1249	1	8	1.47
Михаил VIII Палеолог, 1261-1282	2	33,37	2.94
2-та пол. на XII или 1-та пол. на XIII в.	3	19, 25, 26	4.41
XIII в. неидентифицирани	2	5, 58	2.94
Баязид I 792-805 II (1389-1402)	1	65	1.47
Сюлейман 806-813 II (1403-1410)	1	69	1.47
За периода от 1118 до 1435 година			
общо:	монети 68		

реда на откриването им (номерът от дневника на разкопките), както и поредният, даден от *Атинското нумизматичното дружество* номер. Читателят, също така може, когато ползва публикациите от докладите, изнесени на Научната конференция на *Политехническия факултет*, да се ориентира по номера от дневника на разкопките, където са вписани всички данни за откритите монети, както и в таблица Б от тази глава. В публикуваните таблици на г-жа Икономиду читателят може да се запознае с изображенията на най-значимите монети. Публикуваните 98 монети обхващат само един период от 1118 до 1410 година, като повечето са от XII и XIII век.

Изследването на тези монети представлява съществен принос в проучването на разпространението на монетните емисии от XII и XIII век в един район, който (както е видно и от находките) принадлежи към сферата на духовното и художественото влияние на *Солун*. В публикуваната от нас таблица А вписахме номера и количеството на монетите по видове. Става ясно следователно, че числото на откритите монети в гроба на дяконикона от XII век (1185-1203) е 33, което от общото количество (68 монети) представлява 48.52%. Монетите от XIII век са 29 и следователно представляват 42.64% от общото количество монети. Този факт доказва по същество активния живот на този паметник и особено на гроба от дяконикона през целия XII и XIII век. Животът рязко е прекъснат през XIV век, защото липсват изцяло каквито и да било монети от този период. Единствено изключение са двете сребърни монети на Баязид (1389-1402) и на Сюлейман (1403-1410), които бяха открити дълбоко в гроба и по всяка вероятност маркират хроно-

ТАБЛИЦА Б

N	N по Ред	Хронология		Координати		
				X	+*Ψ*	+*Z*
1	1	Йоан II Комнин	1118-1143	0.90	0.006	0.70
2	66	Йоан Ватаци	1222-1254	0.90	0.003	0.82
3	19	Мануил I Комнин	1143-1180	0.50	0.04	0.90
4	20	Мануил I Комнин	1143-1180	0.39	0.25	;
5	77	XIII век		0.45	0.49	0.80
6	21	Мануил I Комнин	1143-1180	0.85	0.20	0.68
7	49	Теодор Ангел Комнин Дука	1222-1230	0.75	0.18	0.92
8	89	J. Tiepolo	1129-1249	0.60	0.50	0.65
9	76	Йоан Ватаци	1222-1254	0.55	0.18	;
10	41	(;)	1185-1195	0.30	0.10	0.88
11	67	Йоан Ватаци	1222-1254	0.58	0.20	;
12	22	Мануил I Комнин	1143 –1180	0.34	0.54	0.60
13	23	Мануил I Комнин	1143-1185	0.35	0.56	0.61
14	36	Исаак II Комнин	1185-1195			
15	2	Йоан II Комнин	1118-1143	0.28	0.55	0.68
16	42	Исаак II Комнин	1185-1195	0.18	0.28	1.00
17	68	Йоан Втаци	1222-1254	0.54	0.55	0.92
18	48	Алексий III Ангел	1195-1203 (;)	0.72	0.42	0.94
19	82	XII век – XIII век		0.84	0.54	0.90
20	24	Мануил I Комнин	1143-1180	0.81	0.31	0.81
21	15	Мануил I Комнин	1143-1180	0.94	0.54	0.82
22	56	Теодор Ангел (*Солун*)	1224-1225 (;)	0.90	0.36	0.94
23	17	Мануил I Комнин	1143-1180	1.00	0.34	
24	25	Мануил I Комнин	1143-1180	1.40	0.54	
25	83	XII - XIII век		1.50	0.37	0.90
26	84	XII - XIII век		1.50	0.39	0.90
27	10	Мануил I Комнин	1143-1180	1.50	1.40	0.90
28	54	Теодор Ангел Комнин Лука	1222-1230	1.65	0.54	0.66
29	57	Теодор Ангел (Солун)	1224-1225(;)	1.72	0.54	0.40
30	62	Теодор I Ласкарис	1204-1222	1.80	0.54	0.50
31	63	Теодор I Ласкарис	1204-1222	2.20	0.25	0.40
32	50	Теодор Ангел Комнин Дука	1222-1230	2.67	0.36	0.17
33	80	Михаил VIII Палеолог	1261-1282	2.64	0.28	0.22
34	52	Йоан Ватаци	1222-1230	2.00	0.24	0.25
35	14	Мануил I Комнин	11473-1180	2.10	0.08	0.90
36	37	Исаак II Ангел	1185-1195	1.76	0.40	0.95
37	78	Михаил VII Палеолог	1261-1282	1.55	0.28	0.85
38	75	Йоан Ватаци	1222-1254	2.24	0.33	0.90
39	26	Мануил I Комнин	1143-1180	1.65	0.30	
40	40	Исаак II Ангел	1185-1195	2.20	0.40	
41	11	Мануил I Комнин	1143-1180	2.25	0.40	
42	69	Йоан Ватаци	1222-1254	1.78	0.29	
43	27	Мануил I Комнин	1143-1180	2.12	0.04	
44	28	Мануил I Комнин	1143-1180	1.40	0.25	1.05
45	58	Мануил Ангел (*Солун*)	1230-1232	2.05	0.35	
46	16	Мануил I Комнин	1143-1180	1.45	0.30	
47	55	Теодор Ангел Комнин Дука	1222-1230	1.58	0.18	
48	53	Теодор Ангел Комнин Дука	1222-1230	1.54	0.22	
49	96	късове от похабени монети		1.44	0.04	
50	12	Мануил I Комнин	1143-1180	1.15	0.72	0.92
57	71	Теодор Ангел Комнин Дука	1222-1230			
58	60	XIII век		1.90	0.54	0.90
59	59	Йоан Ангел	1232-1243	1.86	0.55	0.90
60	72	Йоан Ватаци	1222-1254	1.85	0.60	0.90
61	73	Йоан Ватаци	1222-1254	1.94	0.60	0.90
62	64	Теодор Ласкарис	1204-1222	0.60	0.90	
63	88	P. Ziani	1205-1229	в основите на малкия бордюр		
64	4	Йоан Комнин	1118-1143			
65	90	Баязид I	729-805 II = 1389-1402			
66	30	Мануил I Комнин	1143-1180			
67	31	Мануил I Комнин	1143-1180			
68	65	Теодор I Ласкарис	1204-1222			
69	91	Сюлейман	806-813 II = 1403-1410			

ТАБЛИЦА В

Император		*Брой монети*	*нартекс/ наос*	*Гроб в дяконика*	*Процент от общия брой*
Йоан II Комнин	1118-1143	7	3	4	7.21
Мануил I Комнин	1143-1180	28	5	23	28.86
Исак II Ангел	1185-1195	8	3	5	8.25
Алексий III Ангел	1195-1203	5	4	1	5.16
Солунска империя					
Теодор Ангел Комнин	1222-1230	9		9	9.28
Мануил Ангел Комнин	1230-1232	1		1	1.03
Йоан Ангел Комнин	1232 –1243	2	1	1	2.06
Епирски владетели					
Михаил II	1237-1271	1	1		1.03
Никейска империя					
Теодор I Ласкарис	1204-1222	4		4	4.13
Йоан Ватаци	1222-1254	11	2	9	11.34
XIII в. (?)		1	1		1.03
Михаил VIII Палеолог	1261-1282	4	2	2	4.13
Разни, XII в., XIII в		5		5	5.12
P.Zianini	1205-1229	1		1	1.03
J.Tiepolo	1229-1249	1		1	1.03
Баязид (сребърна)	792-805 H 1384-1402	1		1	1.03
Сюлейман (сребърна)	806-813 H 1403-1410	1		1	1.03
Мурат II (сребърна)	824-855 H (1421-1452)	1	1		1.03
Абдул Меджид	1255-1277 H (1839-1861)	1	1		1.03
Османска, XVIII в.		1	1		1.03
Египет, османско владение XIX в.		2	1		
Неидентифицирани		3	2	1	3.10
Общо		97	28	69	

логичната граница на разрушаването на гроба. А и самият факт на откриване на това монетно съкровище, което обхваща хронологично целия период от началото на XII (1118) до края на XIII (1282) век, представлява интересно доказателство. Тоест, доказва се по безспорен начин, че монетите не представляват някакво “укрито съкровище”, а са вероятно дарения в знак на почит или пък някакъв обичай. При това, през тези два века не е известен обичаят близките или приятелите на починалите да хвърлят монети в гробовете им, нито пък е било възможно да бъдат поставени монетите в гроба по време на последния период на неговото повторно изграждане, поради простата причина, че монетите принадлежат към по-ранни периоди. И този факт, че монетите от съкровището (които поради своята сакралност са били повторно поставени от майсторите-строители от последния период) и полускъпоценните камъни, са намерени в гроба, доказва, по наше мнение, светостта на това място и особената почит, изразена чрез даренията на монети. По какъв начин е ставало това дарение, не ни е известно. Възможно е да са били поставяни в специална утвар или пък са били давани, за да бъде поддържано “негаснещо” кандило, или пък поради някакви други причини са били пъхани в процепа на саркофага.

Сред монетите, които бяха открити по време на разкопките на базиликата *Свети Ахилий* се срещат, пише г-жа Икономиду, някои отлични образци на монетарницата в *Солун*, които изненадват с фината сплав и прецизността на своята изработка. Изобразените лица могат да бъдат сравнявани с най-добрите образци в своята област, отпечатани върху монети от XIII век [154]. Много от монетите представляват интерес и от иконографска гледна точка, както например N 5 от разкопките, извършени през 1967 година [155].

Странното изображение върху обратната страна на монетата може да бъде изтълкувано като описание на двете изобразени лица, разположени сред разперените криле на един символичен орел, чиято глава представлява християнски императорски венец.

Г-жа Икономиду изрази мнение, че по всяка вероятност това изображение олицетворява съюза между *Никейската* и *Солунската империи* под скиптъра на Й. Ватаци през 1242 [156] година. Повтаряме, че много от монетите, открити в базиликата *Свети Ахилий* и особено в гроба от дяконикона, са редки, а някои дори – непубликувани. Приложената тук таблица Б представлява каталог на всички монети, открити в гроба от дяконика по реда на тяхното откриване. Тази последователност е отбелязана с индикацията N (= монета) с пореден номер от 1 до 68, т.е. толкова, колкото са откритите в гроба монети.

Редом с тази колонка има индикация А/А Н.С. и едно число, което съответствува на номера по реда на нейното откриване, който едновременно с това представлява поредният номер, под който са били вписани и подредени монетите от гроба в дяконикона на базиликата *Свети Ахилий* (N_1-N_{69}) в каталога на *Атинското нумизматично дружество*. Нека примерно разгледаме N5, тоест монетата, която бе открита пета по ред, периода на извършване на разкопките в гроба и завеждането ѝ в специална папка по време на разкопките с N5, т.е. така, както е била вписана в дневника. Тази под N 5 монета в *Атинското нумизматично дружество* е заведена под номер 77 (съдържа в това число и данните от разкопките на базиликата *Свети Ахилий* през 1967 година). По този начин изследователите биват улеснявани при проучването на монетата в случай, че същите пожелаят да я проучат в естествени условия. След това се завежда идентификационният номер на монетата, както и периодът на управление на императора, епохата, в която е била сечена монетата и най-накрая кооординатите на откриването на монетите в гроба (H, P, Z). Чрез таблица Б, с помощта на илюстрациите 103-104, където всяка монета, предвид споменатите координати, е поставена на своето си място, читателят може съвсем лесно да добие реална представа за разположението на монетите във вътрешността, но и по стените на гроба, като приеме публикуваните изводи или пък формулира и подкрепи свое лично мнение.

Връщаме се повторно към местата, където бяха открити монетите в гроба от дяконикона. Местоположенията им от гледна точка на координатите са проектирани в илюстрациите 104 (план на основите) и изображение 103 (сечение). Относно местоположението на монетите е валиден един общ принцип, че по-голямата част от тях бе намерена под мястото, където теоретично е било поставено ковчежето с костите. Голямо количество монети бе открито в основите на бордюра и встрани от него. Тази констатация доказва, по наше мнение, че когато гробът бил разрушен или когато са поискали да отстранят повредите, настъпили вследствие естественото му рушене, строителите били принудени да изпразнят неговото съдържание. Ако пък допуснем, че ковчежето или

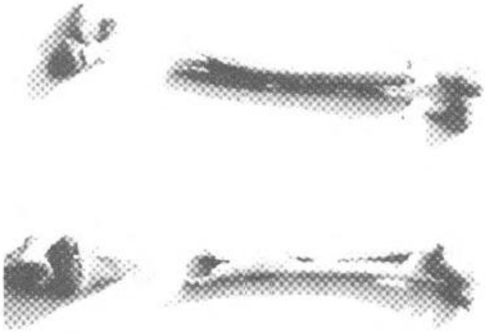

105. Гробът в дяконикона с останките от скелет I

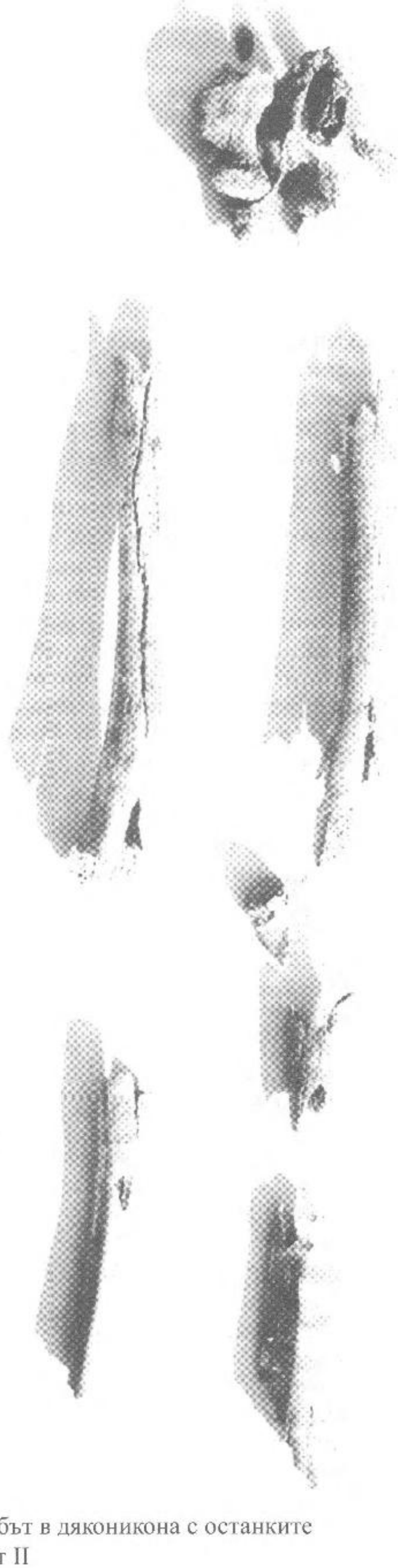

106. Гробът в дяконикона с останките от скелет II

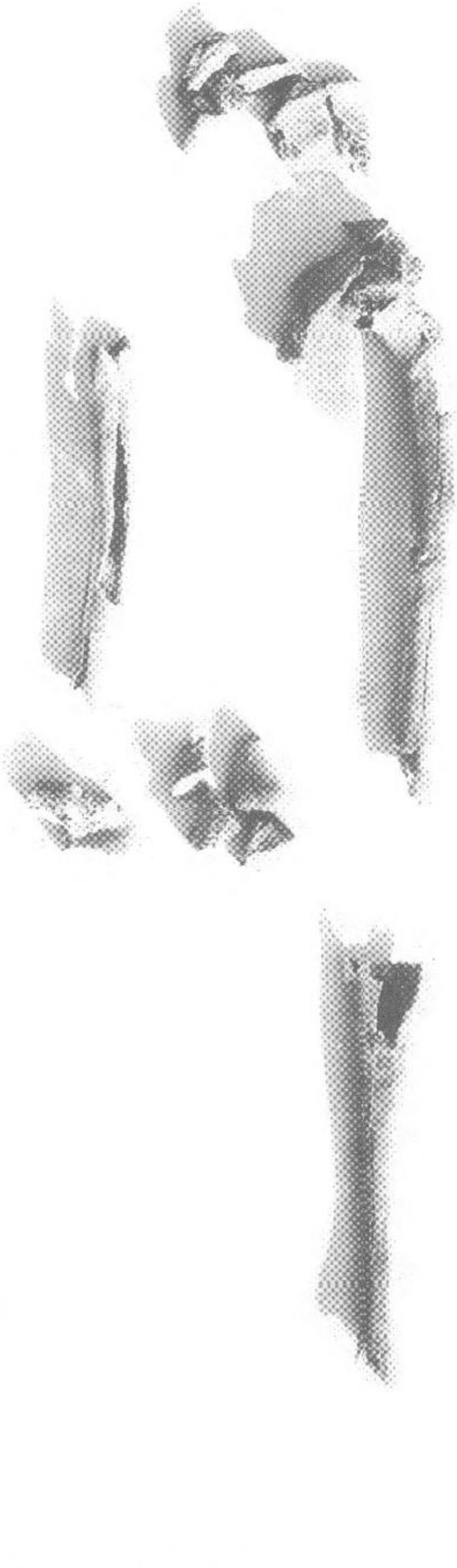

107. Останките от скелет III

гробът са били празни, то това означава, че те били принудени да го изпразнят от попадналата в него пръст, камъни и мазилка, вследствие от някакави по-големи разрушения, сполетели самия храм.

По всичко изглежда, както споменахме и преди това, че през XII и XIII век хората са имали обичай да даряват монети или да поставят монети в урната – факт, доказващ особеното положение, в което се намирал този саркофаг в сравнение с останалите (погребения А,Б,В,Г, в южния страничен кораб). Специално бихме отбелязали, че в неоскверненя гроб В не бе открита нито една монета. Една от най-старите монети (N 51) бе открита под подовата настилка, между отделните фуги и принадлежи на Мануил I Комнин (1143-1180). Други, по-късно сечени монети, бяха открити на същата дълбочина, като например турската.

В участъка под малката преградна стена, при стъпалото и в основата бяха открити 17 монети от периода 1143-1410 година. Зад отвесната, спомената от нас дъска, между фугите на камъните от външната стена на гроба по цялата му дължина, до височина 0.55 м от нивото на разкопаната повърхност, бяха открити 7 монети от периода 1118-1230 година. Над мястото на теоретично разположените кости бяха открити 5 монети от периода 1204-1230 и една (Н 14) от периода 1185-1195 година. В единия край бяха открити 5 монети, които обхващат периода от 1143 до 1195 година. От тези наблюдения следва изводът, че монетите са били поставени безразборно или пък са били изсипани повторно с издълбаната от лопатите пръст, сякаш не е трябвало нечия ръка да ги събере, за да не бъдат евентуално осквернени.

На това място прилагаме още една обобщена таблица, по-долуупоменатата В, в която са вписани всички монети, открити в базиликата *Свети Ахилий* по време на трите археологически експедиции.

Изследвайки таблица В стигаме до извода, че ако от монетите (общо 97), открити и през трите археологически експедиции в базиликата *Свети Ахилий* отстраним неидентифицираните (3) и двете по-късни (от XVIII и XIX век), ще останат 92 монети. От тях 69 бяха открити в гроба от дяконикона, тоест 73.9%. Четири бяха открити на различни места в средния кораб, а останалите – в преддверието. Повечето от тях са от периода на управление на Йоан Ватаци (11.34%).

За по-правилното разбиране същността на въстанието на Самуил спомагат и допълнител-

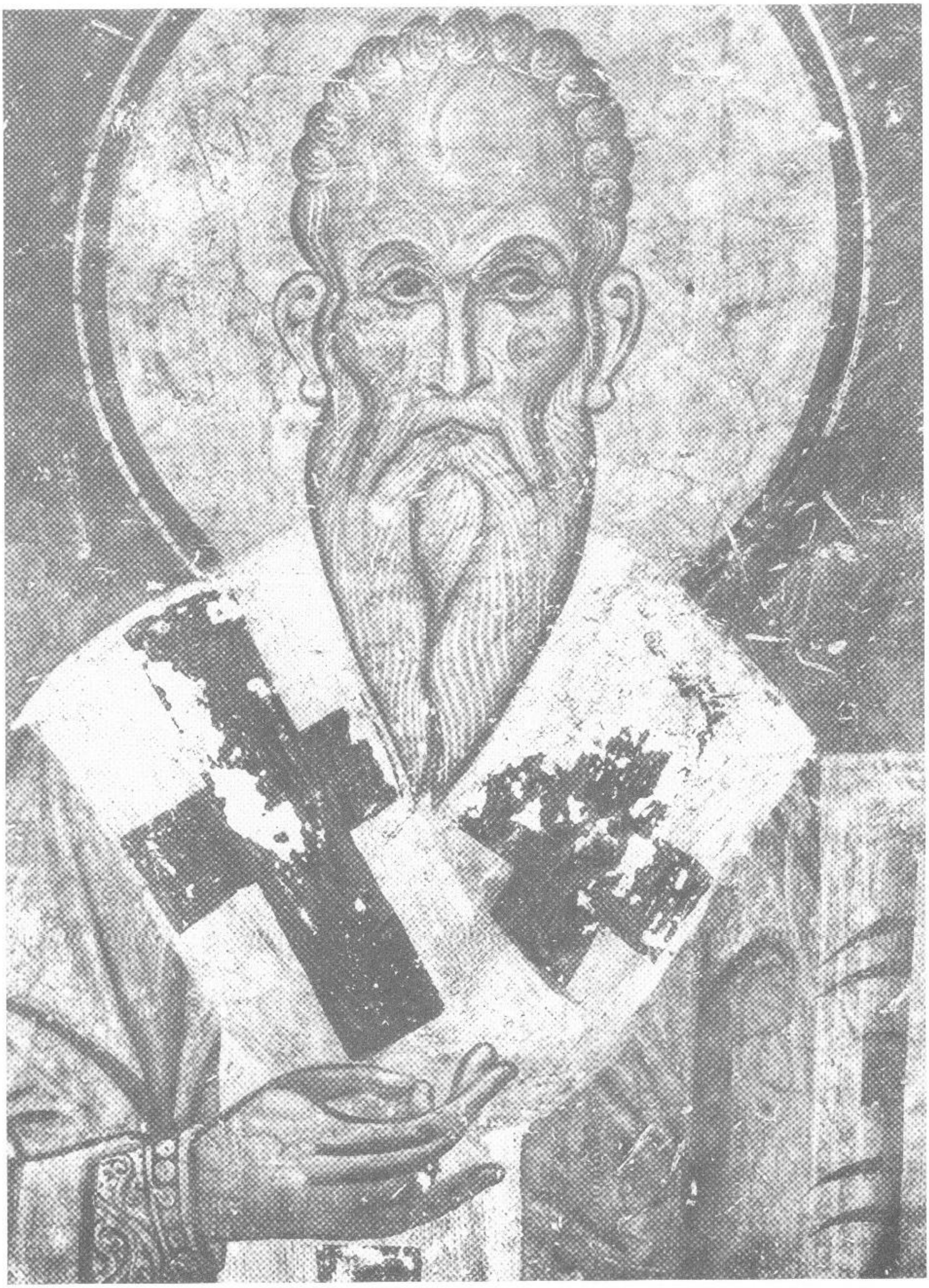

108. Свети Ахилий *|стенопис от храма Свети Безсребърници (Костур) на дъното на първата арка от северната стена|*

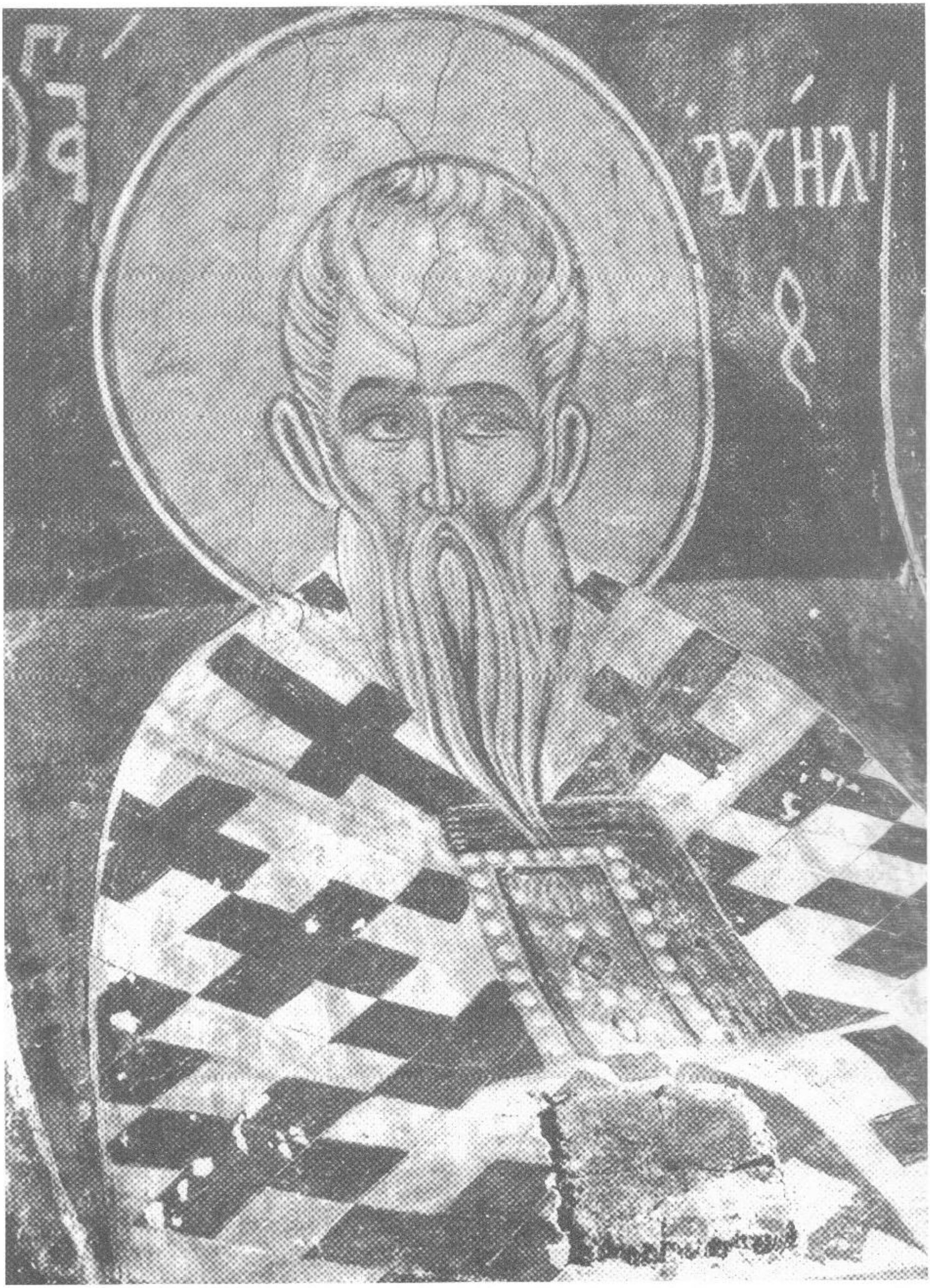

109. Свети Ахилий /*стенопис от храма на Архангела (митрополията в Костур) на дъното на първата арка от южния ред стълбове*/

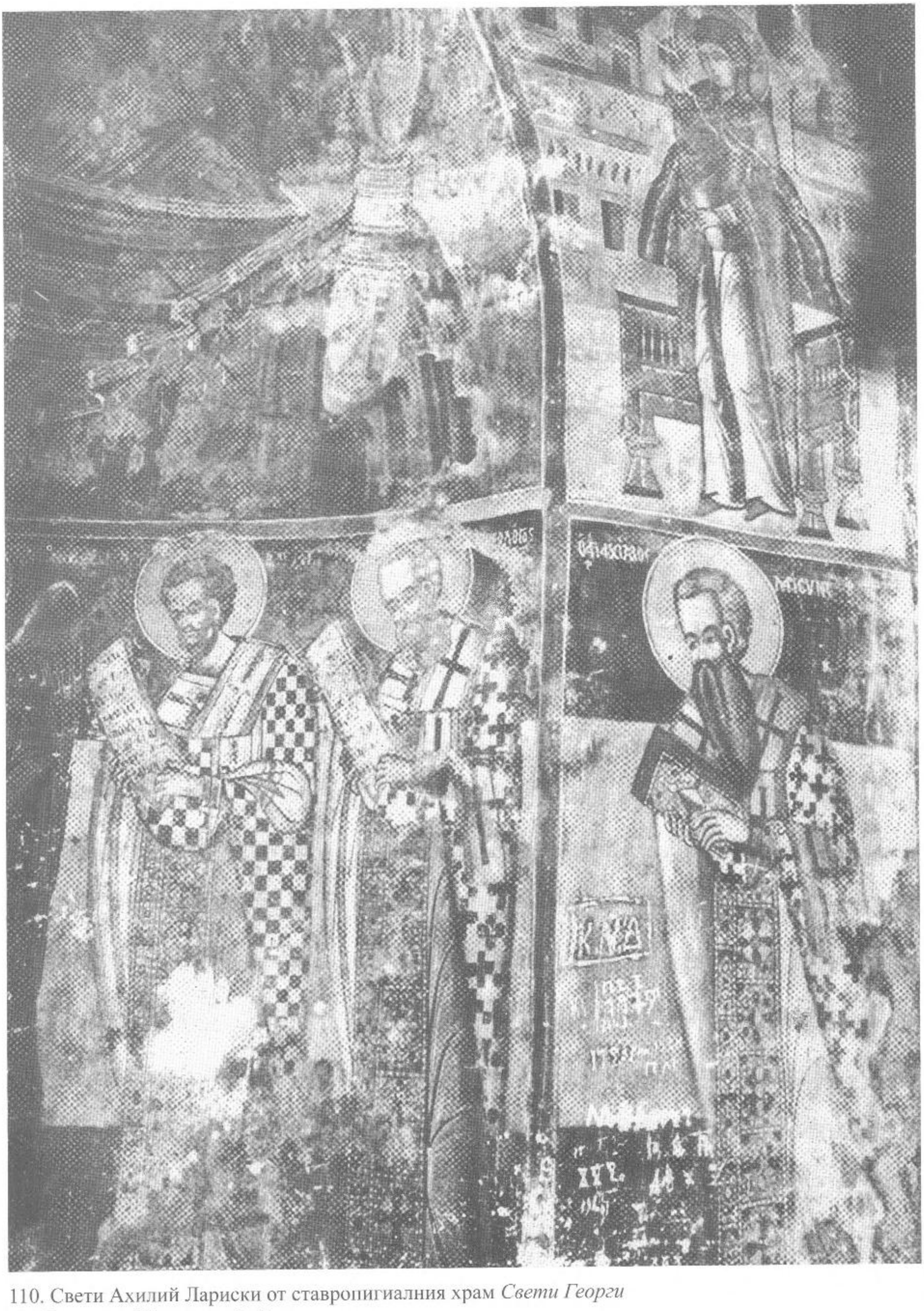

110. Свети Ахилий Лариски от ставропигиалния храм *Свети Георги* във *Василико* (*Цараплана*), *Епир*

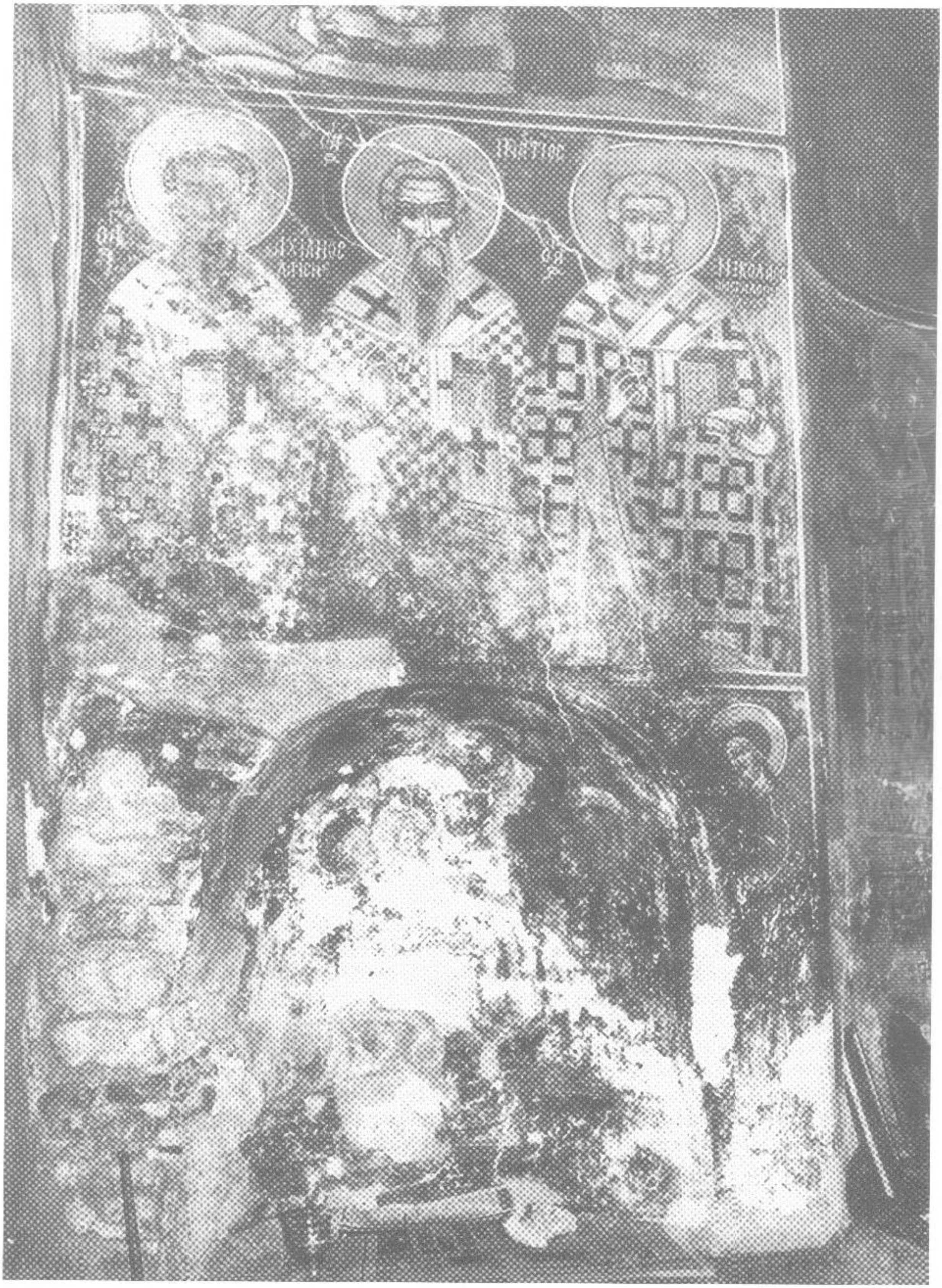

111. Свети Никола от *Вица* (*стенопис върху лявата олтарна конха, фотография на арх. доц. К. Иконому*)

ните данни, дошли от проучването на костните останки от погребението в дяконикона от базиликата *Свети Ахилий* [157]. Още отсега бързаме да отбележим, че прецизното им анатомично изследване доказа наличието на кости, принадлежащи на повече от един скелет (ил. 105-107).

Ще се опитаме в следващите страници да разкрием на кого, освен на свети Ахилий, са принадлежали тези кости, открити заедно в гроба от дяконикона.

Известно е, че свети Ахилий бил родом от *Кападокия* и от детските си години изучавал евангелските текстове и "външната философия". Посетил е *Божи гроб* и е пътувал до *Рим* като поклонник. Пътешествал като мисионер из много страни и места и стигнал до *Гърция*, където в областта *Тесалия* започнал да проповядва *Божието слово* [158].

Свети Ахилий, според автора на неговото житие, бил придружаван от Икумений и от Ригиний, които били ръкоположени от него за епископи на *Трики* (днешна *Трикала*) и *Скопелос*. През 325 година той взел участие (заедно с племенниците на епископите на *Трики* и *Скопелос*) в *Първия вселенски събор* в *Никея*, "където със силата на словото и мъдростта допринесъл в голяма степен за разгрома на арианската ерес" [159]. Връщайки се по-късно в своята митрополия положил големи усилия за разрушаването на идолите на паганистичната религия и за изграждането на християнски храмове. През 331 година свикал местен събор в *Лариса* с участието на 24 епископи от "втората *Тесалия*" [160].

Бил е чудотворец – "прогонвал зли демони от хората, вършел и много други чудеса преди да почине в мир" [161]. Описание на характерните черти на светеца се срещат в Кодекса I 70 (лист 247) от *Лаврата*: "..Той не само по добродетел и мъдрост превъзхождал останалите, но и по външност – имал дълги коси, поглед суров и царствена брада...." [162] (ил.108-111). Гробът му в голямата базилика, намираща се в *Акропола* на *Лариса*, бил силно почитан от гражданите.

Според всичките агиографски текстове, свързани със свети Ахилий, мощите му притежавали благодатта на бликащото миро, с което всъщност се обяснявали чудотворните му способности. Количеството, изглежда, било голямо и поради тази причина съвсем хипотетично можем да допуснем, че е съществувало някакво специално корито, в което се събирало мирото, подобно на това в черквата *Свети Димитър* [163].

"Единственото достоверно историческо събитие, упоменато във второто му житие, известно обаче от по-късен препис, е отнемането на мощите на свети Ахилий от българите и пренасянето им в *България*" [164].

"..Но биде победено това голямо съкровище от демона. Бе поругана тази наша прелест... По това време българите са имали надмощие, обругали съкровището... и това голямо богатство на жителите на *Лариса*, останали безучастни на оскверняването и пренасянето му от мястото, където било и където ставали много чудеса..." [165].

Много важни са сведенията на Дим. Софияну, разкриващи съдбата на мощите на свети Ахилий: "....българските нашественици оставиха в храма на свети Ахилий (в *Лариса*) урната и част от неговите мощи.." [166]. Тези сведения, които се потвърждават и от други източници, като например от канона, писан през XI век в чест на свети Ахилий от Арсений от *Криптоферис*, друг от средата на XIV век, съставен от Антоний от *Лариса*, в който често са споменавани гробът и мощите на светеца и един трети – по-късен – писан през първите десетилетия на XV век от великия ритор Мануил Коринтийски (+1530/31). В този непубликуван текст става дума за "храма" на свети Ахилий, където се съхранявали "урната с мощите" и "тленните му останки".

Разрушаването на стария византийски храм, в който се намирал гробът на свети Ахилий в *Лариса* трябва да е станало след XVI век [167].

Оттогава свети Ахилий, в качеството си на местен светец, се превърнал в един от народните светци и на славяните. Виждаме го вече изобразен редом до местни владетели и в други паметници в околностите на *Скопие* и в *Сърбия* [168].

Съвсем мимоходом ще си позволя да спомена някои от стенописите с изображението на свети Ахилий, като например тези на северната стена срещу средния кораб в храма на светите архангели в *Костур* (средата на XI век) (ил.108), в централния кораб, на южния ред стълбове в храма на Архангела в митрополитския храм в *Костур* (XIV век) (ил.109).

Той, заедно със свети Икумений, е изобразен и върху стенописите в католикона на *Метеора* (XVI век) [169], в кръстокуполната черква, носеща името на свети Георги във *Василико (Цараплана)* в *Епир* (ил.110), в черквата *Свети Никола* от *Вица* (ил.111), в базиликата от *Сервия*, върху северната страна на южния ред стълбове, вътре в светия олтар (XII век), в храма на светите Тодори (св. Тодор Стратилат и св. Тодор Тирон) в *Сервия* (от края на XV век) [170], в *Преображение Христово* в *Дриовуно,* в окръг *Козани* (1652) [171], в храма *Въведение Богородично* (*Зони, Занцку*), в *Стария манастир* в областта *Козани* [172], в *Света Параскева Домастивийска (Фламурия),* в областта *Сисани* (1761) [173], в катедралния храм, носещ името на свети Атанас от *Зиковиста* (1785) [174], в католикона на манастира *Света Троица* от *Виту – Авгеринос*, *Пендалофос* (окръг *Козани*) (1802) [175] и в много други черкви.

Що се отнася до житието на свети Икумений, до нас са достигнали твърде оскъдни неща. Открай време периодът на архиерействане на свети Икумений [176] бил погрешно определян. Тази грешка дошла от похвалното слово и служебните книги на свети Антоний Митрополски от *Лариса*, където имало сведения, че Икумений бил племенник на свети Ахилий и бил взел участие в *Първия вселенски събор*, " по време на великия Ахилий". Митрополитът на *Лариса* Антоний живял през XIV век. Похвалното му слово е запазено във вид на два ръкописа – Кодекса 66 от библиотеката Aedis Christiв *Оксфорд* и Кодекса 571 от *Иберийския манастир* в *Света гора* [177].

В крайна сметка се наложило становището, че са съществували двама души на име Икумений. По-старият бил монофизит и живял през VI век и един друг – епископът на *Трикала* – живял през X век [178].

Според съществуващото поверие, свети Икумений бил отшелник в една местност, намираща се на 8 километра от *Трикала*, където върху закътан хълм, в местността, наричаща се "убежище" (днес *Катафиди – Змейово*), бил открил така търсеното от него подходящо място, където смятал да създаде своя отшелнически скит. Този хълм се издига над днешното село *Хайдемени* (старото му наименование е *Тулпидза*) [179].

След смъртта на светеца скитът му добил голяма известност със своите изцеления и други чудеса, които били приписвани на него: " ... болести прогонвали, от лукави духове се освобождавали, прокажени се прочиствали, глухи възвръщали своя слух, хроми прохождали и всеки друг болен, страдащ от хронично заболяване. Спасение намирали тези, които Христос дарявал чрез чудесата след смъртта на йерарха Икумений" [180].

Светите мощи на Икумений *в Трикала*, както и тези на свети Ахилий, били взети през 985/6 година от Самуил.

"Нападнал и *Трикала* и по същия начин я осквернил. Отнел свещените мощи на Икумений. Този велик и прекрасен Икумений бил принуден да търпи варварските ръце, в които бил попаднал. Това извършил Самуил во главе със своите смъртоносни войски..."[181]

Една малка част от мощите на свети Ахилий и свети Икумений Самуил оставил в гробовете на светците в *Лариса* и *Трикала* [182]. За съществуването на част от мощите на свети Икумений в *Трикала* споменава и Дим. Софияну: "...мощите на свети Икумений, частици от които са останали там, съществуват и днес в *Трикала*" [183].

Гробът на свети Икумений, епископ на *Трикала* през X век, се намира в крепостта *Трикала* "близо до храма на архангел Михаил, вдясно от входа на крепостта, встрани от него и близо до шахтата на първото жилище" [184].

Запазени са много стенописи на свети Икумений. Отбелязваме съвсем накратко тези, които са запазени в храма на *Долната Богородица* в *Арта*, от средата на XIII век [185] и други – в храма *Ипапанти* в *Метеора* (XVI век) [186].

Третият светец, чиито мощи Самуил пренесъл в *Преспа*, бил свети Ригиний. Той бил родом от *Ливадия* [187] и живял в годините на управление на Константин Велики. От найранна възраст се насочил към духовни упражнения (аскези) "...аскетският живот и суровото възпитание, упражнявано от него чрез пости, бодърстване и спане върху гола земя, калявали неговата плът..." [188].

След смъртта на архиерея на *Скопелос*, на владишкия трон се възкачил свети Ригиний. Това било времето на голямото разрастване на арианската ерес, [189] срещу която се борил светецът. Той взел участие и в *Първия никейски вселенски събор* (325) и в събора в *Сердика* (347), където "...всяка ерес чрез настоящето слово изчезнала..." [190]. След своето завръщане се оттеглил в стар манастир южно от град *Скопелос*, който по-късно бил преименуван на негово име [191]. През 326 година светецът намерил мъченическата си смърт в *Скопелос* по "време на управлението на известния със своите гонения Юлиан Отстъпник" [192].

В *Скопелос* се е запазило старо поверие, съгласно което светите мощи на Ригиний били съхранявани в едноименния манастир "до преди две столетия, когато кипърски пирати ги заграбили и пренесли в своите селища в *Кипър,* за да останат собственост до ден-днешен на тамошните вярващи" [193]. У великия житиеписец на православната църква Виктор Матей (т.II, 1955, стр. 399) четем следното: " ..а колкото до всепочитаното тяло, пренесено на ост-

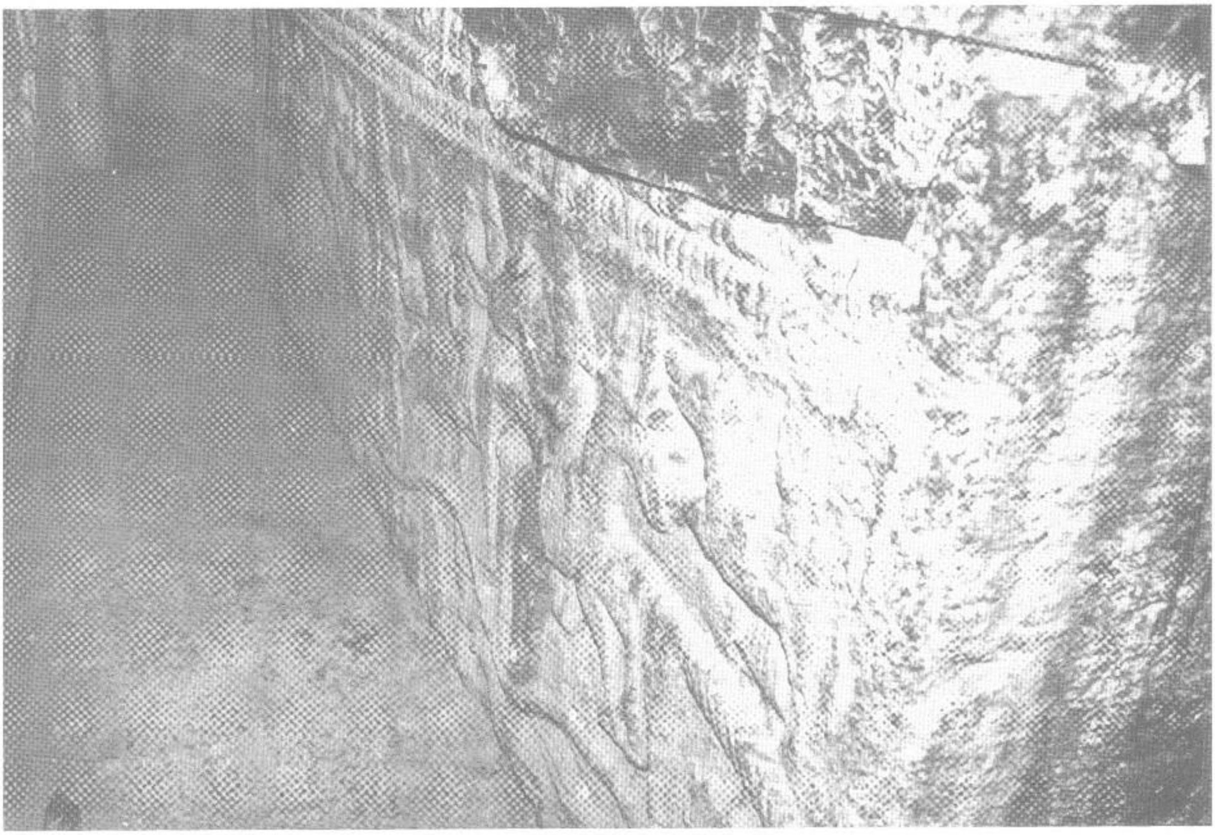

112. Саркофагът на свети Ригиний-епископ Саламински и Кипърски, в подземието на храма *Свети Ригиний и Орест* в кипърското село *Фасула*

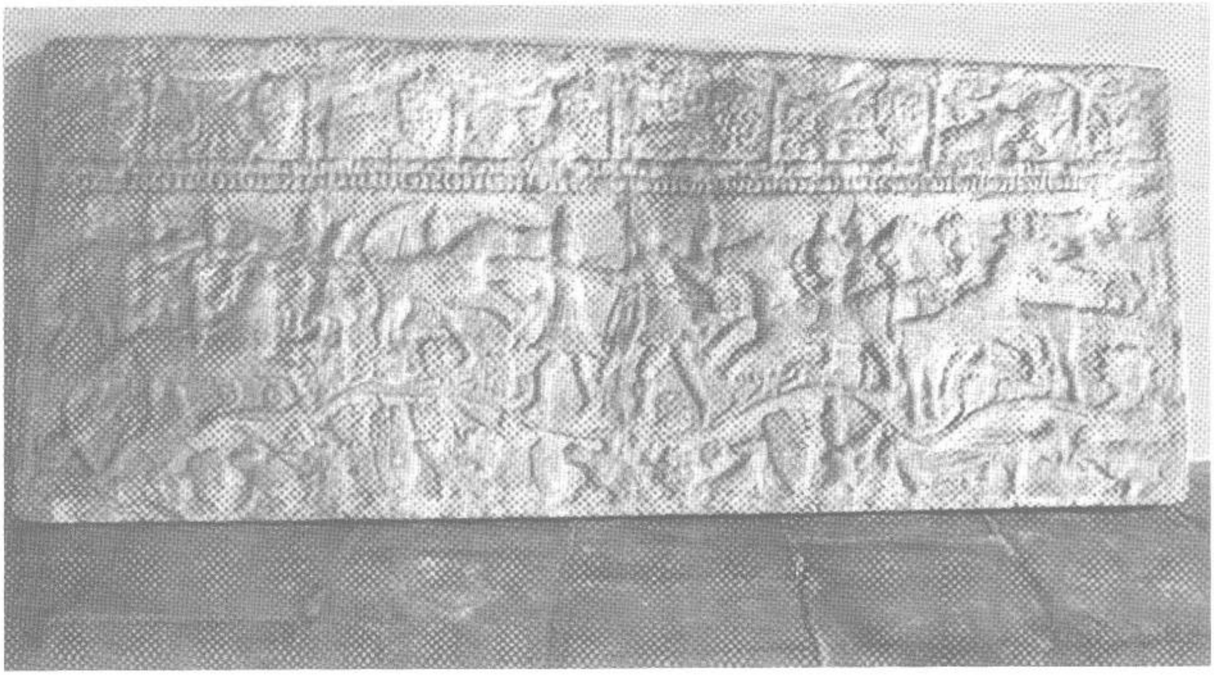

113. Фотография на копие от страницата на саркофага на свети Ригиний в с. *Фасула* (*Кипър*)

ров *Кипър* в окаяно състояние преди пет години (от времето, когато бил писан *Синаксария*) съвстът на старейшините в *Скопелос* изпратил там Хаджи Константин, приел по-късно монашеското име Калиник, за да донесе частица от мощите на светеца в *Скопелос*, които били положени в почитания манастир *Свети Йоан Предтеча*, където се намират и днес...”

По всичко изглежда, че свети Ригиний, епископът на *Скопелос*, бил отъждествен погрешно с едноименния епископ Саламински от *Кипър*, който бил духовен глава на кипърците и който през V век сл.Хр. взел участие в *Третия вселенски събор* в *Ефес* [194]. Посетих лично в *Кипър* гроба на свети Ригиний в село *Фасула* (ил.112) и разгледах изложеното копие на страничната плоча от дългата страна на саркофага, която се съхранява в *Археологическия музей* в *Никозия* (ил. 113).

Свети Ригиний от *Саламина* в *Кипър* (както и урната му) нямат нищо общо с едноименния светец, епископа на *Скопелос*, чиито мощи, заедно с мощите на светците Икумений и Ахилий, Самуил пренесъл в *Преспа*.

Струва си да се отбележи точно на това място, че опирайки се на тези факти, тоест, пренасянето на светите мощи от *Лариса*, *Трикала* и *Скопелос,* можем да добием по-ясна представа за мащабите на така нареченото “нашествие” на бунтовника, войнолюбивия Самуил по тези земи и похода му на юг, където в крайна сметка голяма част от неговата войска била унищожена от византийските стратези при *Сперхей*.

Направените по-горе кратки изводи, относно предполагаемото пренасяне на мощите на свети Ригиний в *Кипър*, се дължат на един рапорт на Кесарий Дапонте, в който се казвало, че били изпратени хора, които да поискат мощите на свети Ригиний. Освен това в една неотдавнашна публикация, излязла в двумесечно периодично издание, с автор Ламброс Кацони (год. 6, бр.42, 1994, стр.13) четем следното:

«Неделната притурка на в-к “Катимерини” “Седем дни” от 9 януари на тема “Паметниците на *Преспа*” предизвика определени съмнения, относно мощите на свети Ригиний. Създаде се впечатлението, че заедно с мощите на свети Ахилий от *Лариса*, в базиликата на този светец в *Преспа* са били пренесени и мощите на светеца Ригиний, а колкото до съдбата на мощите и гроба на отделните светци, позицията на отделните историци се различава: (Διαμαντής Σαμψών: Σκόπελος – Γλώσσα Αθήναι, χ.χ., Αδαμάντιος Σαμψών: *Η νήσος Σκόπελος*, Αθήναι 1968, Δημήτριος Γλυκός: *Άγιος Ρηγίνος, Πολιούχος Σκοπέλου, ο εκ Λεβαδείας*, Αθήνα 1980, Δημοσθένης Γ. Νασούλης: *Σκόπελος (η αρχαία Πεπάρηθος) – Ιστορική μονογραφία*, Αθήνα 1950, Τακής Λάππας: «Ο λειβαδίτης Άγιος Ρηγίνης», в сп. *Στερεά Ελλάδα*, 5 (1973).

Позоваването, обаче на превъзходното тритомно произведение на известния професор и академик Николаос К. Муцопулос, издание на *Центъра за византийски проучвания* към *Аристотеловия университет* в *Солун* със заглавие: *Базиликата на свети Ахилий в Преспа – принос в проучването на византийските паметници в областта*, *Солун*, 1989, премахва всякакви съмнения. Вместо доводи, прилагаме откъси от труда на Муцопулос, който без да му бъде оказана помощ, но пък с голяма упоритост, извърши разкопки и проучи базиликата *Свети Ахилий* в *Преспа* от 1963 година до наши дни.

1. В текста на Георги Кедрин (от края на XI век), се говори, че Самуил (забележка – цар на българите, 980-1014) “...много крепости завзел, от които най-голямата била *Лариса*, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на *България*... (плюс допълнението на Скилица).” (стр.415).

2. От сведенията на И. Леонарду (в Найново описание на *Тесалия*, *Пеща,* 1836, стр. 177) узнаваме, че мощите на свети Ригиний, епископ на Скопелос, за който се говори в текста на Кедрин, че взел участие заедно със свети Ахилий в *Първия никейски събор* в годините на управление на Константин Велики, се съхраняват в манастира *Свети Йоан Предтеча* (в *Скопелос*)...(стр. 415-416)....”

Що се отнася до завладяването на *Лариса*, за настоящото изследване е от значение абзацът от “Стратегика” на Кекавмен[195], в който се говори за усилията, положени от Самуил при завладяването на *Лариса*, за събитията и чувствата на населението: “....дори и покойният ми дядо Кекавмен Лариски, който властвал над *Елада*, въпреки многобройните опити на българския тиранин Самуил чрез военни действия или с коварството да заграби *Лариса*, комуто това не се удало и бил отблъснат от него...”.

В текста на Симеон Метафраст[196] четем: “....и осквернили нашите прелести.... започнала битка на българите срещу ромеите, в която българите неотдавна се наложили, поругали съкровището и след като заграбили това голямо богатство на жителите на *Лариса* го отнесли със себе си”.

Друг важен източник за събитията, отнасящи се до завладяването на *Лариса,* е Георги Кедрин[197], който, както видяхме, отбелязва, че Самуил "...много крепости завзел, най-главната от които била *Лариса*, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на *България*... Пренесъл и мощите на свети Ахилий, епископ на *Лариса* ...". Текстът на Кедрин не е пълен(*Бонско издание* II, стр. 426, 11). Ръкописът, обаче на Скилица (Condex Vind. hist. Gres, 74, fol 14 v, 27-15r,1), допълва горния коментар на Кедрин и хвърля светлина върху въпроса за изграждането на храма *Свети Ахилий*: "...и ги положил в *Преспа*, където били неговите дворци, като разкошен и величествен храм на негово име съградил". Сведенията, съдържащи се в Кодекса U, разказват, че във връзка с пренасянето на мощите на свети Ахилий, Самуил изградил на острова в *Малкото Преспанско езеро* "дом величествен и разкошен, носещ името на светеца". Там било и неговото царство. Фразата в края, "на негово име съградил"[198], /т.е. на името на светеца/ изключва изцяло съществуването преди това на друг храм и определя с абсолютна точност и от хронологична гледна точка датата на изграждане на храма[199], т.е. след нападението на Самуил над *Лариса*.

Някои, като И. Снегаров, понечиха да дадат друго тълкуване, твърдейки, че Самуил заселил в областта на *Преспа* славянско население[200]. Това обаче противоречи на текста. Ако това население е било славянско, нямаше да е нужно да бъде вписано във военните регистри, при това съвсем ясно в текста става дума за съюзници: "и ги зачислил в своите военни регистри като съюзници срещу ромеите". Едва ли е било нужно този факт да бъде споменаван ако те не са били гърци.

Понеже ставало дума за елини (ромеи, византийци), е трябвало да бъдат изрично споменати, т.е. вписани във военните регистри в качеството си на негови съюзници срещу византийците (ромеите).

Същата атмосфера, що се отнася до чувствата на жителите на *Лариса*, с които те посрещнали разигралите се при завладяването на *Лариса събития*, е запечатана и в текста на Симеон Метафраст[201], който споделял болката на жителите на *Лариса* от нашествието и загубата на мощите на свети Ахилий Мироточиви: " ...и след като осквернили нашите прелести, започнала битка на българите срещу ромеите, в която неотдавна българите се наложили, поругали това съкровище и след като заграбили това голямо богатство на жителите на *Лариса*, го отнесли със себе си...".

Според паметните надписи по камъните в базиликата, които разгледахме преди това, писани по време на изграждането на базиликата, паметникът бил изграден от византийски, гръцки майстори или от общи работници, по всяка вероятност жители на *Лариса*, които, както пределно е ясно от текста на Кедрин, Самуил "заселил " в земите край *Преспа*[202].

За да придаде авторитет и слава на своята столица, Самуил отвел там не само заграбените от завладяваните градове съкровища, но и населението им, като това от *Лариса*, защото имал нужда от занаятчии, майстори, хора на изкуството, иконописци, строители, срещащи се в изобилие във византийските градове. Това, което обаче заслепявало грубите воини на Самуил, озовали се в гръцките византийски градове, били свещените места за поклонение, светите мощи и съответните ритуали, извършвани в присъствието на църковния клир, на византийските сановници и на народа, и най-вече закрилата, която светите мощи давали на населението по градовете, чудесата, извършвани от тях, и славата им, която стигала надалеч.

Освен мощите на свети Ахилий, след завладяването на съседната *Трикала*, Самуил взел и мощите на закрилника на града свети Икумений. Ценни са сведенията от похвалното слово, което било написано, както видяхме, от митрополита на *Лариса* Антоний.[203] "...Народът на *Истър (Дунав)* вдигнал ръка срещу ромеите и взел властта на запад над цяла Македония. Завладял не малко градове, завладял и *Лариса*, втория по големина град в *Тесалия.* Взел намиращото се там съкровище, прочутите и прекрасни мощи на Ахилий. Нападнал *Трикала*, която също завладял...".

Самуил, който продължил своето успешно настъпление, завладял градове и пленил жители на *Елада*. Този начин на водене на военни действия сам по себе си потвърждава виждането, че става дума по-скоро за едно инцидентно нашествие, отколкото за по-трайното му отсядане. Може също така да бъде дадено и друго обяснение – че гръцкото население от тези области, верни на императора, не било склонно да му се подчини и затова той полагал усилия по насилствен начин да направи това. Предлагаме тук тези две версии понеже никак не е лесно да бъдат отречени амбициозните планове на Самуил за едно по-трайно владение на тези земи.

Текстът от похвалното слово ни дава и други полезни сведения, въз основа на които бихме могли да направим определени изводи.

Така например от него научаваме, че Самуил, продължавайки своя поход към по-южните части на *Елада*, възложил на едно военно формирование да конвоира трофеите, пленниците и ценните свети мощи, натоварени междувременно върху животни. Трябва да изключим въобще използуването на каруци по онова време, защото пътищата били в незавидно състояние. С изключение на някои пътни артерии, останалите представлявали тесни черни пътища,. Единственото средство за комуникация, следователно, бил конят.

Колоната се придвижвала бавно по пътя, който е водел към *Преспа*. Сведенията от похвалното слово представляват особен интерес и от тях узнаваме, че мястото, към което се бил насочил конвоят, се нарича *Юстинианова провинция*. При преминаването на някаква река частица от мощите на свети Икумений паднала от ценната урна, без обаче това да е забелязано от воина, конвоиращ товара и попаднала в шубраците (Похвално слово, както и на стр.28).

Овчар, който често пасял на това място овцете си, познавал добре местността и знаел, че там земята е безводна, бил изумен при вида на извиращата свежа и годна за пиене вода. И понеже животните му били жадни, той първи вкусил от водата, напоил ги, очертал мястото и след това го почистил от пръстта. Похвалното слово впрочем уточнява, че това не било лесна работа, защото земята наоколо била обрасла с много диви растения. Тогава забелязал светите мощи. Младежът побързал да отиде при владиката, който по-късно извадил мощите от бликащите води, положил ги в църковна утвар, която поставил “върху своята глава”, като заявил, че става дума за мощите на свети Икумений и отново припомнил събитията, свързани със завладяването на града. Веднага след това благонравният епископ побързал да върне обратно мощите в черквата на *Трикала*. Местността, където били открити мощите, оттогава била наречена “*Миро*”.

От този разказ следва, че веднага след отстъплението на *Самуиловата войска*, в завладените градове небили оставяни гарнизони, защото едва ли ще да е било лесно на епископа да върне обратно частиците от мощите на светеца в *Трики*. Един друг извод, който следва от сведенията, съдържащи се в похвалното слово, че свети Икумений, освен с известните си чудеса, споменавани по време на *Първия събор* в *Никея* (споменава се за бликнал и стекъл се по главата на Арий порой от води), по всичко изглежда, не само приживе, но и след своята смърт, бил мироточив като свети Ахилий. В противен случай едва ли местността, където били намерени мощите му, населението би нарекло “*Миро*” .

Не трябва, също така да има съмнение, че селището, в което били отнесени всички трофеи, мощите и отведени пленниците се намирало близо до *Хераклия Пелагонийска*, *Юстинианова провинция* (епархия), тоест, едно селце близо до *Вутелион* (днешна *Битоля*), което селище всъщност била *Преспа*.

Не отговаря на истината твърдението, според което, освен мощите на свети Икумений, от *Трики* Самуил заграбил и мощите на един друг светец – свети Диодор [204]. В цитата на Георги Кедрин (*Бонско издание*, II, стр. 436, 3-11) освен че: “Пренесъл и мощите на свети Ахилий, епископ на *Лариса*, присъствал на *Първия голям събор* и на Ригиний Скопелски и Диодор от *Трики* в Преспа, където се намирали неговите дворци”, се говори, че на *Първия вселенски събор* взел участие, освен свети Ахилий и свети Ригиний, и Диодор от *Трики*. Мощите, които Самуил пренесъл от *Трикала* били на свети Икумений.

От този цитат става ясно, че свети Ахилий е взел участие в работите на *Първия събор* в *Никея* през 325 година, както и че светецът, според автора на житието, извършил голямо чудо, предизвиквайки “извирането на елей изпод камъка”, с което изобличил арианите. Узнаваме също така и за факта, повторен от Кедрин, че на *Събора* са присъствали и епископите на *Трики* Диодор [206] и на *Скопелос* Ригиний.

Защо обаче Кедрин, когато говори за отнесените мощи на чудотвореца свети Ахилий в *Преспа*, сред епископите, взели участие във *Великия събор* в *Никея* (250 според Евсевий, 300 според Сократ и 320 според Созомен, но по всяка вероятност свидетелството на Теодорит и Атанасий Велики, които споменават за 318 отци, отговаря на истината) споменава само Ригиний и Диодор?

Обяснение, според което Кедрин искал да каже, че заедно с мощите на свети Ахилий са били пренесени и мощите на свети Ригиний от *Скопелос* и на свети Икумений от *Трики*, не е лишено може би от основание.

Но както вече видяхме, според наложилите се напоследък становища, през IV век Икумений не е бил епископ на *Трики*. Съществувал е обаче друг Икумений, епископ на *Трикала* в края на X век. Похвалното слово на архиепископа на *Лариса* Антоний се е запазило в два ръкописа: под N 66 в оксфордската библиотека Aedis Christi и в Кодекса 571 (от 15-ти век) в манастира *Ивирон* (*Света гора*) [207]. Антоний, който е писал през XIV век [208], се позовал на традицията, която в случая – според онези, които са се занимавали специално с това [209] – е безспорна [210]. Подробните обаче обяснения в Похвалното слово по отношение на свети Икумений, писано през XIV век, особено споменатата топонимия (цитирана е провинция *Юстиниана*), както и перипетиите по пренасянето на мощите, смятам, че са достоверни – нещо, което се потвърждава и от съвременни на събитията текстове. Уводът на Словото може да е бил прибавен през XIV век, когато от житието на свети Ахилий било установено участието му в *Никейския събор*, защото мощите на Икумений имали същата съдба. Не трябва да забравяме, че авторът на Похвалното слово е бил архиерей, при това на *Лариса*.

След като приехме, че мощите на свети Икумений са били пренесени в *Преспа*, заедно с мощите на свети Ахилий, то тогава останките от третия скелет, открити в гроба от дяконикона в базиликата, по всяка вероятност са принадлежали на свети Ригилий. За съжаление, не е възможно да бъдат идентифицирани трите възстановени скелета.

На това място ще трябва да отбележим, че на стенописа, чиито оскъдни фрагменти се съхраняват над североизточния стълб от северния ред, точно срещу мястото, където се намирал иконостасът, разделящ някогашния олтар, са изобразени един срещу друг двама, благославящи в цял ръст йерарси [211]. Доказахме, позовавайки се на старо свидетелство и на останките от надписа, че десният е свети Ахилий, а левият би могъл да бъде свети Икумений или свети Ригиний [213].

Споменатите византийски текстове и особено виенският Кодекс U, допълващ текста на Скилица (Кедрин) [214], доказват, че базиликата била изградена със заповед на Самуил, за да подслони взетите след завладяването на *Лариса* [216] и пренесени в *Преспа* мощи – там, където са неговият дворец, временната му столица и нетрайната му патриаршия.

Актът на заграбването на мощите на свети Ахилий е имал особено политическо значение, понеже прекомерните амбиции на Самуил биха били лишени от съдържание, ако той не беше успял да създаде определени предпоставки да бъде признат официално и като държавен глава. Една от тези предпоставки било наличието на автокефална църква с независим патриарх. След известните си митарства, патриарх Герман (или Гавраил), се установил най-сетне във временната столица на остров *Преспа*. В онези години обаче останалите столици, като например *Константинопол,* имали за свои небесни покровители и нетленни съюзници светци, чиито мощи се радвали на особена почит.

Солун разполагал с мощите на мироточивия свети Димитър, чиято слава като покровител и защитник на града била широко разпространена сред славяните. *Лариса* се намирала под закрилата на мощите на друг светец-чудотворец – свети Ахилий Мироточиви. *Трики* имала за свои покровители светите Икумений и Диодор. Самуил си бил поставил за цел да се сдобие с мощи и когато успял да постигне това, ги изпратил, придружавани от стража, на острова в *Малкото Преспанско езеро*.

Освен това формата на черквата трябвало да символизира особеното ѝ положение на митрополитски и патриаршески храм, на център и глава на независима от опеката на *Византийската църква* и *Патриаршия* автокефална църква. Избраният вид бил базилика и имал същата форма, като митрополитските храмове в *Солун*, *Сервия*, *Верия* и, със сигурност, в *Лариса* и *Серес*. При това, в олтарната апсида било обособено място, където заседавал *Епископатът* и където се намирал тронът на самия духовен глава – *архиепископ* или *патриарх*. Освен това, съхранилото се наименование на базиликата е още едно доказателство за особената почит на Самуил към свети Ахилий, запазена впрочем и в днешно време сред местните жители, въпреки че преди започването на разкопките храмът представляваше купчина руини. Наименованието на базиликата е съхранено и в текста на Скилица, където са упоменати причинените от наемническите войски на Алексий Комнин разрушения (1071/72) [219]: "...разграбен и тамошният храм (този в *Преспа*), съграден на името на свети Ахилий...." [220].

Обобщавайки данните, върху които градим своето твърдение, стигаме до убеждението, че останките, които бяха открити в гроба от дяконикона, представляват търсените от нас свети мощи. Бихме искали да уточним, че след последните изводи, пристъпихме с помощта на всичките налични научни средства към по-нататъшни изследвания и установихме, че действително купчината кости, положени в специална урна в дяконикона, принадлежат на три скелета. Причините, които ни наведоха на тази мисъл са следните:

1) Южната конха, образувана от рамото на вписания кръст в основите на дяконикона още при самото изграждане на голямата базилика,

била предназначена за гроб. Доказателството за това наше твърдение са: а) плочите покрай зида, покриващи целия под на дяконикона, са отстояли още от самото начало на строежа на разстояние 0.50-0.55 м от южната стена [221] б) трите пласта стенописи в този участък на паметника достигат на определено разстояние от нивото на пода, не винаги еднакво, защото при всяко повторно, след настъпили разрушения, възстановяване на гроба се променяла по всяка вероятност и тяхната височина (приблизителна разлика 0.10-0.18 м). От тази линия надолу вътрешността на гроба беше неизмазана, нямаше дори и т.н. хастар, предварителната основа, върху която обикновено се полагала специалната мазилка за стенописа [222]. Тези наши констатации доказват, че на това място винаги е имало един гроб във вида приблизително на гроба, в който окончателно са били извършени последните погребения в дяконикона.

2) Този гроб бил предназначен да съхранява мощите на свети Ахилий Мироточиви – покровител на *Лариса*, на покровителя на *Трики* – чудотвореца свети Икумений и на свети Ригиний Скопелски.

3) Доказателство за това, че мощите на свети Ахилий и на останалите светии още от началото са били тук, представлява надписът върху ъгловия камък от гроба [223], който във всеки случай би трябвало да бъде покрит със замазка. Този, който го е направил, може би във вид на съкровена молитва в този ъгъл на храма, е знаел, че на това място предстои да бъдат положени светите мощи.

4) Едно друго доказателство, че тук се намирала урната със светите мощи, е наличието на множество монети, чието поставяне представявало специфичен обичай. Подобни предмети в останалите погребения от вътрешността на базиликата не бяха открити [224].

5) Полускъпоценните камъни изглежда са украсявали ценни предмети, може би кръстове, или пък са представлявали част от украсата на ковчежето с мощите в една по-ранна форма. Това, че са се запазили след толкова много грабежи, доказва наличието на богатства, украсяващи мощите. Малкото сферично копче представлява със сигурност аксесоар от свещенически одежди [225].

6) И останалите описани находки, като например ствола на кръста и сребърните верижки, представляват доказателства за извършваните тук поклонения.

7) С описаните от нас отвори в погребалната плоча доказахме, че те били използвани като специални фунии или пък за извършването на погребални обреди [226].

8) Фактът, че купчината от кости бе намерена в саркофаг, доказва, че това не е обичайно погребение. В случая става дума за мощи, чието място в дяконикона на една средищна базилика, не е лишено от смисъл.

9) Ако е ставало дума за погребението на обикновен смъртен, то тогава саркофагът би бил поставен заедно с останалите официални саркофази, които открихме в страничния южен кораб, поне в нартекса на базиликата.

10) Дори и легендите, съхранени до днешен сред местните жители, че на това място в базиликата, заедно с владишкия си жезъл, бил погребан свети Ахилий, представляват един допълнителен елемент от спомена за извършваните някога тук поклонения.

Освен изложените от нас причини, които потвърждават една безспорна научна теза и доказват, че действително в гроба от дяконикона в базиликата *Свети Ахилий* бяха намерени мощите на светците Ахилий, Икумений и Ригиний, взети от Самуил, положихме всички усилия през целия този период, последвал тяхното намиране, да открием и други научни доказателства в подкрепа на недвусмислената идентификация на тези мощи, успоредно с научното обработване и изследване на археологическите и историческите данни.

Въпреки разочарованието ни от предишни наши усилия при датирането на някои находки от разкопките на *Свети Ахилий* [227] посредством метода С 14, продължихме своите проучвания в редица специализирани лаборатории. След Inernational Atomic Energy Agency (Vienna, Kaerntnerring, Austria), която ни отговори на 9 октомври 1967 година, потърсихме помощ от С 14 Dating Laboratory при Стокхолмския университет (Stockholm Universitet, Osteologiska Forsknigslaboratoriet), от който получихме отговор на 19 декември 1967 година. И най-накрая лабораторията Isotopes Inc. Westwood Laboratories (50 Van Buren Avenue, Westwood, New Jersey 07675), която беше така любезна да ни предостави нужната информация и се съгласи да пристъпи към експериментални изследвания с определено количество кости от гроба в дяконикона (отговор от 26 октомври 1967 година). Продължихме кореспонденцията си и уточнихме множество технически детайли, относно количеството, което трябваше да изпратим, както и хонорара за предстоящата работа (12.12. и 15.12.1969). На 19.06.1970 г. получихме отговор, че са пристигнали изпратените от нас 250 грама кости и костен прах, в

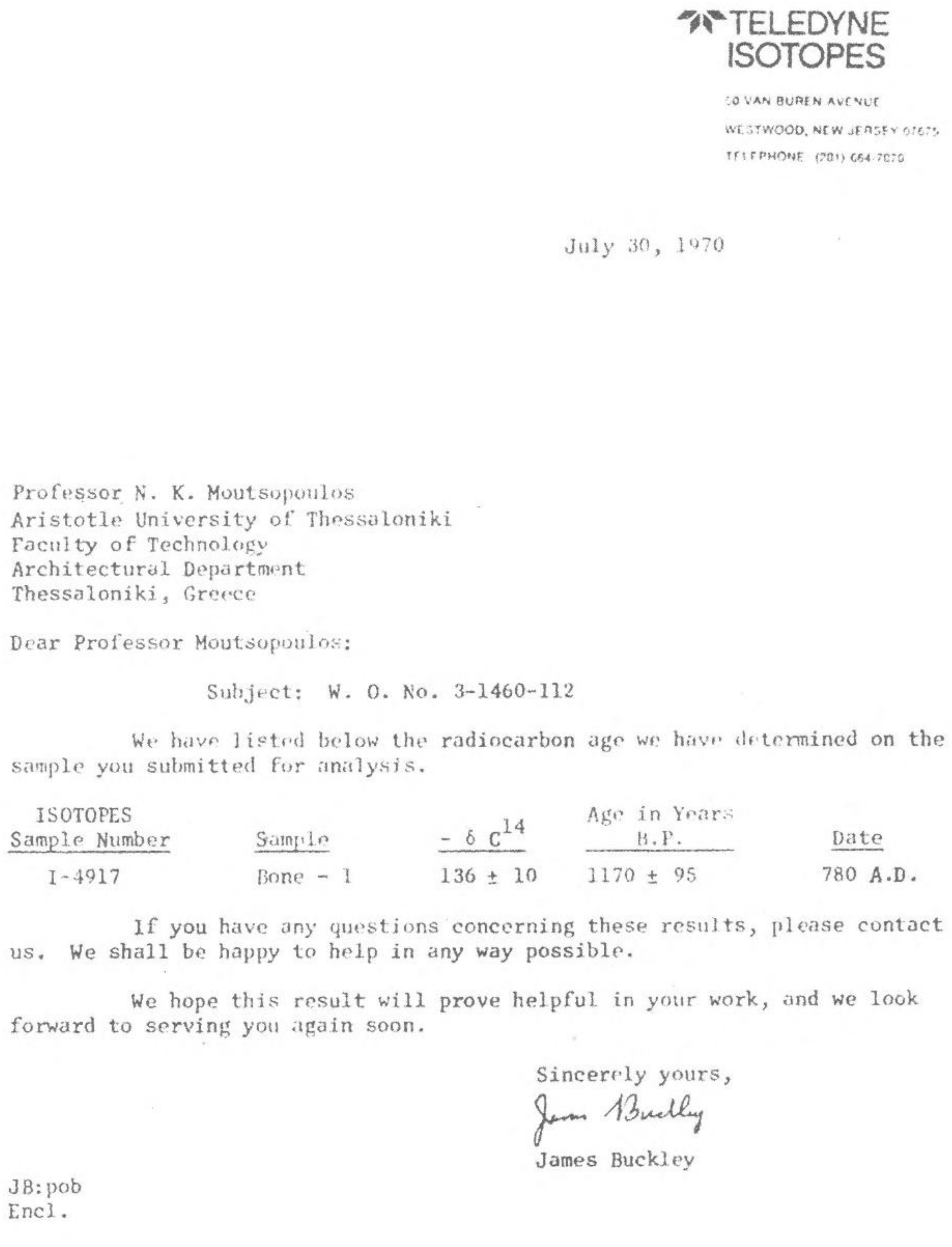

TELEDYNE
ISOTOPES

50 VAN BUREN AVENUE
WESTWOOD, NEW JERSEY 07675
TELEPHONE (201) 664-7070

July 30, 1970

Professor N. K. Moutsopoulos
Aristotle University of Thessaloniki
Faculty of Technology
Architectural Department
Thessaloniki, Greece

Dear Professor Moutsopoulos:

Subject: W. O. No. 3-1460-112

We have listed below the radiocarbon age we have determined on the sample you submitted for analysis.

ISOTOPES Sample Number	Sample	$-\delta C^{14}$	Age in Years B.P.	Date
I-4917	Bone - 1	136 ± 10	1170 ± 95	780 A.D.

If you have any questions concerning these results, please contact us. We shall be happy to help in any way possible.

We hope this result will prove helpful in your work, and we look forward to serving you again soon.

Sincerely yours,

Jim Buckley

James Buckley

JB:pob
Encl.

114. Документът от института в Ню Джърси с резултатите от извършените с С 14 изследвания на взетата костна проба (мощи) от гроба в дяконикона (*30 юли 1970 година*)

който се споменаваше, че след шест седмици ще получим и окончателния отговор, относно датирането им. Беше ни съобщена и стойността на лабораторните изследвания.

На 30 юли 1970 г. ни бяха известени резултатите от анализа: Пробата от изследваните кости бе датирана отпреди 1170 години, с известни отклонения от 95 години, тоест пробата бе датирана в периода от 705 – (800) – 895, като в крайна сметка окончателно се спряха на датата 780 г. сл. Хр. (ил. 114).

Въпреки всичките резерви, които може да съществуват по отношение на този метод, изследващ находки, които във времето не отстоят особено много от днешната епоха, това че известният с възможностите си в областта на изотопното датиране на археологически находки научен институт Teledyne Isotopes поема отговорност при определянето на хронологичните граници на останките от скелетите, с отклонение от порядъка ± 95 години за време преди 1170 години (времето на проучванията е 1970 год.) т.е. около 780 години, доказва, ако не друго, то поне че става дума за предмет (= свети мощи), който е бил пренесен и положен в базиликата. Според историческите свидетелства, а и според архитектурните данни, тя била изградена в периода между 986 и 990 година сл. Хр. Разбира се, споменатият период не отговаря на годините, в които са починали светците Ахилий [228] и Ригиний, които, както знаем, са участвали в *Никейския събор* през 325 година. Ако обаче отчетем факта, че сред въпросните кости са били и тези на свети Икумений, който според последните научни открития е живял през X век, то споменатата по-горе дата може съвсем убедително да бъде преместена до долната допустима хронологична граница, която обаче бихме приели като един вид terminus, т.е. годината 780.

По-нататъшните проучвания са невъзможни, защото не само не знаем в какво точно състояние са били пренесени мощите на светците в *Преспа*, но и какво е останало от тях след поругаването им от нормандците през 1071-1072 година и на последно място, какво точно количество от костите на всеки светец се е съдържало във взетата проба.

Този наш извод, както и всички останали находки, които подробно описахме в един по-ранен етап на нашите изследвания [230] доказват, че становищата, формулирани писмено в миналото от автори, които не само че не познават въобще проблема, но и не взимат под внимание моите публикации, твърдейки, че, видите ли, ставало дума за гроба на стратега Кекавмен или на друг византийски сановник, са необосновани и че в случая става дума за мощите на свети Ахилий, придружени в далечния си гроб – преспанската базилика – от мощите на светците Икумений и Ригиний.

С тези последни бележки приключват и полаганите от нас усилия за изясняването на този голям проблем – гроба от дяконикона и светите мощи, пренесени приблизително през 985/6 години от *Лариса* и *Трикала* в *Преспа*. От тук насетне нека други поемат отговорността за тяхната идентификация.

Мощите, взети от Самуил по време на неговия поход в *Тесалия* и особено тези на свети Ахилий, са били положени в дяконикона на базиликата в място, което наподобява от само себе си саркофаг. В този участък от храма насипът достигаше на много голяма височина.

Формата на саркофага на светеца от *Лариса*, достигнала до нас, не е първоначалната, а тази, която е получена след опустошенията и поругаването на ранния гроб от нормандските византийски наемници, които през първата година на управление на Михаил VII Дука Парапинак (Скилица / Кедрин, *Бонско издание*, стр.714) са били изпратени по тези места, за да потушат въстанието на Константин Бодин (Константин, наречен Бодин), преименувал се на Петър и както ни го описва Скилица:

"Алеманите и франките (родени на запад) пристигнали в страната, прочиствайки намиращите се в *Преспа* останки от двореца на българите, разрушавайки намиращият се там на името на свети Ахилий храм..." (Скилица/ Кедрин, *Бонско издание*, стр.718,22,719).

След дългогодишни и прецизни изследвания на мощите от научна комисия, съставена от университетски преподаватели и духовници, гръцката църква ги призна за автентични и ги пренесе с подобаващ ритуал в *Лариса* в навечерието на деня на покровителя на града (15 май) в присъствието на *Светия синод* на *Еладската църква* и ги положи в едноименния храм в *Лариса* [231].

БЕЛЕЖКИ :

---

[131] Вж. Е.Е.П.Σ., τ. Δ΄, стр.187

[132] Вж. A.A.Vasiliev, "*The historical significance of the mosaic of saint Dmetrius at Sassoferrato*", D.O.P., 5, 1950, ил.49-52.

[133] Вж. M. Οικονομίδου, Νομισαμτική Συλλογή Αθηνών 1969, εκ των *Χρονικών* του «*Αρχαιολογικού Δελτίου*», τόμος 25 (1970), стр.8

[134] Относно погребалните обичаи на византийците, Φ. Κουκουλέ, «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», Ε.Ε.Β.Σ., τ. 16, 1940, стр.13, и Γ.Κ. Σπυριδάκη, «*Τα κατά την τελευτήν έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών*» Ε.Ε.Β.Σ., τ. 20, 1950, стр.75 и сл.

[135] Вж. Α. Φυτράκη, цит.съч., стр.95: "*Τρύπημα μικρόν ανεφάνη*".

[136] Вж. Λεξικόν των Αγίων Πάντων της ορθοδόξου Εκκλησίας, υπό Β.Δ. Ζώτου Μολοττού, Αθήναι, 1904. (Речник на всичките светии на православаната църква, с автор *В.Д. Зоту Молоту*, изд. *Атина*, 1904), според който: Ахилий. Преподобни, епископ на *Лариса* по време на *Първия никейски събор*, 325 г., сред 318-те богоносими отци, борил се срещу арийската ерес, след това дошъл в *Лариса*, през 331 създал местен съвет (синод от 24 тесалийски епископи), бил въздигнат за митрополит на цяла *Тесалия II*, защото за първи по ранг било прието за тесалийски да се смята *митрополитът* на *Верия*, чиято титла се изписвала като „*митрополит* на *Солун* и *Горна Тесалия*". През целия си живот при управлението на Константин Велики громял храмове на идолопоклонниците и строял християнски черкви, чудотворец за вярващите, прогонвал от човеците зли духове и демони, вършел и много други чудеса и починал в мир. Светите му мощи, които били нетленни, са представлявали за жителите на *Лариса* истинско съкровище до 1000 година сл. Хр., когато славяни или сърби, завладели *Лариса* и поругали храма и пренесли светите мощи в столицата им *Преспа*, която се намирала сред езерото *Дреново*. Нямаме сведения каква е по-нататъшната съдба на чудотворните мощи. Храмът, чийто празник бива чествуван на всеки 15 май в *Лариса*, бил повторно изграден. L.Ducheshe, "*L'Illyricum ecclésiastique*", B.Z., t. 1,.1892, стр. 537, и сл.

[137] Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας «Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου», αρ.35, Θεσσαλονίκη 1960, стр.64.

[138] Ο βυζαντινός ναός του Αγ. Αχιλλείου της Πρέσπας και οι βουλγαρικαί περί ιδρύσεως τούτου απόψεις, Π.Α.Α. (= *Πρακτ. της Ακαδημίας Αθηνών*) τ. 20, 1945, стр. 13.

[139] пак там, стр.65.

[140] Бонско издание II, стр.436, 3-11.

[141] Вж. Кодекса U, fol.14v., 27 I Bozidar Prokić, *Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes* (codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV) и т.н., *München* 1906, стр.29.

[142] Вж. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, пак там, стр.3.

[143] С уточняването на хронологията на завладяването на *Лариса* и точната дата на изграждането на базиликата *Свети Ахилий* ще се занимаваме в друг наш научен труд.

[144] *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Πέστη 1836, стр.177.

[145] Относно чудесата на свети Димитър, вж. Migne, P.G., t. 116. Franjo Barisić, Cuda Dimitrija Solunskog kao Istoriski Izvori "Чудесата на Димитър Солунски като исторически извори", *Белград*, 1953, превод И. Тарнаниди, подробен увод от *Дружеството за македонски изследвания*, *Институт за проучвания на Балканския полуостров*, Славянски отдел, N 35, *Солун*, юни 1967 г., стр. 1 и сл. и Δημοκρατίας Ηλιάδου, «Ο Άγιος Δημήτριος και οι Σλάβοι», *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄Αθήναι 1958, стр. 132: "Третата книга, на друг анонимен автор, включва различни текстове: III. Падането на Солун под властта на Сарацините, срещата на светците Димитър и Ахилий в долината *Темпи*, стихове 1387-1394".

[146] Иван Гоцев, *Старобългарски глаголически надписи на кирилица от IX – X век*, *София*, 1961, стр. 106, ил. 83, 1, 6а, 6б, 139, 140.

[147] Кедрин, *Бон*, т. II, стр. 436: "*..и много крепости завзел (Самуил), сред които най-важната била Лариса, чиито жители преселил във вътрешността на България...*"

[148] Относно съществуването на кръстове, служещи за закрила от влиянието на лукави духове, вж. Δ. Πάλλα, *Άρχαιολογική Έφημερίς*, 1950-51, стр. 167, както и съответната библиография.

[149] Вж. B. M. C. *Coins of the Turks*, Class XXVI, стр. 46, N 89.

[150] Вж. Ν. Μουτσόπουλος, «*Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχίλλειο*», Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄Θεσσαλονίκη, 1965, стр.111.

[151] Т.22, 1967, стр.8,9.

[152] А.Δ., пак там, стр.8.

[153] Вж. Mando caramessini Oeconomides, "*contribution à l'étude de la Numismatique bizantine du XIIIe s.*"; revue Numisamtique, том IX (1967) стр. 252-264, + Pl. XL-XLIII, no. 24.

[154] Вж. Mando caramessini – Oeconomides, *Revue Numismatique*, t. IX, 1967, p.253, Pl.XLI, no 11-13, XLII, no 19,20,23,XLIII, no. 24.

[155] *Revue Numismatique*, цит. съч., XLII, no.23

[156] пак там, стр.253.

[157] Ν. Κ. Μουτσόπουλος , ΕΕΠΣ, τ. Δ΄, 1969, стр. 158-192. От същия ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, 1971, стр. 1971-72, стр. 371 и сл.

[158] Βίκτωρος Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήναι, 5. 1974, стр.421 и сл. Κ. Δουκάκη, Ο Μέγας Συναξαριστής, Μακ. Εκδ. 2α. стр. 152 и сл.

[159] Δημ. Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχίλλειος Λαρίσης*, Αθήνα 1990, стр.97.

[160] Βασίλειος Ψευτογκάς, «Μακεδόνες Άγιοι. Ο Άγιος Αχίλλειος», *Μακεδονική ζωή*, τ. 2 Ιούλιος 1966, стр.45.

[161] Β.Δ. Ζώτου Μολοττού, *Λεξικόν των Αγίων Πάντων της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 5 1974, стр. 421-422.

[162] Βίκτωρος Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 5 1974, σ.421-422.

[163] Σ.Γ. Γουλούλης, «Ο τάφος του Αγίου Αχιλλείου και η τιμή των *λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.». Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου*, Λάρισα, 1985, стр.239.

[164] Δημ. Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχίλλειος Λαρίσης*, Αθήνα 1990, стр. 110.

[165] Chr. Loparev, "Описание некоторих греческих житий святих" *Византийский временик (рус. ез.)*, IV, 1987, Amsterdam 1963, стр. 363-364.

[166] Важни са сведенията на архимандрит Христофор Ктена: "Τα κειμηλιαρχεία της εν Αγίω Όρει Άθω ιεράς Μονής του Δοχειαρίου», Ε.Ε.Β.Σ., τ. Ζ΄, 1930, стр. 121: Λείψανον Αγίου Αχιλλείου εντός σταυροθήκης 0,23χ0,23».

[167] Δημ. Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχίλλειος Λαρίσης*, Αθήνα 1990, стр. 128.

[168] V. Petković, *La peinture Serbe du Moyen – Âge*, Belgrade 1934, стр. 57, R. Kamanu –Mc Lean, M.Kallensleben, *Die Monumental malerei in serbien und Makedonien von 11 bei jahrs 14. Jahrh.* Giessen 1963, 22, ил.12, 26, 27, табл. 18, Σ.Γ. Γουλούλης, «Ο τάφος του Αγίου Αχιλλείου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.», *Πρακτικά του Α΄ Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου*, Λάρισα 1985, стр. 238 и заб. 131.

[169] Βίκτωρος Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. Ε΄, Μάιος 2, 1962, стр.413.

[170] Ανδρ. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σέρβίων*, Αθήνα 1957, стр.86.

[171] Αναστ. Ν. Δάρδας, *Τα μοναστήρια των Μητροπόλεων Σισανίου και Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη, 1993, стр. 96.

[172] Αναστ. Ν. Δάρδας, цит. съч.,стр. 286.

[173] Αναστ. Ν. Δάρδας, пак там, стр. 55.

[174] Αναστ. Ν. Δάρδας, пак там, стр. 319.

[175] Αναστ. Ν. Δάρδας, пак там, стр. 357.

[176] O. Zoeckler, "Oikumenios", *Realencyclopädie für protestantische Theologie und Kirche,* 3,14,1930, стр. 304.

[177] Niko A. Bees, "Zur Schriftschellerei des Antonios von Larissa", *Byzantinisch-Neugriechesche Jahrbücher*, XII, Athens, 1935-1936, стр. 301, 302 Ηλίας Μουτσούλας, «Οικουμένιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ.9, Αθήνα 1966, статия 877, 878. Josef Schmid, "*Oecumenios der Apaokalypsen – Ausleger und oekumenies der Bischof von Trikka*", Byzantinisch-Neuriechische Jahrbrucher, t. XIV, Athen, 1938, стр.322.

[178] Josef Schmid, "*Oekumenios der Apokalipsen-Ausleger und Oekumenios des Bischof fon Trikka*", *Byzantinisch-neugrichische Jahrbücher*, t. XIV, Athens 1938, стр. 323

[179] *Μητροπολίτου Λαρίσης-Τρίκκης Αντωνίου Εγκώμιον εις τον Άγιον Οικουμένιον,* επιμέλεια Γ. Παπαγεωργίου –Εράλδυ, Αθήνα, 1958 (стр.8-9, 28-29).

[180] Μητροπολίτου Λαρίσης – Τρίκκης Αντωνίου, стр.9

[181] Μητροπολίτου Λαρίσης – Τρίκκης Αντωνίου, *Εγκώμιον εις τον Άγιον Οικουμένιον*, επιμέλεια Γ. Παπαγεωργίου-Εράλδυ, Αθήνα 1958 (стр.8-9, 28-29).

[182] Δημ Σοφιανός, *Ο Άγιος Αχίλλειος Λαρίσης*, Αθήνα 1990, стр.106.

[183] Δημ Σοφιανός, .. стр. 131, заб. 106

[184] Αδ. Μάντζαρης, *Μεγάλη ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Πυρσός, τ. ΚΓ΄, стр. 314.

[185] Α. Ορλανδός, «Η Μονή της Κάτω Παναγίας», ΑΒΜΕ, τ.Β΄, 1936, стр. 85, ил.17.

[186] Βίκτωρος Ματθαίου, *Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ. Ε΄, 2, 1962, стр.413.

[187] Ε.Γ. Πεντελάκης, «Άγιος Ρηγίνος, ΜΜΕ, Πυρσός, τ.ΚΑ¨, стр.128

[188] Βίκτρως Ματθαίου, *Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, τ.Β΄, Φεβρουάριος 2, 1955, стр.396, Κ. Δουκάκη, Ο Μέγας Συναξαριστής, τ.6, Φεβρουάριος, Αθήνα, 1958, стр.318.

[189] Μηναίον Φεβρουαρίου ΚΕ΄, стр. 240.

[190] Μηναίον Φεβρουαρίου, цит. съч., стр. 240. Βίκτωρος Ματθαίου, *Μέγας Συναξαριστής*, τ.Β΄, Φεβρουάριος, 2, 1955, стр. 398.

[191] Κ.Ζ.Λιβανός, «Οι Βόριοι Σποράδες», *Εβδομάς*, περίοδος Β΄, τ.Ζ, Αθήναι, 1890, φυλλ.30, стр. 2.

[192] Κ.Ζ. Λιβανός, цит.съч., стр.2, Ε.Γ. Παντελάκης, «Άγιος Ρηγίνος», ΜΜΕ Πυρσού, τ. ΚΑ΄, стр.128.

[193] Κ.Ζ.Λιβανός, цит. съч., стр.2.

[194] Ε.Γ. Πεντελάκης, Ρηγίνος, Μ.Ε.Ε. *Πυρσού*, τ. ΚΑ΄, стр.128

[195] Ρξθ΄, стр.65.

[196] пак там, стр. 363-364.

[197] Βόννης, ΙΙ, σ.436, 3-11.

[198] Вж. Codex U, fol.14v, 27, "Bozidar Prokić", *Die Zusätze inder Handschkrift des Johannes Skylitzes* (Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV, München, 1906, стр. 29.

[199] Вж. Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, стр.3.

[200] Иван Снегаров в "Преспа, както я вижда един гръцки археолог" (*Известия на Института за история)*, т. II, *София*, 1962, стр.243) пише: "една голяма част от жителите ще трябва да не са били гърци, а славяни (в *Тесалия* и в самия *Пелопонес* са живеели войнствени славянски племена). Поради тази причина Самуил им имал доверие и ги приел в своята войска".

[201] Byz. Vremenik, t.IV, 1897, стр. 363-364 и Fontes Historiae Bulgaricae, стр. 7.

[202] Кедрин, Бонско издание II, стр. 436.

[203] Εγκώμιον, цит. съч., стр.28.

[204] Θ.Φ.Παπακωνσταντίνου, άρθο «Μακεδονία» (ιστορία), Μ.Ε.Ε. Πυρσού, ΙΣΤ΄, σ. 511

[205] Κ. Δουκάκης, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, Μάιος, стр. 154, 155.

[206] Вж.Γιαννοπούλου, «Επισκοπικοί κατάλογοι Θεσσαλίας», *Παρνασσός*, τ.Ι, 1914, σ.2970302, τ.ΙΑ΄, 1915, σ.172-174, *Θεολογία,* τ.ΙΙ, 1935, σ.21-31.

[207] Εγκώμιο, επιμέλεια, Ν. Παπαγεωργίου, цит. съч., стр.304 и сл.

[208] M. Le Quien, Oriens Christianus II, стр. 103 и сл. Εγκώμιον, σ.314.

[209] Ηλίας Μουτσούλας, Οικουμένιος, λ., *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδια*, τ.9, Αθήναι 1961, σ. 877

[210] Традицията, според която епископ Икумений съставил паметната бележка към *Апокалипсиса* на Йоан, се основава на синопсиса на *Апокалипсиса* от X век. С тази разлика, че авторът на творбата отъждествява Икумений с разказвача. Среща се обаче и на други места в Новия завет името на епископа на *Трики* Икумений. Някои учени отъждествяват споменатия епископ на *Трики* с монофизита Икумений от VI век. Вж. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδια*, τ.9, σ.878.

[211] Ν. Μουτσόπουλος, *Ε.Ε.Π.Σ.*, τ.Δ΄, 1969, πιν.76-77.

[212] пак там, стр.119, ил.28.

[213] пак там, стр.121.

[214] Кедрин, *Бон*, т. II, стр.436, U fol.14v, 27, Bozidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift den Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. Graec., LXXIV, *München,* 1906, стр.29, 12.

[215] Вж. G. Schlumberger, Βασίλειος ΙΙ, τ. Β΄(εκδ.Μαρασλή), σ.322.

[216] Кедрин, *Бон*, т.II, стр.436, 7. Вж. Кекавмен, *Стратегикон*, B. Wassiliewsky – V.Jernstedt, *Amsterdam,* 1965, стр.65.

[217] Вж., цит. съч., стр.278, 279, заб. 185-193. Α. Ξυγγόπουλος. *Τα μνημεία των Σερβίων*, εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου Αίμου, αρ.18, Αθήνα 1957, σ. 64, където споменава следното: "Старият базиликален тип се използва действително през XI-XII век, дори и по-късно, при средищните храмове, като продължение може би на раннохристиянската традиция или пък е бил повече уважаван. В Тесалия, Македония и на други места повечето стари митрополии са от базиликален тип". (вж. Millet, *L' Ecole gresque dans l'architecture Byzantine*, Paris 1916, стр.15, Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α΄, Αθήνα 1962, σ.319). Както и базиликата *Света София* в *Охрид* (Теофилакт, *Живот и дейност*. Вж. Разказ за светия наш отец Климент, архиепископ български, Migne, P.G., том 126, стр. 1229, B. Filov, *Geschichte der Altbulgarishen Kunst*, *Berlin* und *Leipzig* 1932, стр.26,37.D. Bozković-K. Tomovski, "L'Architecture médiévale d'Ochrid", *Recueil de Travaux publies à l'occasion du Xe anniversaire de la fondation du Musée et dédiés au XIIe Congrés Intern.des Études byzantines*, Ochrid, 1961, стр.77. Djordje Stricević, «La rénovation du type basilical dans l'arshitecture ecclésiastique de pays centrales des Balkans au IX-XI siècles» en *L'Architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, Raports VII*, XII *Международен конгрес по византинистика в Охрид*, *Belgrade – Oshrid,* 1961, стр.187), катедралният

храм в *Сервия* (А. Ксингопулос, цит. съч., стр. 64), митрополитският храм в *Каламбака* (Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά βασιλικαί Μακεδονίας και παλαιάς Ελλάδος ΙΓ΄», Β.Ζ. τ.30, 1929, σ.568), двамата светии Тодори в *Серес* (Α. Ορλανδός, *Α.Β.Μ.Ε.*, τ.Ε', 1939-1940, σ.153), старата *Митрополия* в *Несебър* (Γ. Σωτηρίου, *Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας. Η Μεσημβρία του Ευξείνου*, τ.Α', Ιστορία υπό Μαργαρίτου Κωνσταντινίδου, Αθήναι 1945, σ.164), Вж. Ν. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλέιου», Δ.Χ.Α.Ε. (*Δελτίον της Χριστιαν. Αρχαιολ. Εταιρείας*), περίοδος Δ', 1964, стр.174.

[218] Бонско издание, стр.718, 719.

[219] D. Stricević, *La rénovation du type basilical*, стр.199

[220] Кедрин, Бонско издание, том II, стр.436.

[221] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, стр.181, ил. 43, табл. 59, т. Ε΄, стр.188, ил.21.

[222] Ε.Ε.Π.Σ., Τ.Δ΄, табл. 54-59

[223] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, табл. 54-59

[225] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, табл. 49-54, т. Ε΄, табл. 60-78.

[226] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, табл. 47, стр.164

[227] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, стр.66

[228] Годината на *Никейския събор* е известна – 325. Знаем също така, че свети Ахилий се завърнал в *Лариса* през 331 и в същата година бил проведен местен събор с участието на 24 епископи от *Тесалия*. И на последно място, със сигурност се смята, че свети Ахилий стоял начело на своето паство 35 години. Стъпили на тези сведения, можем да установим кога е починал, т.е. това се е случило приблизително през 335 година.

[229] Йоан Скилица, *Бонско издание*, стр.(718-719).

[230] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, стр.158 и сл.

[231] Вж. предишните броеве на вестниците, издадени в *Лариса*: *Ελευθερία*, 10.5.1970, 12.5.1970, *Ημερήσιος Κήρυξ*, 16.7.1970.

8. ГРОБОВЕТЕ В ЮЖНИЯ (ГРОБИЩЕН) КОРАБ – ГРОБ А, ГРОБ Б, ГРОБ В, ГРОБ Г

Южният кораб в базиликата *Свети Ахилий* беше силно затрупан (ил. 115, 116). Още по време на самото почистване на участъка между между светия олтар и дяконикона установихме, че самородната скала била съхранена и е послужила за основи на северната стена на дяконикона. Върху самородната, но сравнително рехава скала е стъпила не само стената на дяконикона, но и целият южен ред стълбове (ил.116, 117). Тази самородна скала стърчеше 0.40 м над нивото на южния кораб, като образуваше нещо подобно на праг или стъпало, което бе покрито по протежение на колоните с правоъгълни варовикови (бигор) плочи, по които личаха следи от перваз. По средата между 3-ия и 4-ия стълб имаше взидана една гладка антична колона. Нивото на южния страничен кораб е по-високо с 0.77 м от това на светия олтар. С други думи, установихме, че целият страничен южен кораб, заедно с дяконикона, се намират на по-голяма височина, следвайки по този начин естествения релеф на терена. Съвсем близо до южната външна стена бяха разкрити първоначално три гроба, които отбелязахме с буквите А, Б, В (ил. 118). Гробът В опираше в една чупка на южната стена. Гробовете А и Б бяха силно разрушени (ил. 119-122). И трите саркофага са били изградени с плочи от варовиков камък (бигор), подобно на тези, които покриват пода на средния кораб в базиликата. Този строителен материал също е бил взет от някой друг по-ранен паметник, защото върху него личаха и други резки, които нямат нищо общо с последното им предназначение. В участъка, където са били изградени гробовете, подовата настилка от страничния кораб е прекъсната – факт, който може да бъде обяснен по два начина: или че саркофазите са били поставени тук още от самото начало, тоест, става дума за един гробищен кораб, или пък че са били поставени на това място преди още да бъде настлан подът с плочи.

ГРОБ А

Саркофагът А е с размери: ширина 0.95, дължина 2.17 и височина 0.59 м. Гробът бе открит в много лошо състояние (ил. 119). По повърхността на плочата, която покриваше саркофага имаше следи от перваз и редица дълбоки отвори. Плочата, която покриваше дъното на гроба, е била поставена след като преди това е била част от декоративно антично пано (ил. 120). Във вътрешността на гроба не бяха открити кости от скелет.

ГРОБ Б

Саркофагът Б, чиито външни размери бяха следните: ширина 0.81, дължина 2.05 и височина 0.59 м, е бил изработен по същия

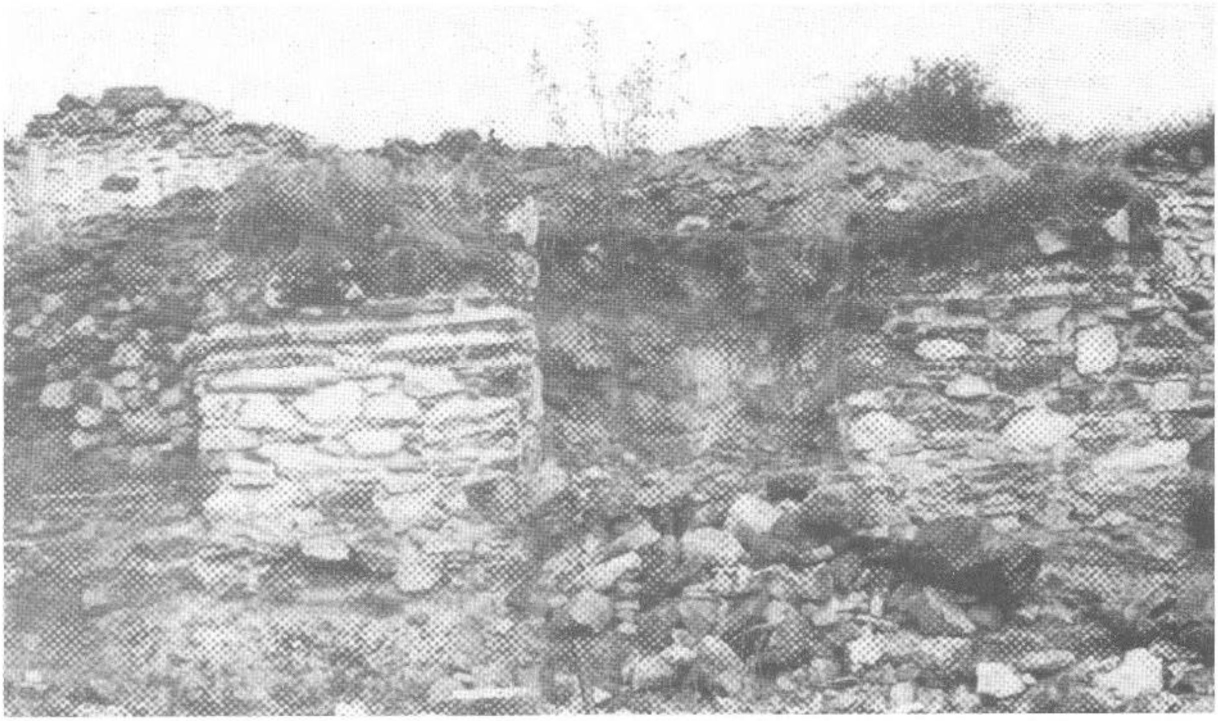

115. Състояние на южния кораб (*гледано от средния*) преди разкопките

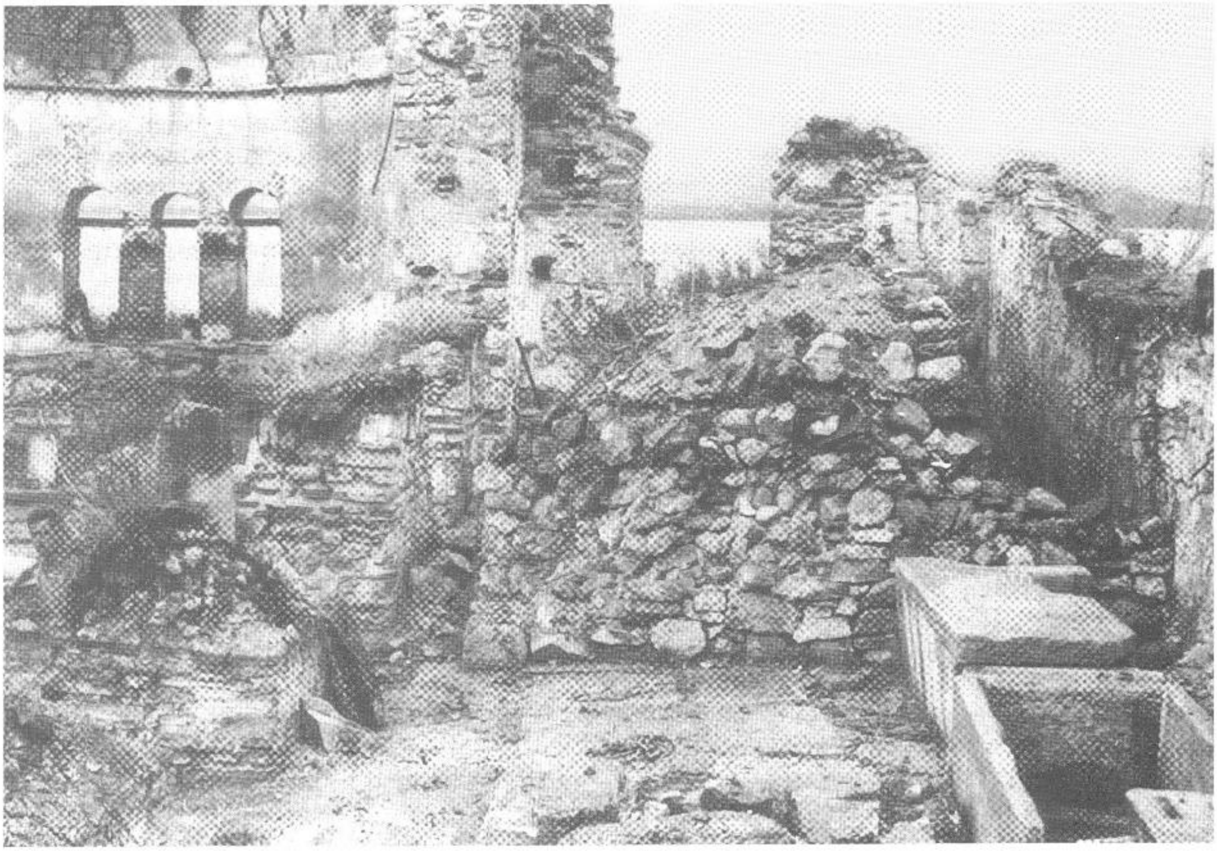

116. Южният кораб по време на разкопките (*Вдясно се виждат двата първи саркофага.*)

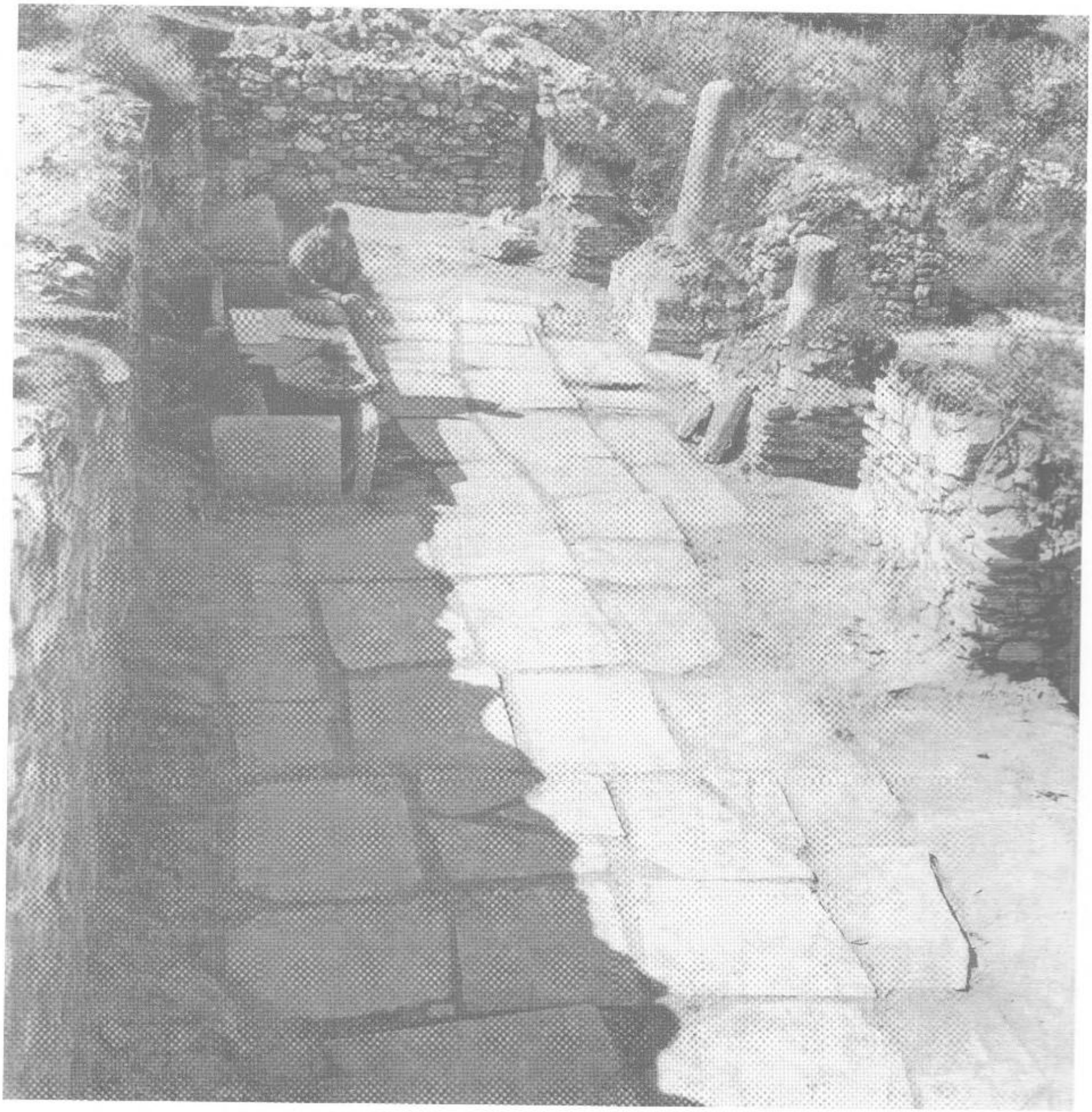

117. Южният кораб (*гледан от изток*)

начин. Гробът бе открит в много лошо състояние (ил. 121). Във вътрешността му попаднахме на остатъци от скелет (ил. 122). Различни малки фрагменти от похлупака с дебелина 0.10 м, който е покривал саркофага, бяха открити сред насипа и едва успяхме да ги сглобим, за да възстановим предишния им вид (ил. 123).

По повърхността на плочата има дълбоко издълбан един кръст, чиито раздвоени краища завършват с изпъкнали "капки". По върховете на отвесното рамо има изобразени кръстове, поставени в окръжности, а четирите му рамене са запечатани с олово (ил. 124). Начинът, по който е бил издълбан кръстът и дълбочината на каналите от 0.05 м свидетелстват, че в тях е било изсипано течно вещество (incrustation). Очертаните кръгове бяха с диаметър 0.20 м, а оловните печати имаха елипсовидна форма с размери 0.03 х 0.05 м.

Кръстове, чиито краища завършват с капки, наподобяващи "ябълки", се срещат още в

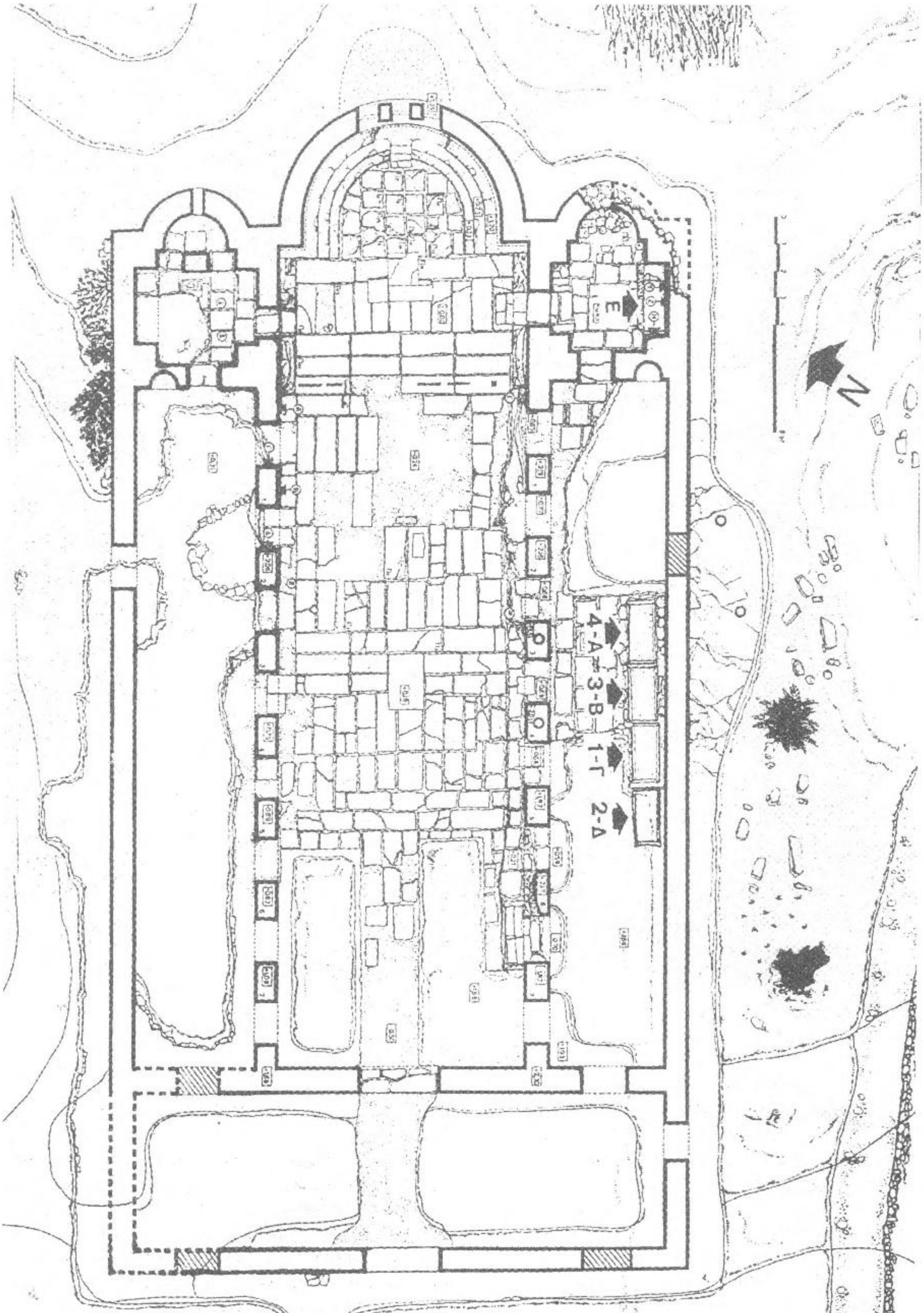
E
N
4-A
3-B
1-Г
2-Δ

118. Планът на базиликата по време на разкопките

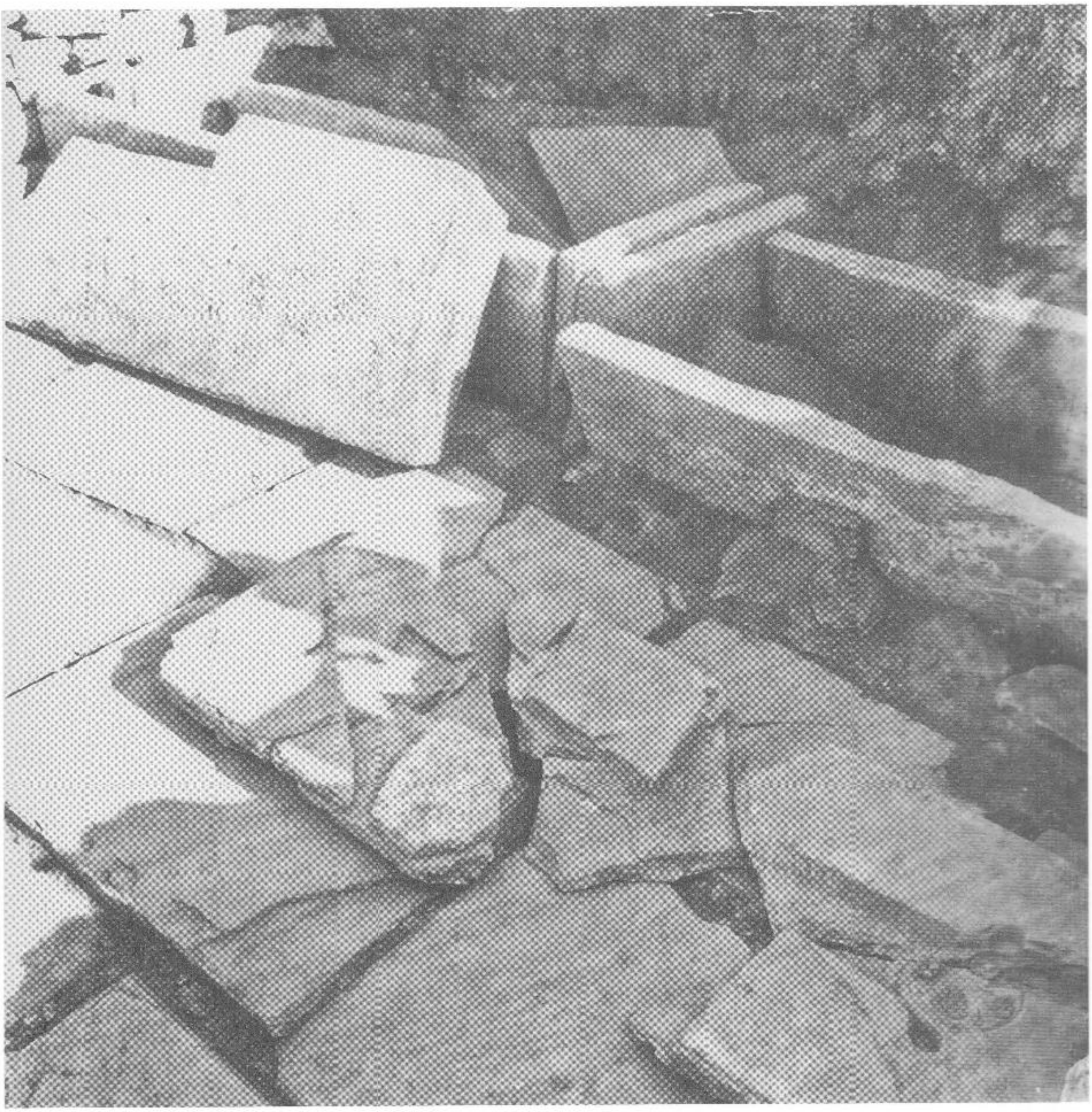

119. Саркофазите А и Б от южния кораб

раннохристиянската епоха [232]. В една малка сребърна урна с по-големи размери (0.08 м), която била открита в село *Ябълково* (*България*), има изобразен от тясната ѝ страна инкрустиран кръст, в чиито краища забелязваме изобразени, нещо подобно на “ябълки” или “възли” [233]. Отдясно и отляво на основата на кръста са изобразени портретите на императорите от онази епоха Константин или Теодосий. André Grabar [234] смята, че този паметник със силно изразено източно влияние е от епохата на Теодосий (IV век). Което доказва, по негово мнение, че е бил изработен в някое от ателиетата на *Източна Мала Азия* [235]. Grabar открива големи сходства с подобно ковчеже, намерено в *Cirga*, *Исаврия* [236]. Върху едната страна на въпросната урна от *Cirga*[237] е изобразен също такъв инкрустиран кръст с “капки” по краищата и розети в средата. Два гълъба, извърнали глави, са уловили с човките си две ленти, които израстват от “капките” на по-горното рамо на кръста. Вдясно и вляво са изобразени портретите на двойка императори. А. Grabar[238] датира ковчежето в средата на V век и смята, че про-

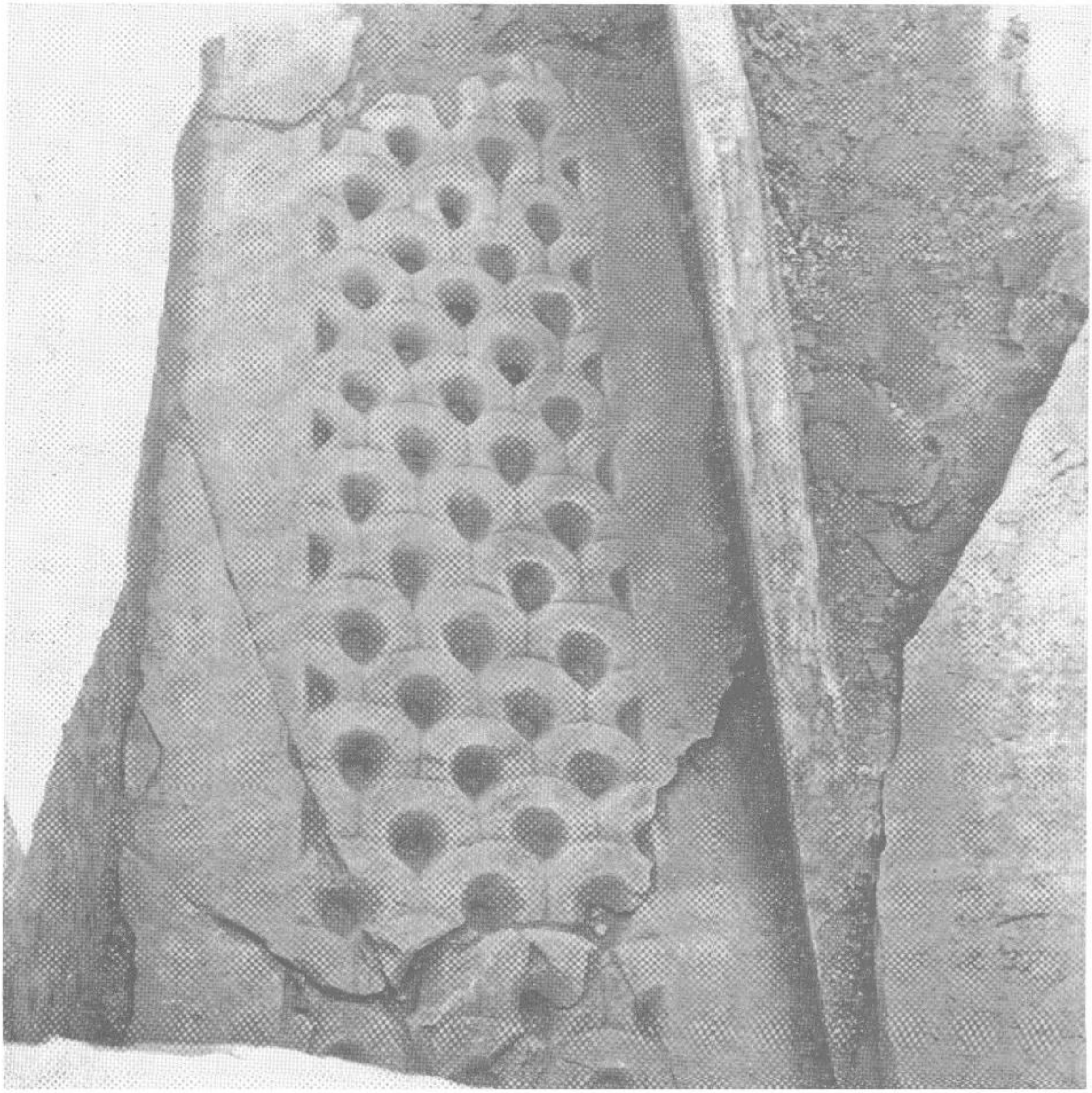

120. Саркофагът Б

изходът му по-всяка вероятност води началото си от управлението на Теодосий [239].

Подобни кръстове (наречени „латински"), чиито рамене са с еднаква дебелина, но с различни размери и чиито върхове с формата на трапец са напречни по отношение на страните, срещаме още в IV век. Характерен пример за това са фреските с кръстове по отвесните повърхности (около отвора) и върху покритието на гробното подземие *Sechremini* в *Константинопол* [240], датирани с помощта на намерените монети в средата на IV век [241]. В същата епоха Oskar Wulf [242] датира мозайката от олтара на *Sta Pudentiana* в *Рим*. Изобразеният в свода на четвъртия купол на апсидата инкрустиран кръст е с равни по дебелина рамене и олекотени трапецовидни краища. Такъв е кръстът и от *S. Apollinare in Classe* в *Равена*, VI век (533-549) [244].

Точно такава форма имат ажурният кръста от *S. Apollinare Nuovo* [245] и мозаечният кръст от параклиса, носещ името на светците Primo и Feliciano от *S.Stefano Rotondo* в *Рим* [246].

През VI век се срещат такива кръстове

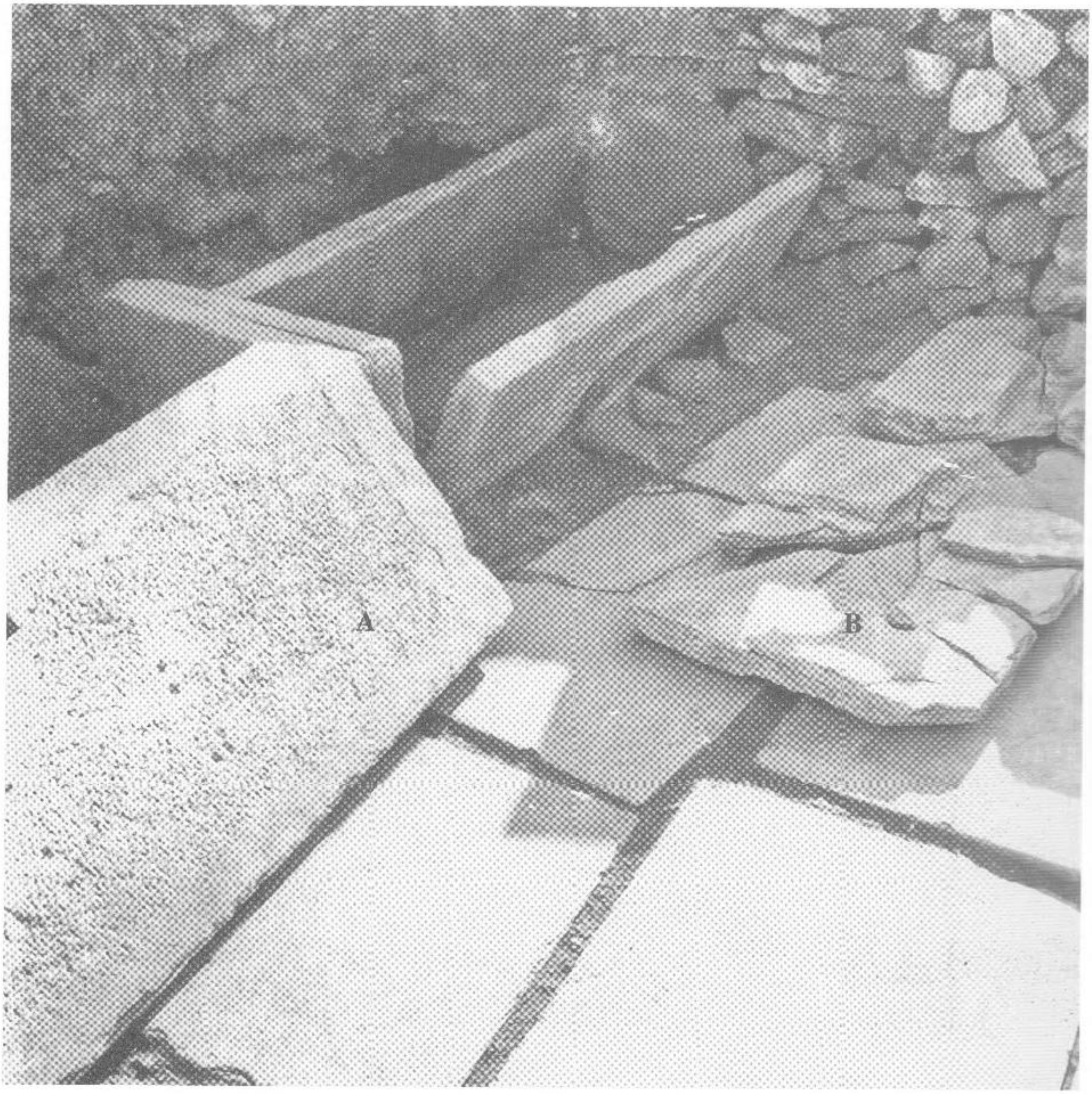

121. Саркофазите А и Б от южния кораб

с “ябълки” (“капки”), които силно се разширяват в краищата и чиито рамене в някои от случаите са равнострании[247], а в други – разнострании. Понякога в основите на кръста са изобразени увивни растения, като в примера, публикуван от Андреас Ксингопулос [248], където кръстът е издълбан върху взиданата в епископията на *Скопелос* раннохристиянска колона, датирана от него в средата или третата четвърт на VI век[249].

Един друг релефен кръст, който съдържа всички споменати от нас характерни белези, е бил издялан върху горната част на подпората на капака от урна, във формата на катедра, изработен от монолитен алабастър, който се съхранява в *Свети Марко*, *Венеция*. Става дума за известната “*Sedia di San Marco*”, публикувана от André Grabar [250] и датирана в VI век [251]. Релефният латински кръст от *Sedia* има “капки” в краищата на раменете, стесняващи се към средата, върху чиято горна част има една окръжност, а в основата – увивен декоративен елемент, който се разделя на две. Единствено върхът на кръста от *Sedia* има насочена навътре

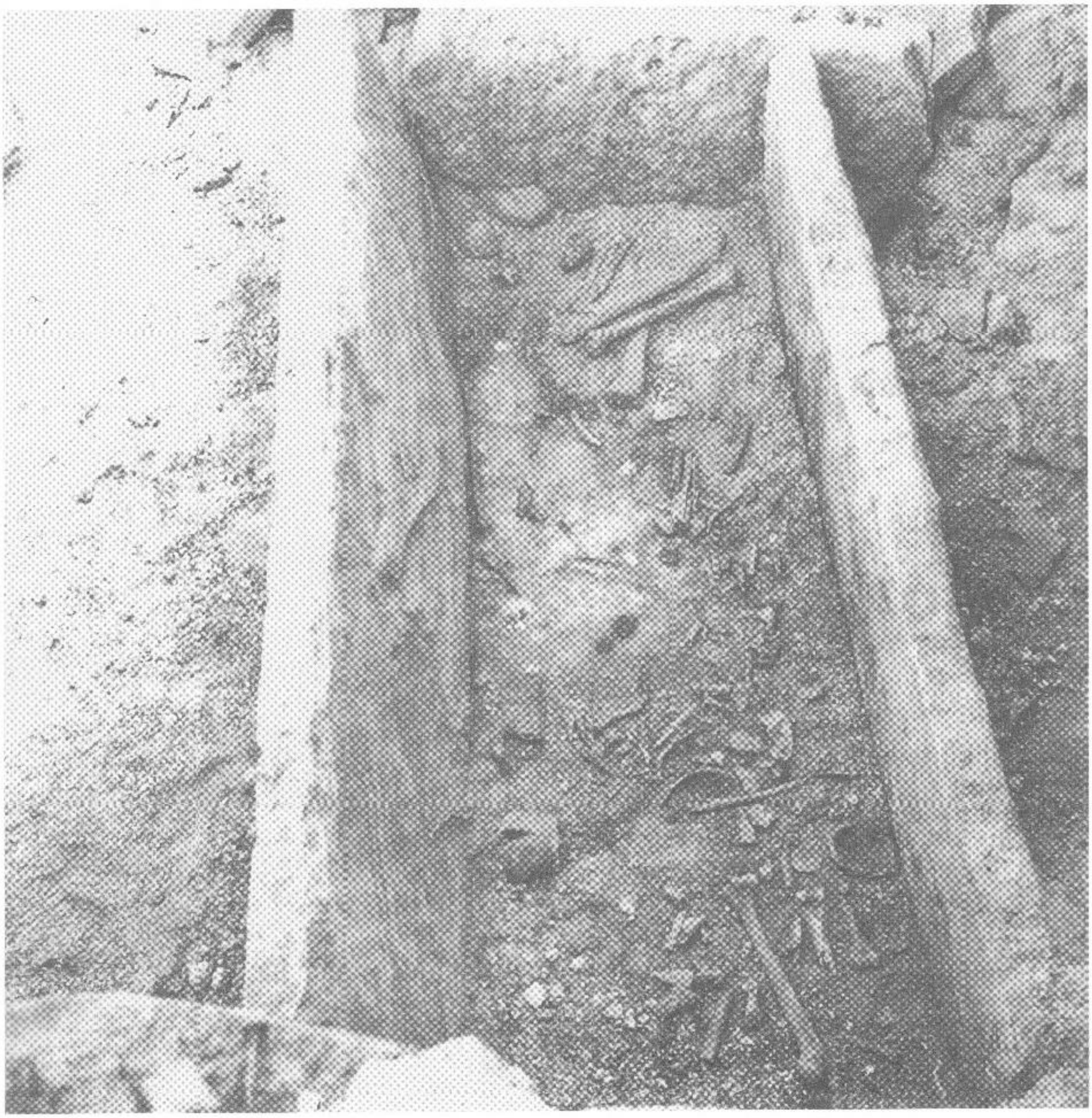

122. Саркофагът Б

и под ъгъл (като ножица) украса. Останалите рамене на кръста са с прави върхове.

С извита навътре форма са издяланите рамене от кръста върху сребърното византийско блюдо (колекция на Строганов [252]) стъпил върху символична окръжност или кълбо, където симетрично на основата му са изобразени два ангела.

Същите пропорции и същите форми – рамене от прави линии и "капки" – се срещат в стенописа във водоема на *Саламина* в *Кипър*, VI век[253]. Един друг кръст от VI век със същите форми е изобразен под триумфална арка върху външната страна на сребърния дископотир от *Walters art Gallery* [254].

Върху монетите от епохата на Тиберий II (578-582) често били изобразявани кръстове върху постамент с отвесни декоративни елементи по краищата на раменете [255]. Не става дума за символичен кръст, отбелязва André Grabar [256], а за *Голготския кръст*, който бил пренесен по-късно от Ираклий и поставен върху

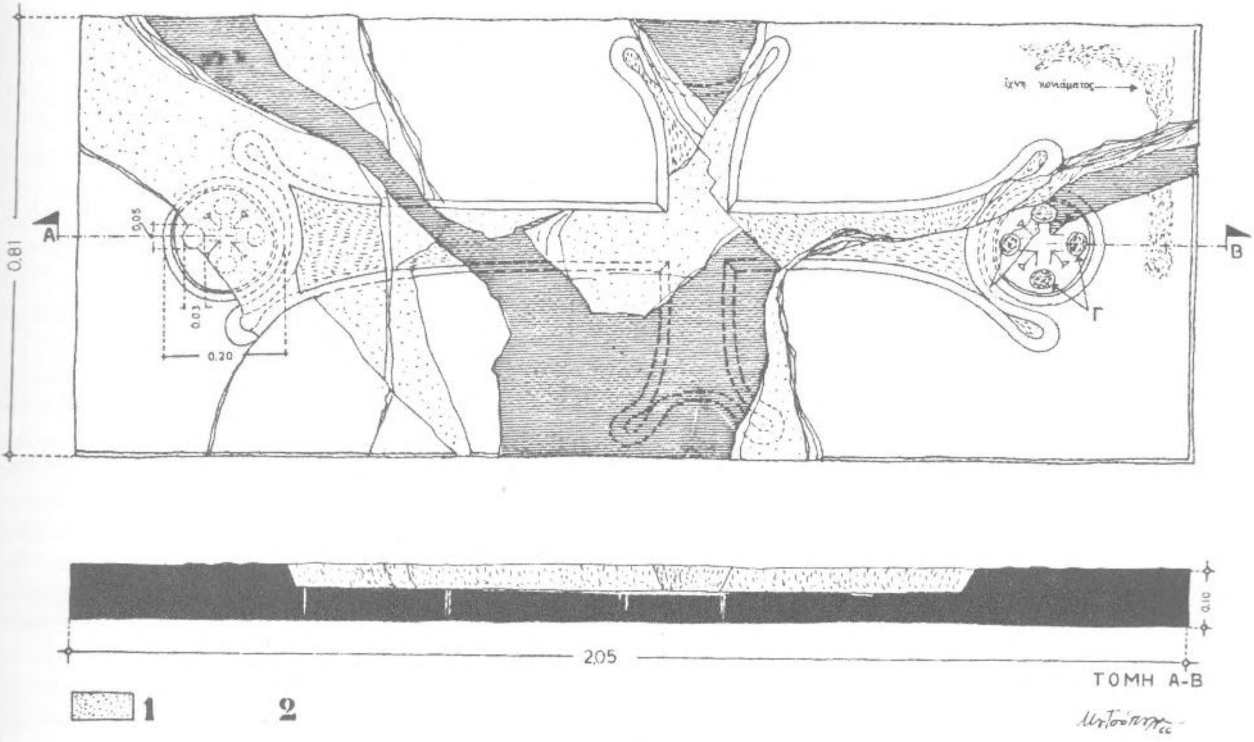

123. Похлупакът на саркофаг Б

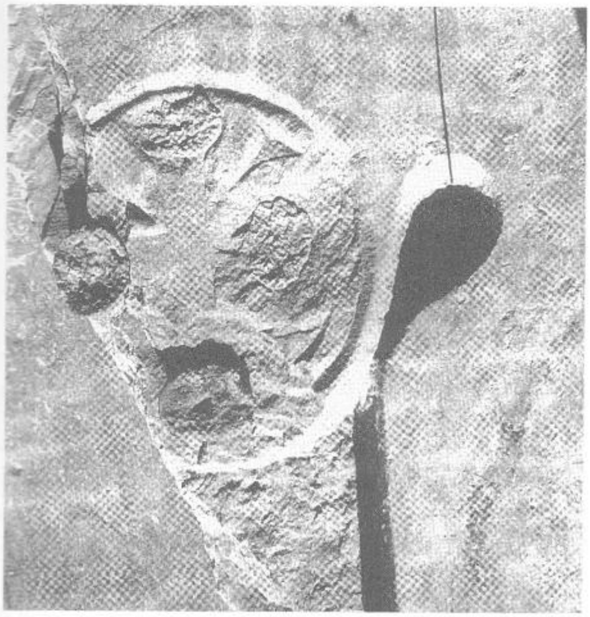

124. Детайл от върха на рамото от кръста върху похлупака на саркофаг Б

постамент на *Форума* в *Константинопол*. Тази сцена се среща почти върху всички монети от VII век, сечени по времето на Ираклий (610-641) [257], Констанс II [259], Константин IV и Юстиниан II [260] и в годините след иконоборческия период [261].

Особено широко било разпространено изображението на кръста в годините на Ираклий, като композицията му освен това била обогатена. Кръстовете понякога били изобразявани върху постамент, състоящ се от три или повече стъпала, от чиято основа понякога изникват симетрично стилизирани листа, а рамената му, при някои от образците образуват три малки дъги, като в някои от кръстовете в *Света София* (*Солун*) [262], които Мар. Калигас[263] датира в VIII век. Същите общи принципи, но по-богата украса има и при кръстовете от халдейско-несториански тип върху урната от параклиса на свети Антоний *Rabban Hormizd* от VII век [264].

Мозаечният декоративен кръст от параклиса на хълма *Голгота* (над параклиса на Адам) от храма *Възкресение* в *Йерусалим* (от началото на VII век) е стъпил върху стъпаловиден постамент (три стъпала) и съдържа силно подчертани дъги по раменете[265] и постепенно стеснени към центъра рамене, където в imago clipeata е изобразен Христос [266].

Един малък железен кръст (с размери 0.10 х 0.12 м), който бе открит по време на разкопките в пространството заключено между *Света София* и *Света Ирина* в *Константинопол* [267], прилича много, особено по отношение на украсата по краищата на раменете, на страничните релефни кръстове в *Света София* в *Солун*, споменати преди това от нас и който Мар. Калигас датира в VIII век. Между тези кръстове обаче съществува малка разлика. Релефните кръстове от *Света София* в *Солун* са стъпили върху стъпаловиден постамент и извивките по върховете им са еднакви, докато при малкия железен кръст от *Константинопол* средната дъга е по-издута и се различава от страничните, които съвсем ясно наподобяват “ябълки” (“капки”). Разбира се, можем да допуснем, че това е един по-късен композиционен елемент и следователно този железен кръст хронологически принадлежи към малко по-късна епоха [268].

След почистването на мозайката в *Света София* в *Константинопол* можем съвсем ясно да различим по-ранните мозайки, чийто характерен мотив е бил винаги един с големи размери неравномерен (латински) кръст с успоредни рамене и “ябълки”, силно изнесени вдясно и вляво по краищата на кръста, тоест, по дължина на отвесното право окончание на всяко рамо. Подобни мозаечни иконоборчески кръстове се срещат на много места по мозайката от храма, винаги на златен фон със силно подчертан контур, в полукръглите сводове над дверите на нартекса, водещи към храма, в дъната на арките от преддверието, във всички сводове и беми. Известно е, че по-късните мозайки в *Света София*, покрили тези от иконоборческия период, били благословени през 867 година, в навечерието на *Пасха,* от Фотий, произнесъл прочутата си реч “когато в присъствието на христолюбивите василевси бе разкрит образът на Богородица” [269].

Кръстът върху релефната плоча от *Limans* [270], с две симетрични дървета в основата му и с две розети от двете страни на горното рамо, с декоративната “плетеница”, преминаваща през всичките му рамене, идващ от баптистерия на епископ Signaldus (742-786), ни напомня на един от релефните похлупаци, взидани в *Горгоепикоо* в *Атина*, върху който има изобразен кръст, между чиито рамене е поставена розета, в чиято оконтурена вътрешност има силно изпъкнала двойна плетеница, както и на една плоча, която се съхранява в катедралния храм *Светите Тодори* (Стратилат и Тирон), в *Серес*. Скулптурните орнаменти от *Горгоепикоо* са датирани от K. Michel-A.Struck [271] в началото на IX век [272]. Louis Brehier [273] датира тези орнаменти в края на IX и началото на X век. Скулптурите обаче от *Горгоепикоо*, особено орелът с разперени криле, сграбчил в ноктите си заек и други пернати животни, симетрично разположени в кръг или пък забили клюн в дракони и змии, съдържат много общи черти с множество скулптури от Преслав [274].

И при паметниците от иконоборческия период кръстовете от различен тип били изобразявани с “ябълки” или “капки” [275]. Особен интерес представляват изрисуваните кръстове във фреските на храма. Тези внушителни кръстове, често богато украсени и инкрустирани, подражават на едни по-ранни образци, като например този, който е изобразен върху урната от т.нар. *Неръкотворна икона* на Латеран [276], която, както знаем, била пренесена с официални почести през VII-VIII век или по-късно на *Форума* [277]. Този изрисуван кръст има правоъгълни, нестесняващи се рамене, украсен е със скъпоценни камъни и единствено краищата му се разширяват, като образуват по този начин равностранен трапец, чиято тясна основа опира в края на правия ъгъл на раменете. По краищата на раменете му има “капки”, които са наклонени малко навътре и не излизат извън отвесната линия на раменните върхове. Декорациите по ъглите наподобяват може би ценна подвързия на евангелие от онази епоха [278]. Един скулптурен кръст върху страница в *Археологическия музей* на *Сиракузите* в *Сицилия* има много композиционни сходства (освен трапецовидните върхове на раменете), дори и по отношение на украсите в ъглите, с кръста от *Неръкотворната икона* на Латеран [279].

За съжаление, примерите с мозаечните кръстове в олтарните апсиди от храмовете, изградени по инициатива на императорите-иконоборци [280], са оскъдни, защото веднага след триумфа на *Православието* били заместени с други. Известно е, че подобни кръстове са украсявали апсидите на *Света Ирина* в *Константинопол*, *Света София* в *Солун*, *Успение Богородично* в *Никея* и, както споменахме по-горе, подобни кръстове на златен фон съвсем ясно се виждат под по-късните мозайки в *Света София* в *Константинопол*. По-точно изображение на кръста срещаме в храма *Света Ирина* в *Константинопол* от средата на VIII век[281]. Този мозаечен кръст е стъпил върху стъпаловиден постамент, чиито рамене са с равни размери и с трапецовидни върхове (равностранен трапец) и с “капки” в краищата на удължената голяма основа [282].

Множество, изрисувани по фреските на сводовете и стените на храмовете от иконоборческия период, кръстове разкри неотдавна незабравимият Д. Евангелидис [283] край площада на *Съдебната палата* в *Солун*, с "капки" или с "ябълки" по краищата, стъпили върху постамент или датирани от него в последните години от първата половина на IX век[287]. Тези кръстове са изобразени с "капки" в хоризонтално положение, но върховете на раменете им постепенно образуват характерната насочена навътре извивка.

Скулптурни кръстове върху плочи със същите характерни черти, като тази от сиракузкия манастир *Soprano*, биват датирани от Giusepe Agnello [285] в VI или VII век. И върху други плочи са били изобразявани подобни кръстове [286], като например този върху два фрагмента от плоча, намиращи се в сиракузкия музей *Bellomo*, като в пространството, заключено между раменете на кръста, има изобразени розети и огнени въртележки. Той има най-големи сходства с кръстовете от иконоборческия паметник в *Солун*. G. Agnello [287] датира този кръст в VIII или IX век. Един друг, също инкрустиран върху стъпаловиден постамент кръст с изображение на паун, намиращ се между оста и дясното рамо (което се е запазило) от странична плоча в една базилика, която бе открита от моя учител Анастасиос Орландос в *Парос*, в местността "*Три черкви*"[288], съдържа всички белези на споменатите от нас кръстове.

В олтарната апсида на *Свети Прокопий*, близо до *Кита* в областта *Средна Мани* на *Гърция*, са изобразени под триумфални арки и пак върху стъпаловиден олтар, разнораменни кръстове с прави успоредни рамене [289]. Запазените фрагменти от този първи пласт стенописи според Н. Драндакис [290] са от първото петдесетилетие на IX век. Друг подобен изрисуван и инкрустиран кръст съвсем слабо е запазен върху стена от аязмото на малко разстояние от югоизточния външен ъгъл на катедралния храм на светите Тодори (Стратилат и Тирон) в *Серес*.

Върху един фриз, взидан в портика на храма *Успение Богородично* в *Скрипу* (област *Беотия*), има скулптурни византийски кръстове с "капки", изпъкнали сред пано от листа на израстващ от основите му бръшлян [291]. Подобни кръстове се срещат и при други скулпури от храма в *Скрипу*, публикувани от A. Grabar[292]. Съществува обаче една разлика между скулптурните равнораменни византийски кръстове от фризовете на черквата в *Скрипу* и кръста от саркофага Б, който е с удължена форма (латински кръст), вследствие на неговата изработка върху правоъгълната плоча на саркофага. Върху скулптурните кръстове от *Скрипу*, датирани в 873-874 година [293] все още съвсем ясно личат влиянията на раннохристиянската скулптурна традиция [294]. Те също имат големи сходства с редица скулптури, които академик Георгиос Сотириу [295] датира в VII и VIII век. Интерес представлява съпоставянето на техниката на изработване на кръста от гроба Б, където, както видяхме, по дъното на издълбания улей изглежда е имало друг материал, метал или цветна смола, с тази на един кръст от *Северна Италия* от VIII век, изработен по същия начин, силно повлиян от византийски образци и множество императорски саркофази, намерени в криптата на *San Fidele* в *Падуа* [296] от *Отоновия период*.

Много са фактите, които ни карат да датираме поредицата от взидани релефни плочи в *Горгоепикоо* (Атина) в края на IX век. Тези скулптури са с плосък релеф, богато украсени, с прави линии и при изработването им е бил използван пергел. Това са характерните им черти. Техниката на изработване била семпла. Това съвсем ясно се вижда върху плочата, която била разделена на четири от един малък, удължен, съвсем обикновен равнораменен кръст. Раменете му по средата леко изтъняват, а краищата му имат съвсем малка извивка, насочена навътре. Кръстът е стъпил върху постамент от две стъпала. Горе в междураменното пространство има две еднакви осемлистни розети, очертани с пергел, а отдолу – две огнени вихрушки. Техниката на гравиране била съвсем обикновена, повърхностите на отвесно издълбаните канали са слабо скосени и омекотяват суровия контур на листата по дължина на жилата и на странично издълбаните полукръгли огнени лъчи. Простотата и суровостта на формите, издълбани върху твърд материал (един кръст и четири окръжности, техниката, която напомня на излят в калъп метал), помага в крайна сметка да бъдат получени желаните символични изображения.

Някои други кръстове в храма в *Горгоепикоо*, чиито краища по раменете имат силно подчертана форма на лястовича опашка в окръжност, без "ябълки", и от чиято основа симетрично "израстват" множество декоративни растителни елементи, бихме отнесли, за разлика от предишната група кръстове, към по-ранна епоха, която предлагаме да бъде датирана в края на IX или началото на X век. Една типична скулптура от въпросната група, която ангажира нашето внимание, се намира върху западния фронтон, точно над двойния прозорец, чиито архиволти са разрушили част от сцените. Иконографските мотиви, характерните черти и техниката на нейното изработване, по наше мнение, са все неща, които ни карат да мислим, че те могат да бъдат разположени в една епоха с известните скулптури от *Скрипу*[297], които, както видяхме, са датирани в 873-874 години и с тези от *Преслав* [298]. Типичните белези на техника на "рязане на хартия", която можем да определим като основен метод на техниката за обработване на дантелообразните повърхности на скулптурите, чиито мотиви имат кога една, кога две симетрични оси, се среща при декоративната лента от пода в *Saint Cunibert* в *Кьолн*, IX век [299].

Кръстът върху саркофага от *Свети Ахилий*, има много сходни черти с редица кръстове от средата и края на X век, като например с т.нар. *Захариева кръстохранителница*, която днес се съхранява в утварохранителницата на митрополитската черква в *Генуа* [300], с кръста от триптих, изработен от слонова кост, намиращ се в *Британския музей*, датиран приблизително в 988 година [301], между чиито "капки" в краищата на раменете има начертани окръжности (като при кръста от гроба Б), с кръста от триптиха *Harbaville* от *Лувърския музей* от X век [302], с друг от триптих, изработен от слонова кост от X век, който се съхранява в Palazzo Venezi [303], с един кръст от опакото на листа в един триптих (от слонова кост) от колекцията в *Dumbarton Oaks (Washington D.C.),* датиран във втората половина на X век [304].

Други подобни образци, които съдържат големи прилики с кръста върху изследвания от нас саркофаг Б, са един гравиран върху златен съд кръст от X век в *Преслав*[305], един друг меден кръст (с размери 0.24 х 0.17 м) от същата епоха в *Коринтския музей*[306], както и сребърният кръст от емайлирания медальон, част в съхраняваната в *Dumparton Oaks* колекция, датиран от средата на X век [307].

Групата кръстове от X век, която споменахме, има много сходни черти с кръста от саркофага Б и особено със силно изпъкналите нагоре "капки" и оформянето на върховете на раменете във форма на лястовича опашка.

И през XI век изобразяването на кръстове продължава да бъде със същите особености на формите – "ябълки" и окръжности в края на раменете. И при кръста от сребърния обков на евангелието в *Лувъра* [308] (XI век), ако е бил точно датиран, забелязваме, че краищата на раменете му са оформени почти с прави линии, подобно на съответните кръстове от иконоборческия период, и е стъпил върху постамент от три стъпала, а отдолу израстват симетрично стилизирани акантови листа.

Вижда се, че успоредно с разгледаните форми съществуват и други видове кръстове и особено един тип кръст, който се среща през иконоборческия период, както в примера с издълбания кръст под горния праг на входната врата от вкопания в земята католикон на кападокийския манастир *Asik Serai* [309]. Този тип кръстове най-вече се срещат през X и XI век. Понякога ги срещаме гравирани върху съдове[310], а понякога – релефно изработени или изрисувани в християнски храмове, подобно на този върху един сталактит в мюсюлманския етаж от *Capella Palatina* в *Палермо,* или върху релефни метални съдове и стъклени шишенца – както върху "ампулата" от *Йерусалим*, която днес се намира в съкровищницата на катедралния храм в *Монца*.

Характерна особеност на тези кръстове е почти триъгълното оформяне на раменете им, които, обединени по двойки, образуват "по върховете триъгълници". Основата на тези триъгълници понякога е с прави линии, а понякога образува леко извита дъга, насочена навътре, а в други случаи – навън. В някои от случаите ъглите в основата на триъгълниците, тоест, върховете на раменете, са украсени с "капки". При някои образци, като споменатия гравиран върху блюдо кръст [313],тези поставени във вътрешността на кръстта триъгълници съдържат други подобни такива, гравирани с декоративна цел и имащи обща основа триъгълници, а при други понякога се срещат и еднотипно разположени триъгълници.

Същите характерни черти срещаме и при скулптурните кръстове от саркофага, намиращ се пред митрополитския храм в *Серес*. Там кръстовете са равнораменни, като в някои от случаите са върху стъпаловиден постамент, а при други са изцяло лишени от каквато и да е било основа. Краищата на раменете им са оформени с ясно изразени дъги (извити навътре), в чието пространство има окръжности (сфери), свързани с центъра посредством нишка. По краищата им личат "капките". Раменете изцяло са стеснени към центъра на кръста, където образуват растителен развод от разцъфнали лалета. Наличието на подобни лалета се среща и върху византийските тъкани от X век [314], където изписаните в квадрати розети са опасани от декоративни лалета. Друг един, също декоративен мотив с кръст, поставен в окръжност, чиито краища на раме-

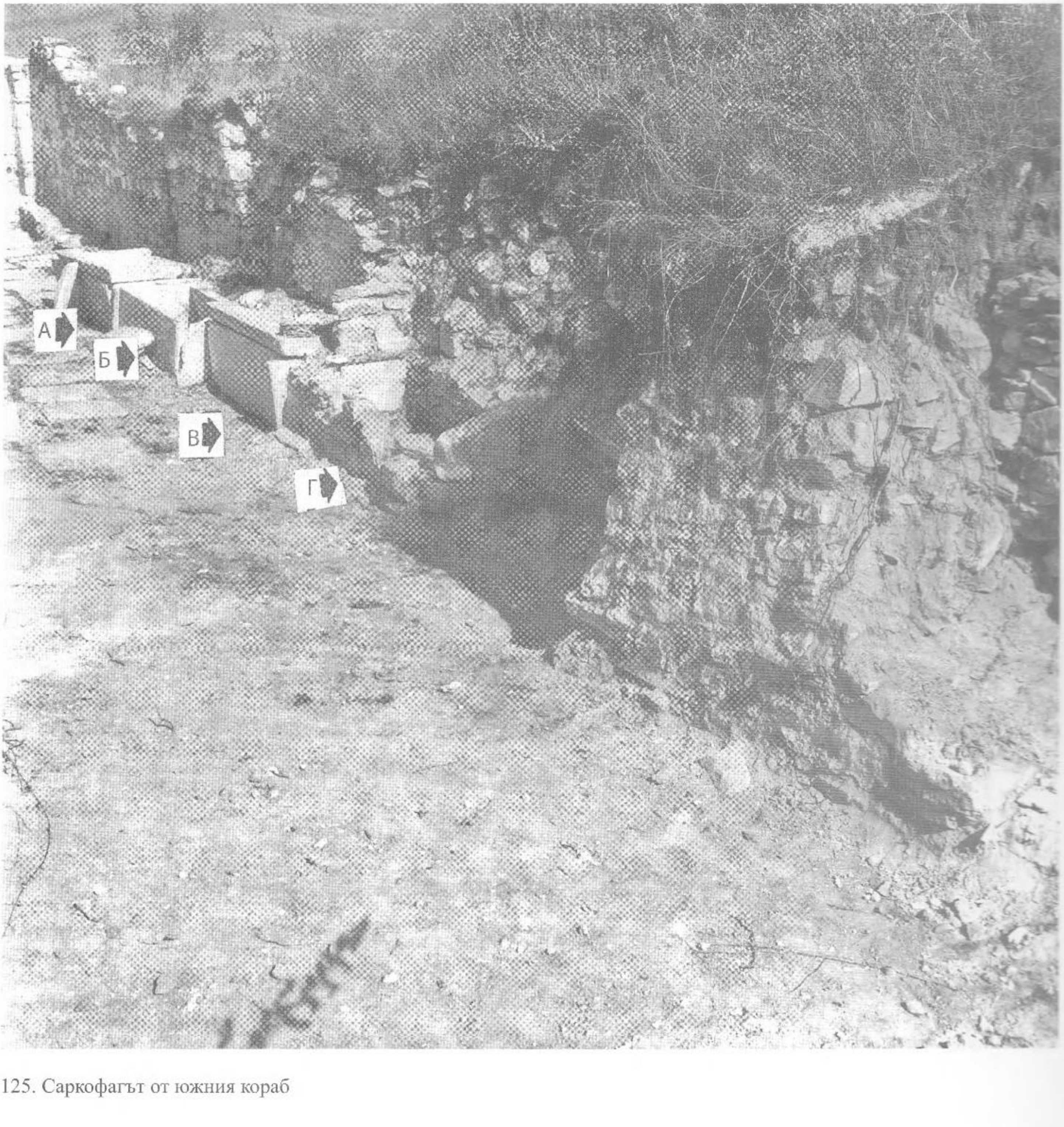

125. Саркофагът от южния кораб

нете образуват лалета, се среща в миниатюра от *Egbertcodex* (985 г.) [315]. Такива лалета има изобразени и в празните пространства, образувани между отделните окръжности, вътре в които са изобразени кръстовете. И в една друга тъкан, също от XI век, се забелязват лалета между отделните окръжности, в които има слонове и крилати коне [316]. Многото изобразени кръстове в общата композиция от кръстове по саркофага от *Серес* ни напомня на аналогични образци от гроба в параклиса при *Rabban Hormizd*, VII век [317].

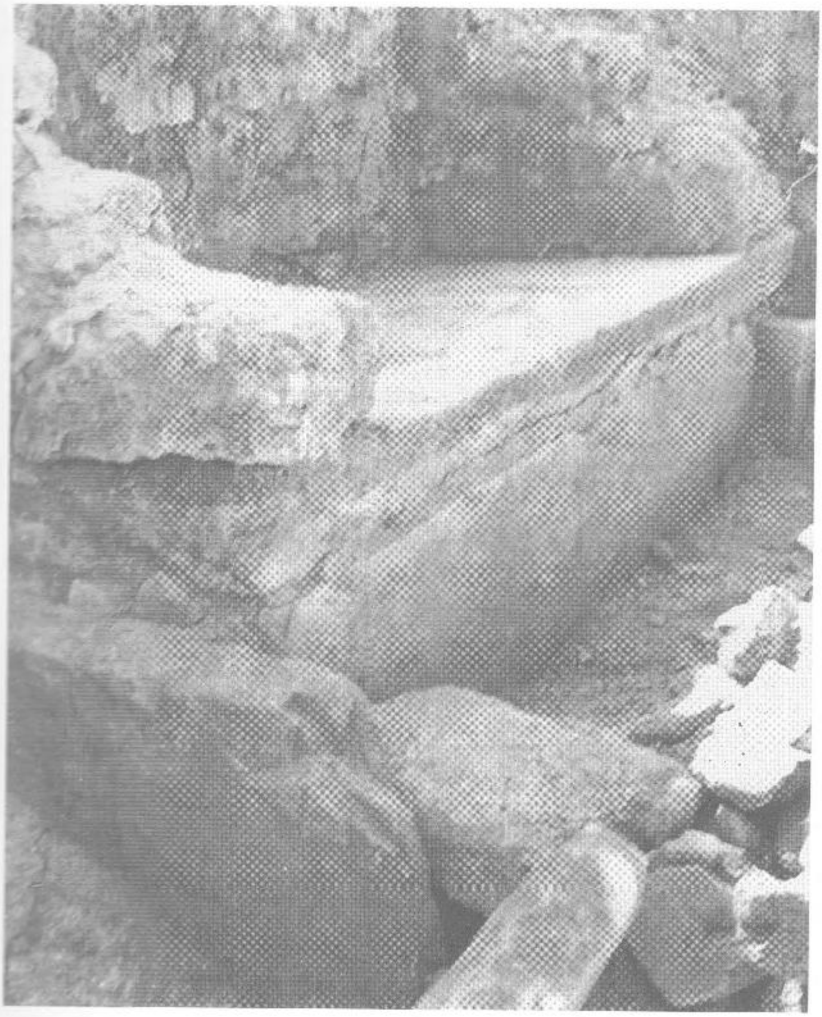

126. Саркофагът В

ГРОБ В

Гробът В, намиращ се редом до гроба Б, бе открит запечатан с мазилка (ил. 125). Вътрешните му размери са: 0.63 х 1.74 м, височина – 0.50 м и дължина – 2.05 м. По краищата на плочата, покриваща гроба имаше останки от два отвесни на южната стена на базиликата бордюра, изработени от шуплест камък /бигор/, с ширина 0.32 м, измазани отвътре с цветна мазилка (ил. 125-128). Плочите, от които бил изработен и този саркофаг са повторно използвани. Върху похлупака на саркофага В имаше няколко хоризонтално и отвесно издълбани линии, чието предназначение не успяхме да разкрием (ил.132)[318].

След като отстранихме похлупака, покриващ саркофага, намерихме непокътнато съдържанието на гроба (ил. 129, 130). В гроба В бе открит мъжки скелет в легнало положение с ръце, поставени върху таза, и глава, полегнала встрани върху едно иззидано възглаве, направено от керемида (с дължина 0.26 м) и две вертикални тухли (с размери: ширина – 0.23 м и височина – 0.17 м) (ил.131). Скелетът беше добре запазен, въпреки влагата в почвата. Множество малки коренчета обаче бяха образували гъста мрежа, покриваща целия скелет и черепа.

Единствените находки, намерени в гроба бяха един кат сгъната тъкан, която покриваше таза (ил.130-133) и останки от плетена ризница върху левия лакът. Другото нещо, което установихме, свързано със скелета бе, че левият лакът е с видимо счупване "зараснала фрактура, чийто край е леко изместен" (ил.131, 134-137).

След завръщането ни от *Преспа* в университетската лаборатория, се заехме с почистването и разгъването на тъканта от гроба В. Трудностите, които още в началото възникнаха бяха големи, защото състоянието на тъканта беше лошо, тя бе изгнила и напоена през тези много векове от дъждовните води, в резултат на което бе покрита с варовик, който заедно с плетеница от корени, образуваха една крехка ципа, обгърнала тъканта, която и при най-малкия допир можеше да бъде унищожена (ил.138). Положихме неимоверни усилия и най-сетне успяхме да я разгънем, след което я поставихме между две стъкла. По-късно пък възникна въпросът как да бъдат отстранени множеството почти невидими корени, които вследствие проникването им в самите нишки бяха видоизменили и самата форма на материята. Тази трудност, до известна степен, успяхме да преодолеем след като отстранихме чрез подходящи инструменти голяма част от тези коренчета.

Изследвайки под микроскоп малки късчета тъкан установихме, че става дума за коприна, някои от нишките на която бяха покрити с невидими за невъоръжено око златни влакна (ил.139-142). Тоест, самите златни нишки не бяха съставени само от влакна с кръгло сечение, а от плоски с недоловима дебелина нишки, увити около копринените конци. Съвършената техника свидетелства със сигурност, че произходът на тази тъкан е някое от занаятчийските ателиета на голям тъкачески център, по всяка вероятност в *Константинопол*.

Днес тази тъкан е с равномерно кафяв цвят, без обаче това да означава, че такъв е бил първоначалният ѝ цвят. Това по-скоро е следствие от различните окислявания, на които е

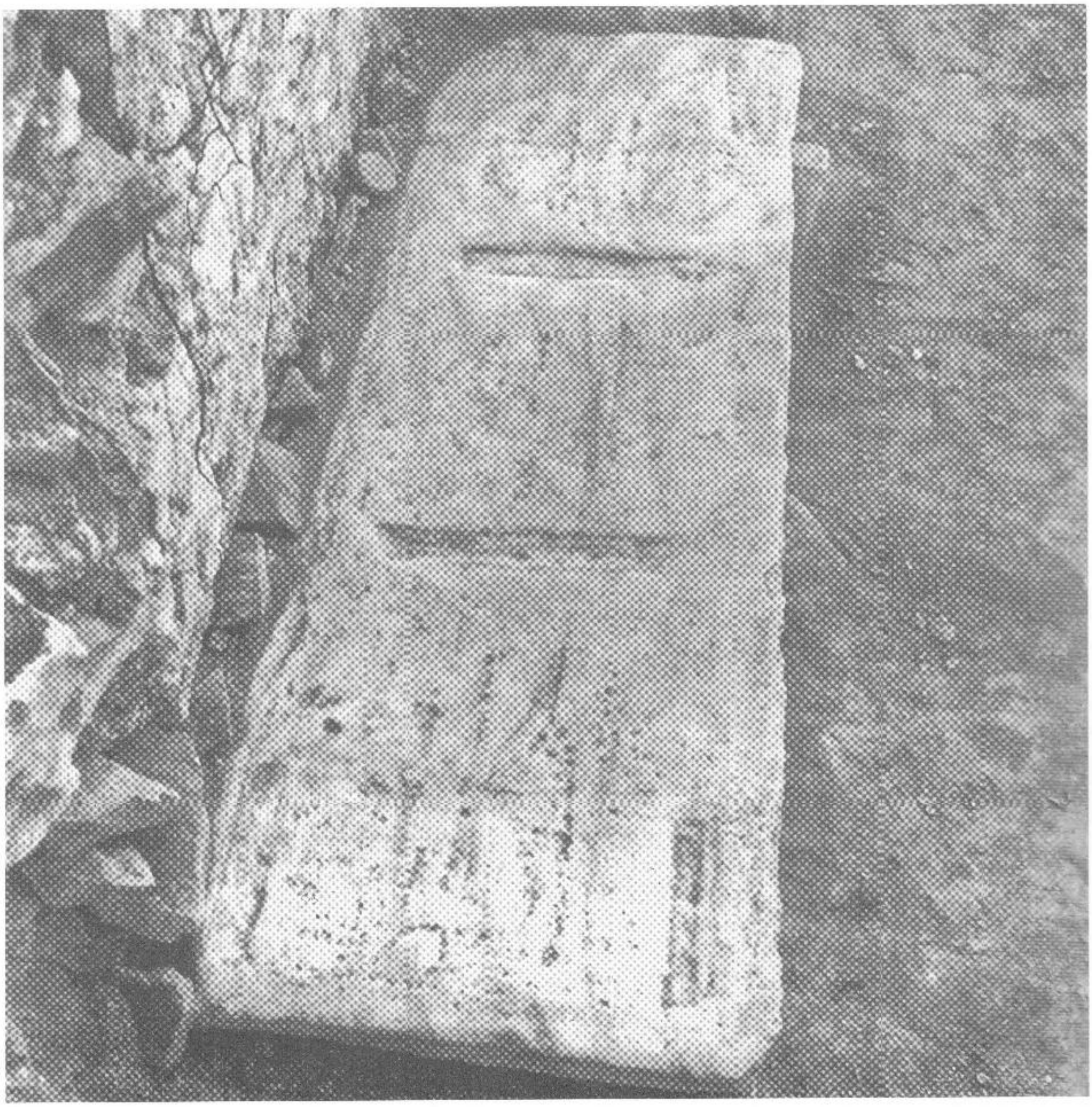

127. Похлупакът на саркофага В

била подложена през многото години на престой във влажната почва. Нека да си пожелаем, че след като бъде предадена в *Археологическия институт*, някой реставратор, специализиран в този род дейност, да я почисти или пък да бъде изпратена в чужбина, в подходяща научна лаборатория, за да бъде изцяло почистена [319].

От оцелелите части от материята установихме, че основният декоративен мотив бяха разположени в кръгове птици, стъпили на огънати клони, образуващи венци. Птиците са извърнали глава към мислената ос на композицията. До окръжността с главната сцена има един друг венец, декориран със стилизирана растителна украса. В точката, където се срещат четирите окръжности има един ромб с украса тип "рибена кост". След снемането на отпечатъци от тъканта се опитахме с възможно най-голяма точност да я възстановим – нещо което е видно от скицата (ил.143). Видът на птиците от тъканта е трудно да бъде определен. По-всяка вероятност върху нея са били изобразени папагали [320].

Още през иконоборческия период в хра-

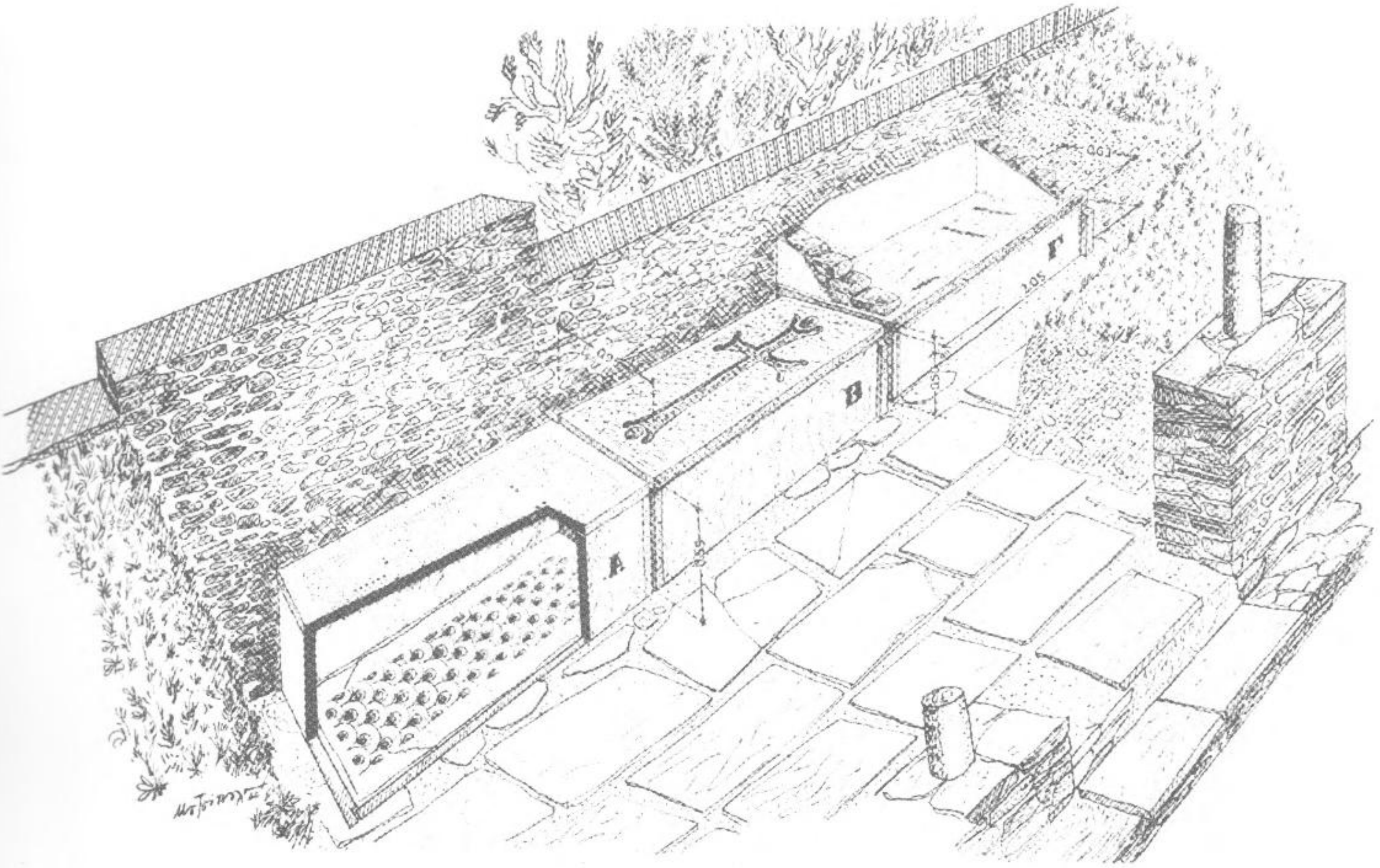

128. Скица с изобразените в перспектива три саркофага от южния кораб

мовете са били изобразявани животни, птици и всякакъв вид украси [321]. Константин V наредил в храма на Богородица при *Влахернските порти* да бъде изобразен един символичен иконографски цикъл с мотиви от *Светото писание* [322]: " ...и тези на *Църквата* да бъдат възпети ...чрез всякакви дървета, птици, зверове и други подобни...да бъдат украсявани сред листа от бръшлян, жерави, врани...". Мозайките на *Света София* и на *Свети Георги (Ротонда)* в *Солун* повтарят, както смята A.Grabar фигурите, изобразени върху тъканите и килимите [323] и установява, че сцените със зооморфни мотиви в изобразителното изкуство, в скулптурата и върху тъканите са били използвани от византийските майстори през иконоборческия период [324].

Влиянието на персийските и арабските традиции при църковните одежди, дрехите и тъканите във *Византия*, е много силно, а в отделни случаи, през определени периоди, е представлявало същинска "мода". Източният произход на тъканите или одеждите може да бъде доказан и от самите им наименования, които често имат източен корен[325]. Върху тези тъкани биват изобразявани, както вече отбелязахме, различни животни – лъвове, чудовища наподобяващи лъвове (с четири тела, но с една обща глава), леопарди, мечки, бикове, овни, елени и дракони, различни птици: яребици, пауни, орли, грифони, както и цветя, листа, растения, дървета, плодове и декоративни фигури: кръгове, квадратчета, кръстове и звезди, заради които са били наричани "звездотъкани одежди" [326].

Източните влияния са били толкова силни, особено върху византийската техника на тъкане, че по време на *Македонската династия*, много често не сме в състояние да разпознаем една тъкан от тази епоха дали е с византийски или с източен произход [327]. Както доказва A. Grabar [328], множество византийски

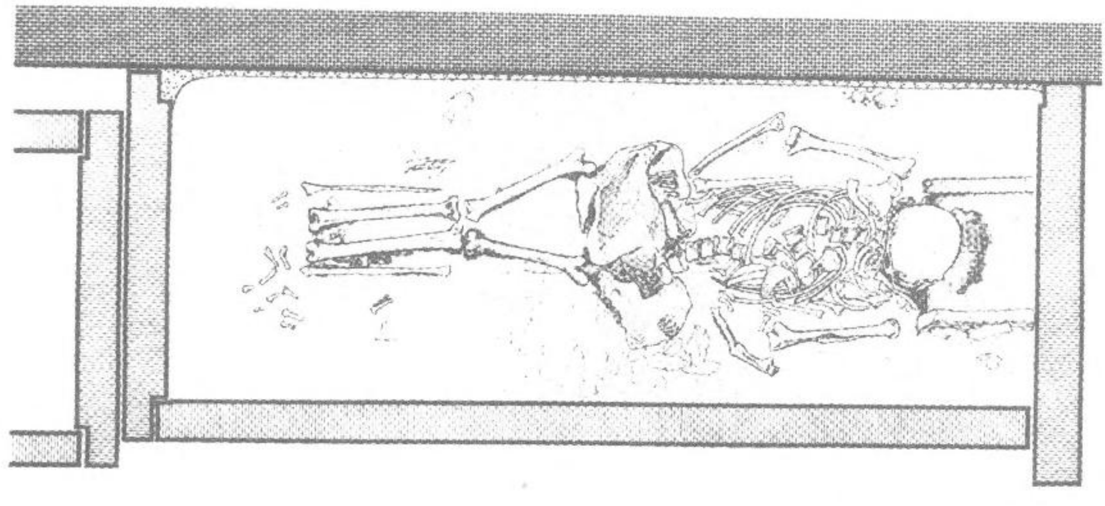
0.00
0.10
0.25
0.50
1.00

129. Саркофагът В от южния кораб

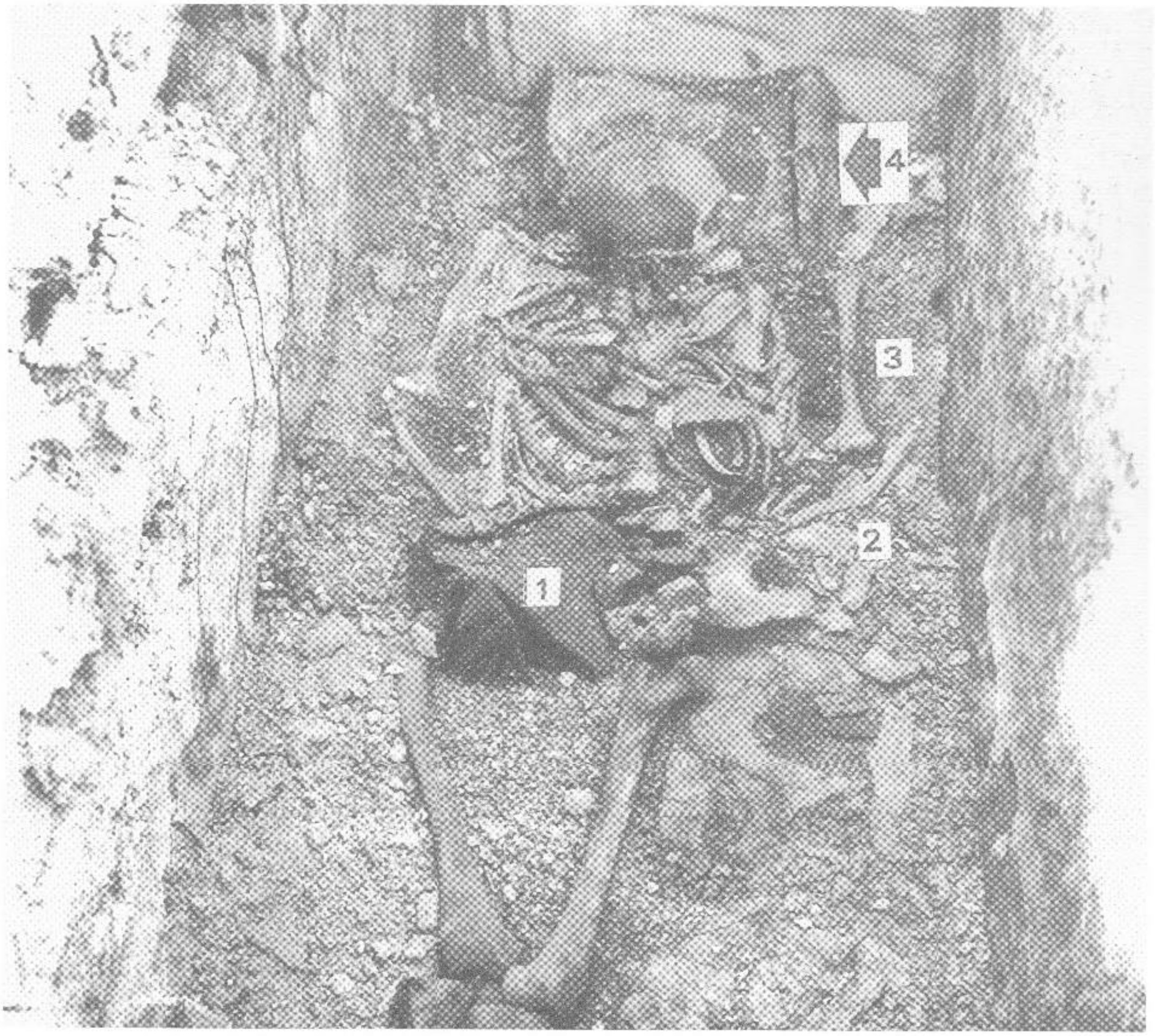

130. Откритият в саркофага В скелет

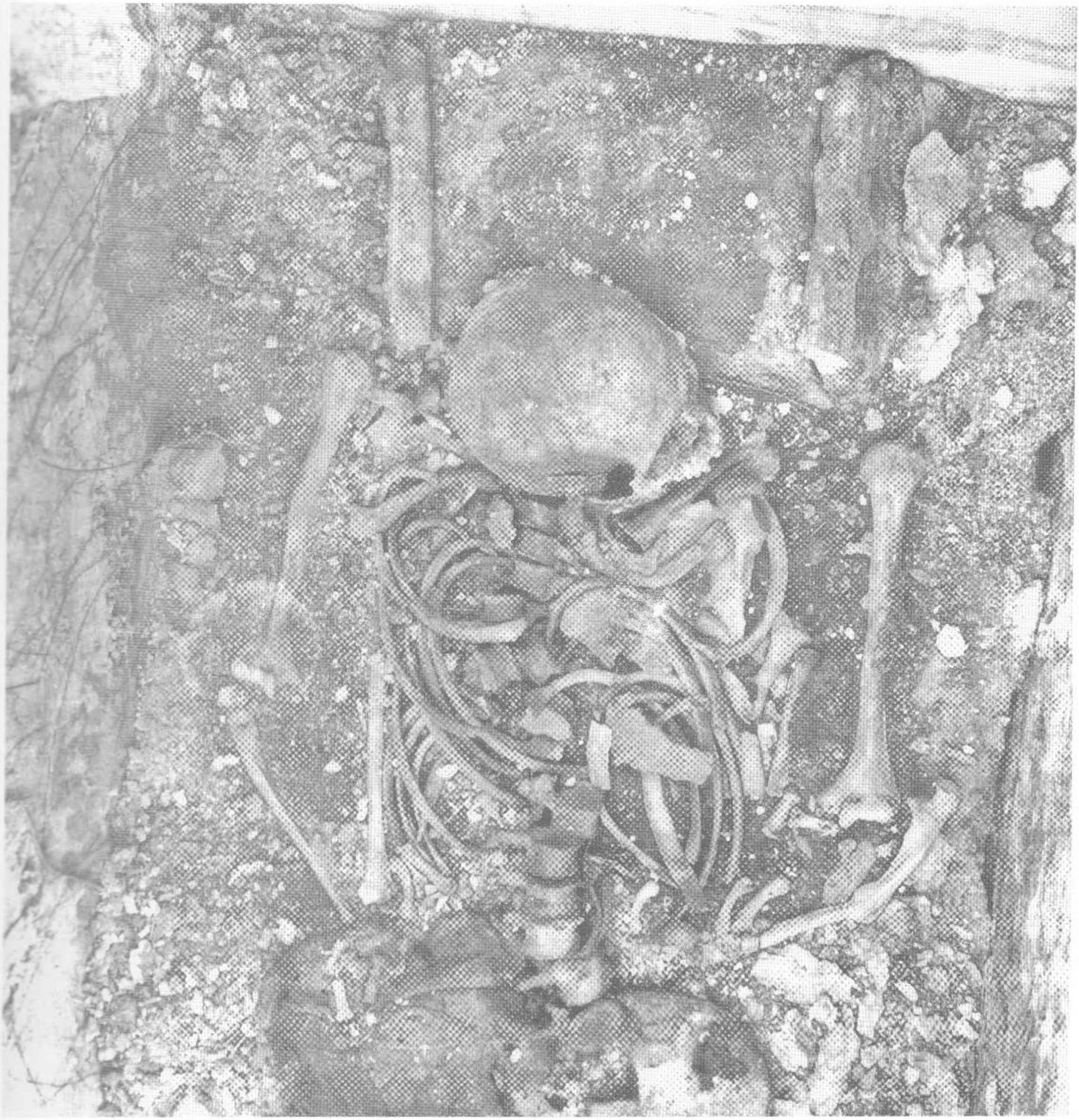

131. Детайл на скелета от саркофаг В

132. Детайл на скелета от саркофаг В

произведения на изкуството, съвременни на "*Ренесанса*", отбелязан по времето на *Македонската династия* са вдъхновени от източни образци, а не от класически [329]. Освен това, повечето от тези произведения имат доказан столичен произход и следователно е изключено да припознаем в тях провинциалните занаятчийски работилници, където може би със закъснение достигал отзвукът на протичащия в столицата "*Ренесанс*" [330]. Стилизираната растителна украса, особено от външния венец, върху материята от гроба В, ни кара да приемем, че тя е дело на византийско ателие, а не на източно [331]. Розетата обаче, която краси разперените криле, не може да представлява нито хронологичен, нито пък мотивен елемент, защото се среща в тъканите от *Антиноu* още в V и VI век [332]. Съвършената изработка, безупречното изпълнение, сръчността, с която е пресъздаден мотивът с образувалите окръжност птици, качеството на материята и изобщо цялата композиция, представляват елементи, които ни навеждат на мисълта, че изследваната от нас тъкан е била изработена в столично

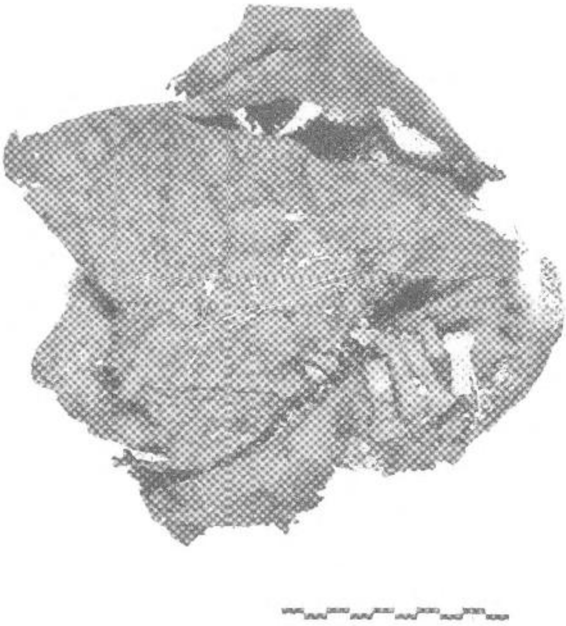

133. Откритата върху таза на скелета от саркофаг В тъкан

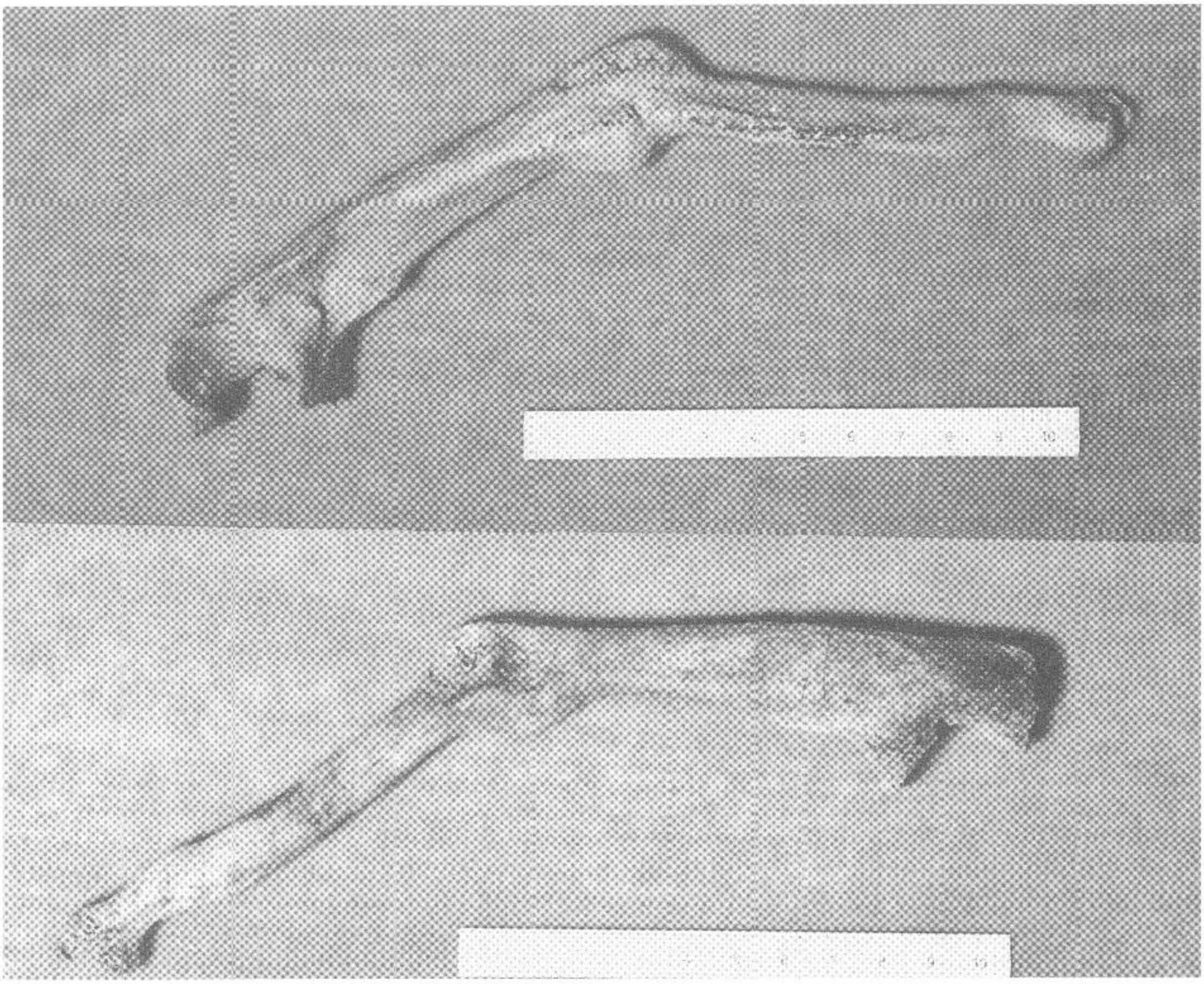

134. Лявата лакътна кост на скелета от саркофаг В с фрактура, “зараснала леко накриво”

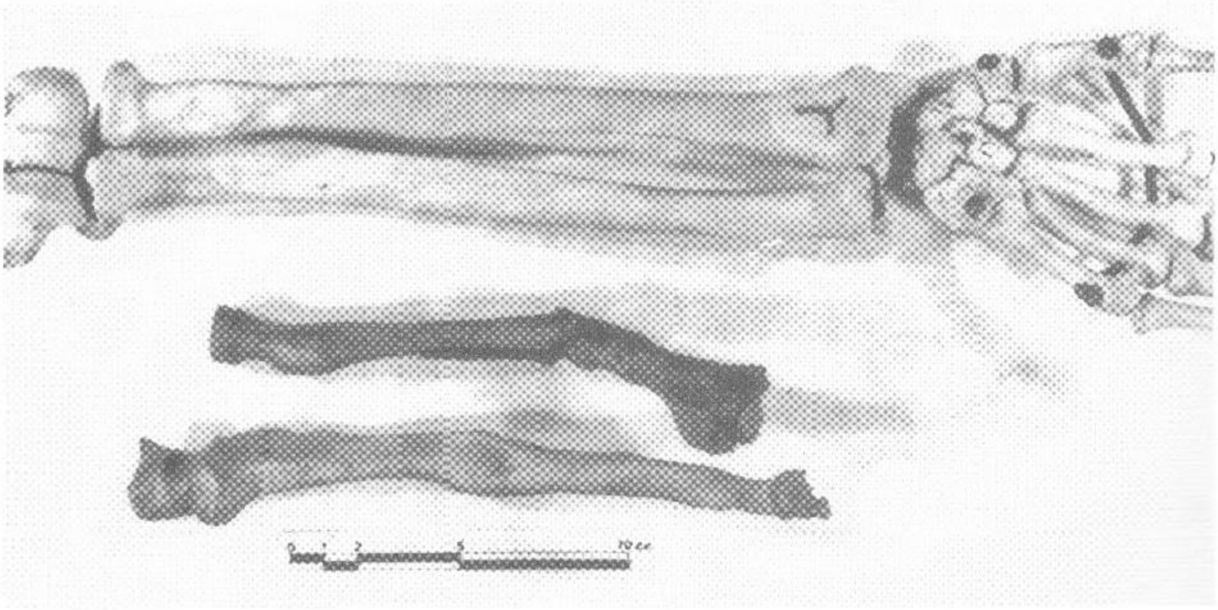

135. Лявата наранена лакътна кост от скелета в саркофаг В
(*Съпоставена е с аналогичния участък от мишницата на нормален скелет.*)

ателие на *Византия* или в някоя друга голяма занаятчийска работилница от провинцията. Roert Sabatino Lopez смята, че във *Византия* преди IX век не е известно да е имало частни тъкачници [333], а и въобще ценните, предимно златотъкани одежди били търсени сравнително рядко [334].

Наличието все пак на такава ценна тъкан може да подсили становището, че в този саркофаг изглежда е била погребана някоя знатна особа, което всъщност се доказва и от съвършената изработка на плетената ризница, чиито останки, както видяхме, бяха се запазили върху левия лакът на скелета.

Симетричните изображения – някои вертикални, някои хоризонтални, а някои и в двете посоки[335], а понякога и свободно висящи, изобразени в окръжности, са известни във *Византия* и *Изтока* още от VI век [336].

Много малко, за съжаление, примери успяхме да открием, в които се срещат симетрични на оста изображения на образували окръжност птици с извърната глава [337]. Една двойка в кръг птици, извърнали глава към оста на поставена вътре в елипсовидни розети геометрична фигура, е изобразена върху византийска тъкан от XII век[338]. Освен с този мотив обаче, с нищо друго тя не напомня на изследваната от нас тъкан. Образувалите окръжност птици, извърнали глава към стилизирано, осово разположено цвете, и кацнали на клонки, израснали от централното стъбло, са изобразени (обаче не вътре в окръжност) върху тъкан, изработена през 1300 година в *Египет* (*Музей Cluny*)[339]. Друг такъв пример представлява материята с изобразените птици, които съдържат същите, имащи значение за нас характерни черти, т.е. с извърнати към стилизирано, осово разположено цвете глави, без обаче да са стъпили и без да бъдат изобразени в окръжност [340]. Над тази сцена, в оформена като бордюр лента, е изобразена в кръг розета, аналогична на тази върху крилете на птиците от материята в гроб В.

Върху един скулптурен орнамент, открит от Н. Янопулос във владишкия храм край *Димитриада* [341], са изобразени поставени в окръжност две птици, които са извърнали глава и кълват стилизирано разположено по оста цвете, без обаче да са стъпили на двата симетрично изобразени и огънати като венци до краката им клона, подобно на сцената от тъканта от гроба В, в която клоните достигат до клюновете на птиците [342]. Над скулптурните фигури [343] има един с плосък релеф куфически надпис на гръцки език (*coufique fleurie*), който в превод гласи: « *[Ἀννης] της Αγγελίνας Δούκενας της Μαλ[ιας]ίνης, της δια του θείου και αγγελικού σχήματος με το[νομασθείσης Ανθοούσης]*» [344]. Янопулос, изхождайки от формата на буквите, стига до извода, че надписът е от XIII век [345]. Възможно е обаче тази плоча, както и другата,

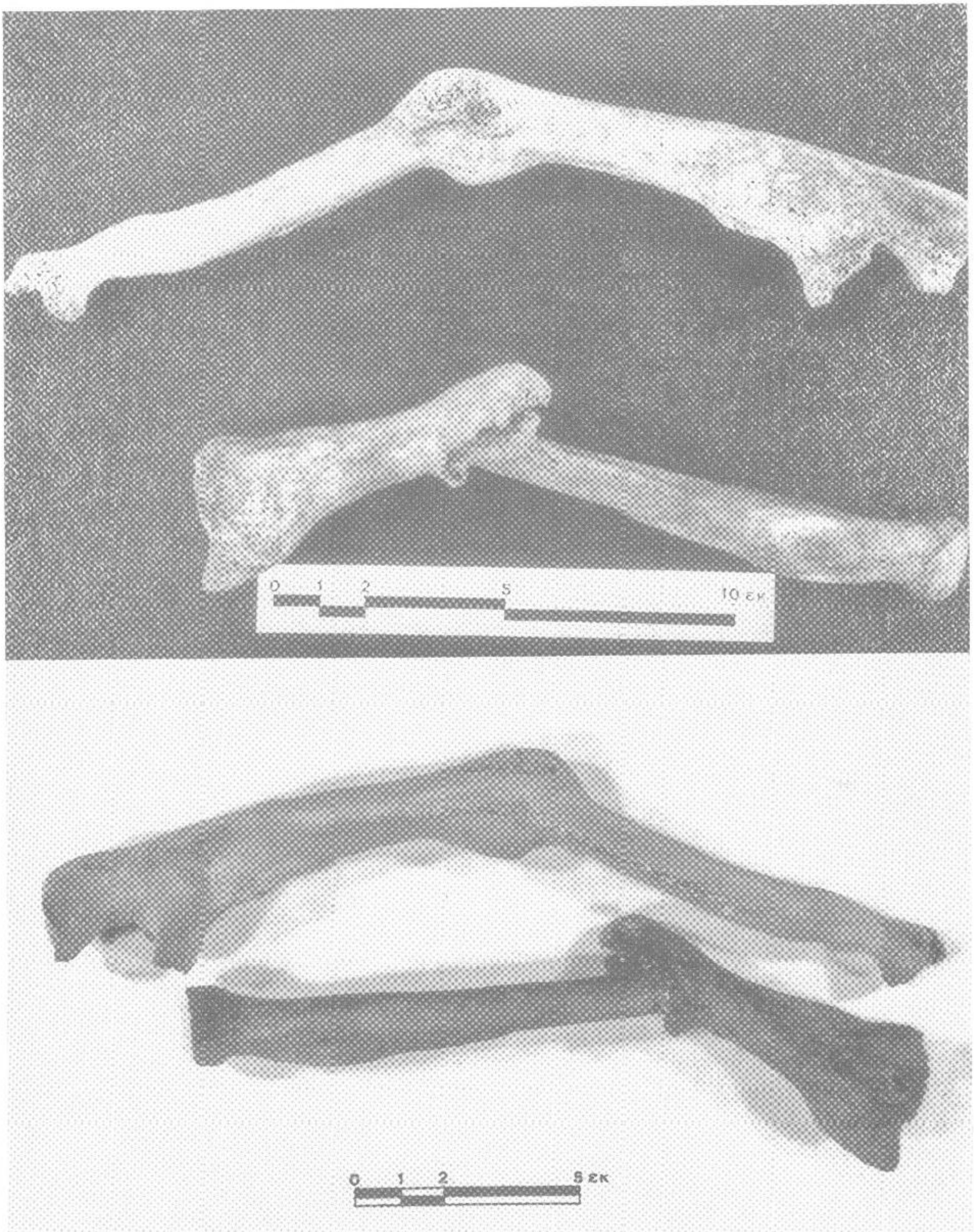
0 1 2 5 10 εκ
0 1 2 5 εκ

136. Зарасналата счупена лакътна кост на скелета от гроб В

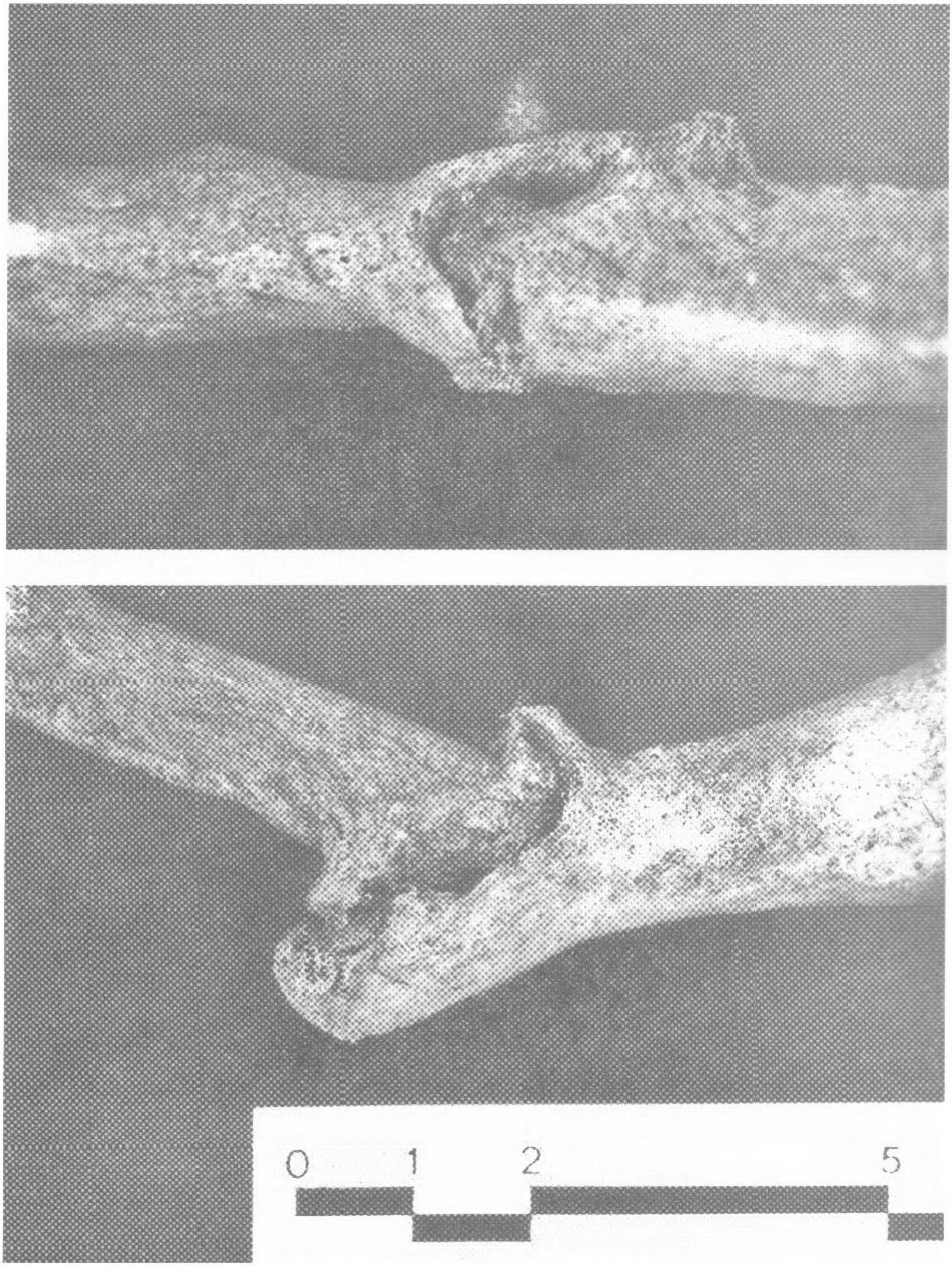

137. Детайл на неправилно зарасналата счупена лакътна кост от скелета в гроб В

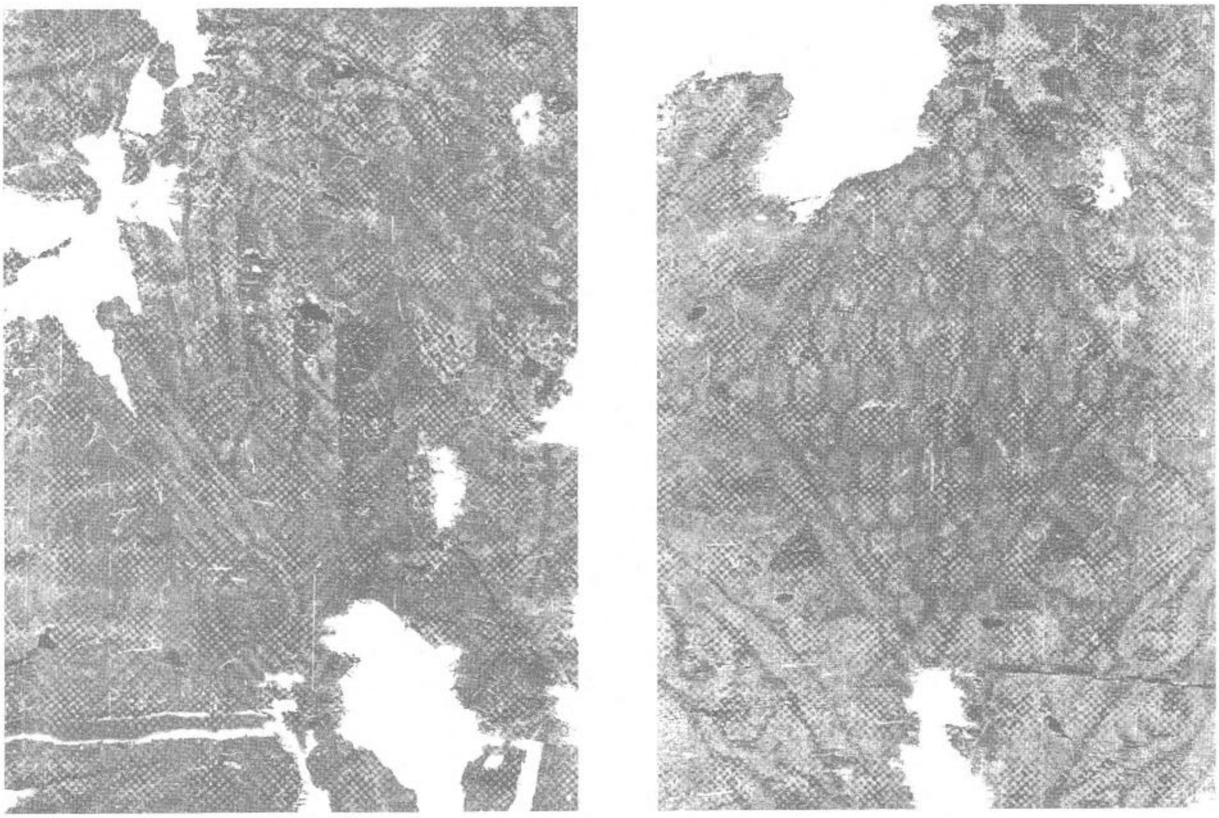

138. Детайл на везаната със златна нишка тъкан, намерена в саркофаг В

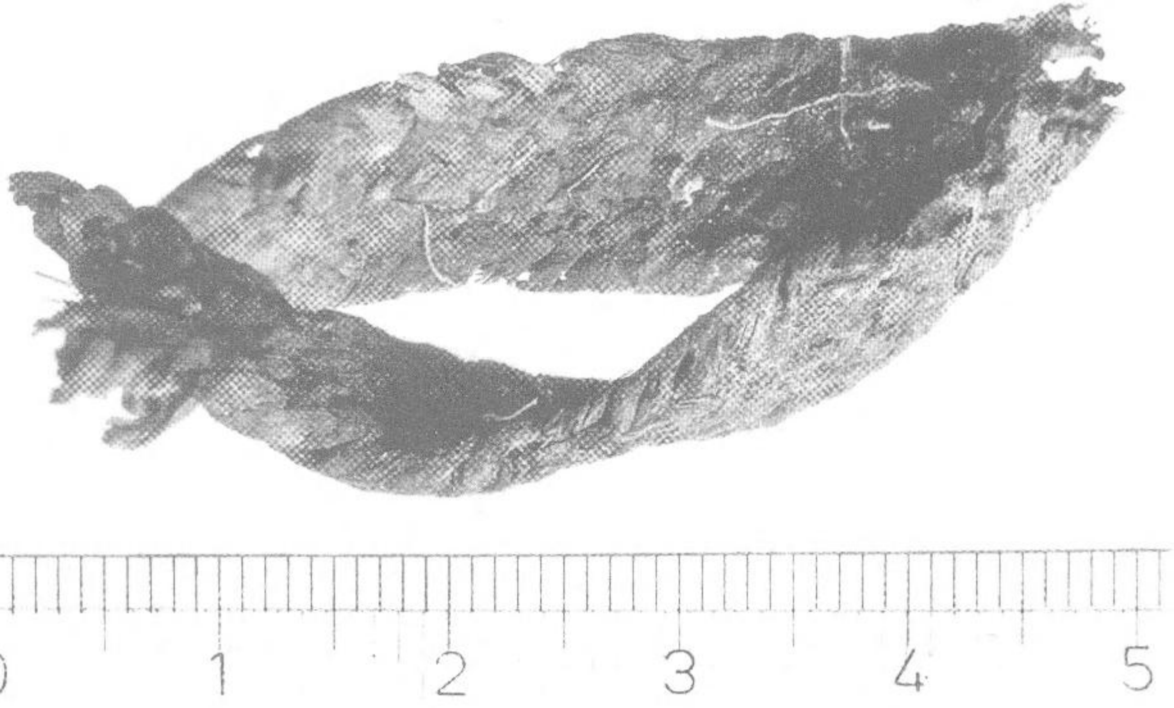

139. Детайл на златотъканата материя, открита в саркофаг В

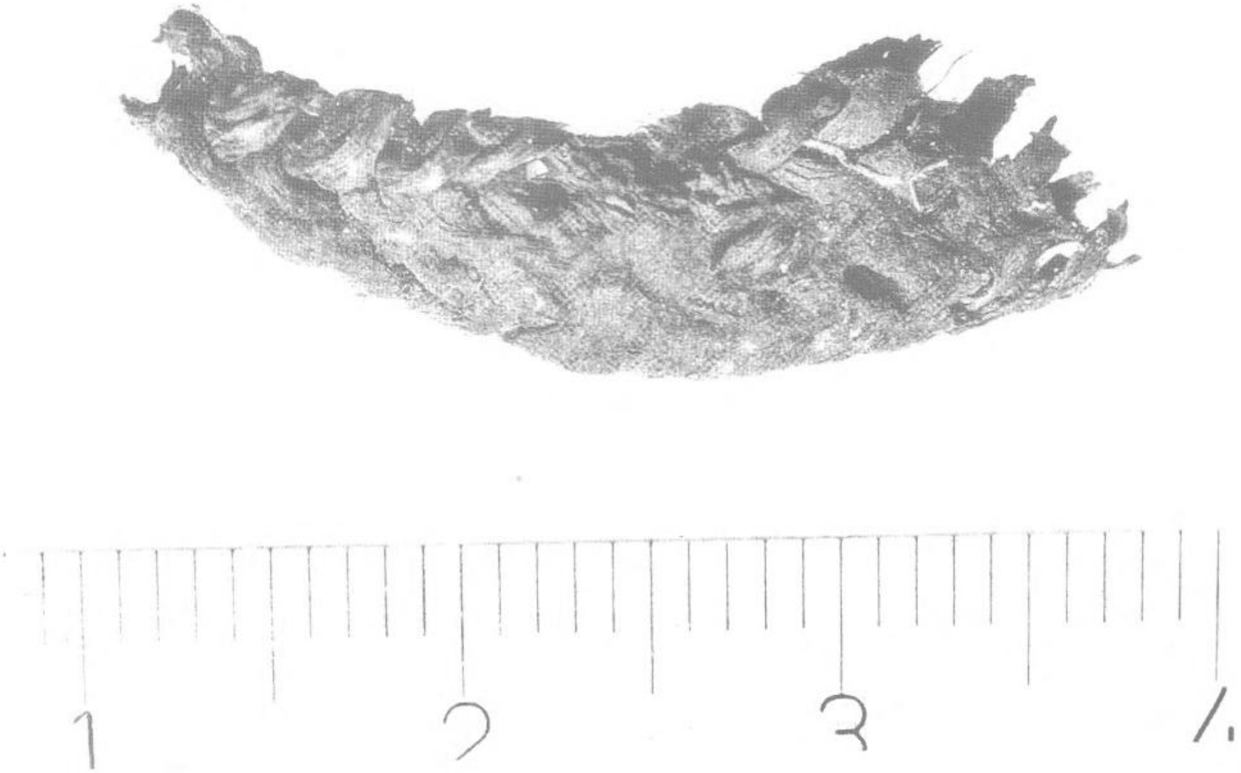

140. Детайл на златотъканата материя, открита в саркофаг В

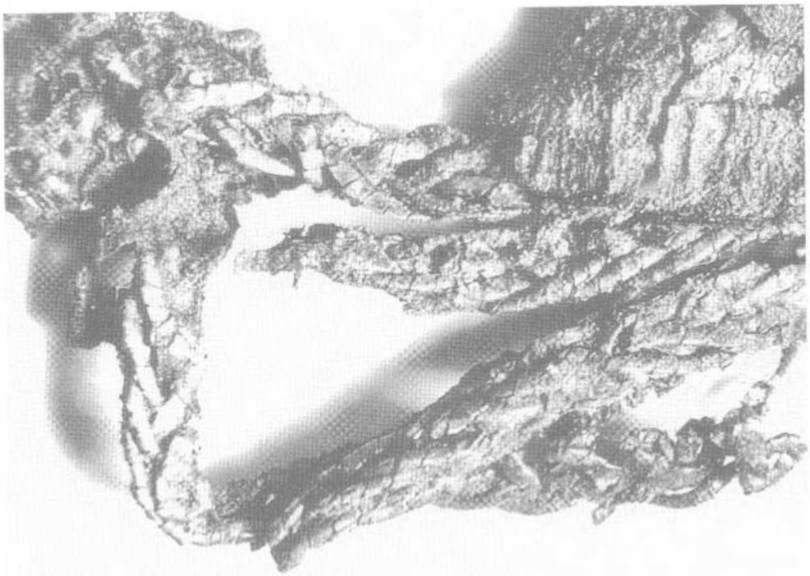

141. Детайл на златотъканата материя, открита в саркофаг В

142. Детайл (*гледан под микроскоп*) на златотъканата материя, открита в саркофаг В

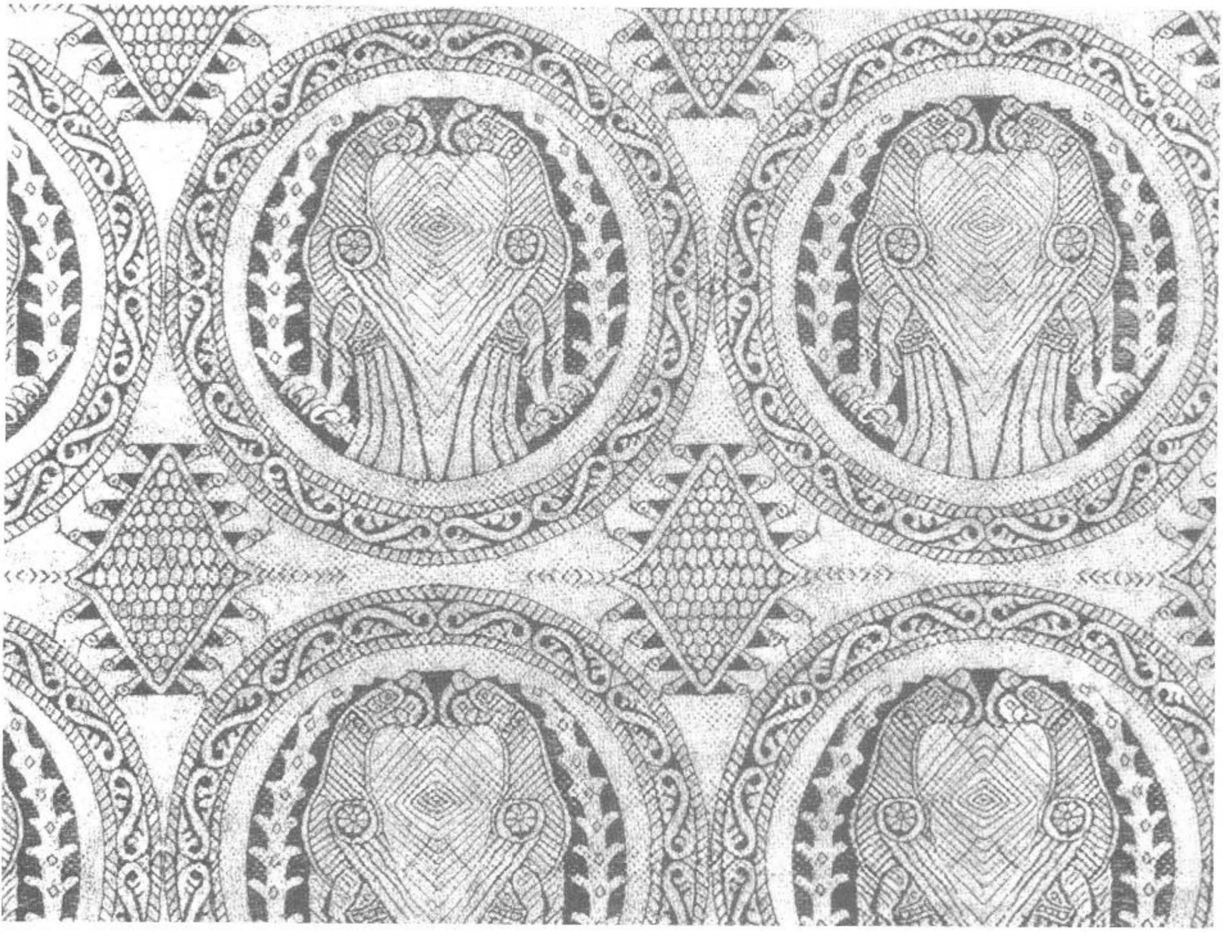

143. Възстановената златотъкана материя, открита в саркофаг В

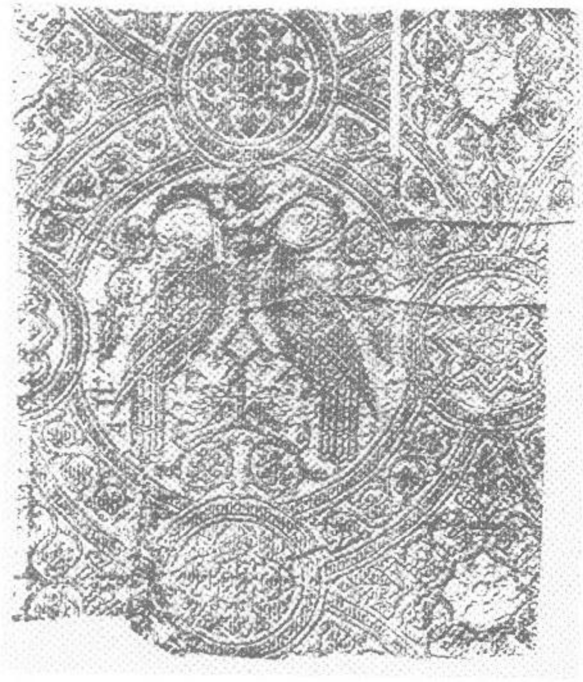

144. Византийска тъкан със зелени и червени папагали от Lucca (*първата половина на XIV век, Otto V. Flake*)

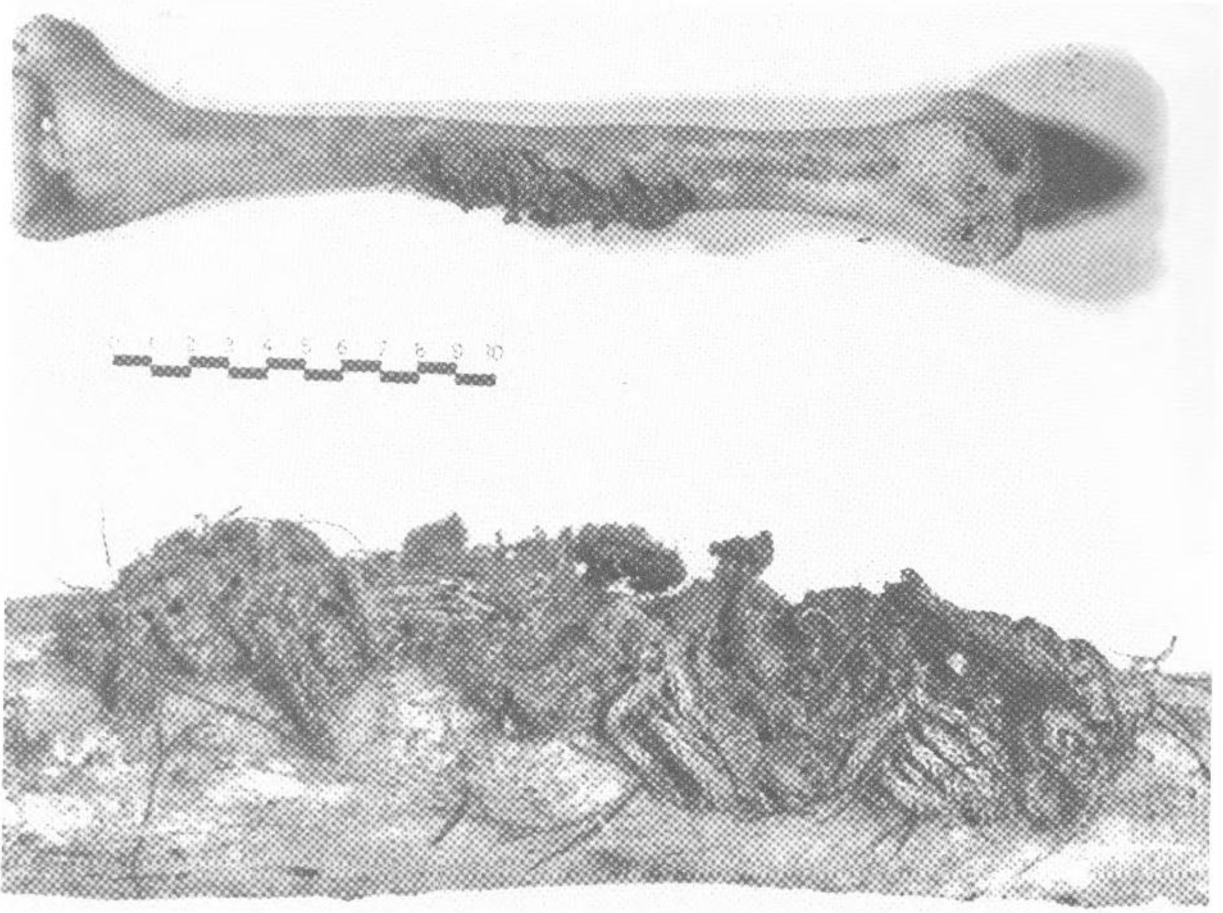

145. Лявата лакътна кост на скелета от саркофаг В (*Долу се виждат следите от плетената със златни нишки ризница, горе – детайл.*)

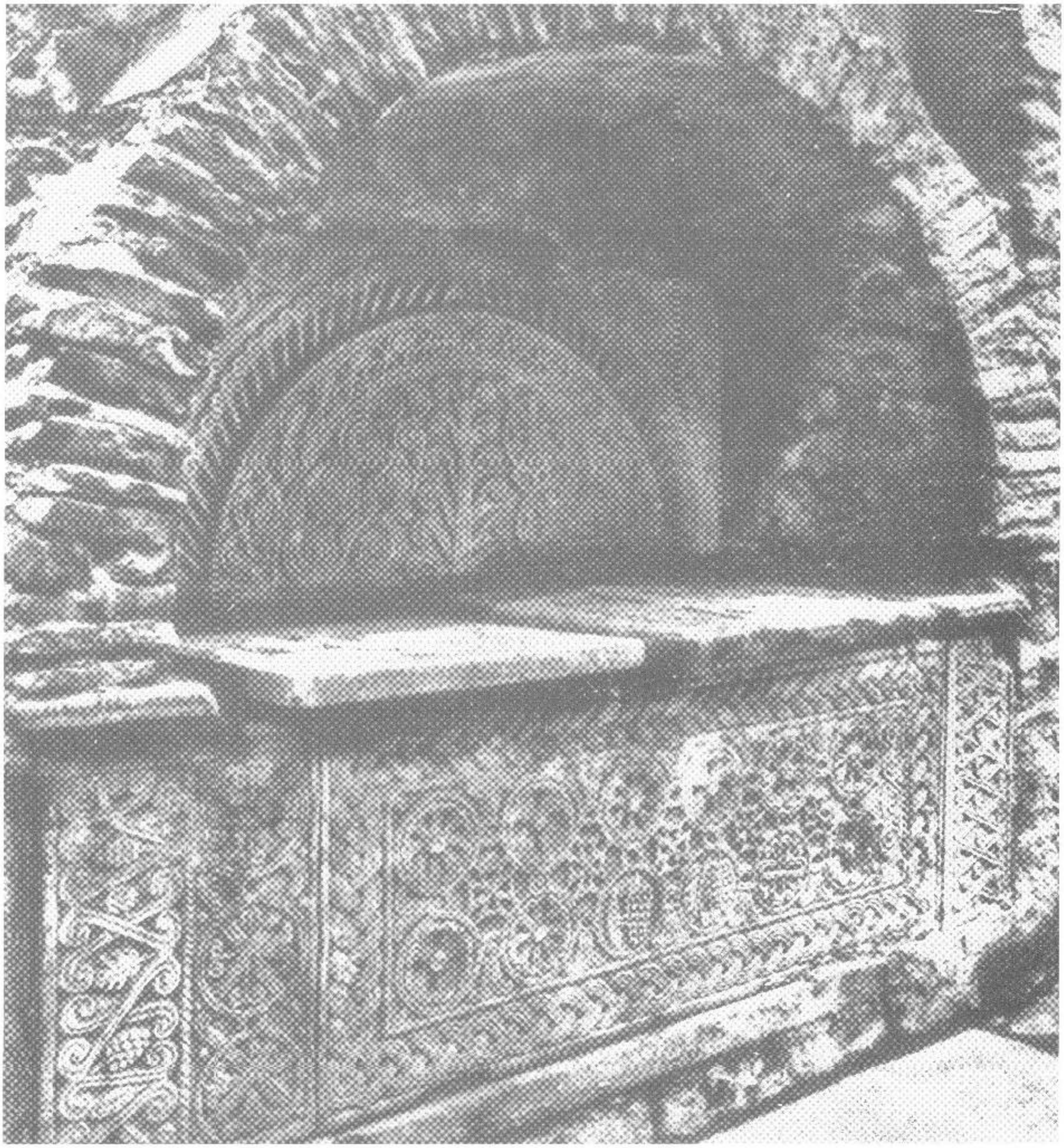

146. Взидан засводен саркофаг от Albenga (*Denise Fossard, "Le tombeau Carolingien de Saint Pons a Cimiez (Alpes-Maritimes)", C.A., t.XV, Paris, 1965, стр. 11, ил. 14*)

спомената от него раннохристиянска [346] да е била пренесена от основателите на манастира в *Макриница*. G. Miller[347] смята, че скулптурният орнамент бил изработен през XIII век и приема за безспорно влиянието на ислямското изкуство, което просъществувало чак до XIV век (ил. 144).

Качеството на луксозните тъкани, повечето от които – копринени, било различно, в зависимост от техниката на тъкане и качеството на материята, като например мъхестите, вълнените и тези с неравномерна повърхност [348].

Следи, също от толкова фин златотъкан нагръдник (със златни нишки, изработени със същата техника на увиване около копринено влакно (ил. 131, 145, 150), бяха открити върху левия лакът на скелета (ил. 130, 3).

От запазилите се следи на тънкия бордюр по краищата на похлупака на саркофага установихме, че върху гроба е имало свод, която

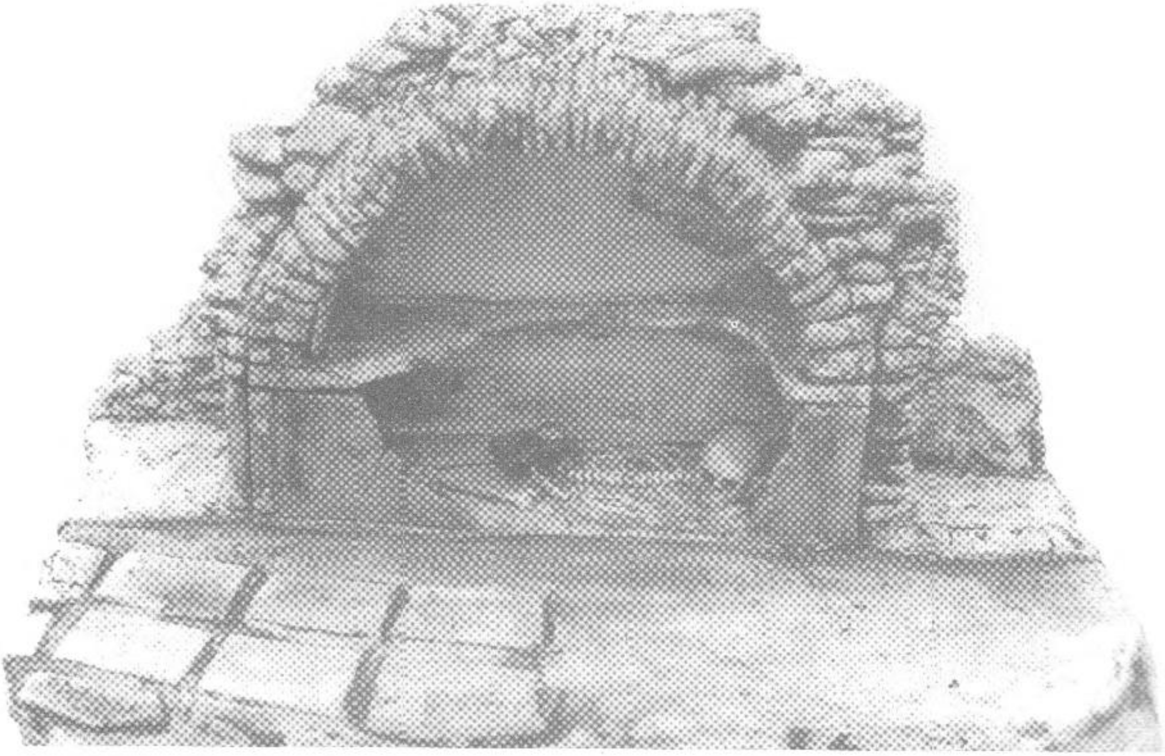

147. Макет на засводения саркофаг В (*арх. П. Деволис*)

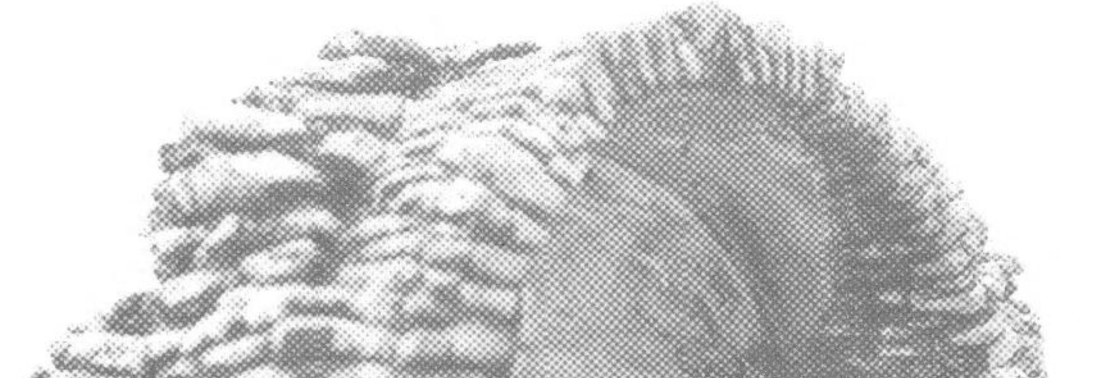

148. Макет на засводения саркофаг В (*арх. П. Деволис*)

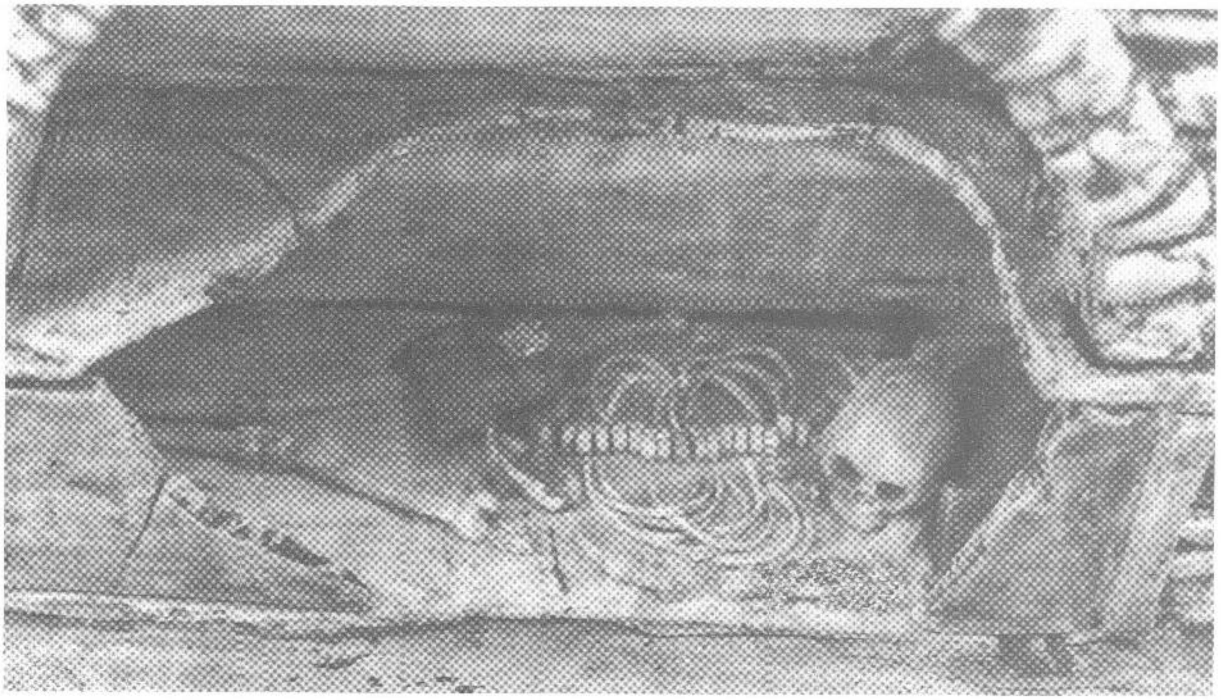

149. Детайл на засводения саркофаг В (*арх. П. Деволис*)

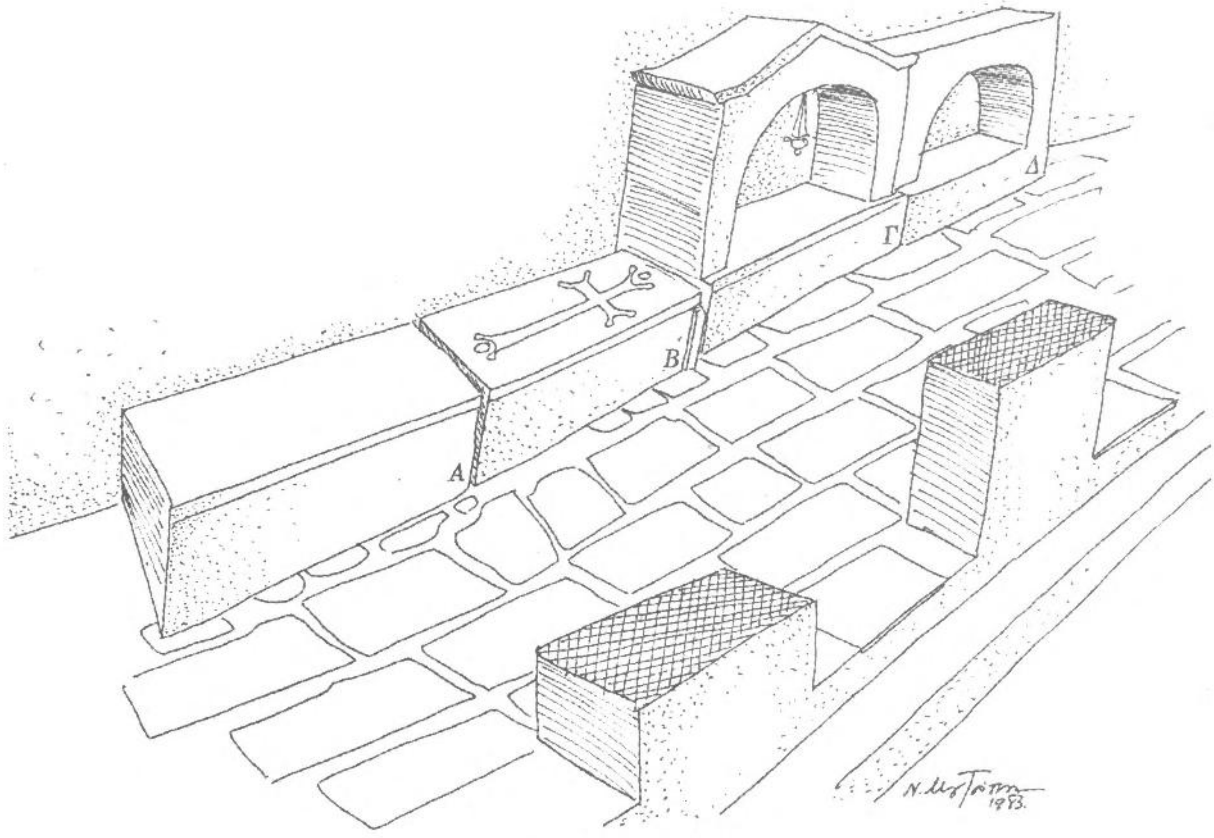

150. Скица, изобразяваща в перспектива четирите саркофага от южния кораб

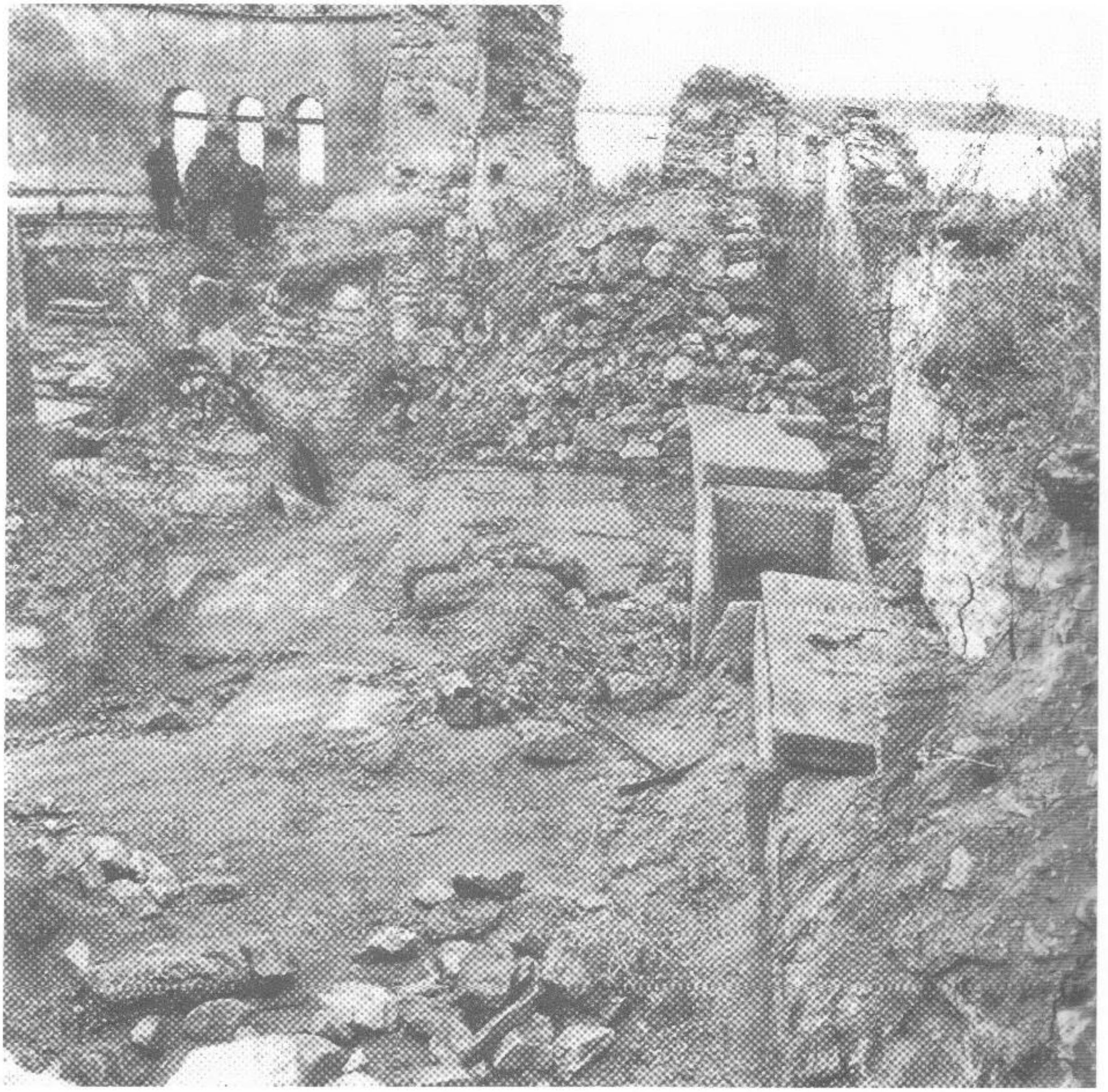

151. Саркофазите от южния кораб по време на разкопките

имала за цел да създаде усещането за взидана погребална камера (ил.125, 126).

Въз основа на множество известни примери и особено на прочутата погребална камера в баптистерия от *Albenga* (ил. 146), изработихме с помощта на талантливия архитект г-н Петрос Деволис, мой стар и любим ученик, макет на възстановения гроб В (147-149).

Наличието впрочем на тази погребална камера имало за цел да предпази гроба от по-късните плячкосвания и разрушения.

ГРОБ Г

Веднага след гроба В попаднахме на един друг гроб. Този гроб нарекохме Г (ил.150-156). Гробът Г бил изграден от малки камъни с много хоросан. Две отвесни стенички на южната външна стена на базиликата, представляваха късите страни на гроба, които обаче продължаваха по височина. От вътрешните страни на тези две малки стени са били взидани две варовикови плочи. Формата на гроба се допълва

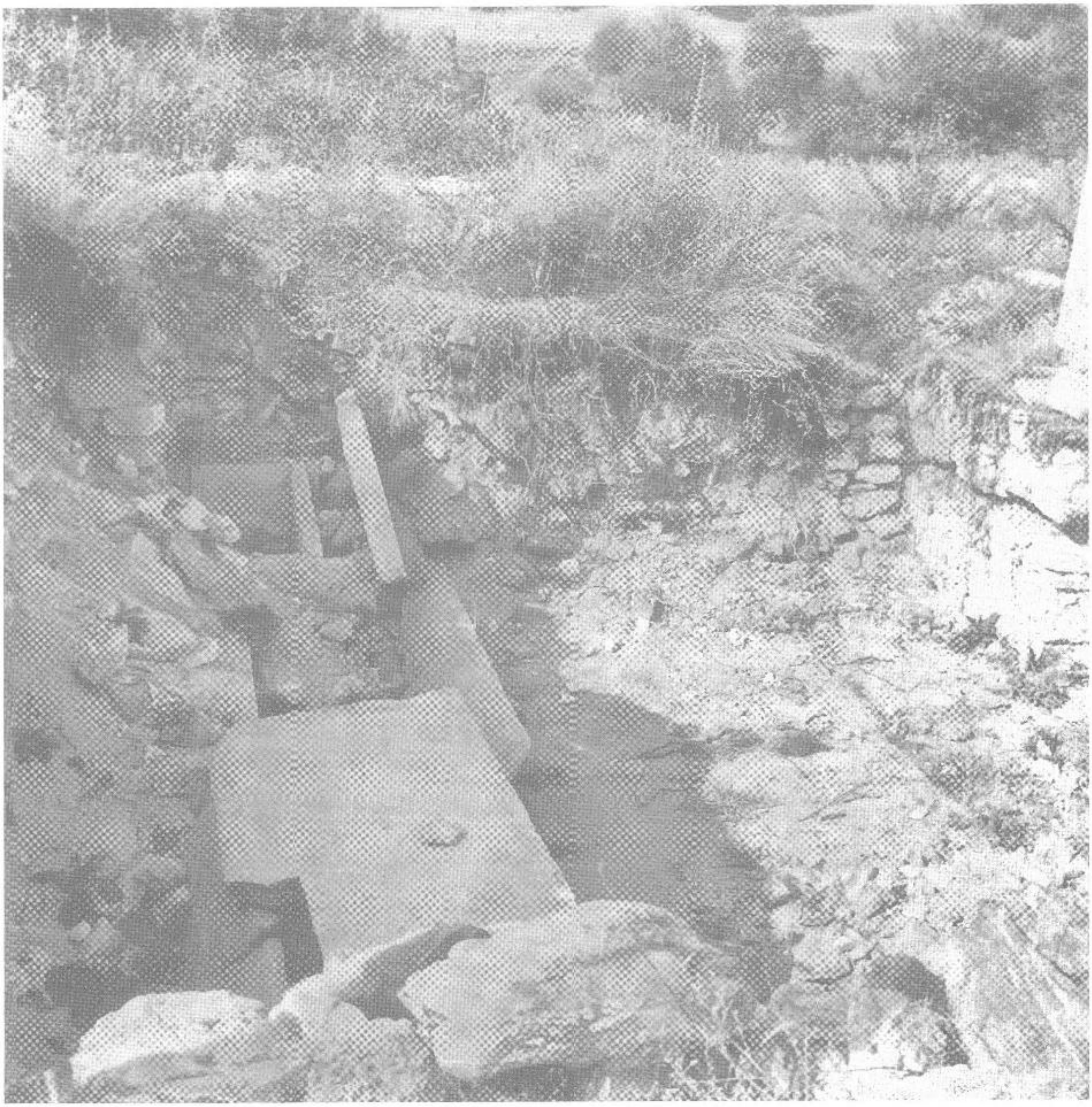

152. Саркофазите от южния кораб по време на разкопките

с една друга тънка стеничка, изградена също така от малки камъни, които от вътрешната им страна бяха покрити с мазилка. Измазана с хоросан беше и цялата вътрешност на гроба, както и големият мраморен похлупак – нещо, което се доказва от запазилата се мазилка, запечатала тази плоча в точките, където е стъпвала. За да бъде здраво закрепена надгробната плоча, имало две правоъгълни варовикови плочи, отвесни на южната външна стена на погребалната камера, опрели в издигнатите малки бордюри. Похлупакът, освен това, е лягал в прорез, образуван от южната външна стена. Гледана отпред плочата, в случай че не е стърчала, със сигурност е опирала до външния ръб на стената.

Лицевият малък зид на саркофага Г бе стъпил върху множество правоъгълни плочи с характерните им жлебове, сходни с толкова други, разгледани от нас при изследванията на подовата настилка на базиликата и които са били пренесени тук от по-ранни паметници. Този пласт от плочи не покривал цялото дъно на гроба, а само онази част, успоредна на южната стена, в която имаше малки камъни. Тези плочи стърчаха и бяха образували нерав-

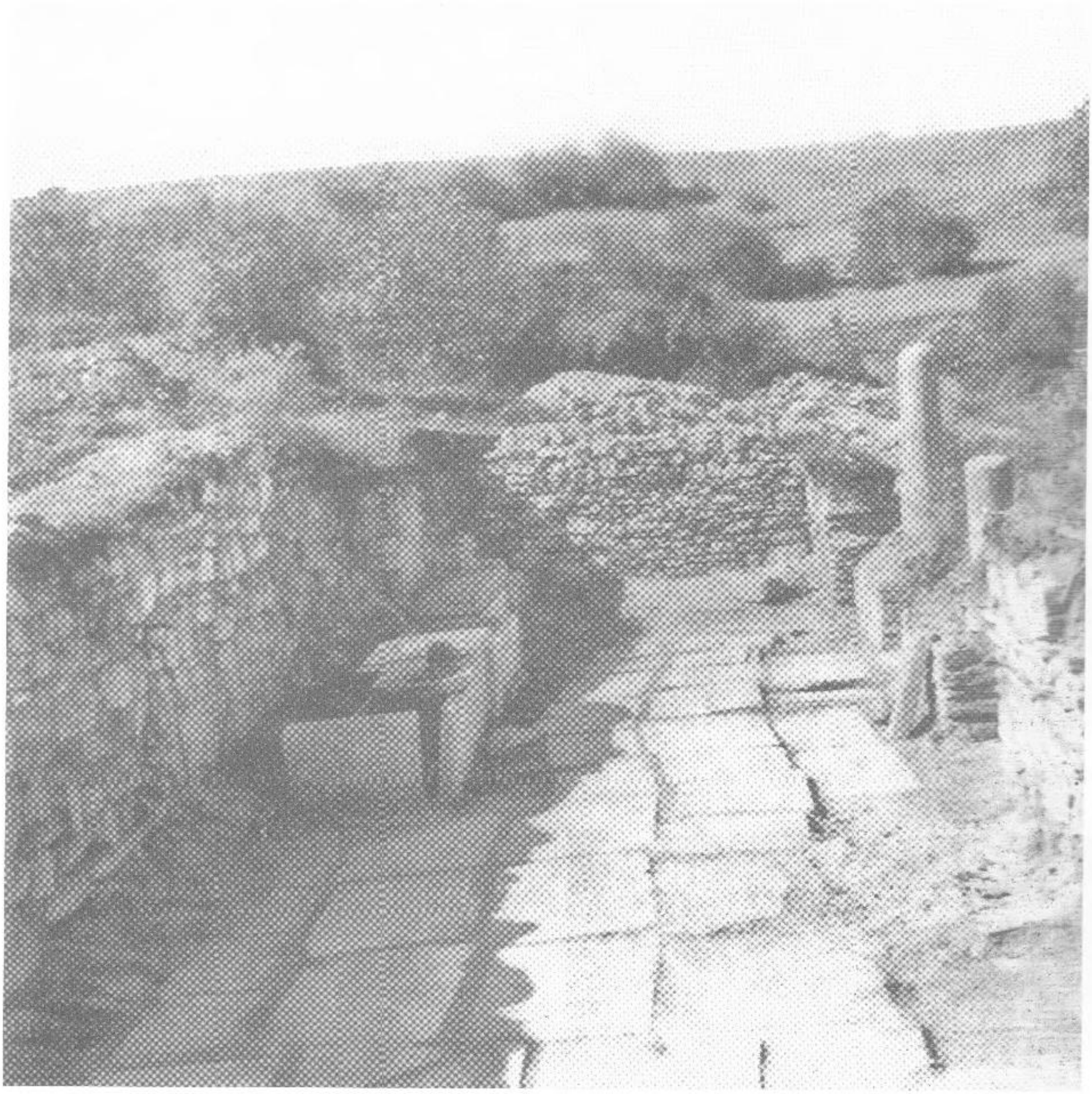

153. Саркофазите от южния кораб

но покритие.

Най-сериозният въпрос, с който се сблъскахме при разкопаването на гроба Г, бяха двата високо издигнати отвесни бордюра, забелязани от нас и при гроба В. По наше мнение тези бордюри не са нищо друго, освен останки от свод, покривал гроба – един вид погребална камера. Сводът на тази камера, чиито следи бяха открити по ръбовете на саркофага, изглежда е бил зографисан (подсказва го голямото количество цветна мазилка, открита във вътрешността на гроба, в по-голямата си част със зелен смарагдов цвят), а в полукръг със сигурност трябва да е била изрисувана и иконата на светеца – покровител на починалия. По всяка вероятност на това място е имало една хоризонтална, закрепена на свода, дървена греда, върху която може би са били окачвани кандилата, а хоризонталната плоча изглежда е служила като плоскост, на която била поставяна просфората. Във всеки случай, става дума за гробове на официални лица. До същите изводи стигаме и при разглеждането на формата на гроба В (ил. 150, 157). Остава да се даде отговор само още на един въпрос: Защо на това място, т.е. там, където се намират саркофазите,

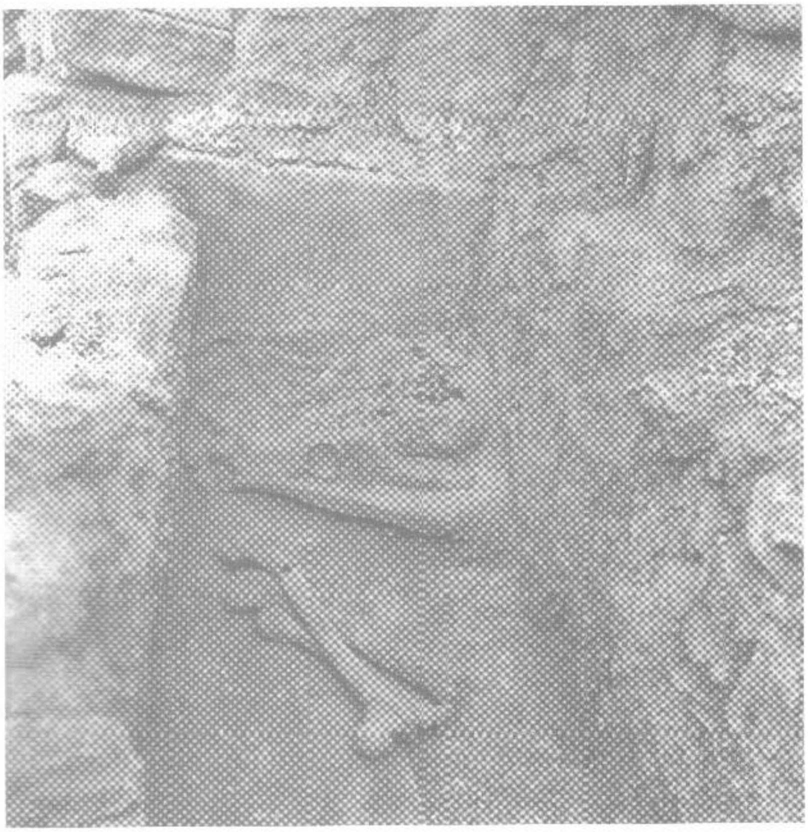

154. Гроб Г от южния кораб

155. Откритият във вътрешността на гроб Г скелетен материал

дебелината на външния зид нараства и защо на това място външният зид е толкова прогнил и лошо изпълнен. На този въпрос, надявам се едни бъдещи разкопки биха дали отговор, след като преди това паметникът бъде разчистен откъм южния външен участък.

Връщаме се обратно към изработения свод, който, както установихме, бил от вътрешната страна изцяло измазан, а лицевата му част по всяка вероятност била изцяло изрисувана със стенописи. В северния кораб на базиликата в *Сервия*, на северната страна от вътрешния ред подпорни сълбове, близо до вратата, която води към кораба и нартекса, има запазени фрагменти от стенописи на свети Никола, изобразен в полукръг. По-долу, в основата на този стенопис имало гроб [349]. Във всеки случай, рамкирането на стенописа (в полукръг), при това върху изнесена напред, в сравнение с останалите стенописи от храма, повърхност, представлява може би доказателство за съществуването на погребална камера – ниша, която рухнала и от която днес са останали единствено оскъдните следи от стенописа.

Тази забележка, заедно с наличието на бордюри върху отвесните страни на гроба Г – точно такива, каквито открихме по-рано върху похлупака на гроба В, ни наведе на мисълта, че тези бордюри са представлявали "крачетата" на арката (на свода), която покривала саркофазите и въобще погребенията – конструкция, която византийците често са използвали, при това не рядко взидана в самите стени на паметника, както например при *Богородица Халкейска* в *Солун* [350].

Голямото количество цветна мазилка, която намирахме по време на разкопките във вътрешността на гроба Г, по-голямата част от която, както отбелязахме преди това, бе оцветена в зеленосмарагдов цвят, заедно с други находки, като мазилки, камъни, керемиди и пръст в изобилие чак до самото му дъно, доказват, отчитайки и други налични данни, че този гроб е бил осквернен. Гроб В е останал непокътнат и непоруган точно поради своята конструкция, защото сводът (арката), който го покривал бил стъпил върху тежката надгробна плоча, така че не било възможно да бъде преместена. В същото време обаче плочата от гроб Г била поставена върху каналите (бордюра) и не представлявало трудност, с помощта на лост да бъде изместена, а след това, дори да е имало известен риск да се повреди покритието ѝ, да бъде въобще премахната.

По време на разкопките постоянно попадахме на останки от оцветена мазилка чак

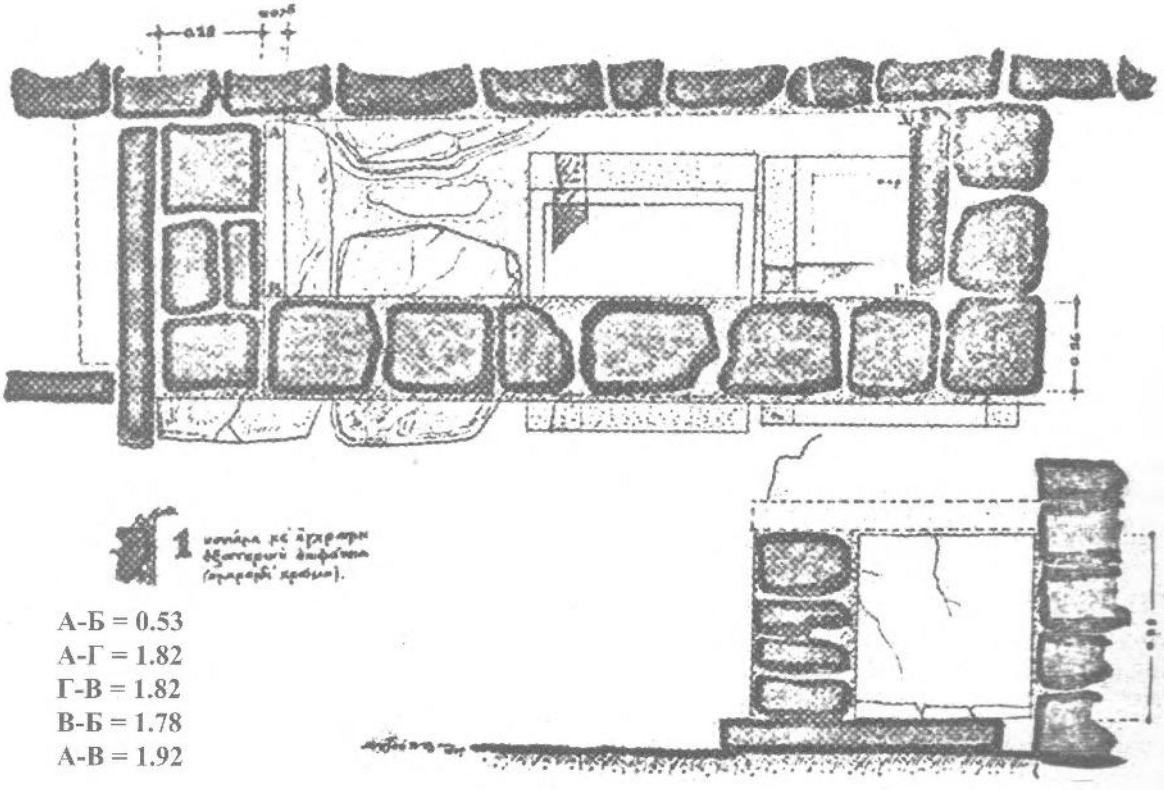

А-Б = 0.53
А-Г = 1.82
Г-В = 1.82
В-Б = 1.78
А-В = 1.92

156. План и напречен разрез на гроб Г

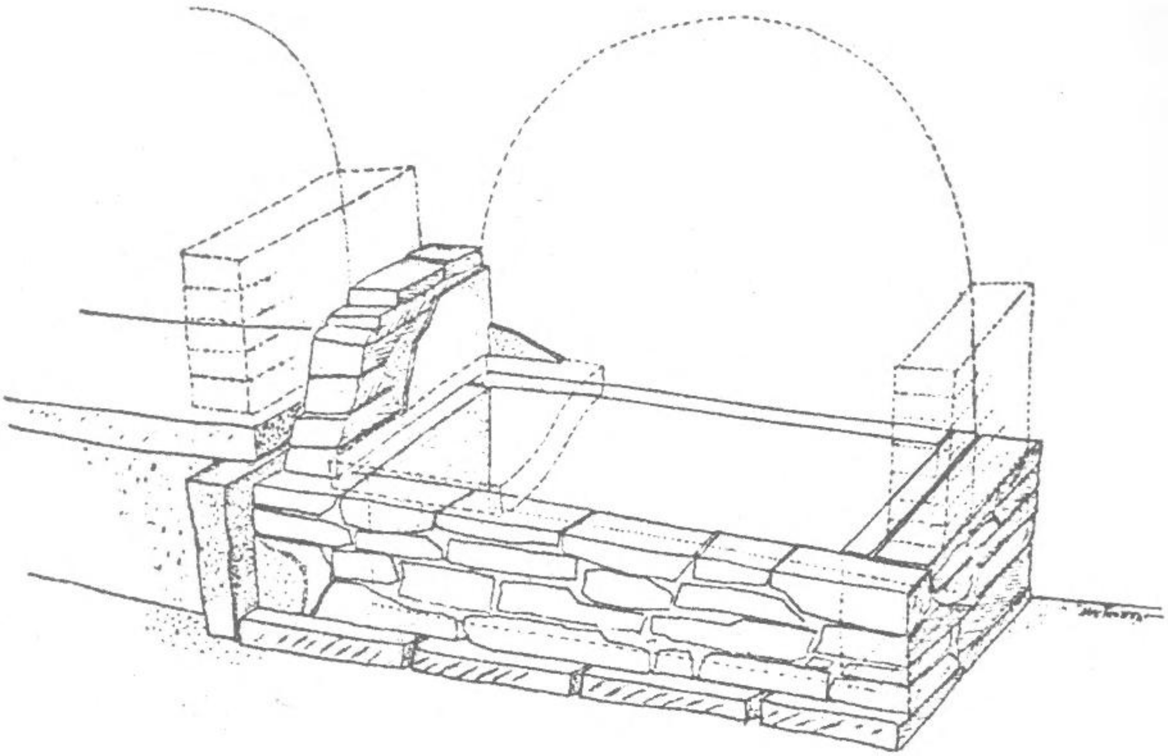

157. Скица, изобразяваща в перспектива гроб Г. /*Показано е примерното (засводено) покритие.*/

до самото дъно на гроба Г, размесени с пръст и други материали, озовали се на това място вследствие рухването на свода. Историята на гроба Г може с голяма точност да бъде възпроизведена по следния начин: Гробът Г е имал един скелет и бил празен, покрит с плоча – нещо, което с точност установихме при разкриването на неосквернения гроб В. На един по-късен етап възрастният мъж е бил препогребан с цел да бъдат извършени наведнъж или последователно и други погребения на деца, които може би са били членове на същото семейство. След това плочата била преместена със сила, а мазилката била разрушена и гробът останал за дълго време открит. Освобождаването на гробовете от по-ранни погребения, за да бъдат извършени по-късни, е често срещано явление.

След извършване на погребението в гроба Г, откриваме, че южната стена била сериозно разрушена. Остава открит въпросът дали изобщо са продължили да бъдат извършвани погребения? Въпреки това, открихме и други останки от скелети, попаднали в основите на южната стена. Тъй или иначе, много е трудно купчината от камъни на това място, размесени с кал в изобилие, да бъде наречена зид. Изглежда са били извършени големи разрушения. Не можем обаче да допуснем, че тези останки дават представа за първоначалния вид на външния южен зид на базиликата, който, както е известно, достигал до голяма височина.

Източният участък от южния (страничен) кораб беше изцяло засипан с пръст (ил. 151). След отстраняването на различните отпадъци, представляващи камъни от зидарията на храма, рухнали през отделните периоди на неговото съществуване, когато вече паметникът е бил изоставен, установихме същата последователност на събитията и от стратографска гледна точка, която съвсем логично обяснява и начина на разрушаване на паметника. В най-долната точка имаме паднали цветни мазилки от стенописите на храма, след това гвоздеи и други свързващи елементи, използвани при дървения под (по всяка вероятност този на галериите) и дървения покрив, след което керемиди и капаци, после камъни, изгнила мазилка и пръст в изобилие. От тази констатация, която е валидна за всички участъци на разкопания от нас паметник, стигаме до извода, че базиликата е била много години изоставена, по всяка вероятност след някакви вражески действия, чиито разрушения по-късно били постепенно допълнени от естествения ход на времето, климатичните условия и голямата влага, която цари в околностите на *Преспа*.

Отворът (вратата), установен от нас и по външната дълга южна стена (временен вкопан портик, който бил зазидан много рано), е разположен симетрично по отношение на главната осова линия на паметника, точно срещу съответната северна врата. Вляво и вдясно от тази врата, от вътрешната страна, има нисък зидан праг, който достига до източната стена на дяконикона пред полукръглата ниша, а на запад е прекъснат от чупката на южния зид, получена от гроба В. Другите два саркофага (погребения А и Б) поради тази причина не опират в южната стена. Именно затова само този участък от страничния кораб е настлан с малки, сравнително правоъгълни плочи.

Колкото до прага по протежение на вътрешната страна на южния зид на базиликата, то той представлява всъщност самородна скала, която била оформена като праг, след като била покрита с малки камъни и плочи, точно както и изследваният от нас праг от средния кораб, следващ линията на по-високия южен кораб на базиликата. Над нивото на този праг, върху прогнилата скала, на височина 0.40 м от нивото на настилката, са изградени набързо основите на южния зид на базиликата.

Редица правоъгълни отвори ("легла") в източния зид на южния кораб били използвани за закрепването на скелето при строителството на паметника. На тези места и днес все още се срещат запазени следите от два пласта мазилка, върху които има едва забележими геометрични декорации с вписани в квадрати кръстове – обичаен мотив, често срещан и при изпъстрените с кръстове фелони на йерарсите, както и при украсата на паметниците, съвременни на базиликата *Свети Ахилий*.

БЕЛЕЖКИ:

[232] Един интересен и подробен анализ на развитието на формата на кръста се е постарал да направи г-н Харал. Бурас в своята докторска дисертация: Charalabos Bouras, *Les portes et les fenétres en architercture Byzantine et leur iconographie.* Thèse de doctorat du troisème cycle présentée en Octobre 1964, à l'École Pratique des Hautes, *Paris*, 1964, фототипно издание, стр. 216, заб.219.

[233] André Grabar, "*Un reliquaire provenant de Thrace*", Cahiers Archéologiques, том XIV, *Paris*, 1964, стр. 63, ил.4

[234] пак там, стр.64

[235] пак там, стр.65

[236] André Grabar, "*Un reliquaire provenant d' Isaurie*" cahiers Archéologiques, том XIII, *Paris*, 1962, стр. 49, ил.1

[237] Размерите на тази мощехранителница са минимални: дължина 4.6 см, ширина 1 см и височина 4 см, пак там, стр. 50

[238] пак там, стр. 57

[239] пак там, стр. 59

[240] Nezih Firatle, "*Notes sur quellques Hypogées paléochrétiens de Constntinople*", Tartulae, Studien zu Altchristlichen und Byzantinischen Monumenten, 30 Supplementheft, стр. 134, ил.5, табл. 32.

[241] пак там, стр. 135

[242] Altchristliche und Byzantinische Kunst, том I, Berlin, 1918, стр. 329

[243] пак там, табл. XIX, 1. A. Grabar, L'âge d'or de Justinien, *Paris*, Gallimard, 1966, стр.135, ил.145.

[244] A. Grabar, пак там, ил.153. O. Wulf, пак там, том II, с. 397, ил.343, стр. 398. Вж. Christa Jhm, Die Programme der Christlichen Apsismalerei von vierten Jahrhundert bis zum Mitte des Achten Jahrhunderts, *Wiesbade*, 1960, табл. XX, ил. 2. Силно изразени "ябълки" по удължените линии на краищата на раменете и махало, окачено върху хоризонталните рамене, се срещат в нарисувания през VI-VII век в римските катакомби *Pentianus in fresco* инкрустиран кръст, Вж. Kurt Weitzmann – Ihor Sevcenko, "*The Moses cross at Sinai*", Dumbarton Oaks Papers, 1963, стр. 397, ил.10.

[245] О.Вулф, том II, стр.409, ил.354, A. Grabar, L'âge d'or de Justinien, ил.316, 317.

[246] Christa Jhm. пак там, табл. XXI, 2

[247] Вж. бронзовия кръст от параклиса *40-те мъченици* в *Синайския манастир* (височина 1.04 м) от VI век, с подчертани "ябълки" и краища във форма на лястовича опашка. Kurt Weitzmann – Ihor Sevenko, пак там, стр.385, ил.1, стр.391 и кръста от VI век, с мраморни поставки (opus sectile) върху западната стена на *Света София* в *Цариград*. пак там, стр.397, ил.9

[248] «*Ο ναός της Επισκοπής Σκοπέλου*», Αρχαιολογική εφημερίς, 1956, стр. 189, ил.7.

[249] пак там, стр. 190

[250] «*La "Sedia di San Marco" à Venise*», Cahiers Archéologiques, том VII, (стр.19-34 + табл. VI-XI), табл. XI, 1.

[251] пак там, стр.31, 32.

[252] пак там, табл. XI, ил. 4. Подобно оформление има и железният кръст от VI-VII век, т. нар. *Киряков*, открит в сирийската област *Hama*, намиращ се днес в *Walters Art Gallery*, *Балтимор*. Kurt Weitzmann – Igor Sevenko, пак там, ил.15.

[253] M.A. Sacopoulo, «La fresque chrétienne la plus ancienne de Chypre», Cahiers Archéologiques, том XIII, стр. 67, ил. 10, стр. 83.

[254] Glanville Downey, Ancient Antich, Princeton, 1963, ил. 72.

[255] André Grabar, L'Iconoclasme byzantin, "*Collége de France*", Fondation Schlumberger pour les Etudes Byzantines, *Paris,* 1957, ил.2-5, стр. 14. Вж. Marcel Restle, "Kunst und Byzantinische Münzprägung von Justinian I. Bis zum Bilderstreit", Texte und Forschungen cur Byzantinisch – Neugriechischen Philologie, zwanglose Beihefte der "Byzantinisch – Neugriecheschen Jahrbücher" N 47, *Athen*, 1964, табл. 9.

[256] L'Empereur dans l'Art Byzantin, *Paris*, 1936, стр. 163.

[257] André Grabar, L'Iconoclasme, пак там, стр. 15. Marcel Restle, пак там, табл. 17-21.

[258] Marcel Restle, пак там, табл. 23-26.

[259] Marcel Restle, пак там, табл. 27-28.

[260] Marcel Restle, пак там, табл. 29-30.

[261] Вж. N.B.Δρανδάκη, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης,Διατριβήεπίυφηγεσία,ΕνΑθήναις1964,стр.9,заб.2.

[262] Marinos Kalliga, Die Hagia Sophia von Thessalonike, *Würtzburg*, 1935, str. 60-64, табл. VIII, ил.15.

[263] пак там, стр.64, 66. Вж. един друг скулптурен кръст върху плоча, открита в параклис, над молитвеника на *Приини,* стъпил на постамент, чиито рамене са с трилялно оформени краищата. Theodor Wiegand – Hans Schrader, Priene, *Berlin*, 1904, стр.487, ил.602.

[264] J. Dauvillier, L'ambon ou Bêma dans les texts de l'église Chaldeenne et de l'église Syrienne au Moyen Age", Cahiers Archéologiques, том VI, 1952, табл. IV.

[265] Christa Jhm, пак там, стр.90, ил.24.

[266] Вж. André Grabar, L' "*imago clipeata" chrétienne*, "Académie des Inscriptions et Belles – Lettres", Comptes Rendus des Sèanses de l'année 1957, Avril-Juin, *Paris* 1958, стр. 209-213.

[267] Feridun Dirimtekin, "Les fouilles faiten en 1946-47 et en 1958 – 1960 entre Sainte Sophie et Sainte Iréne à Instabul », Cahiers Archéologiques, том XIII, стр. 179, ил.23.

[268] Вж. F. Dirimtekin, пак там, стр.181

[269] Вж. B. Λαούρδα, «*Ο Πατριάρχης Φώτιος και η εποχή του*», Γρηγόριος ο Παλαμάς, έτος ΛΗ΄, 1955, стр.21, του ανατύπου. Вж. скиците на Фосати на мозаечните кръстове от иконоборческия период в *Cyril Mango*, Materials for the Study of the mosaics of st. Sophia at Instanbul, *Washington,* 1962, стр. 41, ил.43.

[270] Jean Hubert, "*Note sur la date des Dalles de marbre sculpté de Limans (Basses-Alpes)*", Cahiers Archéologiques, том XIV, 1964, стр. 92, ил.17.

[271] Die Mittel byzantinischen Kirchen Athens, Athen Mitteilungen, том XXXI, 1906.

[272] пак там, стр. 323

[273] "*Études sur l'histoire de la sculpture Byzantine*", Nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Littéraires, Nouvelle Série, Fascicule 3, *Paris*, 1911, стр. 55.

[274] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 217, ил. 251-252.

[275] Вж. Равнораменният кръст, поставен в кръг, гравиран върху външния люнет на католикона от вкопания манастир, чието наименование е *Acik Serai* и който се намира в *Кападокия*. Paolo Verzone, "Gli monastery de Asic Serai in Cappadocia" Cahiers Archéologiques, XI – XII, стр. 217, ил. 18

[276] André Grabar, "*Sur les sources des Peintures Byzantines des XIIIe et XIVe siècles*", Cahiers Archéologiques, том XII, 1962 стр. 368, ил.4.

[277] пак там, стр. 367.

[278] Една голяма част от късовете плат били тъкани на ленти с подобен контур – същите, които били шити върху намсталата като декоративни ленти. Вж. Otto v.Falke, пак там, ил.34 (Seidenclavus des 7 Jahr., Stoffsamlung Krefeld). O.M.Dalton, Byzantine Art and Archeology, стр. 581, ил. 365.

[279] Giuseppe Agnello, Le Arti figurative nella Sicilia bizantina, *Palermo*, 1962, стр. 28, ил.7.

[280] Относно значението на кръста в апсидата на храмовете от иконоборческия период, вж. Otto Demus, Byzantine Mosaic Decoration, *London*, стр. 52.

[281] Christa Jhm, пак там, стр. 185.

[282] пак там, XXI, 1.

[283] Εικονομαχικα μνημεία εν Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογική Εφημερίς, 1937, стр. 346, ил.5а, стр. 347, ил.6, стр. 349, ил.7а.

[284] пак там, стр. 14.

[285] пак там, стр. 28.

[286] пак там, стр. 27, ил.6, стр.36, ил.18

[287] пак там, стр. 38, ил.19, стр. 39.

[288] Georges Daux, "Chronique des foullies 1960", Bulletin de correspondance Hellénique, том LXXXV 1961, стр.

844, ил.20.

[289] N. B. Δρανδάκης, пак там, стр.1, 6, табл.6а, 7а, 8

[290] пак там, стр. 14

[291] Μαρία Γ. Σωτηρίου, "Ο Ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας» Αρχαιολογική Εφημερίς, 1931, стр. 146, ил. 27.

[292] Sculptures byzantines de Constantinople (IV-X-siècle), Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istambul, XVII, *Paris,* 1963

[293] пак там, стр.90

[294] Вж. Кръстовете по капителите на митрополитската черква в *Скопелос,* A. Ξυγγόπουλος, пак там, str. 189, il.7.

[295] «Η βυζαντινή γλυπτική της Ελλάδος κατά τον 7ον και 8ον αιώνα», Αρχαιολογική εφημερίς, 1937, стр. 172, скулптури VII век: стр. 175, ил.3-4, стр. 176, ил.5,6, стр.117, ил.7,8, стр. 178, ил.11. Скулптури VIII век: стр.180, ил.12, стр.181, ил.13,14, стр. 182, ил.15, стр.183, ил.16.

[296] A. Grabar, пак там, стр.112, 113, табл. LVIII, 1,3.

[297] Вж. A. Grabar, пак там, табл. XL.

[298] N. Mavrodinov, пак там, стр. 205, ил.226 и Grabar, пак там, LXIII, ил.3,4.

[299] P. De Palol, "Une Broderie Catalane d'époque Romane: La Genèse de Gerone", Cahiers Archéologiques, том IX, 1957, стр.221, ил.1,2, стр.220.

[300] Вж. K. Παπαρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, επιμ. Π. Καρολίδου, том III, част 2-ра, приложена таблица между стр. 116-117. Angelo Lipinsky, «*Orificerie bizantine dimenticale in Italia*», Atti del I Congresso Nazionale di Studi Bizantine, Ravenna, 1966, стр.100, следва табл. XXX.

[301] David Talbot Rice, The Art of Byzantium, London, 1959, ил.104.

[302] D. T. Rice, пак там, ил.102.

[303] D. T. Rice, пак там, ил.98.

[304] Византийското изкуство – изкуство европейско (Атинска изложба), *Атина*, 1964, стр. 141, табл. 90.

[305] Kunstschätze in Bulgarischen Museen und Klöstern, Изложба от 24 април – 31 юли 1964 в *Villa Hügel-Essen*.

[307] Marvin C. Ross, Catalogue of the byzantine and Early Mediaeval Antiquités in the Dumbarton Collection , том I, стр. 59, табл. XLI, том II, стр. 73, табл. LII. A. Frolov «Le Médaillon byzantin de Charroux», Cahiers Archeologiques, том XVI *Paris*, 1966, стр. 45, ил. 8, стр. 46

[308] O. M. Dalton, Byzantine Art and Archeology, стр.559, ил.343, стр.560

[309] Paolo Verzone, "*Gli Monasteri de Acik Serai in Cappadocia*", V том, Cahiers Archéologiques XIII, стр. 135, ил.8.

[310] D. Talbot Rice, Byzantine Glazed Pottery, *Oxford*, 1930, табл. Vi.

[311] Вж. André Grabar, "*image d'une église chrétienne parmi les peintures musulmanes de la Chapelle Palatine à Palerme*", Aus der Welt der Islamischen Kunst, Festschrift für Ernst Kuhnel, стр. 227, ил.1.

[312] Christa Jhm, пак там, стр.87, ил.22.

[313] D. Talbot Rice, пак там, табл. VI.

[314] Otto v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, *Berlin*, 1921, стр.26, табл.204

[315] Otto v. Falke, пак там, 102. Вж. Гравираните кръстове, чиито краища са оформени като един вид растения, както и намиращите се в междураменното пространство на същите кръстове лалета, взидани в храма *Свети Хараламтий* (Каламата). Megaw (Byzantine Reticulate Revetments, пак там, табл. III, стр.16, препечатка) смята, че този материал произхожда от по-ранен античен паметник. Въпреки това обаче е много сходна формата на този декоративен кръст с тази от тъканта (ил. 17), както и с духа на украсата от плочите в *Преслав* (Н. Мавродинов, пак там, стр. 205, ил.226.) Геометрични фигури в декоративни сюжети от плочи публикува и G.Millet, L' ecole grecque, стр.256, ил.116.

[316] пак там, стр. 24. 171. Вж. и Robert Sabatino Lopez, "*Silk Industry in the Byzantine Empire*", Speculum том XX, 1945, N1, табл. VI.

[317] J. Dauvillier, Cahiers Archéologique, том VI, табл. VI

[318] Относно погребалните обичаи на византийците вж.Φ. Κουκουλέ, «Βυζαντινών νεκρικά έθιμα», Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΣΤ', 1940, стр. 13 и Γ.Κ. Σπυριδάκη, «Τα κατά την τελευτήν έθιμα των Βυζαντινών εκ των αγιολογικών πηγών», Ε.Ε.Β.Σ., том 20, 1950, стр. 75 и сл.

[319] Вж. научните трудове на различни специалисти, събрани в издадения от G. Thomson том: «Recent advances in Conservation», Contribution to the IIC Rome Conference , 1961, *London* 1963. Gnes Geijer, Preservation of Textile Object, стр. 185-189. Jentina E. Leene, Restoration and Preservation of Ancient Textiles, and Natural Science, стр. 190-191 и т.н.

[320] Възможно е да се предположи, че са изобразени папагали, особено като се има предвид начинът, по който е оформена долната част на клюна и съществуващото отгоре отверстие. Начинът, по който разтварят птиците своите човки, както и характерното изобразяване на клюна напомнят на екзотични птици и особено на папагали. Опашката им обаче не прилича на папагалска. Известно е, че по това време във *Византия* папагалът бил непознат. Приликата обаче на изобразените върху материята птици с папагали и особено ако допуснем, че е възможно една византийска тъкан и най-вече от епохата на *Македонската династия* да подражава на източни образци или да е била внесена директно от *Изтока*, потвърждава едно такова становище.

[321] Продължителят на Теофан, летопис III, 10, Migne P.G. 109, стр.113. "Εντεύθεν ουν καθηρούντο μεν κατά πάσαν εκκλησίαν αι θείαι μορφαί, θηρία δε και όρνιθες αντί τούτγων ανεστηλούντο και ενεγράφοντο, την θηριώδη και ανθραποδώδη τούτου(του Θεοφίλου) διάνοιαν εξελεγχοντα», вж. A. Grabar , "*L'Iconoclasme*", пак там, стр.143.

[322] Vita Saneti Stephani juniors, Migne P.G. 100. стр. 1120.

[323] L' Iconoclasme, стр. 154: "la mosaïque est une imitation de tapis ou d' un autre tissu historié"

[324] A. Grabar, пак там, ср. 179.

[325] Вж. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινών Βίος και πολιτισμός, τ.Β΄ΙΙ, Εν Αθηναίς 1948, стр.6.

[327] A. Grabar, «*Les succès des arts orienteaux à la cour byzantine sous les Macédoniens*», Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst, Dritte folge, band II, 1951, стр. 39, заб.30, не е съгласен с Otto v. Falke(Kunstgeschichte der Seidenwebercі, *Berlin,* 1921), който приема, че двете тъкани, имащи съзвездия, поставени в кръгове, съхранявани в манастирите *Света Урсула* (*Кьолн*) и *Свети Мартин* (*Лиеж*) са византийски.

[328] пак там, Les Succès des Arts orientaux, стр. 32.

[329] Charles Delvoye, «*Les tissus byzantins*», Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina, *Ravenna*, 1969 (стр. 115-149), стр. 134, 135.

[330] Силното влияние на източни образци върху изкуството по онова време се признава и от Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin , Второ изд., стр. 394 и G. Millet, «*Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Demetrias*", B.C.h

[331] В известния мадридски ръкопис на Скилица, публикуван от Sebastian Cirac Estopanan, Skylitzes Matritensis, том I, *Barcelona-Madrid*, 1965, стр. 243,

ил.59, (fol.28) върху лицевата му част откриваме сходно украшение, както и на стр. 262, ил.117 (fol.48).

[332] Otto, v. Falke, пак там, табл. 15 и стр. 28, табл. 231.

[333] Robert Sabatino Lopez, "Silk Industry in the Byzantine Empire", Speculum, том XX, January 1945, No 1 стр. 9, 13.

[334] пак там, стр. 42. Известно е богатството на Даниилида от *Патра* и по-сетнешните ѝ връзки с императора Василий I по време на посещението му в *Патра*. Вж. Г. Кедрин – Скилица, *Бон*, стр. 191. В мадридския ръкопис на Скилица са изобразени интересни сцени от пътуването на Даниилида от *Патра* до *Константинопол*. Sebastian Cirac Estopanan, пак там, стр. 303, ил.238 (fol.102a), стр. 304, ил.239 (fol. 102b), където отива да поднесе дарове на императора (вж. Г. Кедрин, *Бон*, стр.237). В *Патра* по това време цъфтяло производството на коприна и били багрени прелестни копринени тъкани.

[335] Otto, v. Falke, пак там, стр.22, ил.164.

[336] пак там, стр.9, ил.53.

[337] Вж, Otto, v. Falke, пак там, ил.302. Heinrich Glück Ernst Diez, Prupyläen Kunstgeschichte. Die Kunst des Islam. *Berlin*, 1925, стр. 533, ил.241: изобразени са папагали от Диарбекир (XI-XII век).

[338] Otto, v. Falke, пак там, стр.26, ил.192.

[339] пак там, стр.33 и табл. 302.

[340] пак там, стр. 28 и табл. 231.

[341] N. J. Giannopulos, "Les Constructions Byzantine de la région de Demetrias", B.C.H., том 44, 1920, стр.195.

[342] пак там, стр. 196, ил. 8.

[343] Редом до кръга с птиците е изобразен под триумфална арка и един двоен кръст.

[344] N. Gannopoulos, пак там, стр. 195.

[345] пак там, стр.195

[346] пак там, стр. 193 и ил. 7.

[347] Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Démétrias », B.C.H., том 44, 1920, стр. 214.

[348] Άννα Αποστολάκη, «Λάσια και τα έχοντα σχετικόν σχηματισμόν εν τοις μνείοις πτυχωτά και στρεπτά υφάσματα», Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, τ. ΣΤ΄, Θεσσαλλονίκη, 1950, στρ. 283 –288.

[349] Вж. А. Ξθγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, стр. 42 и ил.13.

[350] Δημ. Ευαγγελίδης, Η Παναγία των Χαλκέων, έκδοση των φίλων της Βυζαντινής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, стр. 12, ил. 1, стр. 14, ил.2 (планът на основите на храма и сечението на гроба на ктитора).

9. БЕЛЕЖКИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Известно е, че от най-дълбока древност съществувал обичаят християните да бъдат погребвани около и вътре в мартириуми, тоест, в местата около гробовете на мъчениците (погребения ad sanctos) [351]. Миряните, както видяхме и в случая с базиликата *Свети Ахилий*, са били погребвани в преддверието. С течение на времето обаче и страничните кораби били използвани за погребения [352], защото според едно по-ранно схващане, страничните кораби от "религиознна гледна точка са имали второстепенно значение – същото, което приблизително имало и преддверието" [353].

След по-горе казаното възниква въпросът кому са принадлежали тези саркофази от южния кораб в базиликата *Свети Ахилий*. Сметнахме за необходимо да разгледаме повторно и по-задълбочено историческите събития, имащи пряко отношение с бунта на Комитопулите [354] и със създаването на самуиловата столица на островчето *Свети Ахилий* в *Малка Преспа*.

С известни уговорки можем да приемем, че тези събития са настъпили след смъртта на цар Петър (30 януари 969 г.) [355] и във всеки случай след смъртта на император Йоан Цимисхи (10 януари 976) [356]. Jadran Ferluga смята, че въстанието на Комитопулите е безспорен факт и е избухнало в същата година, когато починал императорът Йоан Цимисхи [357].

С въстанието на Комитопулите е свързано със сигурност и освобождението от пленничество на двамата сина на цар Петър, Борис и Роман и "мисията" им в *България* – инициатива на византийския двор, целяща да всее раздор [358]. При завръщането им обаче, по всяка вероятност заради ромейските си одежди, Борис бил убит от засада [359]. Роман, като евнух, е можел да бъде претендент за престола на *България* [360].

Ценен източник на информация за семейството на Самуил, а и за датиране на въстанието, е византийският хронист Йоан Скилица (Хроника, Бонско изд. 453, 11): "...българите, веднага след смъртта на Йоан се разбунтували, определили да ги управляват четиримата братя Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, деца на един от могъщите български комити (велможи) на име Никола и майка Рипсимия".

Ценен археологически факт е също така надгробната плоча, открита през 1888 година в съседното село *Свети Герман* [361]. В надписа, датиран в 992/3 години, е упомената майката на Самуил Рипсимия [362].

В този надпис Самуил не е упоменат като цар. Самият той нарича себе си *раб Божи*. Интерес представлява фактът, че от братята му единствено е споменат Давид. Знаем, че Давид бил убит в местността "*Кале дрис*" между *Костур* и *Преспа*, от някакви скитащи власи ("скитници") [363]. Според Скилица – Кедрин, Мойсей бил убит при обсадата на *Серес* през 977 или 978 година [364]. Аарон бил убит от Самуил, заедно с цялото му семейство, поради съмнения, че имал, “както се твърдяло проромейски убеждения” [365]. При това ръкописът U 75 (Codex Vindobonensis) уточнява и мястото, и датата – на 14 юли 987 година, в местността *Раметанидза* [366]. От цялото му семейство единствен оцелял, след личното застъпничество на самуиловия син Гавраил-Роман [369] само малкият му син Светослав [367] или Владислав [368]. Жената на Самуил се наричала Агата, дъщеря на владетеля на *Дирахий (Драч)* Йоан Хрисилий (“управникът от *Драч”*). От този брак (945) бил роден синът му Гавраил-Роман, наричан още Радомир, който се венчал или за дъщерята на краля на *Унгария* Геза (972-997), или за дъщерята на друг унгарски крал – Стефан, с която обаче се развел преди раждането на сина им Петър Делян [370]. След завземането на *Лариса* през 966 година Радомир взел за втора съпруга красивата пленница Ирина [371].

Самуил, според цитата на Скилица (В 435 01-92), след убийството и на последния му брат Аарон (14 юли 987 г.) станал безспорен владетел: “*станал монарх на цяла България*”.[372]

Десет години след завладяването на *Лариса* и пренасянето на светите мощи на Ахилий, Икумений и Ригиний в голямата базилика на *Преспа,* Самуил организирал поход към *Солун*, където от засада убил управителя на града, магистъра Григорий Таронит и взел в плен сина му Ашот [373]. Той заловил и държал в плен и новия управител на *Солун* дука Йоан Халдо [374].

Окуражен от тези свои победи Самуил се насочил към Тесалия, достигайки до *Беотия*, *Атика* и *Пелопонес* [375].

Когато узнал за тези събития император Василий II изпратил срещу него магистър Никифор Уран, комуто дал титлата „доместик” на *Западните области* (997).

Съвсем скоро за това узнал Самуил, отложил плановете си срещу *Пелопонес* и решил да се върне обратно. Доместикът Никифор Уран побързал да пресрещне Самуил, който по това време станувал на югоизточния бряг на *Сперхей*, мислейки, че поради придошлата река, се намира в абсолютна безопасност. След като изоставил обоза си в *Лариса*, Никифор Фока се придвижил бързо с най-боеспособните си части, прекосявайки реката *Апидано* и пристигнал в долината *Фарсалия*, където разположил своя стан на отсрещния бряг на *Сперхей*. Без да губи време той разпоредил на своите съгледвачи да открият най-подходящия брод – нещо, което било сторено. Взело се решение настъплението да бъде извършено през нощта. Действително, самуиловата войска, която по това време си отдъхвала, била изненадана и последвало страшно клане. Самуил бил тежко ранен в лявата ръка и, благодарение на героичната съпротива на сина си Роман, успял да се спаси и укрие в планините на *Етолия*, а по късно, пресичайки планината *Пинд*, да достигне в *Преспа* в тежко състояние.[376]

Когато Самуил се върнал тежко ранен в *Преспа* след поражението при *Сперхей* (997), узнал, че дъщеря му Мирослава е влюбена в пленения син на дука на *Солун* Григорий Таронит, Ашот. По стар обичай знатните особи посещавали пленниците в тъмниците и им умивали главите и краката [377]. Мирослава горещо помолила баща си да освободи Ашот от оковите му и да ѝ позволи да се омъжи за него. Вярвам, че Самуил, повлиян от знатния и народностния произход на пленника (да не забравяме, че и съпругата му Рипсимия била от арменски произход), загърбил своите опасения. Веднага след сватбата им младоженците били изпратени в *Драч*, близо до своя дядо Хрисилий. На това ново място останали съвсем за кратко и при първия сгоден случай, след появата на един византийски хеландий (кораб), потърсили убежище във *Византия*, където лично византийският император Василий II ги приел с големи почести, провъзгласявайки Ашот за „магистър”, а жена му – за „патриция-зости” [378].

Скоро след това Самуил узнал за смъртта на хърватския крал Стефан Държислав, комуто императорът бил дал титлата „василевс”. Изглежда оттогава той замислил амбициозния си план да създаде една нова империя на запад.[379]

Оглавил лично войската си, нападнал крепостта *Диоклеция* и след като я завладял, пленил краля Йоан Владимир, когото по-късно отвел в *Преспа* и му дал за жена втората си дъщеря Косара. От този момент насетне е поставено реално началото на имперската политика на Самуил. Приблизително през 1000-та година той нападнал *Далмация* и постепенно завладял всички градове от вътрешността на страната. Както и други царе на *България*, така и Самуил получил короната си от Рим [380].

До 1014 година изминали 20 години, изпълнени със сурови битки във всички посоки. Самуил, който разбрал за готвеното голямо настъпление на византийците, наредил на своя верен военачалник Кракра да укрепи прохода *Ключ* откъм северното подножие на *Беласица* [381] в местността, наричана “*Кимва Лонг*” [382]. Кракра изпълнил заповедта, изграж-

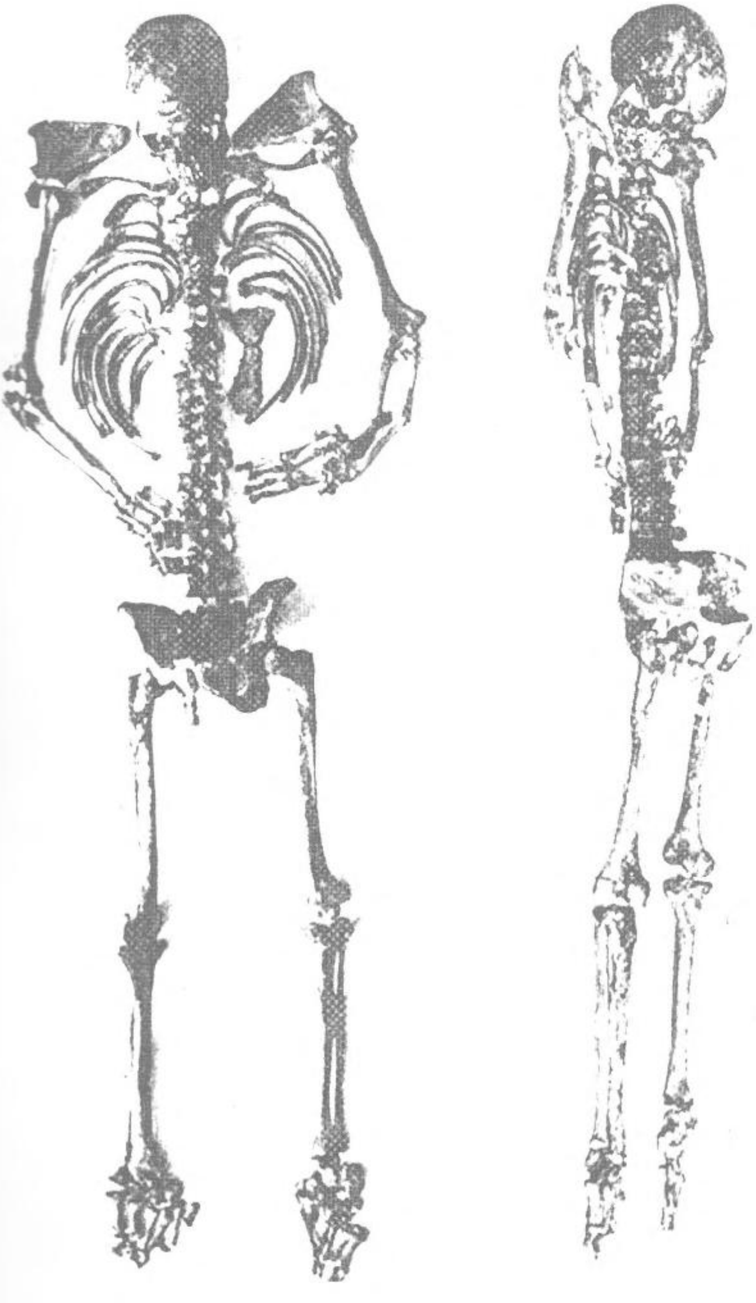

158. Скелетът от саркофаг В

дайки преградна стена от пръст и дънери на дървета "...и поставил достойни и верни на царя воини"[383].

Веднага щом василевсът узнал за приготовленията на българите и последвалото укрепване на прохода, през който обикновено минавала императорската войска на път за областта *Струмица,* наредил на стратега на *Филипопол* Никифор Ксифия да заобиколи стратегическия проход и през *Беласица* да нападне в гръб българската войска[384]. Българите били напълно изненадани и побягнали в безпорядък. По този начин Василий успял да преодолее преградната стена и да залови голям брой пленници. Самуил за втори пореден път, благодарение героизма на своя син, успял да се спаси (29 юни 1014 г.). Византийските източници споменават, че по заповед на Василий 15 000 самуилови войници били ослепени[385]. Самуил, който щом съзрял тази гледка " …му притъмняло пред очите, изгубил съзнание, паднал на земята получавайки сърдечен удар и след два дни – на шести октомври (1014 г.) – умрял"[386].

След смъртта на Самуил, на престола се възкачил синът му Гавраил-Роман, който "...по храброст и сила превъзхождал баща си ..."[387].

Гавраил-Роман, който, както видяхме, бил сключил първия си брак с дъщерята на унгарския крал, която "по неизвестни причини намразил, а впоследствие – въпреки нейната бременност – прогонил"[388], встъпил във втори брак, вземайки за жена "красивата пленница от *Лариса*" Ирина[389].

Гавраил-Роман (Радомир) продължил със същото упорство войните срещу *Византия*, но не успял да се задържи на престола дори и една година, защото бил убит на 15 септември 1015 година, при един инсцениран лов край северния бряг на езерото *Петерско*, от Йоан-Владислав – синът на Аарон – същият, за когото се бил застъпил, след като било изклано от Самуил цялото му семейство[390]. Говори се, че плановете за убийството на Гавраил-Роман били дело на византийците. След като се възкачил на престола, Йоан-Владислав прибавил още един грях в душата си, като убил благонравния принц на *Трибала* и *Сервия* Йоан-Владимир, съпруг на дъщерята на Самуил Косара. Убийството било извършено на 22 май 1016 година в *Преспа*, където били поканени да посетят царския двор[391].

От сведенията на *Дуклянския летопис* узнаваме, че убийството на Йоан-Владимир станало при излизането му от една преспанска черква (очевидно *Свети Ахилий*), в която

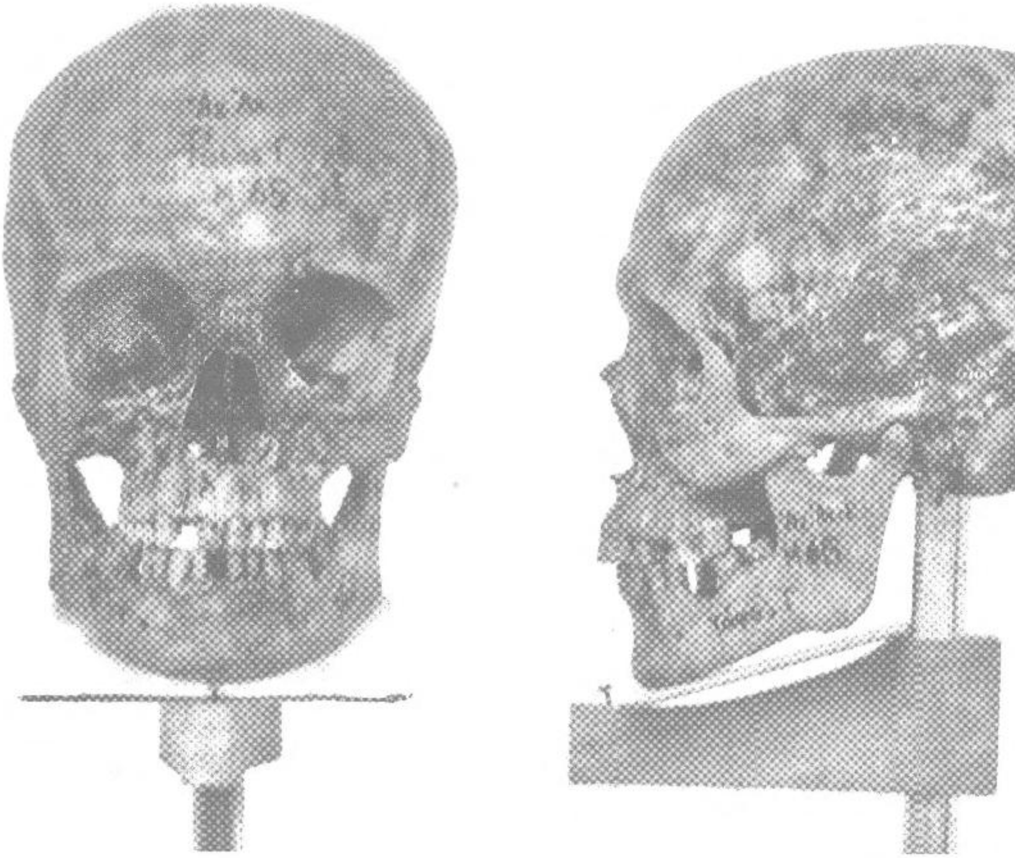

159. Черепът на скелета от саркофаг В

бил влязъл да се помоли [392]. Йоан-Владимир бил погребан в базиликата *Свети Ахилий*. На мястото на погребението ставали много чудеса. По-късно Йоан-Владислав позволил на Косара да пренесе тялото му в *Крайна*, за да го погребе там – край езерото *Шкодра,* в храма на Богородица [393]. Според П. Боев, тленните му останки по-късно били пренесени в един манастир край *Елбасан*, наричан от албанците "*Shën Gjon*", което означавало "*Свети Йоан*". Като знаем, че Йоан-Владимир се оженил за Косара през 988 година, изглежда е умрял твърде млад [394].

Малко време обаче продължило и царуването на Йоан-Владислав, защото бил убит в двубой с военоначалника на *Драч* Пигинит или пък от някой войник, пред стените на *Драч*, само след две години и пет месеца от възкачването му на престола [395].

Този кратък исторически увод беше необходим преди да пристъпим към изясняването на въпроса за съдържанието на четирите погребения, открити от нас по средата на южния кораб в базиликата с дървен покрив *Свети Ахилий*.

Първият източно ориентиран саркофаг (гроб А, 4) бе открит празен и разрушен. Това е същият, на чието дъното намерихме една гравирана плоча с различни ажурни геометрични фигури (ил. 120, 128). Вторият саркофаг (гроб Б, 3) бе покрит с мраморен похлупак с ясно издълбан латински кръст, в чиито канали очевидно е имало и допълнителен декоративен материал. Краищата на отвесните рамене завършват с малки окръжности, затворили в себе си малки равностранни кръстове с оловни топчици по четирите върха [396].

В третия саркофаг (гроб В, 1), който бе открит изцяло непокътнат, се намираше скелетът на възрастен мъж [397]. Черепът бе полегнал върху едно зидано възглаве. Върху лявата ръка имаше остатъци от ризница, изтъкана с много фини златни нишки. Върху таза му бе поставена сгъната скъпоценннна копринена тъкан,

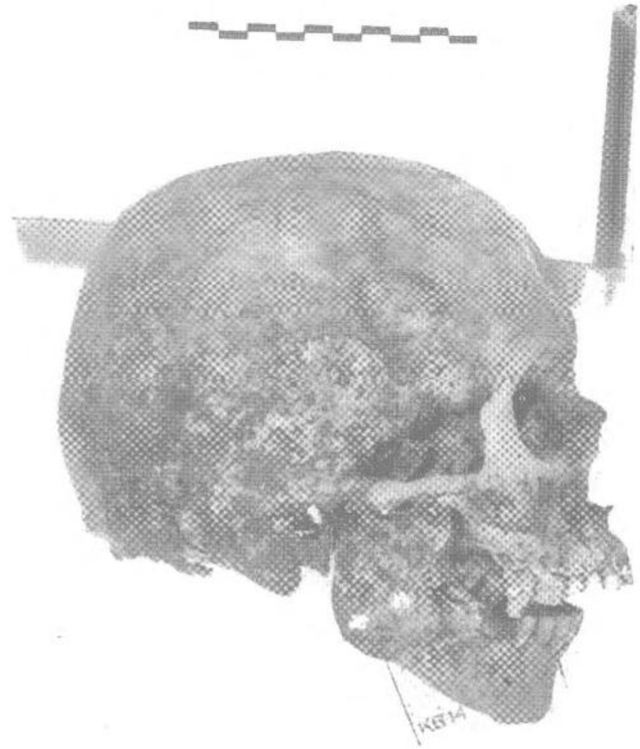

160. Черепът на скелета от саркофаг В (*гледан отстрани*)

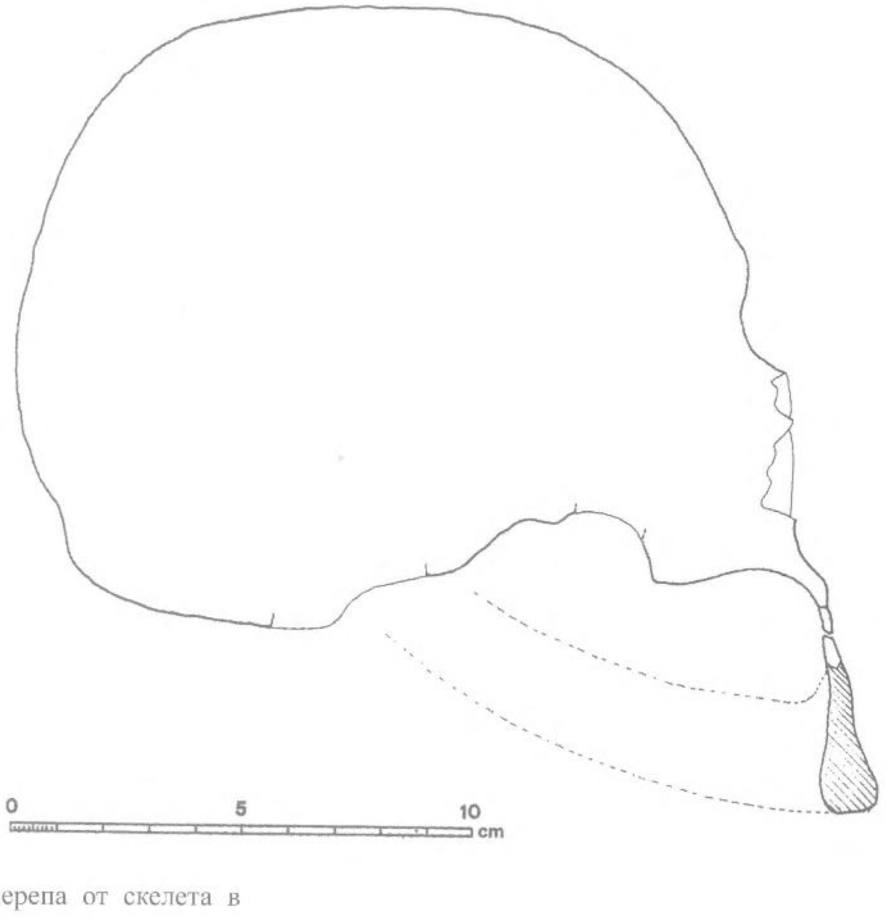

161. Напречен разрез на черепа от скелета в саркофаг В

украсена, както видяхме, с папагали, поставени в окръжности. Копринените нишки бяха много фини и оплетени със златни конци.

При изследването на скелета бе установено, че по лъчевата кост и лакътя на лявата мишница имаше следи от зле зараснала рана под ъгъл 140° (ил. 134-137, 158). От видяното става ясно, че този скелет е принадлежал на мъж, ранен в битка, който по-късно е нямал възможност правилно да лекува своята рана.

Целият скелет, и особено черепът, имаха силно червен цвят (ил. 159).

В гроба Г (2), чиято зидария се различаваше от останалите саркофази, защото бе изграден с много тънки стени, бе открит обезобразен мъжки скелет и много детски кости.

Съдейки по находките от гроба В (1), имайки предвид раната върху левия лакът, златотъканата ризница, както и скъпоценната тъкан, отчитайки антропологичната характеристика, чиито черти подсказват арменоподобни расови примеси (майката на Самуил била арменка) и някои други факти, на които ми обърна внимание българският антрополог П.Боев, ме наведоха на мисълта да идентифицирам скелета от гроба В (1) с този на Самуил [398] (ил. 159-161).

Съвсем естествено бе една такава хипотеза, свързана с подобни съждения, да предизвика силен интерес, особено сред учените от съседните страни (*България*, бивша *Югославия*, *Македония* и др.), както и в журналистическите кръгове. Така например проф. Димитър Успаров, който на 07.06.1989 година написа статия, озаглавена "*Prespa, the Capital of the Bulgarian tsar Samouil*", отбеляза, че "..in the St. Achilleus Church …was the grave of Tsar Samouil himself prof. Moutsopoulos's arguments were accepted by the larger part of the scientist". Следват статията на Добрин Памуков и Николай Генов (онагледена с богати илюстрации) със заглавие: "Цар Самуиловата столица в *Преспа*", публикувана в "Родолюбие" (10, N 82, 1989 г.), където се прави преглед на откритите находки, статията на Христо Андоновски, озаглавена "*La tombe de Samuel est-elle trouvee?*", която бе публикувана в научното издание, събрало изнесените доклади на проведения конгрес под надслов 1000 Ans de l'Insurection des Comitopoules (*Skopje,* 1971, стр. 193-202) и позоваваща се изцяло на моята публикация, в която той обаче неточно описва находките и изопачава моите становища, статията на Бинка Саздова със заглавие "*Frakturata go otkri Carot*" в скопския вестник *Вечерни новини* (10 ноември 1990 г.), където се представят находките от гроба на цар Самуил и накрая статията на българския антрополог д-р П. Боев, със заглавие "Открит ли е гробът на цар Самуил ? ", публикувана в софийския вестник *Вечерни новини* (27 и 29, XII 1970 г.) онагледена с богати илюстрации. Тази статия бе преведена на гръцки език със заглавието "Открит ли е действително гробът на цар Самуил ? " и публикувана в Δελτίο Σλαβικής Βιβλιογραφίας (έτος Η', τεύχος 30 Θεσσαλονίκη 1971, стр. 100-104), *Институт за проучване на Балканския полуостров. Отдел Славянски изследвания.*

В самото начало на своята работа Боев пише (пак там, стр. 103), че: "Впечатляващото преди три години известие на проф. Муцопулос, относно откриването на скелета на Самуил бе посрещнато с големи резерви от учените-историци и поради тази причина широката публика в нашата страна не беше осведомена. Това бе породено от липсата на безспорни доказателства, относно идентификацията на личността на Самуил, като например надгробен надпис на Самуил, подобен на надписа на живелия по време на управлението на цар Петър преславския болярин Мостич".

В последвалото изложение той не изключва наличието на подобен гроб в базиликата *Свети Ахилий*: "Следователно няма данни за погребение на друг цар в *Преспа*, освен това на Самуил, ако все пак отчитаме писаното от византийския автор М. Аталиат" (пак там, стр. 104). Впоследствие Боев пресъздава събитията, свързани с раняването на Самуил в битката при *Сперхей* (пак там, стр. 105): "..византийците нападнали през нощта и унищожили цялата българска войска, а Самуил и синът му Гавраил-Радомир, тежко ранени, едвам и с голямо усилие успели да се спасят, скрити между труповете. По-късно те избягали и след много лишения, пресичайки пеша планинската верига *Пинд*, пристигнали в *Преспа*. Отчитайки факта, че разстоянието от *Сперхей* до *Преспа* е приблизително 350-400 км, а маршрутът, който изминали бил изцяло планински и труднопроходим, както и това, че са били тежко ранени, т.е. придвижвали са се бавно, става ясно защо ръката на Самуил не зараснала. Когато пристигнал в *Преспа*, счупената лакътна кост била образувала вече (нова кост) и поради тази причина с тази ръка той останал сакат".

Разглеждайки историческите факти и особено разигралите се съвсем скоро след 1015 година събития, т.е. след убийството на Гавраил-Роман и децата му, съвсем логично е да предположим, че всички те са били погребани в базиликата *Свети Ахилий*, при това в гроба Г (2), където бяха открити костите на погребани деца.

В гроба Б предполагаме, че е бил погребан княз Йоан-Владимир (през 1015 година), чиито кости малко след погребението, поради чудесата, които, както обикновено, се случвали, с разрешението на цар Йоан-Владислав, били пренесени от жена му Косара и както видяхме по-горе, били положени окончателно в манастира *Свети Йоан (Shen Gjon)*.

Колкото до първия гроб (А, 4), затруднени сме да кажем със сигурност на кого е принадлежал. Без съмнение, той е принадлежал на някой знатен член от управляващата династия.

Смея да предположа, под формата на работна хипотеза, че останките от скелета, открит с няколко фини декоративни златни листа, са на Йоан-Владислав, убит при обсадата на *Драч*. Освен това саркофагът му трябва да е бил много по-рано разрушен от членовете на семейството на Комитопулите.

Що се отнася до възрастта на Самуил, можем единствено да изкажем някакво предположение. Ако допуснем, че въстанието на Комитопулите е избухнало през 970 година, следователно до датата на смъртта на Самуил са изминали 38 години. Ако към тях прибавим предполагаемата възраст на Самуил в годините на въстанието – 30-32 години – излиза, че когато умрял ще да е бил приблизително на 70 години. Ако пък, според други сведения, сватбата му и раждането на неговия син са станали през 965 година, което означава, че до смъртта му остават 49 години и ако изчислим, съвсем условно, че по време на сватбата си е бил 20-21 годишен, тогава пак бихме получили 69-70 години – възрастта, на която починал.

Тази хронология изцяло съвпада с изчислената възраст на скелета, проучен от Арис Пулянос и от П. Боев.

Българският антрополог пише следното: "През есента на текущата година (1971) имах възможността да проуча някои от находките от острова *Свети Ахилий*. Намереният в третия гроб скелет принадлежи на мъж на приблизително 70-годишна възраст"[399].

В следващите страници ще се опитам да пресъздам извършените от нас действия, свързани с изследването на патологията на скелета, започвайки от проучването на наранените кости (лъчева кост и лакътна кост). Изследването бе извършено от директора на *Лабораторията по описателна анатомия* към *Медицинския факултет* в *Аристотеловия университет* проф. Мариос Полизони. Прилагам съответния доклад, който любезно ми беше предоставен и върху който са отбелязани коментарите и заключенията от "анатомичното изследване на лакътните кости" (10.12.1983 г.) (ил.132-135)":

"В Лабораторията по описателната анатомия бяха получени една лява лъчева кост и една лява лакътна кост от човешки скелет, които имаха следните характерни белези:

Лъчева кост:

Лъчевата кост е с незараснала фрактура...

Лакътна кост

Приблизително по средата на лакътната кост има изцяло зарастнала под ъгъл 135° фрактура. Отчитайки формата на зарастване на коста фрактурата изглежда е била получена най-малкото една година преди смъртта на лицето...

(преведена е известна част от заключенията, заб. моя, Д.З.)

КРАТКО ОПИСАНИЕ НА ЧЕРЕПА[400]

"Черепът, имащ инициали "св. Ах. Гроб В, М 65", принадлежи на мъж на възраст, приблизително на 70 години. Датиран е от намерилия го археолог в X-XI век. Диаметърът на черепа принадлежи на човек под среден ръст. Ширината на скулите, както и малкото чело, говорят за индивид с малко лице. Височината на корена на носа е доста голяма, а и самият нос е силно издаден. Релефът на целия череп е много равен (благороден). Очните кухини са твърде големи. Тези белези са достатъчни да бъде характеризиран черепът като европоиден, при това от егейски или егеокавказки тип в най-широкия смисъл на това понятие. Прецизен анализ на височината на основата на носа и на скулочелюстната извивка (по Абидер), на сплеснатия тип и сплеснатата извивка, както и на останалите белези на скелета на лицето, в съчетание с голямата дълбочина на носовата кухина, говори за липсата на каквито и да било примеси от монголоиден тип при този индивид. Слабо изнесената напред горна челюст в алвеолната област, както и разликата между общия ъгъл на лицето и този от средния му участък, също не позволяват наличието на този белег при въпросния индивид да бъде приписано на монголоидно влияние, защото той въобще не излиза извън рамките

	Пореден номер според Martin	Показатели	Стойности
1	I_1	Längen - Breiten - Index des Schädels $\frac{8\times100}{1}$	$\frac{142\times100}{175}$ = 81.14
2	I_2	Längen - Höhen - Index des Schädels $\frac{17\times100}{1}$	$\frac{135\times100}{175}$ = 774
3	I_3	Breiten - Höhen - Index des Schädels $\frac{17\times100}{8}$	$\frac{135\times100}{142}$ = 95.07
4	I_4	Längen - Ohr - Bregma - Höhen - Index des Schädels $\frac{20x100}{1}$	$\frac{116\times100}{175}$ = 66.28
5	I_5	Breiten - Ohr - Bregma - Höhen - Index $\frac{20\times100}{8}$	$\frac{116\times100}{142}$ = 81.69
6	I_{12}	Transversaler Frontal - Index $\frac{9\times100}{10}$	$\frac{93\times100}{114}$ = 81.57
7	I_{13}	Transversaler Frontopariental - Index $\frac{9x100}{8}$	$\frac{93\times100}{142}$ = 65.49
8	I_{14}	Transversaler Parietooccipital - Index $\frac{12\times100}{8}$	$\frac{120\times100}{142}$ = 84.50
9	I_{16}	Sagittaler Frontopariental - Index $\frac{27\times100}{26}$	$\frac{120\times100}{120}$ = 100
10	I_{22}	Sagittaler Frontal - Index $\frac{29\times100}{26}$	$\frac{108\times100}{120}$ = 90.00
11	I_{25}	Sagittaler Occipital - Index $\frac{31\times100}{28}$	$\frac{95\times100}{111}$ = 85.58
12	I_{39}	Obergesichts - Index $\frac{48\times100}{45}$	$\frac{73\times100}{131}$ = 55.72
13	I_{42}	Orbital - Index $\frac{52\times100}{51}$	$\frac{32\times100}{43}$ = 74.41
14	I_{48}	Nasal - Index $\frac{54\times100}{55}$	$\frac{26\times100}{49}$ = 55.06
15	I_{71}	Transversaler Craniofacial - Index $\frac{45\times100}{8}$	$\frac{131\times100}{142}$ = 92.25
16	I_{73}	Jugofrontal - Index $\frac{9\times100}{45}$	$\frac{93\times100}{131}$ = 70.90

	Пореден номер според Martin	Диаметри	Стойности
1	1	Grösste Hirnschädellänge G-Op Op	175
2	8	Grösste Hirnschädellänge eu-eu	142
3	9	Kleinste Stirnbreite ft-ft	93
4	10	Grösste Stirnbreite CO-CO	114
5	12	Grösste Hinterhauptsbreite. Diamètre astèrique ast-ast	120
6	17	Basion-Bregma-Höhe b-ba	135
7	20	Ohr-Bregma-Höhe b-po	116
8	26	Mediansagittaler Frontalbogen n-b	120
9	27	Mediansagittaler Parietalbogen b-l	120
10	28	Mediansagittaler Occipitalbogen l-o	111
11	29	Mediansagittale Frontalsehne n-b	108
12	31	Mediansagittale Occipitalsehne l-o	95
13		Jochbogenbreite zy-zy	131
14	48	Obergesichtshöhe n-pr	73
15	51	Orbitalbreite mf-ek	43
16	52	Orbitalhöhe	32
17	55	Nasenhöhe n-ns	49
18	54	Nasenbreite	26

на вътрешно груповото разнообразие. По този начин придаването на този череп на монголоидни белези, дори и минимални, трябва да бъде прието за пресилено и не отговаря по никакъв начин на действителността. Каквато и да е била ролята на това лице, на което принадлежи черепът от гроб В, погребан, както е видно от археологическите находки, богато и със съответните почести на владетел, този индивид принадлежи към племе, което се среща в *Югоизточна Европа* – особено в *Егейския басейн* – без да се изключва и *Мала Азия* от географското разпространение на този тип. Във всеки случай, няма и най-малка (дори и съмнение) връзка с монголоидния тип.[400]

Ръстът на този индивид, изхождайки от всички кости на горните и долните крайници на скелета, е доста нисък и не надвишавал 1.55 м. (в друго наше изследване е дадено подробно описание на целия скелет). Този индивид е претърпял фрактура на лявата си ръка, много години преди да настъпи смъртта, която никога не зараснала в правилното положение и постоянно, изглежда, е страдал от това нейно състояние. Зъбите му, въпреки напредналата възраст, бяха открити в много добро сътояние. Нямат никакви следи от загниване и са дребни на вид.

Относно пресъздаването на лицето в челния и страничния участък, следваме известния в света метод на М.М. Герасимов. Възстановяването потвърждава до голяма степен по-горните изводи.

Прилагам и изводите от анализа на скелетния материал, извършен от българския антрополог П. Боев, който се запозна с тях при едно свое посещение в лабораторията ми в *Солун* през 1971 година. И тъй, Боев писа следното:

"Образът на Самуил не е известен. Византийските писатели Скилица и Кедрин ни информират единствено, че Гавраил-Радомир превъзхождал по телосложение и сила своя баща Самуил, но не и по ум. Следователно трябва да предположим, че Самуил бил среден на ръст – нещо, което отговаря на ръста на скелета."[401]

И продължава разсъжденията си в своята публикация и по отношение на черепа от гроба В.

"Изследването на черепа показва, че той принадлежи на алпийско-средиземноморския расов тип с кротко изражение на лицето. Този расов тип се отличава с кръглата си глава и приветливо излъчване. Изключение представлява единствено носът, който е много голям за този расов тип, т.е. "орлов".[402] Това доказва наличието на динарски или арменоидни расови примеси. Както е известно, майката на Самуил Рипсимия, била арменка. Горната челюст от черепа, заедно със зъбите, е изнесена напред, което означава, че индивидът има монголоидни примеси. Изнесените напред зъби са често срещани и в наши дни, дори сред монголските племена и народи (пр. при японците). Имайки предвид, че бащата на Самуил Никола бил български болярин, е много вероятно същият да има прабългарски примеси.

Съгласно нашите изследвания, прабългарите били европоидни с монголоидни примеси. Алпийско-средиземноморският племенен тип е характерен за *Балканския полуостров*. Тук той представлява един от най-старите племенни типове, срещащи се още от неолитната епоха".[403]

И Боев стига до следното заключение, с което всъщност биват оправдани всичките ми лични изводи: "Антропологичното изследване засега доказва, че становището на проф. Н. Муцопулос, че е открил скелета на цар Самуил в базиликата на патриаршеската черква *Свети Ахилий* от едноименния остров в малкото *Малкото Преспанско езеро*, е правилно" [404].

В тази своя статия д-р Боев предлага следното: "В интерес на науката би трябвало да бъде възстановен образът на цар Самуил, чрез метода на М.М. Герасимов или в *Съветския съюз*, или при мен в *БАН*, или в *Гърция*, в случай че бъде дадено съгласието от компетентните гръцки власти".

БЕЛЕЖКИ:

[351] Δ. Πάλλας, «*Σαλαμινιακά*», ΑΕ, 1950-1951, стр.177. Θεοχάρης Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της Μέσης και Ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη, 1984, пак там, стр.282.

[352] Θεοχάρης Παζαράς, пак там θεσσαλονίκη, 1984, стр.282.

[353] Δ. Πάλλας, пак там, стр. 179.

[354] Nikolas C. Moutsopoulos, "*Les tombeau du tsar samuil dans la basilique de Saint Achille a Presp*a" , Académie Bulgaré des Sciences. Institut d' Etudes Balkaniques. Etudes Balkaniques, no 3, *Sofia*, 1984, стр. 114 – 126.

[355] Ιωάννης Σκυλίτσης, Synopsis historiarum, II, 346, изд. Ioannes Thurn, Corpus Historiae byzantinae , vol V, Series Berolinensis, 1973, стр. 255, 256. Й. Иванов, Български старини от Македония, *София*, 1908, стр. 84.

[356] G. Schlumberger , Η βυζαντινή εποποιία κατά τα τέλη του Ι΄ αιώνα, Ιωάννης Τσιμισκής εν Αθήναι, 1904, стр. 351. J. M. Hussey, The Cambridge Medieval History, vol. IV. The Byzantine Empire, Part . Byzantium and its Neighbours, *Cambridge*, 1966, стр. 175.

[357] Jadran Ferluga, "*Le sculèvement des Comitopoules*", Recueil des travaux de l'Institut d'études Byzantines, No IX, 1966, стр. 76.

[358] Ch. Adontz, «*Samuel l'Armenien, roi des Bulgares*», Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 38, , 1938, стр.9

[359] Σκυλίτσης, B. 435: «..και ο μεν Βορίσσης τόξω βληθείς εν τω διιέναι κατά τινα λόχμην παρά τινος Βουλγάρου νομίσαντος Ρωμαίον αυτόν είναι (ενεδέδυτο και γαρ στολήν Ρωμαϊκήν) απόλλυται».

[360] St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, *London,* 1930, стр. 221. G. Ostrogorsky, Historić de l'Etat Byzantin , *Paris*, 1956, стр. 325.

[361] Ив. Снегаров, "Преспа през погледа на един гръцки археолог», Известия на Института за история, 11, 1962, стр. 241-252. Й. Иванов, Български старини, M. Loos, «*L 'insurection et la création de l' Etat de Samuel», Byzantinoslavica XXXI, 3, 1970, стр. 292. C. Jirecek, «Die cyrilische Inschrift vom Jahre 993*», Archiv für Slavische Philologie, 21, 1899, стр. 546-547.

[362] T. D. Florisnkij ,"*Neskoleko zamesanij o nadpisi carja Samuila*", IRAIK (=Izvestija russkago arkheologiceskago Instituta v Konstantinopol), IV, 1899, 5-13. F. Iv. Uspenskij, "*Nadpis carja Samuila*", IRAIK, IV, 1899, 1-4. Й. Иванов, Български старини, пак там, стр. 25. B.Prokic, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. Codex Vindobonensis Hist. Graec. LXXIV, *München*, 1906, стр. 17-19.

[363] Σκυλίτζης, пак там, Б. 435, 79-80: «*αναιρεθείς μέσω Καστορίας και Πρέσπας εις τας λεγομένας καλάς δρυς παρά τίνων Βλάχων οδιτών*». B. Prokic, Die Zusätze, пак там, стр. 41, 16.

[364] Σκυλίτζης, B. 435, 81-82: «Μωυσής δε τας Σέρρας πολιορκών λίθω από του τοίχους βληθείς. Εξελεύτησε. Άλλοι δε ου λίθω βληθήναι γράφοθσι τον Μοϋσήν, αλλά του ίππου συμπεσόντος αυτώ, υπό τινος των περί του δούκα Μελισσινού αποσφάττεσθαι».

[365] Σκυλίτζη, B. 485, 86.

[366] Σκυλίτζης, B. 435, 88-89.

[367] Σκυλίζτης, B. 435, 90.

[368] Σκυλίτζης, B. 463, 38.

[369] Σκυλίτζης, B. 435, 91: «μόνου Σφενδοσθλάβου του και Ιωάννου διασωθέντος, του υιού αυτού, παρά Ροδομήρου του και Ρωμάνου, του υιού Σαμουήλ».

[370] N. C. Moutsopoulos, "*Les tombeau du tsar Samuil dans la baslique de Saint Achille à Presp*a", пак там, стр. 116.

[371] S. Antoljak, «*Kriticki osvrt na izvorite na Samoilovata drzava (do 1414)*». Iljada godini od Vostanieto na Komitopolitei Sozdavanjeto na Samuilovata drzava, *Skopje*, 1971, стр. 37, заб. 125.

[372] St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, стр.220. P. Lemerle, Philippes et la Macédoine Orientale, *Paris*, 1945, стр.144.
G. Ostrogovsky, Geschichte des Byzantisches stadtes, стр. 251.

[373] N. C. Moutsopoulos, «*Le tombeau du tsar Samuil dans la baislique de Saint Achille à Presp*a», пак там, стр. 116.

[374] B. Prokic, Die Zusätze, пак там, стр.119: Ο Σαμουήλ «τον δούκα Θεσαλονίκης Ιωάννην πατρίκιον τον Χάλδον εζώγρησεν».

[375] Χρονικόν του Γαλαξειδίου, εκδ. Κ. Σάθα, Αθήνα 1914, стр. 200.

[376] Kh. Adontz, Samuel l'Armenien, roi des Bulgares, пак там, стр. 20.

[377] Ch. Adontz, Samuel l'Armenien, пак там, стр. 57.

[378] N. C. Moutsopoulos, «*Le tombeau du tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Presp*a», пак там, стр. 117.

[379] J. M. Hussay, Byzantines and its Neighbours, пак там, стр. 185.

[380] K. Jirecek, Geschichte der bulgaren, *Prag*, 1876, стр. 189, 191.

[381] B. Prokic, Die Zusätze, пак там, стр. 30, 20.

[382] Σκυλίτζης, B. 456, 35.

[383] Σκυλίτζης, B. 456, 35, 16-17..

[384] Σκυλίτζης, B. 456, 35, 25:

[385] Σκυλίτζης, B. 459, 37-39: Византийците обаче са наказвали чрез ослепяване не своите врагове, а бунтовниците. Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντιναί Σπουδαί. Βυζαντιναί Ιστορικαί πηγαί. Εισαγωγή εις την Βυζαντινήν Ιστορίαν. Επισκόπησις της Βυζαντινής Ιστορίας. Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τ. Β΄, Αθήνα, 1959, стр. 224, Οδ. Λαμψίδης, Η ποινή, Η ποινή της τυφλώσεως παρά Βυζαντινών, Εν Αθήναις, 1949, стр. 424.

[386] Σκυλίτζης, B. 459, 3540-45.

[387] Σκυλίτζης, B. 459, 3546-51.

[388] Σκυλίτζης, B. 459, 35-37.

[389] Σκυλίτζης, B. 459, 58.

[390] Adontz, пак там, стр. 32.

[391] Ch. Adontz, пак там, стр.32-33. V. Grumel, La chronologie, *Paris*, 1958, стр. 390.

[392] V. Tapkova – Zaimova, Byzance et les Balkans à partir du Vie siècle. *London*, 1979, стр. 180 (Un manuscrit inconnu de la vie de St. Jean– Vladimir).

[393] Adontz, пак там, стр. 58. V. Tapkova-Zaimova, пак там, стр. 180.

[394] N. C. Moutsopoulos, «Le tombeau du tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa», стр. 120.

[395] Adontz, пак там, стр.33

[396] Θεοχ. Παζαράς, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1984, стр. 40.

[397] N. C. Moutsopoulos, «Le tombeau du tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille à Prespa», пак там, стр. 123.

[398] Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Β΄, 1965-66, стр. 171-174.

[399] P. Boev, «Ανεκαλύφθη πράγματι ο τάφος του τσάρου Σαμοήλ;», δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας, έτος Η΄, τεύχος 30, Θεσσαλονίκη 1971, стр. 103.

[400] Άρης Πουλιανός, «Μακεδονικά κρανία της βυζαντινής εποχής», Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής, τ. Α΄, 1970, Θεσσαλονίκη, стр. 197-205.

[401] П. Боев, в-к "Вечерни новини", 27, 29 декември 1970, със заглавие "Открит ли е гробът на цар Самуил?", *София*.

[402] P. Boev, пос. съч. /превод на статията на П. Боев/.

[403] пак там, стр. 105.

[404] П. Боев, цит. съч., стр.106.

10. ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕ ОБРАЗА НА ЦАР САМУИЛ

Съблюдавайки принципите на научната етика, изработих три точни копия на черепа от гроб В и се погрижих да бъдат изпратени чрез Генералния консул на *България* в *Солун*, като своевременно информирах бившия посланик на *България* и зам.-председател на БАН проф. Н. Тодоров [405]. Успоредно с това се постарах да бъде изпратено и копие на черепа от гроба В в *Арменската академия на науките* в *Ереван*, с надеждата да получа мнението и помощта на известния арменски специалист по реставрация и консервация на черепи, открити при археологически разкопки г-н Andronik Djagharian [406], както и евентуалните забележки на арменските учени. Оттам обаче никога не съм получавал отговор, въпреки всичките ми запитвания, отправени чрез моя колега и приятел, академика-византолог Храч Бартикян.

Това беше времето на големия шум, който се беше вдигнал около откриването и възстановяването на скелета на Филип II от покойния Манолис Андроникос и усилията на група английски учени, базирани на взети проби от скелетния материал, да бъде пресъздадено лицето на македонския цар (ил. 161) [407]. Веднага щом узнах за съответното научно съобщение на английските учени (dr. Richard Neave, Assistant Director, Department of Medical Illustration, University of Manchester, Dr. Jonathan Musgrave, Dept. of Anatomy, The medical School,

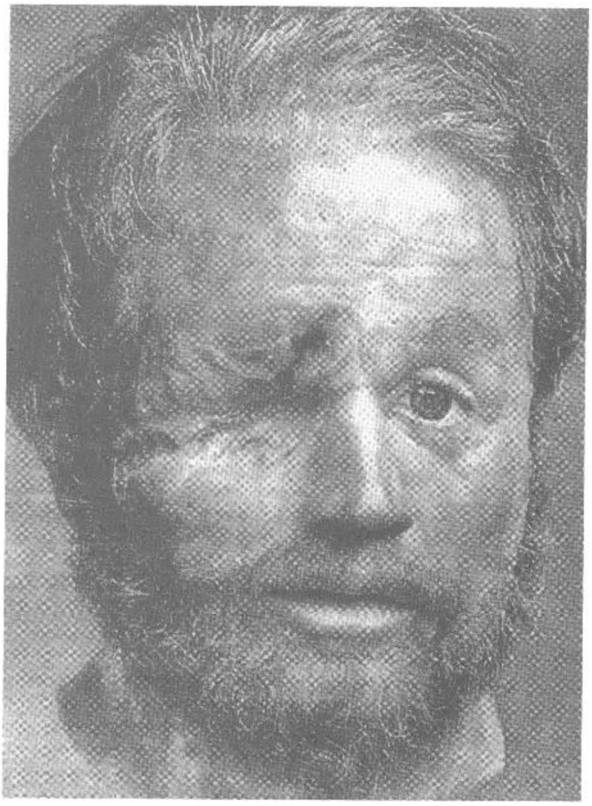

162. Главата на Филип II (*Пресъздадена е от английските антрополози Dr. Richard Neave, Dr. Jonathan Musgrave и Dr. A.J. Prag.*)

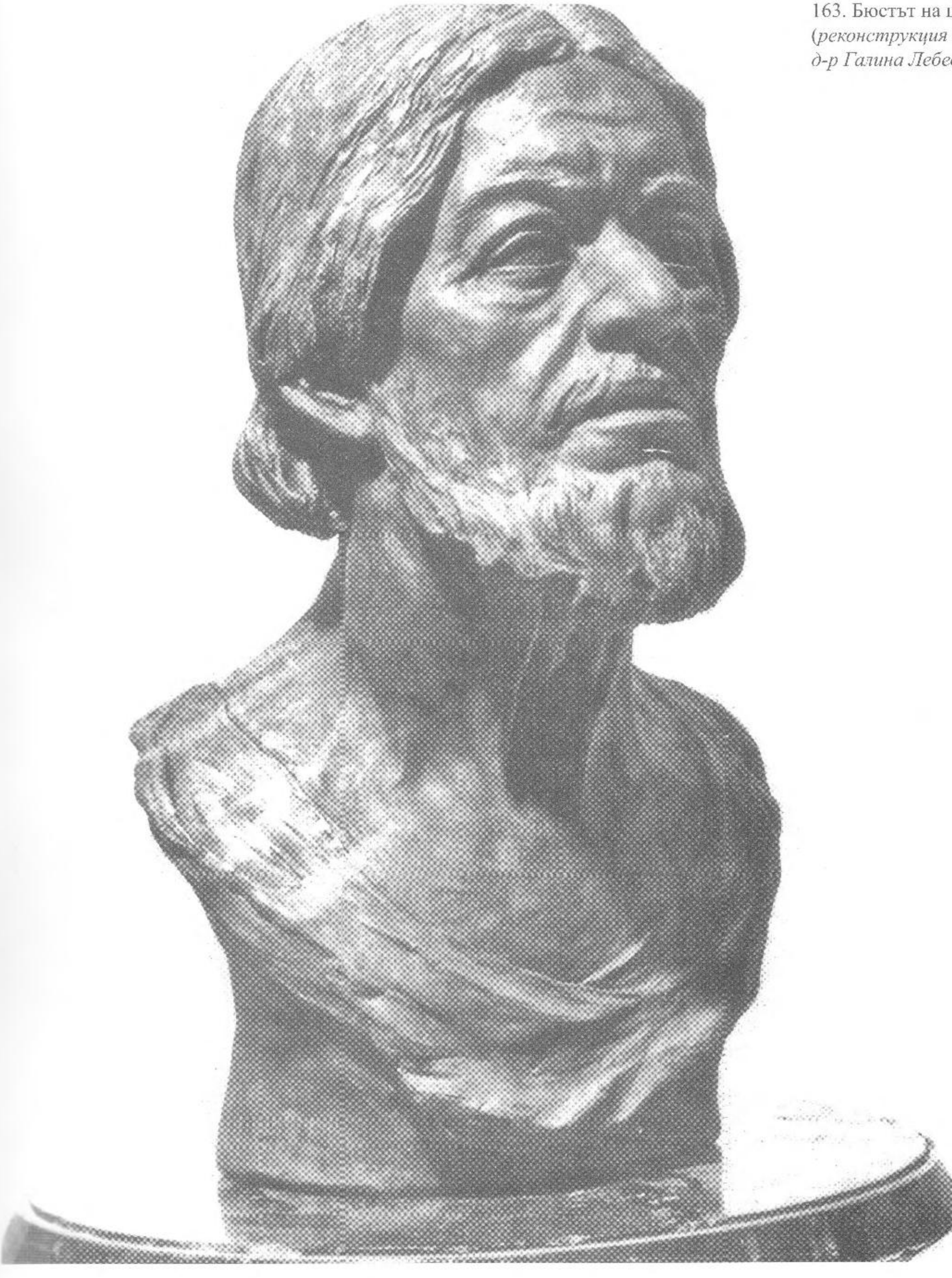

163. Бюстът на цар Самуил (*реконструкция на д-р Галина Лебединская*)

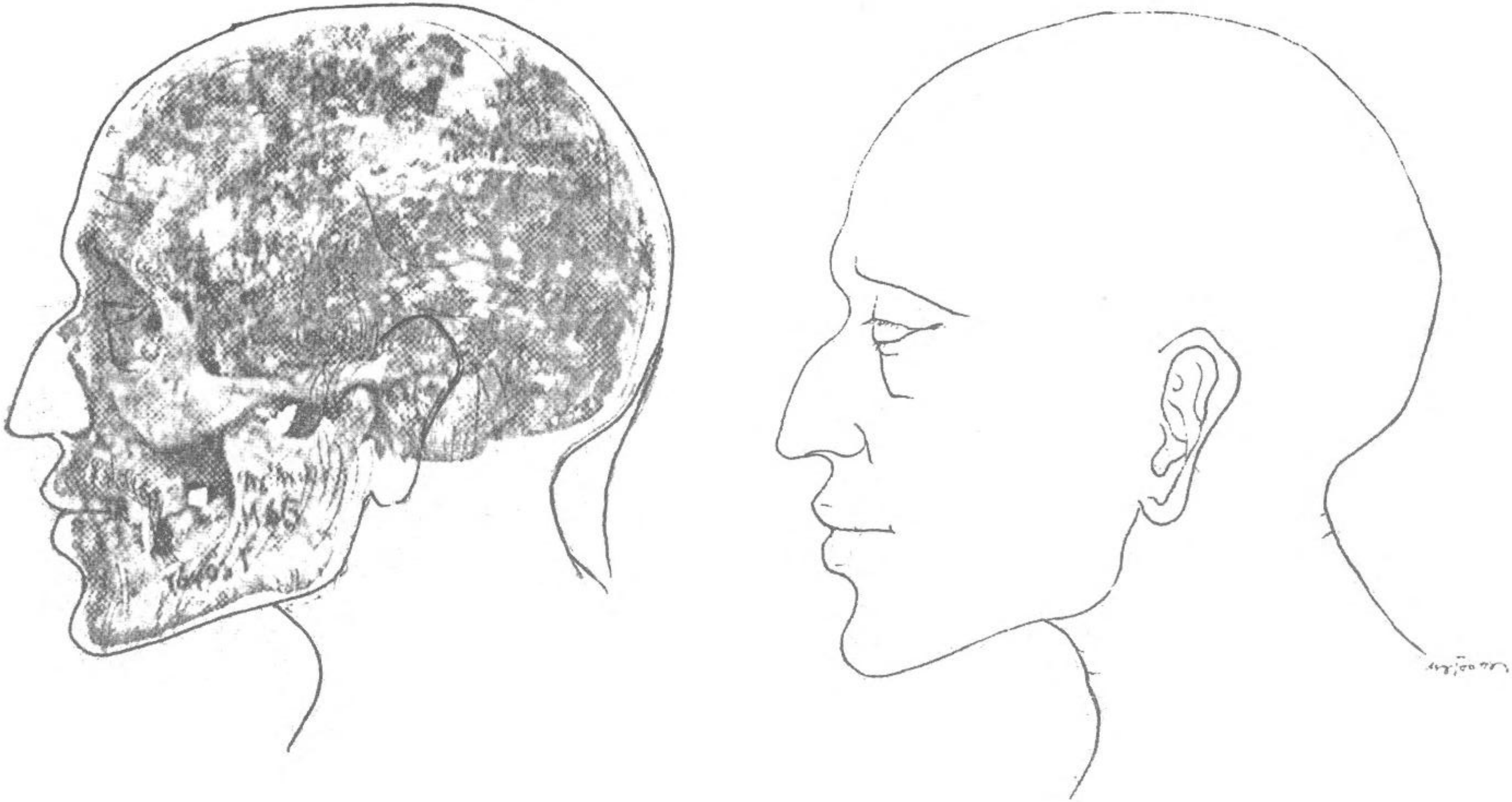

164. Реконструкция на черепа от скелета в саркофаг В (*горе: първа фаза – профил, долу: втора фаза*)

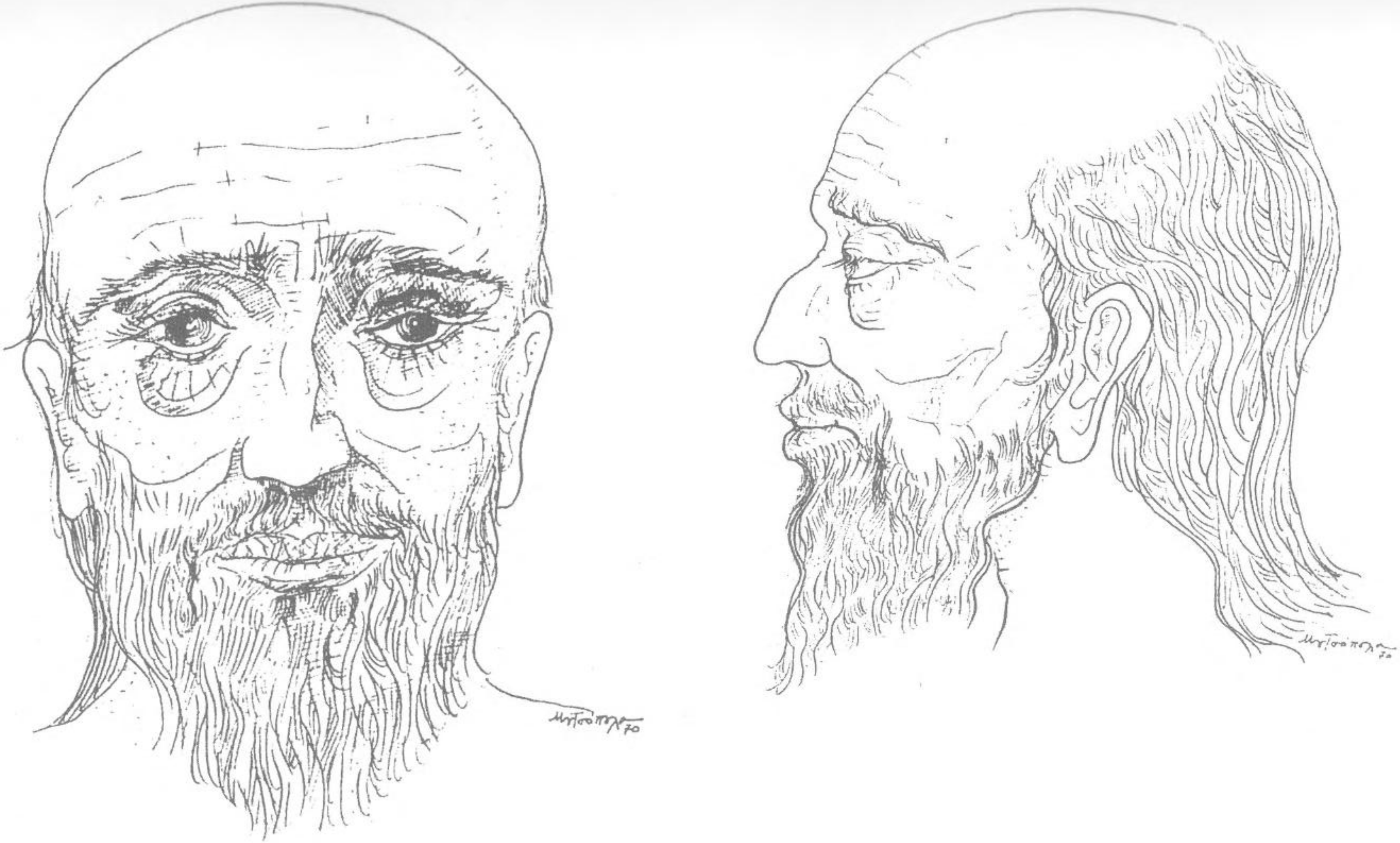

165. Възстановената глава от скелета в саркофаг В (*трета фаза*)

University Walk Bristol, Dr. A. J. Prag. Keeper of Archaelogy, The University of Manchester), чрез мое писмо от 30.09.1983 г. се обърнах спешно с молба към тях да се заемат с изследването и възстановяването на черепа от гроба В на базиликата. На това мое писмо Dr. A.J. N.W. Prag (Keeper of Archaelogy) ми отговори със свое от 11 октомври 1983 г., в което изложи своето и на останалите двама свои колеги становище. Във въпросното писмо те изразиха своите опасения и попитаха първо – дали са били публикувани резултатите от разкопките ми, и второ – какви са били отзивите по идентификацията на скелета и в заключение отбелязаха, че поради финансови причини не са в състояние да поемат един такъв ангажимент. Най-големите им обаче опасения бяха свързани със страха, че отново ще се повторят същите оспорвани реакции, както в случая с възстановяването лика на Филип II.

Въпреки че усилията ми в тази посока останаха без резултат аз насочих своите изследвания другаде. С помощта на моя приятел, антрополога Арис Пулянос се обърнах към известния тогавашен съветски учен д-р Рита Герасимова от *Етнографския музей* към *Съветската академия на науките*.

В свое писмо от 27 септември 1983 година изложих откритите от мен в гроба находки, както и описанието на скелетния материал, според проучванията на Пулянос, и поисках от нея да изработи един пластичен макет на черепа на цар Самуил.

Г-жа Герасимова не закъсня да ми отговори, като ме осведоми, че тя като антрополог не е най-подходящият учен за реконструирането на черепа. Препоръча ми в същото писмо да се обърна към д-р Леонид Яблонски, ученик на известния Михаил Герасимов.

На 13 февруари 1984 година изпратих писмо до д-р Леонид Яблонски от *Института по етнография* към *Съветската академия*. В писмото си му предоставих цялата налична информация за местоположението и условията на откриване, описанието на скелета, на черепа и становището ми относно идентификацията му. Освен това, по един мой колега изпратих в института и копие на черепа.

Д-р Яблонски със свое писмо от 18.04.1984 година ми отговори положително, като ми изложи на свой ред какво е нужно да бъде сторено, за да бъде положено началото на подобно сътрудничество между научните институти (*Московския етнографски институт* и *Аристотеловия университет* в *Солун*). Съгласно искането на руските учени, кореспонденцията трябваше да минава през ръководството на университета. Поради тази причина на 07.05.1984 година изпратих съответен документ до председателя на *Факултета по архитектура* проф. Пан. Тзонос, от когото поисках, така както желаеха руските учени, да бъде уведомен директора на *Етнографския институт* академик д-р Владимир Бромлей.

Със свое писмо от 11.05.1984 година деканът на *Факултета по архитектура* към *Политехническия факултет* свежда до тяхното знание съответния мой документ, в който аз изразявах желанието си да ми бъде изпратено окончателното фотографско изображение на макета. И понеже нямах никаква информация относно копието на черепа, което изпратих с любезното съдействие на колегата ми проф. Ант. Тахяу, който по това време се намираше на посещение в *Москва*, във връзка с един научен конгрес, се обърнах с ново писмо до д-р Владимир Бромлей (16.11.1984 г.), с което го помолих да ми отговори дали е получил копието на черепа.

На това мое писмо отговори д-р Галина Вячеславовна Лебединская, ръководител на Лабораторията за антропологични изследвания към *Етнографския институт* при *Съветската академия на науките* (20.12.1986 г.), с което ме уведомяваше, че са възникнали проблеми при възстановяване пластиката на лицето [408].

Изпратих своя отговор, в който ѝ благодарих за положените от нейна страна усилия. (22.12.1986 г.). И наистина в началото на 1987 година тя ми изпрати фотография от макета, която днес публикувам (ил.163).

Изложих съвсем подробно всичките мои усилия, насочени към възстановяване образа Самуил, за да може всеки читател сам да провери фактите. Също така и да прецени личните ми усилия при възстановяване образа на цар Самуил, който скицирах, следвайки указанията на антрополога Арис Пулянос (ил. 164, 165). Разликите между двата портрета са очевидни. Копието на съветските учени представя Самуил в по-млада възраст, по-моему силно идеализиран. Лично аз оставам верен на своите позиции от скиците, илюстриращи този текст.

БЕЛЕЖКИ:

[405] Текстът на отправеното до г. Илия Петров писмо от 03.04.1984 година бе следният: "Заедно с копието на черепа от гроба В в базиликата *Свети Ахилий* в

Преспа, т.е. на царя Самуил, Ви изпращам и фотокопие, илюстриращо усилията, които лично аз, стъпил на теорията на руския ерудиран антрополог Герасимов и под ръководството на антрополога Арис Пулянос положих в едно мое старо изследване за схематичното възстановяване лицето на царя. С благодарност и пожелания за успех на *Първата научна среща* между гръцките и българските учени, предайте горещите ми колегиални поздрави на драгия ми заместник-председател на БАН, г-н Николай Тодоров".

[406] Вж. интересната статия, относно научната работа на проф. A.Djagharian, проф.Y.Kankanian, «*Les traits de nos lointains ancêtres*». Arménie aujourd'hui, 5,83, стр.12-13.

[407] Χαρά Κιοσσέ, «Ξένοι ειδικοί ανάπλασαν το προτραίτο του Φιλίππου: Αυτό ήταν ο Φίλιππος !», Τα Νέα, 10.09.1983. Ελένης Καμάρα, «Η Βεργίνα είναι οι Αιγές», с пояснителен текст, че «..се потвърждават научните тези, относно покъртителните находки във Вергина от трима английски специалисти, които "сътвориха" главата на Филип", статия публикувана във в-к Σήμα της Κυριακής (Εβδομάδα) 11-7 Σεπτεμβρίου 1983, стр.16-17. Следва публикация във в-к Θεσσαλονίκη (12.09.1983), озаглавена "Лице в лице с цар Филип II" и със същата дата във в-к Ελευθεροτυπία , озаглавена "Жертва на *Скотланд Ярд*", в която се казва, че: "има сериозни съмнения доколко е достоверно моделираното лице на македонския цар, извършено в лабораторията на *Скотланд Ярд*".

[408] Вж. цитата, избран от Dr Galina Viatcheslavovna Lébédinskaia : «*...C' ést que la copie du crâne que vous m'aviez fait transmetre manquait quelque peu de relief. Cependant, après de long doutes quant à la possibilité même de bien faire ce travail, je m'y suis décidée et je vais bientôt le terminer*».

11. СТРОЕЖЪТ НА ЦЪРКВАТА СВЕТИ АХИЛИЙ

Връщам се обратно към въпроса, относно изграждането на голямата базилика от едноименния остров, като ще прибегна до помощта на всички необходими факти, за да оборя по-ранните схващания, свързани с *Преспа* и изграждането на базиликата.

От голямо значение за изясняване на този въпрос – издигането на базиликата [409] *Свети Ахилий* [410] – са свидетелствата на византийските хронисти Скилица и Кедрин, и допълнени от новооткритите ръкописи. Георги Кедрин [411] споменава, че Самуил "...е завзел много крепости, най-главната от които била *Лариса*, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на *България*...пренесъл и мощите на Ахилий, епископ на *Лариса*, по времето на Константин Велики...и ги положил в *Преспа*, където се намирали неговите дворци [412] и където на негово име разкошен и величествен храм съградил..." [413]

Коментирайки текста на Кедрин в бонската му версия, Г. Сотириу, без обаче да обърне внимание на по-новите допълнения на Виенския кодекс U, публикуван от Божидар Прокич, изказа мнение, че храмът бил изграден "на мястото на по-рано съществуваща черква" [414]. Това становище на Сотириу бе възприето и от Пелеканидис, който в своя труд [415] поддържа схващането, че Кедрин "не говори за изграждането на храм, а просто споменава, че цар Самуил е поставил мощите, т.е. положил ги е в съществуващия там храм, неизвестно кой ".

В споменатия обаче от нас Кодекс U се говори, че във връзка с пренасяне мощите на свети Ахилий [415], Самуил построил на малкия преспански остров "...на негово име разкошен и величествен храм..". Фразата "на негово име" изключва всякакъв друг коментар, че, видите ли, е съществувал друг преди това храм и че на това място била почитана паметта на друг светец. Това позволява по един безспорен начин да бъде фиксирана датата на изграждане на храма [416], т.е. това е станало след завръщането на Самуил през 983 година [417] (или 986 година) [418] от нападението над *Лариса*.

Пелеканидис не приема гледната точка на Иванов [419] и изказва сериозни съмнения дали изобщо е съществувало селище на име *Преспа* и то върху островчето на това малко езеро [420].

Думата "преспа" според Снегаров[421] е славянска и означава "голяма купчина сняг". Такова може би е било първоначалното наименование на областта и на малкото островче. Когато на този малък остров (*Свети Ахилий*) Самуил изградил своя дворец, едва ли преди това е съществувало друго наименование, защото от фактите споменати в хрониката *Дук-*

лянски летопис, писана през XII век на латински език, е видно, че след залавянето на княз Владимир от цар Самуил, същият се разпоредил да бъде държан в околностите на *Охрид*, в местността, която се наричала *Преспа*, където се намирал и неговият дворец [422]. М. Аталиат пък (*Бон*, стр. 230), когато описва победната битка на Василий Българоубиец в теснината *Ключ*, говори за острова без да споменава името му, пишейки единствено за бягството и смъртта на цар Самуил: “..а владетелят, на име Самуил, избягал уплашен и умрял на острова в *Преспанското езеро*.”

Въпреки че Пелеканидис, както отбелязахме преди това, не приема съществуването на град *Преспа*, на следващата страница от своя труд (пос. съч., стр. 4) споменава, че “в тази планинска местност, на островчето в езерата, Самуил създал своята столица, където преди една година, след като завладял *Тесалия*, заселил жителите на *Лариса*”. Никъде обаче в текста на Кедрин не се говори, че заселването на жителите на *Лариса* е станало в столицата на Самуил, а във “вътрешността на България”, т.е. около *Преспа*.

За съществуването на град *Преспа* говори Никифор Григорас [423]: “..с чийто щурм Ангел Михаил за кратко време завладя *Костория* и *Преспа*, в това число и не малък брой други” [424].

И най-накрая ще се позовем на свидетелството на Йоан Скилица [425], което засяга периода 1071-1072 години [426] и разсейва всякакво съмнение: “...алемани и франки (намиращи се на запад) разчистили останките от българските дворци в *Преспа* и намиращият се там на името на свети Ахилий храм...”

Може би заедно с “намиращите се в *Преспа* останки от българския дворец” латинците са разрушили и укреплението, което Василий II построил след победата си на връщане от *Охрид*. Според Г. Кедрин [427]: “..Идващият от *Охрид*, на път към езерото, наричано *Преспа,* минава през построената високо в планината крепост, наричана *Василида*...”

Местоположението и руините на крепостта Василида все още не са открити. Легенда, която обаче се среща в село *Плати*, може би се отнася до “*Василида*”, построена от Василий в планината между *Охрид* и *Преспа*. Пресъздаваме легендата, така както я е съхранил народният учител Лазар Ан. Мельос [428] “югоизточно от селото, на разстояние един час път нагоре в планината, има един извор. Наблизо има руини, доказващи, че тук е имало нещо. Хората разправят, че имало крепост, която охранявала пътя *Свети Герман – Калитея*. Други пък разправят, че цар Самуил построил там ловен заслон, а на *Свети Ахилий* пък – летния си дворец.”

Във всеки случай това свидетелство е от голямо значение, защото Л.А.Мельос, нито е знаел, нито пък е сравнявал византийските текстове на Кедрин и следователно с голяма вероятност можем да предположим, че става дума за една легенда, която се отнася за крепостта на Василий II “*Василида*” [429].

Гръцкият виенски ръкопис 74 на Скилица (Codex Vindobonensis hist. Grace. LXXIV) е съхранил и името на другата крепост, построена от Василий на острова в *Малка Преспа*, допълвайки текста на Кедрин (пак там, т. II, 469): “и друга в споменатото по-малко езеро, която нарекъл *Константион*” [430]. Същото име може би за кратко време е носил и островът [431].

От всичко упоменато дотук, няма никакво съмнение, че на едноименния остров в *Малка Преспа* изглежда са се намирали дворецът, крепостта и някои укрепителни съоръжения на Самуил, както може би и жилищата на придворните и знатните люде. Голямата част от хората му обитавала някой отсрещен бряг или била разпръсната в малки наколни поселения. Разбира се, не трябва да си мислим, че тук е имало град в смисъла и вида на византийските градове, защото самуиловите селища имали винаги нетраен характер, тъй като той бил непрекъснато “в състояние на война”.

Това, разбира се, не му попречило да построи на острова голям катедрален храм, редом до своя дворец. Обстоятелството, че дворецът и въобще убежището на Самуил бил на острова, а не в някое крайбрежно селище, където вероятно бил разположен и неговия стан, може да бъде обяснено и с причини от вътрешен характер. Ако отчетем факта за наличие на междуособици сред престолонаследниците и избиването на семействата им след неговата смърт, ще можем да оправдаем неговото решение да избере това укрепено и изолирано място, където изградил укрепленията и двореца, и държал личната си гвардия.

Няма никакво съмнение, че на това място е имало град, основан от Самуил и получил своето наименование от местността. Ако коментарът на Снегаров, в който се твърди, че и днес на български език натрупаният сняг се нарича *преспа* е правилен, то тогава наименованието се отнася за островчето *Свети Ахилий*, което се характеризира със същите особености, произтичащи от етимологията на думата и следователно това е била столицата на Самуил.

Едно последно доказателство, че този малък остров се наричал *Преспа* и че на това място се намирала старата столица, а по всяка вероятност и седалището на главата на българската църква, е писмото на Теофилакт [432] "до Макремволит, архонт на *Преспа*", с което го моли да стори необходимото за организиране на *Църковния събор*" в *Преспа* (там, където ще заседава)". Ако *Преспа* не е бил град и ако това място е нямало култов характер, т.е. не е било стара столица, ако е нямало тук катедрален храм и гроб на свети Ахилий, то тогава е нямало причина да бъде свикан събор на висшия клир на един пуст остров, когато това би могло да стане в *Охрид*, където по онова време се намирало седалището на архиепископията или пък просто някъде другаде [433]. Въпреки че градът бил неотдавна разрушен от латинците, трябвало е да бъдат положени особени грижи, за да бъде организиран на едно обезлюдено място такъв събор, заради сакралния характер на местността и поради символични причини. Теофилакт настоявал съборът да бъде проведен тук, където някога са се намирали столицата, храмът и гробът на свети Ахилий, а може би и седалището на патриаршията.

В едно друго свое писмо, което Теофилакт пише [434] "до сина на севастократора", изразявайки своята благодарност за помощта, оказана за възстановяване на разрушените през войните градове, споменава : "... *Преспа* и *Девол* ..." . *Девол* бил много известно селище. За да бъдат сравнявани "*Преспа* и *Девол*", със сигурност става дума за два, при това значими, града, които са имали общи черти, тоест, историческо значение или важни религиозни паметници, като например средищни храмове. Защото в противен случай едно подобно сравнение между град, какъвто бил *Девол* и пуст остров, какъвто евентуално би бил *Преспа*, е лишено от смисъл.

От текста на Скилица узнаваме и годините, в които бил разрушен храмът *Свети Ахилий* от латинците – 1071-1072. Именно тези разрушения, извършени от наемниците или съюзническите латински войски, се опитва след седемнадесет години да възстанови охридския архиепископ Теофилакт [435].

Ако това споменато от нас свидетелство от ръкописа на Скилица (Codex Vindobonensishist grace. 74) не е достатъчно (пак там, стр.194), то тогава бихме могли да се позовем и на едно друго становище, залегнало в текста на писмото XVI на Теофилакт [436] и адресирано: "до сина на севастократора", в което той го моли да се погрижи за възстановяване на разрушената голяма черква, седалище на епископа [437].

В него се говори, че Борис бил изградил седем митрополитски храма – нещо, което повтаря и Теофилакт в житието за Свети Климент [438]. Във всеки случай не става дума за *Света София* в *Охрид*, която, както споменахме преди това, била един от средищните храмове, издигнати от Борис, понеже в писмото[439] се говори, че: "....излязох след като я бях посетил във вида, от който ме обзе тъга .."

И понеже в това писмо на Теофилакт (16-то) не е упоменат изрично храмът *Свети Ахилий*, С. Пелеканидис [440] смята, че става дума за друг неизветен храм. По всяка вероятност в *Девол* [441] (*Селесфорос*) [442], който се споменава и в 16-то писмо на Теофилакт сенамирал един от седемте митрополитски храма, съградени от Борис.

Става ясно, че храмът *Свети Ахилий* бил може би възстановен от сина на севатократор Константин и то в края на последното десетилетие на XI век – годините, през които и самите ние, позовавайки се на други факти, преди това установихме, че са били извършени цялостни възстановителни работи в базиликата – нещо, за което се говори в друго писмо на Теофилакт "до Каматиро" [443]: "след проведен там събор". За да стане обаче това реалност, е трябвало да бъде извършен цялостен ремонт на базиликата. Изглежда общото състояние на града след неговото разрушаване било плачевно. Само така можем да си обясним споменатото от Теофилакт в същото писмо "..преди да бъде проведен съборът не е било възможно нам, въпреки силното наше желание, да отидем там.." [444]. От едно друго писмо на Теофилакт узнаваме, че в *Преспа* имало архонт на име Макремволитис. Това което пише за него Теофилакт е от особено значение [445]: "...приеми нас ...в *Преспа*, където протекло заседанието.." Във всеки случай, горещо го моли да се погрижи за прехраната и други потребни за присъстващите неща, които, разбира се много трудно биха се събрали в един район, който толкова много е пострадал от войните и бедствията [446].

Лично аз вярвам, че надписите на епископските тронове в олтарната апсида са съществували преди да бъде разрушен храмът. Вторият обаче пласт в олтарната апсида, който не се е запазил, трябва да е бил изписан след ремонта на храма, във връзка с предстоящия събор [447]. Тогава, вероятно бил направен и новият (втори) стенопис.

БЕЛЕЖКИ:

[409] N. Μουτσόπουλος, «Ηβασιλική του αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοοδος Δ΄ , τ. Δ΄ , Αθήνα 1964, стр.194-202.

[410] Σ. Πελεκανίδης, Πρέπες (=Βυζαντινά και μεταβυζαντινα μνημεία της Πρέπσας), θεσσαλονίκη 1960, стр.64. пише че, "никъде в историческите извори не се споменава изграждането на храма. Казаното от Скилица и Кедрин не може да бъде използвано като свидетелство, потвърждаващо създаването на храма".

[411] Бонското издание, II, стр. 436.

[412] Тук прекъсва Кедрин (Бонско издание, II, стр.436, 11). Ръкописът на Скилица обаче (Codex Vind.hist. Graec.74, fol.15v,27-15r,1) допълва по-горния абзац на Кедрин и решава проблема, относно създаването на храма *Свети Ахилий*.

[413] Вж. Кодекс U, fol. 14v, 27 и Bozidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes (Codex Vindobonensis Graec LXXIV) и т.н., *München*, 1906, стр.29.

[414] *«Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Αηιλλέιου της Πρέσπας και αι βουλγαρικαί περί της ιδρύσεως τούτου απόψεις»*, П.А.А., т.20, 1945, стр.13.

[415] Πρέσπες, пак там, стр.65.

[416] Вж. N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ. 69), Θεσσαλονίκη 1964, стр.3.

[417] Иванов, "*Столицата на цар Самуил в Преспа*", Bulletin de la Société Archéologique Bulgare, 1,*Sofia*, 1910, стр.71 и сл. Stričević, La rénovation, цит съч.,, стр. 199.

[418] Γ. Σωτηρίου, П.А.А., т.20, 1945, стр.9.

[419] "Столицата на цар Самуил в *Преспа*", Бюлетин на Българското археологическо дружество, 1, *София*, стр.71 и сл. (бълг. ез.).

[420] Πελεκανίδης, пак там, стр.3: "Наименованието на *Преспа* е с неизяснен произход. Без основание е твърдението, че край езерото или върху малкото това островче е съществувал град с това име". Относно тези възгледи на Пелеканидис, виж отговора на Иван Снегаров, "*Преспа*, както я вижда един гръцки археолог", публикуван в Известия на Института за история, т.11.11, *София*, 1962, стр.241 и сл..

[421] пак там, стр.242

[422] Вж. Иванов, "Столицата на цар Самуил", пак там, стр.74

[423] Бонско издание, т.1, стр.48.

[424] Вж. Δ. Ζακυθηνός, «*Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της Επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει*», Ε.Ε.Β.Σ., τ.ΙΖ΄(1941), стр. 225.: "Средновековният град Преспа се споменава и в сигилия на Василий II (1019) като крепост, подчинена на *Охридската архиепископия*". Теофилакт (Migne, т.126, стр.540), избягва да спомене острова и се задоволява да локализира местоположението по следния начин: "след проведения там в *Свети Ахилий* събор".

[425] Бонско издание, стр.718-719.

[426] Djordje Stričević, «*La rénovation du type basilical dans L'architecture ecclésiastique de pays centrale des Balkans au IX-XI siècles*», L'Architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans. Rapports VII от XII международен Конгрес по византология в Охрид, *Belgrade-Ochride*, 1961, стр.199.

[427] Бонско издание, т. 2, стр.499.

[428] *«Θρύλοι και παραδόσεις περιοχής Πρεσπών»*, περιοδ. Αριστοτέλης, έτος Ε΄, τευχ.29, 1961, стр.21.

[429] Tomo Tomoski, «*Quelques notes sur certains localités en Macédoine au debut du XII siècle*», 1000 Ans de l'Insurection des Comitopoulos, Skopje 1971, стр.203-212. Крепостта *Василида* е локализирана от автора в края на селото *Евла*, в планината *Сува гора*, над *Девол*, дн. *Звезде* (вж. карта, стр.210).

[430] Вж. Bozidar Prokić, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, *München*, 1906, стр.34. Вж. Иванов, цит. съч., стр.76.

[431] Иванов, цит. съч., изразява предположението, че развалините над село *Царев двор* може би имат връзка с укреплението на Василий "*Василида*". На това място навремето разкопах на върха "Калето" руините на крепостта *Константион*. Вж. N. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφές βυαζντινών κάστρων στη Δ. Μακεδονία». Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 6, 1992, Θεσσαλονίκη, 1995, стр.18-23.

[432] Migne, т. 126, писмо 53, стр.469.

[433] Относно седалището на *Българската патриаршия* в *Преспа* мненията на византолозите са раздвоени. След като обаче на острова се намирала столицата на цар Самуил, защо временно да не е било пренесено седалището на българския патриарх и защо, както е споменат в гръцкия ръкопис от 880(407ж) от Националната парижка библиотека "Герман или Гавраил Воденски и Преспански" да не е имал за свое седалище *Преспа*, близо до прочутия храм, където се намирали и мощите на свети Ахилий? А и след преместването на столицата и *Патриаршията* в *Охрид* и превръщането на последната след победата на Василий в *Архиепископия*, *Преспа* винаги е била средищен център, епархия, подчинена на Охридската архиепископия. От 17-ти век до унищожаването на *Охридската архиепископия* (16 януари 1767 г.) имаме сведения относно епископите. След тази дата *Охридската епархия* се сляла с *Преспанската* и бил даден приоритет на втората, която била именувана *Преспанска митрополия* със седалище обаче *Охрид*. Според Иванов (цит. съч., стр.80) *Цариградската патриаршия* искала по този начин да изтрие изцяло спомена за *Охридската патриаршия*, за да не бъде дадена възможност на местния архиерей да се възкачи на престола като патриарх. В гръцките надписи, намиращи се в *Богородица Порфира* и *Свети Герман* се споменават: архиереи господин Партений и т.н. Преспански, през годините 1741 и 1743 и в надписа от *Свети Наум* в Охридско, 1806 година: "митрополит Преспански господин Калиник" (Български старини из Македония, *София*, 1931, стр.54). Относно *Преспанската (Праспонската) епархия* вж.H.Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, стр.20, 30-31 и за средновековната църковна история на *Преспа* Tafel Symbolarum criticarum geographiam byzantinam spectantium partes duae, Част 1, стр.40-41 и Ζακυθηνού, «Συμβουλαί εις την ιστορία των Εκκλησιών Αχρίδος και Ιπεκίου», μακεδονικά, τ. Α΄, 1940, стр.438 и в текста на трактира на Йоасаф, патриарх Охридски на ромеите от 1721 година четем: "Долуподписаният лечител на Негово величество със султански берат патриарх Охридски, Корчански....Преспански.."

[434] пак там, т. 126, стр.529, писмо 16.

[435] Според по-новите възгледи на P.Gautier («*Essai sur la date d'Intronisation de Theophylacte d'Achrida*», Résumés des Communications, XII межд. конгрес по византология в *Охрид*, Belgrade-Ochride 1961, стр. 124-125) Теофилакт трябва да се е възкачил на архиепископския трон в годините между 1088 и 1089.

[436] Migne, т. 126, стр.529.

[437] Вж. Пеleканидис, пос. съч., стр.67-69, където е

приложен целият текст.

[438] Migne, P.G., т. 126, стр.1229.

[439] пак там, стр.529.

[440] пак там, стр.69.

[441] Вж. Иван Снегаров, пос. съч., стр.245 и сл.

[442] H.Gelzer, «Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orientalischen Kirche», II, B.Z., т. 2 (1893), стр. 49

[443] Migne, P.G., t. 126, стр.540, писмо 23.

[444] пак там, Migne, P.G., т. 126, писмо 23

[445] Migne, P.G. т. 126, писмо 53, стр.469.

[446] Цит. съч., стр. 469

[447] Относно въпроса с изписаните владишки тронове, вж. П. Милюков, "*Християнски старини в Западна Македония*", Бюлетин на *Руския археологически институт* в *Цариград*, IV, 1, (1899), стр.50, ил.12, стр.51., Й. Иванов, "Столицата на цар Самуил в *Преспа*", Бюлетин на Българското археологическо дружество, I, София 1910, стр.68, 69 и Български старини из Македония, *София*, 1931, стр. 56 и сл. 548 и сл., Γ. Σωτηρίου, *«Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Αχιλλείου της Πρέσπας και αι βουλγαρικαί περί ιδρύσεως απόψεις"* , П.А.А., т.20, 1945, стр.12 и сл. С. Пелеканидис, зит. съч., стр.65-67., D.Stacevic, La rénovation, пос. съч., стр.201. Във всеки случай, струва си да бъдат отбелязани големите прилики, които съществуват между детайлите от втория стенописен пласт в апсидата на храма, който бе датиран от нас в средата на XI век и аналогичните фрески с двамата йерарси върху северната стена на олтарната апсида, близо до мраморния иконостас. Колоните, подпиращи арките и от двете сцени, се характеризират със същата техника при представянето на цветните изображения.
(Вж. Н. Муцопулос, цит съч. табл. 16, 2, ил. 2.)

12. СРЕДНИЯТ КОРАБ

За настилката на пода на базиликата са били използувани правоъгълни варовикови плочи в два различни размера, взети по всяка вероятност от някой паметник или паметници от къснoримски или раннохристиянски период. Плочите с по-малкия размер откъм късите страни са с един прорез и били използвани при саркофазите (ил. 117). Върху вътрешната повърхност повечето от тях имат нещо като перваз. Плочите с по-големите размери покриват целия среден кораб и светия олтар, докато плочите с по-малките размери покриват участъка от олтара, където са се намирали владишките тронове, бемите (служебните помещения, намиращи се в олтара) и южния кораб.

Размерите на плочите, настлани в участъка с троновете са [448] : най-големите размери са 0.69-0.89 м, а най-малките – 0.42-0.80 м.

Размерите на плочите, които покриват пода на светия олтар и средния кораб са със следните размери: най-големите са 1.20-2.30 м, а най-малките са 0.64-0.79 м.

След като снехме настилката, скицирахме плана на базиликата и направихме макет на възстановения под в участъците, които успяхме да почистим (ил. 9, 166).

От извършените изследвания на настилката в средния кораб установихме, че плочите с големите размери са били поставени надлъж, успоредно на дългата страна на базиликата, като на определени интервали са пресечени от хоризонтални редове, разположени напречно на останалите.

Напречно разположените имат следната подредба: Първият ред започва от най-източната точка на правоъгълния среден кораб, точно от дъгата на олтарната апсида. Тези плочи са с размери: 0.80 x 2.12, 0.70 x 1.70, 0.74 x 1.80 м. Следват няколко реда от по единадесет плочи, успоредни на оста на базиликата, които са с по-големи размери – 1.92-2.10 м. Западната част на олтара, до мястото, където се намирала основата на иконостаса, се състои от три реда настилка, всеки от които се състои от четири плочи, положени напречно на оста на базиликата. Тези плочи също са с големи размери (1.80-2.04 м) и са както следва:

Ред	1-ва плоча	2-ра плоча	3-та плоча	4-та плоча
1-ви	0.77x2.04	0.66x1.80	0.68x2.01	0.79x1.90
2-ри	0.77x2.04	0.68x1.80	; x2.01	0.64x1.90
3-ти	0.69x2.04		0.67x2.01	0.59x1.90

Фугите между плочите – там, където настилката е в добро състояние, са обикновено 0.03 – 0.04 м.

От тази точка започва подът на средния кораб, който е с 0.18 м по-нисък от този на ол-

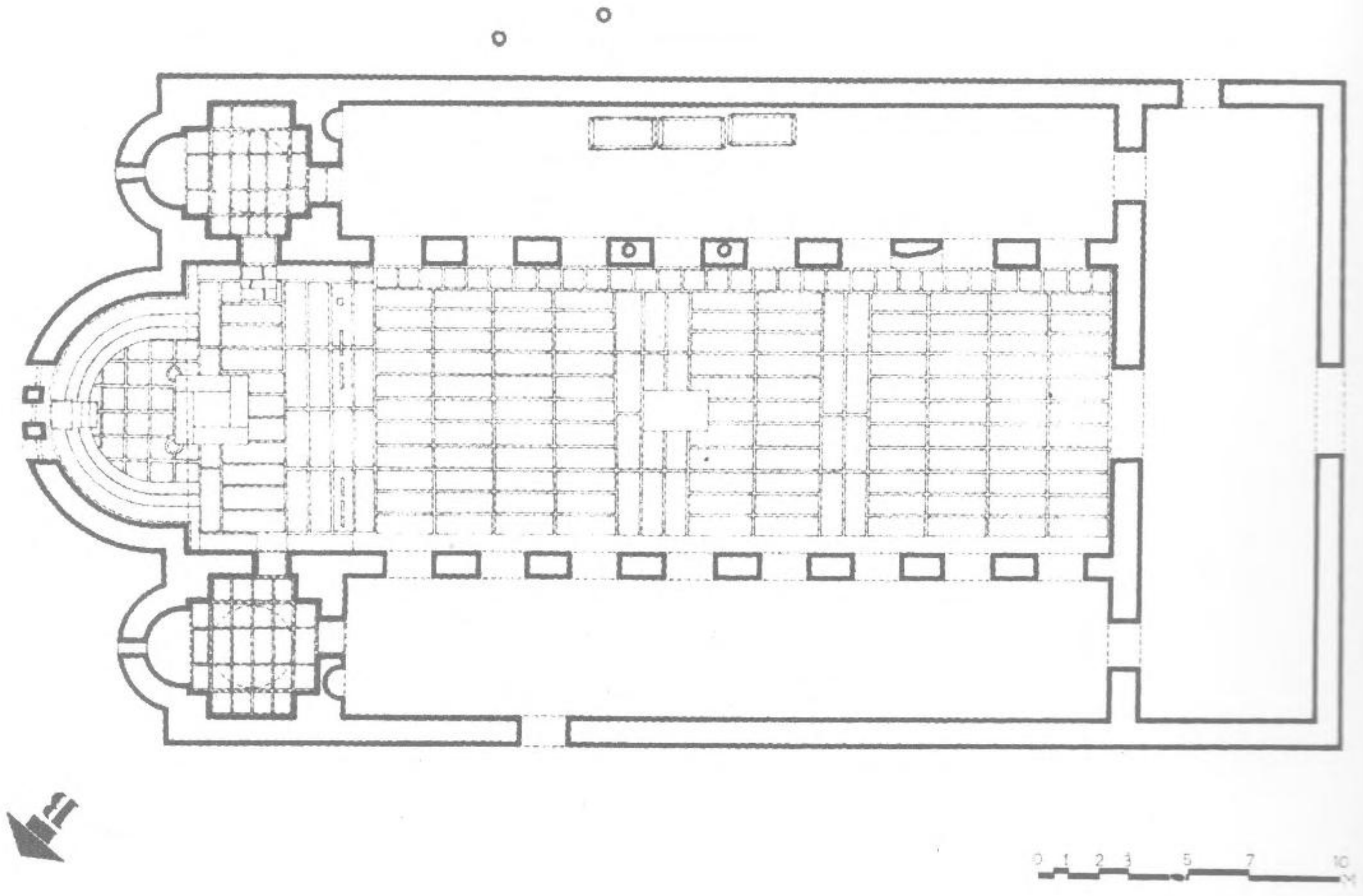

166. Реконструкция на настилката в базиликата

тара, но поради свличанията на земните пластове нивото му не е равномерно.

На това място има един ред с напречни по отношение на главната ос на базилката плочи (0.74 х 2.10 м), следва непокрита ивица, след което следват две плочи с размери 0.72 х1.67 и 0.70 х 1.10 м. После имаме четири реда от по 11 плочи, успоредни на централната ос. В този участък има и една голяма непокрита площ, чиито плочи били отмъкнати много преди окончателното рухване на паметника, защото на тяхното място под нивото на настилката и на дълбочина 0.5 – 0.10 м в самата пръст, намирахме керемиди и големи гвоздеи, дошли от дървените скоби на рухналия покрив.

Размерите на дългата страна на плочите от първия ред са : 1.99-2.11, от втория: 1.87-2.04, от третия: 1.81-1.95 и от четвъртия: 1.74-1.95.

В центъра, близо до третия ред, се е запазила една част от правоъгълна основа, изработена от шуплест камък с размери 0.33 х 1.07м, закрепена върху плочите и очевидно предназначена за амвон.

Следват три напречни на оста на базиликата реда, които са прекъснати по средата от един малък зидан стълб. Останалата настилка продължава с два реда от по единадесет успоредни на оста плочи, следват два реда от по четири напречни на оста плочи и накрая четири реда от по единадесет плочи, успоредни на оста на базиликата.

В центъра на олтарното помещение има запазени следи от основата на светата трапеза, около която са били поставени четири опрели в настилката на олтара плочи. От някои особености на нейния градеж следва изводът, че светата трапеза не е запазила първоначалната си форма. До този извод стигнахме след извършените наблюдения над четирите колони, чиито фрагменти открихме по време на подготвителните работи. Те бяха с различна височина. Едната двойка колони обаче стъпват върху настилката, а другите две – върху по-високата основа на плочите. Начинът на закрепване, поне на източната двойка колони, доколкото успяхме да установим, говори за една по-късно и небрежно изпълнена конструкция. Ако допуснем, че киворият на светата трапеза, тоест това, което са подпирали колоните е имал първоначално изработената форма, раз-

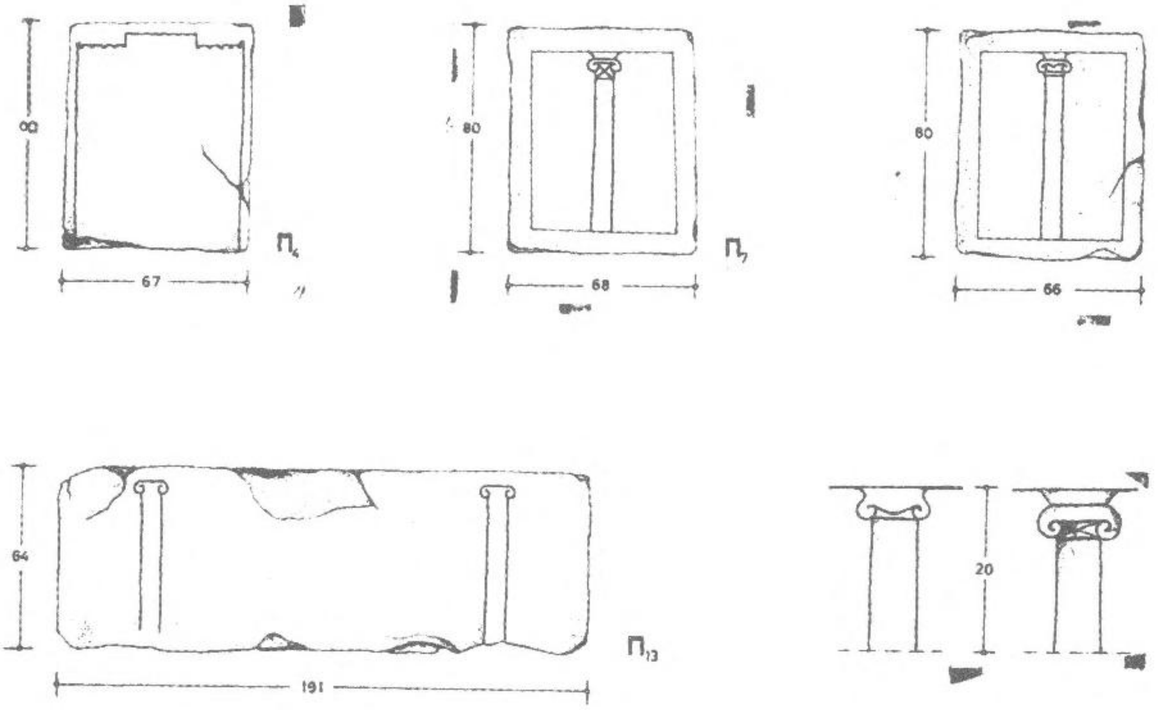

167. Плочите от настилката на пода П$_4$, П$_7$ и П$_8$ и детайли от издълбаните върху тях йонийски капители

бира се след довършителните работи по настилането на пода, едва ли е било необходимо да бъдат чупени някои плочи от пода, за да бъдат закрепени (вбити) колонките, както е в нашия случай.

Чупенето на плочите от настилката, както стана ясно, представлява една по-късна операция, извършена на място върху самата настилка на светия олтар. Следователно новата форма на светата трапеза и на балдахина е получена в един по-късен период, когато бил ремонтиран храмът. Тези строително-ремонтни работи могат евентуално да бъдат свързани с някой от периодите на зографисване на стените.

Установихме също така, че много от големите плочи в настилката на средния кораб са били взети оттам, неизвестно кога, във всеки случай много преди разрушаването на базиликата. Сравнявайки размерите на тези плочи с плочите от гробовете в южния кораб (А,Б,В,), установяваме големи сходства по отношение на размерите и формата. Плочите от гробовете, както и тези от настилката, произхождат от неизвестни нам антични паметници. Може би от некропола на античното селище *Лика*, който изглежда се е намирал съвсем наблизо до базиликата. Изхождайки от големите им размери, те едва ли са били пренасяни отдалеч.

На острова има множество разпръснати останки от паметници от късната *Античност*. По-голямата част от тях била използвана като строителен материал в по-сетнешните средновековни паметници, както е станало в случая с разкрития от нас храм *Светите апостоли*.

Един друг извод, до който достигнахме по време на изкопните работи в средния кораб, е, че върху голям брой плочи има издълбани колони и канелюри в йонийски стил, чиято техника на чертане, вида им и наличието върху някои от тях на гравирани резки (ил. 167, 168) позволяват да бъдат ситуирани в късната ранно-християнска епоха. Например плочата П$_{14}$, върху която има гравирано нещо подобно на метопа.

Гравюрите върху плочите са били направени във всеки случай преди да бъдат използвани за покритие на пода на базиликата, т.е. фигурите са били чертани преди това, а материалът на плочите е имал някакво друго предназначение, по всяка вероятност са били използвани при направата на антични саркофази, които, както предполагаме, са от античния некропол на древната *Лика*, намиращ се на същото място, където била изградена базиликата.

Всички гравирани върху плочите колони

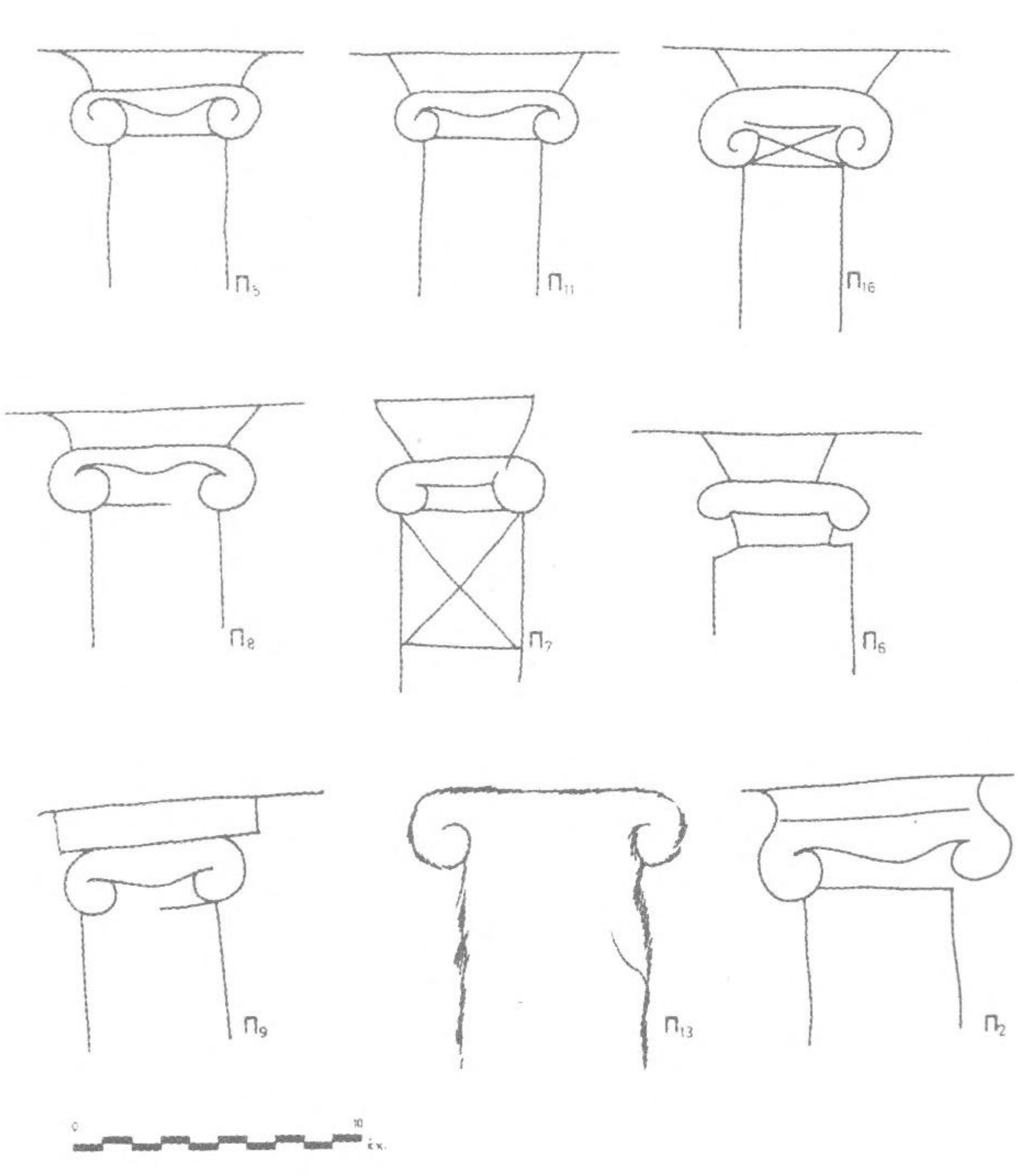

168. Детайли от изображенията на йонийски капители с и без надписи, издълбани върху плочи от настилката на пода

се различават помежду си, тоест, всяка плоча съдържа разновидности на йонийската колона, дори и различна техника на гравиране, във всеки случай, с различен почерк, сякаш става дума за урок, разкриващ особеностите на стила, върху който учениците са давали различни тълкувания по дадения образец. В някои от случаите колоните са били издълбани в двата края на плочата, като в случая П$_{13}$, а при други, които са оконтурени в средата, има една-единствена колона, а понякога и три, както например при плочите П$_7$ и П$_8$.

Преброените от нас фигури върху плочите бяха от 1 до 17. Решихме да ги скицираме върху един общ чертеж на плана, отбелязани с П$_1$ – П$_{17}$. Може би е имало и други подоб-

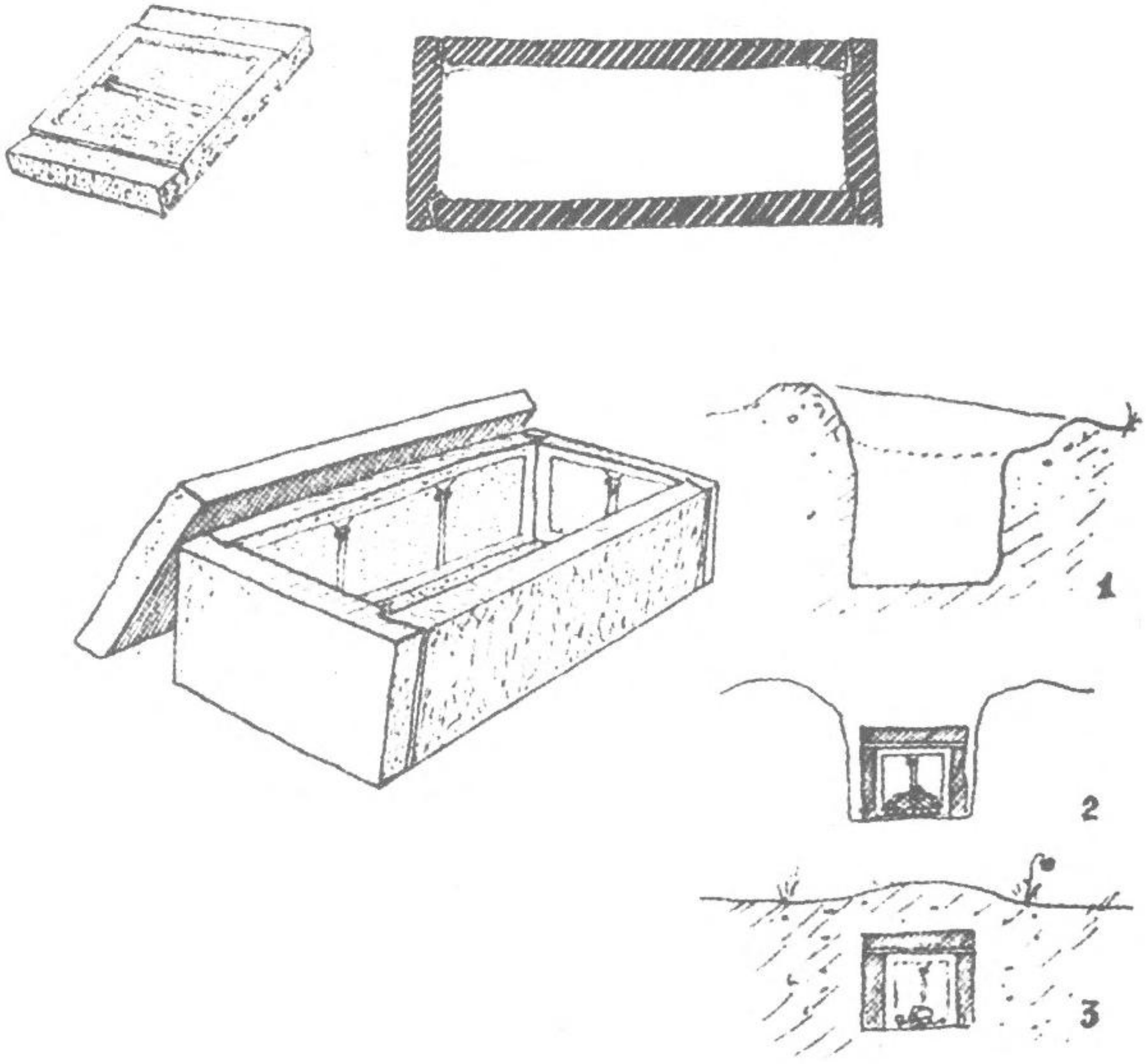

169. Скица с възпроизведени в първоначалната им форма саркофази, от които произхождат плочите от настилката на пода в базиликата. (*Същият материал от античните погребални камери е бил използван при направата на саркофазите вътре в базиликата.*)

ни гравирани фигури върху други плочи от настилката в участъците, които са били унищожени. Ширината на най-представителните канелюри, които прекопирахме в естествени размери (ил. 168), е:
$П_5 = 0.065$, $П_{11} = 0.062$, $П_{16} = 0.067$, $П_8 = 0.07$, $П_7 = 0.059$, $П_6 = 0.59$, $П_9 = 0.063$, $П_{13} = 0.094$, $П_2 = 0.088$ м.

Абстракността, опростяването, несръчността, непохватността и невежеството, с които са предадени детайлите на формите на йонийския канелюр бе един проблем, който ангажира нашето внимание. Освен канелюра $П_{13}$, останалите са били скицирани с острие на копие или кирпич – материал, характерен за формите, присъщи както за раннохристиянските, така и за византийските канелюри.

По дължина на двата реда стълбове бяха открити следи от нисък праг. Прагът край северния ред стълбове е зидан, продължава навътре в олтара и има ширина приблизително 0.70 [449]. Праговете по дължина на южния ред стълбове имат същата форма с тази разлика, че в един голям участък представлява всъщност излязлата на повърхността самородна скала, поради което тя била облепена с варовикови плочи, а в отвесните си части, както установихме, на отделни места в олтара има запазени следи от цветен хоросан. В частта си откъм централния кораб прагът е стъпаловиден.

В последния, по-високо издигнат ред от настилката на олтара, по посока на средния кораб, личат следите на издълбани отвори, където били закрепвани паната (таблите) на иконостаса. Те имат дълбочина 0.01 м и се намират на разстояние 0.25-0.28 м от ръба на плочите (ил.9).

Започвайки отляво надясно (обърнати с лице към олтара) скицирането на отворите, установихме, че първият прорез отстои 0.19 м от края на плочата и е с размери 0.84 x 0.095 м, следва празна ивица от 0.16 м и после идва ред на втория – с размери 0.85 x 0.095 м, отново непокрита фуга с размери 0.24 м до края на първата плоча, след това има празен участък с размери на една плоча (1.98 м), която била отстранена и после върху третата плоча, на разстояние 0.69 м започва новият прорез, с размери 0.83 x 0.095 м, следва празно пространство от 0.12 м, после имаме непокрита ивица, която продължава и при четвъртата плоча и е с размери 0.80 x 0.09 м. Третата плоча има размери 1.98 м. След този отвор следва пространство от 0.82 м, което със сигурност било предназначено за отварянето на страничната врата и после имаме един правоъгълен отвор с размери 0.13 x 0.175 м, който отстои на 0.23 м от ръба на последната плоча. След края на четвъртата плоча, която е с дължина 1.81 м следва ниският праг отляво, който на това място е с размери 0.68 м.

Намерените в протезиса монети на Исак II Ангел (1185-1195) и Мануил I Комнин (1143-1180), открити на дълбочина 0.30 м от повърхността на настилката, са от времето, когато подът на базиликата бил настлан с плочи. Иконостасът в базиликата *Свети Ахилий* изглежда е създал много проблеми с формата на своите табли и колонки. Нито една от находките в базиликата не личи да произхожда от иконостаса. Освен това, много трудно е да се обясни начинът на свързването му към стените, при положение, че се получава една пролука отляво: 0.19 + 0.71 = 0.90 м и отдясно: 0.23 + 0.68 = 0.91 м. Иконостасът, по всичко личи, имал два отвора – един десен и един – по средата. По нищо не личи да е имал ляв отвор, симетричен на средния, защото на съответното място има запазени следи от двете първи табли. Между отделните пана има разстояние с размери 0.19, 0.16, 0.12 м, което по всяка вероятност било използвано за закрепване на колонките. Все пак остава открит проблемът с таблите, чиито следи не открихме, защото плочата, на която попаднахме, беше с голяма височина и съществува вероятност да е от друга част на храма, може би от саркофаг. Също така остава без отговор въпросът защо са били извадени толкова голям брой големи плочи от настилката в средния кораб.

БЕЛЕЖКИ

[448]. Размерите на плочите са: 0,68 x 0,80, 0,80 x 0,80, 0,80 x 0,87, 0,65 x 0,72, 0,67 x 0,80, 0,68 x 0,92, 0,65 x 0,69, 0,67 x 0,80, 0,72 x 0,79, 0,81 x 0,89, 0,67 x 0,73, 0,64 x 0,73, 0,68 x 0,85, 0,74 x 0,82, 0,81 x 0,87, 076 x 0,84, 0,80 x 0,82, 0,42 x 0,82.

[449]. Не можахме да докажем дали откритият в началото на северния ред подпорни сълбове праг продължава по цялата му дължина.

13. ЮЖНИЯТ КОРАБ

Относно настилката на южния кораб.

От мястото, където приблизително се намира гроб В до крайната западна точка на южния кораб, подът не е покрит с плочи. И тук възниква същият въпрос – защо подът не е бил изцяло настлан или пък защо са били извадени плочите в някой по-късен период. Водени от определени индикации, стигаме до извода, че твърде е вероятно полагането на плочи никога да не е било цялостно, нещо което забелязваме и в базиликата в *Сервия*. Тоест, само в определен участък от западния ѝ край е бил настлан подът на средния кораб, както и служебните помещения в олтара и част от източния участък на десния (южен) страничен кораб. А колкото до нартекса, може да се допусне, че някои плочи, сходни на тези от средния кораб, са били пренесени от тях. Трябва да се отбележи, че този материал, както установихме, бива пренесен тук от по-ранни паметници [450] и се състои основно от два вида плочи; а) тези, чиято форма се доближава повече до квадратна и б) правоъгълни /продълговати/ плочи, чиято дълга страна е двойно по-голяма от късата. По всяка вероятност този материал бил недостатъчен, за да бъде настлан подът на базиликата и в резултат на някакви събития, не е станало възможно да приключи цялостното му настилане. Освен това видът на самия паметник носи отпечатъка на прибързана работа, а ако отчетем липсата на средства, майстори и подходящи материали, става съвсем ясно защо е било такова изпълнението му – нещо, което не е присъщо за византийските, подобни на този, паметници.

Добре е известен смисълът на понятието за извисеност във византийското изкуство, дори и при паметниците от 1000-та година в тези райони, където естетическите вкусове в строителното изкуство биват изразявани съзнателно по-свободно. Независимо от факта, че понякога констатираме или пък забелязваме метрични отклонения от симетрията и правите ъгли, това доказва вярата на византийските майстори в същината на нещата, а не в детайлите. Отклонението от каноничността при отделните елементи било подчертавано с живописни решения и със смесването на разнообразни материали. Свободата и инициативността на майсторите при направата на дребния детайл (множество отвори, разнообразни едносводести прозорци, дори симетрични, избор на различни мотиви при скулптурните орнаменти, разнообразни пълнежи по фасадите с декоративна керамопластика и т. н.) се характеризирала със съзнателно търсена живописност, която всъщност представлява самобитен принос във византийското изкуство.

В случая с базиликата *Свети Ахилий* обаче сме изправени пред едно небрежно изпълнение на строителните работи, което в определени участъци от паметника прилича, от конструктивна гледна точка (така например външният южен зид, част от зида на нартекса) и с оглед (дали от незнание?) на материалите (лош избор на камъни, некачествено омесване на хоросана) на евтино изпълнена работа – все неща, които говорят или за изцяло неквалифицирани строители или (дали съзнателно?) за безразличие от страна на майсторите. Известно е, че и при най-отдалечените по тези земи паметници от приблизително същата епоха, срещаме блестящо изпълнени образци [451]. Знае се, че византийците, както и античните елини, са строили за вечността. Противно на това, този паметник представлява един набързо изпълнен строеж – факт, който, както ще видим по-сетне, се обяснява и с историческата епоха, и с използване при изграждането на някои участъци от паметника на голям брой неквалифицирани общи работници.

Връщаме се повторно към въпроса с качеството на материала за настилката. Тези плочи с характерните си, но непохватно издълбани прорези в краищата, особено при малките камъни с гравираните изображения на колони [452] с йонийски капители, а някъде и с острие на копие [453] или пък други типични архитектурни детайли [454], пораждат редица въпроси. Ние сме на мнение, че става дума за фрагменти от саркофази. Това наше становище се основава на следните доказателства: а) Всички намерени плочи, които били използувани при настилката на базиликата, са, както споменахме преди това, два основни вида: тези, които са с малки размери и чиито прорези са били използвани от късите им страни, докато тези с по-големите размери са били използвани откъм дългите им страни като покритие на саркофазите; б) При много от плочите открихме издълбани множество различни капители, колони или тройни резки (триглифи), тоест, тези плочи уподобяват по един твърде елементарен начин фасадите на колонада или жилище; в) Тези елементи със съответните гравюри, по всяка вероятност спадат към една и съща категория саркофази със скулптурни сцени. Става дума очевидно за произведения от епоха, която не можем все още с точност да установим. Тези фигури и незрели гравюри, по всичко изглежда, имитират фасадите на храмове, жилища или стаи.Освен това е известно, че самите саркофази обикновено имат формата на храмоподобно жилище [455]; г) При някои от плочите, използвани за настилането на пода или в основата на саркофазите, установихме, че върху вътрешната им повърхност има съвсем ясни следи от много здрав хоросан, съвсем различен по състав от този, който е използван при нанесената в базиликата мазилка. Този хоросан, както установихме, е два вида. Единият – с по-груб състав и почти едрозърнест – бил използуван при снадките и прорезите, а по-финият, във вид на млечна каша, бил нанесен върху цялата вътрешна повърхност. Това наше наблюдение ни наведе на мисълта, че грубо одяланите плочи са били слепвани с хоросан, за да бъде получена желаната форма на кивот, саркофаг, а от вътрешната страна били покрити с фина като млечице мазилка. Едва след това бил полаган мъртвецът, като отгоре бил захлупван също с плоча, със сигурност споена с хоросан – нещо, което установихме и при гроба В; д) Същият принцип на конструиране на саркофага бил следван н при изграждането на по-следващите погребални камери А и Б, открити от нас в началото на разкопките [456]. Би било интересно да се установи дали получените форми на изградените саркофази А и Б са резултат на обичайната логика, т.е от използването на наличния материал или пък са съществували, запазени все още в паметта на строителите като форма от предишните саркофази.

Във всеки случай подобни гробове са известни и в *Тесалия*. Някои от тях дори са публикувани от Титика Папзафири [457]. Отделни детайли от гроба в *Агрия* имат големи сходства с украсите по повърхността на плочите от пода на базиликата *Свети Ахилий*, които публикувахме преди това [458] – същият квадратен контур, същите йонийски колони с аналогични резки.Четирите плочи са много грубо обработени от външната страна, както и другите две – от подовата настилка и похлупака [459]. Както можахме и самите ние да се убедим, в местата, където се беше запазил хоросанът и следите от первазите, украсите са били предназначени за вътрешността на гроба с форма на погребална камера, която била дълбоко вкопана в земята и покрита с изкопаната пръст [460]. По-пълна представа за първоначалното местоположение на гробовете в *Свети Ахилий*, които очевидно са от една и съща епоха със споменатия по-горе гроб от *Агрия*, т.е от елинистичния период, можем да получим от скицата, (ил.169).

От всичко казано дотук и от някои находки в нартекса, стигнахме до извода, че близо до базиликата или в някой съседен на острова район, е имало некропол, чиито останки са били използвани като строителен материал за базиликата. Известно е, че на острова е съществувал античният град *Лика* – нещо, което бе доказано от пробните разкопки, извършени от Ф. Пеца [462], от множеството античен строителен материал, взидан в базиликата (колони, скулптури и др.) [463], от жертвеника, открит в жилището на Г. Параскевопулос в малкото днешно селище [464], от надписа, вграден в арката на храма *Светите апостоли* [465], както и от фрагмента от скулптура, открит до източната страна на южния кораб на базиликата. Тази скулптура, изработена от бял варовиков камък с размери 0.16 x 0.13 м и с дебелина 0.09 м съдържаше изображения на две човешки фигури, по всяка вероятност мъжки, в поза на покойници. Става дума очевидно за оцелял фрагмент от някаква надгробна стела, която изглежда е произхождала от същия споменат от нас градски некропол и по чийто надпис не можахме все още да установим къде се е намирал, т.е. в случая става дума за произведение от същата късна римска античност. От голямо значение е да се установи все пак кога е бил унищожен този град.

БЕЛЕЖКИ:

[450] Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, τ. Β΄, 1965, стр. 186.

[451] Ако използваме за пример един малък непознат паметник, *Преображение Христово*, на хълм, близо до *Костур*, където състоянието на развалините ни позволи да направим наблюдение върху конструкцията му. N. Μουτσόπουλος, Εκκκλησίες της Καστοριάς, 90ς – 11^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη 1992, 3-20. Един друг паметник, доста обаче по-късен – *Свети Никола* от *Винени* – съдържа също белезите на съвършената, споменатa от нас, конструкция и по отношение на неговия интериор. Вж. Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη, 1960, табл. XVI-XIX, N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, табл.12, 13 и от същия «*Byzantinsche und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus klein Prespa und aus HL.Germanus*», Byzant. Neugriecheschen Jahrb.т. 20, 1968, стр.21, ил.20, стр.22, ил.21. ν. Μουτσόπουλος, «*Ο Άγιος Νικόλαος Πύλης (Βινένης)*», Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 4, 1990, Θεσσαλονίκη, 1993, стр..56.

[452] Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής, τ. Β΄, 1965, стр..189, ил.19, 20, стр. 190, ил.21.

[453] пак там, стр. 192, 193, табл. 29, ил.2,3.

[454] пак там, стр.191.

[455] Примери в изобилие могат да бъдат видени в музея на открито *Свети Георги (Ротонда)* и в *Археологическия музей* в *Солун*.

[456] Επιστ. Επετ. Πολυτ. Σχολής, τ. Β΄, табл. 34, 40.

[457] "Ελληνιστικός κιβωτιόσχημος τάφος Αγριάς» περιοδ. Θεσσαλικά, τ. Δ΄, Βόλος, 1962, стр. 28034.

[458] Вж. Επεστ. Επετ. Πολυτ. Σχολής, τ. Β΄, стр. 189-193.

[459] Вж. Τ. Παπζαφείρη, цит. съч. ,стр.30, ил.2.

[460] Заслужава да бъде отбелязано, че размерите на плочите от погребалната камера на *Агрия* са същите, като тези на *Свети Ахилий*.

[461] Вж. Θεσσαλικά, пос. съч., стр.32.

[462] Αρχαιλογικόν Δελτίον, т. 17, 1961-1962, табл.264-270. Вж. и В.С.Н., Χρονικά, 1959, стр. 765, ил.5.

[463] Επιστ. Επετ. Πολυτ. Σχολής, τ. Β΄, табл. 19, 28.

[464] пак там, табл. 28, ил.1

[465] пак там, табл. 1.

14. СТЕНОПИСИТЕ

Храмът е съхранил останките на стенописи от три епохи, т.е. в храма има запазени три последователни пласта фрески [466]. Понеже в по-голямата част от паметника няма запазени следи от стенописи, там пък, където има оцелели фрагменти, същите са изцяло унищожени от следващите пластове, беше изключително трудно установяването на трите периода на изписване на базиликата, в която, както ще видим, не всички участъци са били покрити със стенописи.

Това наше убеждение се основаваше найвече на наблюденията, които имахме възможността да осъществим по време на разкопките в дяконикона, където на отделни места насипът достигаше на височина почти до четири метра.

Първият пласт стенописи, съвременник на строежа на базиликата, е покривал всички стени на паметника. Остатъци от фреските от този период са незначителни и са едва забележими в олтарната апсида (един срещу друг архиереи в цял ръст и червени арки на владишките тронове) (ил.170, 174) и върху стената на южното рамо на дяконикона. В олтарната апсида има осем симетрично изобразени на тройния прозорец архиереи в цял ръст, облечени в червени стихари и бели фелони, бели омофори, благославящи с дясната си ръка, а в лявата – държащи Евангелие.

На височината на фреските има запазени три пояса. Най-долният е с масленозелен цвят, средният пояс има цвят на охра, а най-горният е черен. Тези стенописи, както установихме, се характеризират с много консервативна цветова гама и силно изразена статичност. Съвременни на изграждането на базиликата, те следователно трябва да са били завършени в началото на предпоследното десетилетие на X век. От запазените фрагменти на драперията от една червена тъкан, която е изобразена над централния архиволт на тройния олтарен прозорец, допускаме, че става дума за сцената *Приготовление* (ил. 469).[467]

Известният византолог проф. Петър Милйикович-Пепек още от 1975 година е проучвал тази, разположена в оста на олтарната апсида на *Свети Ахилий,* сцена на *Приготовлението* [468], а и по-късно през 1981 година, когато се опитал да я възстанови [469].

В един друг свой труд, разглеждайки отново иконографската композиция *Приготовление*, проф. Милйикович смята, че тя “без съмнение представлява най-важният известен нам нагледен пример на стенна византийска живопис” [470], като в същото време е убеден, че в случая става дума за възможно най-реалистичното “популярно” и поучително изображение, за да може да бъде разбрано от приелият съвсем скоро християнството славянски народ такова трудно разбираемо и сложно нещо, каквото е символичното значение на сцената *Приготовление* [471].

П. Милйикович-Пепек се връща повторно

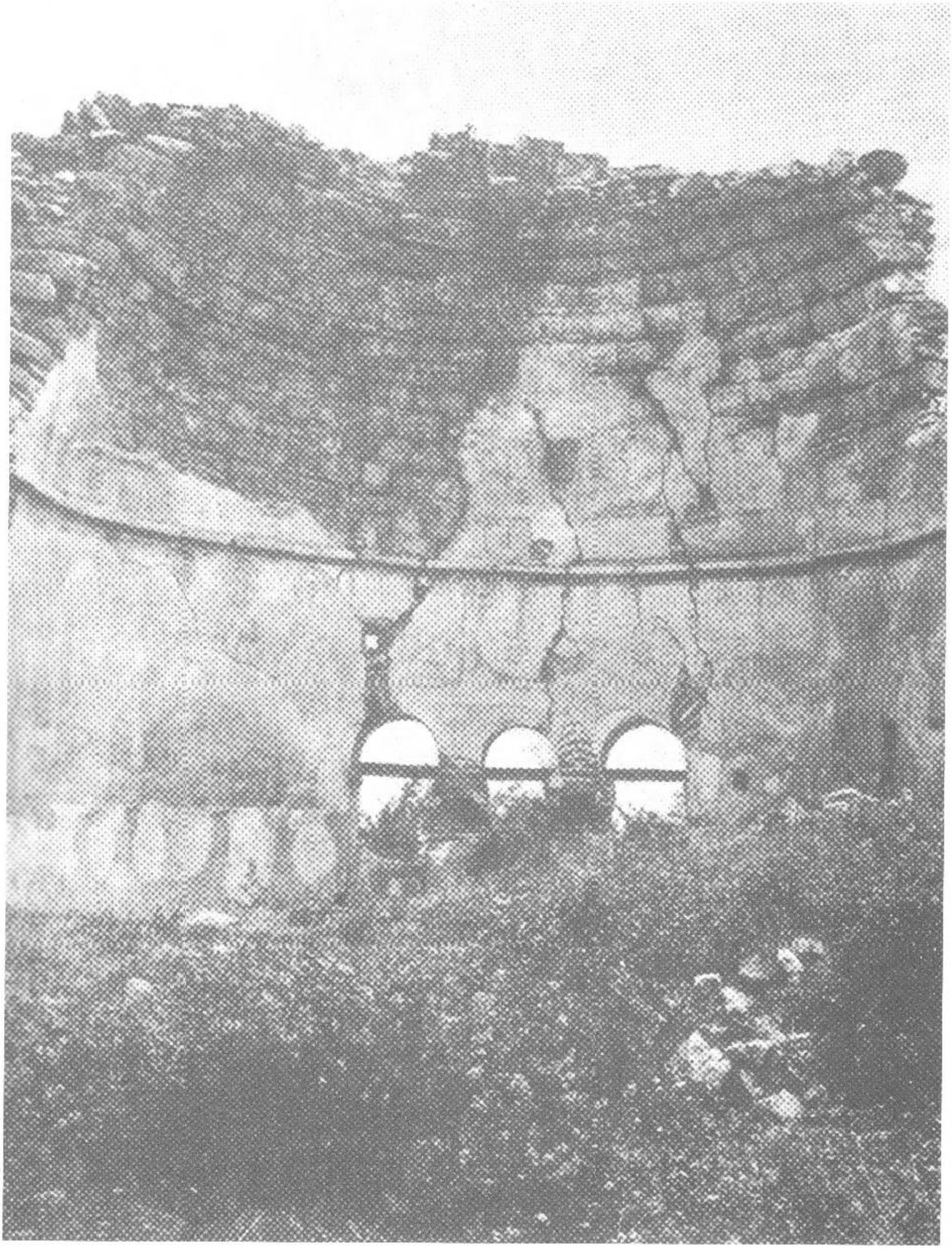

170. Олтарът на базиликата *(фотография от 1899 година на П.Н. Милюков)*

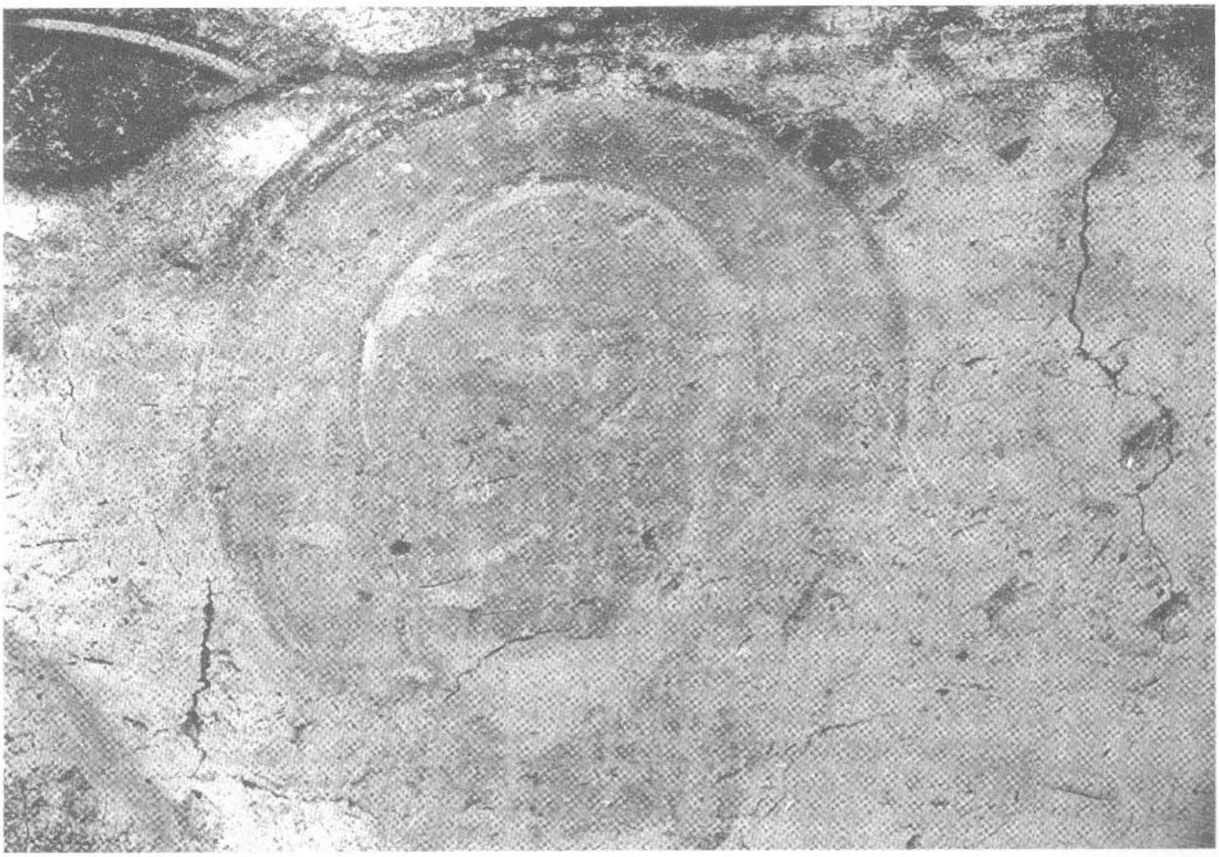

171. Лицето на светец от първия стенописен пласт в олтарната апсида

към ангажирацията и нашето внимание въпрос за стенописа над архиволтите на тройния отвор на олтарната апсида, където бяха разкрити още в началото следи от сцената *Приготовление* [472], които окончателно бяха потвърдени и от разчетения над тази сцена надпис, където в основата на квадратния купол се чете: «*Οπών το βήμα της Τραπέζης Κυρίου στήθι τρέμων άνθρωπε και κατά νεύων Χριστός γαρ ενδόν θύεται καθ'ημέραν, και πρωτείνει τρεις λύσεις για την αποκατάσταση*». Същият предлага три версии за интерпретацията на оцелелите фрагменти от тази сцена:

1. Изобразена е *Светата Трапеза* с дископотира и дискоса, а симетрично от двете ѝ страни – Херувим и Серафим.
2. *Светата Трапеза* е изобразена, както в познатата сцена на *Приготовлението*, придружавана от символите на страстите.
3. Изобразена е *Светата Трапеза* и Христос, благославящ зад нея, също като сцената от базиликата *Света София* в *Охрид*, а и другаде [473].

Що се отнася до архиереите, чиито силуети са едва забележими в олтарната апсида, то много е трудно да определим кои архиереи от тази епоха са могли да бъдат изобразени в олтара на храма и при това в апсидата, защото периодът, обхващащ X и почти целия XI век, се характеризира с по-свободно третиране на мястото на изобразяване на архиереите в същинския храм и олтара [474].

От оскъдно запазените лица на тримата архиереи, които за фон имаха една равномерно положена силно наситена жълта охра, можахме да проучим една по-добре запазена в олтарната апсида фигура на светец, при която установихме тъмен на цвят контур, изпълнен с прибързана, доста формална мазка, която обгръща в началото с една полукръгла линия най-горната част на главата, след което симетрично, с помощта на две дъги, е изобразена брадата по скулите и след това – с голям финес – и заостреният връх на брадата. Широкото чело, напомня за фреските от тази епоха и особено на свети Никола от плочата в *Балти-*

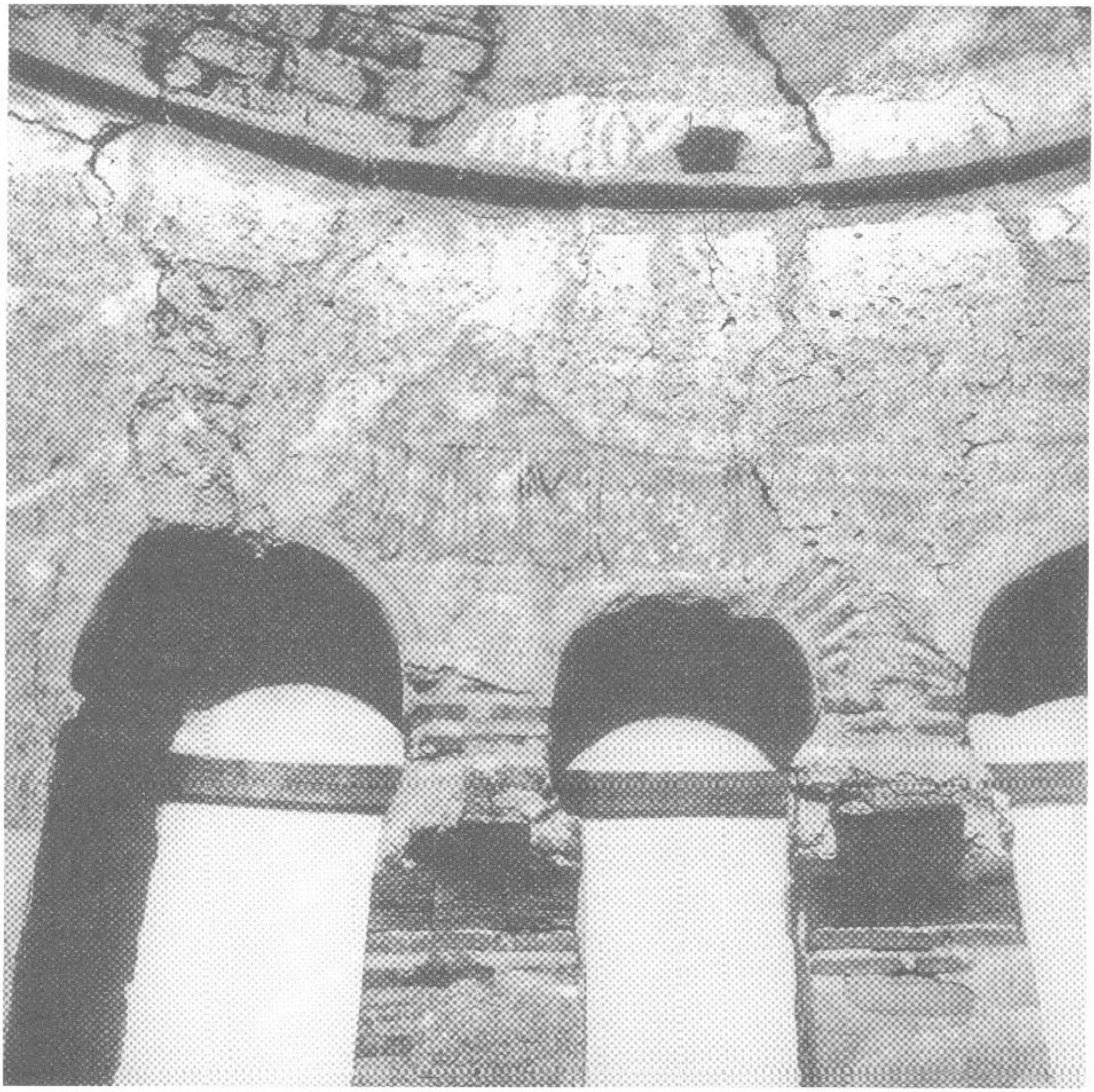

172. Фрагменти от фреската със сцената *Приготовление* (*първи пласт*) над архиволтите на тройния прозорец от олтара на базиликата

морския музей (X век) [475]. Оскъдните образци от първия период стенописи и тяхното много лошо състояние попречиха на по-доброто им проучване [476].

Над релефната плоча от южната конха на дяконикона са се запазили и трите пласта стенописи, защото на това място насипът беше много голям. За съжаление обаче, от дългия престой на стенописите във влажната пръст, както и поради повредите, нанесени от проникналите между отделните пластове корени, в това число и от разрушенията, причинени от рухналите върху тях купол и стени преди още да бъдат затрупани с пръст, нямаше как да бъдат запазени. И трите пласта стенописи бяха плътно слепени един о друг, т.е. без преди това, както обикновено става, да бъде свален чрез множество удари предишният пласт, за да може да бъде закрепен следващият. Това се е получило особено при нанасянето на втория пласт върху предишния (ил. 178). Едва след разкриването им забелязахме, че съществува възможност повърхността на третия пласт (последният, единствено видим) да бъде от-

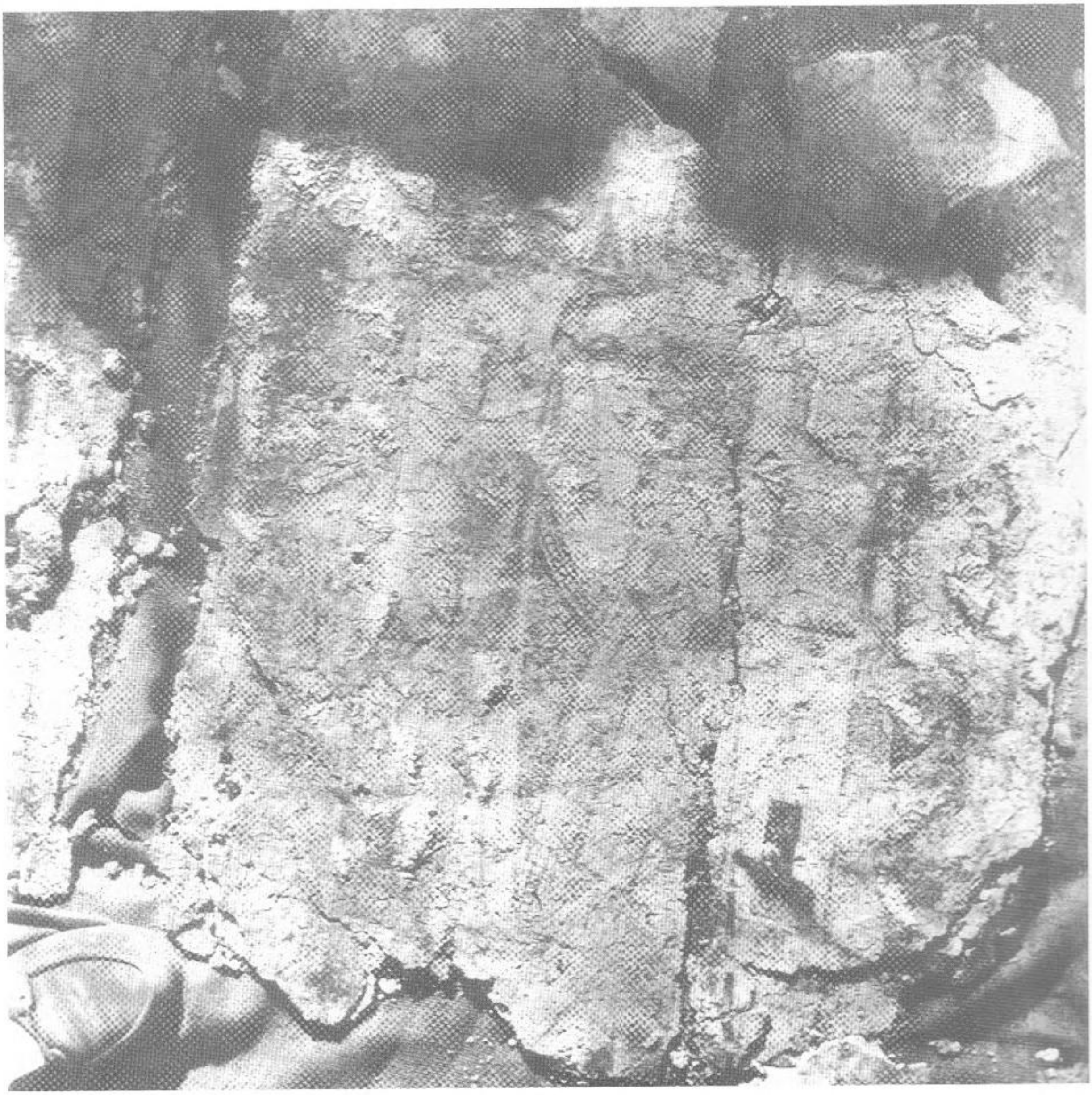

173. Парчета стенописи от първия пласт

лепена. След като прилепихме към него парче плат, успяхме да го съхраним. Отлепването стана от само себе си, защото двата пласта се крепяха само на няколко корена. При отлепването им обаче забелязахме, че сме снели и част от цвета на първоначалния (първи) пласт стенописи, който не е бил изпълнен изцяло по канoните на фресковата техника, а с един вид fresco-seco, особено украсата и детайлите (ил.178). Отнемането на цвета от първия пласт (не само в конхата на дяконикона) не ни позволява да добием реална представа за изображението (ил.179-184).

На това, както ще видим, се дължи унищожаването на надписите на владишките тронове от олтарната апсида, чиято боя също беше отнета при снемането на втория пласт през 1887 година от Милюков. Докато траеха разкопките в участъка на апсидата, постоянно намирахме късове оцветен хоросан със силно наситени цветове и от двете страни, а понякога дори и обърнати наопаки букви. Става дума за букви от надписите с имената на светците от стенописите в апсидата. За съжаление, тези късове

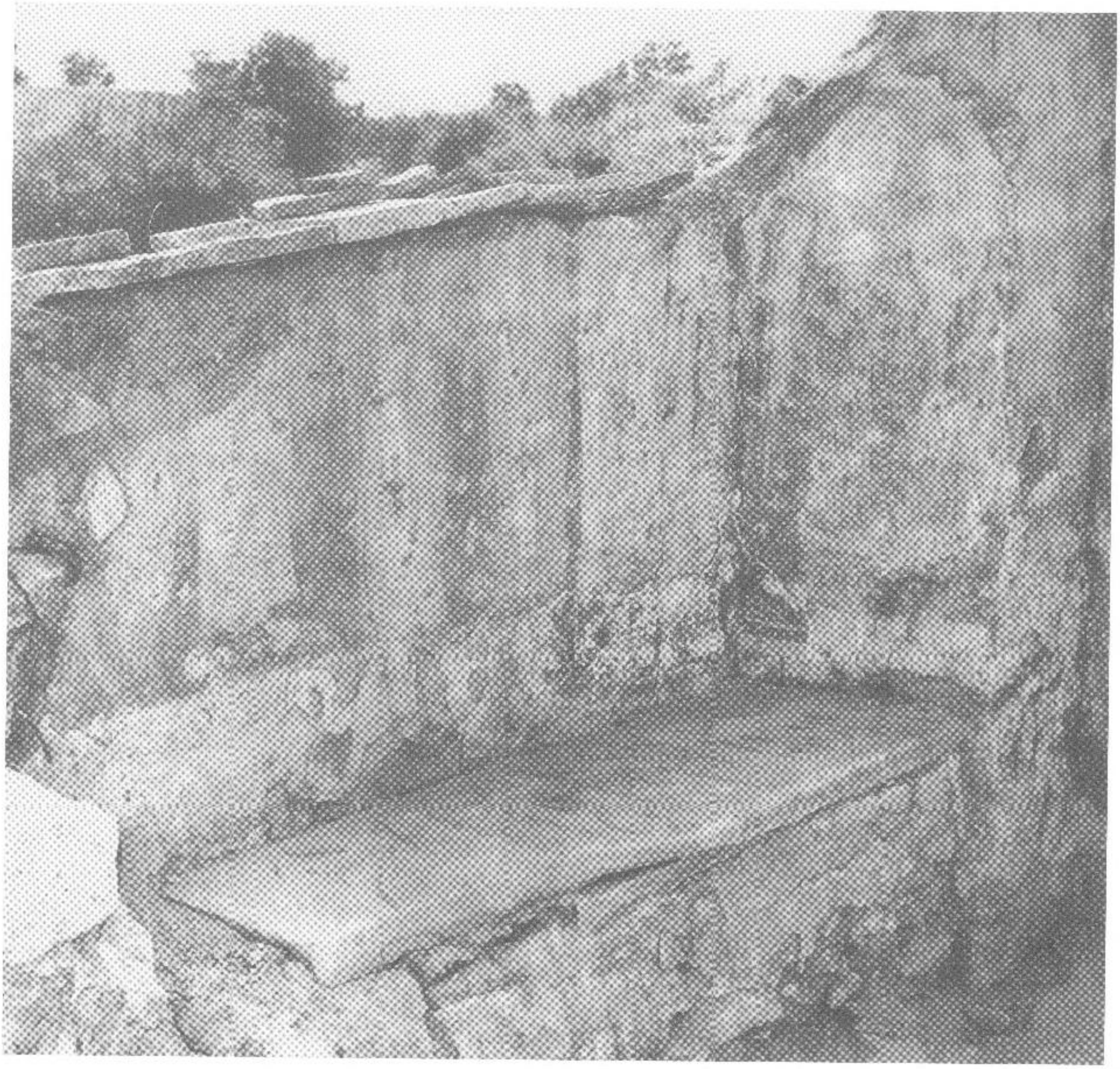

174. Първият пласт стенописи от дяконикона

хоросан бяха прекалено малки и при досега си с въздуха бързо се разпадаха.

*

След разкриването на първоначалния живописен слой в дяконикона, където, изправени насреща върху равномерно положен маслено-зелен фон, аналогичен на този с архиереите от олтарната апсида, бяха изобразени архиереите, ги фотографирахме и копирахме на прозрачна хартия. Направихме също така фотографии и на опаката страна на отлепения втори пласт, върху която си личаха следите от първоначалния (първи) пласт (ил. 173). С помощта на фотографиите на сваления от гърба на втория пласт цвят успяхме до известна степен да възстановим първоначалания вид на стенописа от първия пласт в южната конха на дяконикона (ил.183).

Левият светец с щита “при нозе”, за съжаление силно разушен, е военен светия (ил. 174-176). Вторият отляво е облечен в червен въздълъг стихарий, както и четвъртият. Стихарият на третия обаче е бял, а омофорът му – червен. Всички архиереи са облечени в омофори с черен на цвят кръст. Наметнатият набедреник на последния светец е богато украсен.

Върху западната страна на конхата има едва различими следи от един архангел с разтворени криле. Държи червена "торба", оконтурена в охра с ремък от същия цвят. Фонът е тъмносин, почти черен (ил.175).

П. Милйикович-Пепек положи усилия да определи самоличността на изобразените светци от първия, разкрит от нас, пласт над саркофага в дяконикона. Той предполага, че на това място може би са били изобразени архиереите, чиито мощи Самуил пренесъл от *Лариса*, *Трикала* и *Скопелос* (впрочем на същото мнение съм и аз), т.е. свети Ахилий, покровителят на *Лариса*, свети Икумений от *Трикала* (а не свети Диодор) и свети Ригиний Скопелски.

Що се отнася до изображението на светеца-воин, едва ли е възможно да бъде формулирано някакво мнение, в това число и по отношение на втория изписан образ, който представлява апостол.

Същият иконографски мотив се повтаря и при втория стенописен пласт, който е от времето на охридския архиепископ Лъв (1037-1056) [479]. Това, според мнението на П. Милйикович-Пепек, означава, че той бил повторно изографисан, вследствие някакво бедствие или разрушение, а не поради съзнателната подмяна на изобразените лица [480] (ил.180-183).

Изборът обаче на изобразените върху третия пласт фрески от времето на охридския архиепископ Теофилакт (1084-1108) ще да е станал по всяка вероятност – без да бъде изключено и естественото им похабяване – с намерение да бъде тематично окомплектовано иконографското им съдържание (ил. 183, 184).

Сега към композиционната тема, освен тримата епископи, чиито свети мощи се намирали в саркофага, била добавена и една друга, допълнителна фигура на светец, чиито одеяния се отличават от тези на останалите епископи. По-късно на мястото на архангел Михаил от втория пласт е изобразен един друг архиерей, четвъртият от композицията (ил.185). П. Милйикович-Пепек предполага, че става дума за образа на свети Ригиний (чиито мощи, според него, са били пренесени междувременно в *Преспа*. Нещо, което, както споменахме преди това, не отговаря на истината).[481]

Вторият период от стенописите, чиито запазени следи определихме като втори пласт покриваше олтарната апсида, четвъртития купол (със запазени фрагменти от надпис) и бемите. В участъка с подпорните стълбове вторият пласт стенописи достигаше на височина до 2.63-2.75 м от нивото на настилката. Много са оскъдни, за съжаление, фрагментите и от втория пласт стенописи. Малкото запазени участъци със стенописи от този период отбелязахме с букви от азбуката и ги нанесохме върху скица (ил.186).

175. Архангелът от западната страна на конхата в дяконикона (*фреска от първия пласт*)

А. Върху северната страна на преградната стена между протезиса и олтара, точно пред издигнатата част на олтарния под, където се виждат следите от закрепването на иконостаса, има запазени останки от стенопис с изобразени под арки двама архиереи (ил.187, 188).

Б. Върху северната страна на първия подпорен стълб от северния ред са запазени останките на изображенията на двама в цял ръст, гледащи напред светци-воини.

В. Върху източната страна на първия под-

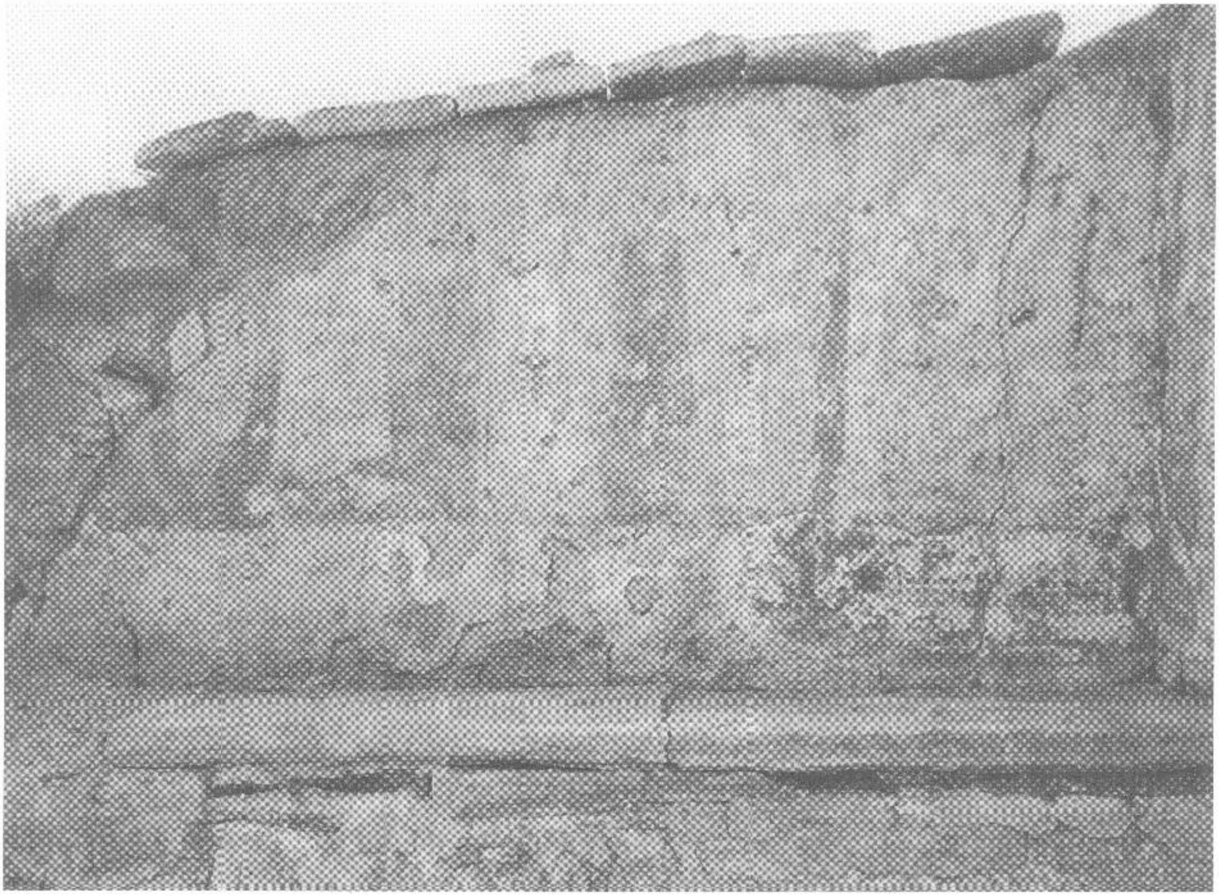

176. Архиереи от южната страна на конхата в дяконикона (*фреска от първия пласт*)

порен стълб от северния ред има запазен в сравнително добро състояние стенопис с образа на архангел Михаил (ил.189, 190).

В1. Над дървената конзола върху същата страна от първия ред стълбове се виждат едва забележими фрагменти от изображението на светец (ил. 186, 191).

Г. Върху източната страна на третия стълб от северния ред се открояват и трите пласта стенописи. Първият е изцяло олющен. От втория пласт се е запазил ликът на неизвестна светица и един малък участък от главата на светица от третия пласт (ил. 194, 193).

Д. Върху северната страна на преградната стена между олтара и южния страничен кораб са запазени следите от фреска с изображението на свети Йоан Предтеча (ил. 194-196).

Е. Следи от втория пласт стенописи бяха открити в южната конха на дяконикона.

Следи от втория пласт стенописи съвсем слабо се открояват върху западната страна на първия подпорен стълб.

Третият пласт стенописи покриваше голяма част от паметника. Оскъдни фрагменти от този пласт фрески са запазени върху следните участъци на базиликата:

Върху втория пласт с лика на светицата се открояват следите на третия пласт, една малка част от главата на същата светица от втория пласт и фрагменти от нимба. Третият пласт продължава право нагоре над дървената конзола до дъното на арката, където е запазен зографисаният бюст на светец.

Ж. Третият пласт е запазен в южната конха на дяконикона, където са изобразени йерарсите насрещно.

З. Върху източната страна на западната ниша от същата конха има следи от изображението на архиерей.

Стъпили на тези оскъдни данни, се постарахме да проучим третия период на изписване на стенописите в паметника.

Върху вътрешната източна повърхност успяхме да проучим живописната техника на трите пласта стенописи. Когато, както установихме, бил зидан подпорният стълб, излиш-

177. Детайл на фреска от първия пласт в конхата на дяконикона

ната керамична мазилка по фугите била обработвана със специален инструмент, за да бъдат получени подходящите диагонални и хоризонтални канали, с цел по-доброто слепване с хоросана от първия пласт стенописи. И на много други места из паметника установихме разнообразни начини за фугиране на камъните, особено по ъглите.

От малкото запазени образци от първия пласт стенописи, които бяха оцелели под втория пласт, забелязахме, че хоросанът се отличава с голямо съдържание на сено, което в някои от случаите стърчеше по повърхността. Хоросанът от втория пласт е със същата дебелина като първия, т.е. 0.002-0.004 м, но съдържа много по-малко слама. Вторият пласт се отличава с по-добро качество на изпълнение, равномерно и добре нанесен, а си личи, че агиографът е бил опитен художник. Напротив, третият пласт е изпълнен небрежно и се крепи върху втория пласт единствено на онези места, получени от ударите с остър инструмент, нещо което установихме при стенописа с двамата воини-светии върху южната повърхност на първия зидан стълб. Поради некачественото му изпълнение, той се е свлякъл по цялата повърхност – поне там, където има запазени фрагменти от стенописите на предишния пласт.

Върху северната страна на преградната стена между протезиса и светия олтар, точно срещу образувания в тази част от олтара праг, където се виждат следите от отворите за колонките и таблите на иконостаса, са запазени фрагменти от изображенията на двама архиереи сред две арки (ил. 187). Този стенопис е от втория пласт. Върху първия пласт, показал се на места, където е паднал изцяло стенописът от втория, няма запазени никакви следи от изображения, защото, както и другаде в храма, си личеше, че нанесените бои, които някога се били слепнали върху опаката страна на втория пласт, също са унищожени. Третият пласт се вижда по-нависоко на едно място, където преди това е бил свалена част от втория пласт [482]. От малкото запазени фрагменти можем единствено да предположим, че е бил изобразен в свръхестествен размер и цял ръст светец, чието лице в единия край опира в точката, където се пресичат двата свода.

Изобразяването на кръстове или архиереи под зографисани арки е обичайно явление, въпреки че все още не са систематизирани надлежно запазените образци [483]. Две нарисувани декоративни арки, където под едната се вижда кръст, са запазени на северната стена в конхата на *Свети Прокопий* в *Мани* [484], които според Н. Драндакис са от първата половина на IX век [485]. Архиереи, изобразени в цял ръст под арки, има и в мегарския храм *Христос Спасител*, където Лъв, Влас и неидентифициран светец, в лявата си ръка държат евангелие, а с десницата си благославят. Подобни изображения има, също така и в храма *Свети Петър* и в *Спилео* в *Корча*, близо до *Призрен* (свети Григорий Теолог и Василий Велики) [486], както и в *Свети Себастиан* в *Апулия* [487] и в *Свети Йоан* в *Centipietre Patu* [488]. Сред множество арки в олтарната апсида на базиликата *Свети Ахилий*, както ще видим, по-късно са били изписани и владишките тронове. Изобразяването на архиереи, символи и тронове под триумфални арки изглежда имало чисто символичен характер.

Двете арки от разглеждания от нас стенопис, представляват триумфална арка, т.е. дъното на дъгата е сводесто и подпира един правоъгълен участък, чието лице е челно украсено с имитация на стърчащи камъни. Изобразяването обаче на различни теми под арки е много старо и има елинистични корени. При по-ранни образци светците били рисувани симетрично на оста, върху която са били изобразявани благославящият Христос или Богородица, държаща младенеца, седнала на трон. Подобни примери през по-ранните векове има в изобилие, особено върху скъпа утвар, в скулптурни композиции, върху слонова кост или върху метал, както и върху мраморния

178. Копие на фреската от първия пласт в конхата на дяконикона

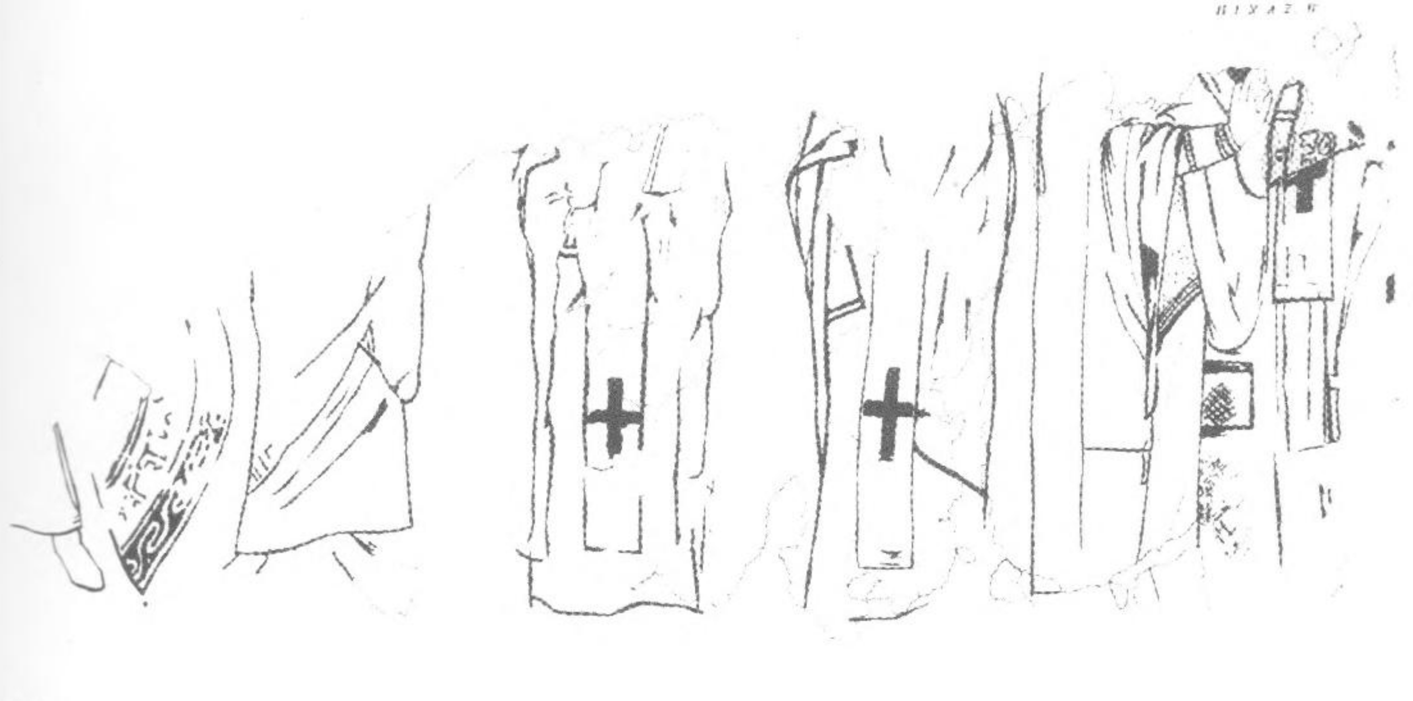

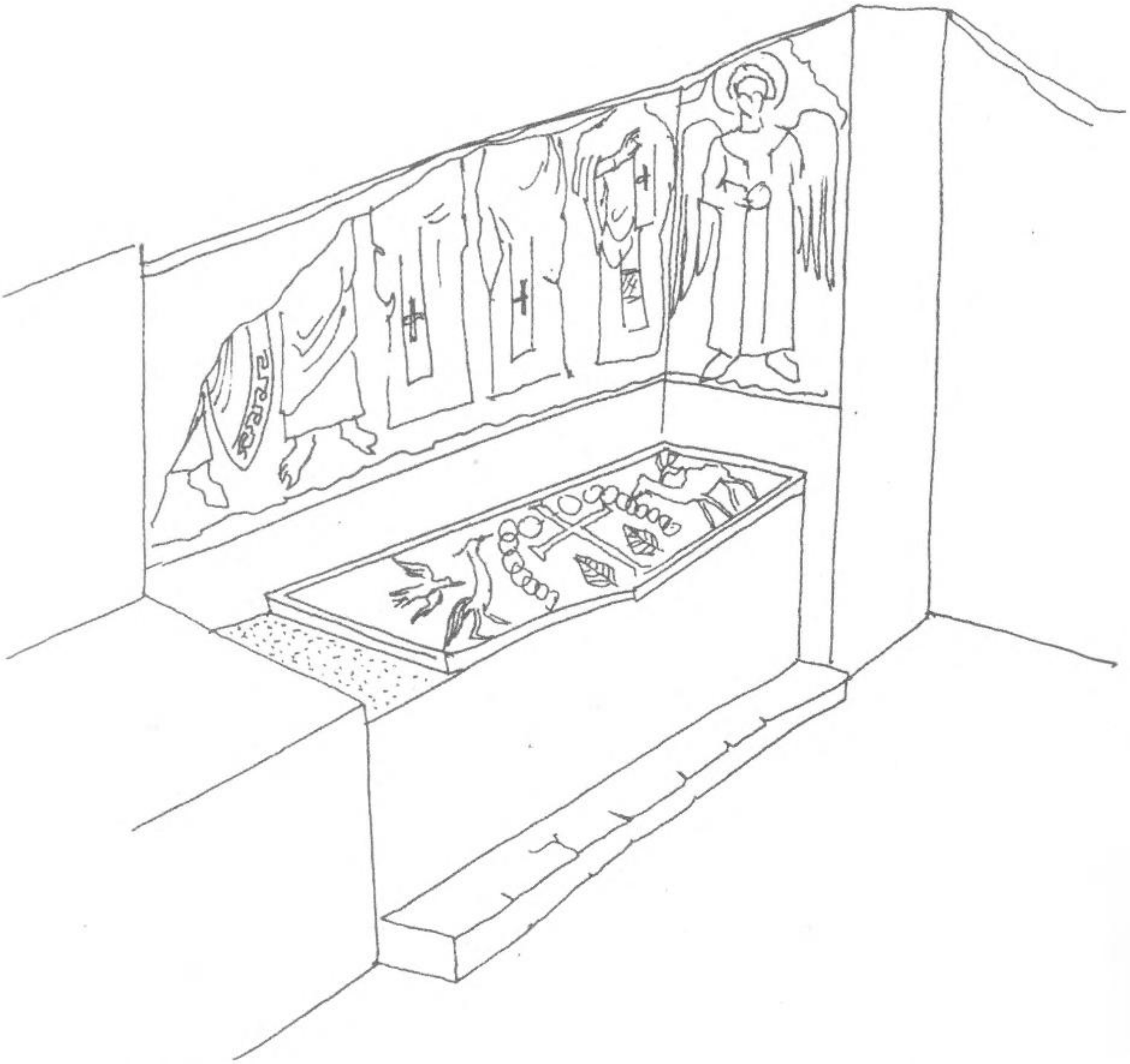

179. Скица на днешния вид на гроба и стенописите от първия пласт в конхата на дяконикона

саркофаг на така наречения Либерий в *Свети Франциск* от *Равена*, където са изобразени симетрично на седящия на трон Христос светци под арки. Това са може би едни от най-ранните сцени с този мотив (първата четвърт на V век). (Вж. O. M. Dalton, Byzantine art and Archaeology, стр. 137, и стр. 120, ил. 71). В един орнамент от така наречения *Трон на Максимилиан* (слонова кост) от VI век, където в арка са изобразени симетрично на Христос четиримата Евангелисти (Вж. "Origins of Western Art", The Book of Art, N. Y. 1966, p. 95, ил. Б); също върху слонова кост, която се съхранява във *Victoria and Albert Museum* (IX век) са изобразени под арки, симетрично на седящата върху трон Богородица, евангелистът Йоан и свети Йоан Предтеча (стр. 94, ил. А); една представляваща интерес сцена с подобен мотив се среща върху метал (златния постамент на олтара в музея *Cluny* в *Париж*) от X век (пак там, стр. 107, ил. С). Подобни изображения се срещат много често и в източното, и в западното изкуство (Вж. Beat Brenk, Tradition und Neuerung in der Christlichen Kunst des ersten Jahrtausends, стр.109. Karolingische Saalkirche, табл. 51 Mustair, St. Johann).

Двете арки са стъпили на три колони, които имитират цветни монолитни колони от скъп мрамор. Тези колони са увенчани с капители във форма на лира, имитиращи известни в онази епоха капители от двусводести отвори [489].

Имитация впрочем на скъпоценни мра-

180. Детайл на фреска от втория пласт в конхата на дяконикона

морни колони, като тези в разглежданите от нас фрески, в това число и при колоните на арките от втория пласт стенописи, покриващи сводовете с надписите в олтарната апсида, срещаме и при стенописите в олтара на *Света София* в *Охрид*, при колонките от кивория на светата трапеза, при стенописите на *Общението на апостолите* [490] и най-вече при имитацията на цокъл в основата на стените от олтара [491].

Надписите, съпътстващи архиереите, са почти унищожени. При левия архиерей (?) има едно единствено С, а при десния – следи от име: – ΛΗ. Милюков, който посетил базиликата през 1898 година успял да разчете част от името на десния архиерей, което днес вече не съществува (: “АХ..”, което допълнил с «Αχίλης») [492]. В наши дни от малкото запазени фрагменти от края на надписа, който едва се вижда вдясно от него (цялата лява част отдавна е паднала) [493], базирайки се и на това, което е разчел Милюков, можахме да допълним: «[ΑΓΙΟΣ ΑΧΙ <Λ;>]ΛΗ(ΟС)». Става дума, следователно за един от най-ранните стенописи на свети Ахилий. Все пак, остава неизяснен въпросът кой е изобразен редом до свети Ахилий. По всяка вероятност това е свети Икумений.

Поставянето на почитаните светии близо до иконостаса върху южната стена на храма, както правилно отбеляза академик Андреас

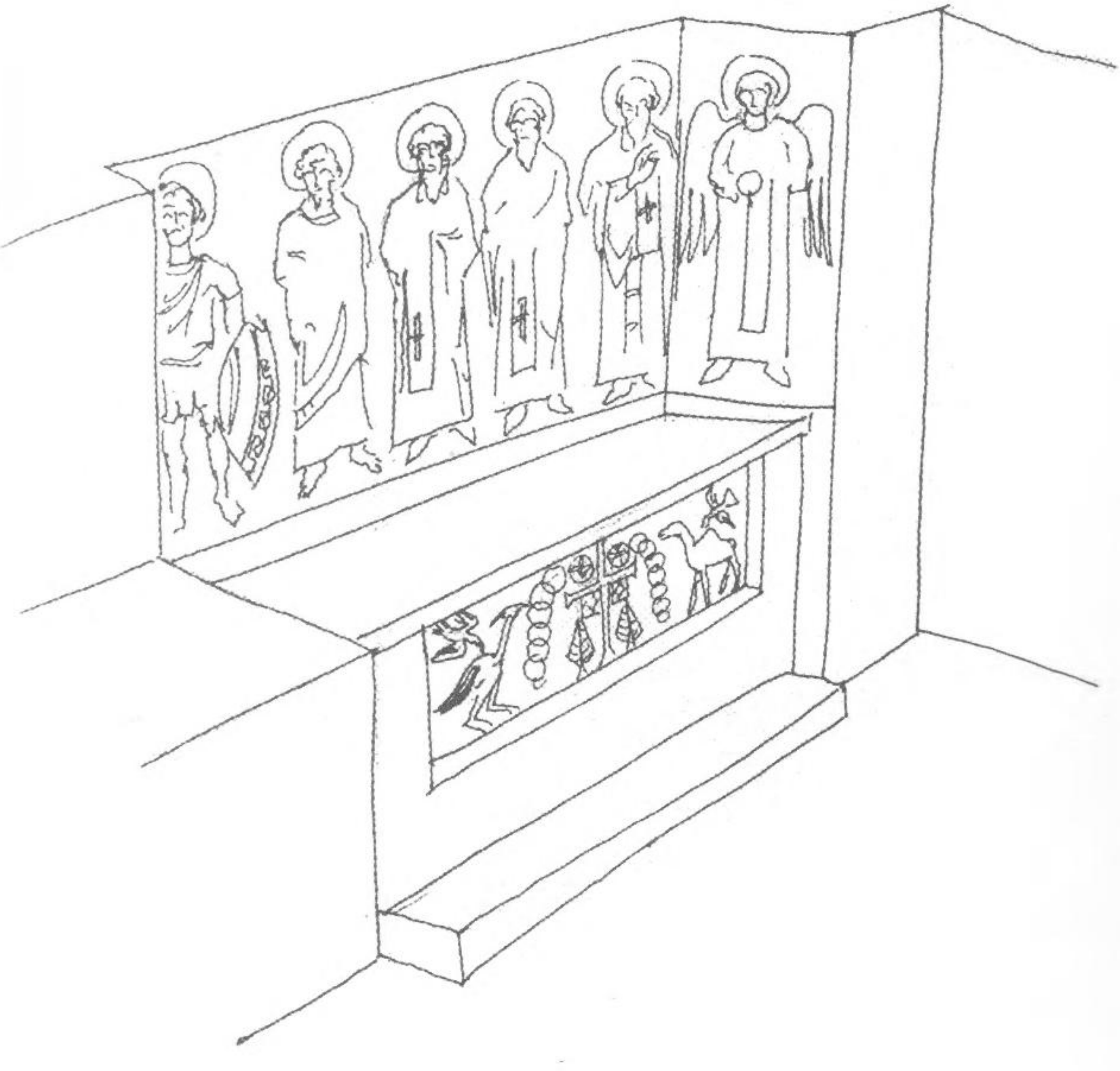

181. Скица на предполагаемата първоначална форма на гроба и стенописите от втория пласт в конхата на дяконикона

Ксингопулос [494],се среща и във втория пласт стенописи в базиликата в *Сервия* (около 1200-та година), в това число и в други храмове (*Светите Тодори* в *Сервия*, *Свети Атанасий* [495] и *Свети Никола* от *Далла*, *Кастория*). Но в *Свети Ахилий*, както и в *Свети Никола Касницки*, почитаният светец е изобразен на северната стена, но винаги близо до иконостаса. В базиликата в *Сервия*, на южната стена, близо до иконостаса, е изобразен свети Димитър, а редом до него е изписан с бели букви възпоменателен надпис на епископа на *Сервия* Михаил. От това свое наблюдение Ксингопулос стига до правилния извод, че в базиликата в *Сервия*, както в катедралния храм в *Солун,* е била почитана паметта на свети Димитър.

При базиликата в *Сервия* вътре в олтара, на южната стена, непосредствено след апсидата е изобразен първо свети Ахилий, следват светците Икумений, Влас и един неуточнен светец (ил. 197).

От времето, когато е бил изографисан свети Ахилий и останалите епископи в преспанската базилика, било поставено началото на иконографските сюжети в черкви от *Балканите*, в които били изобразявани светци не само в олтарната апсида, но и в други участъци от храмовете, като напр. в *Arilie* (1296), в *Старо Нагоричино* (1316/18), в *Дечани*, в *Свети Климент Охридски* (*Богородица Гледаща*) (1378),

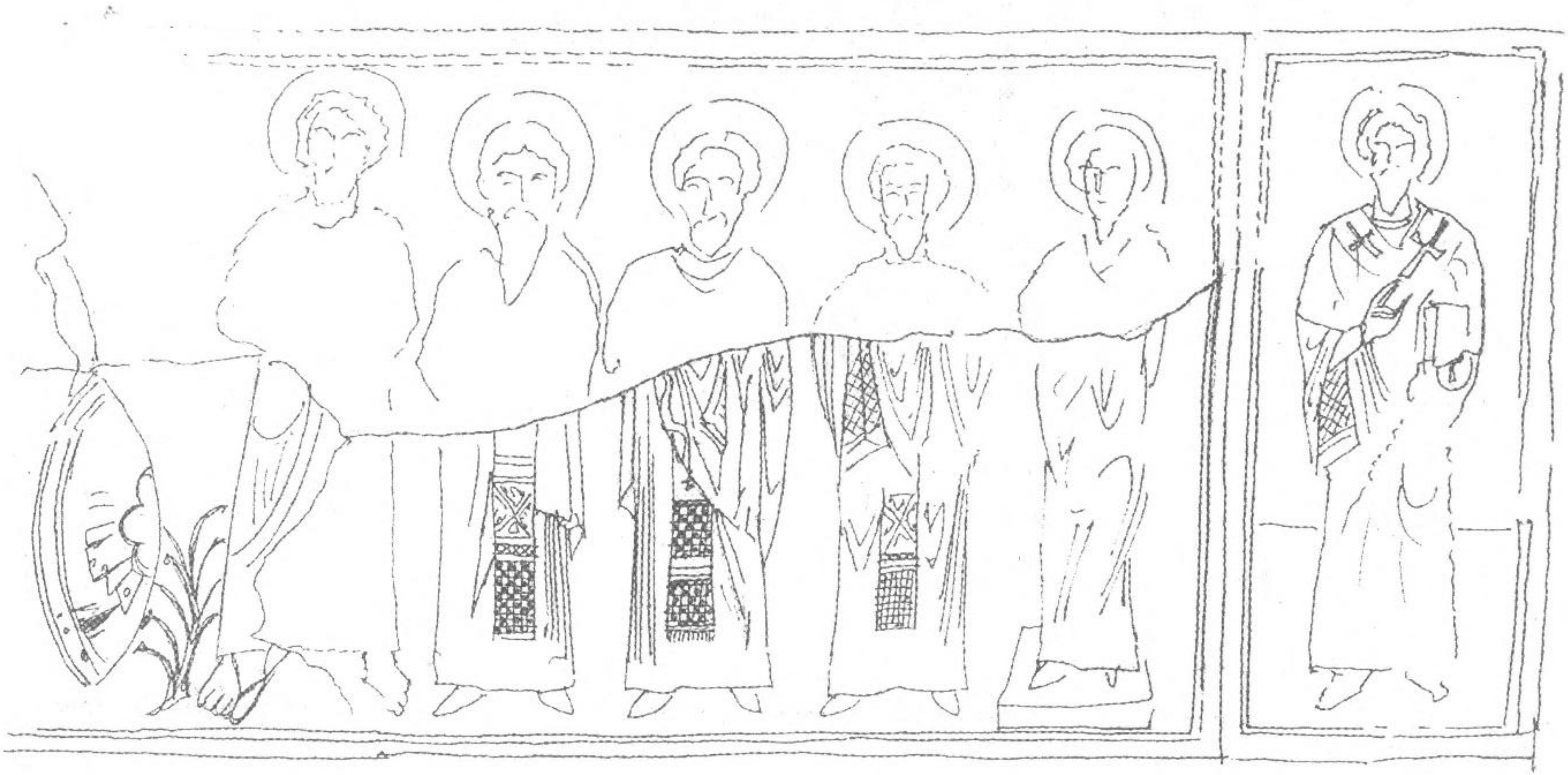

182. Скица на фреските от третия стенописен пласт (*Йерарси*) върху южната страна на конхата от дяконикона

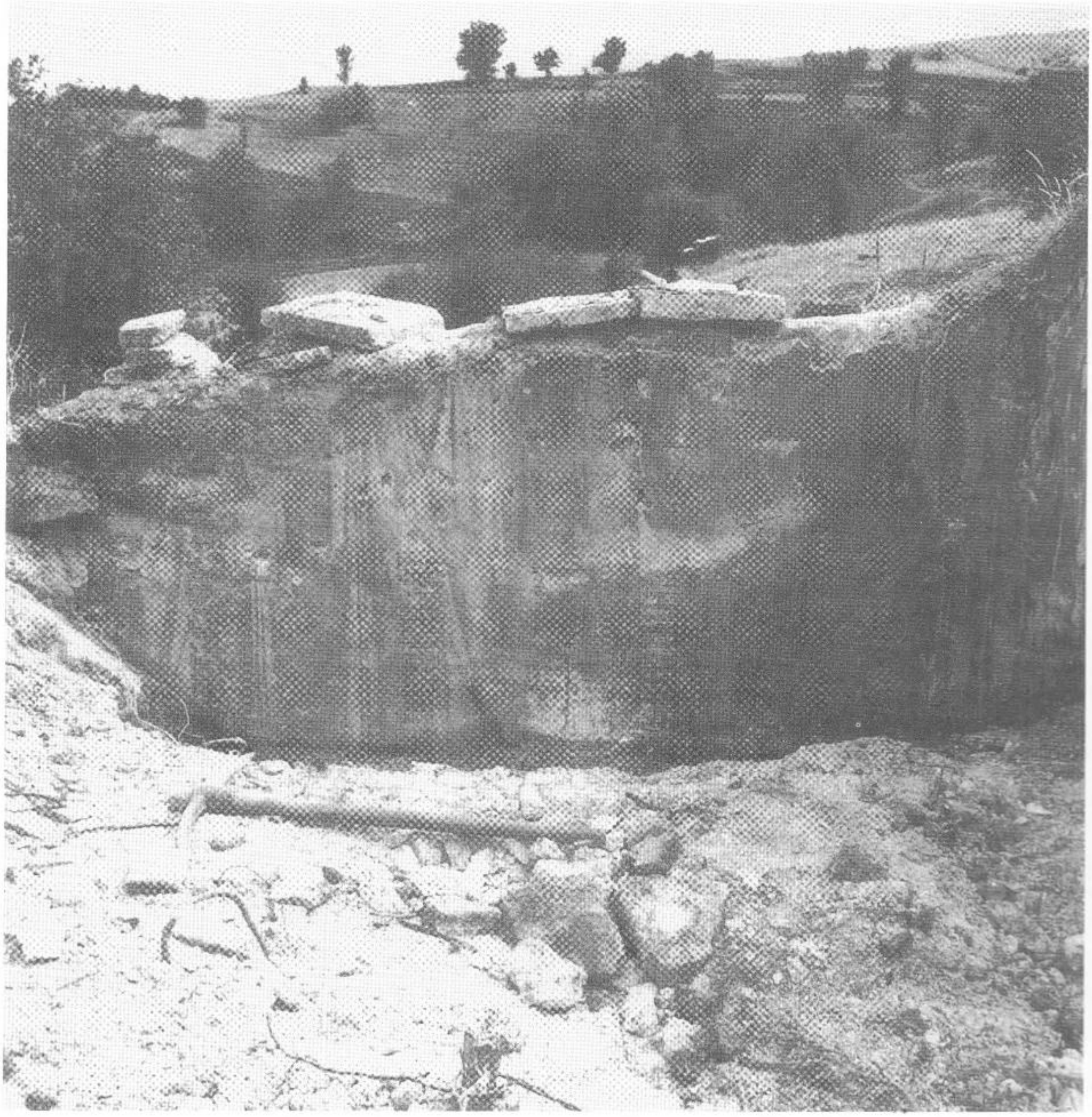

183. Третият стенописен пласт в конхата на дяконикона

дори и много по-късно в стенописи от храма *Свети Герман* в *Преспа* (1743) [496]. И накрая, съвсем накратко ще отбележа, че стенописи с образа на свети Ахилий има на северната стена, непосредствено до конхата на протезиса, в параклиса *Свети Йоан Богослов*, редом до манастирската черква в *Макариотиса*, *Костур*, където е изобразен свети Ахилий [497], а до него – свети Исавър. Фреските обаче от параклиса *Свети Йоан Богослов* са от времето на турското владичество и са правени през 1552 година [498]. Манастирът *Богородица Порфира*, намиращ се на остров *Свети Ахилий*, бил разрушен от италианските войски по време на окупацията. В манастирската черква обаче, върху втория пласт стенописи от 1741 година [499] на източната стена, между светците Герман (Цариградският патриарх) и Спиридон [500], е изобразен свети Ахилий във фелон и омофор – нещо, което се среща и в много други храмове в *Епир* и *Тесалия*.

Основните цветове, ползвани при изписването на стенописите, са черният, тъмночервеният и охрата. Стихарият на свети Ахилий е

184. Архиереи от третия стенописен пласт в конхата на дяконикона

бял, охра има по ръкавите, маншетите и подвързията на евангелието, върху нимба, по капителите и по арките. Охрата била използвана за основа на стихария, а в охра, размесена с бяло, са изпълнени сенките на драпериите.

Техниката при изработването на стенописите от извършените наблюдения върху този малък участък от фреските на втория пласт и както беше преди това описана от нас [501], е следната: Върху хоросана е нанесена равномерно червена основа. След това (поне това се вижда в участъка, покрит от стихария на единия от архиереите) е плътно положена охрата. Върху тази охра, вече на определени разстояния, е нанесена по-светла охра, следват тъмночервени ивици и след това междинните участъци са покрити с широки бели полета, които на някои места припокриват по-ранните пластове с нанесена охра. И най-накрая, с черен цвят са изпълнени някои контури, като тези на ръцете, на ръкавите, наръкавниците и декорациите.

Техниката при изписването на стенописите в *Свети Ахилий* е много сходна, особено с фрагментите от втория пласт в южната конха на дяконикона. Въпреки, че фрагментите са твърде оскъдни, съвсем ясно личи нервният замах, с който зографът подчертава контурите

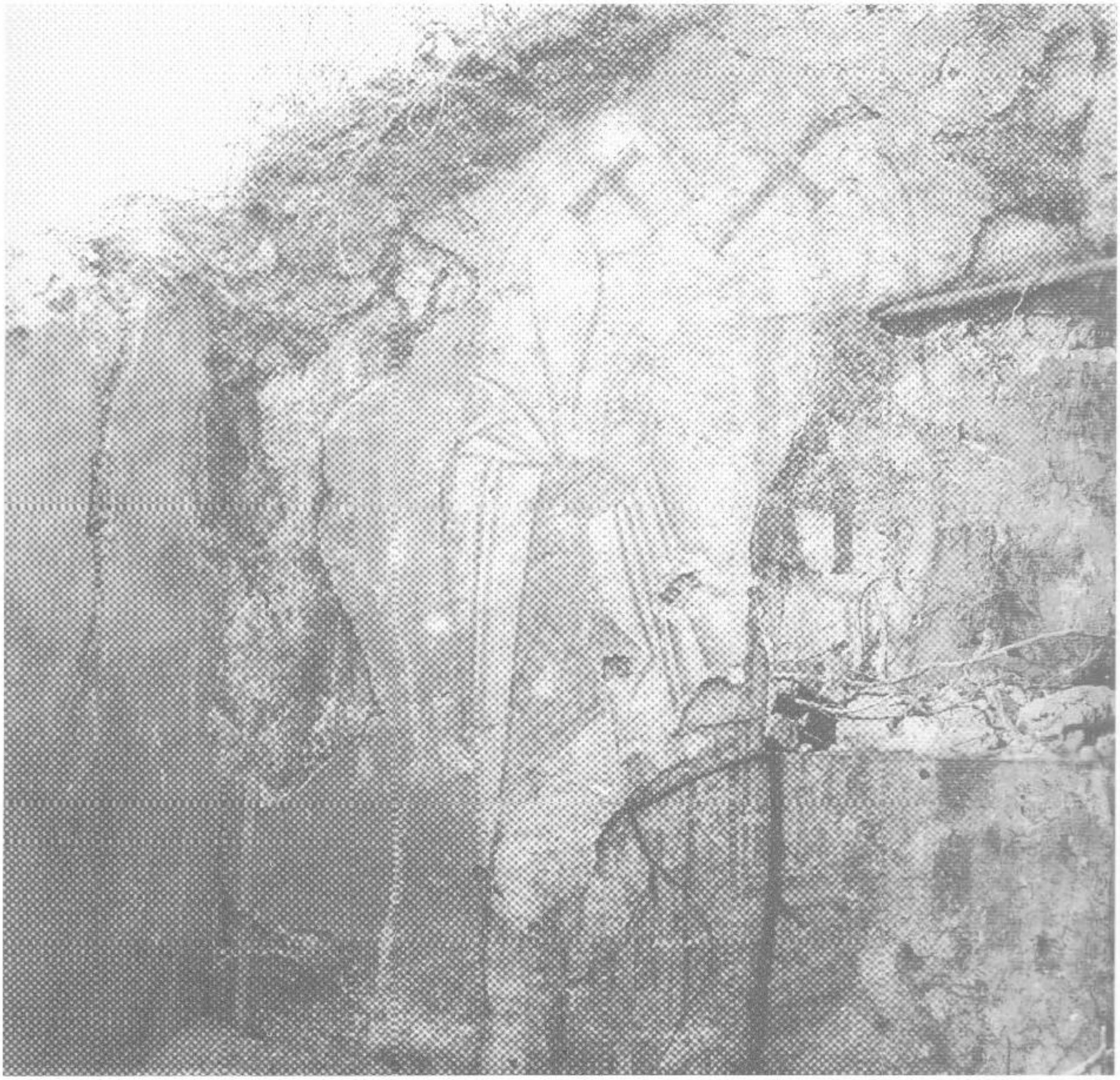

185. Архиерей от третия стенописен пласт върху западната страна на конхата от дяконикона

и украсите, както и щита и нозете – стил, подобен на този, използван при изпълнението на ръкавите и наръкавниците на свети Ахилий и краищата на неговия омофор. Техниката при изрисуването на одеждите на свети Ахилий е много сходна, особено с тази на йерарха от западната страна на южната конха от дяконикона, както и начинът по който държат и двамата евангелията и благославят, доказва, че и третият пласт стенописи не е отдалечен много във времето от втория период на зографисване, но затова пък съществено се различава от него. При третия пласт черните контури на благославящата ръка не са толкова силно подчертани, като тези на свети Ахилий.

Запазените останки от стенописа с изображението на свети Ахилий не са достатъчни, за да бъдат направени систематични и детайлни сравнения с други подобни стенописи. Някои обаче от детайлите на облеклото, като например стихарият и най-вече украсените краища на одеждите около врата, на ръкавниците, както и кръстът с разширените върхове, са еднакви с тези на свети Игнатий Антиохийски от католикона *Свети Никола* в *Стеги*, (*Какопетрия, Кипър*) [502], датиран в първата половина на XI век [503].

Прилика между архиереите (Григорий Чудотворец, Григорий от *Акрагант* и Григорий Арменски) в *Света Богородица Халкейска* в *Солун* [504] и архиерея от *Света София* в *Киев* има и в разглежданата от нас фреска на свети Ахилий [505]. Начинът, по който благославя свети Ахилий, видът на разтвореното евангелие, драперията и украсените ръкави и наръкавници наподобяват на тези на архиереите от *Света София* в *Охрид* [506], които са от времето на архиепископа Лъв (1037-1056) [507]. Прилика има също така и с изобразените в цял ръст светци Никола, Амброзий, Августин и Мартин в абсидата на параклиса, под седящия на трон Христос, с двамата отдаващи почит архангели, от катедралния храм в *Torcello*, които според O.M. Dalton [508] са от края на XI век. До интересен извод, относно приликите между фреските на свети Никола от *Стеги* в *Кипър* (които и самите ние забелязахме, че приличат на фреските на свети Ахилий) и архиереите в *Света София Охридска*, достига и М.Г. Сотириу [509], който пише дословно следното: “Кипърските архиереи, освен това, имат още по-големи сходства с охридските архиереи по отношение на формата на сведените плещи, обема на торса и начина на изобразяване на драперията”.

Върху източната страна на третия подпорен стълб има запазени фрагменти от втория пласт фрески, който условно назовахме пласт Г. На този стенопис има изобразено лице на светица, която е свела свенливо главата си надясно. От малкото запазени фрагменти виждаме, че светицата е скръстила и двете си ръце по средата на гърдите. Може би с дясната е държала кръст. Булото на главата ѝ и наметалото са с цвят на изпечена сиена (тъмножълта боя), нимбът е в наситена охра и с бял контур. Поддрешниците на светицата са черни на цвят. Линията на моделираното лице е с наситено зелен цвят. С голям финес иконописецът е изрисувал силуета на лицето, носа, устата и брадичката на светицата. Масленозеленият контур на лицето постепенно се слива с използваната охра и се повтаря във формата на петно под устата и с един лек замах на четката под брадичката, което бива подчертано с един бледочервен тон, смесица между червения цвят от силуетите и охрата, следва наситената червена мазка на брадичката, върху която отчасти има нанасяния в черно. Третирането със зелено продължава и надолу под брадичката, а една втора наситена червена мазка, успоредна на първата крива, подчертава бръчката на шията, получена от сведената глава.

Забелязваме, че разглежданата от нас фреска, освен сходствата, които има с известни стенописи на паметници от XI век, особено със сцената *Дейзис* в *Богородица Халкейска* в *Солун* [510] и стенописа със света Теодора Александрийска в нартекса на *Света София* в *Солун* [511], които според автора [512] са от първата половина на XI век и с по-ранните фрески в *Света София* в *Охрид* (1037-1056), твърдейки при това, че и двете фрески (в нартиката на *Света София* в *Солун* и *Света София* в *Охрид*) или поне някои от тях, са дело на една и съща ръка [513].

Вдясно и вляво от конзолите, отвеждащи хоризонталния натиск на арките, на втория пласт стенописи има два правоъгълника, които са оконтурени с една черна, а по краищата с една бяла линия. Вътре в самите правоъгълници, на фон с цвят на охра, има шарка тип “рибена кост” с редуващи се ивици от бели и черни люспи. Над тази характерна украса по дъната на арките има запазени оскъдни фрагменти от стенописи. По канон в тези сводове биват допоясно изобразявани двама един срещу друг

186. Надлъжен разрез на базиликата (*Вижда се местоположението на стенописите.*)

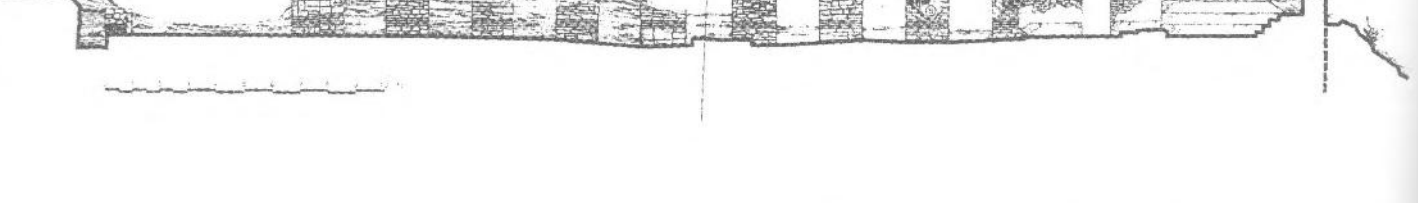

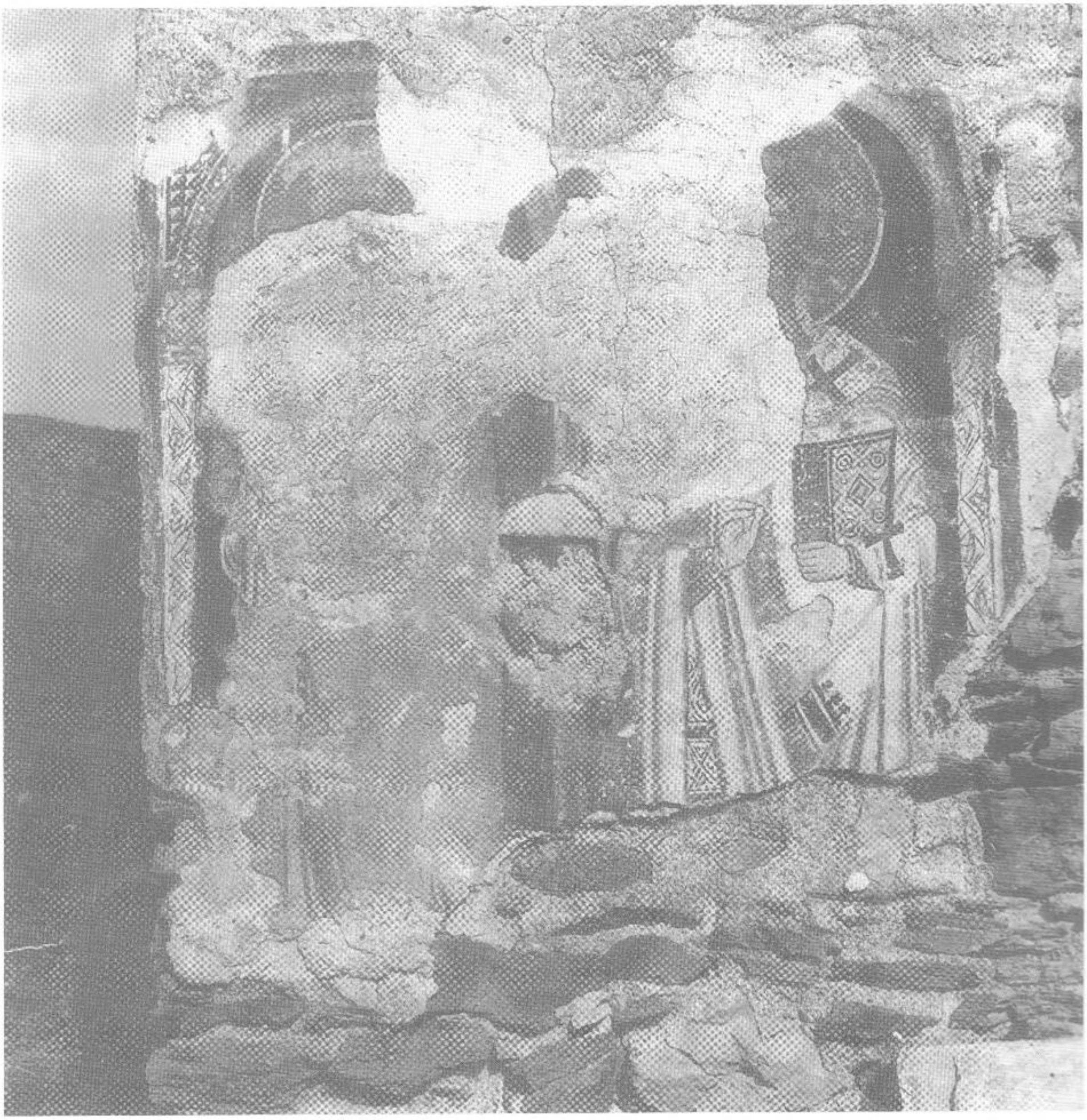

187. Двама, изобразени в арки, йерарси от северната стена на олтара /*Отдясно е изобразен свети Ахилий (стенопис А). Отляво е свети Икумений (втори стенописен пласт).*/

светци, с лявата си ръка, държащи евангелието, а с дясната – благославящи. Подобни фрагменти от този втори пласт имаше запазенн в първата арка, тоест, в арката, която свързва отвора в северната олтарна стена с първия подпорен стълб. Тази фреска точно над стенописа на архангел Михаил (В), която ще разгледаме в следващите редове я обозначихме В1. Един друг фрагмент от същия стенопис се е запазил на западната страна на първия стълб, също над дървената конзола.

Върху северната страна на преградната стена между олтара и южния кораб има запазени фрагменти от фреска на светец. Към съхранените останки от надписа допълваме: [О Ἅγιος] Ιω(άννης) ο Πρόδρομος] (ил.196). Стенописът, който обозначихме с Д, е от втория пласт, достигащ и тук до 2.75 м височина от пода на базиликата. Първият пласт достига на по-голяма височина, както и третият, който някога е покривал фреската Д.

Местоположението на тази фреска точно

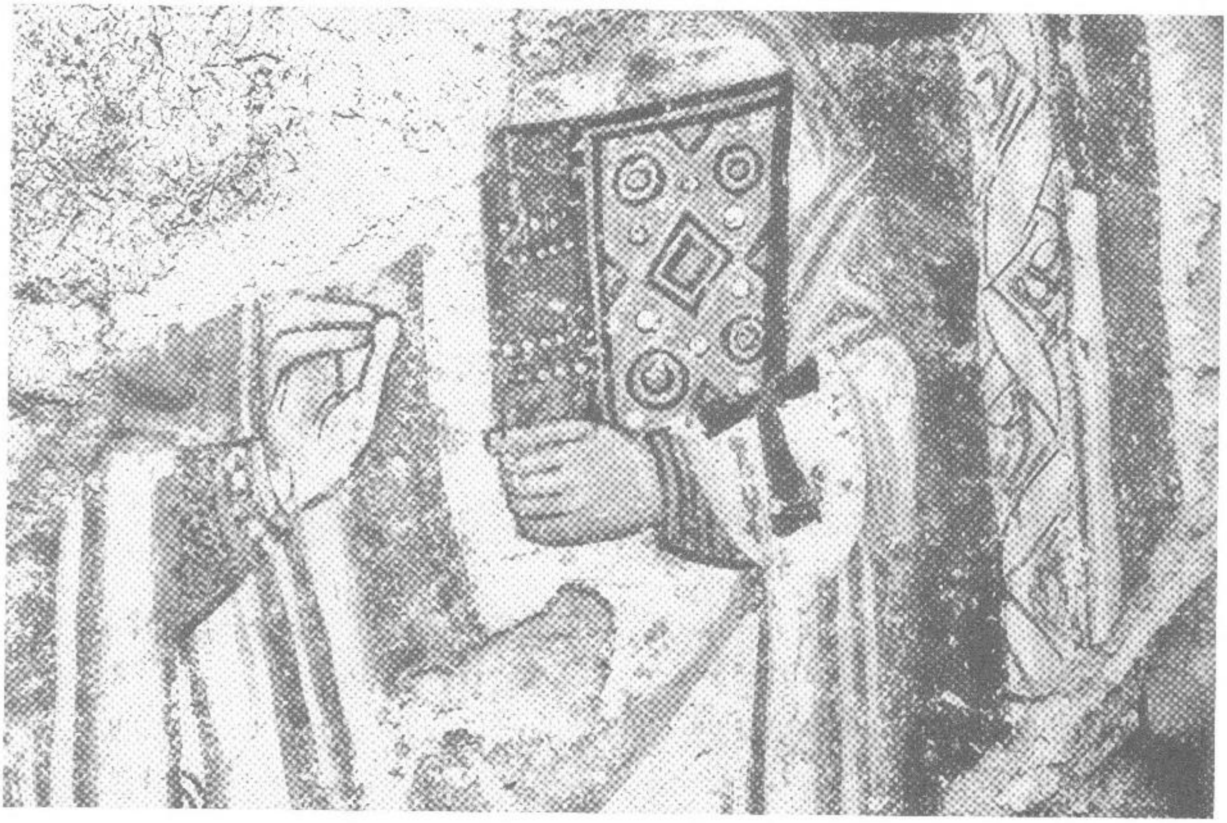

188. Детайл на Евангелието от стенописа с изображението на свети Ахилий

до иконостаса на базиликата е от особено значение. Забелязваме, че на северната стена, близо до иконостаса, се намира свети Ахилий, т.е. светецът, чиято памет е почитана в черквата, а на северната стена – свети Йоан Предтеча, който, както обикновено, е изобразяван след Христос, симетрично на почитания светец.

Фреската с Йоан Предтеча е силно разрушена. Върху ореола се забелязват следи от допълнителни краски или корекции върху неумело очертаната окръжност. Установихме три основни цвята: черен, охра и тъмночервено. От оскъдните следи на третираното дясно око на светеца виждаме, че е било решено в масленозелен цвят – нещо, което установихме и при моделирането на лицето на светицата (Г). Кафтанът на светеца е изпълнен много непохватно.

Друг един малък оцелял фрагмент от втория пласт стенописи има в дяконика, който обозначихме З. На този малък изрисуван участък от втория пласт на южната стена от конхата в дяконика забелязваме, че левият светец е воин – виждат се останки от щита, също като другия светец от първия пласт. Следващият архиерей е изобразен със сандали. От оскъдно запазения фрагмент на стенописа проличава сръчността на зографа и бързината на четката му. С едри мазки са очертани драпериите на хитониума и украсите на щита. Той не е забравил накрая да изобрази съвсем стилизирано пейзажа с намиращото се между двамата светци растение. И при първия, и при втория пласт червеният цокъл се намира на далеч по-голяма височина от този на третия – факт, доказващ, че и през тези два периода похлупакът на саркофага се е намирал на по-високо място от нивото от третия период, тоест, от височината, установена от нас по време на разкопките.

На южната страна от първия подпорен стълб има запазени следи от изрисувани двама в цял ръст воини-светци (ил. 197-201). Тази фреска също представлява част от втория пласт и достига 2.75 м височина. Под него се намира целият първи пласт, покриващ стълба догоре.

Върху втория пласт стенописи, достигащ на споменатата от нас височина, има запазени следи от фрески от третия пласт (третият иконографски период), който впрочем покривал втория с двамата светци и образувал по този начин третия пласт, преминаващ постепенно

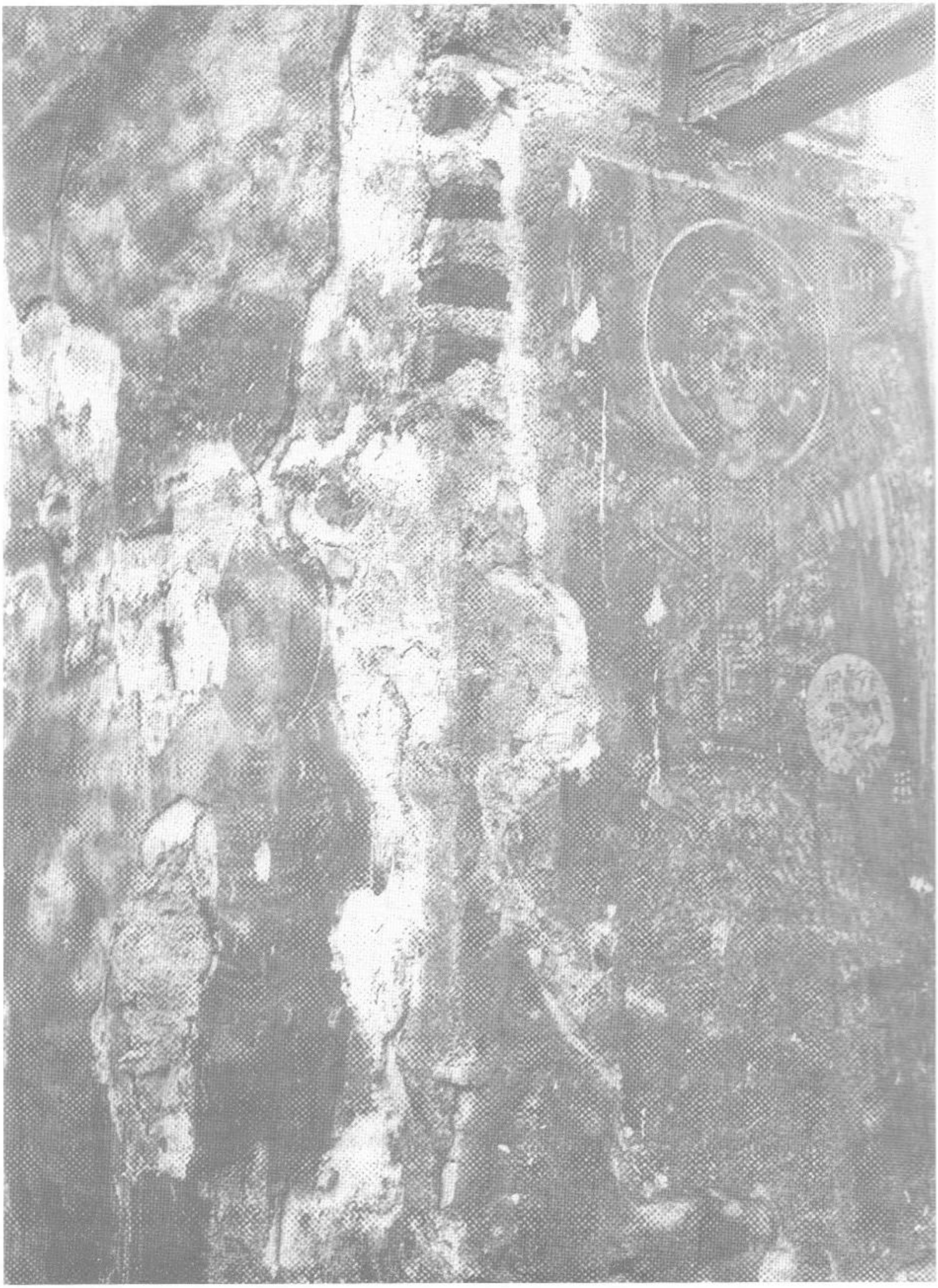

189. Първият подпорен стълб от северния ред /*Виждат се Архангелът (фреска В) и светите Нестор и Димитър (фреска Б)., втори стенописен пласт*/

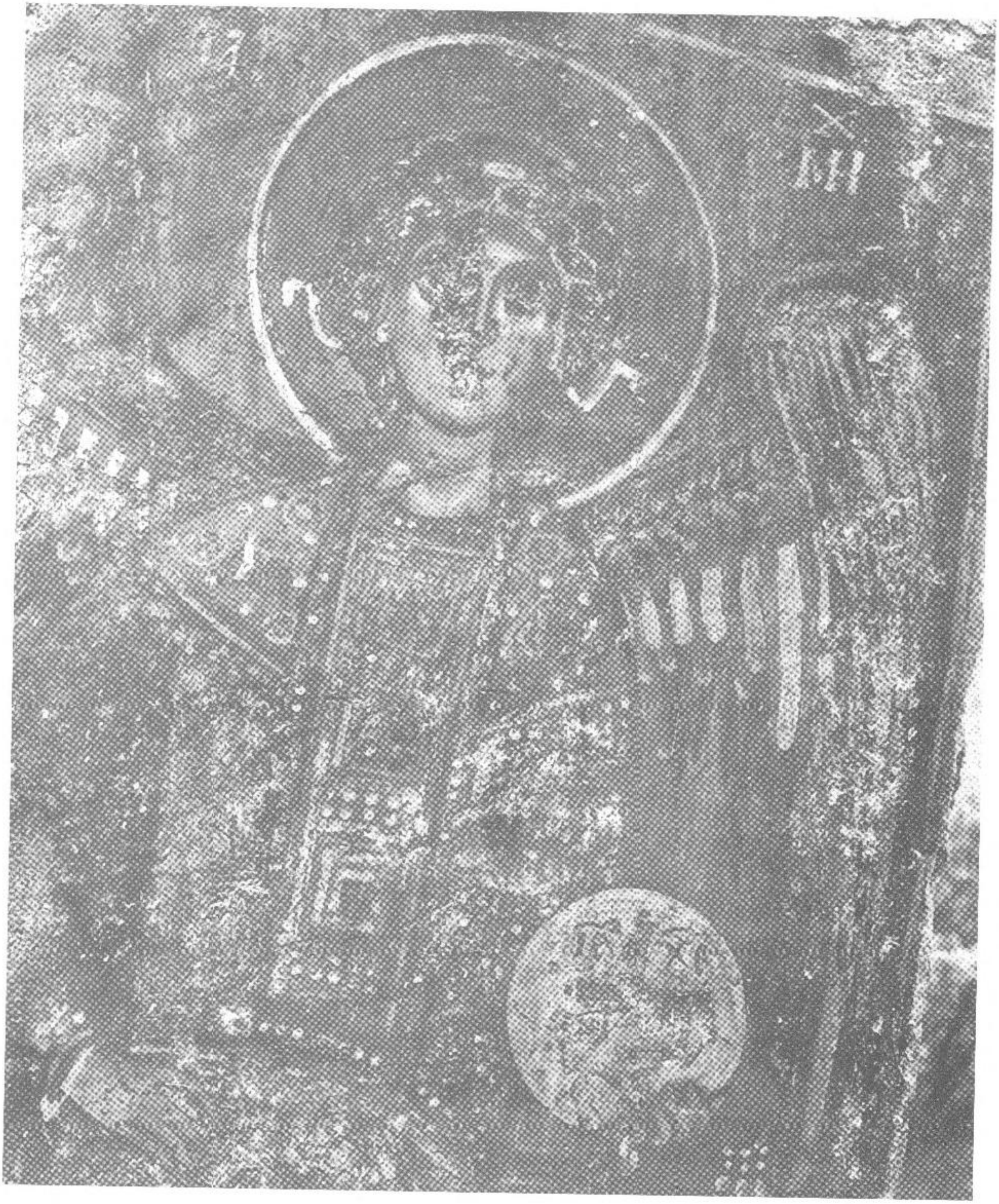

190. Фреска с образа на архангел Михаил (*фреска В*)

по посока нагоре във втори стенописен пласт. Високо горе съвсем слабо се виждат следи от един в цял ръст светец, изпълнен в далеч по-големи от естествените размери.

Левият светец е облечен в ризница на плочки с къси ръкави и червени наръкавници и наметало с пепеляви на цвят драперии и мастилено синя геометрична украса, чия-

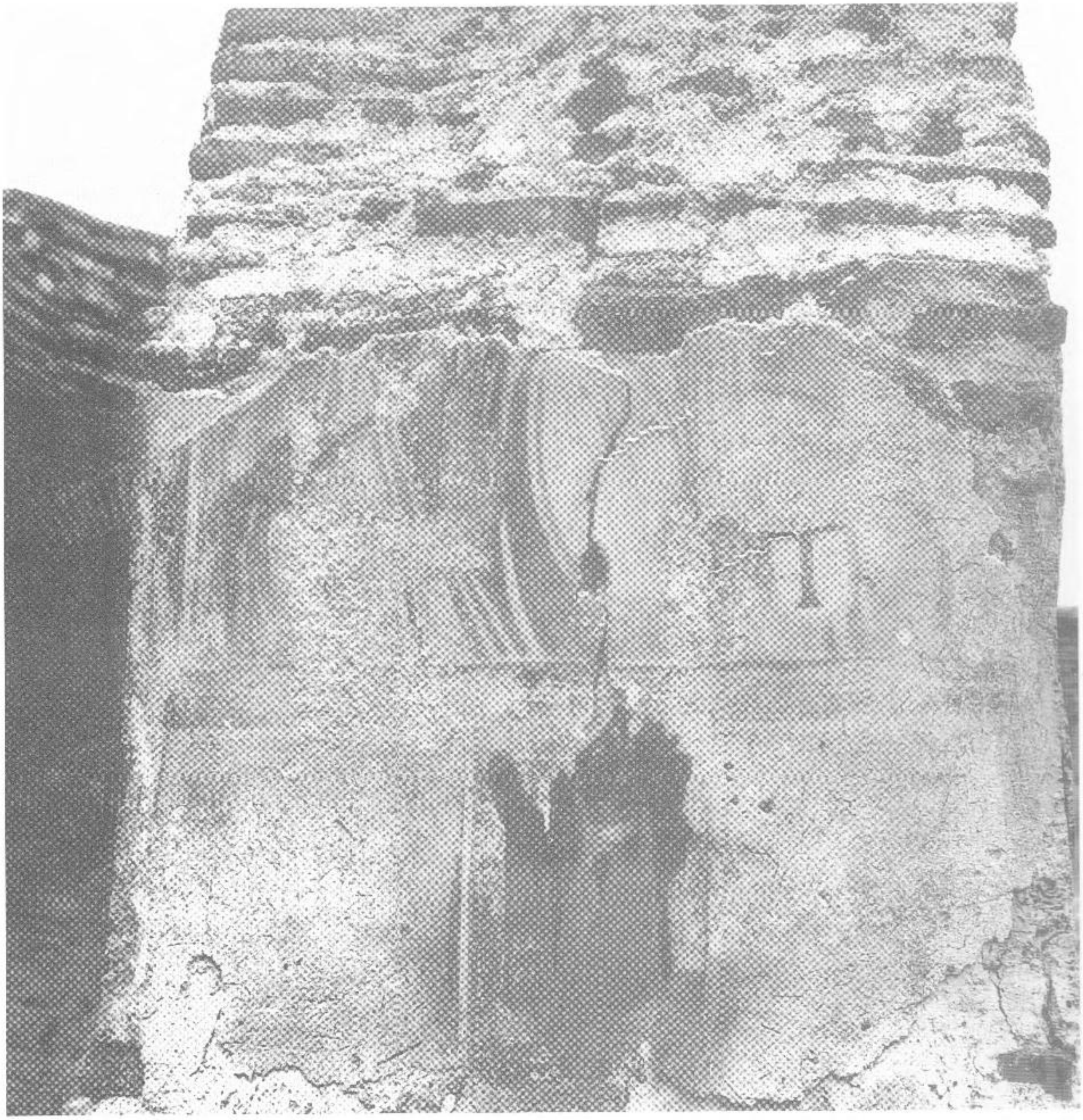

191. Детайл на изобразения над архангел Михаил светец /*втори стенописен пласт (В1)*/

то кройка много напомня на декорациите по щита на светеца-воин в южната конха на дяконикона и чиито краища са с цвят на охра, а върху тях има изрисувани червени, а по краищата – бели маргарити. Върху дългите черни калеври има други – по-къси и бели, завързани високо над прасеца с бели ремъци. Наметалото с цвят на охра е елегантно закопчано отдясно на гърдите с украсена от камъни фибула. Изобразеният светец държи с дясната си ръка леко копие и според Милюков[514] става дума за свети Нестор [515]. При десния светец съвсем ясно личи гладкото му лице, със сигурност в младежка възраст и, разбира се, това е свети Димитър. Ризницата на свети Димитър е с цвят на охра и с червени геометрични украси. Плащеницата му е с червен цвят, а високо над талията е пристегнат деликатно, както при свети Нестор, с пояс от фина тъкан. Тъмносиният хитон на светеца е закопчан по средата на гърдите посредством голяма инкрустирана фибула. В дясната си ръка държи копие, а в ля-

192. Неустановена светица */фреска от втория пласт (Г), Виждат се съвсем ясно първият, вторият (част от главата на светицата, фреска Г) и третият пласт (фреска Г1) стенописи./*

вата – меч. Нимбовете и на двамата светци са с наситен цвят на охра.

Стенописите са изпълнени върху мастиленосин фон, а земята е с масленозелен цвят. Между двете полета има ивица охра. В участъка между двамата светии успяхме да изследваме от средата на стенописите надолу последователността на положените багри. Първоначално повърхността била покрита равномерно с червен цвят, а после навсякъде върху нея е нанесен пласт охра. След това, върху този втори цвят, от една определена височина надолу, е положен масленозеленият цвят на земята. Живописната техника се вижда по-ясно по лицето на светеца, което е по-добре съхранено и, както установихме, то също така спада към периода на изписаните архангел Михаил и светицата, от която само една част от лицето се е запазила. Използвана е същата живописна техника при моделирането на лицето, с контури в зелено в основата на шията и същата форма на стилизирани уши.

На източната стена на първия стълб от втория ред е запазено в сравнително добро състояние изображението на архангел Михаил, който стенопис отбелязахме с буквата В.

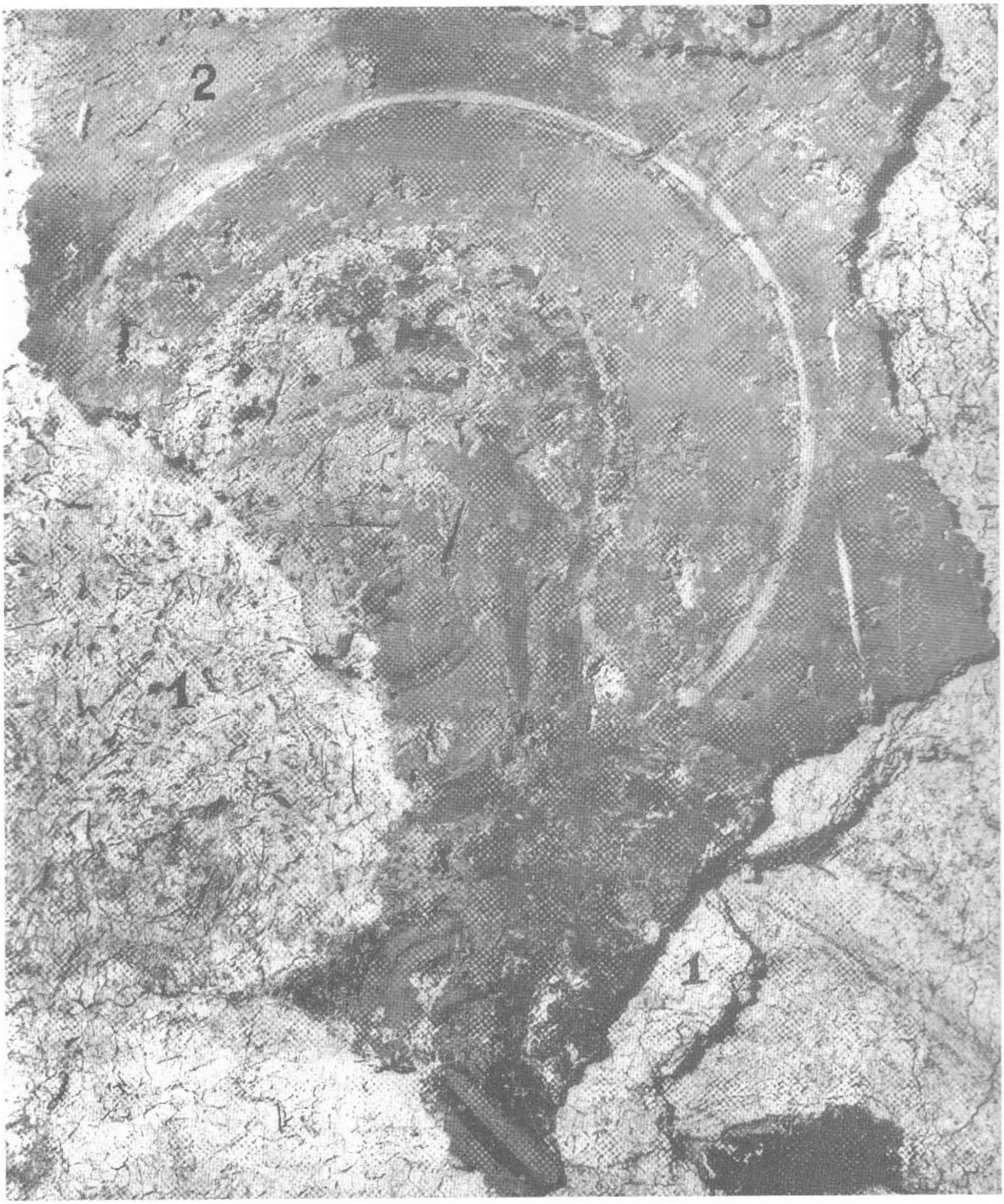

193. Неустановена светица */втори стенописен пласт (Г)/*

И тази фреска принадлежи към втория пласт стенописи (ил. 194, 195).

По лицето на архангела се виждат нюанси на зеленото, също както по фелона на йерарха, изобразен в дъното на арката. Иконописецът борави със силно наситени черни контури по ръцете, лицето и къдриците на кестенявата коса. Хитонът е с цвят на изпечена сиена, в това число – косите и крилете му. Плащеницата, ремъкът и ореолът са оцветени в охра. Хитонът

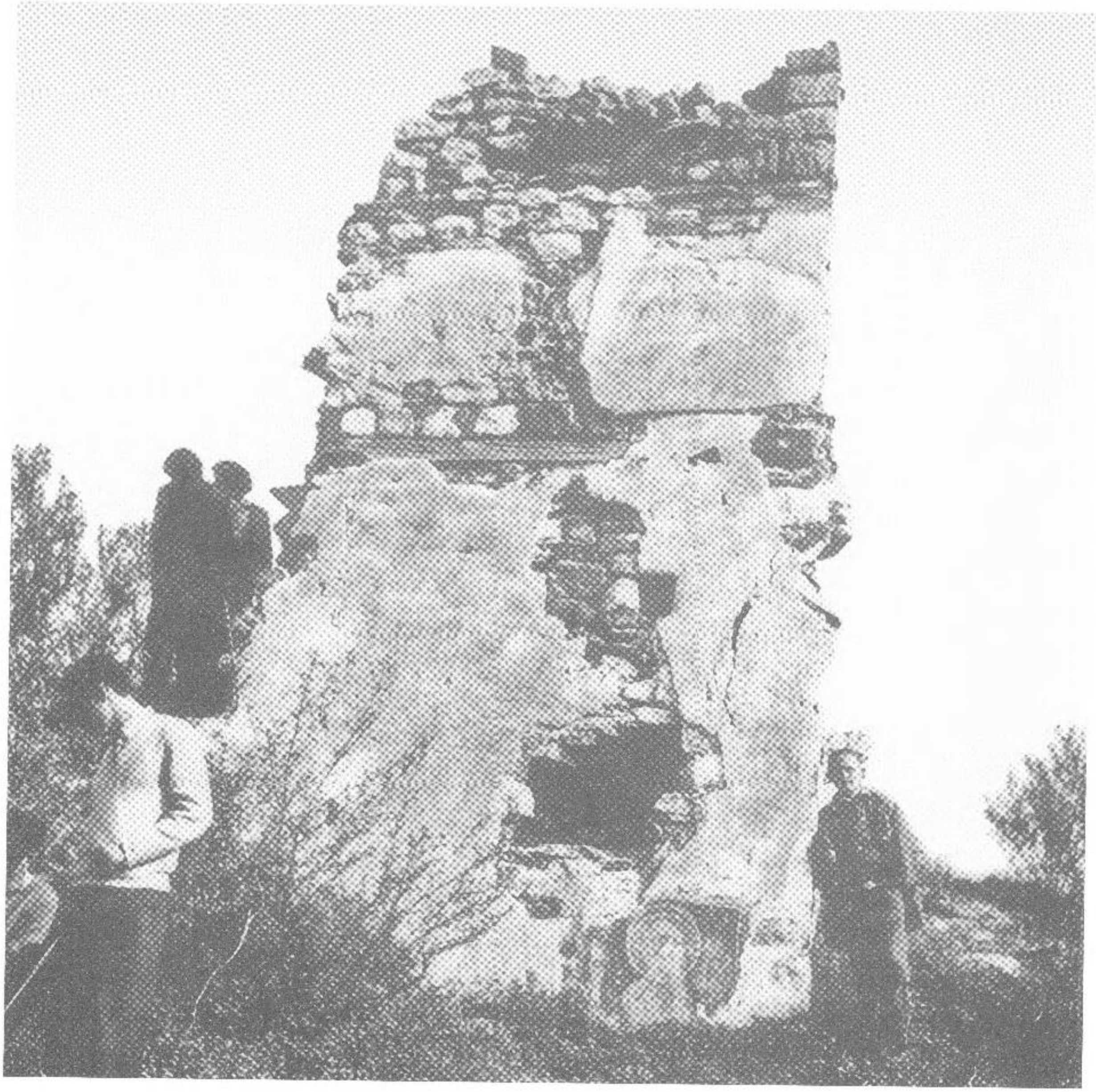

194. Южната олтарна стена на базиликата с изрисувания свети Йоан Предтеча
(*преди да бъдат извършени разкопките*)

и краищата на одеждите са богато украсени с бисери. Закръгленото лице има подчертано изразителни очи и силно повдигнати вежди. Крайчецът на устните е леко повдигнат нагоре. Лявата ръка на архангела е поставена на талията с жест, напомнящ фреските в *Свети Димитър* (ил. 198). С лявата ръка държи кълбо с кръст, между чиито рамене се чете надписът I(ησούς) – X(ριστό)ς-Nι-Kα.

Относително доброто състояние на изображението на архангел Михаил позволява да направим едно по-задълбочено изследване. Живописната техника (т.е. изражението и багрите), използвана при направата на стенописите на архангел Михаил, както и на светиите Нестор и Димитър, е особено близка с тази, използвана при изобразяването на свети Никола Касницки в *Костур*,[516] чийто образ Пелеканидис,[517] изхождайки от една гравюра, датира в 1095 година, и на светите Архангели, също от *Костур* [518], датирани от Орландос [519] във втората или третата четвърт на XI век [520].

Стенописите от първия пласт в *Свети Ахилий* са по-статични и с едно по-архаизира-

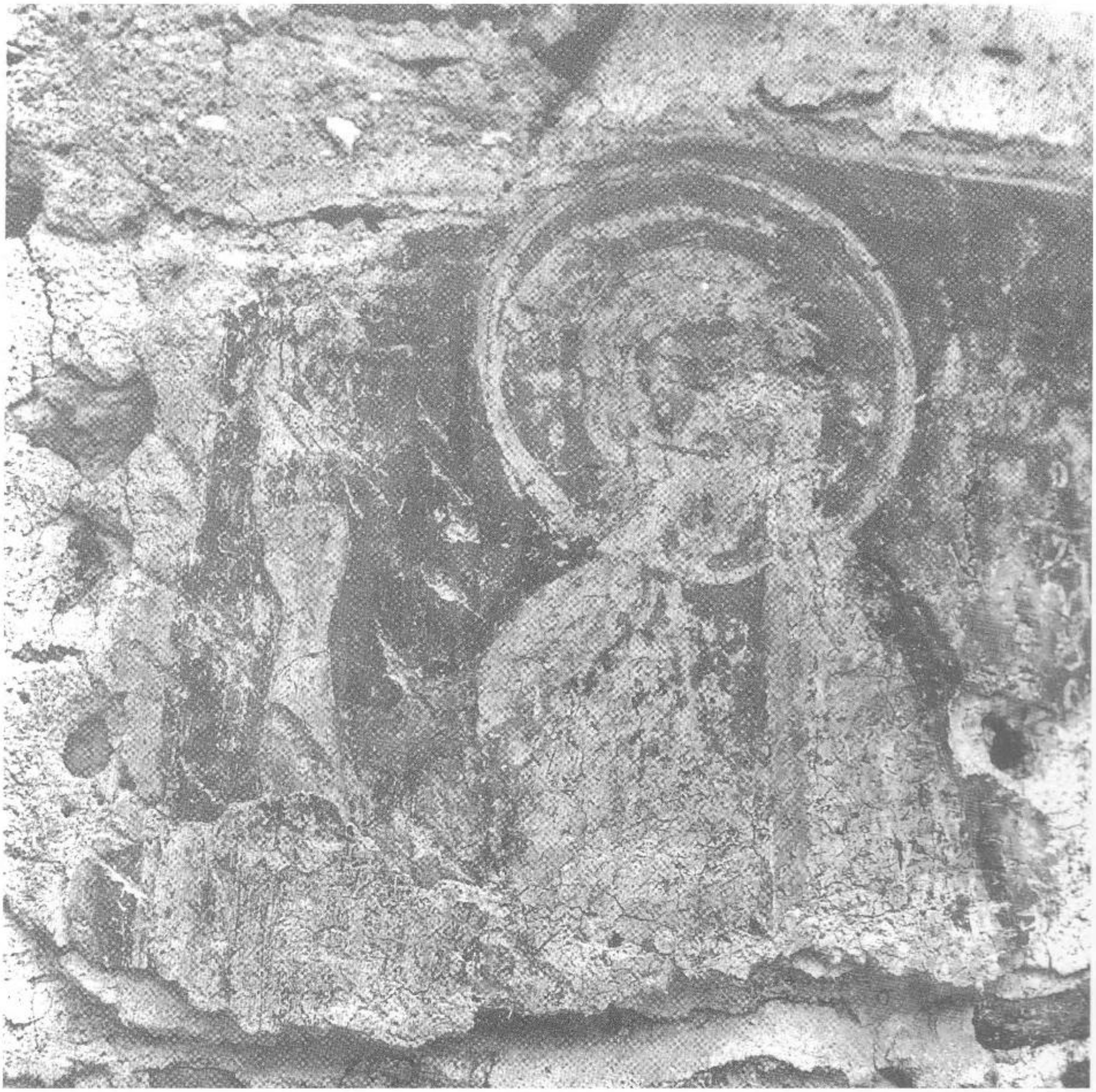

195. Свети Йоан Предтеча /*фреска от третия пласт, (фреска Д)*/

но изражение от тези в *Свети Никола Касницки*. Зографът избягва детайлите, с груби мазки бързо и уверено извайва телата и светлината, без да прибягва към прекомерно изящни решения и разкрасявания, характерни донякъде за един по-късен период. Сравнявайки образа на архангел Михаил от черквата *Светите архангели* [521] в *Костур*, който има голяма прилика с този на свети Ахилий, забелязваме, че художникът на светите архангели третира детайлите, решавайки в черни краски "косата" на ангела и космите по главата. При формата на очите, носа и устата се забелязва известна скованост. Извън кухините върху самата мазилка, иконописецът е положил допълнително тъмни мазки, а светлината прониква в участъка между очите и веждите. Противно на това, техниката на автора, изпълнил свети Ахилий, представлява съчетание от сдържаност и свобода, едно истинско познаване на възможностите на фресковата живопис, което е особено видимо при третирането на очите и носа [522].

Много голяма прилика има между архангел Михаил (В) и свети Георги, който е изобразен в дъното на втората арка от средния кораб на черквата *Свети Стефан* в *Костур*.[523] Същото овално лице, същото изпълнение на косата чрез кръгообразни движения и подчертан контур, същото очертаване на носа. Прилики има и във формата и светлосенките на шията, трапчинките по скулите, характерната сянка под носа и очите и особено по отношение на техниката, използвана при изписването и завършека на очите.

Тези характерни черти, които споменахме, като например проникването на светлината между очите, линиите на лицето, третирането на очите, носа, сенките на устата и шията, представляват характерни черти на фресковата техника, особено през XI век.

При едно сравнение на стенописа на архангел Михаил с един друг пример, обикновено датиран в първата половина на XI век, като този с изображението на свети Лаврос (черквата *Свети Никола*, в *Стеги*, *Кипър*), забелязваме, че светлината има същото разположение по лицето на светеца от *Кипър*. Тоест, става дума за един характерен елемент на стенописите от онази епоха.

В начина на разположение на светлосенките, които всъщност не представляват светлини, а самото осветление на лицето, забелязваме, че не съществува източник на светлина. Една отвъдна светлина осветява лицето, а светлите гами създават нужния контраст. Зографът няма за цел да придаде пластичност на образа, а се стреми да предаде плоскостно характера на лицето, придавайки му по един конвенционален начин отвъдно изражение. Естествено, тогава нямало голямо разнообразие от тонове. Два тона са господствали – тъмните и светлите, с изключение на тъмните мазки, характер-

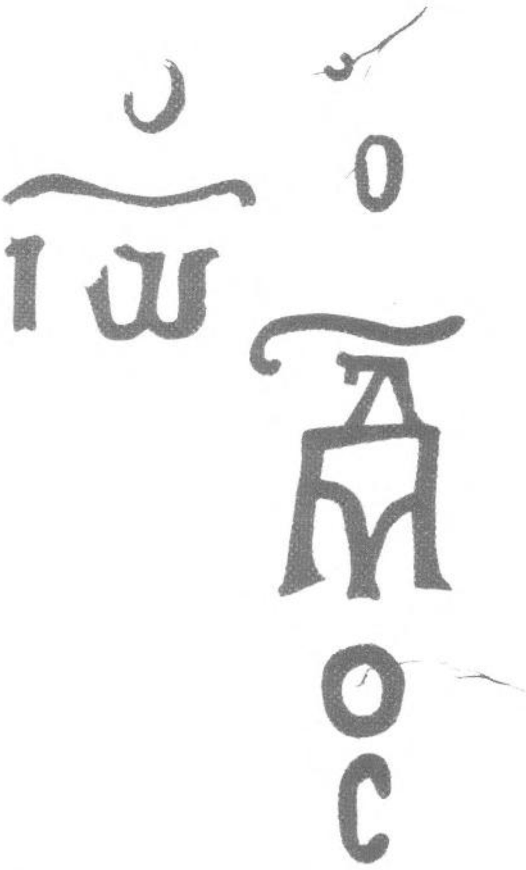

196. Надписът от стенописа със свети Йоан Предтеча

197. Надлъжен разрез на базиликата в Сервия с изглед на юг (*копие от 1969 година*)

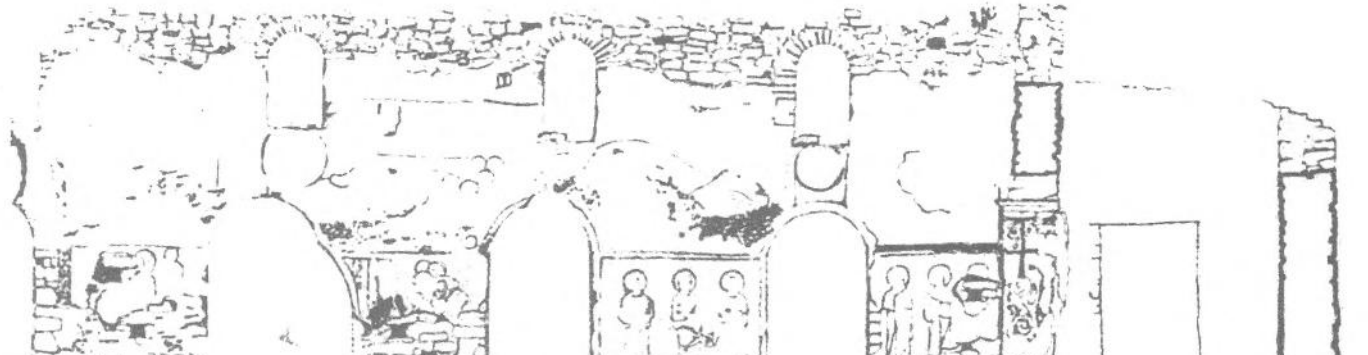

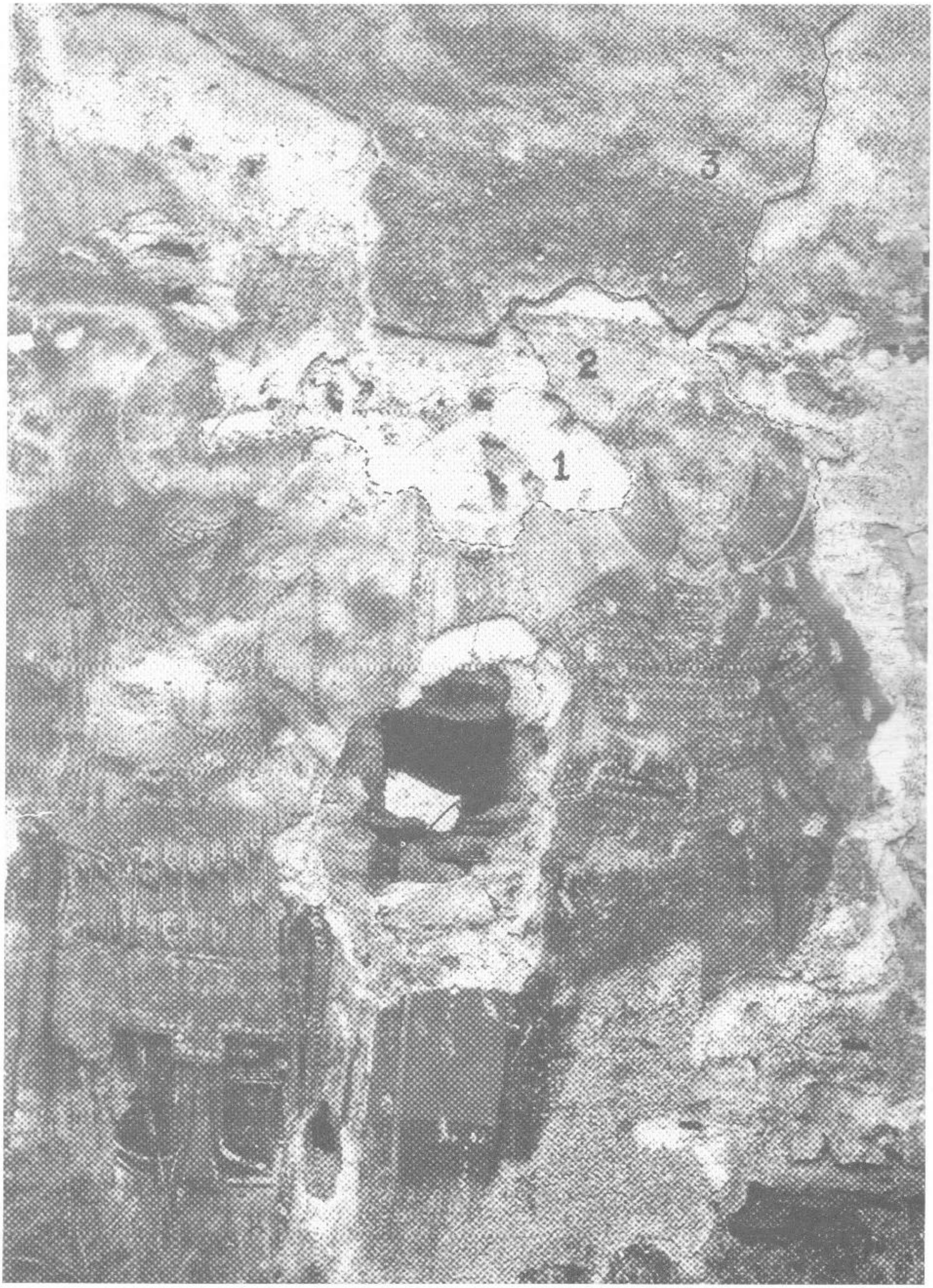

198. Светите Нестор и Димитър /*фреска от втория пласт (Б)*/

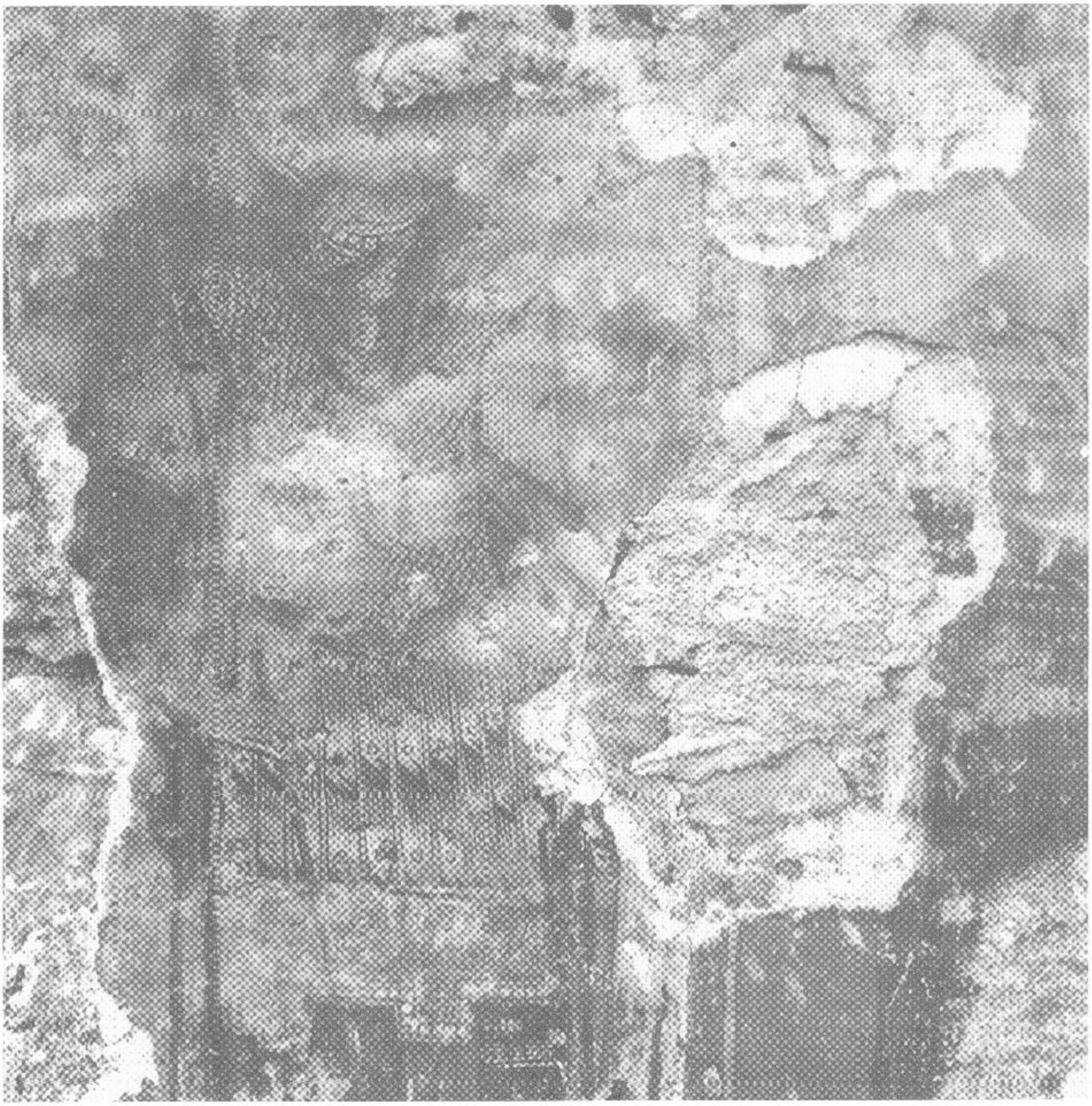

199. Детайл от фреската на светите Нестор и Димитър

ни за някои линии, като тези от долната част на овалните лица, контурите на очите и носа. Светлината е концентрирана по средата на челото, подчертавайки един триъгълник, чиято основа е образувана от извивките на веждите. Този светъл акцент се спуска надолу и подчертава оста на "комниновия нос", връзва се със също така подчертаната област под очите, за да слезе надолу – към бръчките на устата, където постепенно угасва. Същият бял тон срещаме и по крайчеца на ушите. Една мазка по горната устна и един по-блед тон оформят брадичката и се разделят на две надолу, по шията. По този начин се избягва релефността на лицето и се подчертава отвъдността на неземната светлина. Видение за един друг свят е изписано в екзалтирания поглед.

На очите ще трябва да отделим повече внимание, понеже представляват ключ към разбирането на византийските стенописи. Винаги имаме за образец свети Лаврос (*Свети Никола* от *Стеги*, *Кипър*), който, както споменахме, съдържа много прилики с архангел Михаил от *Свети Ахилий* и всеки път ще прибягваме към

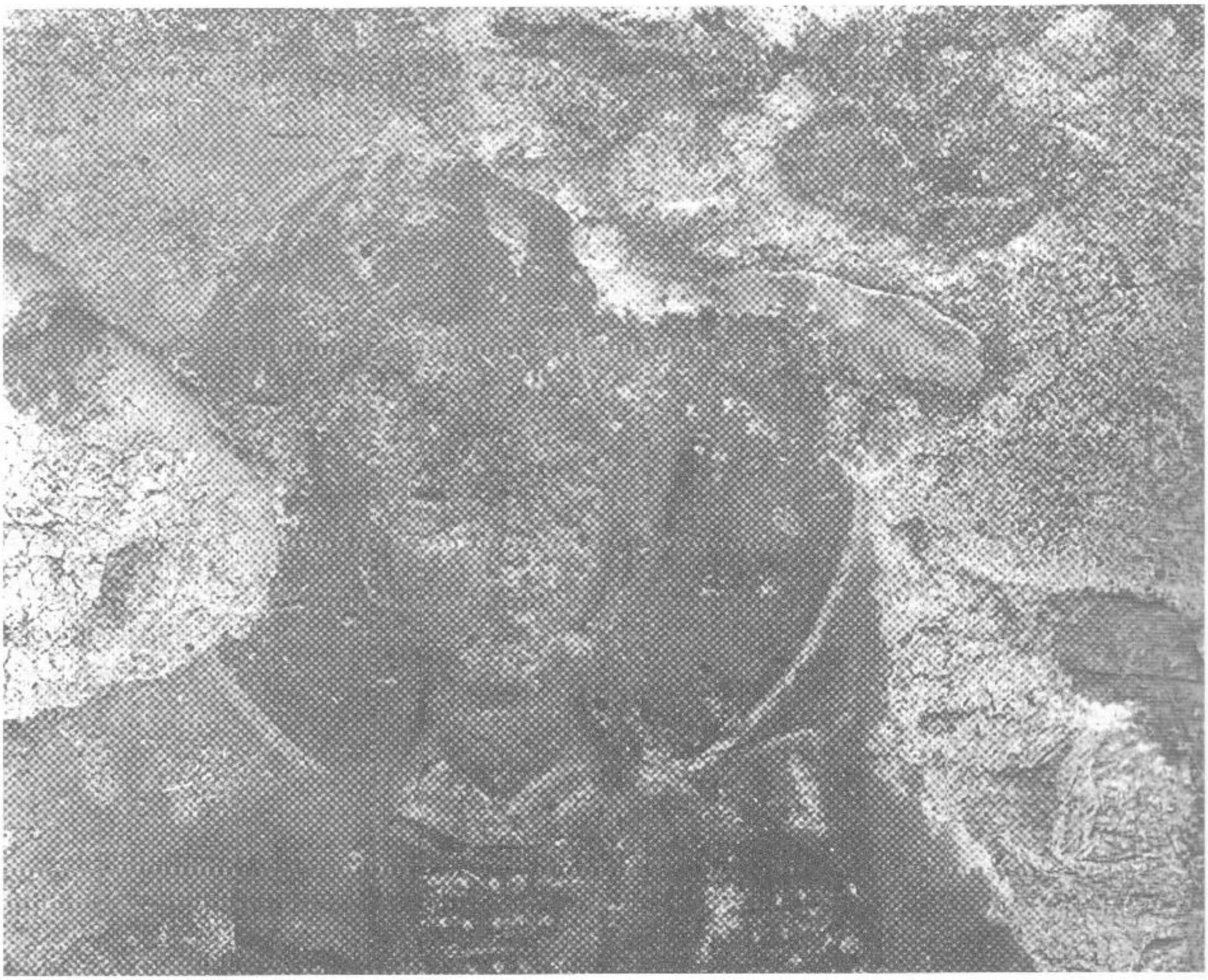

200. Детайл от лицето на свети Димитър

тази фреска, когато правим сравнения с други стенописи. Очите имат овална форма с изтеглена нагоре в крайчеца линия, чийто поглед, както правилно отбелязва Мария Сотириу, не е като на обикновени човеци, а като на "новопосветени". Отвъдният им ипостаз проличава в официалната скованост на позата, в схематичната интерпретация на силуетите и косата и в подчертано замисленото изражение, особено очите, втренчени с безгранична сила в бляна за отвъдния свят" [524]. До същите изводи достигнаха и изследвалите стенописите от същата епоха в *Света София* Р. Любинкович и М. Корович – Любинкович [525], при които вътрешното спокойствие на отправения в отвъдното поглед е отразено в широко разтворените очи от стенописите на голямата базилика [526].

Подчертаването на очите е характерно за всички стенописи от отделните пластове в паметниците от XI век: *Свети Никола* в *Стеги Какопетрия* (*Кипър*), *Свети Стефан* в *Кастория*, *Света София* в *Охрид*, *Богородица Халкейска* в *Солун*, *Преподобни Лука* във *Фокида*, *Света София* в *Киев*, нартиката на *Света София* в *Солун*, *Свети Ахилий*, както и в някои други стенописи, които ще бъдат разгледани по-късно. Този акцент обаче не винаги е еднакъв [527]. В някои от случаите надделява напрежението в погледа, а в други бива подчертана прекомерната големина на очите.

За светлината, която прониква между очите на архангел Михаил, свети Ахилий и свети Лаврос и свети Никола в *Стеги* вече говорихме. Третирането на очите в тези стенописи представлява тяхна отличителна черта. Все пак то не винаги е еднакво. Понякога е по-подчертано, с известно разстояние, носът е поставен отвесно на извивките на веждите, които завършват с крива, към която е насочен крайчецът на прореза на очите, както при

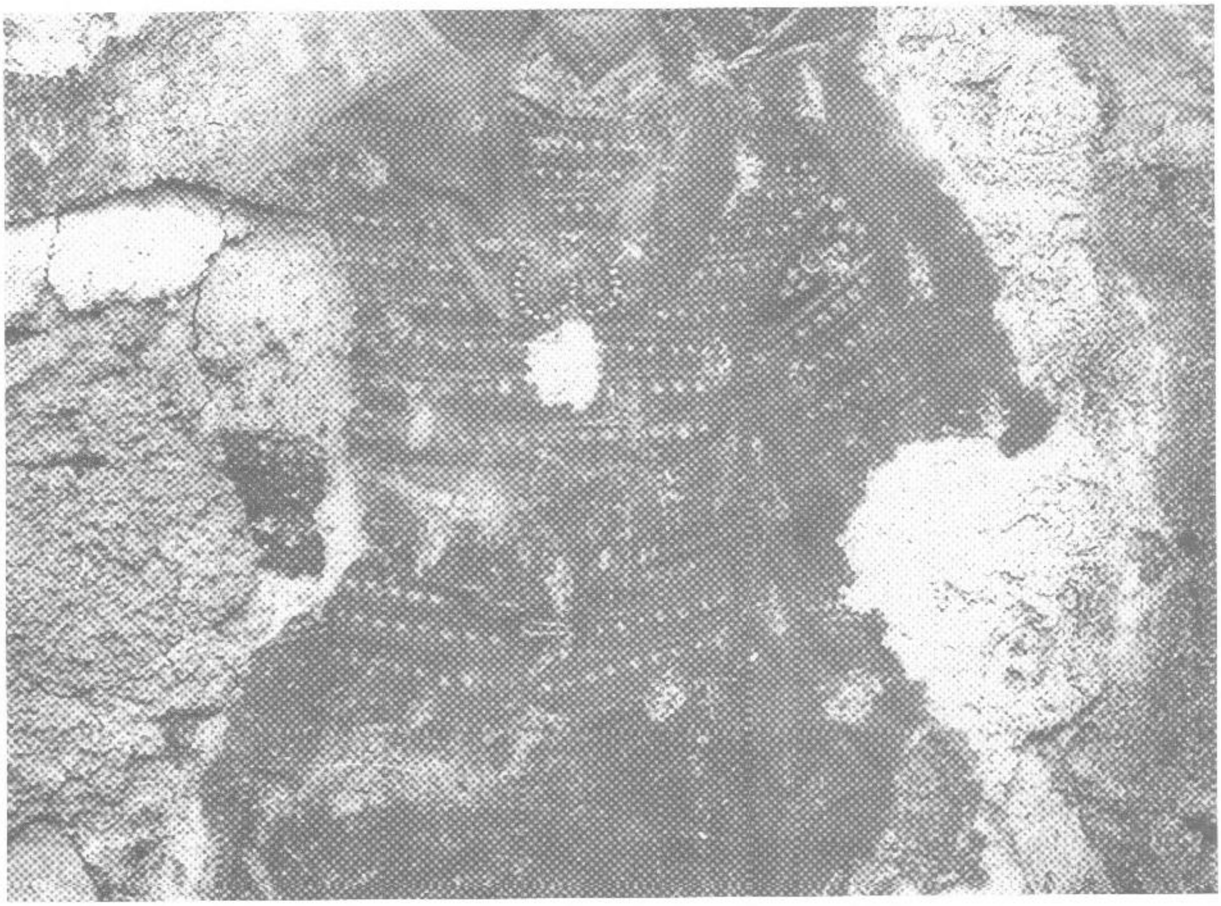

201. Детайл от ризницата на свети Димитър

свети Лаврентий от *Свети Никола* в *Стеги*. В някои от случаите линията на очите е свързана с дъгата на веждите и завършва с ноздрите на носа. В този случай сме изправени действително пред рисунък, изпълнен с един замах на четката, започващ от прореза на очите, следващ линията на очите, чиято форма обикновено е овална, като образува процепа на очите, се насочва към веждата и след една цяла крива линия завършва с ноздрите на носа, точно както в стенописите на *Света София* в *Киев* [528].

Тези характерни черти, както е видно от изследванията на академик Андр. Ксингопулос се срещат до края на XI век в манастира на *Голямата пещера* [529]. Двамата ангели облечени в стихари, които според г-н Ксингопулос са от края на XI или началото на XII век [530], приличат в очите, носа, устата и светлината по лицето на архангел Михаил.

След очите, формата на носа е онова, с което се отличава образът на архангел Михаил от базиликата *Свети Ахилий*. Светлината по челото прониква отгоре и силно подчертава волевия "нос от комнинов тип" на архангела. Аболютно същите белези има носът на свети Лаврос, споменат преди това от нас. Същите тъмни контури и неопределена светлина, която прониква в челото отгоре, където се образува типичният триъгълник, за когото говорихме преди това [531].

Архангелът в базиликата *Свети Ахилий* има много общи черти с фреските от *Света София* в *Киев* и особено с формата на лицето и косите от фреската на архангела, които според В. Лазарев са рисувани точно в средата на XI век [532]. Архангел Михаил (В) има прилики и с другия архангел и с мозайката от централния купол във въпросния храм, също от XI век, при пропорциите на лицето, характерните гънки на шията, косите и устата [533].

Стенописите и мозайките в *Света София* в *Киев* са свързани, както много точно отбелязва и Мария Г. Сотириу [534] със стенописите

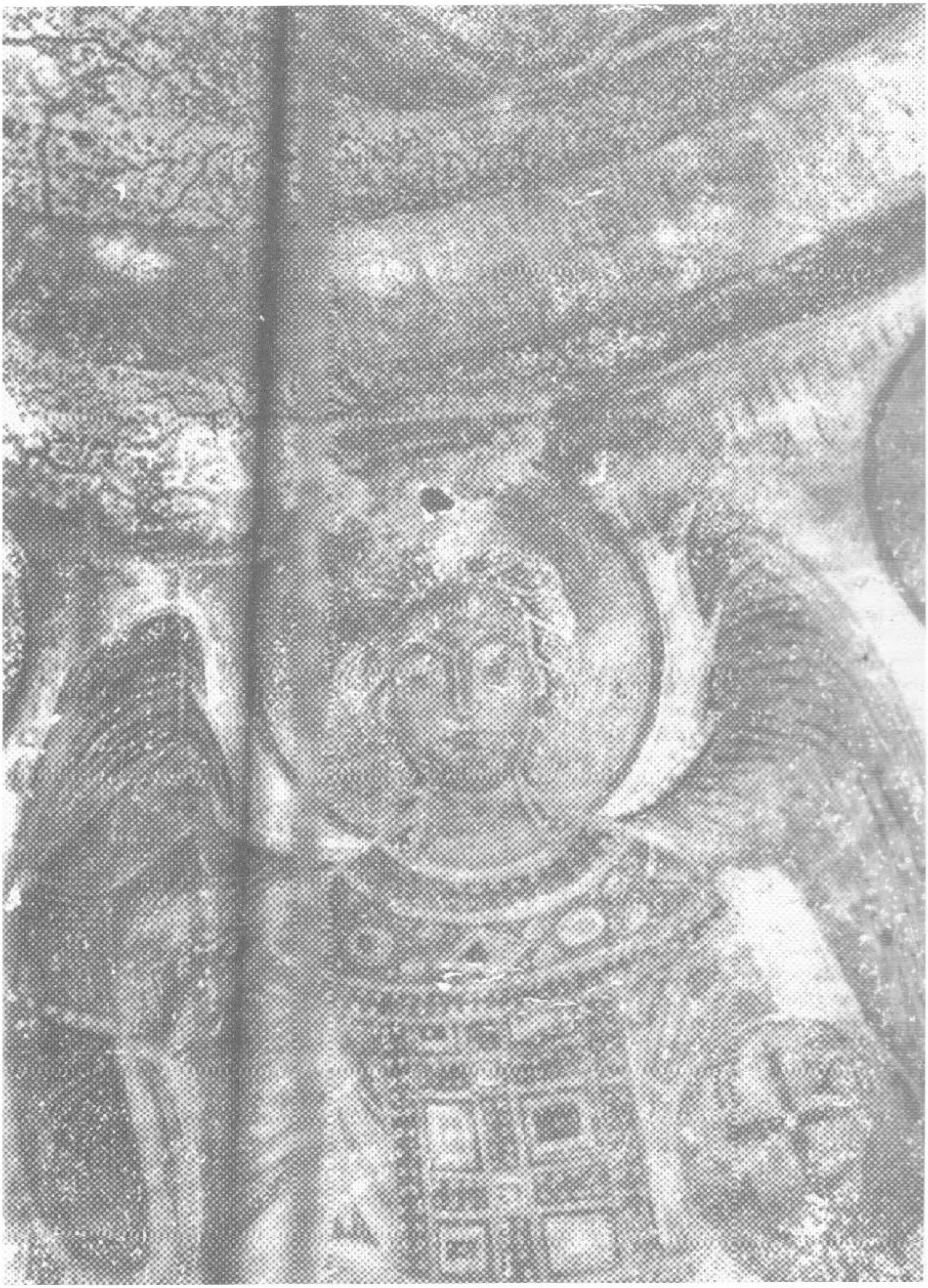

202. Архангел Уриил в свода на купола */Богородица Първотронна в Халки, о-в Наксос (1052), фотография на проф. Г. Димитрокали/*

от *Свети Никола* в *Стеги* и най-вече с "посоката на сресване и фината линия на косите и вдигнатата нагоре глава на новомъчениците". Тук ще трябва да добавим и приликата между фреските в *Света София* в *Киев* (1043-1046) и тази на свети Георги в черквата *Свети Стефан* в *Костур*, спомената преди това от нас при съпоставянето им с архангел Михаил. Особено много прилича костурският свети Георги с неидентифицирания светец от *Света София* в *Киев* [535]. Същото моделиране, същото третиране на шията, плащеницата, очите, носа и устните и въобще същата техника на изпълнение. Архангелът от базиликата *Свети Ахилий* прилича много и на неидентифицираната светица от *Света София* в *Киев* [536], както и на неразпознатата светица от *Свети Ахилий* (фреска Г) по устата и двойната линия на брадичката.

Светлосянката, която подчертава светлия триъгълник върху челото на архангел Михаил и го отличава от косата при изображението на свети Никола в *Стеги* образува ярка разделителна линия, особено при архиереите от светия олтар и, както отбелязва Мария Сотириу, същата линия се среща и при фреските в нартиката на солунската черква *Света София*, "там обаче сянката въздейства живописно, също както при *Света София в Охрид*" [537].

Както отбелязахме в началото, лошото, за съжаление, състояние на стенописите в базиликата *Свети Ахилий* от втория пласт, поради това, че са били векове наред изложени на атмосферното влияние, не позволи да бъдат извършени по-задълбочени изследвания и прецизни сравнения [538]. Трябва да се примирим с факта, че фреските в *Свети Ахилий*, в качеството си на произведения на изкуството, са безвъзвратно изгубени за науката. И ако не бъдат положени грижи да бъдат снети и малкото запазени стенописи, то съвсем скоро и те ще бъдат унищожени. Разбира се, свалените фрески от базиликата *Свети Ахилий*, които по всяка вероятност ще бъдат изложени в археологическия музей във *Флорина*, ще трябва да имат същите климатични условия като в базиликата, където са оцелели на открито повече от 9 века. В противен случай съществува реална опасност да бъдат унищожени.

Образът на архангел Михаил, който бе в по-добро състояние от останалите, ни помогна много в изследванията. Някои най-общи черти, като например суровият израз на лицата, сковаsните движения [539] и формите на отделните детайли, ни карат да ги отнесем по принцип към XI век.

Много общи неща в живописната техника и третирането на отделните детайли, които се срещат при архангел Михаил от северния ред стълбове, срещаме и във фреската на архангел Уриил от купола в храма на Богородица Първопрестолна в *Халки* (*Наксос*), от чийто надпис е видно, че тя е изпълнена през 1052 година [540] (ил. 207).

Сега се връщаме обратно, за да изследваме три паметника, намиращи се в съседната на север от *Македония* област, строени в периода от средата до края на XI век, за да проучим евентуалните, от гледна точка на живописната техника, общи връзки с фреските от базиликата *Свети Ахилий*. Най-ранният пласт стенописи от католикона *Свети Леонтий* в манастира *Vodoca*, датиран в XI век, не успяхме да проучим [541]. В католикона на манастира *Богородица Елеуса*, така наречената *Велюша*, (изградена от монаха Мануил, по-сетнешният епископ на *Струмица* през 1080 [542], чийто ктиторски надпис е пренесен от католикона в *Националния исторически музей*) [543], стенописите от по-ранния пласт се различават от тези в *Свети Ахилий*, защото, въпреки че са от края на XI век, те вече видимо съдържат белези, типични за XII век [544]. Йерарсите свети Йоан Златоуст и Василий Велики са обърнати с лице към оста на апсидата, свели глави, с ръка, насочена към свитъка, лицата им са със силно подчертан контур, а върху фелоните им има изрисувани кръстове с дъгообразно оформени краища – все неща, типични за края на XI век [545].

Трикорабната базилика *Свети Никола* в *Битоля*, близо до *Прилеп*, е била изградена от протоспария Алексий, чичо на императора Алексий Комнин 1095 [546]. За съжаление, от състоянието, в което се намират днес фреските, според Talbot Rise и S. Radojcie, е трудно да бъде направен някакъв извод, не само относно точното датиране на паметника [547], но и въобще някакви сравнения [548]. Останките от стенописите, запазени в централния храм *Свети Петър* в *Корча*, близо до *Призрен* [549] нямат кой знае каква връзка със стенописите от базиликата *Свети Ахилий*. Фреските от тази епоха, що се отнася до живописната техника, са далеч по-близки със стенописите от следващия век.

Едно по-задълбочено изследване на някои от детайлите от втория пласт стенописи в *Свети Ахилий* ни помогна да открием прилики с други такива фрески, като тези на свети Георги от черквата *Свети Стефан* в *Костур* и архангел Михаил, от стенописите на *Свети Никола* от *Стеги* в *Кипър*, които бяха разгледани преди това от нас и които без изключение са от първата половина на XI век [550]. Прилики, както вече отбелязахме, те имат и с някои стенописи от *Богородица Халкейска* в *Солун* [551], датирани около 1030 година [552], със стенописите в сводовете на арките на западните прозорци от нартекса в *Света София (Солун)* [553], които според С. Пеleканидис са от първата половина на XI век, т.е. от преди фреските в охридската *Света София* [554]. Фреските в *Свети Ахилий* много си приличат със стенописите в *Света София* в *Охрид* и особено архангелът от базиликата *Свети Ахилий* с архангела от посрещането на Авраам – нещо, което успяхме да открием в един детайл от икона в албума на G. Millet [555]. Оформянето на очите, носа и устата, разветите кичури коси и погледът на архангела от сцената на посрещането на Авраам си приличат много с тези на архангел Михаил от *Свети Ахилий*. И накрая отново ще отбележим сходството на архангел Михаил от *Свети Ахилий* с образа от мозайката на архангел Михаил в купола на *Света София* (*Киев*) [556] по отношение на пропорциите, гънките на шията, триъгълния кичур на косите [557] и с фреската на неидентифицирания светец (1043-1046) от същия храм [558].

Най-сетне, сходствата в живописната техника при изпълнението на фреските в *Свети Ахилий* с тази от датираните паметници, като например мозайките от храма на преподобния Лука [559] и стенописите от същата епоха в храма от *Криптата* [560] (които според Хадзидакис са свързани с посещението на императора Василий II в *Атина* след победата му срещу Самуил 1018) [561], представляват един вид горна граница (ante quem) за стенописите от втория пласт в *Свети Ахилий*.

Приликите между стенописите в *Свети Ахилий* и фреските в *Света София* (*Охрид*) представляват един съществен факт за по-точното им датиране [562]. Накрая бихме искали да отбележим и връзката, която имат изследваните от нас стенописи с мозайките от манастира *Неа* на о-в *Хиос* [563] (около 1050 година). Тоест, виждаме, че всичките тези сравнения със съответните паметници, произхождащи от края на първата половина на XI век, позволяват разглежданите от нас стенописи да бъдат разположени в средата на XI век и във всеки случай след създаването, в резултат на издадените от Василий II (1019-1020) три сигили, на *Охридска архиепископия*, със сигурност след преустройствата, извършени от архиепископ Лъв (1037-1056) в *Света София* в *Охрид*, т.е. времето, когато *Преспа* била вече включена към *Охридския диоцез*.

В своите, издадени напоследък, научни трудове А. Grabar [564] хвърля нова светлина върху въпроса, който ни занимава. Grabar приема, че изграждането на *Света София* в *Охрид* станало веднага след разгрома на Самуил (1018) от императора Василий II, в годините на управление на архиепископ Лъв (1037-1020) [565]. При това, Грабар подчертава самото значение на изграждане на митрополитския храм и особено смисъла на неговото зографисване: “новият катедрален храм (в *Охрид*) бил един византийски акт, а някои особености на иконографията на стенописите в олтара свидетелстват за желанието на създателите да покажат завръщането му към сферата на влияние на *Цариградската патриаршия*, както по отношение на църковната юрисдикция, така и в политически аспект, защото той от много години се бил откъснал от *Византия*” [566].

След анализа и сравнителното типологично изследване на иконографията от втория пласт в базиликата *Свети Ахилий*, след направените от А. Грабар изводи, относно символизма на иконографията в *Света София* (*Охрид*) и след коментарите за разположението на епископските тронове в олтара на базиликата, стигаме до извода, че този вид изменения, каквито, например са били изписването на *Света София* и направата на фреските от втория пласт в базиликата *Свети Ахилий* са били възможни единствено след утвърждаване на византийското господство по тези земи. Началото било поставено със зографисването на *Света София* в *Охрид*, седалището на автокефалната *Архиепоскопия*. Следващата интервенция, по всяка вероятност, била извършена по същите причини и във втория по значение епископски център, както впрочем и по исторически причини – в качеството си на предишно патриаршеско седалище, тя била на особена почит. Така че е съвсем естествено, ако разсъждаваме по един и същ начин – византийците да искат да подчертаят същността на новата догма и чрез базиликата *Свети Ахилий*. Този период съвпада, както видяхме, със служенето на архиепископ Леон (1037-1056). Тогава ще да са били изработени новите стенописи (втория пласт) в базиликата *Свети Ахилий*, по всяка вероятност от същите майстори, които са работили може би и на други паметници по тези земи. Подобни работни групи (“творчески колективи”) може да са дошли от *Солун*. Архиепископ Лъв, който, както е известно, имал отлични отношения с византийския двор и представлявал тук неговите интереси, е съвсем логично да е довел със себе си майстори от столицата *Цариград*. В полза на това становище говорят и констатациите на Grabar, според който упоритите усилия на Византия за намеса не само в политическата, но и в църковната сфера, са видни в иконографията, а тя, както е известно, е най-поучителното и ефективно средство.

Видяхме, че през третия стенописен период е бил покрит един голям участък от паметника. В днешно време са запазени твърде оскъдни следи от третия пласт, описани преди това от нас.

Над фреската на светицата, която разгледахме преди това и която обозначихме като фреска Г, върху източната страна на третия стълб от северния ред има оскъдни фрагменти от третия пласт, който съдържа същите основни цветове, като в сцената от втория пласт (фреска Г1).

Ниско над нимба на светицата има дървена конзола, след която продължава третият пласт. Симетрично на дървената конзола, в правоъгълни рамки са изрисувани познатите инкрустирани декорации, които неудачно имитират в абсолютно същата цветова гама подобните от втория имат над фреската на архангел Михаил, разгледани по-горе. Над тези декорации, в свода на арката са запазени фрагменти от надпоясно фронтално изображение на светец, държащ в лявата си ръка евангелие, а в дясната – бял кръст. Плащеницата на светеца е с кестенявочервен цвят, а евангелието, което държи е с цвят на охра. Фонът на стенописа е решен в тъмнозелен цвят. За тази фреска е характерно голямото усилие, с което била изпълнена до степен некачествен рисунък. Бялата линия, която оконтурява рамката на стенописа не следва правилната посока и навлиза в съседното стенописно поле. Страничните полета и драпериите на иконата били направени с черни груби мазки. Въобще този пласт се характеризира с прибързаното си и небрежно изпълнение.

На южната стена в дяконикона, както видяхме, има запазен един голям участък от третия пласт, върху който, за съжаление, също няма запазени никакви изображения и следователно е трудно да бъде датиран. Базирайки се единствено на споменатите наблюдения, засягащи драперията и украсите по облеклото и евангелията, ще се постараем да формулираме няколко извода.

Архиереите от южната конха в дяконика, както и другият – от тясната страна на конхата – са изобразени челно, държат в лявата си ръка евангелието, а с дясната благославят. Някои детайли, като например драпериите на облеклото и шахматната украса по омофорите, се срещат и при свети Григорий Назиански в *Света София* в *Охрид* [567], където кръстовете, чиито върхове са с форма на триъгълник, приличат на онези от втория отляво архиерей, в южната конха на дяконикона.

Прилика с разглежданите от нас йерарси имат, също така и архиереите от фреските в *Богородица Халкейска*, *Солун* [568] и *Света София* в *Киев* [569].

Въобще украсите по маншетите на ръкавите и по омофорите са по-пищни при архиереите от третия пласт, отколкото при тези от втория пласт в базиликата *Свети Ахилий*. Отбелязваме също така големите сходства с драперията, фините светлосенки и с украсите на разледаните от нас фрески на архиерея преподобни Лука [570], чието изпълнение се смята ако не съвременно, то поне малко по-късно от това на мозайките. Украсите на омофора на свети Фока от стария пласт фрески в базиликата в *Каламбака* [571], също наподобяват на разглежданите от нас архиереи. От гледна точка на времето на тяхното изпълнение, стенописите от *Каламбака* са много по-късни (от края на XII век).

Споменавайки развитието на рисуваните украси във фреските на църквите през XI и XII век и особено в базиликата в *Сервия*, Андреас Ксингопулос стига до извода, че тази писана украса "се появява през XI век, но едва към края на същия век и особено през XII век, се превръща в нещо обичайно, когато вече и употребата ѝ става по-честа" [572].

Най-общите типологични белези – белите наметала с подчертано линеарните драперии и останалите подчертани, но избледнели вече контури от втория пласт – могат да бъдат определени като елементи, които се появяват в един по-късен период от средата на XI век. Приликите между отделните запазени фрагменти от стенописите на тези два пласта (2-ри и 3-ти), които в известна степен трудно могат да бъдат обособени като отделни пластове, заедно с други споменати от нас данни, затвърждават убеждението, че третият пласт фрески отстои на съвсем малко разстояние от време от втория пласт и може да бъде датиран в края на XI век. Ситуирането на фреските от третия пласт в този период от време (към който вероятно спадат и останалите строителни работи по базиликата, като например възстановяването на гроба в дяконикона) съвпада с известните строителни работи и изменения, извършени от охридския архиепископ Теофилакт в базиликата *Свети Ахилий*. Тоест, те се вписват в рамките на една по-обща политика на *Византия*, с която се целяло да се демонстрира новата политика и духовна инициатива на новоучредената автокефална *Охридска архиепископия*. Според по-новото схващане на П. Милйикович-Пепек определените за тази цел лица били всъщност лидерите и водещите духовни фигури на местната църква. Това трябва да са били не само свети Ахилий, но и свети Наум, свети Климент, светите Кирил и Методий или свети Еразъм (около 1100 година) [573].

Личното ми мнение относно датирането на стенописите в базилката *Свети Ахилий* бе прието от учените-специалисти. Конкретно в случая колегата-византолог Петър Милйикович-Пепек, дълбок познавач на проблемите, свързани със стенописите на черквите през тази епоха в района на *Македония*, пише в една своя работа за фреските в базиликата *Свети Ахилий* следното:

"Научните ни знания относно базиликата *Свети Ахилий* нараснаха особено много след големите по обем изследвания на Н. Муцопулос (публикувани между 1965 и 1972 година), с които беше обогатена твърде много информацията ни, свързана с датирането на паметника през всичките му стадии, благодарение не само на археологическите открития, но и на историческите, както и на други, имащи връзка с изкуството" [574]. А в един друг пасаж от своя труд споменава "... данните обаче, които са били представени и анализирани детайлно от Н. Муцопулос в неговия труд, са онези, които имат далеч по-голяма стойност. Този изследовател е достигнал, след прецизирани изследвания, продължили много години (археологически проучвания, исторически изследвания, проучвания в областта на технологията и историята на изкуството), до почти окончателни изводи, относно многото въпроси, които са били поставяни от паметника" [575].

На друго място в своя труд, след като е оценил научните ми разработки, свързани с базиликата *Свети Ахилий*, П. Милйикович-Пепек пише следното: "Несъмнено Муцопулос е дал отговор на сериозни въпроси – не само на тези, които се отнасят до малкото запазени фрески, известни и от преди това, но и специално на онези въпроси, които се отнасят до значими стенописни композиции, станали известни неотдавна. Най-важните му изводи са следните:

1. Разкри допълнителни пластове стенописи.
2. Датира ги (въз основа на използваната живописна техника и стилистика).
3. Допълни, доколкото това е било възможно, знанията ни, свързани с иконографията и декорациите в част от фреските на базиликата.

Днес, историците на изкуството са в състояние да приемат почти *априори* констатациите му, засягащи трите пласта и прецизното им датиране:

Първият пласт, датиран от Муцопулос е от края на Х век. Вторият пласт е свързан с епохата, когато на архиерейския трон е седял охридския архиепископ Лъв (1037-1056), а третият пласт е от времето на охридския архиепископ Теофилакт (1084-1108)".

За да достигне до тези изводи, Муцопулос е направил дълбок анализ на връзките между отделните три пласта стенописи, използвайки технически критерии и стилистични факти. Проблемът е бил допълнително усложнен с оглед на това, че стенописите не са били запазени, с изключение на някои участъци и то без да бъдат навсякъде трите пласта налице" [576].

П. Милйикович-Пепек допълва своята критика със забележките, които се отнасят до разликата в живописната техника при фреските от първия и втория пласт, като например в стенописа на архангел Михаил и фрагмента от фреската на свети Никола в олтарната апсида, датирана в 985/86-990 година, които доста се различават в стилистично отношение.

"Още по-очевидни разлики се забелязват в запазените фрагменти от фреските на втория пласт, като например във фреската на свети Димитър, архангел Михаил (северният ред стълбове), свети Йоан Предтеча и свети Ахилий, близо до иконостаса".

След което П. Милйикович-Пепек продължава: "Подобни зографи с различни възможности в *Македония* през XI-XII век забелязваме в храма *Светите архангели* в *Костур* и в изображенията от катедралния храм *Света София* в *Охрид*" [577].

И като продължава, отбелязва следното: "Тази констатация ни позволява да предположим, че македонските зографи са били обучени в най-добрите художествени ателиета на *Солун* (вторият по големина град и духовен център на *Византия*) или в други художествени центрове от времето на Борис или пък на други места в автокефалната църква на Самуил, както и в *Охридската архиепископия*, по времето, когато тя се намирала под византийско върховенство. Сред тези художествени центрове имало някои, които отдавна са развивали дейност по тези земи, където постепенно са формирали и своя индивидуален художествен облик и стил, присъщ за византийската живопис на *Балканите*"[578].

И накрая П. Милйикович-Пепек предлага да се приеме факта, че художникът, който е изписал стенописа с архиереите в абсидата на базиликата *Свети Ахилий* е същото лице, работило в нартекса на храма *Светите Безсребърници* и особено с оногова, чието дело са стенописите на светите Константин и Елена, свети Василий и свети Никола, които според учения са правени в края на X век[579]. Този пласт фрески в нартекса на храма *Светите Безсребърници* (*Костур*) в едно мое неотдавнашно изследване датирах в третата четвърт на XI век[580].

БЕЛЕЖКИ:

[466] Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, εκδ. Εταιρείας μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 35, Θεσσααλονίκη, 1960, стр. 76. Същият пише, че: "Малкото запазени от първия пласт стенописи ни карат да направим същия извод, тоест, да отнесем направата на стенописите и изписването на храма към третото десетилетие на XI век". От фреските в базиликата *Свети Ахилий* обаче той изследва двамата най-важни светци (табл. 72, стенопис А), двамата изобразени в арки йерарси (табл. 75, стенопис А) и архангел Михаил (табл. 75,стенопис В), които принадлежат към втория стенописен период, който приел за първи и го датирал в третото десетилетие на XI век. В едно по-старо наше изследване (Η βασιλικη του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περιοδ. Δ΄, τ. Α΄, τιμιτικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι 1964, стр. 201), въпреки че и ние бяхме забелязали наличието на два различни пласта стенописи, възприехме становището,че групата стенописи, изследвани от *Пелеканидис,* представляват първи пласт (вж. и изследването ни *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης,* εκδ. Εταιρείας μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αρ. 69, Θεσσαλονίκη, 1964, стр. 4). В един по-следващ наш научен труд, където разгледахме описанието на стенописите, признахме наличието на три пласта, вж. «Ερευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχίλλειο», Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής σχολής, τ. Β΄, 1965-66, Θεσσαλονίκη, стр. 180-185.

[467] П. Милюков, "Християнски старини в Македония", *Бюлетин на Руския институт в Константинопол*, IV, I 1899, (на руски ез.), изследвайки по време на своето посещение втория пласт стенописи, който покривал най-стария от всички, прави следното описание (стр. 49): "В средата над трисводестия прозорец стената е разделена на отвесни зони, без обаче да се виждат отделните мотиви".

[468] Petar Miljković-Pepek, "Les fresques et les îcones du Xe et du XIe siècle en Macédoine (dans la periode du tzar Samuel et celle d'après lui)", Patrimoine Culturel V, 1975, *Skopje,* 1975, стр. 37-51.

[469] Petar Miljković-Pepek, Veljusa, Manastir Sv. Bogorodica Milostiva vo seloto Veljusa kraj Strumica, *Skopje*, 1981, стр. 162, ил.27.

[470] P. Miljković-Pepek, «Le peinture chez les Slaves macedoniens de pois le Ixe s. jusqua'a la fin du XII es.» XXXII Corso di C.A.R.B., 1986, стр. 290.

[471] P. Miljković-Pepek, пак там, стр. 290. "Pour les Slaves macédoniens, comme un people nouvellement converti au christianisme et encore peu instruit, l'usage de certaines Concessions picturales a été le plus necessate pour une présentation figurée plus explicite et plus narrative de tout ce qui était très compliqué dans la littérature ecclésiastique byzantine. L'iconographie byzantine rigoureusement symbolique, spirituelle et abstraite, mais compréhensible pour les gens d'église instruits, a été obligée sur ce terrain de Macédoine de prendre une forme picturale plus accessible, plus déchifrable, afin que soient compris quelques dogmes difficilement compréhensible concernant la croyance ai Christ, son sacrifice et les deux liturgic – ai ciel et sur la terre. En même temps, avec de telles concessions de figures peintes envers le milieu slave macédonien, l'histoire générale de la peinture byzantine s'est enrichie au point de vue iconographique d'une nouvelle culture visuelle et d'une expressitivé plus approfodie"

[472] N. Μουτσόπουλος, пак там, ΕΕΠΣ, том IV, 1969, стр. 112.

[473] P. Miljković-Pepek , «les fresques de l'église du Saint Achille à Prespa», Αρμός, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1991, стр. 1192, 1193.

[474] Вж. Μ. Χατζηδάκη, «Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό», Δ.Χ.Α.Ε, περιοδ. Δ΄, τ. Α΄, Αθήναι, 1960, стр. 92.

[475] E. Coche de la Ferté, «Décors en céramique byzantine au Musée du Louvre», Cahiers Archéologiques, t. IX, p. 214-215.

[476] Radivoje Ljubinković, «La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux Xie et XIIe siècles», 9 Corso di cultura sul' arte Ravennate e bizantina, Ravenna 1-13. Aprile 1962, стр. 408, където приема, че съществуващото положение на фреските в *Свети Ахилий* затруднява тяхното проучване и въобще коментарите, относно живописната им техника, което в крайна сметка прави невъзможно тяхното съпоставяне и формулиране на позитивни становища. Виж също André Grabar, «Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une Église : Prespa et Ochrid», Recueil des travaux de l' Institut d' Études byzantines, No VIII2 (Mélagnes G. Ostrogorsky II), Beograde, 1964, стр. 163, същият подчертава загубата на стенописите и тяхното значение: «Des voyagers qui de nos jours se sont rendus à Prespa ont pu constater, eux-aussi l'évanouissement de ces peintures, dont on regrette d'autant plus vivement la disparition, qu'elles étaient d'un genre trés particulier et peut-être unique».

[477] N. K. Μουτσόπυλος, пак там, ΕΕΠΣ, τ. IV, Θεσσαλονίκη 1969, стр. 113-114, табл. 64-66. P. Miljković-Pepek, les fresques de l' Église du Saint Achille à Prespa» Αρμός, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1991, стр. 1192-1194.

[478] Не успяхме да изследваме величествения образ на архангела, изобразен челно върху северната страна на югозападния стълб в католикона *Свети Леонтий* на манастира *Vodoca* (XI век) държащ в едната си ръка скиптър, а в другата – сфера, понеже не успяхме да открием научния труд на Кръстьо Миятев "Църквата при с. Водочи", Македонски преглед, I, fase 7, p. 49-57, fig. I-II. Вж. R. Ljubinković, 9 Corso di cultura sull' arte Ravennate e bizantina, 1962, стр. 422.

[479] N. K. Μουτσόπουλος, пак там, ΕΕΠΣ, τ. IV, табл. 58

[480] P. Miljković-Pepek, “Les fresques de l’église du Saint Achille à Prespa”, Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή N. K. Μουτσόπουλο, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1991, стр. 1196.

[481] P. Miljković-Pepek. пак там, стр. 1196.

[482] Вж. Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής σχολής, τ. Β΄, табл.25, ил.1,2.

[483] Вж. Светците изобразени под арки в Källunge на остров *Gotland*, *Швеция*. André Grabar, L’Art de la fin de l’antiquité et du Moyen âge, t. III *Paris*, 1968, табл. 228, а, б.

[484] Вж. N. Δρανδάκη, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, 1964, стр. 13, табл.7а.

[485] пак там, стр. 14.

[486] Dj. Boscović, «L’église rupestre de St Pierre de Koritsa» – R.Ljubinković, «Histore et Peinture» (резюме на фр.ез.), Starinar, Nova Serija VII-VIII (1956-57), стр. 103, ил.16.

[487] Вж. Willemsen, Apulien, табл. 202.

[488] «Paladino», 1961, XI, табл. 16.

[489] Вж. A. Megaw, B>S>A> 1932-33, стр. 154, капител от първата половина на XI век в *Свети Стратег Буларийски* в *Мани*.

[490] Richard Hamann-Mac Lean, Horst Hallensleben, Die Monumental Malerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum frühen 14. jahrhundert, 1963, табл. 6.

[491] пак там, ил.19.

[492] П. Милюков, “Християнски старини в Западна Македония”, Бюлетин на *Руския археологически институт* в *Константинопол* (на руски ез.), IV,I, 1899, стр. 52. Вж. Й. Иванов, “Столицата на цар Самуил в Преспа”, Bulletin de la Sociate Archéologique Bulgare, София 1930, стр. 68, където е отбелязано: “Върху останките от мазилката и фреските се виждат единствено части от надписи с имената на светците, между които е и свети Ахилий, покровител на черквата”.

[493] В илюстрацията, публикувана от Ст. Пелеканидис в «Βυζαντινά μνημεία της Πρέσπας», табл. XXI, 2, се откроява в много добро състояние лицето на свети Ахилий, преди да е паднал участък от мазилката.

[494] Τα μνημεία των Σερβίων, εκδ. Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, αριθ.18, Αθήναι, 1957, стр. 62.

[495] В костурската черква *Свети Атанасий* свети Ахилий е изобразен на южната стена след свети Климент Охридски, като и двамата, са обърнати на изток, свещенодействайки.

[496] Ανδρέας Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήνα, 1957, стр. 41, табл.7, 10 I. Вж. и P. Miljković-Pepk, пак там, стр. 1198.

[497] N. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, έκδοσις Σωματείου «Φίλοι Βυζαντινών μνημείων και αρχαιοτήτων Νομού Καστοριάς», Αθήναι, 1967, стр. 18, табл. VII.

[498] пак там, стр. 30.

[499] Вж. Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, пак там, стр.99. N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, стр. 4,5 и от същия: “Byzantische und Nachbyzantische Baudenkmäler aus Klein Prespa und aus Hl. German” B.N.J. т.20, 1968, стр.9.

[500] Пелеканидис, пак там, табл. XXXIII.

[501] Επιστημονική επετηρίς της Πολυτεχνικής σχολής, τ. Β΄, стр. 180 и сл.

[502] A. Papageorgiou, Masterpieces of the Byzanine Artof Cyprus, εκδ. Διευθύνσεως Αρχαιοτήτων, N 2, Λευκωσία, 1965, стр. 12, табл.VII, 2.

[503] Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Τοιχογραφίαι του Ανού του Αγίου Νικολάου της Στέγης Κύπρου», Χαριστρίον εις Αναστ. K. Ορλανδού, τ. Γ, 1966, стр.133. A. Στυλιανού, «Μία τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του ΙΑ΄ αιώνος, εις τον ναόν του Αγίου Νικολάου της Στέγης (κακοπετριά, Κύπρος)», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περιοδ.. Δ, τιμητικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι, 1964, стр. 374, 375.

[504] Karoline Papadopoulos, “Die wandmalerein des XI, Jahrhunderts in der kirche Παναγία Χαλκέων in Thessaloniki” Byzantina Vindobonensia, Band II, Graz-Koln, 1966, ил.6.

[505] Peinture murale de l’ Ancienne Russie (Xie-XIVe siècle), fig. 9

[506] R. Hamann-H. Mac Lean, Horst Hallensleben, пак там, табл.4,5,9.

[507] Вж. A. Grabar, “Les peintures murales dans le Choeur de Sainte-Sophie d’ Ochrid”, Cahiers Archéologiques, XV, 1965, стр.257.

[508] Byzantine Art and Archeology, повторно изд. от 1911, Dover Publications, 1961, стр.403, ил.236.

[510] Karoline Papadopoulos, пак там, ил.27

[511] Σ. Πελεκανίδης, «Νέαι έρευναι εις την Θεσσαλονίκης», πεπργαμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Αθήναι, 1955, табл. 83,1.

[512] пак там, стр.407

[513] пак там, стр.406

[514] пак там, стр.52

[515] Пелеканидис (цит.съч., стр.76-77) пише, че е бил изобразен свети Георги.

[516] Становищата ни относно техниката, сравнението и датирането на стенописите от *Свети Ахилий* (вж. N. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ. Δ΄, τιμητικός Γ. Σωτηρίου, Αθήναι, 1964, стр.202 и от същия *Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης*, пак там, стр.4), тези мнения се споделят и от Hallensleben в критичните бележли върху моята книга “Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης» в том 19 (1964) на Byznt.-Neugriechische Jahrbücher, p.466-467.

[517] Καστορία, I. Βυζαντιναί τοιχογραφία, Πίνακες, Θεσσαλονίκη, 1953, табл.47, 58.

[518] пак там, табл.21, 26б, 29.

[519] Αρχείον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος, τ. Δ΄, 1938, стр.60

[520] В една своя неотдавнашна работа датирахме паметника “малко след средата на XI век или в началото на третата четвърт на XI век”. N. K. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της καστοριάς 9^{ος}-11^{ος} αιώνας, θεσσαλονίκη, 1992, стр.391, 392.

[521] Πελεκανίδης, Καστορία, Πίνακες, пак там, табл.202.

[522] Вж. Δ.Χ.Α.Ε., пак там, стр.134.

[523] A. Papageorgiou, Masterpieces of the byzantine Art of Cyprus, табл.VII, 1.

[524] Μαρ. Γ. Σωτηρίου, χαριστήριον εις Αναστ.Ορλάνδον, пак там, стр.134.

[525] “La peinture Mediéval à Ochrid”, Recueil de Travaux, *Ochrid*, 1961.

[526] пак там, стр.104, «et aux yeux grandement ouverts expriment le calme concerté des visions théophaniques».

[528] пак там, Olexa Powstenko , “The Cathedral of St. Sophiain Kiev”, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA., 1954, ил.134.

[529] A. Ξυγγόπουλος, «Η εικών εν τη Μονή του Μεγάλου Σπηλαίου», Αρχαιολ. Εφημερίς, 1932, стр.106, ил.4, стр.107, ил.5.

[530] пак там, стр.112.

[531] Вж. Masterpieces of the Byzantine Art of Cyprus, табл. VII, 1.

[532] Victor Lazarev, Old Russian Murals and Mosaics from

the XI to the XVI century, *Phaidon*, 1966, стр.61, ил. 44.

[533] Olexa Owstenko, The Cathedral of the Sophia in Kiew, пак там, стр.122.

[534] пак там, стр.135.

[535] Victor Lazarev, цит.съч., стр.35, ил.37.

[536] Olexa Powstenko, цит.съч., ил.107.

[537] M. Σωτηρίου, цит.съч., стр.135.

[538] André Grabar, "Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid", Recuiel des Travaux de l'Institut d'Etudes Byzatines, No VIII2, Melagnes G. Ostrogorsky, II, p.163.

[539] M. Chatzidakis-A. Grabar, "La peinture byzantine et du haut moyen âge, p. 25.

[540] Вж. N. Ζία, студия в колективния труд Νάξος (εκδ. Μέλισσα), Αθήναι 1989, стр.30, 44, 45.

[541] Съответната библиография (спомената в труда на Radivoje Ljubinković, "la peinture murale en Serbie et en Macédoine aux Xie et XIIe siècles", 9 corsi di cultura sull' arte Ravennate e byzantina, 1962, стр.422, заб.34-38, където са и противоположните гледни точки на отделните изследователи на паметника) не успяхме да ползваме. Върху северната страна на югозападния стълб от католикона на манастира *Vodoca* е изобразен внушителния образ на Архангела (XI век) в едната си ръка държащ скиптър, а в другата – сфера. Тази фреска не успяхме да я изследваме, защото не намерихме студията на Кръстьо Миятев, "Църквата при с. *Водоци*", Македонски преглед, I, fasc.7, 49-57, фиг. I-II.

[542] V. J. Djurić, «Fresques du monastère du Veljusa», Akten des XI. Internationalen byzantinisten Kongress, *München*, 1958, p.114.

[543] пак там, стр.114.

[544] пак там, стр.121.

[545] пак там, табл. XVI.

[546] David talbot Rice-Svetozar Radojcic, Jugoslawien, Mitterlalterlichen Fresken, Unseco 1955, p.16. D. Kočo, P. Miljković-Pepek, Manastir, *Skopje*, 1958, стр.110.

[547] David Talbot Rice-Svetozar Radojcić пак там, стр.16, където относно запазените фрагменти от стенописи пише следното: "sind noch nicht alle aufgennomen und auch noch nicht in Form von Reproduktionen – veröffentlicht worden".

[548] Kočo, Miljković, стр.116, датират стенописите в 1271 година, видно от съществуващ надпис.

[549] Вж. R. Ljubinković, "Isposnica Petra Koriskog – Istorija Zivopis", Starinar, Nova serija VII-VIII, *Beograd* 1958, Dj. Bosković, L'église rupestre de St Pierre de Korisa, стр.111.

[550] Вж. Μαρία Γ. Σωτηρίου, пак там, стр.133 и заб. 1, както и съответната библиография.

[551] Вж. Karoline Papadopoulos, "Die Wandmalerein des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία Χαλκέων Thessaloniki", пак там, стр.108-114.

[552] Ο Δ. Ευαγγελίδης ("La restauration de l'église de la Théotocos a Thessalonique et ses fresques du XIe siècle"), Atti del VI Congresso internationale di studi bizantini, II *Roma*, 1940, стр.106-107 и датира към средата на XI век.

[553] Σ. Πελεκανίδης, Πεπραγμένα του Θου Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Αθήναι, 1955, стр.406, табл., 81-83.

[554] пак там, R. Ljubinković, M. Corović-Ljubinković, "Recueil des Travaux", La peinture Médieval à Ochrid, *Ochrid*, 1961, стр.106, където се твърди, че стенописите в *Солун* (*Света София*) и в *Охрид* (*Света София*) са дело на един и същ творчески колектив от началото на XI век.

[555] Gabriel Millet, La peinture du Moyen Age en Yougoslavie, Fascicule I, Album présenté par A. Frolow, *Paris*, 1954, Pl. 2,3.

[556] Вж. Peinture murale de l'Ancienne Russie, *Moscou-Leningrad*, (руски ез.), ил.3.

[557] Olexa Powstenko, The cathedral of St. Sophia in Kiev, пак там, стр.122.

[558] Victor Lazarev, Old Russian Murals and Mosaics from the XI to the XVI century, пак там, стр.53, ил.37.

[559] Ernst Diez – Otto Demus, Byzantine Mosaics in Creece, Hosios Loucas and Daphni, *Harvard Uni.*,1931. Установихме сходства също така между нарисуваната геометрична фигура в източната конха на страничния южен кораб в базиликата *Свети Ахилий* (табл.78) и аналогична, открита в галерията на храма *Преподобни Лука*.

[560] G.A. Sotiriou, "Peintures muracles Byzantines du XI e siècle dans la crypte de St Luc en Phocide", Actes du IIIe Conrès International des Etudes Byzantines, *Ahènes*, 1932, стр.390, 393.

[561] M. Chatzidakis-A. Grabar, La peinture byzantin, пак там, стр.24

[562] Много е интересен отговорът на Radivoje Ljubinković (La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux Xie et XIIe seicles) на становището на V. Lazarev (Zivopis XI-XII vekou v Makedonii, XII Congres international des etudes byzantines, Rapports, *Beograd-Ochrid* 1961, стр.105-134), с който се оборва мнението, че стенописите в *Света София* (*Охрид)* може да са били повлияни от съществуващата преди това балканска славянска традиция, защото, поне до този момент, не разполагаме с паметници, които потвърждават една такава хипотеза. Любинкович също така не приема становището на Лазарев, относно стиловото разграничение на стенописите в *Света София* от тогавашните художествени течения и особено от аналогични обекти в *Константинопол*, защото разполагаме с много малко образци на изкуството от онази епоха в столицата, като например малкото мозайки в *Света София*, които впрочем представляват официалния дух на византийския двор, който не винаги е задължително да изразяват и представляват господстващите течения в изкуството на онази епоха. В подкрепа на извършените от нас сравнителни проучвания, от голямо значение е становището на Андреас Ксингопулос (Thessalonique et la Macedonienne, Athènes 1955, стр.11), относно големите прилики между фреските в *Света София* (*Охрид*) и *Богородица Халкейска*, и връзката им със стенописите в *Свети Безсребърници* и *Свети Никола Касницки* (*Костур*).

[563] O. Wulf, «Die Mosaiken von Nea Moni», Byzant. Zei , стр.25, 338, и Ernst Diez-O. Demus, стр.5.

[564] а) «Deux témoignages archéologiques sur l'autocéphalie d'une église: Prespa et Ochrid» , Recueil des Travaux de l' Insitituete d' Etudes byzantines, No VIII2. Melagnes G. Ostrogorsky, II , стр. 163 и сл., б) "Les peintures murales dans le Choeur de Saint-Sophied'Ochrid", Cahiers Archéologiques, XV, 1965, стр.257 и сл.

[565] Les peintures murales, цит. Съч., стр.257.

[566] цит.съч.

[567] Richard Hamman – mac Lean, Horst Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, цит. съч., ил.4,5.

[568] Karoline Papadopoulos, пак там, ил.6

[569] Peinture murale de l'Ancienne Russie, ил.8, 9.

[570] Το έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας, το 1958, стр.184, ил.189, стр.185, ил.190.

[571] A. Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture Macedonienne, табл.8,2.

[572] Ανδρ. Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, пак там, стр.59. Вж. също съответните коментари на Nicole Thierry, «Le costume épiscopal byzantin du Ixe au XIIIe siècle, d'après les peintures datees», Peintures d'Asie Mineure, et de Thansaucasie aux Xe et Xie s., *London*, 1977 (Variorum reprints), стр.314, 315: 1. Епископските амфии с омофора след края на управлението на Василий II и Константин VIII. 2. През XI век изобразяването на йерарсите с омофор и епатрахил без наръкавници изчезва 3. Изображенията с омофор, епатрахил и наръкавници се срещат в периода от началото на XI век до XIV век, когато вече наръкавниците били заместени с набедреници /*Богородица Халкейска* (1028), *Света София, Киев* (1042-1046), *Света София, Охрид* (1037-1050)/.

[573] Petar Miljković-Pepek, The Cavern Church St. Erazmo near Ochrid, *Skopje*, 1994, стр.47 и ил.17.

[574] P. Miljković-Pepek , "Les fresques de l'église du Saint Achille à Prespa", Αρμός, Τιμητικός τόμος στον καθηγητή N. K. Μουτσόπουλος, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη, 1991, стр.1183.

[575] P. Miljković-Pepek, пак там, стр.1190.

[576] P. Miljković-Pepek, пак там, стр.1191.

[578] P. Miljković-Pepek, пак там, стр.1198.

[579] пак там, стр.1198

[580] N. K. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς, пак там, стр. 391, 392.

15. РЕЛЕФНАТА ДЕКОРАЦИЯ НА БАЗИЛИКАТА

Както споменахме и в предишните глави, плочите, с които е бил настлан подът на базиликата (поне голяма част от тях) са произхождали от по-ранни паметници. Останки от архитектурата на късната римска епоха, както видяхме, са били използвани и в съседния храм на светите апостоли, в това число и в базиликата *Свети Ахилий*. Такива са взиданите монолитни колони в двата подпорни стълба от южния ред колони, други две външни, на малко разстояние от южната стена, както и някои други, които бяха открити в насипите на средния кораб. Видяхме също така, че една част от йонийския капител е взидана в мазилката на зида като строителен материал в стълба от северния ред. Други два фрагмента, също от антични скулптури, бяха открити в насипа на централния кораб. Един античен жертвеник е бил открит през 1925 година при изкопни работи за основите на жилището на Георгиос Параскевопулос от баща му Евтимиос в местността *Скала*, наричана още *Порта*, близо до съседното на *Свети Ахилий* селище [581]. Целият този материал, произхожда от антични паметници, които са съществували на острова и които идват по всяка вероятност от античния град *Лика* (ил. 5).

Сред насипите в средния кораб бяха открити различни фрагменти от архитектурни части, които след съответното им сглобяване придобиха формата на странична плоча (ил. 203, 204). В средата е изобразен един релефен кръст, а в горната част, симетрично на осовата линия на кръста под триумфални арки с форма на копитообразни дъги – два кръста. В долната част има два геометрични мотива, поставени в квадрат, където съвсем ясно се виждат следите от използвания пергел. Симетрично на основата на кръста се виждат две стилизирани дървета, същите като при един малък открит от нас стълб, както и върху плоча в дяконикона. Техниката на изработване и мотивите върху страницата доказват общата ù връзка с плочата от дяконикона (ил. 205).

Тези дървета от двете страни на основата на кръста символизират дървото на живота и по всяка вероятност са стилизирани фигури на кипариси.

Вергилий в своята *Енеида* (VI, 216), нарича кипариса “мъртъв” (feralis). Кипарисът по същество бил траурно дърво, пише Г. Димитрокалис [582].

Голяма прилика се съдържа между плочата от *Свети Ахилий* и тази от католикона в манастира *Богородица Перивлептос* на о-в *Евбея* [583] – същите малки кръстове от двете страни на главния кръст, намиращи се под триумфални арки, същите поставени в квадрати и подчертано стилизирани геометрични мотиви (ил. 206). Към източните елементи от страницата, освен кръстовете под арките ще трябва да прибавим и двата симетрично стилизирани геометрични мотива с видими белези и следи от дървени калъпи (шаблони). Подобни стили-

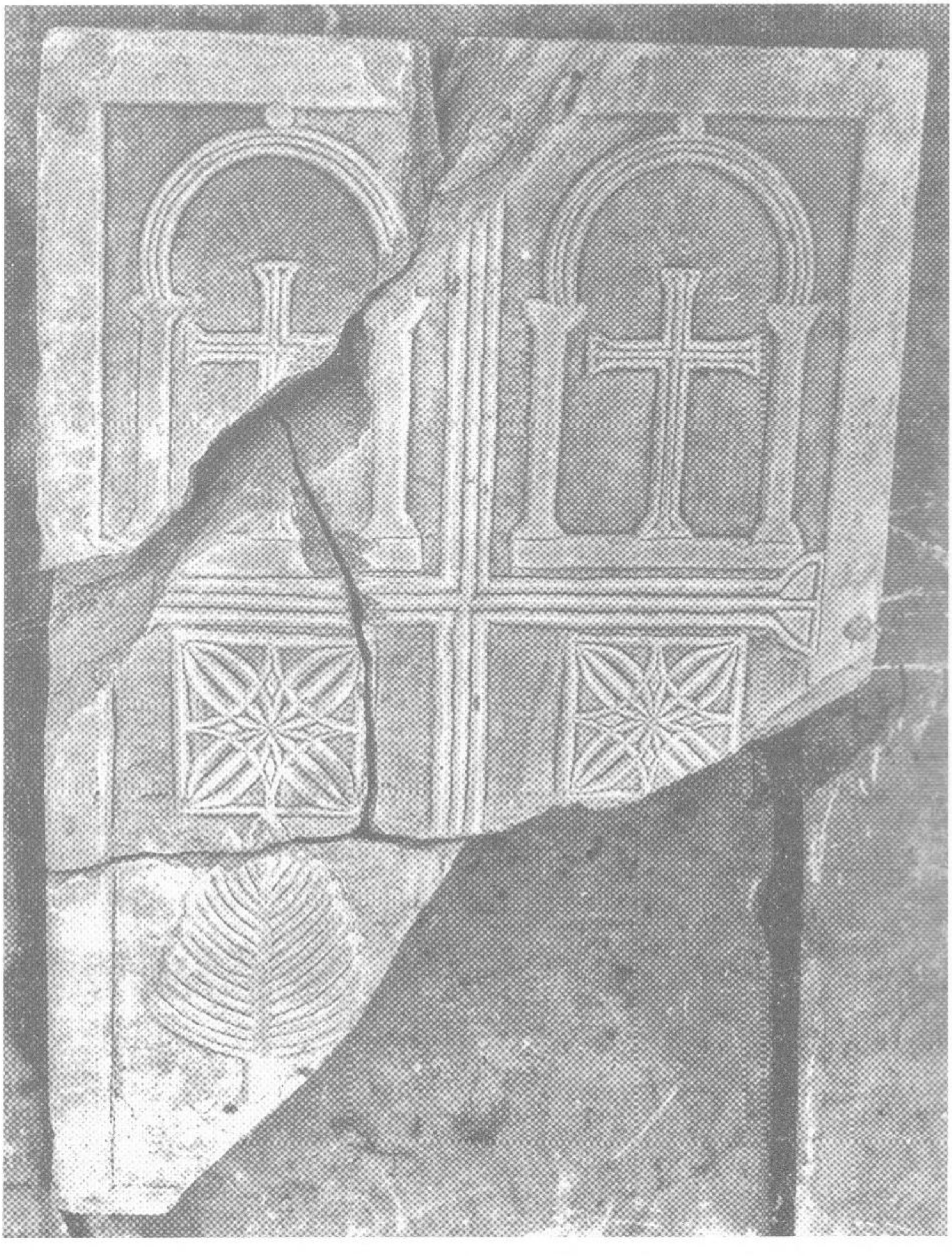

203. Табла от иконостаса на базиликата

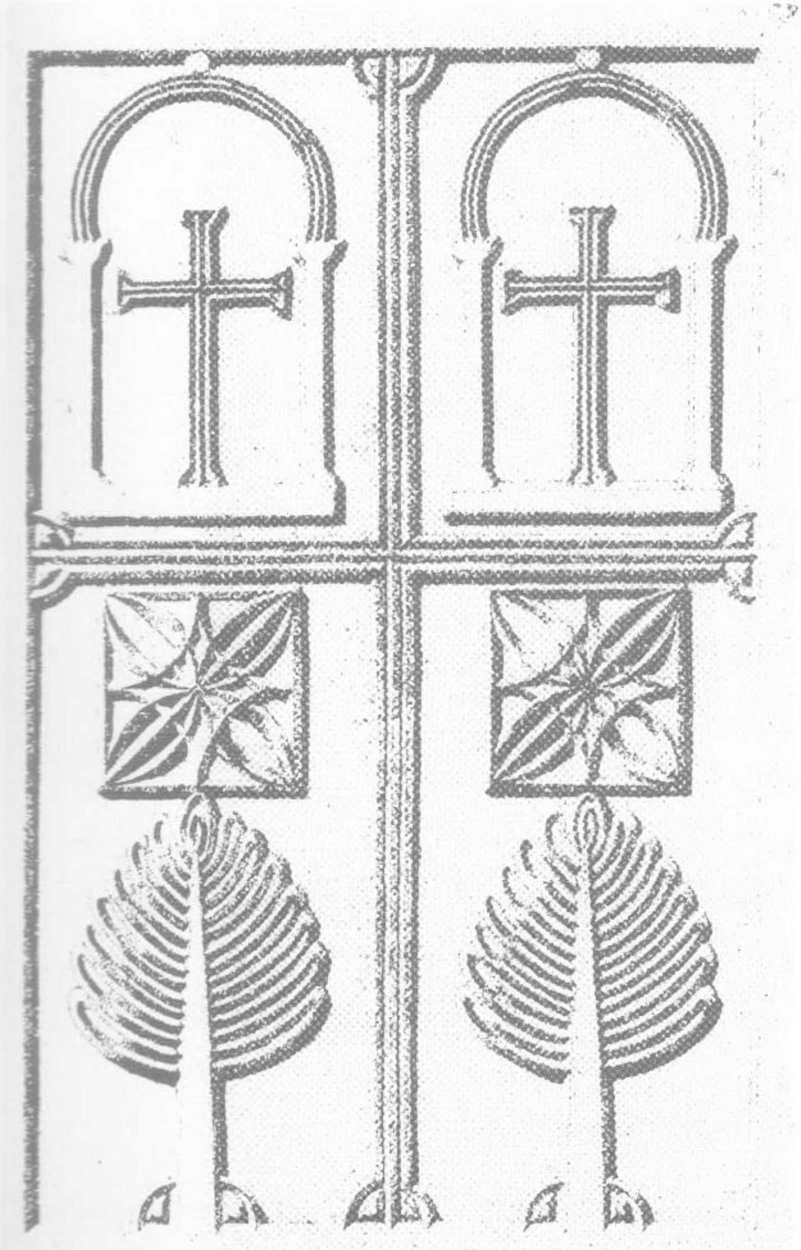

204. Мотив от плочата в ил. 203

зирани геометрични мотиви, издълбани с длето върху масивната дървена еднокрила врата (1.75 х 0.45 м), които произхождат от *Binbirkilise*, областта *Kilbasan*, подножието на *Karadag* и са от иконоборческия период (около IX век), публикувани от Semavi Eyice [584].

Скулптурната украса от малките стълбове съдържа безспорни прилики по отношение на мотивите и техниката на ваене със съответните стълбове от *Света София* в *Охрид*[585], които по всяка вероятност са от същата епоха (ил. 207-209). Бих искал да отбележа, че споменатото по-горе стилизирано дърво, което краси и похлупака на саркофага от гроба, както и отделните орнаменти от мраморния иконостас в базиликата *Свети Ахилий* (ил. 210), се среща и в релефния капител, произхождащ от ранния първи стадий на храма *Богородица Лиевиска* в *Призрен* [586].

В насипите от средния кораб бяха открити голямо количество парчета от малки стълбове, от които два, както споменахме, са с релефна повърхност. Единият стълб, с правоъгълно сечение на основата (0.25 х 0.135 м), се е запазил на височина 1.335 м и е с релефна повърхност, като е разделена по дължина на две полета. Горната част на стълба завършва с малък осмоъгълен капител. Височината на релефната правоъгълна основа е 0.70 м. Другият малък стълб също се състои от две обособени по височина полета, но сечението му в случая не е правоъгълно. Височината на релефната част на стълба е 1.34 м. Все още е трудно да докажем дали тези малки стълбове произхождат от иконостаса на базиликата или от друг участък на храма. По външните си белези, обаче се родеят и със страницата и релефната плоча от дяконикона.

Освен тези две колонки с релефна повърхност, бяха открити и множество фрагменти от осмоъгълни капители и определен брой обработени, с различни размери капители със съответни отвори, в които да влизат осмоъгълните колони.

Сред множеството открити мраморни скулптури и декоративни орнаменти имаше и определено количество гипсови корнизи с различна украса, чиято замазка от дългия престой във влажната почва обаче беше силно повредена. Част от корнизите от едната си страна са с дъгообразни краища – факт, който ни навежда на мисълта, че става дума за части от арка или друга подобна украса. Относно гипсовата фигура на паун, се постарахме да възстановим приблизително първоначаланата му форма.

Днешното състояние на оцелелите фрагменти от гипсови корнизи не ни позволява, за съжаление, да отговорим дали тези фигури са били излети с матрица (калъпи) или са били издълбани върху самата мазилка – нещо, което се забелязва от следите по крилете на пауна. Възможно е да са били използвани и двата метода, т.е. да са били използвани калъпи, след което допълнително са били дооформяни.

Забелязахме, че при най-слабия удар по хоризонталния пласт на фрагментираните гипсови корнизи, същият се отчупва в местата, където преди това е имало късчета ленена

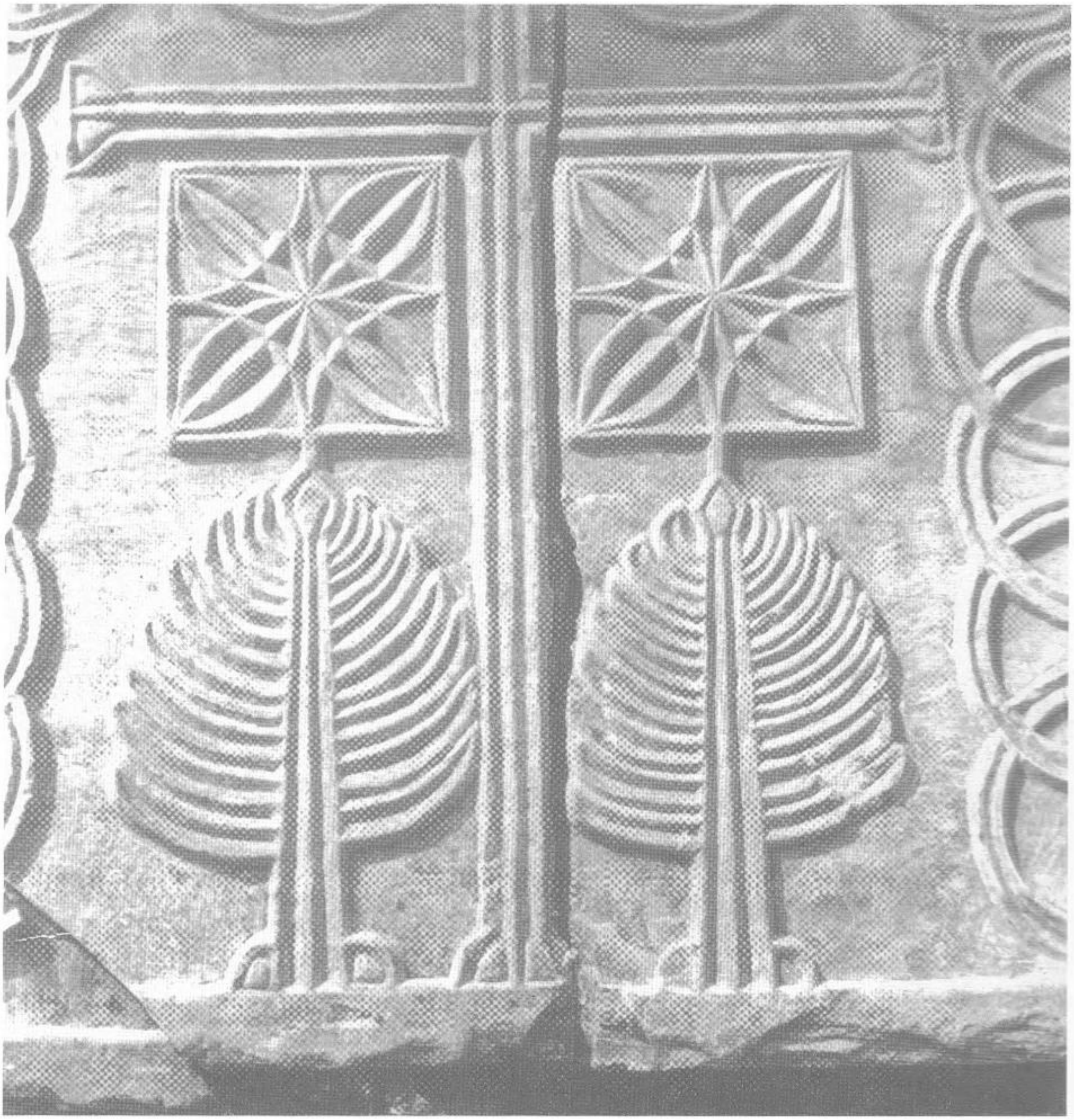

205. Детайл на плоча от саркофага на свети Ахилий

тъкан, поставена може би за да се армира напластеният гипс или пък за да бъдат обособени различните по качество покрития.

Сред насипа бяха открити също така и определен брой гипсови орнаменти, които очевидно са от корнизите на отворите за осветление в базиликата. Отворите на тези прозорци са били покрити с късчета цветно стъкло в познатата византийска гама – като онези, открити в константинополските паметници [587]. Някои от тези гипсови корнизи са произхождали, по всяка вероятност, от отворите на трисводестия прозорец на олтарната апсида, а други пък – от отворите на по-високия среден кораб на базиликата (ил. 211, 212)

Констатираната от нас съществуваща прилика между отделните релефни колонки и двете страници се отнася най-вече до:

1. формата на кръстовете, които се срещат и при четирите скулптури; 2. вписания в окръжност кръст, който се среща върху колонката и върху плочата в дяконика; 3. стилизираните дървета, намиращи се симетрично в основата на кръстовете по колонката от

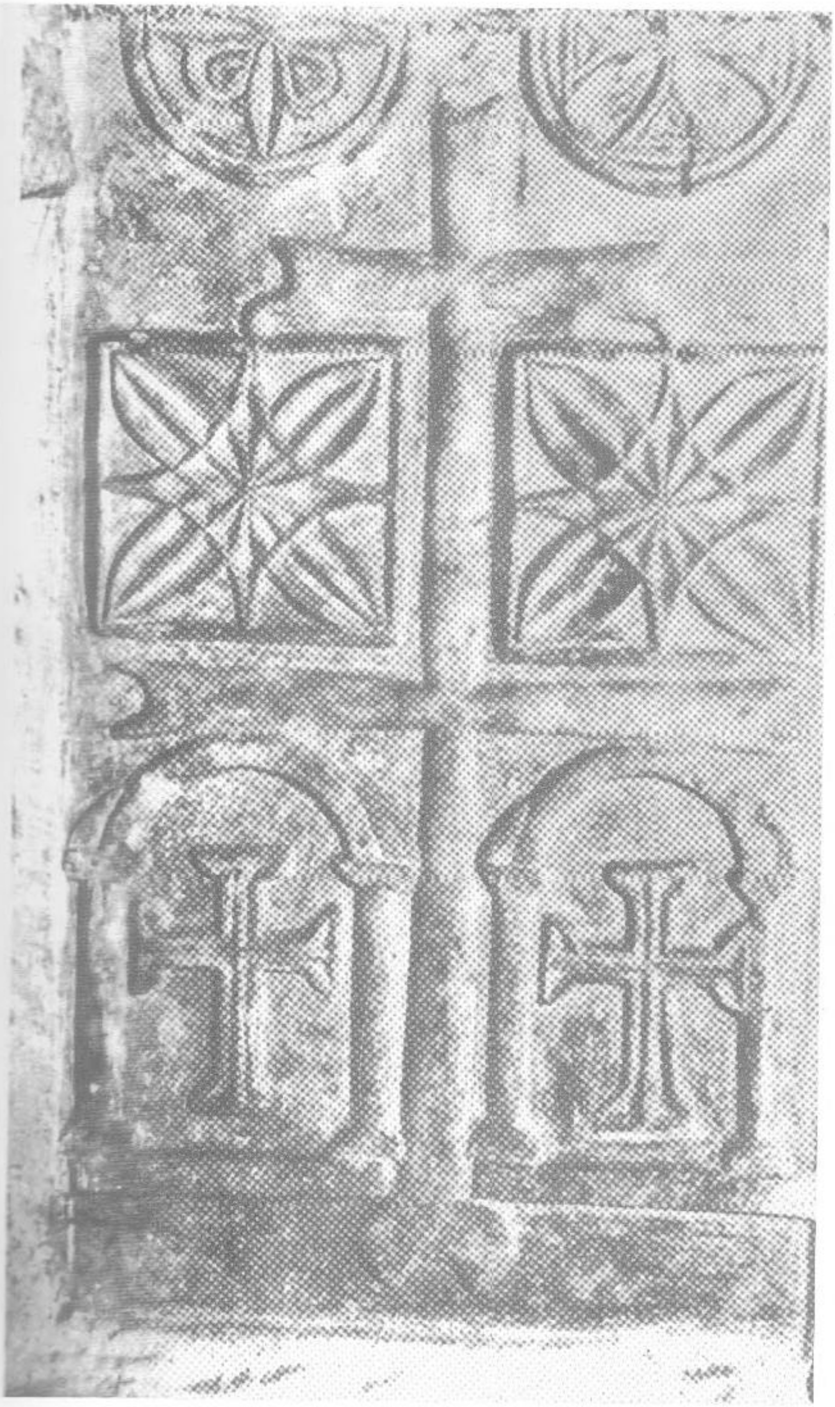

206. Табла от манастира *Перивлептос* (*Евбея*)

ил. 205, в долната част на страницата и върху плочата на дяконикона; 4. квадратите с декоративни фигури върху двете плочи; 5. общата гравюрна техника, еднаква при всички скулптурни фигури.

Видяхме, че по план олтарната апсида има едва забележима копитообразна форма (ил. 9). Същата форма, но по-силно изразена, имат и тройносводестите прозорци от същата апсида (ил. 24, 25). Същата форма с тази на копитообразната апсида имат и отделните архитектурни елементи в базиликата. Тя, както виждаме, се повтаря и при скулптурните фигури (например архиволтите на двете триумфални арки с кръстовете от релефната плоча). Анастасиос Орландос във въпросния свой труд споменава, че: “По всяка вероятност заедно с останалите елементи на арабското изкуство е била приета и формата на тази арка (копито), която била особено любима на арабите”[588]. Изобразяването на кръст под триумфална арка представлява любим мотив в християнската скулптура от раннохристиянската епоха[589], като в някои от случаите под арката биват изобразявани симетрично разположени две символични дървета[590] – нещо което срещаме и в мозайката на раннохристиянска базилика от *Северна Африка*[591].

Един друг елемент в скулптурите на *Свети Ахилий*, в който също се забелязва източно влияние, е изображението на камилата върху страницата от дяконикона[592] (ил. 213).

Камилата станала известна в *Македония* в един по-късен етап. Описвайки приготовленията преди битката на император Йоан с деспота Михаил в лагера, близо до езерото *Острово*, Георги Акрополит споменава, че: “..от *Верия*, мулета и камили пренесоха нужните вещи в лагера...”[593].

Изобразяването на дървото на живота[594] симетрично на основата на кръста, както е върху плочата от дяконикона и колонката от ил. 207, се среща често при скулптурните фигури със символични изображения в християнското изкуство[595].

Дървета от двете страни на кръста, като тези, които са изобразени върху колонката от *Свети Ахилий*, има и върху страницата от шестоъгълния саркофаг от гроба на свети Димитър в *Солун*[596]. Що се отнася до техниката на ваене на скулптурите, Г. и М. Сотириу пишат следното[597]: “Простотата на украсата и архаичните мотиви свидетелстват за една по-ранна (преди XI век) епоха. Широките палмови листа от раннохристиянски образци се появяват наново през IX и XI век и след това – в периода на Палеолозите.” Ще трябва също така да бъдат споменати и фигурите на двете дървета в основата на кръста върху мраморните табли, произхождащи от владишкия трон или амвона на митрополитския храм в *Серес*[598].

В една друга скулптурна фигура, която се съхранява в музея на о-в *Хиос*, кръстът е съ-

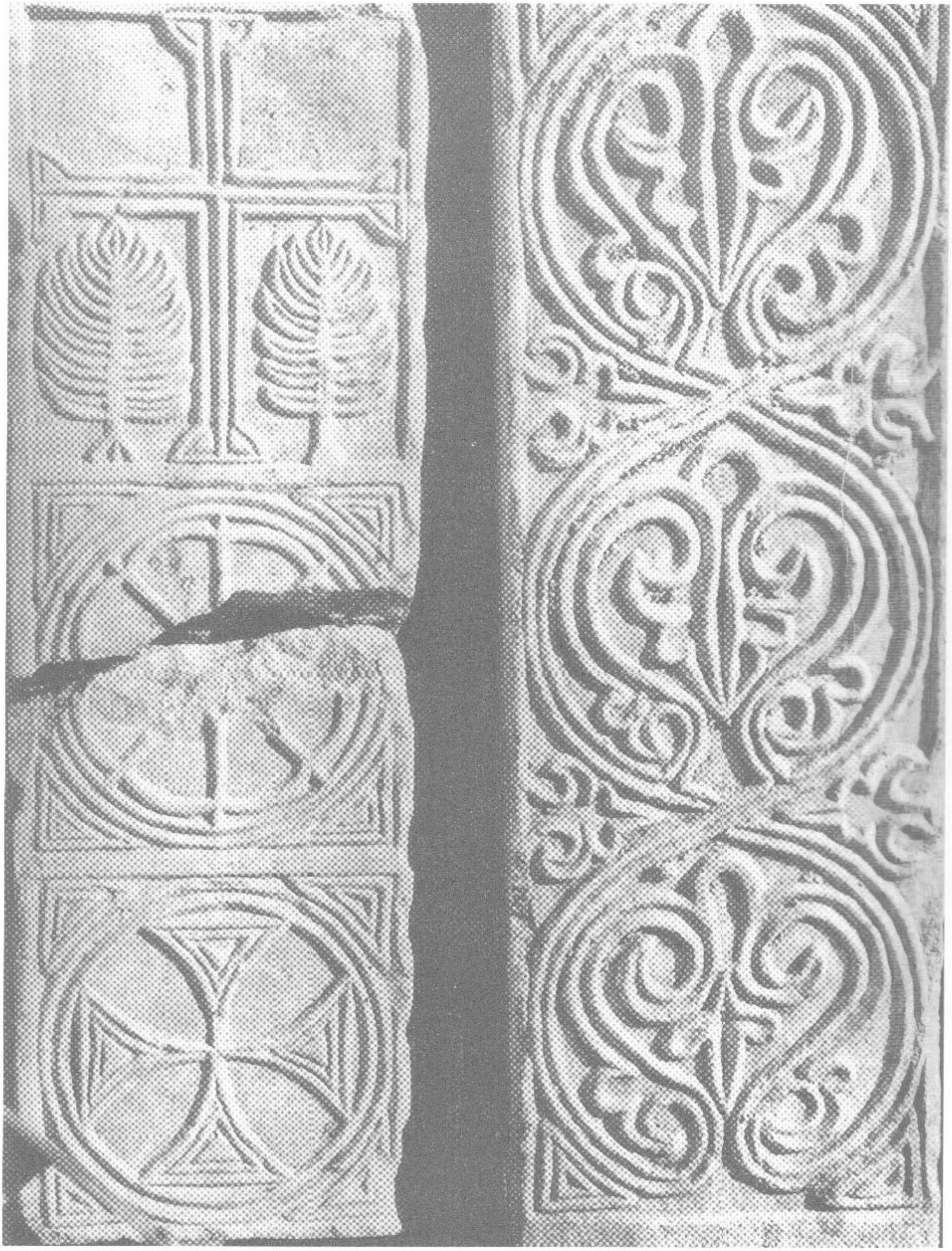

207. Полуколонки от иконостаса на базиликата *Свети Ахилий*

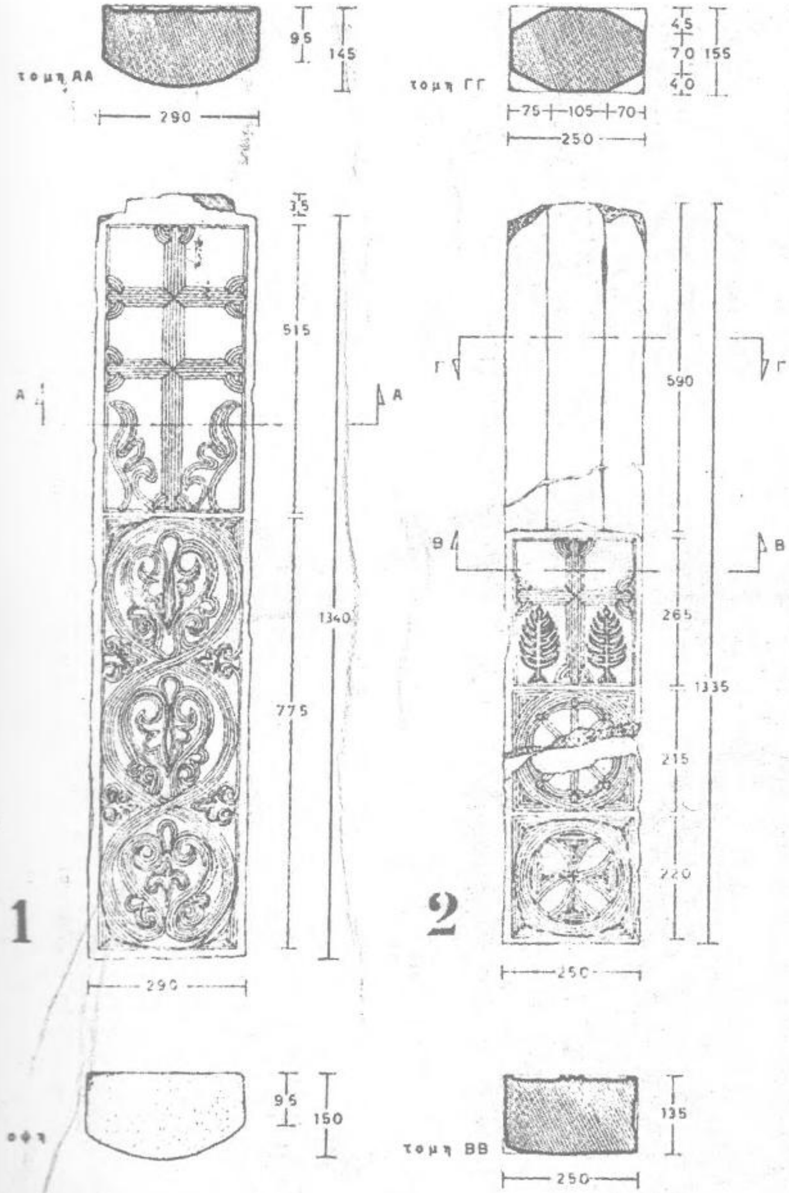

208. Малки полуколонки с релефни изображения (*размерите са в милиметри*)

пил на пиедестал и е поставен под триумфална арка. Двете дървета, които израстват от основата на двойката колонки, подпиращи арката, са разположени диагонално между основата и кръста [599]. Върху една друга глинена релефна плоча (от *Свети Георги*, "*Ротондата*", *Солун*), която днес се намира близо до мраморния амвон в *Истанбулския археологически музей*, има изобразен в квадратна рамка кръст, от чиято основа и от пресечените точки на хоризонталните рамене с осовото вертикалното тяло, израстват двойки символични дървета, диагонално изнесени навън. Върховете на кръста от тази страница са с форма на трапец, чиято широка основа сочи навън. Дърветата от тази плоча приличат на дърветата от една друга мраморна страница, взидана на един по-късен етап във външната страна на олтарната апсида от католикона на манастира на Спасителя, близо до *Галаксиди*. Често Дървото на живота бива изобразявано самотно, редом до птици, розети или огнени вихрушки, като например при релефните архитрави от иконостаса в *Светия Стратег Буларийски* в *Мани* [600].

Вписаният в кръг кръст, който е изобразен върху колонката и плочата от дяконикона, се среща в паметници, които спадат най-вече към годините на иконоборческия период [601]. Техниката на изпълнение на правилно разположените триъгълни фигури се среща и в кръстовете от саркофага на параклиса *Свети Антоний* в *Rabban Hormizd* [602]. Подобни кръстове има върху много от взиданите скулптури в атинския храм *Горгоепикоо* [603]. Някои са гравирани върху византийски съдове, като например този от X или XI век, публикуван от Talbot Rice [604], а други са изобразени в миниатюрни ръкописи, като Vatican grec. 354 [605]. Един аналогичен кръст, съпътстван от шестлистна геометрична фигура, която наподобява четирилистната фигура от плочата в дяконикона, е изобразен, следван от куфически надпис, върху табла от иконостаса в метоха на преподобния Лука Фокидски, близо до *Аливери*. Анастасиос Орландос, който е изследвал тези скулптури, ги датира в XI век [606].

Геометричната фигура с осем листа, изобразена над вписания в кръг кръст от колонката (ил. 207), напомня на розета от византийска тъкан с източни влияния (датирана около 1000-та година) [607].

Плетеницата от малкия стълб, показан на ил. 209, се отличава с една особеност по отношение увилите се около цветята клони, които създават две симетрично разположени на основата спирали, оплетени с най-долните листа на една петлистна геометрична фигура. Подредените една след друга геометрични фигури с форма на цветя са любим мотив във византийската скулптура, който често краси лицевата страна на колонките или портиците, но в нашия случай те имат една специфична особеност. Геометричните фигури са образувани от клони, които израстват от двата главни ствола и симетрично растат нагоре, образуващи по този начин основата на фигурата.

Подредените една след друга фигури обикновено са обвити в симетрично разположени

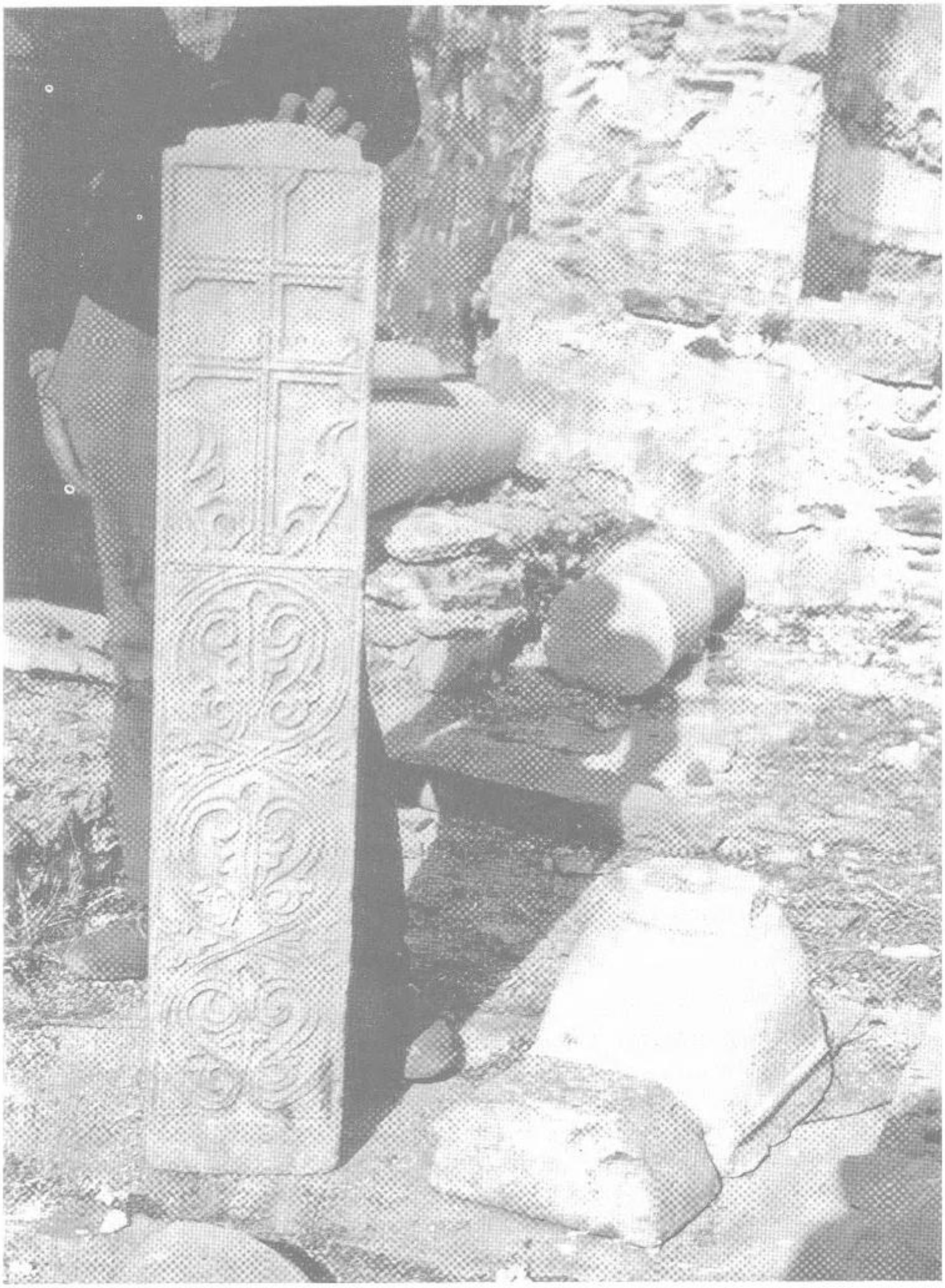

209. Полуколонка с капител от базиликата *Свети Ахилий*

клони или листа (като в примера с таблата от вратата, намираща се в музея в *Тива* [608], върху която подредените една след друга петлистни геометрични фигури са обгърнати от познат декоративен елемент, като този от пояса на нашия гипсов корниз с пауна). Декоративният цокъл от корниза с пауна има също така общи черти с кръговете на живота, обградили птиците от намерената в гроб В тъкан. Но не само тази е приликата, която съществува между скулптурните фигури и декоративните елементи по тъканите от онова време [609].

Връзката, която съществува между скулптурните орнаменти от колонката и гипсовия корниз, откриваме и при отделните детайли, като например тези в лалето от края на корниза, което прилича на вертикалните лалета от колонката (в това число и на геометричната фигура, изобразена в основата ѝ). Освен това, повечето петлистни орнаменти представляват

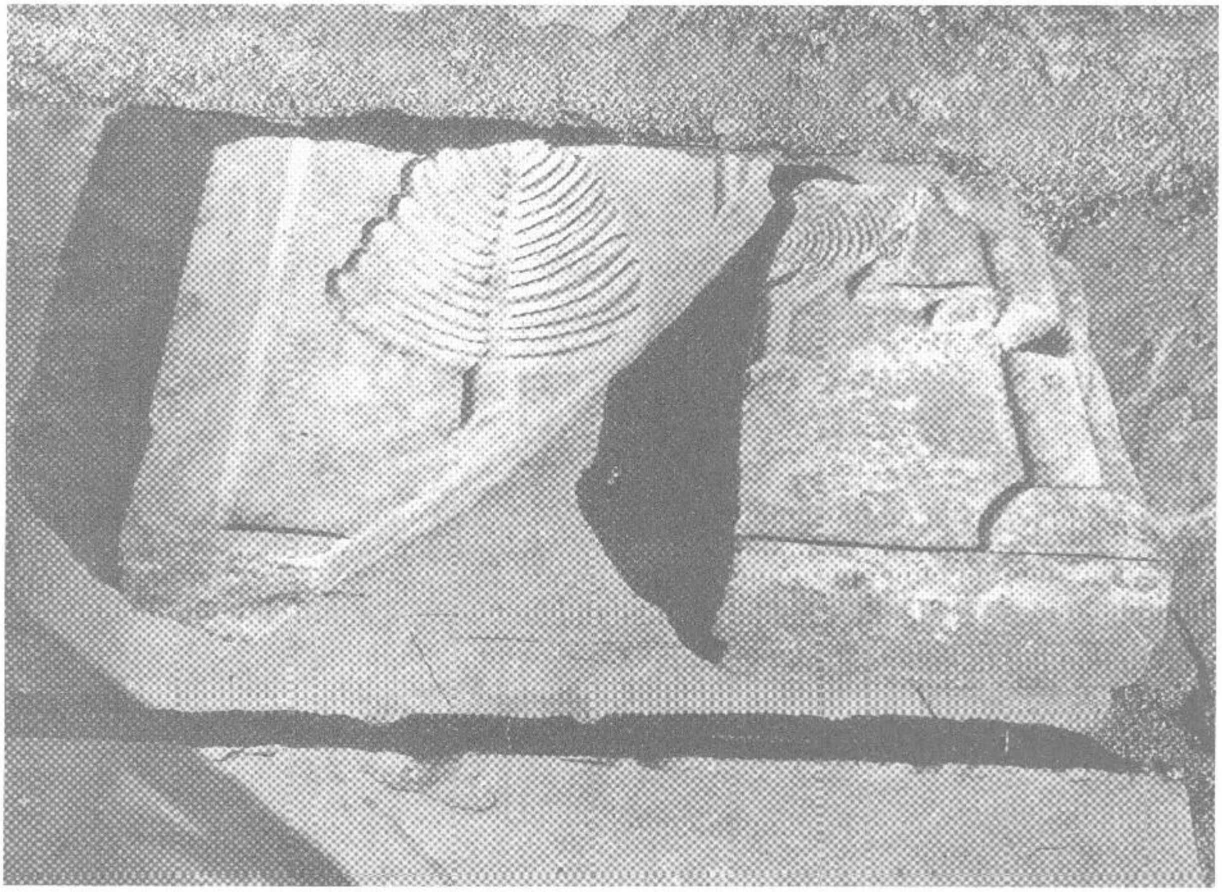

210. Фрагменти на плочи от базиликата *Свети Ахилий*

лалета, стъпили върху симетрична спираловидна основа. Подобен начин на отвесно подредени лалета сред плетеница, обвила кръстове, чиито краища завършват също с лалета, срещаме и в миниатюрата Egbertcodex, датирана около 985 година [610].

Лалета, които израстват от рамката и от вписания кръст, срещаме върху плоча от рухналия храм *Григорий Теолог* в *Тива* (намираща се днес в археологическия музей на града) [611], както и в по-ранни образци със сходни силни сасанидски идейни влияния, като например в скулптурите от дървените конзоли при западната галерия на *Света София* в *Константинопол*. При тези конзоли се виждат, поставени в т.нар. "сирийски колела" [612] равностранни кръстове, чиито триъгълни рамене, стесняващи се към средата, завършват в краищата си с подчертано изразени "капки" или трилистни (понякога шестлистни) геометрични фигури в кръгове, очертани с пергел [613]. Сред плетеницата от скачени една в друга окръжности има други, разделени на четири полета, в които от периферията към центъра са изобразени детелини. Такива детелини се срещат също така и в двата края на ромбовете по плочите в галериите на *Света София* в *Константинопол*. Върху мраморна плоча, която днес се съхранява в *Истанбулския археологически музей*, са изобразени по четири наклонени към средата детелини в окръжност. Върху плоча от VII век под номер 2251, намираща се в *Истанбулския исторически музей*, има изобразен кръст, чиито върхове образуват детелина.

Плетеницата от разглеждания малък стълб, по отношение на своите мотиви и техника на изработване, наподобява на друга такава от иконостаса в храма *Григорий Теолог* в *Тива* (873) [614]. Изработката и качеството на декоративния мотив от колонката приличат на скулптурните фигури от *Преслав*, които се съхраняват днес в *Софийския археологически музей* и които Б. Филов датира в IX-X век [615].

Трилистните и петлистни цветя от плетеницата напомнят на по-ранни образци, аналогични на детелините от мозайката в олтарната апсида на храма *Света Ирина* в *Константинопол* [616], в това число и на други образци от

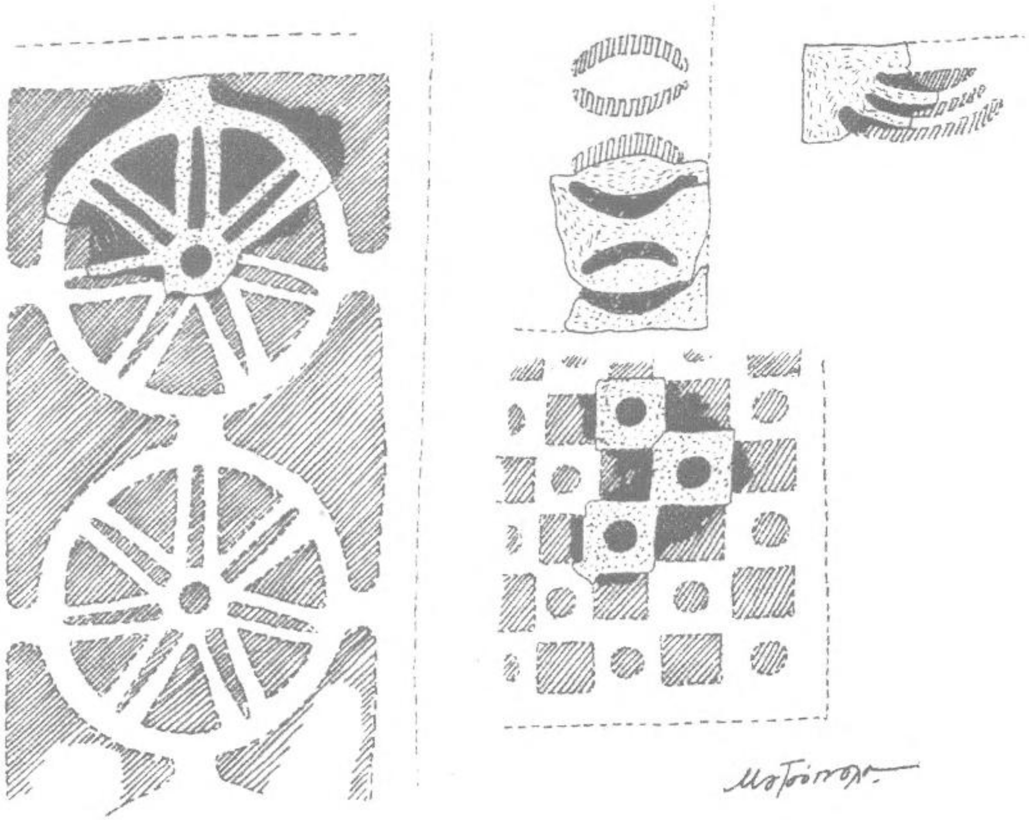

211. Примерна реконструкция на късове от стъкленото покритие на малките прозорци

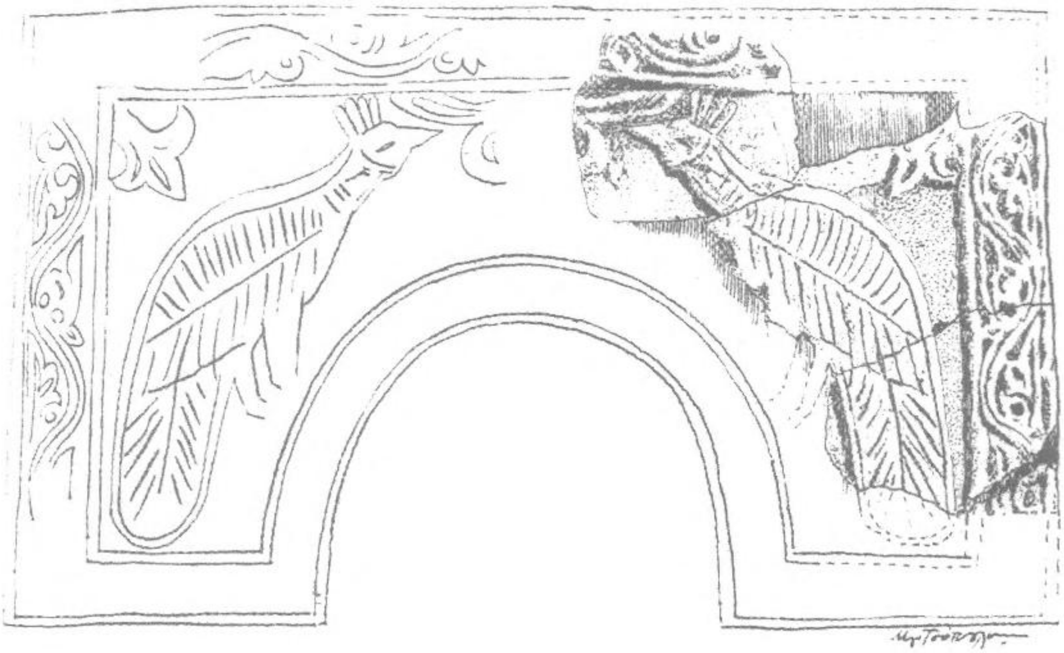

212. Сглобени (*примерно*) гипсови орнаменти от малките прозорци

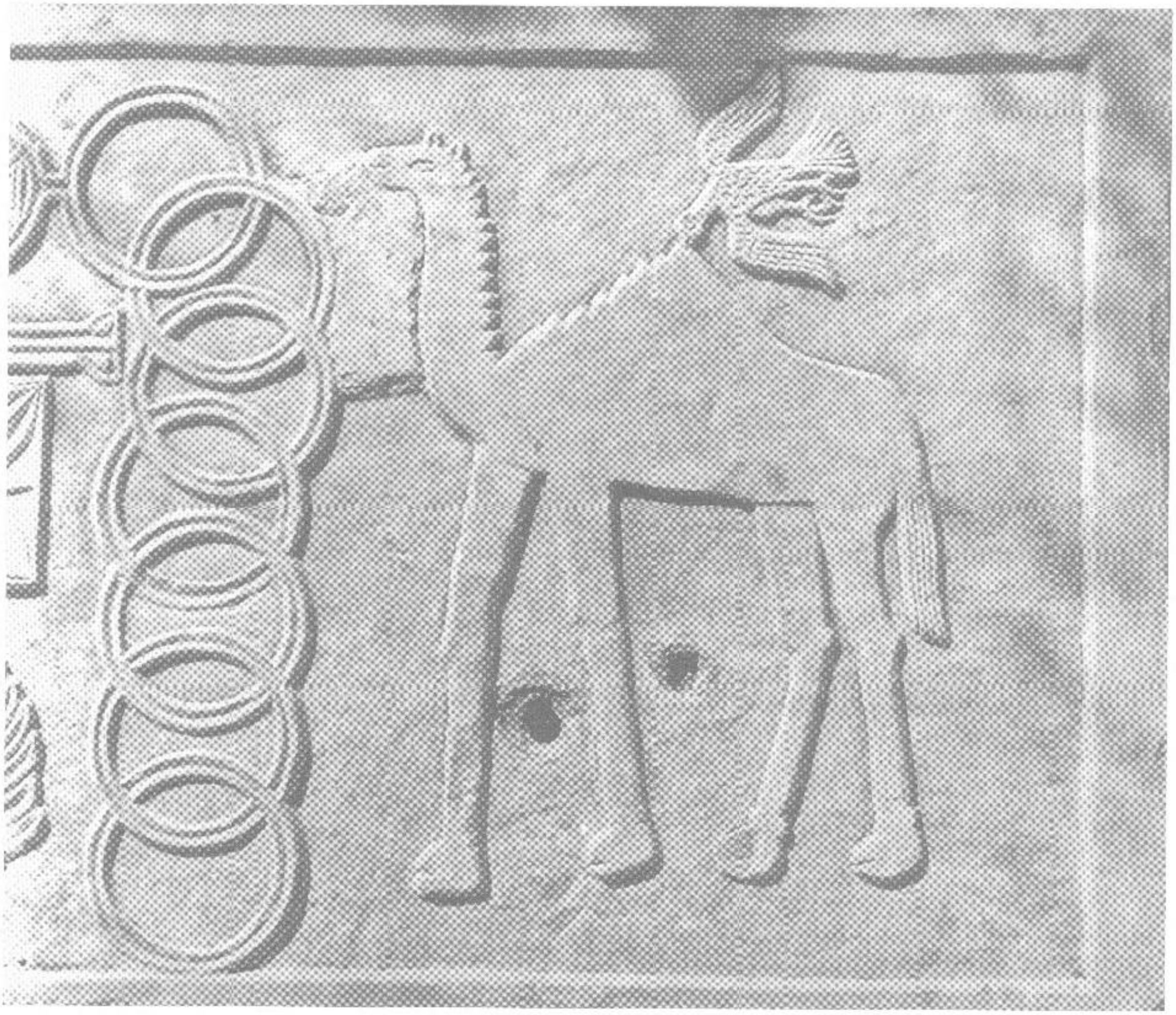

213. Десният участък от "похлупака" на гроба на свети Ахилий

по-отдалечени области, с общи обаче влияния, като например розетата от декоративния пояс на подовото покритие в *Saint Cunibert* в *Кьолн* (IX век). [617], както и при по-ранни образци, като например върховете на кръстовете от т.нар. халдейско-несториански тип, а и по-късни, като при кръстовете от саркофага в митрополитската черква в *Серес*. Прилика се забелязва и между декоративната плетеница от колонката и аналогичния мотив от скулптурите върху релефната плоча от *Коринт*, където Robert Scranton е установил големи прилики със скулптурните фигури от шестоъгълния кивор на гроба на свети Димитър в *Солун* [618], датиран от него в X или XI век [619].

Животните от разглежданите от нас скулптури и особено лявата, подобна на чапла, блатна птица (Ardea Cinerea) и останалите две кълвящи, подобни на ястреб, птици от плочата в дяконикона (Falco Peregrinus) приличат на пауните от скулптурните фигури на стария храм (873) *Григорий Теолог* в *Тива* [620]. От гледна точка на техниката на изработване и характера на украсата, птиците от плочите в *Свети Ахилий* приличат на някои животни, които са изобразени върху взиданите в атинския храм *Горгоепикоо* [621] скулптури, датирани от Michel-Struck в първите години на IX век [622]. Според Lous Brehier [623] всичките взидани в *Горгоепикоо* скулптурни фигури са от края на IX век и началото на X век. В тях той забелязва силни влияния от техниката на тъкане, олицетворяваща новите тенденции на източните влияния и характерна за византийското изкуство, след повторното утвърждаване на иконите [624].

Относително сходство с птиците от плочи-

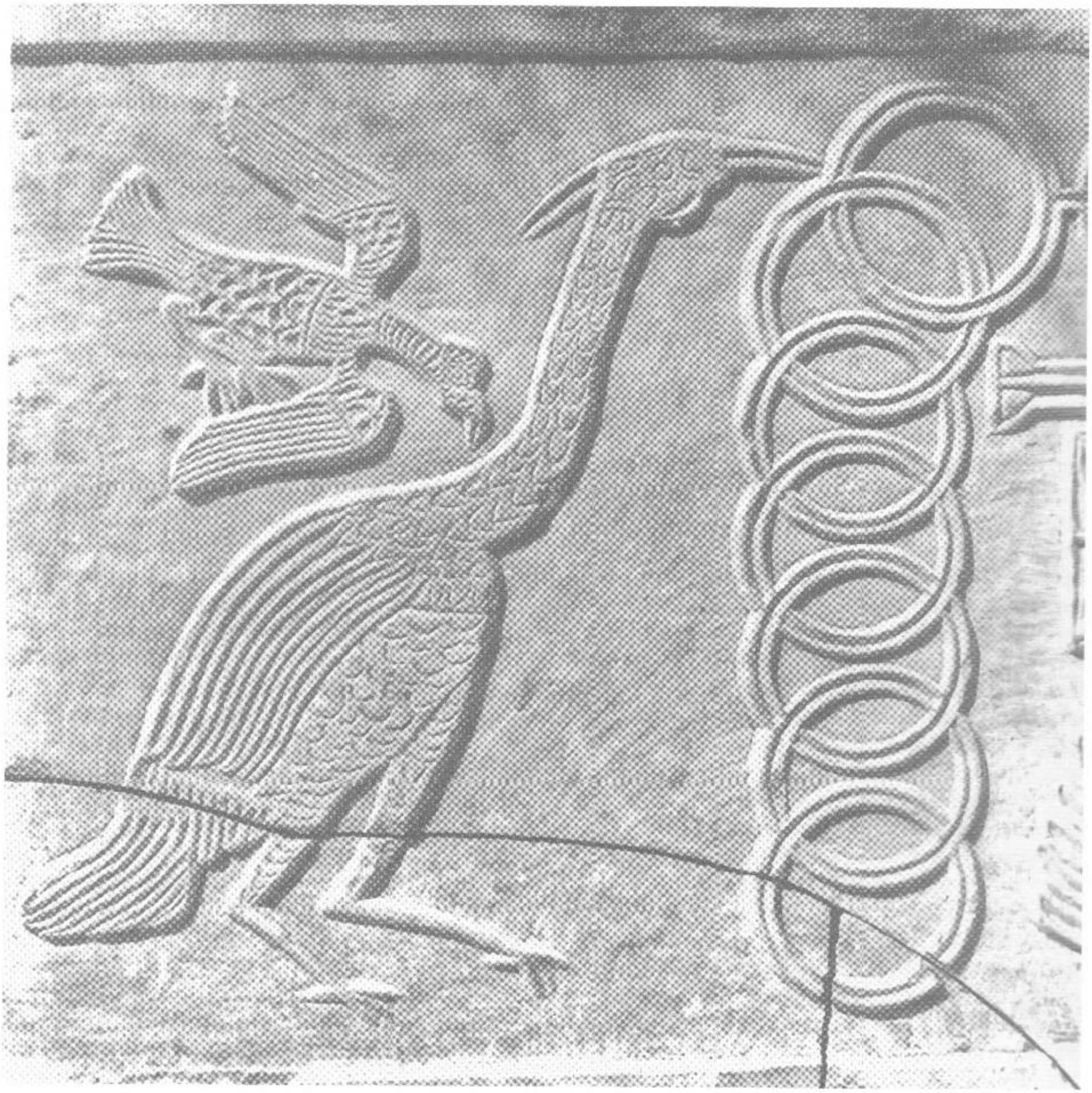

214. Левият участък от "похлупака" на гроба на свети Ахилий

те в *Свети Ахилий* се забелязва и при птиците от скулптурите на християнския Асклепий [625]. А както е известно, самият Андр. Ксингопулос, когато разглежда релефните фигури от атинския *Асклепий,* припознава силни влияния от тъканната техниката, характерна за тази епоха [626]. До същия извод достига и Brehier [627], който приема, че източните тъкани оказват силно влияние върху византийските скулптури от тази епоха и особено при взиданите релефни фигури в *Горгоепикоо*, при които открива силни източни влияния [628].

Някои обаче от скулптурите в *Горгоепикоо*, особено взиданите в източната олтарна апсида, имат и куфически (староарабски) надписи. Този факт беше първоначално отбелязан от J. Strzygowski в едно негово научно съобщение на *Международния археологически конгрес* в *Атина* през 1905 година [629]. Във връзка с източните влияния Анастасиос Орландос [630] отбелязва, че : "Влиянието на арабското изкуство в *Гърция* се среща предимно в куфическата украса, чието присъствие се обяснява най-вече с въздействието на появилите се в резултат на търговския обмен източни тъкани и миниатюри [631].

Но нека разгледаме отново техниката на изработване на фигурите в разглежданата от нас колонка, показана в ил. 209, която съдържа доста сходства с мотивите от по-ранно изработените скулптури (873/4) [632] в *Скриус*, (*Беотия*) [633], за чиято техника Мария Сотириу подчертава че: "Скулптурната техника се характеризира с плоския си релеф, композициите са достатъчно изпъкнали по цялата повърхност, равномерно разпределени с почти отвесни диаграми, нещо често срещано в много скулптурни фигури и по-специално в керамичните произведения (най-вече в арабските дърворезби)" [634].

Извайваните с удебелени върхове кръстове наподобяват на взидания кръст от *Горгоепикоо* в *Атина* [635]. Орнаментите обаче, които са взидани в храма *Горгоепикоо*, от гледна точка на техниката, не принадлежат към същата епоха (както видяхме това мнение се споделя от Michel-Struck и L.Brehier) и по всяка вероятност обхващат период от поне два века.

Формата, гравирането и сеченията на скулптурите, колонките и плочите са много близки със скулптурна група, съпровождана от куфически или псевдокуфически декорации или надписи, които обикновено са от X или XI век [636].

Вписаните в окръжност и с почти отвесни прорези кръстове, споменати преди това от нас и очевидно изработени с помощта на пергел, наподобяват други подобни украси от релефен мраморен иконостас, открит близо до *Политика* (*Евбея*) [637]. Г. Сотириу [638], който след като разглежда техниката "на долния пояс (на иконостаса) с подобни окръжности", го датира в X или XI век. "Дълбоките, косо издълбани каналчета на розетите и окръжностите (Krystal-Schnitt), са характерни за редица подобни византийски скулптури. И в конкретния случай не толкова датирането им, колкото техниката и грубото изпълнение на цялата композиция – сравнени с подобни мотиви от иконостаса, напр. в *Преподобни Лука* (XI век, виж Schultz-Barnsley, Hosios Lukas, табл.12) – ни навеждат на мисълта, че онези са по-ранна изработка, защото образците в *Преподобни Лука* са по-фини и разгърнати". Техниката на отнемане на материала, напомня на аналогична, използвана при изработването на някои скулптури от манастира *Ливос* в *Цариград* [639].

Присъствието на колонките с капителите и на триумфалните арки напомня на подобен сводест портик от плоча, открита по време на извършваните от американска експедиция разкопки в *Коринт*, които според Г. Сотириу са от края на X век [640].

По-горе се запознахме с приликите между скулптурите от *Свети Ахилий* и множеството фигури от по-ранни паметници, както и с някои източни влияния върху декоративните мотиви [641]. Архаизмът на скулптурните фигури представлява характерна черта, както по отношение на изкуството, така и при избора на сюжетите от скулптурите в онази епоха, т.е. от средата на X век. Влиянието обаче на по-ранни образци, според Г. Сотириу, се забелязва и в предишния век [642]: "Истината е, че в *Гърция* през IX век, в случай че можем, изхождайки от датираните паметници в *Скрипус*, *Тива*, *Халкида* и *Атина* да преценим правилно, освен запазените много раннохристиянски елементи, проникват (поради причини, изяснени преди това от нас) и мотиви, идващи от източното изкуство. От X век насам и в *Гърция* все повече се разширява разпространението на изображения на същинските източни животни във вида от скулптурите в храма *Горгоепикоо* при *Атинската митрополия*, а от XI век насетне следват куфическите плетеници и въобще различните арабески".

Архаичният характер и простотата на изказа в скулптурата, особено през епохата на *Македонската династия*, са описани и от A. Grabar [643].

Типичните белези на откритите в самото начало на разкопките скулптурни фигури в базиликата *Свети Ахилий*, връзките им с по-ранни образци и сходството на техниката и мотивите със съвременни на тях скулптури, ни навеждат на мисълта, че ако допуснем, че те не са продукт на същата с изграждането на базиликата епоха, то поне са били изработени в началото или в средата на XI век, успоредно с тези в *Света София* в *Охрид* [644] (ил.214).

БЕЛЕЖКИ:

[581] Жертвеникът има следните размери: височина 0.87; сечение 0.40 x 0.48 м.

[582] «Η υπό των Ηλείων χρήσις ξύλων λεύκης κατά της θυσίας του Δυός», Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών, τ. Β΄, Εν Αθήναις 1983, σ.16. Π.Ελκατσάς, Η Ψυχή. Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου, Αθήναι 1957, σ.85. Κ.Καλοκύρη, 'Τα ιερά δένδρα κα τα εξ Ανατολής καταγόμενον δένδρον των Χριστουγέννων», Επιστημονική Επετηρίς της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης,18, 1973, σ. 397, 399. Μελετήματα Χριστιανικής Ορθοδόξου Αρχαιολογίας της Τέχνης, Θεσσαλονίκη, 1980.

[583] Αρχ. Ιερωνύμου Λιάπη, Μεσαιωνικά Μνημεία Ευβοίας, Αθήναι 1971, σ.33, πιν. 16. Авторът смята, че скулптурите са от XI и XII век.

[584] Karadağ (Binbikilise) ve Karaman. Recherches archeoogiques à Karadağ et dans la region de Karaman. *Istanbul*, 1971…

[585] I. Nikolajević-Stojković, «Contribution a l'étude de la sculpture byzantine de la Macédoine et de la Serbić», Reçucil des ravaux de l'Acad, Serbe des Sc. XLIX. Institut d'Études byzantines, No 4, Beograd, 1956, Вж. Никола Мавродинов, Старобългарско изкуство, *София*, 1959, ил.340.

[586] I. Nikolajević-Stojković, цит. съч., стр.180, ил.21.

[587] Arthur H. S. Megaw, "Notes on Recent Work of he Byzantine Institute in Istanbul", Dumbarton Oaks Papers, 1963, цв. табл., ил. 1-9, стр.355, 1, стр.356, ил J, стр.358, ил.К, стр.360, ил. 1 и табл. 20-25. Един ажурен декоративен елемент се съхранява в «Les fenetres circulaires de la Cathedrale de Cefalu et le probleme de l'origine de la "Rose" du Moyen âge», Cahiers Archéologiques, XI, стр. 256, ил.4-5.

[588] А. Ορλάνδος, «Το πεταλόμορφο τόξον εν τη βυζαντινή Ελλάδι», Ε.Ε.Β.Σ., τ.ΙΑ΄, 1935, σ.415.

[589] Вж. A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, стр.91и табл. XLII, 7, пишейки за скулптурите от храма в *Скрипус* (*Беотия*), твърди, че тяхното присъствие е резултат на раннохристиянски влияния.

[590] Подобен интересен пример, при който две симетрични дървета на живота – напълно стилизирани, като върху хоризонталните рамене на латинския тип кръст е стъпила копитообразна арка – има на тавана в *Gulli Dere, Кападокия* (Guillaume de Jerphanion, Églises rupestres de Cappadoce, Planches. Deuxieme Album *Paris* 1928, табл. 144).

[591] Вж. критиката на Noel Duval, в «Etudes critiques, Deux basiliques chrétiennes de Tunisie Meridionale», Cahiers Archéologiques. Mohamed Fendri, Basiliques chrétiennes de la Skhira(Publ. De l' Universe, de Tunis, Faculte des Lettres, vol. III, *Tunis-Paris*, 1961 стр. 284).

[592] Камили от слонова кост, изобразени срещу осово разположеното подобие на растение, има върху релефния малък кивот, изработен през 965-1025 година в *Кордовския халифат*. Керван от камили е изобразен в страничното поле на персийска тъкан и на фасадата на храма *Gagik* в *Армения*. J. Strzygowski, Asiens Bildende Kunst, Augsburg 1930, стр. 385, ил.399. Вж. D. V. Ainalov, The Hellenistic origin of Byzantine Art, стр.130, ил.62, стр.131, ил.63.

[593] Георги Акрополит, Heisenberg, стр. 90, 15

[594] Вж.O. M. Dalton, Byzantine Art and Archeology, стр.699, 700.Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en architecture Byzantine, пак там, стр.218, 219.

[595] Вж. релефната плоча от баптистерия на епископията *Signaldus* (742-786), където, както в нашия случай, в основата са изобразени две дървета и над тях – две симетрично разположени розети. Вж. Jean Hubert, "Note sur la date des dalles de marbe sculpte de Limans (Basses Alpes)", Cahiers Archéologiques, том XIV, *Paris* 1964, стр.92, ил.17.

[596] Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Εν Αθήναις, 1959, Λεύκωμα, πιν.55^{α}, 55β.

[597] пак там, стр.179.

[598] A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, *Athènes*, 1930, табл.7.

[599] A. Orlandos, Monuments Byzantines de Chios, *Athènes*, 1930, табл.7.

[600] Ν. Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι της Μέσα Μάνης, πιν.14β.

[601] Както и над вратата на католикона от вкопания манастир, който се нарича *Acik Serai*, в *Кападокия*. Вж. Paolo Verzone, Cahiers Archéologiques, т. XIII, стр.135, ил.18, стр.136

[602] J. Dauvillier, табл. IV.

[603] K. Michel-A. Struck, "Die Mittel byzantinschen Kirchen Athens", *Athen*. Mitteilungen, .. XXXI, 1906, ил.15, 25.

[604] Byzantine Glazed Pottery, *Oxford*, 1930., табл.VI.

[605] A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, *Paris*, 1963, табл.XLVI, 2.

[606] Α. Ορλανδός, Α.Β.Μ.Ε., τ.Ζ', 1951, стр.136, ил. 4, стр.137.

[607] Вж. Otto v. Falke, цит. съч., стр.26, табл.204. Θεοχ. Παζάρας, «Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου», Θεσσαλονίκη 1984, стр.41, 42, 218, 219.

[608] Γ. Σωτηρίου, «Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου», Α.Ε., 1924, стр.20, ил.31.

[609] А. Ксингопулос в своя труд «Χριστιανικόν Ασκληπιείν», Α.Ε., 1915, стр.64-65 открива големи прилики между християнските скулптури на *Асклепиума* и подобни тъкани от същата епоха.

[610] Вж. Otto v. Falke, цит. Съч., табл.102..

[611] A. Grabar, Sculptures byzantines de Constantinople, табл.XLIII, 2.

[612] Α.Ορλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. , т. III, стр.148

[613] Carl. D. Sheppard, "A radiocarbon date from wooden Tie Beams in the West Gallery of *St. Sophia, Istanbul*", Dumbarton Oaks Papers, 1965, ил.3,4.

[614] Γ. Σωτηρίου, цит. съч., стр.19 и A. Grabar, Sculptures Byzantines de Constantinople, табл. XLIII, 1.

[615] B. Filov, Die Altbulgarischen Kunst, Bern 1919, стр.1, ил.1, стр.7, ил.4. Kristo Miatev, Die Keramik von Preslav, *Sofia*, 1936, стр.93, ил.73, 74.. Вж. подобна скулптура върху малка колонка в *Museo Bellomo*, *Сиракуза*. Giuseppe Agnello, стр.88, ил.85.

[616] O. M. Dalton, цит. съч., стр.709, ил.453.

[617] P de Palol, "Une Broderie Catalane d'epoque Romane: La Genese de Gerone", Cahier Archéologiques, т. IX, 1957, стр.221, ил.1,2.

[618] Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου, πιν..55^{α}, 55β.

[619] Robert L. Scranton, "Mediaeval Architecture in the Central Area of Corinth", *Corinth*, т.XVI, 1957, стр..105, табл..22, 13.

[620] Γ. Σωτηρίου, «Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός του Γρηγορίου», Α.Ε., 1924, σ.18, ил.27, табл.1.

[621] K. Michel-A. Struck, "Die Mittel byzantinischen Kirchen Athens, *Athen*. Mitteilungen, т. XXX, 1906", ил.5,6,14.

[623] "Études sur l'histoire de la sculpture byzantine", nouvelles Archives des Missions Scientifiques et Letteraires, Nouvelle Série, Fascicule 3, *Paris*, 1911, стр.55.

[624] L. Bréhier, цит. съч., стр.65 : «Les sculptures– broderies d'Athènes représentent le nouveau courant d'influence orientale qui vint modifier les caractères de l'art byzantin après la querelle des images».

[625] Ανδρ. Ξυγγόπουλος, цит. съч., стр.65, ил.18.

[626] пак там, стр.64,65.

[627] пак там, стр.51.

[628] пак там, стр.54.

[629] Comptes rendus du Congrès International d'Archéologie, Athèns, 1905, стр.312.

[630] «Το πεταλόμορφον τόξον εν τη βυζαντινή Ελλάδι», Ε.Ε.Β.Σ., τ.ΙΑ΄,1935, стр.312.

[631] Вж. J. Strzygowski, Comptes– rendus du Congrès International d' Archelogie, *Athèns*, 1905, стр. 312.. Γ. Σωτηρίου, «Αραβικά λείψανα εν Αθήναις κατά τους βυζαντινούς χρόνους», Π.Α.Α.,τ.4, 1929, стр. 266-273.

Kenneth M. Setton, «Raids of the Moslems», American Journal of Archeology, т.58, N 4, 154, стр.318.

[632] J. Strzygowski, "Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios' I (867-886)", B.Z., III, 1894, стр.2.

[633] Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», А.Е. 1931, стр.114, ил.23, стр.149, ил.30.

[634] пак там, стр.146.

[635] Вж. Michel-Struck, "Athen. Mitteilungen", т. XXXI, 1906, ил.29.

[636] Вж. Γ. Σωτηρίου, «Αραβικαί διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος», Π.Χ.Α.Ε., πε΄ριοδος Γ΄, τ.ομος Β΄(1933), Εν Αθήναις 1936, стр.71, ил.16 и особено стр.85, ил.44, където естествената украса в горната част на плочата, която Brehier (Ξενία, Πρακτικά του εν Αθήναις διεθνούς συνεδρίου των Ανατολιστών τω 1912 επί τη ευκαιρία της 75 Επιτηρίδος του Εθν. Πανεπιστημίου, стр.161 и сл.) датира в края на X век, съдържа големи прилики с аналогични украси по колонката от ил.26, 1 (табл.30, 1). Със споменатото от Г. Сотириу изследване на L. Bréhier не успяхме да се запознаем.

[637] Γ. Σωτηρίου, Π.Χ.Α.Ε., περίοδος Γ΄, τ. Β, стр.58, ил.2.

[638] пак там, стр.70.

[639] A. Grabar, Sculptures byzantines du Moyen Age, I, стр. 100, табл. LII.

[640] Γ. Σωτηρίου, Π.Χ.Α.Ε., περίοδος Γ΄, τ. Β΄, стр.71, ил.16.

[641] Въпросът с източните влияния е занимавал в миналото много ерудирани византолози, при това във връзка с проучването на глазираните плочки от *Патлейна* в *България*. (A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. I. Les céramiques de Patleïna, *Paris* 1928. Б. Филов, Старобългарско изкуство, *София,* 1924, стр.16, табл. XLIX. A. Protić, «Les origines sassanides et byzantines de l'art bulgare», Mélagnes Ch. Diehl, *Paris* 1930, стр. 146, 147, ил.12, 66 и Étienne Coche de la Ferté, «Décors en céramique byzantine au Musée du Louvre», Cahiers Archéologiques, т. IX, 1957, стр.212 и сл.) Констатираното източно влияние върху византийското изкуство през IX и X век, както в случая с глазираните плочки от *Патлейна*, едва ли трябва да се обяснява толкова с директните търговски или художествени контакти с *Изтока*, колкото с византийски влияния, идващи главно от столицата на *Византия*, където, както знаем, много преди това била извършена една плодотворна асимилация на източните декоративни сюжети, след което вече тези сюжети биват усвоени като "свои" и се повтарят пред следващите векове в множество разновидности из ателиетата на *Константинопол* и *Никомидия*. Ще цитираме един характерен пасаж от изследването на Radivoje Ljubinković, «La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux Xie et Xxe siècles», IX Corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, *Ravenna* 1962, стр.409: «Cependant, tot contairement aux opinions précitées (A. Grabar, B. Filov, A. Proxić "en ces chefs– d'ouvre un témoignage de la puissance créatrice bulgare"), les recherches récentes menées a *Constantinople*, de même que l'étude des trouvailles déblayées à cette occasion, semblent pruver que, dans la capitale *Byzantine*, bien avant *Preslav* et *Patleïna*, existaient des ateliers de céramique pratiquant, avec métrice, les éxperiences techniques de *l'Orient* pour réaliser des décors d'orte tout chrétien, entre autres aussi des images de céramique, similaires à celles trouvées en bulgarie. De là à conclure, que dans les cas examines, come, d'ailleur, dans d'autres que nous apporte l'éxamenés des rapports artistiques entre entre *Byzance* et les pays sous sa dominance politique et culturelle, c'est la *Byzance* qui assemble et distribue, elle est l'intermédiaire monobstant entre le monde chrétien orthodoxe et les peuples en dehors de l' orthodoxie constantinopolitaine». Що се отнася до самата *Византия* и земите в *Македония* и цяла *Елада*, директните източни влияния, както е известно, са продължили през целия IX и X век.

[642] «Ο εν Θήβαις βυζαντινός ναός Γρηγορίου του Θεολόγου», А.Е., 1924, стр. 26.

[643] пак там, стр.94.

[644] Грабар датира скулптурите от базиликата *Свети Ахилий* в първата четвърт на XI век, Sculptures Byzantine du Moyen âge, II, *Paris*, 1976, стр.64.

16. ОСОБЕНОСТИ НА СТРОИТЕЛСТВОТО И ПРИМЕРЕН АРХИТЕКТУРЕН МАКЕТ НА БАЗИЛИКАТА

1. Местоположение и общо състояние на паметника

Както споменахме в началото на своето изследване, базиликата *Свети Ахилий* била изградена върху едно малко плато от равната страна на хълма, който се издига в североизточната част на острова, недалеч от обрасло с тръстика блато, затворено между бреговете на езерото [645]. Тесен черен път откъм северозападната страна на малък залив – единственото обитаемо място на острова – води към руините ѝ. Тази малка пътечка впрочем представлява основната пътна артерия на острова и достига до най-крайната му южна точка в подножието на *Калето*, което се издига над целия остров и над развалините на манастира *Богородица Порфира* [646]. Недалеч от селото, съвсем близо до пътеката, която следва извивките на местността, се намират гъсто обраслите с растителност останки на базиликата [647]. Не можем с точност да установим каква е била бреговата линия в тази част на острова, понеже през последните години нивото на водата постоянно се е променяло. Пространството между малката черква *Свети Георги* и базиликата е заравнено и се обработва. Заравненият терен рязко прекъсва в северната част на базиликата – точно там, където буйната растителност образува една непроходима преграда, закривайки по този начин стръмния наклон на местността. Наклонът на терена е още по-стръмен откъм североизточната страна на базиликата. Външната страна на олтарната апсида, точно в северо-източния ъгъл на служебното помещение /протезис/, бележи най-голямата денивелация. Северозападната страна на базиликата, чиито основи са стъпили върху точката на денивелацията, е силно разрушена.

Първият, споменал за този паметник, бил руският архимандрит Антоний [648]. П.Н.Милюков [649], който посетил *Преспа* през 1898 година споменава, че архимандрит Антоний, по време на своето пътуване из тези земи преди 40 години, дал едно по-цялостно описание на плана на храма. Й. Иванов [650], посетил *Преспа* през 1907 година, намерил в далеч по-тежко състояние руините. Трябва да се отбележи, че от времето, когато бил издаден трудът на Милан Злокович [652], и осъщественото през 1925 година посещение в *Преспа* на Г. Сотириу [653], това на К. Миятев [654], повторното на Г. Сотириу [655] и до преди дванадесет години, когато паметникът бил проучван от С. Пелеканидис [656], са настъпили виждащи се съвсем ясно сериозни изменения и ако не бъдат взети от компетентните държавни служби незабавни мерки, този паметник ще бъде разрушен [657].

Ще изброя по хронологичен ред известните до днес възстановки на паметника и ще впиша в специална таблица списъка от скици, публикувани от нас с цел да бъде улеснен читателят.

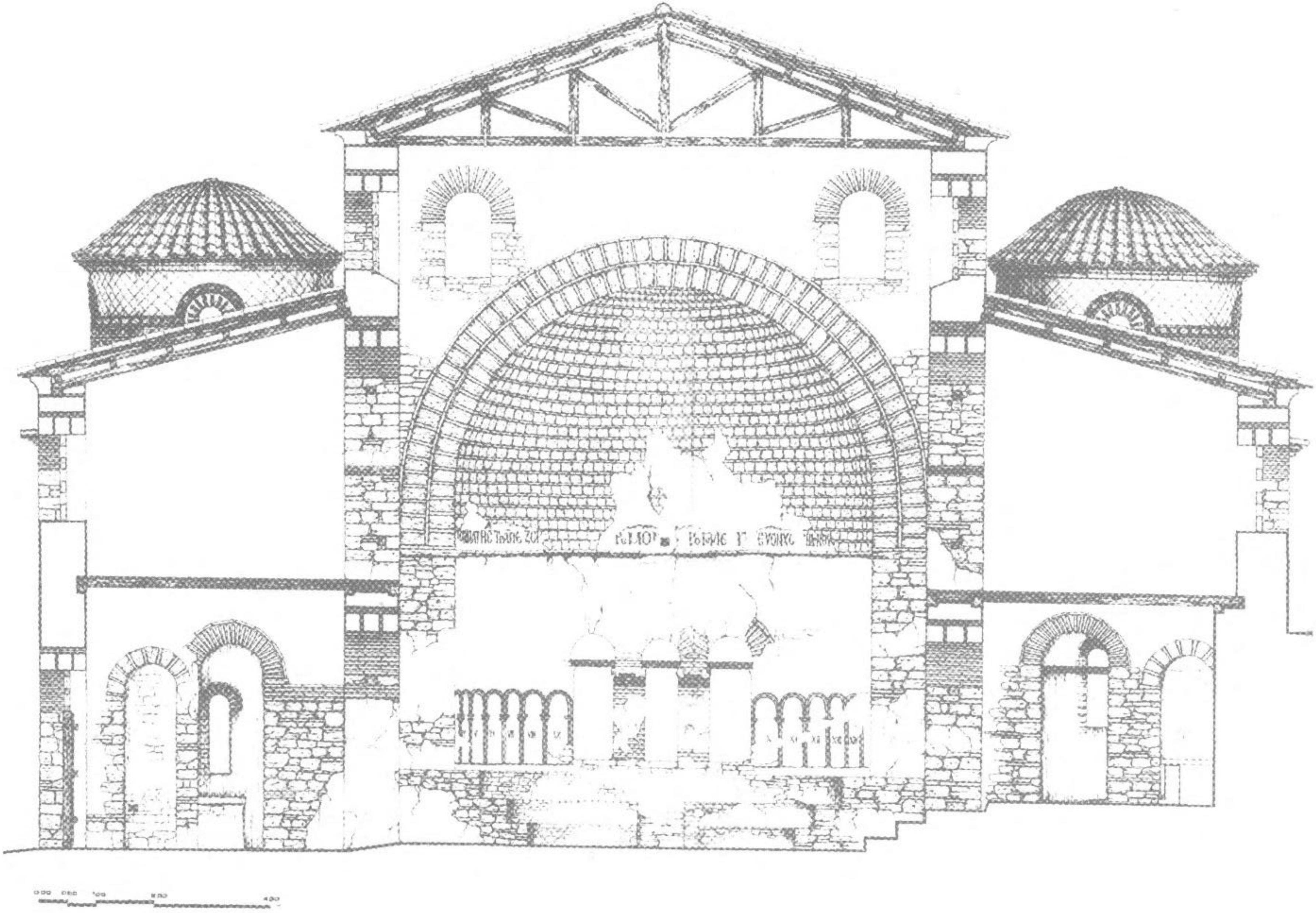

215. Напречен разрез на базиликата

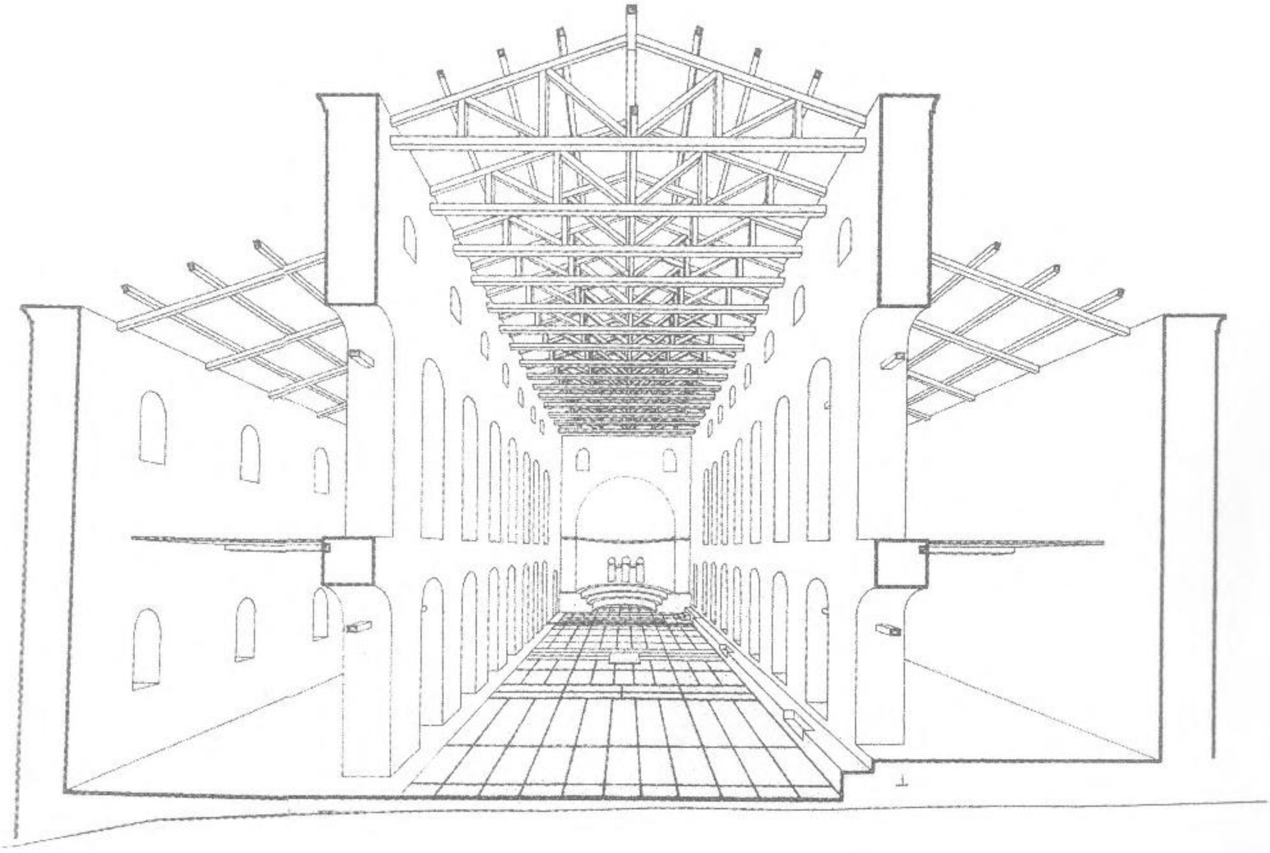

216. Сечение на базиликата в перспектива

1886 година: Archimandrita Antonina, Poezdka v Rumeliu, *St. Peterburg*, т. II, 1886, табл. X, ил.29.

1889 година: P. N. Miljukov, "Christianski drevnosti zapadnoi Makedonii", Izvêstija russkago racheologicheskago Intituta v Konstantinopolê", т. IV, *Sofia,* 1899, стр. 48, ил.11.

1910 година: Цар Самуиловата столица в Преспа, Известия на Българското археологическо дружество", *София*, стр.67/ ил.9, стр.68/ил.10, стр.69/ил.1.

1924 година: Milan Zloković, "Stare Crkve u Olastima Prespe v Ochrida", Staninar, III, serie III, *Beograd*, 1924/25, стр.116/ил.1, стр.116/ил.2, стр.117/ил3, стр.118/ил.4, стр.119, ил.5.

1929 година: Г. А. Σωτηρίου, «Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και Παλαιάς Ελλάδος», B.Z., XXX, 1929, табл. X, ил.4

1930 година: Кр. Миятев, "Българското изкуство" България 1000 години 927-1927. Изд. на Министерството на просвещението, *София*, 1930, стр. 165, ил. 32, 33.

1950 година Vlad. Petković, revue des Monuments religieux dans l'histoire du people Serbe, *Beograd*, 1950, стр.261, 1051, ил.800.

1960 година: Σ. Πελεκανίδης, Βυαζντινα και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη, 1960, стр.70, ил.10.

1961 година: Milko Bitchev, L'Architecture en Bulgarie, *Sofia*, 1961, стр. 31, ил. 18

1962 година: G. Bŏsković, Archiektura Srednjeg Veka, *Beograd*, 1962, стр. 131, ил. 172.

1964 година: N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, 1964, табл.1, ил.1

1964 година: N. Μουτσόπουλος, «Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ΄, τ. Δ΄, Αθήναι, 1964, стр.167, ил.1

1966 година: N. K. Μουτσόπουλος, ‘Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχίλλειο», Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄(1965-1968), θεσσαλονίκη, 1966.

1970 година: N. K. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, δευτέρα (1966) και τρίτη (1967) περίοδος εργασιών», Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄(1969-1970), Θεσσαλονίκη, 1970.

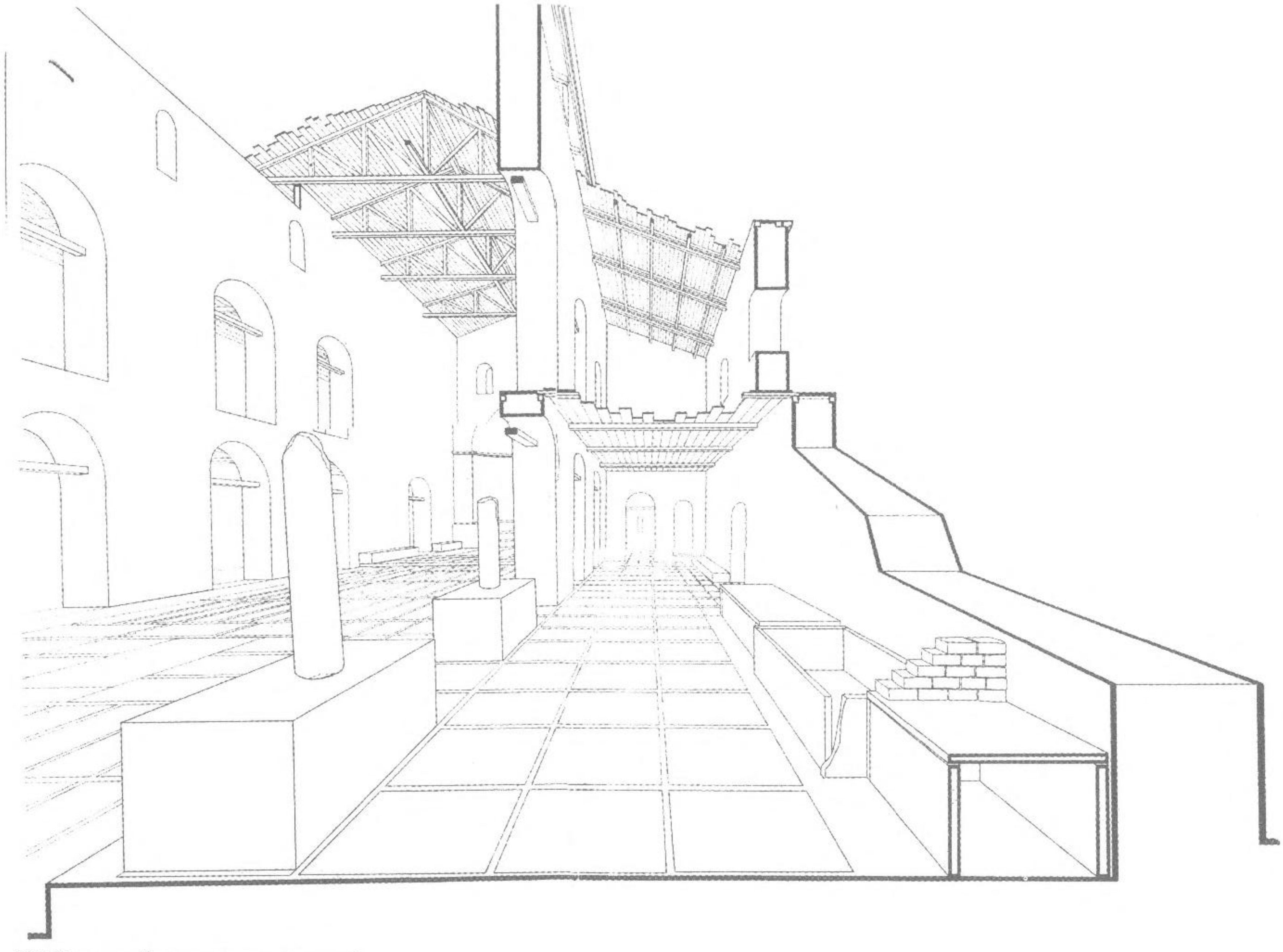

217. Разрез на базиликата в перспектива

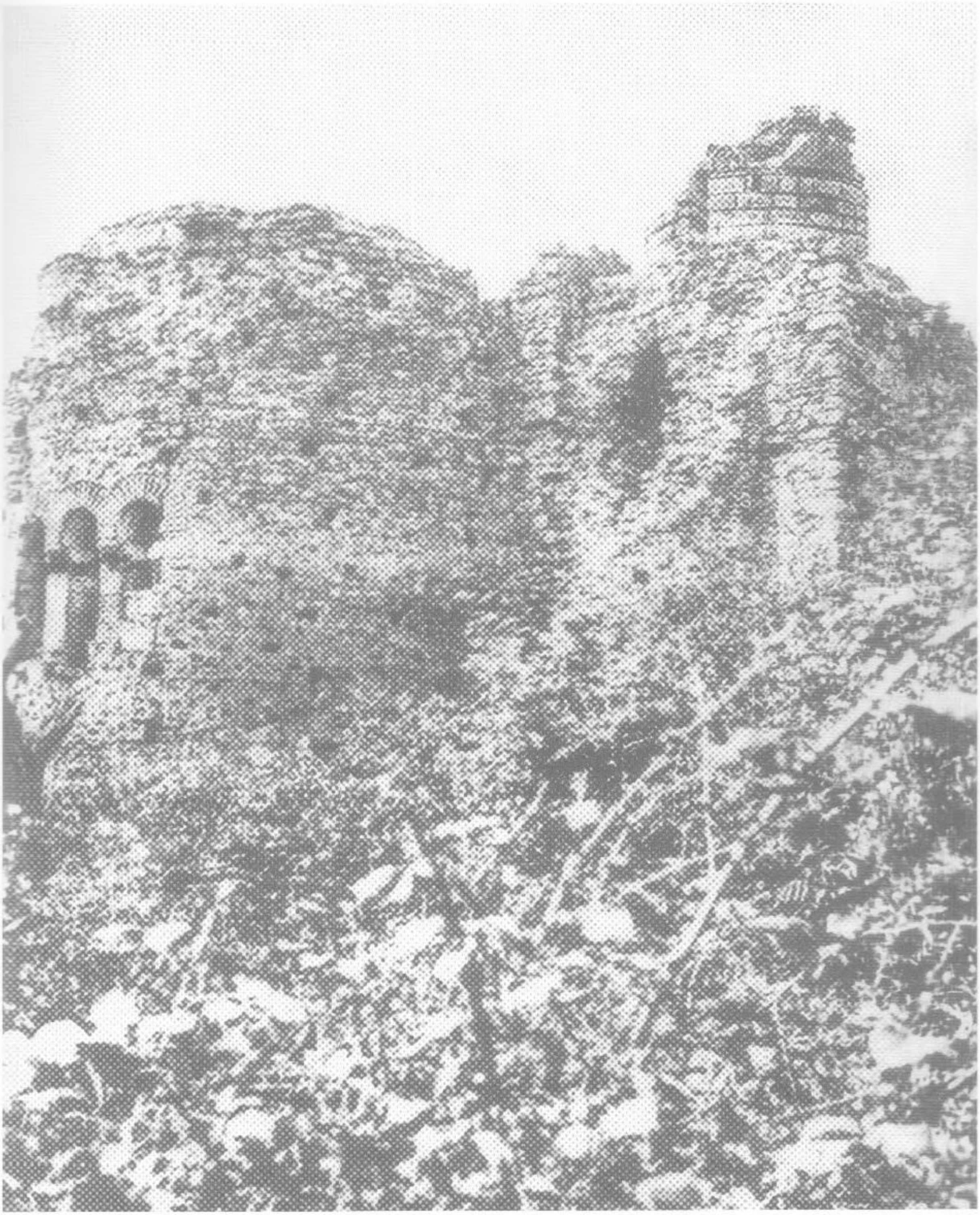

218. Североизточният ъгъл на базиликата /*Вижда се малкият купол над протезиса (B.Z., XXX, 1929, табл. X, ил.4), стара фотография*/

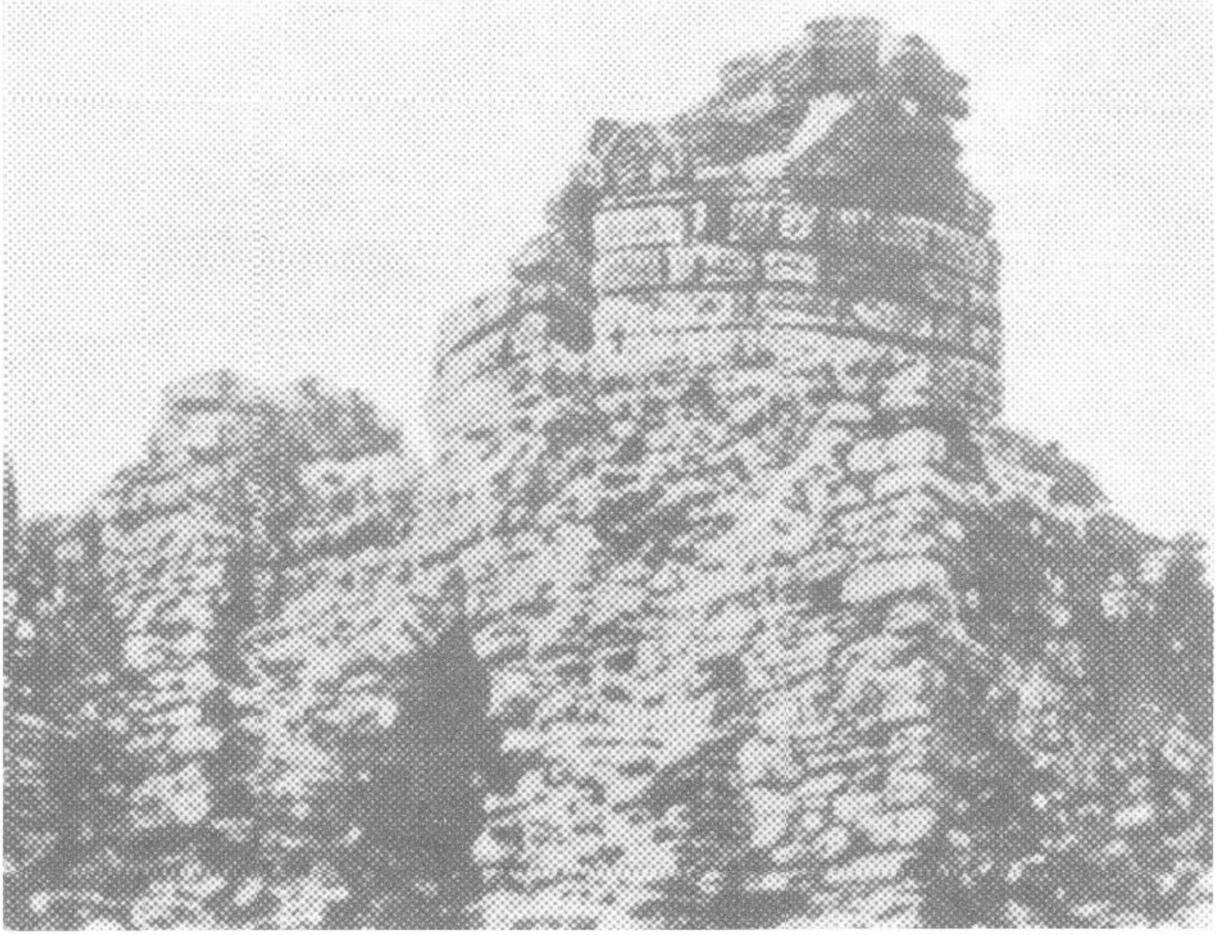

219. Детайл от малкия куполен барабан над протезиса на базиликата
/стара фотография (B.Z., XXX, 1929, табл. X, ил.4)/

220. Детайл от малкия купол над протезиса

Публикуваният от Антоний архитектурен план е най-ранният, достигнал до нас (ил.29). Въпреки очевидните грешки /вместо 7 двойки стълбове са отбелязани 6, планът на протезиса е сгрешен, тройният отвор в олтарната апсида е също погрешен, пропорциите (основните размери) на храма и на нартиката също не са точни/ – той е ценен, защото в онези години (1886) базиликата била в много по-добро състояние – нещо, което впрочем е видно и от очертаните участъци от последните стълбове на южния ред, и от северозападния и югозападния участък на нартиката.

По времето на Милюков били настъпили много изменения, във всеки случай той се постарал да възпроизведе колкото се може повече запазени в по-добро състояние участъци от базиликата, като например стената на олтарната апсида (с погрешно обаче изобразен троен отвор), служебното помещение (протезисът) с един голям участък от северната стена (приблизително 11 м) до портика на северния вход, като по негово време съвсем ясно се виждали и трите стълба от северния ред. Тогава все още бил запазен и един участък от южната външна стена в точката на свързване с дяконикона.

Начертаният от Иванов архитектурен план, с известни изключения по отношение на основните размери, повтаря до голяма степен действителния. Интерес представлява също така фактът, че в своя чертеж той отбелязва зидовете на отделните помещения, като например пресечната точка на западната стена на нартекса с външната северна стена, както и на последния пиластър на южния ред стълбове със западната преградна стена и северозападните и югозападните ъгли на нартекса.

Злокович (цит. съч., стр.116, ил.1) удължава по свое усмотрение оста на северния и южния ред стълбове в нартекса, за да създаде (както той си ги представя) симетрични ъглови помещения. Г. Сотириу не прилага към своите разработки архитектурен план. Основните чертежи на Милюков (цит. съч., стр.48, ил.11), допълнени от Иванов (цит. съч., стр.67, ил.9) биват повтаряни от по-късните автори, като Миятев (цит. съч., стр.165, ил.32), Петкович (цит. съч., стр.261, 1051, ил. 800), Н. Мавродинов (цит. съч., стр.100, ил.90), Битчев (цит. съч., 31, ил.18), Бокович (цит. съч., стр.131, ил.172) и Пелеканидис (цит. съч., стр.70, ил.10)[658].

П.Н. Милюков, който посетил през 1898 година *Преспа* (цит. съч., стр.48), споменава, че архимандрит Антоний, пътувал по тези земи 40 години по-рано е дал едно по-цялостно описание на основите на храма. Иванов, който пък посетил *Преспа* през 1907 година, намира храма в много по-добро състояние (цит, съч., 68-69)[659] от времето, когато *Преспа* била посетена от Сотириу през 1925 година[660] от Миятев през 1930 година (цит. съч., стр.165, ил. 32, 33) и от Сотириу[661] през 1945 година. Впрочем единствено през 1952 година са били извършени определени реставрационни дейности и то съвсем елементарни, и по-скоро неуспешни[662].

До 1965 година нашите сведения за архитектурния план на базиликата имат съществени празноти относно формата на отворите по външните страни, нартекса на същинския храм, наличието или не на галерии, подхода към тях, вида на настилката. Нямахме никаква представа за формата на базиликата, нейното покритие и системата, осигуряваща естественото ѝ осветление. Съвсем логично е, че при тези недостатъчни и оскъдни налични данни, многото изказани по тези въпроси становища са били понякога неточни. С. Пелеканидис[663] например писа че: "разкопките на паметника са наложителни и особено в западния му участък. По всяка вероятност ще се появят допълнителни данни за миналото и архитектурата на храма". Точно това пожелание се постарахме да изпълним и се надяваме, че хвърлихме допълнително светлина върху многото въпро-

221. Детайл от зидарията на малкия куполен барабан над протезиса

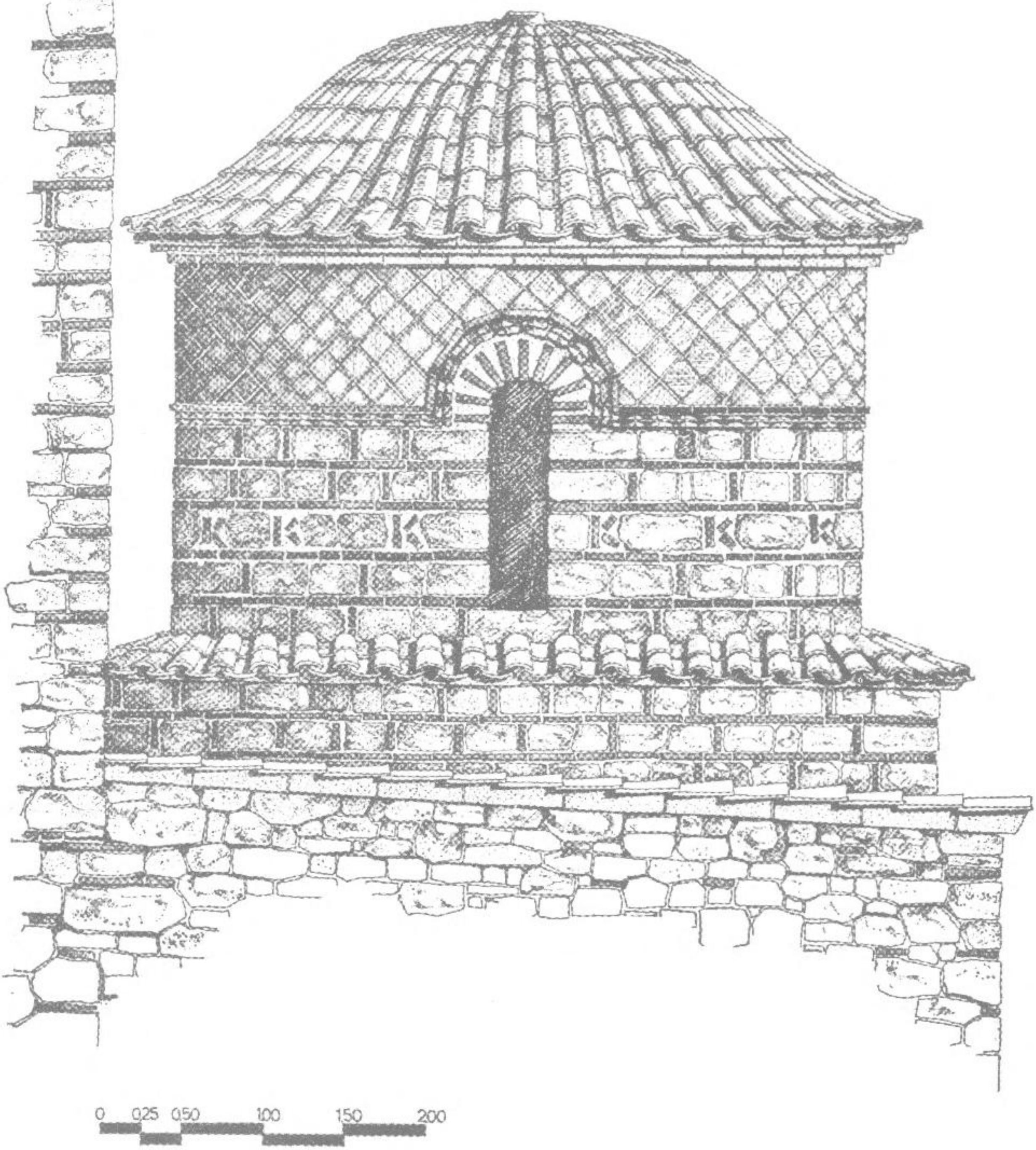
0
0,25
0,50
1,00
1,50
2,00

222. Източната фасада на малкия купол над протезиса на базиликата (*реконструкция*)

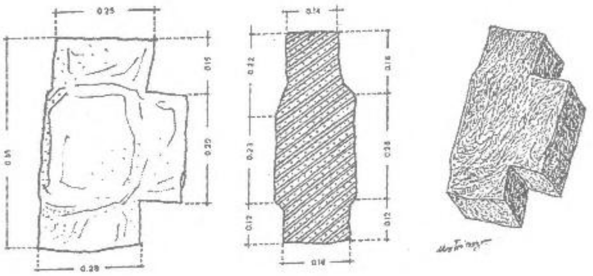

223. "Хармонията" (*детайл от фриза*) на малкия купол над протезиса на базиликата

си, тегнещи над този значим преспански паметник.

2. Възпроизвеждане основите на базиликата.

След като добихме представа за основите на храма, можем вече да пристъпим към описанието му (ил.116). По всичко изглежда, че става дума за една голяма базилика с два реда стълбове, които я разделят на три кораба. Средният кораб е двойно по-голям от страничните два [664]. Зиданите ѝ стълбове, както ще видим, подпират и галериите над страничните кораби и се състоят от седем двойки [665] (ил.215-217). Най-голямото вътрешно разстояние на базиликата, т.е. до дъгата на апсидата е 37.30 м. Вътрешната ширина на храма е 19.92 м, а в олтара е 19.95 м. Малкият размер на нартиката е 5.77 м. Олтарната апсида е 3.65 м, а бемите се състоят от две кръстообразно оформени помещения, засводени с малки куполи [666] (ил. 218-226).

Ако разгледаме външните размери на паметника, забелязваме, че цялостната му дължина е двойно по-голяма от ширината. Тази констатация, както ще видим по-долу, е от голямо значение за изясняване плана на кръстовидно оформената с малки куполи базилика.

Основно третиране на базиликата е извършено откъм западната страна на нартекса, къ-

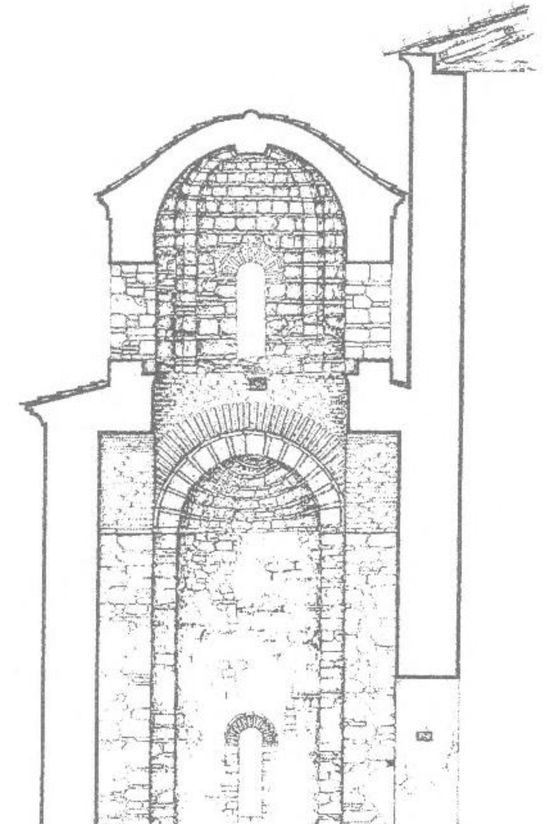

224. Напречен разрез на протезиса

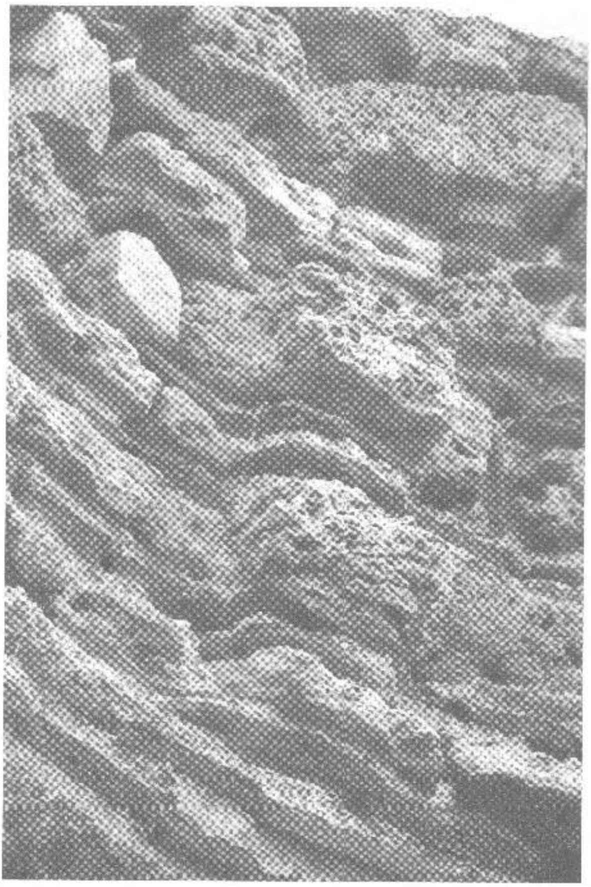

225. Вътрешно оребряване на малкия куполен барабан над протезиса

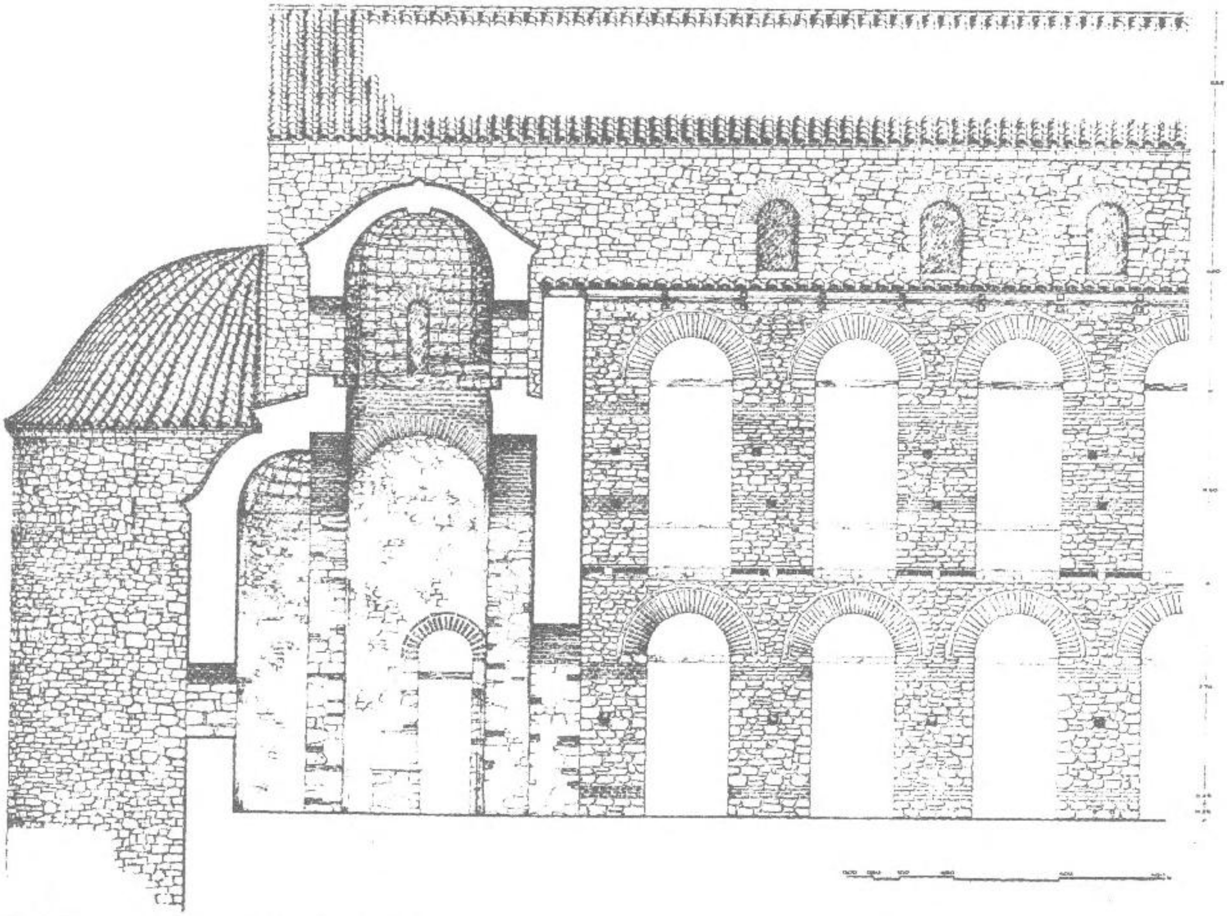

226. Надлъжен разрез на протезиса

дето съвсем естествено се получава наклон [667]. В същото време целият южен страничен кораб се намира на по-високо, в сравнение с останалата част на базиликата, ниво, следвайки по този начин естествено издигнатия на юг релеф на терена. Точно в този участък на базиликата насипът беше най-голям и достигаше максимално равнище в югоизточния ъгъл на дяконикона [668].

Най-добре запазените участъци в базиликата са протезисът, една малка част от купола, част от олтарната апсида, част от дяконикона и два стълба от северния ред [669] (ил.218-222). Противно на това, частите, които се намират в най-тежко положение са северният зид, югоизточният ъгъл на дяконикона, западният дял на двата реда стълбове и зидът на нартекса.

Северозападният участък на базиликата, т.е. нартекса и една голяма част от средния и северния кораб, както и цялата стръмна част от външната страна на северния кораб, преди да бъдат разчистени, бяха обрасли с гигантска растителност, имаща за център няколко дървета, около които се бяха увили диворастящи растения, образували непроходима за посетителя преграда [670]. Всички тези растения бяха намерили подходяща почва в насипите на базиликата и именно поради тази причина корените им, установено от нас по време на разкопките, бяха причинили толкова много щети на затрупаните участъци от паметника. Особено разрушително било въздействието на коренищата върху намиращите се в пръстта стенописи.

Същинска мрежа от различни по-големина корени беше проникнала в отделните пластове, чиито стенописи не са били все още свлечени преди това и буквално ги бяха унищожили. Дори и в редките случаи, когато успявахме да отлепим отделни фрагменти, като тези от южната стена на дяконикона, разрушителното действие на корените беше толкова голямо, че единственото нещо, което успявахме да направим, е да ги фотографираме [671]. Участъците, в които растителността беше най-голяма и най-гъста, не бяха задължително онези, където натрупванията на земна маса бяха най-големи. Северозападният участък от вътрешността на

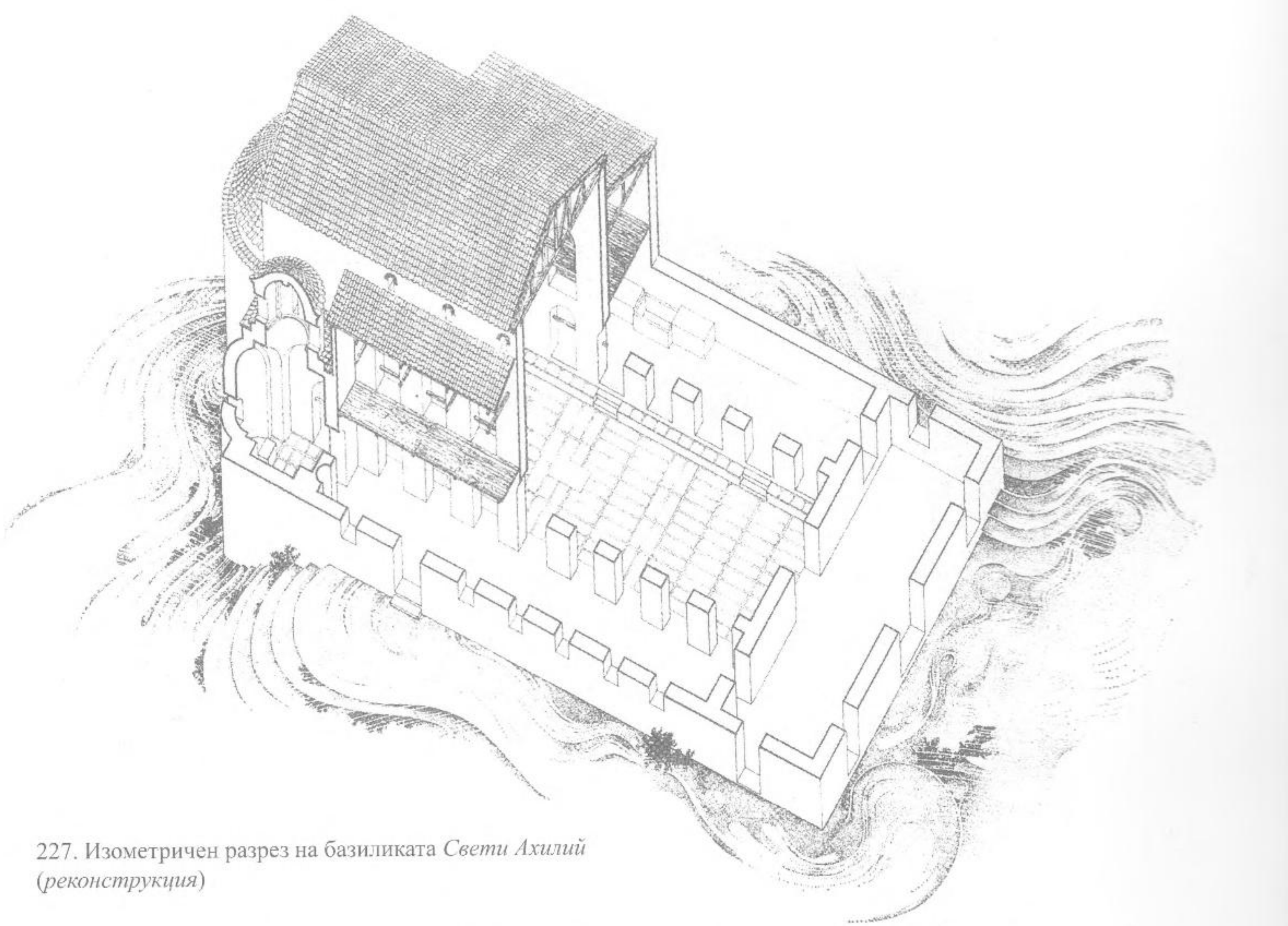

227. Изометричен разрез на базиликата *Свети Ахилий* (*реконструкция*)

базиликата, където височината на натрупаната пръст не бе най-голяма, беше най-силно обрасъл. В същото време, в южния кораб и югоизточния ъгъл на дяконикона насипът беше най-голям.

Преди извършването на тези разкопки беше трудно да се определи мястото на входа и изобщо на отворите. Милан Злокович смяташе, че влизането е ставало странично [672].

След приключване на разкопките установихме, че по една врата е имало на южната стена на южния кораб и в нартекса, а по две – на северната стена и на западния външен зид, симетрично на централния вход. Други две врати били ползвани при преминаване от страничните кораби към нартекса. От всичките тези врати, за ползване били оставени само четири – по една на северната стена, близо до протезиса, на царските двери, на южната врата на нартекса и на централния вход. Останалите много преди това били зазидани. Четирите врати на нартекса (две симетрични на централния вход, северната и другата, водеща към северния кораб) били зазидани, за да не затрудняват използването на нартекса като гробищно помещение. Другата врата, намираща се на северната външна стена, била зазидана много рано, за да не пречи на страничния южен гробищен кораб (където се намирали официалните погребения) и особено на дяконикона с неговите специфични ритуални служби (гроб на светци и т.н.).

Налага се още отсега да подчертаем, че нартексът на *Свети Ахилий* бил приземен, т.е. галериите не са продължавали над него [673]. Следователно е изключен какъвто и да било достъп до балконите през помещенията му [674]. За липсата на троен преход говорихме и преди това [675]. Подобен преход срещаме единствено в базиликите във *Верия* [676], *Сервия* [677] и *Каламбака* [678] (ил.277-230). Това е типичен елемент в елинистичните базилики, нямащи галерии. Трябва да се отбележи, че от VIII век насетне, атриумът, който представлява неразделна част от раннохристиянската базилика (IV-VI век), не се среща вече при базиликите.

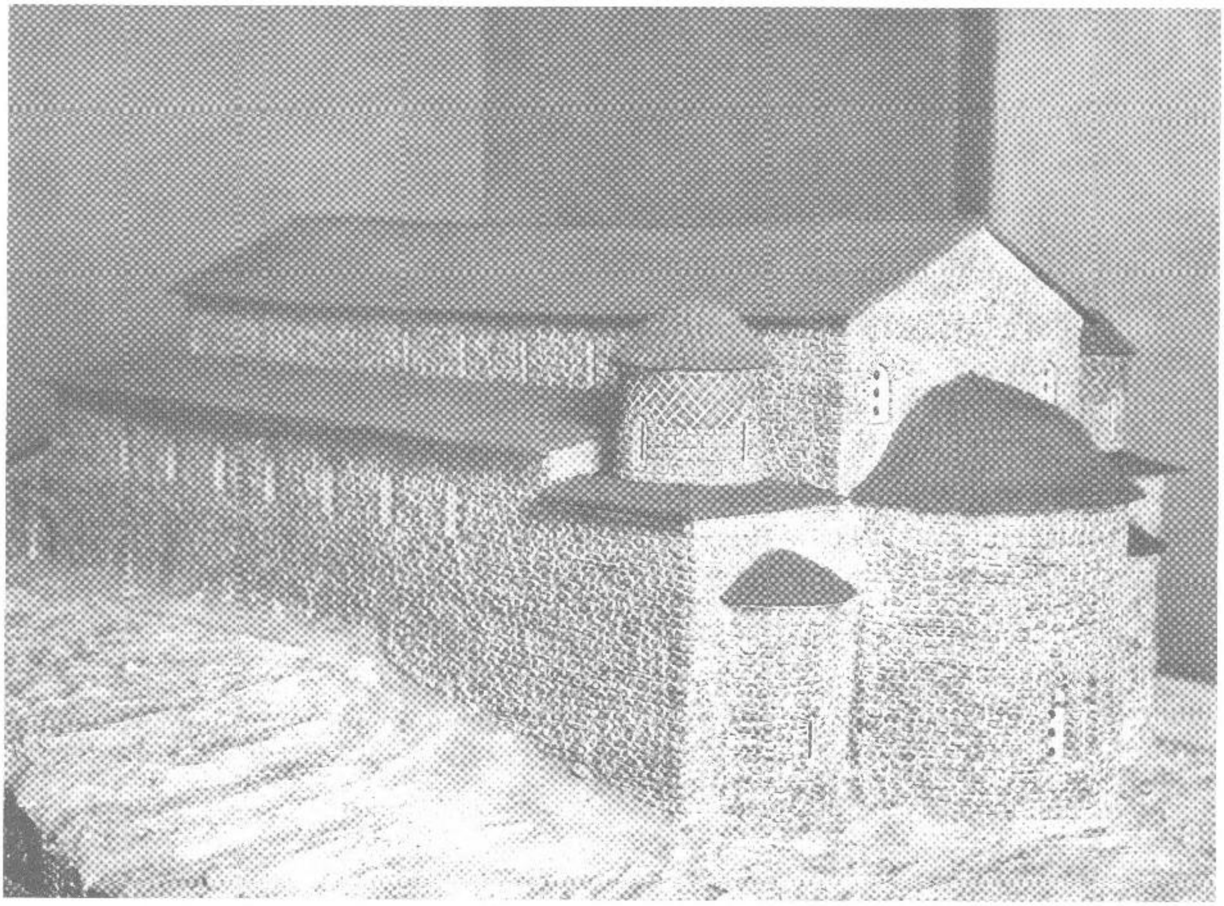

228. Реконструкция на базиликата *Свети Ахилий* във вид на макет

3. Пропорции на основите, тектонични линии

По-горе отбелязахме, че максималните външни размери на базиликата са в съотношение 2:1, т.е. дължината, която включва и олтарната апсида, е двойно по-голяма от ширината. Отбелязахме също така, че средният кораб е двойно по-голям от страничните. Това съвсем естествено ни накара да потърсим точките по терена, послужили за оразмеряване на основите, защото това не може да е ставало върху самия паметник, а се правело върху предварителен проект, който представлявал един вид скица на паметника, конструктивния му чертеж в съответен мащаб, получен в резултат на възпроизвеждането [679]. "Скицата" се получавала с помощта на "чертеж", "на достоверно възпроизвеждане" (Vitruvius).

Търсенето на някакво средство, на метод за пренасяне на "чертежа" върху терена (очертаване на стъпките) и впоследствие изпълнението и стриктното спазване на сеченията от "скицата" върху самата постройка, при намирането на правите ъгли наложило използването на тектонично оразмеряване (трасиране на терена). Още в самото начало трябва съвсем ясно да обясним смисъла на това понятие, защото съществуват много видове "трасирания", които са правени от изпълнителите върху самите чертежи и които много често потвърждават някои теории (в повечето случаи от естетичен характер), както и наличието на различни системи на "пренасяния върху канава". Всичко това е много интересно, но спада към сферата на естетическите търсения и доказателства, извършвани върху самите архитектурни чертежи (основи, фасади и порядко сечения) [680].

На това място ще трябва да спомена една неотдавнашна работа (докторска дисертация) на г-жа Nevenka Spremo-Petrovic, Proportions

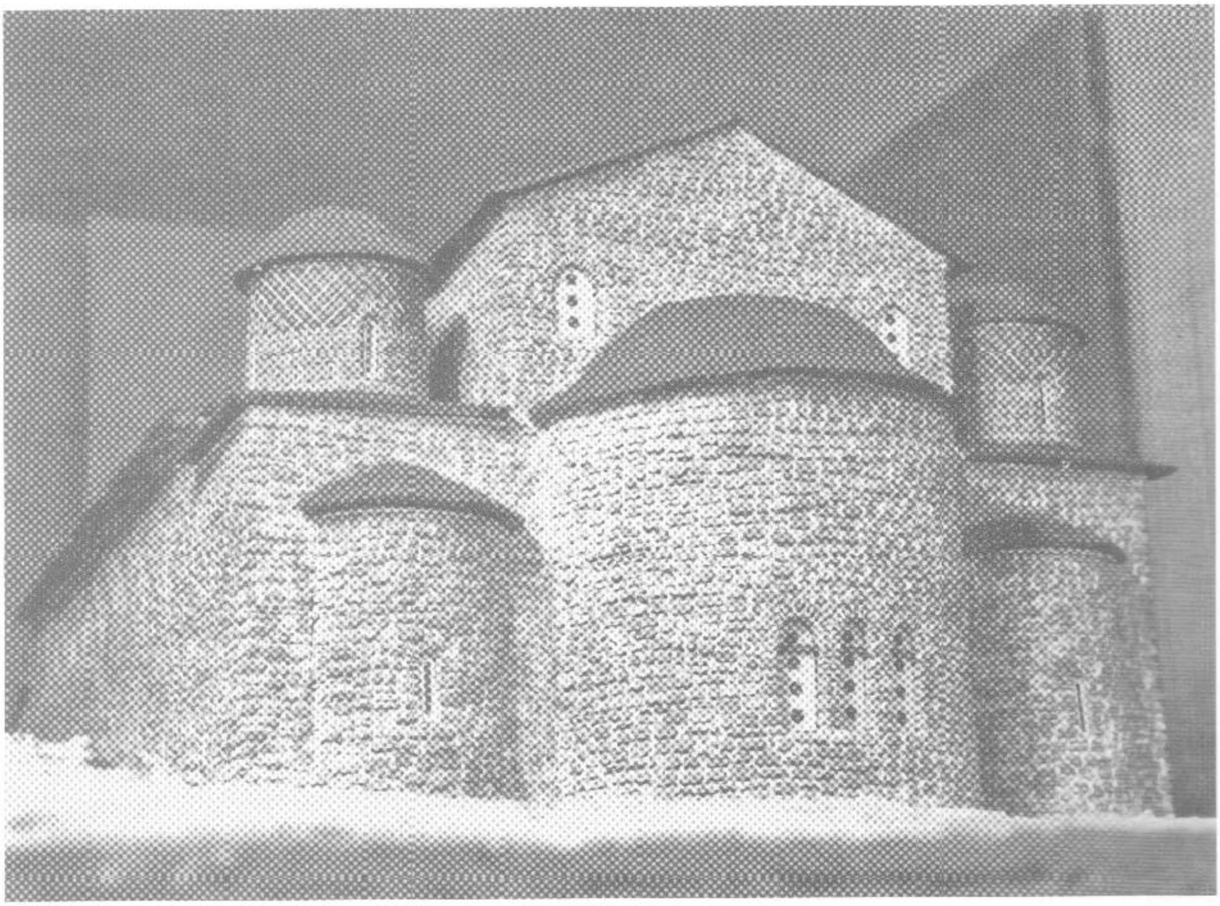

229. Източната фасада от макета на базиликата *Свети Ахилий*

architecturales dans les plans des basiliques de la prefecture de L'Illyrikum (Institut Archeologique, Monographies No 7, *Beograd* 1971). В основни лини и тя разглежда трасирането на хармоничните сили (динамика, прави ъгли и др.) при раннохристиянските базилики от елинистичен тип в провинция *Илирия*, която географски обхваща земите, граничещи на север с реките *Дрин* и *Дунав* и на изток – с мислената линия, пресичаща *Сердика* и *Филипи*. Ерудираният френски историк и археолог P. Lemerle [681] пише, че в този район и през раннохристиянската епоха, типичната гръцка християнска базилика, с прибавения понякога атриум и нартекс, е получила своето най-голямо логично и хармонично развитие.

Търсенето на хармонични пропорции в плана на основите (публикувани са мащабите на плана на паметниците) е отвело авторката към откриването на зависимости при правите ъгли на основите, понякога на олтарната апсида, чиито прави линии се пресичат (не във всички случаи) от сечението на вътрешните зидове, понякога на външната страна, а в някои от случаите и на вътрешната, както и в смесена система и са в съотношение 2:1, 3:1, 4:1, 5:1.

При изследване на тези динамични прави ъгли, които по желание се вписват при очертаване на основите, не се вземат предвид нито олтарната апсида, нито пък нартексът (цит. съч. стр. 124). Нямаме намерение да анализираме, нито пък да даваме оценка на този труд. Подобни изследвания са полезни, защото допринасят за естетическите търсения при формите и архитектурните планове. Лично аз обаче съм изцяло резервиран доколко те са в състояние да изразят духа ("нагласата") на твореца и дали въобще, едно такова налагане на теоретичните скици върху действителното състояние на паметника, помага с нещо. Ако от всичко това имаше безспорна естетичска полза, тогава би бил напълно достатъчен един

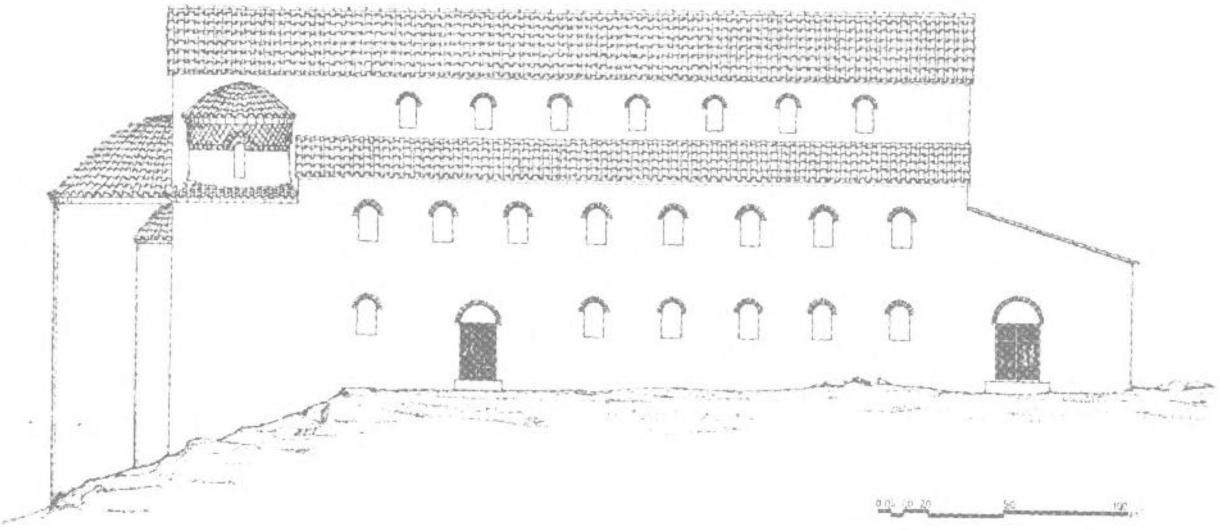

230. Северната фасада на базиликата (*реконструкция*)

малък на брой чертежи (например правоъгълник с мащаб от “X” страни и т.н.). Това обаче никога не е ставало. Другаде, по мое мнение, ще трябва да дирим скритата геометрия на средновековните паметници – в тектоничните чертежи.

Нам са известни “чертежи” на основите на паметници, открити по време на разкопки на места, където е имало черкви, чийто тип бил веднага установен, като например основите на първоначалната раннохристиянска базилика, открити в нартекса, върху които по-късно била изградена охридската черква *Света София*[682], която силно прилича на другите, строени по тези земи и по това време, базилики[683]. Дори известните ктиторски стенописи с образите на дарителите, които често се срещат през X век във византийски храмове, когато става дума за знатни фамилии, биват изобразявани семейно, а когато става дума за клирици или за висши сановници, изобразявани поотделно в качеството си на ктитори, поднасящи макет на храма, вярвахме, че представляват едно символично изображение на храма, имащо връзка с образите на Петър и Павел, рисувани как даряват подобие /макет/ на черква в качеството си на създатели на *Христовата църква*[684]. Една обаче неотдавнашна находка през миналото лято във *Велико Търново*, преобърна нашите представи и доказа, че освен “чертежи”, са били изработвани и макети на храма, за да бъде изследван и проучен от архитекта, главния майстор, както и да бъде показан на ктитора, т.е. на създателя му. Намереният макет е бил изсечен върху камък (може би мрамор) и, както узнах, силно приличал на изображения в стенописа с ктитора храм (мащаб 1:40).

Такива макети са съществували много отдавна. Известни са макети на жилища или комплекс от сгради още от праисторическата епоха (вж. известния макет на кръглите жилища от остров *Милос*, който вероятно представлява наколни жилища). Ще отбележа също така и много по-известни примери, като прочутите глинени подобия на храмове и жилища от *Археологическия музей* в *Ирея* и *Термо*, които доказват, че е съществувало правилото да бъдат изработвани макети, както и обичаят по-късно същите да бъдат поставяни в олтара. Обичаят е много стар и се среща навсякъде в този регион[685]. Известни са макетите на многоетажни сгради от *Месопотамия*. Дори по фасадата на дворците в *Хорсабад* е изобразен висш държавен сановник или самият архитект, който дарява на владетеля макет на укрепен град. За това доколко е била обичайна употребата на макетите по време на обсъжданията и изследванията, особено при изграждането на градовете, се говори в текста на Калистен[686]. Става дума за текст, в който се споменава изграждането на *Александрия* от Александър Велики и където са документирани обсъжданията и съветите, давани преди изграждането на града, и найподробно са отбелязани социалните мерки, засягащи населението, както и подробностите около бъдещата канализация. Този елинистичен текст хвърля светлина върху дискусиите и методите, следвани от техническия екип на Александър Велики при изграждането на водопроводната мрежа на голям брой градове и показва нивото на техниката в онази епоха [687].

Връщаме се обратно към изследваните от нас основи на базиликата *Свети Ахилий*. Пропорциите на правоъгълния паралелепипед ABCD, в който се вписват основите ѝ в съотношение 2:1, ни насочват към образуването на два правоъгълника ABEF и AECD. Оста на големия правоъгълник ABCD, диагоналите AC, BD и EF се пресичат в една обща точка. EF представлява едно второстепенно напречно сечение на базиликата. От голямо значение е фактът, че центърът на тежестта на цялата конструкция съвпада точно с центъра на правоъгълника на амвона на базиликата, чиято основа бе единствено открита. Може би също някакво значение има и вторичната ос EF, която пресича пространството между 3-я и 4-я стълб точно там, където бяха открити античните колони. Тази ос по някакъв начин дори предопределя местоположението на саркофага в страничния южен гробищен кораб (ил. 231).

Ако начертаем диагоналите AF и BE от първия правоъгълник ABEF и една успоредна линия от центъра към AB, виждаме, че тази линия ZK маркира по един безспорен начин външните очертания на олтара и бемите. Ако продължим с делението на първия правоъгълник и начертаем един диагонал в получилите се четири правоъгълника забелязваме, че през центровете 1-1 от сечението на диагоналите и 4-4 от сечението на диагонала AC на правоъгълника ZK преминават осите a-a и a′– a′, локализиращи стълбовете. През същите тези центрове 1-1 преминава и една права линия, успоредна на AB, маркираща дъгите на апсидите. Продължавайки с помощта на тектониката все в този дух, виждаме, че правата линия, която преминава през центровете 2-2 маркира външната страна на нартекса, а други подобни пък маркират отворите на базиликата.

Чрез този метод на анализ на “чертежа” майсторите са могли вече с голяма лекота да нанесат желаното върху терена, след което да започнат да градят с помощта на “канап”, този известен от най-дълбока древност способ, очертавайки или сверявайки при нужда правите ъгли на свещения от “време оно” триъгълник: 3,4,5.

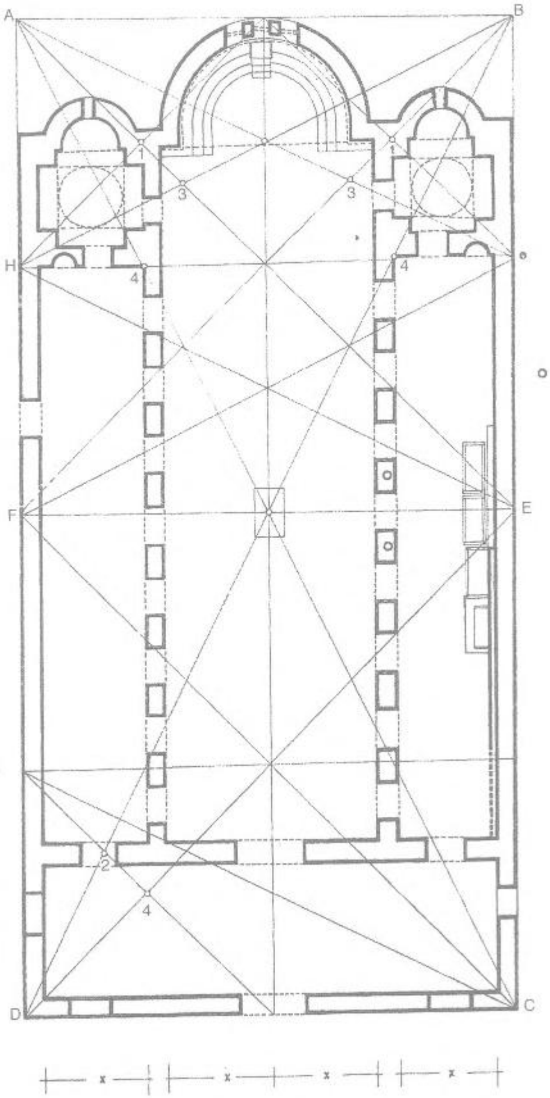

231. Тектонично трасиране на основите на базиликата *Свети Ахилий*

Това трасиране притежава и едно друго удобство. Дори на някоя от геометричните фигури или на някоя от линиите, или на която и да е страна да убегне правият ъгъл, продължават да са в сила деленията на отделните подчасти, така че загубата на правия ъгъл да не е в състояние да повлияе на конструкцията, архитектурата, а, бихме добавили, и на естетиката на сградата. Това, разбира се, било много добре известно на майсторите от *Византийското средновековие*, защото всичките византолози и особено онези архитекти, занимаващи се с проучването на византийските черкви, изпадат понякога в недоумение, когато констатират липсата на симетрия при основите на храмовете. Навремето хората са се стремели – поне в това са вярвали – тези слабости да бъдат коригирани. Затова някогашните планове не винаги били точни. Освен това, по онова време архитектите избягвали да измерват диагоналите (защото може би са ги очаквали изненади). Отсъствието обаче точно на симетрия представлява насладата и едновременно с това, силата на тази архитектура. Майсторите били в плен на духа, на същността, на основните пропорции, които били спазвани в много

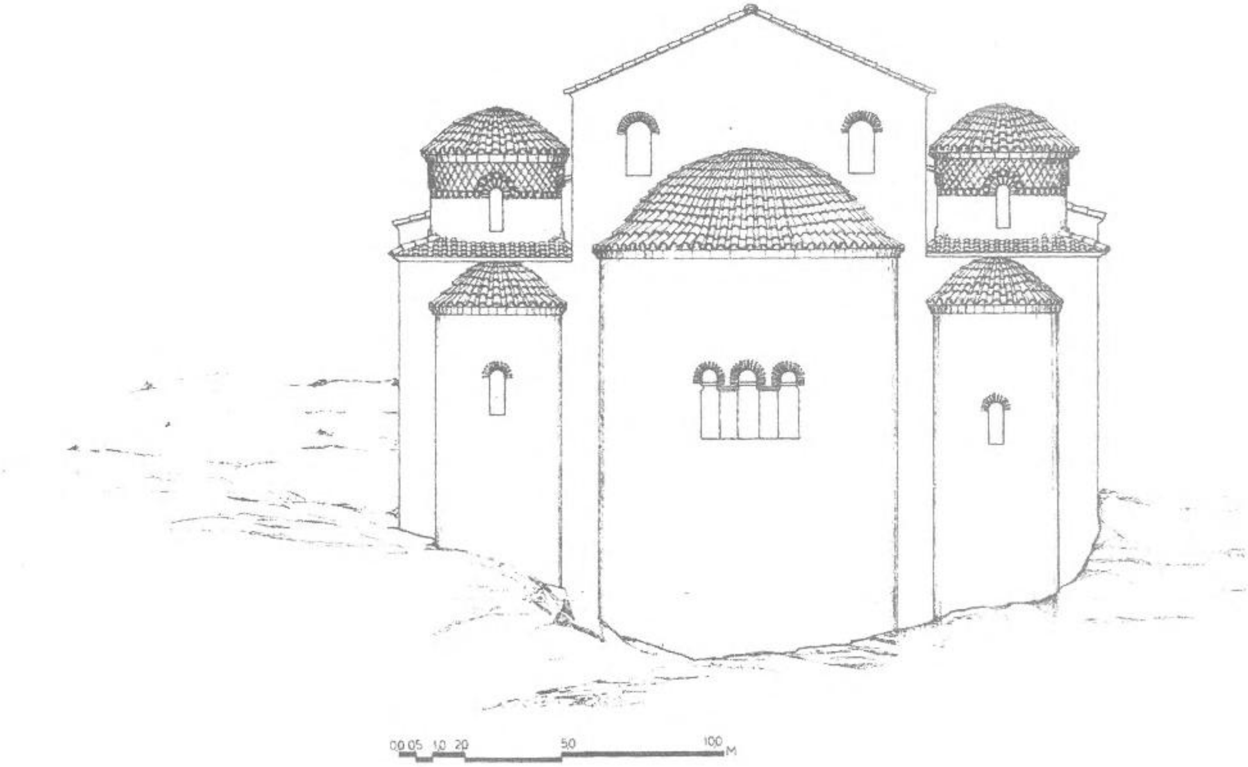
00 05 1,0 20 50 100 M

232. Източната фасада на базиликата (*реконструкция*)

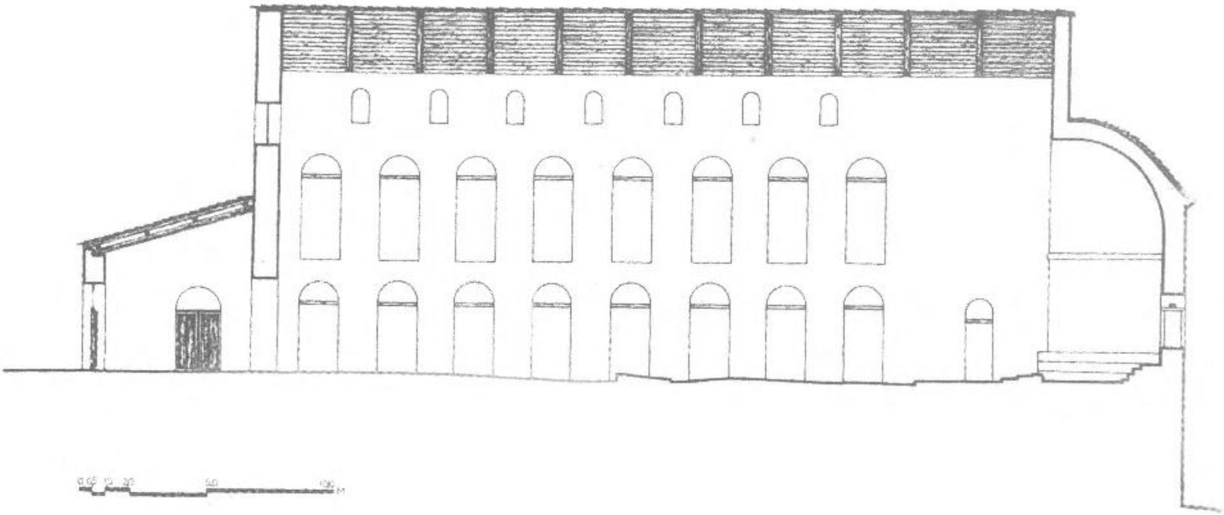
0 05 10 20 50 100 M

233. Надлъжен разрез на базиликата *Свети Ахилий* (*реконструкция*)

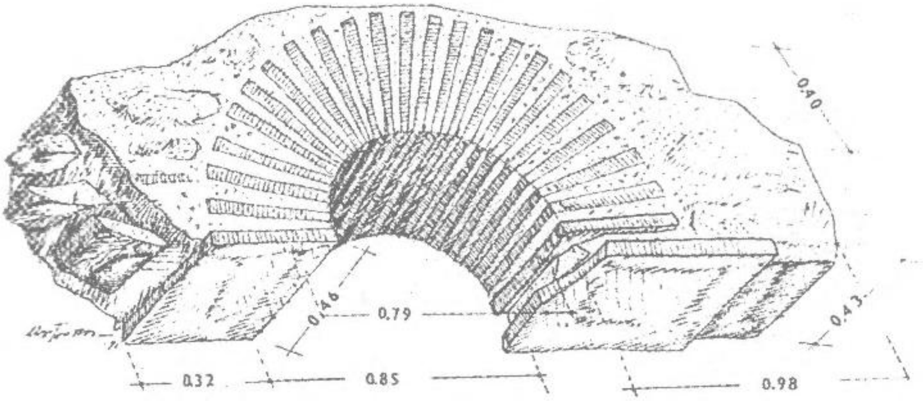

234. Падналият архиволт от прозореца на западната фасада на базиликата

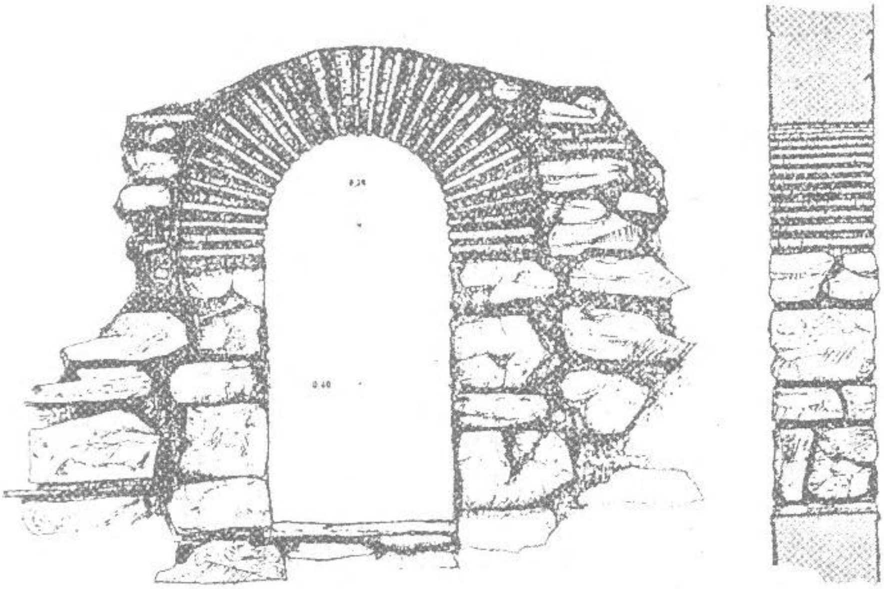

235. Реконструкция на прозореца от западната фасада на базиликата

по-голяма степен от симетриите, особено при пропорциите на напречното сечение.

Тази свобода, която се забелязва при тяхното изпълнение, точно поради не дотам строгото спазване на тектоничните чертежи и поради употребата на връв, оказвала влияние върху най-дребните детайли от конструкцията на купола или на зидовете и майсторите са могли без никакви ограничения, водени от силното си желание да импровизират, да строят куполи, арки или колонади, независимо от това дали основите на сградата в тази точка били с прави ъгли или пък имали формата на паралелепипед или трапец. Разполагали са с всички средства и са имали свободата да изправят или коригират конструкцията на куполите и радиусите им, като запазват тяхната височина, променяйки или запазвайки очертанията на радиусите, като в същото време не се вълнували кой знае колко от това дали подпорите са сменяли своите места или пък стълбовете и колоните са били асиметрични, и дали колоните (обикновено антични) са били с различни размери (височина и диаметър) или пък канелюрите и капителите са се различавали помежду си.

За тях интерес представлявала единствено същността на нещата – формата, основни-

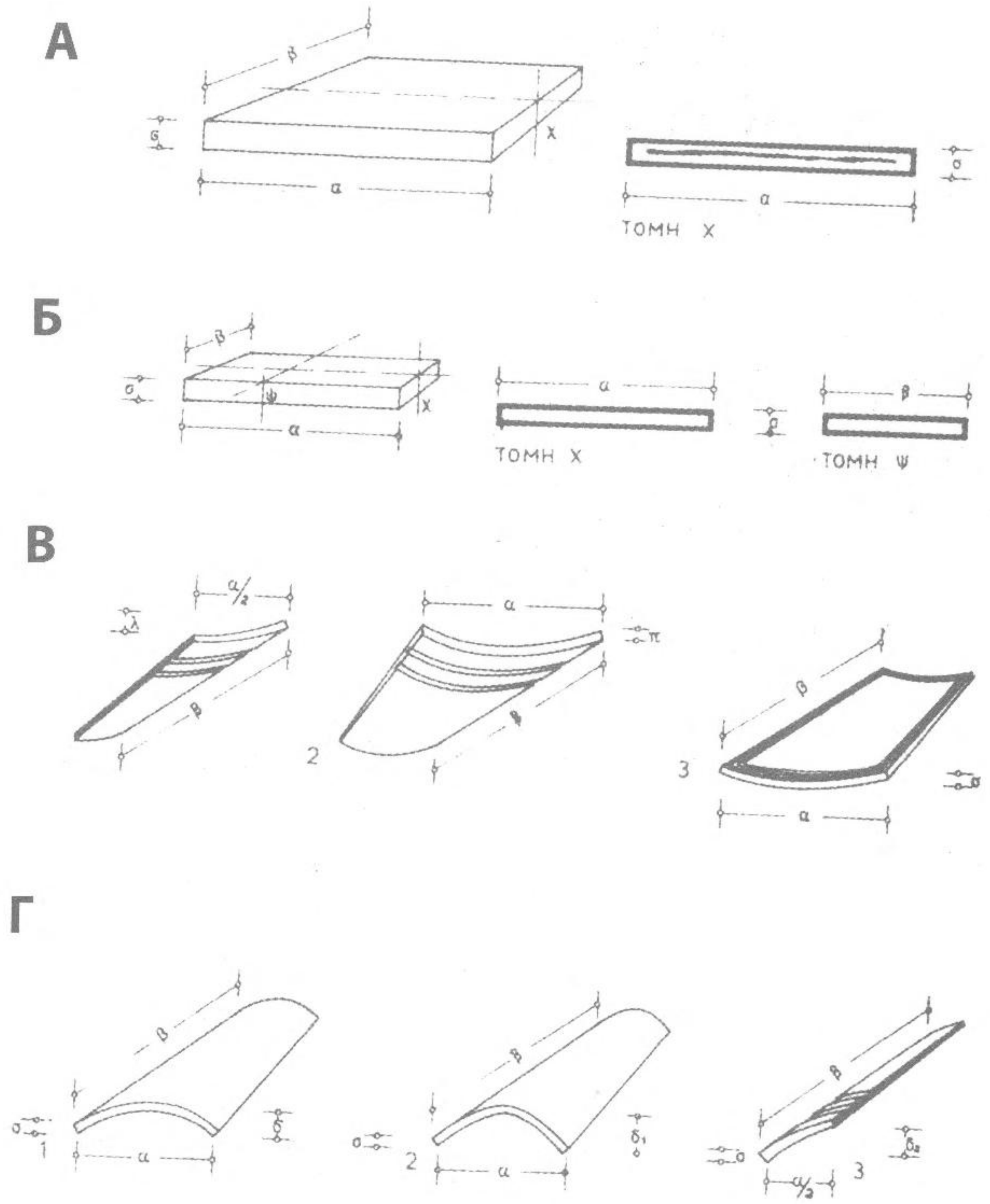
А
β
σ
X
α
σ
α
ΤΟΜΗ Χ
Б
β
σ
ψ
X
α
α
ΤΟΜΗ Χ
σ
β
ΤΟΜΗ Ψ
В
α/2
λ
β
α
π
β
2
β
3
σ
α
Г
β
σ
δ
1
α
β
σ
δ1
2
α
β
σ
δ2
α/2
3

236. Обшивка (*А,Б*) и керемиди /*напречни керемиди (В) и капаци (Г)*/

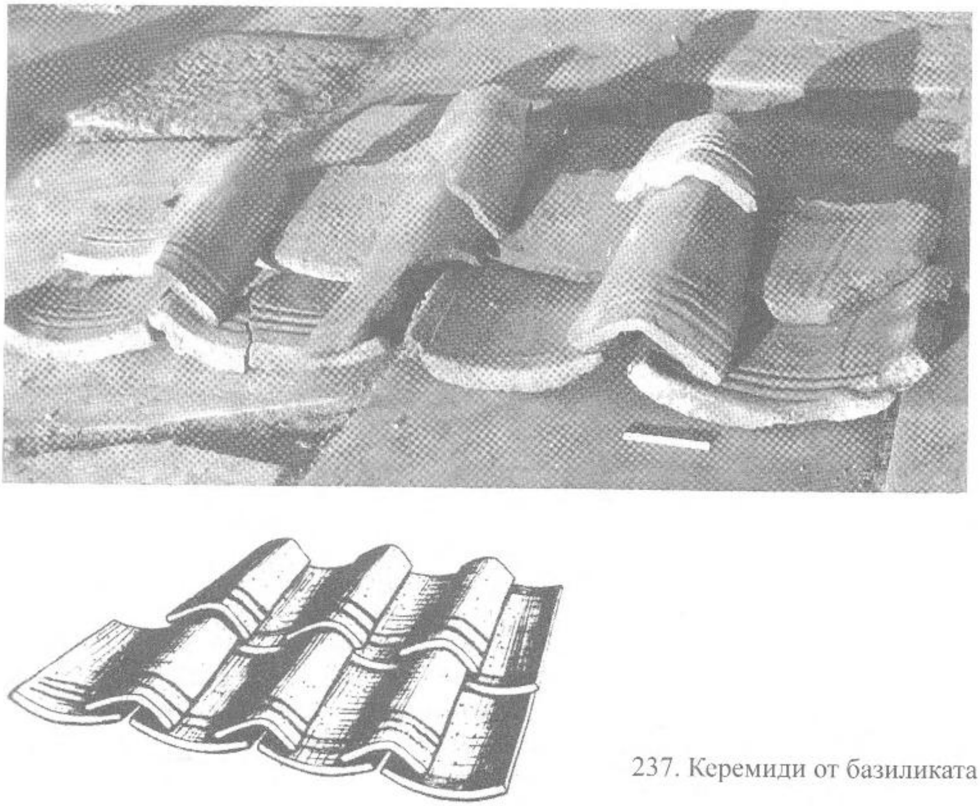

237. Керемиди от базиликата

те невидими пропорции, които възникват при правилното изпълнение на тектониката, особено при сеченията, когато те вече се превръщат в хармонични линии и най-вече вътрешното пространство на храма и неговата символика.

Ако при наличието на всичките тези възвишени цели не бъдат постигнати съответните симетрии и зависимости между отделните архитектурни части, това нямало кой знае какво значение, а тъкмо обратното – може би е трябвало да се случи, за да бъдат подчертани живописното излъчване на детайлите, точно както при външното покритие на паметника с керамопластика и очарованието от куполната украса. Всичко това предопределяло съответния психологически климат и спомагало за възприемане на вътрешните форми, следвани от стенописите, които по един естетически начин довършвали поучителните си внушения [688]. А когато у вярващия била налице и съответната духовна нагласа – нещо, което го е имало тогава, той се трогвал от заобикалящото го пространство и света на ритуалите, поглъщайки с всичките си сетива невидимите символи на архитектурата, живописта, псалмите, а с каденето на тамяна и с помощта на осветлението, той бил отвеждан точно там, където желаела църквата, откъсвайки го, макар и временно от конвенционалния свят и грижите за него, предлагайки му в същото време един приказен небесен свят.

Точно на това място бихме желали да подчертаем съществуващата разлика между конструктивните чертежи, за които вече говорихме и "пренасянето на основите върху канава", което било използвано през всичките епохи, в това число и византийската. Канавата, която понякога била отъждествявана със "стъпките" и (различни други вътрешни метрични кратни числа) [689] е нещо съвсем друго и, по всичко изглежда, много преди това била често срещана, в потвърждение на което свидетелства една скица in fresco, открита в египетски храм. Канавата е от полза (използва се дори и днес) особено при пренасяне на чертеж (скица) от един в друг мащаб. Когато това се отнася за основите на сграда, пренасянето става върху самия терен. Ярки примери за това са известните чертежи на храмове, пренесени чрез метода на канавата, особено в епохата на средновековната готика. При някои от големите строежи наличието (използването) на канавата влияе косвено и върху формите на паметника. Задълбочените изследвания и сравнения на двете системи в случаите, когато това се отнася до конструктивни решения, доказват преимуществата и одухотвореността на тектоничното трасиране.

4. Зидовете на базиликата.

Много често в хода на своето изложение се възползвахме от възможността да отбележим небрежния и прибързан градеж особено при изпълнението на основите. По-конкретно южната стена, която, както видяхме, е лишена изобщо от основи, стъпва направо върху терена, при това на по-голяма височина от вътрешното ниво на южния кораб. Подобна е ситуацията и при целия южен ред стълбове.

Зидовете на *Свети Ахилий* са изработени от подбрани за целта камъни, с относително малки рамери и слепени в изобилие с керамичен хоросан. Ъглите са оформени от по-големи, грубо обработени камъни. Външните зидове и стените, които разделят олтара от бемите и източната страна на паметника, са в същото, отбелязано по-горе, общо състояние. На определени интервали се срещат дървени скари [690].

Зидарията на стълбовете се състои от местен бигор, различни по размер камъни с вдлъбната форма, речни камъни, гранитни камъни и тухли с различни размери (0.40 х 0.40 х 0.40 м или 0.42 х 0.42 х 0.0420 м) [691], образуващи пояси от по три тухли, между които хоросанът е с дебелина 0.042 – 0.06 м. В първия стълб от северния ред, откъм северната му страна, са използвани в качеството си на строителен материал отломки от античен йонийски капител. Архиволтите на арките, свързващи подпорните стълбове, са изградени от тухли, между които е положен дебел пласт хоросан и са опасани от множество редове тухли. В тези арки дори и днес все още има запазени останки от дървените конзоли, изработени от кедър със сечение 0.14 х 0.17 м [692] (ил. 8,10)

Освен хоризонталните редове тухли, които укрепват зидарията на стълбовете, във височина има и пояс от хоризонтално положени дървени пояси от кедър, срещани и на други места в зидарията на храма [693]. Тези т.нар. “скари” представляват чифт дървени греди с правоъгълно сечение и размери 0.14 х 0.19 м или 0.13 х 0.16 м [694]. Едната греда сочи винаги навътре, а другата – към външната повърхност на стената или на стълба. На определено разстояние гредите са свързани помежду си посредством малки отвесни скоби (клапи), които, чрез подходящ прорез, здраво държат двойката дървени скари. В наши дни в северния ред стълбове има запазени два реда дървени скари, на разстояние един от друг 2.20 м. В едната дървена скара, която се намира точно над горната точка на тухления архиволт, над отворите на северния ред стълбове и откъм северната му страна, съвсем близо до преградната стена на протезиса, все още личат сеченията на гредите, образуващи пода на галерията (тя била предназначена за жени). Върху различни участъци от повърхността на северния ред стълбове има запазени фрагменти от стенописи [695].

Както вече видяхме, на много места в базиликата *Свети Ахилий* били използвани дървени скари, като например в стълбовете, в определени участъци на зидовете в протезиса, положени по двойки, които ясно си личат върху повърхностите от двете страни на стените, в основата на малкия купол над протезиса, малко по-ниско – на около 30 см – от точката, където започва корнизът, подчертаващи отвътре линията на свързване на квадратния купол на олтарната апсида с двата реда стълбове. Подобни дървени скари се виждат по цялата височина на определени разстояния във всички зидове на паметника.

Поставянето на подобни греди ставало винаги на една и съща височина, двойките скари са отстояли на еднакво разстояние една от друга. Едната греда сочела винаги към външната страна на стената, а другата – към вътрешната. Тези чифтове дървени пояси били укрепени с по-малки (с квадратно сечение) отвесни дъски, на определено разстояние една от друга, наричани на днешния народен език “клапи” [696], които посредством подходящ разрез задържат хоризонталните греди. Наличието на тези дървени пояси в зидовете било наложително по статични причини, за да бъдат тежестите равномерно разпределяни върху цялата конструкция, а впоследствие – отвеждани към терена. По този начин ставало възможно избягването на вертикални напуквания по фасадата. Тези дървени скари може би са имали и друго предназначение, което не можем все още със сигурност да уточним, като например сеизмичната устойчивост на сградата. Във всеки случай трябва да отбележим, че множеството дървени скари, които открихме в зидарията на базиликата *Свети Ахилий* – нещо, което виждаме и в *Света София* в *Охрид* [697] – не са често срещани в известните паметници от Солун, Цариград и други големи центрове [698].

Виждаме обаче, че в *Свети Ахилий* били използвани дървени скари и вътре в самата зидария, поне в частта на полукръглата олтарна апсида, малко над тройния прозорец. Подобен градеж едва ли е имал само за цел да поеме тежестта на сградата, да преразпредели натиска и да защити слабите места на конструкцията от силите на тежестта. Ако допуснем, че предназначението на дървените скари в тези конкретни точки било равномерното разпределение на тежестта, то в такъв случай те биха били видими, т.е. щяха да бъдат оставени да се виждат, както обикновено е правено при други външни участъци на конструкцията. Освен това и там, където в основата на барабана на малкия купол над протезиса има кръгли дървени скари, те били положени в точката на свързване от вътрешната му страна. Поставянето на дървена скара от вътрешната страна на почти монолитната зидария на олтарната апсида, както и в основата на малкия купол на протезиса, трябва да бъде допълнително проучено.

Сравнявайки разглежданите от нас зидове на базиликата *Свети Ахилий* с други подобни базилики, решихме да приложим и описанието на Г. Сотириу [699], имащо за предмет градежа на базиликата в *Каламбака*: "Останалата небрежно изпълнена зидария на храма, се състои от необработени камъни, между които има вертикално или хоризонтално положени един или три реда тухли, слепени изобилно с хоросан. Малко са паметницитие, които биха могли да се похвалят с класическия византийски тухлен градеж, каквито са например опасаните с тухли прекрасни с двойностъпни архиволти прозорци". Това описание, обаче се отнася за по-късно извършените може би през XII век изменения на паметника. От първоначалния вид на зидарията има запазени съвсем малко участъци от основите на източната страна.

Единствените запазени участъци от найранния период на базиликата в *Серес*, които били изградени с тухли, са основите на олтарната апсида, а колкото до зидовете на същинската византийска базилика, то те били изпълнени с известната тухлена техника [700].

Що се отнася до зидарията на *Света София* в *Охрид*, трябва да се отбележи, че там основно е бил използван тухленият градеж, при който четирите изградени от бигор зидове били опасани с два реда тухли [701]. Във всички други участъци, като например в помещенията на олтарната апсида, където над прозорците (които, може би са от епохата на турското владичество) [702] се срещат единствено повтарящи се един след друг тухлени редове.

Ксингопулос [703] прави следното описание на зидарията на базиликата в *Серес*: "И така, паметникът е изграден с необработени камъни и нарядко положени малки късове тухли". От съществено значение са също така наблюденията на Ксингопулос (цит. съч., стр.34), относно употребата на голямо количество дървени скари, най-вече в източния ѝ участък [704]. Този факт, както и други подобни архитектурни детайли и конструктивни особености, доказват, че двете базилики са били строени по едно и също време.

А. Раченов [705] разглежда градежа на *Старата митрополитска черква* в *Несебър* [706].

Българският архитект-археолог Ст. Бояджиев [707], в едно свое неотдавнашно изследване, обособи отделните строителни периоди и установи, че храмът е бил изграден върху основите на раннохристиянска базилика (според него от началото на V век) с една шестоъгълна олтарна апсида, квадратен атриум [708] и стълбове (цит. съч., стр. 332). По-всяка вероятност през VIII век базиликата била повторно изградена и колоните били заместени със стълбове. Тоест, зидовете датират от тази епоха.

5. Стълбовете в базиликата

Един от най-характерните елементи, които, заедно с формата на покривната конструкция, оказват влияние върху характера на вътрешното пространство и в значима степен определят достъпа на светлината, е видът на подпорните стълбове. Както ще стане ясно, от архитектурна гледна точка тези стълбове, които се срещат в определена група базилики, имат много общи черти с базиликата *Свети Ахилий* и могат да бъдат обособени в две или, по-правилно – в три категории.

Първата категория включва базиликите, чиито три кораба са разделени от зидани прегради, имащи в някои от случаите по-малки, а в други случаи – по-големи отвори, тоест стълбове, които макар че позволяват относително удобен и безпрепятствен достъп между отделните обособени пространства, в действителност затрудняват от оптична, както и от естетическа гледна точка усещането за общност, защото не дават възможност на погледа да обхване цялото пространство, да проникне в страничните кораби и да ги оцени, понеже стълбовете със своето местоположение възпрепятстват да стане това, като по този начин придават на базиликата по-тромав и архаичен облик. Към тази категория принадлежат *Старата митрополитска черква* в *Несебър*, *Света София* в *Охрид* (старата базилика), базиликата в *Сервия*, която има, както видяхме, същия архитектурен план, като този на базиликата *Свети Ахилий*, *Свети Прокопий в Прокупље* [709], базиликата на Богородица (Богородица Левиска) в *Призрен* [710], базиликата *Вранище* в село *Струга*, близо до *Охрид* [711], базиликата *Свети Никола* в село *Манастир* (областта *Мориово*) [712], която много прилича на базиликата в *Зурца*, *Като Фиалия* [713] и базиликата *Протату* в *Света гора*.

Втората категория базилики представлява смесена система, която се отличава с това, че между отделните стълбове понякога се срещат колони. По този начин се намалява усещането за тромавост, а чувството за изолация, което създават стълбовете, се редува с една по-приветлива атмосфера. Към тази категория спадат базиликата *Абоба* в *България*, характерна с липсата на последователно редуване на колони със стълбове в северния и южния ред [714], където между отделните стълбове обикновено има две колони, *Старата митрополитска черква* във *Верия*, където между отделните стълбове също има две колони [715] и *Успение Богородично* в *Каламбака* [716].

От споменатите по-горе примери единствено базиликата *Абоба* е раннохристиянска, докато останалите били построени направо върху руините, както е известно, на раннохристиянски базилики. Следователно става дума за една разновидност, изпълнявана по-рано през раннохристиянската епоха.

Третата категория елиминира стълбовете и смесената система и се насочва повторно към елинистичните образци, в които тесни и стройни колони подпират широките арки и много често са с галерии. Към тази категория спада *Митрополията* в *Серес* [717]. Ако вземем предвид споменатото от А. Орландос [718], че “долната редица колони от същинския храм, както и намиращият се до тях засводен олтар произхождат със сигурност от по-ранния първоначален храм” (вероятно от VI век), виждаме, че целият ред колони от *Митрополията* в *Серес* е всъщност останка от първоначален елинистичен тип раннохристиянска базилика, в която на един по-късен етап са били извършени допълнителни изменения. Какви точно – все още не е уточнено.

6. Галериите и дневното осветление на базиликата. Съпоставянето ѝ с други подобни паметници.

Колкото до покривната конструкция, някои по-стари автори, като например Милан Злокович, [719] твърдят, че храмът бил покрит с двускатен цял покрив. Стричевич [720], който също разглежда тези въпроси, оспорва формата на покрива на базиликата и особено наличието на отвори за осветление над стълбовете на галериите. Изчисленията обаче на различните височини на бемите и оцелелите стълбове от северния кораб, ни помогнаха при определяне нивото на пода и покритието на галериите. Изчисляването на формата на фронтона (наклонът на двускатния покрив) от средния кораб, заедно с уточняване местоположението на двата осветителни отвора на източната стена, симетрично разположени на арката на четвъртития свод на олтарната апсида, дава възможност със задоволителна точност да изчислим височината на централния кораб и размерите и формата на отворите за осветление (ил. 234, 235). По този начин установихме, че вътрешното пространство на средния кораб получавало светлина непряко, по-точно – от прозорците над галериите и от тройния прозорец над олтарната апсида и директно – чрез двата прозореца на източната стена, от трите прозореца (или един троен) на западната стена (останките му, както видяхме, бяха открити по време на разкопаването на нартекса) (ил.234, 235), както и от множество малки прозорци над стълбовете на галериите. Ако допуснем, че тях ги е нямало, т.е., че средният кораб е бил по-високо издигнат, тогава вътрешността би била изцяло затъмнена, при положение,че и самата непряка дневна светлина била крайно недостатъчна. В реда на тези мисли особено значение има упоменатото в абзаца на Т. Педясиму [721], който, засягайки темата с осветлението в храма *Светите Тодори* (Стратилат и Тирон) в *Серес*, настоява, че светлината в помещението била достатъчна.

Отвори върху източната стена на квадратния купол над олтарната апсида се срещат и в *Митрополитската черква* в *Несебър*, в базиликата в *Серес* [722] и в базиликата на Неръкотворната в *Солун*. Не трябва обаче в този случай да забравяме, че оформянето на вътрешното пространство по време на втория византийски период на базиликата в *Серес*, (XII век), строена върху основите на раннохристиянска базилика, както и *Старата митрополитска черква* в *Несебър*, построена също върху основите на раннохристиянска черква от началото на V век, приема днешния си вид, с тромавите стълбове и ниската олтарна апсида, по-късно.

Г. Милет [723] смята, че *Старата митрополия* била с дървен покрив, а г-н Сотириу [724] допуска, че била “с по-висока средна част по подобие на елинистичните базилики”. Беше много трудно обаче да бъдат направени досега някакви изводи, водени единствено от наличните фотографски изображения на паметника [725] и макетите на напречния разрез на Раченов, чието мнение относно липсата на галерии, не е особено убедително, въпреки че високите, наредени един след друг сводести отвори, убедително налагат една такава хипотеза. В своя напречен разрез на *Митрополитската черква* Раченов поставя в тези големи отвори, на известна височина, плочи, от чийто край всъщност започват и едноскатните покриви на страничните кораби. *Старата несебърска митрополия* има много общи черти със *Свети Ахилий*, особено по отношение на стълбовете [726]. Милет датира тази базилика твърде неопределено, най-общо между X и XI век [727]. В началото Г. Сотириу датира храма в XI век [728], но по-късно прецени, че "става дума за раннохристиянска базилика [729], построена в годините на Юстиниан и преобразувана основно през X или XI век" [730]. До подобни изводи в своите изследвания достигна и Б. Бобчев, който специално се занимава с паметника и който смята, че първоначалният храм бил построен в края на V или в началото на VI век [731].

Б. Филов, за да аргументира своите твърдения относно античния произход на паметника, го сравнява с базиликата *Свети Йоан Студит* в *Цариград*. Несъмнено базиликата води своето начало от раннохристиянската епоха, което се потвърждава и от отсъствието на беми, които впрочем би трябвало да бъдат търсени другаде. Действително разкопките на Ив. Гълъбов извадиха на показ тези помещения, които вече можем да видим в по-новите реконструкции на Ст. Бояджиев [732]. Реконструирането на западния участък от основите на базиликата бе извършено по-рано от Раченов [733], който се позова на една стара гравюра на S. Sayger и A. Desarnod [734]. Тази възстановка на Раченов бе възприета и от Н. Мавродинов, а и по-късно извършените разкопки потвърдиха нейната правота. Остана единствено квадратният атриум, с който бяха допълнени основите на западната страна на базиликата [735].

Изследвайки внимателно вида на зидарията на базиликата, Бояджиев стига до много интересни изводи, които му помагат при по-сетнешното възпроизвеждане на паметника, както от неговия раннохристиянски период, така и от следвизантийската му фаза. За правилното възстановяване на паметника голяма помощ оказват коментарите на Б. Филов, според които между разглежданата от нас базилика и тази на Студит съществува голяма прилика. По този начин вече става ясно, че през втория период, датиран от Бояджиев в VII или VIII век, базиликата, която по всяка вероятност била разрушена по време на нашествията на славяните, била наново построена върху основите на преди това съществуваща раннохристиянска базилика от началото на V век [736]. Стълбовете били поставени на мястото на петте двойки монолитни колони, които тогава вече не са съществували. По време на втория период галериите не са били възстановени, а засводяването на олтарната апсида е станало на по-ниска височина, на 4.30 м от от нивото на пода, докато капителите на колоните от раннохристиянския период били на височина 5.90 м. Галерии от раннохристиянския период имало и в трите страни на базиликата [737], а издигнатият среден кораб бил подпиран от редуващи се една след друга колони, които, както споменахме, били стъпили върху местата на по-ранишните. По време на втория строителен период Бояджиев смята, че е бил допълнително изграден нисък покрив върху страничните кораби, с което всъщност се осигурявал достъпът на обилна светлина в средния кораб през големите отвори, заместили етажа на галериите, осветяван и чрез съществуващите шест големи, разделени на групи по три прозореца върху западната и източната страна на базиликата [738]. Съвсем скоро след това се появява дървеното покритие на страничните кораби и един нов, вече по-високо издигнат, покрив, имащ за цел да го замести, но с което всъщност биват скъсени – нещо съвсем естествено – големите отвори между редуващите се една след други колони. През втория строителен период на цялостно реконструиране на базиликата, който Бояджиев датира в VII или VIII век бил издълбан върху все още неизсъхналата прясна мазилка, покрила вътрешните и външните повърхности на базиликата, надписа на майстора [739]: «+ Κύριε βοήθη τον/δούλον Η-νο/ επί έτους Γ C Μ΄ινδ-.»

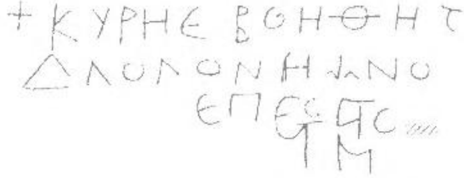

Ако приемем, че прочитът на приложения тук надпис, който направихме с помощта на обектива на фотоапарата, е точен, тогава датирането на паметника от Бояджиев в VII век е правилно. В подкрепа на това датиране [740] са и малкото запазени стенописи от ранния пласт, като например изобразеният в свода на южния ред стълбове кръст в окръжност, чиито характерни черти са присъщи за тази епоха. Но и на други места по стенописите има драскани надписи и взидани скулптурни фигури от раннохристиянската базилика, като например надписът, издълбан върху бял мрамор на източната страна на северния ред стълбове, на височината на фронталната арка на квадратния купол на олтарната апсида: «–ΚΑΙ Η ΚΡΑΥΓΗ ΜΟΥ ΠΡΟΣ ΣΕ ΕΛΘΑΤΟ» [741].

От всичко казано до тук накратко, е видно, че старият несебърски средищен храм, по време на своя втори строителен период, във вида, в който го познаваме, не може да послужи, от гледна точка на общите пропорции, като база за сравнение, а единствено полезни биха били отделни негови архитектурни елементи.

Митрополитската черква, изградена върху останките на раннохристиянска базилика, съхранила много от нейните елементи, съдържа, по отношение на разположението на светия олтар и най-вече на засводяването на бемите с малки куполи, прилики с базиликата *Свети Ахилий*. Черквата в *Серес* обаче се отличава с подредбата на своите колони, които разделят средния кораб от страничните и завършват в западната страна с пиластри, също като в източната, близо до свода на олтарната апсида, която, за разлика от другия храм, е засводена с полусферичен купол. Базиликата, както отбелязахме, била покрита съгласно елинистичните традиции с дървен покрив, а средният ѝ кораб бил по-високо издигнат, спрямо хоризонталните измерения [742]. П.Н. Папагеоргиу [743], който се е занимавал по-рано с базиликата, отбелязва, че "за първи път храмът е бил споменат в *Хрисовула* на Андроник старши в година 1321". Г. Милет пък [744] просто отбелязва, че: "Le monument fut remanie, en particulier par Ducan en 1345".

Б. Филов [745] датира храма в XI-XII век. А. Орландос [746], който специално се е занимавал с паметника, стига до извода че: "Трудно може да бъде датиран първоначалният храм, понеже той съдържа много раннохристиянски елементи, които могат да разположат този строеж дори през VI век сл. Хр. Но тъй като в храма съществуват и други елементи, характерни за византийския период, по всяка вероятност първоначалният храм е бил изграден през XI век, тоест когато била изработена и прочутата мозайка в олтарната апсида" [747]. А и самият А. Ксингопулос [748], който е проучил тази толкова важна мозайка, смята, че както храмът, така и мозайката "можем с голяма вероятност да я датираме приблизително във втората четвърт на XII век".

Налага се обаче да групираме онези части от базиликата, които принадлежат на раннохристиянския период и онези от втория византийски период, датиран от П.Т. Пенас [749] в 1124 година – времето, когато извън *Серес*, близо до днешната *Скотуса*, била изградена базилика от епирския деспот Теодор Ангел Комнин в чест на победата над латинците и премахването на латинското господство в *Солун*". И в този случай, ако приемем, че строителството било извършено върху основите на раннохристиянска базилика, общите пропорции не могат да ни бъдат от полза, защото тя не принадлежи към разглеждания от нас период. Запазените колони също принадлежат към раннохристиянския период на паметника, докато колоните в старата несебърска *Митрополитска черква* били унищожени и заменени със стълбове, така както това станало с колоните, крепящи галериите в базиликата в *Серес*, заменени покъсно със стълбове. Малките куполи над бемите в базиликата в *Серес*, представляват със сигурност едно по-късно изпълнение от XII век, както и полусферичният купол над светия олтар. От тази гледна точка възстановяването на средищния храм в *Серес*, с допълнителното надграждане на малките куполи над бемите, станало по подобие на базиликата *Свети Ахилий* в *Преспа*. Не е известно, също дали базиликата във Верия е разполагала с галерия [750]. Базиликата в *Каламбака* днес е без галерия, т.е. когато била наново изградена през XII век върху основите на раннохристиянска базилика, не са били прибавени галерии [751]. Базиликата в *Серес* също нямала галерия [752]. Но дори и базиликата в *Серес*, във вида, в който е позната днес няма нищо общо с първоначалния си облик, защото междувременно са били извършвани допълнителни преустройства (ил.35, 36). Във всеки случай, А. Ксингопулос стига до извода, че "става дума за елинистичен тип базилика, чийто среден кораб е по-висок и по чиито стени над покривите на двата странични кораба е имало множество прозорци. Покривите били дървени, като средният кораб бил двускатен, а страничните били едноскатни и по-стръмни".

Доколкото е видно от запазените до днес основи, можем да бъдем сигурни много повече от изработените макети, че основите на базиликата във *Верия* са раннохристиянски [753], като в различните епохи били извършвани сериозни преустройства, които, с изключение на апсидата, биха могли да бъдат установени единствено със систематични археологически проучвания.

В олтарната апсида съвсем ясно се забелязват преустройствата, извършени най-малко в годините на две епохи, като и в двата случая били запазени раннохристиянските колони. По всяка вероятност последните строителни работи били извършени в края на XIII век. Това се потвърждава от наличието на декоративния меандър със зъбчат пояс и особено от фриза, изработен с цял ред парчета тухли, равномерно изнесени навън, подобно на назъбената периферия на античния венец [754].

Света София в *Охрид* прилича много на *Свети Ахилий*, особено по начина на разположение на вътрешните стълбове и наличието на малки куполи над бемите [755]. Според последните становища, формулирани след извършените неотдавна от Радивойе и Мирияна Любинкович разкопки, бе установено, че базиликата *Света София* била изградена върху руините на съществуваща преди това раннохристиянска базилика [756]. Дори, както е видно и от самия архитектурен план на Schmidt-Annaberg, приложен от Б. Филов в неговия труд [757], сме в състояние да отбележим, че по всяка вероятност в средата на базиликата се е издигал купол [758]. Последните изследвания на D. Boskovic и K. Tomovski го доказаха по един безспорен начин. Те са указали и първоначалното местоположение на западните стълбове на куполната базилика [760] по време на първия неин период и по-късното ѝ превръщане в трикорабна базилика от източен тип с неразчленени стълбове. Що се отнася до малките куполи на бемите, Д. Стричевич смята, че са съществували още от времето на архиепископ Лъв (средата на XI век), когато всъщност било извършено преустройството на храма. Д. Божкович и архитект К. Томовски, които специално са се занимавали с реставрацията на храма, твърдят, че бемите и малките куполи са били изградени по-късно, през XIV век [762]. Това тяхно мнение, че малките куполи били построени (добавени) в един по-късен етап след извършените от архиепископ Лъв ремонтно-строителни работи, е подкрепяно и от Кочо Любинкович и Божкович-Томовски [763]. По отношение на отделните архитектурни детайли в храма съществува разногласие между Божкович [764] и Стричевич [765], които специално са се занимавали с проучването му.

Според цитираните мнения, малките кръгли куполи върху бемите на базиликата *Света София* в *Охрид* били изградени между XI и началото на XIV век. Колкото до датирането на базиликата, се е наложило мнението, повлияно от написаното в на̀миращия се в *Парижката национална библиотека* гръцки кодекс (Cod. Paris. Gr. 880, fol. 407), в който между другото се говори за изграждането на базиликата от архиепископ Лъв (1037-1056) [766]. Такова мнение е поддържано по-рано и от Г. Миллет [767]. Самият Филов, както споменахме, базирайки се на плана на Schmidt-Annaberg, твърди, че изследването на архитектурните детайли на храма свидетелства за три строителни периода, от които най-ранният е запазен в източния участък [768] и заключава, че архиепископ Лъв възстановил храма [769], който преди това бил изграден като катедрален храм от Борис (852-889) [770]. Подобно мнение, че базиликата *Света София* била един от седемте, изградени от Борис, катедрални храмове [771] било подкрепяно в миналото и до неотдавна [772]. Б. Божкович [773] преди време смятал, че храмът е бил изграден от Климент и Наум, тоест в края на IX и началото на X век. В същия научен труд обаче, в подзаглавието на таблица 22, храмът е датиран в X или първата половина на XI век. Други автори смятат, че въпреки всичко, храмът е съществувал по време на царуването на Самуил (976-1014), а по-късно, когато той преместил своята столица в *Охрид* [774], го превърнал и в седалище на *Българската патриаршия* [775].

Допълнителна светлина върху проблема, относно изграждането на *Света София*, хвърля текстът на житието на свети Климент, писано от Теофилакт – архиепископ на България, чието седалище бил Охрид [776].

Стъпил върху този текст на Теофилакт, Д. Стричевич [777] стига до извода, че базиликата *Света София* е съществувала още от времето на Самуил [778] и била разрушена по време на войните му с *Византия*.

В периода от завладяването на *Охрид* от Василий II до възстановяването на *Света София* от архиепископ Лъв, очевидно черквата е обслужвала града в качеството си на средищен храм, т.е. един от двата, изградени от Климент [779]. Фразата, в която се споменава, че там "бил поставен архиепископски трон", а не патриаршески, подсилва мнението, че текстът визира византийския период [780]. В текста на Теофилакт обаче са упоменати три черкви, от които най-голямата и най-важната бил "католиконът", катедралният храм.

Теофилакт може би има предвид базиликата *Света София*, която съществувала преди издигнатите от Климент черкви и в която самият той по-късно, след извършените от архиепископ Лъв строителни работи и изменения (1037-1056), се установил (което във всеки случай станало след 1089 година) [781].

След извършените от група учени разкопки и продължилите много години археологически проучвания в *Света София*, вече е безспорен факт, че храмът в днешния си вид бил изграден върху основите на раннохристиянска базилика, която според мнозина била с купол. Което впрочем се доказва по запазените следи, открити в местата на свързване на сводовете от напречните арки и останките от люнетите (над колоните) [782].

Радивое Любинкович[783] установи, че днешната “постройка е стъпила върху две по-стари сгради. Следователно северната и южната стена на днешната черква са били издигнати върху антични стени, по чийто червеникав хоросан можем да направим извода, че водят началото си от времето на Юстиниян”. Що се отнася до сведенията на Теофилакт, относно изградения от Борис храм, поради липсата на археологически данни той ги приема с резерви. Може би някои участъци от сградата на Борис са били взидани в постройката, запазена до днес. Любинкович обаче намира за твърде неубедителен факта относно изграждането на храма през X век, тоест, времето, когато Самуил пренесъл *Патриаршията* си от *Преспа* в *Охрид*. Формата на паметника и стенописите му свидетелстват за епохата на архиепископ Лъв (1037-1056). Точно тази датировка, отчитайки, както цялата предварително извършена работа, така и становищата на византолозите, приема и А. Грабар, т.е. това е времето, в което била изградена византийската базилика *Света София* в *Охрид* [784].

Един кратък исторически очерк за живота на базиликата, основаващ се на наложилите се теории, може да включва следните факти: Базиликата *Света София* била изградена в годините на Юстиниан и във всеки случай просъществувала до епохата на Самуил (976-1014). Никак не е лесно да бъде доказано дали тя е била изградена по времето на Борис. След избиването на наследниците на Самуил през 1018 година, император Василий II премахнал нетрайната *Охридска патриаршия* и създал автокефална *Архиепископия*. От този период насетне започва и силното византийско влияние в района. При управлението на архиепископ Лъв храмът бил изграден върху основите на раннохристиянска базилика, а по-късно и изписан (1037-1056). По време на Комнините (XII и XIII век) били извършени преустройства, особено в западния участък на базиликата. През тази епоха били добавени и малките куполи върху бемите ѝ, а през 1317 година архиепископ Григорий бил вече довършил строителството на двете кули от страната на екзонартекса. След турските завоевания през 1394 година базиликата била превърната в джамия и тогава може би са били извършени преустройствата, които са ѝ придали вече източнобазиликален тип.

Забелязваме, че и по време на възстановителните работи в базиликата *Света София* при управлението на архиепископ Лъв (1037-1056), а дори и по-късно, когато вече са били добавени малките куполи, базиликата *Свети Ахилий* продължавала да служи за образец, а колкото до малките куполи – те били изградени по подобие на онези от базиликата *Свети Теодор* в *Серес*, които, както видяхме, били построени през 1124 година.

Както стана ясно преди това, много от изследваните от нас византийски базилики (*Несебър*, *Серес*, *Охрид*, *Каламбака*, *Абоба*, *Богородица Лиевивска* в *Призрен*) били строени върху руините на раннохристиянски базилики. Много е трудно обаче да бъдат установени запазилите се и повлияли върху формата и пропорциите на основите, раннохристиянски елементи. При някои от тях (*Несебър*, *Серес*, *Каламбака*, *Абоба*) [785] изцяло било запазено обособеното тронно помещение (синтронът), което означава, че и олтарната апсида, по време на по-сетнешното ѝ превръщане във византийска базилика, получава съответната форма. До каква степен обаче и други части или детайли от раннохристиянските базилики са повлияли върху вътрешните пропорции на основите (стъпките на зидовете, стълбовете, нартекса), е доста трудно да се каже. Поради тази причина, въпреки очевидната полза, съпоставителното изследване на вътрешните пропорции на базиликата има своите неудобства.

Относно митрополитския храм в *Серес* А. Орландос [786] пише, че: “Долният ред стълбове в същинския храм, както и засводеният олтар, със сигурност произхождат от първоначалния храм”. Нямаме представа дали крайните стени на страничните кораби, както и нартекса, са стъпили върху основите на раннохристиянска базилика. Във всеки случай, ако съдим по вътрешните пропорции на базиликата, виждаме, че те съдържат по-голяма прилика с тези на *Несебърската митрополитска черква* и *Верия*, отколкото с тези в *Серес*, *Свети Ахилий* и *Каламбака*. При това средният кораб на базиликата в *Серес*, за разлика от всички изследвани базилики, е по-голям от страничните (К:Р = 2.40 м) [787].

За византийската базилика в *Каламбака* също нямаме ясна представа каква е връзката между основите на раннохристиянската базилика и византийската. Г. Сотириу [788], който е изследвал този паметник, споменава, че под настилката на днешния олтар били открити остатъци от подовата мозайка на първоначалния храм и добавя [789], че: “ В паметника следва да бъдат извършени изкопни работи, за да може да бъде разкрита подовата мозайка от първия храм и да бъдат определени размерите и формата ѝ.”

Една голяма част от следвизантийските базилики, освен тези, които споменахме и които представляват интерес за нашето изследване, били изградени върху основите на раннохристиянски базилики [790].

В таблица IX от настоящето изследване е показано съществуващото положение на *Протату*, така както го пресъздадохме, отбелязвайки пристройките, определени по-късно от П. Милонас (Νέα Εστία, έτος ΜΕ΄, τ. 89, τεύχος 1047, стр. 240, ил. 2), а в ил. 46 показваме първоначалния вид на храма и последвалите изменения. Съвсем ясно е видно, че това е една трикорабна базилика с дървен покрив и стълбове (пиластри), средният кораб двата странични, с три полукръгли – отвън източно ориентирани – олтарни апсиди. Пропорциите на основите, разположението на отворите по олтарната апсида, формата на декоративните арки по южната страна и некачественият градеж – самият П. Милонас (пак там, стр. 240) я описва като базилика, построена с “ кал и речни камъни” – позволяват да бъдат правени сравнения със съвременни на нея паметници, които имат същите характерни черти, като например *Митрополитската черква* в *Евритания*. (А.В.М.Е., т. IX, 1961, стр.5, ил. 2, стр.19, Pripilaen Kunst Geschichte, т. 3, табл. 140), храмът в *Скрипус* (873/74) (Propylaen Kunst gesch., 3, ил. 139), *Новата митрополия* (*Свети Стефан*) в *Несебър* (Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, пак там, стр.102, ил. 93) и *Свети Лъв* от *Водока* (ил. 83), имащи същото разположение на отворите по олтарната апсида. Наличието и формата на декоративните ниши по външната фасада на южната стена, разположението на отворите по олтара, както ще видим по-късно (гл.10), представляват факти, които налагат извода, че храмовете (като например *Светите Безсребърници*, *Свети Стефан* и *Свети архангел* в *Костур*) били изградени в началото на X век.

Датирането на базиликата *Протату* в края на IX или в началото на X век трябва да се приеме за твърде вероятно, защото знаем, че пренасянето на “седалището на старците” от *Провлака* в *Света гора* (*Атон*, днешния *Пиргудия*) в *Меси*, както се нарича *Карея*, станало след издаването на хрисовула на Василий I, тоест – след 883 година. (Fr. Dolger, пак там Ettal 1961, стр.70, стр.424. I. Μαμαλάκης, Το Άγιον Όρος, Θεσσαλονίκη, 1971, стр. 37, Νέα Εστία, стр. 338) и във всеки случай преди извършените преустройства, споменати в по-късното житие на свети Атанасий Атонит Светогорски, и преди типика, който бил съставен при царуването на Йоан Цимисхи (969-976). P.lemerle (“La vie ancienne de Saint Athanse l’ Athonite », L millenaire du Mont Athos 963-1963, etudes et melanges, i Chevetogne, I, стр. 59 и сл.) споменава дарението на брата на император Никифор Фока за разширяване на базиликата в *Карея* (Κ. Βλάχος, Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί πάλε τε και νυν, Βόλος, 1903, стр. 1 и забележка под черта 1) и по всяка вероятност, както отбелязва П. Милонас (пос.съч., стр. 253, заб. 16), това се случило между 961 и 969 година, вследствие на което от средата на X век, храмовете придобиват, както ще видим, по-привлекателен външен вид. Това се постига като се подчертава кръстообразният им характер със съответното обособяване на страничните помещения за монасите и изолирането на ъгловите помещения. В сигил, издаден от Лъв VI Мъдри през 893 година, се споменава старото “седалище на старците” и различията между монасите, които се усамотявали “в *Зигон*” – “седалището на старците” – в манастира *Колобо* при *Йерису*. Следователно, все още не било преместено в “*Меси*” (т.е. в *Карея*) “старото седалище на старците” (Μαμαλάκης, стр. 39) и следователно хронологичните граници на изграждането на първоначалната базилика *Протату* са сведени до периода 893-969 година.

Трябва много внимателно да бъдат сравнявани паметниците, намиращи се в един район, въпреки че на пръв поглед съществуват големи прилики по отношение на архитектурата. Защото не е изключено изследователят да бъде тласнат в погрешна посока. Точно поради тази причина, се заехме с анализа на паметниците, подходящи за подобен род сравнения. Видяхме обаче, че повечето базилики са били изградени върху руините на предишни раннохристиянски базилики. Този извод представлява солиден елемент за проучвания от нас исторически период и важен факт за установяване на епохата, когато са започнали да зарастват раните, причинени от славянските нашествия във византийските земи. За съжаление, това с нищо не помага за разрешаване на нашия проблем.

От извършените възстановителни работи точно върху основите на раннохристиянските базилики, чиито следи там, където са били извършени подобни изменения, е много трудно да бъдат установени, не можем да правим каквито и да било изводи за размерите на основите, защото те се отнасят до един по-ранен период и следователно с нищо не обясняват по-късните тенденции. С възстановяването на раннохристиянските базилики били запазени: олтарната апсида, нартексът, а понякога и колоните (базиликите в *Каламбака* и *Серес*). Единствените базилики, за които със сигурност знаем, че били издигнати “из основи” през X-XI век, остават базиликата *Свети Ахилий*, базиликата в *Сервия* и базиликата *Протату* в *Света гора*. Точно поради тази причина направените от нас изводи относно най-общите пропорции на основите, еднакви при първите две базилики, са от голямо значение, а и тектониката, както видяхме, е също еднаква и при двете.

Повечето от проучваните от нас базилики са възникнали като седалищни храмове [791]. А. Ксингопулос [792] споменава:

“Виждаме, че най-ранният тип базилики, на практика използван през XI и XII век, дори и по-рано, особено при митрополитските храмове, представлявал продължение на една раннохристиянска традиция или пък просто този базиликален тип бил повече уважаван. В *Тесалия*, в *Македония* и другаде повечето стари митрополии са от базиликален тип”. Като средищни храмове били изградени куполовидната базилика *Света София* в *Охрид* [793], базиликата (катедрален храм) в *Сервия* [794], *Митрополията* в *Каламбака* [795], *Старата митрополия* (*Ески метропол*) във *Верия* [796], базиликата *Свети Тодори* (*Старата митрополия*) в *Серес* [797], *Старата несебърска митрополия* [798], както видяхме, *Свети Ахилий* и други подобни [799].

За повторното съживяване на базиликалния тип при храмове от IX век са изказани интересни становища. Някои от тях обясняват повторната поява на *Балканите* на един тип, съдържащ архаични елементи в епоха, когато вече византийската архитектура била ориентирана към нови форми (кръстокуполните храмове и т.н.) с функционални нужди, аналогични на онези, наложили ползването на раннохристиянските базилики. Знаем, че българите приели християнството през 865 година. Може би обслужването на новопосветените тласнало към избор на този тип храм, който бил в действителност по-ефективен и от полза за по-големи групи от хора, а в единното вътрешно пространство проповядването на понятията и изслушването на *Божието слово* било по-ефикасно.

Бяха изразени становища, че повторната поява на обновените базилики в разглеждания от нас период може би се дължи и на появилия се през XI век *Византийски ренесанс* [800]. Може би пък налагането и утвърждаването на подобен тип да е било повлияно, както видяхме преди това, от факта, че храмовете били използвани като средищни.

Във всеки случай тези базилики, намиращи се в централните балкански райони, според изводите, до които достига Дьордже Божкович [801] не се родеели с тогавашната византийска архитектура. Едва през XI и XII век, след присъединяването на тези земи към *Византия*, откриваме пряка връзка и влияния от съвременната византийска архитектура.

7. Планът на основите на бемите

След като приключихме с почистването и проучването на бемите [802], които представляват част от паметника, за щастие запазена и днес в добро състояние, и след прецизното възпроизвеждане и възстановяване на първоначалния му вид [803], можем да бъдем сигурни, че старите възгледи, съгласно които поне малките куполи над служебното помещение и, със сигурност, над дяконикона, са представлявали по-късни надстройки вече не са валидни [804]. Основите на бемите са оформени като вписан кръст с развити рамене. И въпреки че няма запазени останки от купол, съществуващите форми на основите на бемите ни карат да вярваме, че те били покрити с куполи. Това, че външната украса на малкия купол била по-пищна (с декорация от керамопластика) от останалата зидария на базиликата било обичайно явление. Много често цялата нагласа на строителите към декорации намирала израз върху външното оформяне на купола [805].

В апсидата има разположен отвор с едностъпна архиволта, която е изработена от тухли и има размери 0.30 х 1.40 м. От нивото на съществуващия днес под до дъното на вписаните полусферични арки, височината е 7.07 м. Зидът на протезиса до петите на тухлените арки на вписаните рамене образува една, изградена от бигор, обща стена. Изграден е със специално подбрани продълговати квадри, речни камъни и е слабо украсен с накъсани редове от тухли. Дори и днес в зидарията съвсем ясно се виждат цели редове дървени скари на измерената от нас височина на стълбовете от северния кораб. Арките на вписаните рамене на кръста са изработени от правоъгълни тухли с обичайните размери – същите, които са използвани и при хоризонталните редове, подсилващи стълбовете. В точката им на свързване има слабо загатнат и изнесен навън корниз, състоящ се от каменни плочи, които подчертават този конструктивен елемент. Полукръглите барабани, покриващи пространството между корниза и арките, по статични причини са изработени от по-леки материали (порести камъни) и продълговати квадри, които със сигурност са били добавени или изработени много по-късно – след направата на тухлените арки на рамената на вписания кръст, за да може по-добре да слегне зидарията и да бъдат избегнати пукнатините, поради неравномерното натоварване на отделните части. Тези неща сигурно са били допълнително изградени след построяването на малкия купол над протезиса.

Същото е валидно и по отношение на квадратното засводяване на олтарната апсида и протезиса, чиято фронтална арка е изработена от повтарящи се една след друга продълговати квадри и в чиито фуги има поставени тухли.

Тук се налага да ревизираме един по-ранен наш възглед [806], повлиян от стара илюстрация на публикувания от Сотириу североизточен ъгъл на базиликата [807]. Тогава смятахме, че зидът на този североизточен ъгъл се различава от зидарията на олтарната апсида и че по всяка вероятност е бил изработен на един по-късен етап. По-сетнешните ни обаче изследвания и по-обстойното проучване на паметника, извършено след разчистването на базиликата, ни наведоха на мисълта, че това становище е било погрешно и че не съществува никакво доказателство, което да потвърждава факта, че изграждането на този участък от базиликата е станало по-късно. Освен това, би трябвало да се очаква и срещуположният югоизточен на дяконикона да е бил изграден също по-късно – нещо, което, след като бе свалено голямо количество пръст, не бе потвърдено.

Както бяхме споменали и преди това, разстоянието между дъното на тухлената арка на вписаните рамене на кръста и подовата настилка на протезиса е 7.07 м. А отстоянието на дъното на свода от загатнатия корниз, който маркира точката на закрепване на свода, е 1.40 м. Ширината на вписаните рамене някъде е 2.70, а другаде – 2.80 м. Максималният радиус е еднакъв почти навсякъде по дъгата, оформяща свода – следователно той не е издут, а е полукръгъл.

Данни за състоянието на олтара на протезиса бяха дадени от нас в по-ранните ни работи [808], както и в началото на настоящето изследване, където бяха описани находките от неотдавнашните ни разкопки. Описахме също и изследванията на дяконикона, които бяха по-рано публикувани [809], както и извършените напоследък и намерили място в настоящия научен труд, изследвания.

От всичките базилики, които бяха сравнявани от нас, няма нито една, която да притежава оригиналността на украсата на бемите от базиликата *Свети Ахилий*. Всички базилики от X и XI век в тази област следват основно елинистични образци. Независимо от това обаче наличието на обособени помещения ("беми" или "митатории") е много стара традиция, която по наше мнение има източен произход, може би сирийски [810]. Разбира се, функцията на тези помещения, ще да е била различна от тази в *Свети Ахилий*, където очевидно става дума за протезис и дяконикон. При сирийските образци в същите участъци на базиликата много по-отрано се забелязва стремеж да бъдат обособени две правоъгълни помещения, разположени симетрично на олтарната апсида, като в някои случаи били изнесени на изток, при това без да кореспондират с олтара [811]

Интерес представлява фактът, че тези сирийски базилики от IV век преповтарят съществуващите дотогава езически базилики по тези места, чийто олтар има абсолютно същото триделно разположение [812]. Този тип олтари, състоящ се от три дяла, получил силно разпространение през раннохристиянската епоха в *Мала Азия*, *Балканите* и на *Запад* – нещо, в което се убедихме от множеството примери [813].

Забелязваме, че тази тенденция на обособяване на бемите /служебните помещения/ продължава още по-силно през следващите векове, като например в *Свети Тит* в *Гортина*, *Свети Десетници* в *Крит* [814], *Катаполияни* в *Парос* [815], *Света София* в *Солун* [816], при ранния манастирски храм на *Хора* в *Константинопол* [817], изграден от патриарх Приск при управлението на Ираклий през 620 г. сл. Хр., *Успение* в *Ано Ламбово* (*Северен Епир*) [818] и в съседния средищен храм [819], храма на Християн Трифилийски [820], базиликата от IX век в *Тиганиу* (*Мани*) [821] и базиликата от X век *Свети Никон* в *Спарта* [822].

Окончателното вече обособяване на самостоятелни беми става в столицата (храмовете *Панахранто*, *Света Теодосия*, *Миро*, *Всевиждащият Спасител*) [823]. Обособяването на помещенията по план, разбира се, не означава задължително и засводяването им с купол, както в случая с храма *Успение* в *Никея* [824]. Малките куполи над бемите в храма *Успение*, според някои схващания, били добавени по-късно, по всяка вероятност през XIV век [825], но тъй или иначе преди 1331 година, тоест тогава, когато била завладяна *Никея* от османските турци, а *Света София* била превърната в джамия [826].

Изследването на фасадата на апсидите не води до никакви изводи, относно датирането на паметника, защото същото съчетание на множество полукръгли и полушестоъгълни форми, срещащи се в разглеждания от нас период, съществуват много по-отрано [827]. И при други, отдалечени във времето, паметници има конхи, които се вписват в източния зид, както например при базиликите в *Серес*, *Верия*, *Пирдоп* и *Сервия* [828]. Бихме добавили, че това важи с пълна сила и за малките византийски базилики в *Костур* (*Свети Безсребърници*, *Свети Стефан* и митрополитската *Свети архангел*), както и за голямата базилика в *Плиска*, (*България*, IX и X век) [829].

От всички, споменати от нас раннохристиянски балкански базилики, само бемите на базиликата в *Царичин град*, въпреки че нямат формата на вписан кръст, като при базиликата в *Пирдоп* [830] били засводени с малки куполи. Следователно беми с формата на вписан кръст и разтворени рамене – форма, която впрочем била известна още от римско време (надгробни паметници), добила развитие особено през раннохристиянската епоха (надгробни паметници) – имало в балканските земи още от времето на Юстиниан. Съвсем правилно Стричевич [831] отбелязва, че източните елементи, които се срещат в базиликите на *Балканите* през IX и X век ще трябва да бъдат търсени във формите на паметниците от епохата на Юстиниан, чиито останки по тези земи се срещат в изобилие.

8. Възстановяване формата на малкия купол над протезиса

Малкият купол е стъпил върху арките на раменете на кръста и междинните му части, оформени като сферични триъгълни фронтони, посредством зидария, състояща се от хоризонталн редове тухли, споени с дебел пласт хоросан. Началната линия на барабана на малкия купол е подчертана от един издаден от вътрешната страна корниз, отстоящ от върха на архиволта на арката на разстояние 0.45 м. Точно над този вътрешен корниз, в основата на барабана от вътрешната му страна, се забелязва дървена скара е височина 0.21 м и ширина 0.17 м, следваща кръговата линия на неговото закрепване за купола. Върху барабана имало четири тесни (с ширина 0.34 м) единични отвора, от които днес е запазен само един и той е стъпил на дървената скара [832]. Подобни кръгли хоризонтални скари бяха установени от нас и във вътрешността на самата зидария на засводената с квадратен купол олтарна апсида [833].

Зидарията на малкия подкуполен барабан, който е с максимална височина 1.13 м и дебелина 0.70 м, се състои от редуващи се един след друг пластове от продълговати квадри и тухли с дебелина 0.04 м. Хоросанът от едрозърнест речен пясък е с дебелина 0.028 м (ил. 219-222). По време на възпроизвеждането му установихме, че по дължина на диагоналите в правоъгълника, в който се вписва малкия купол, от вътрешната страна на барабана между едносводестите отвори е имало малки стълбове, от които днес са запазени останките само на един (ил.225). Тези малки сълбове са получени чрез създаването на еркер, който стърчи с 0.13 м и е образуван от редуващите се камъни и тухли на барабана, обработени по подходящ начин, за да може да бъде оформена вътрешната повърхност на кухината с ширина 0.26 м и дълбочина (на чупката) 0.13 м, с което се създава впечатлението, че опира в купола (ил. 224).

При копирането и по време на извършените проучвания не можахме да ситуираме върха на подпорните стълбове на купола, понеже частите от единствено запазения стълб са с твърде малки размери. Една находка обаче, открита в самия насип на служебното помещение (протезиса) близо до зидания олтар, чийто смисъл в началото не разбрахме, ни наведе на следната мисъл [834] – става дума за парче дялан бигор във форма на кръст, едното рамо, на който е счупено. В нашия случай този елемент е служил при оребряването на малкия купол, чиито краища завършват с четири правоъгълни, упоменати преди това от нас, малки куполни стълба. Изводът е от особено значение за изясняването на цялостната конструкция и форма на малкия купол от базиликата, особено след като беше установено наличието на вътрешни кръстообразни оребрявания (ил. 223, 224).

Опрени на възпроизведения от намерените останки малък купол и изчисленията на височината на едносводестия прозорец в него, който и в публикациите на Милюков (1899)[835], и при Иванов [836] бил все още запазен, а пък при Милан Злокович [837], който посетил базиликата през юни 1923 година, кирпиченият свод бил все още непокътнат, успяхме да се сдобием с един съществен детайл при реконструирането на вътрешната и особено на външната форма на малкия купол. След като беше уточнена височината на свода на източния прозорец и след максимално възможното уголемяване на една стара фотография от 1929 година, публикувана от Сотириу (B.Z., том XXX, 1929, табл. X, ил.4), в която се виждат един цял шахматно украсен запазен участък и каменният корниз на малкия купол (ил. 219, 222), можахме да възстановим формата на купола, използвайки освен това и изчисленията на "хармонията", получена на пода и която изглежда е стърчала от естественото местоположение на клинообразните камъни, образувайки кръста на оребряването при върха.

Реконструирането на този малък купол бе от полза особено при по-сетнешните ни сравнителни изследвания [838].

Външното покритие на барабана на малкия купол се състои от пет реда хоризонтално поставени правоъгълни квадри, между които има положени множество редове тухли. На първия (най-долния) ред, между фугите с правоъгълна форма, на определни разстояния има отвесно положени късове тухли. При втория ред срещаме същия градеж. При третия ред във фугите между правоъгълните камъни има вертикално поставена малка тухла и други две малки парчета, образуващи буквата К или пък обикновен декоративен елемент. Останалите по-горни два хоризонтални реда са напълно идентични на първите. Следва един хоризонтален ред тухли и два реда тухли, поставени откъм късата им страна (известният във византийската архитектура "зъбчат пояс", опасал по този начин полукръглите арки на прозорците по барабана на купола). В пространството между зъбчатия пояс и венеца на барабана се намира декоративният фриз [839] (ил.218-222).

Видяхме преди това, че по повърхността на малкия купол над протезиса, се виждат оребряванията, които не представляват самостоятелни елементи, а са образувани чрез умелото изнасяне на конструктивните камъни и тухли на барабана. Подобна конструкция е описана от Paul Lemerle [840] при изследването на централния купол на базиликата *Б* във *Филипи*. Оребрявания, взидани в конструкцията, състоящи се обаче от късове мрамор, се срещат и във византийския осмоъгълен храм на Християн в *Трифилия* [841], датиран от Е. Стикас [842] в третата четвърт на XI век. Към тези примери трябва да бъдат добавени и *Асоматос* в *Мани* [843], както и *Свети Илия* от *Старопазаро* в *Атина* [844], също и *Богородица* от *Гавролимни* [845]. Оребряванията на куполите представлява характерен архитектурен (и конструктивен) елемент на храмовете в столицата, като например тези в храма на *Преблажената* [846], в храма на *Елея* от *Миро* [847], на свети Йоан от *Труло* [848], на всевиждащия Спасител [849], на светите Тодори [850] и показва, както е видно от по-горните примери, очевидни столични влияния.

Формата на малкия купол от базиликата *Свети Ахилий* ни тласна към съпоставянето му с множество малки куполи на известни храмове, при които се срещат подобни прилики и разлики. Тези паметници са следните: а) катедралният храм *Stilo* в *Калабрия* б) митрополитският храм в *Никлио* (*Тегея*) в *Пелопонес*), храмът *Ано Ламбово* близо до Аргирокастро (Албания) г) *Кумбелидики* в Костур и д) храмът *Свети Герман* от едноименото село в *Преспа*.

И тъй, основните белези на външната зидария на барабана от малкия купол на *Свети Ахилий*, които ще бъдат съпоставяни в следващите страници са следните: зъбчатият пояс, разделящ на височина зидарията на барабана на две части, които в точката на свързване на тухлените архиволти на прозорците завива обратно и опасва дъгите, които завършват в техните (на прозорците) пети; долната част на малкия куполен барабан се състои от пет реда хоризонтално положени варовикови камъни /бигор/, между които има един ред тухли, като между правоъгълно оформените камъни има вертикално положени малки късове тухли, които на някои места образуват керамопластика; горният участък на барабана е декориран с фриз от четвъртити плочки (opus retikulatum) [851].

Куполът на черквата *Кумбелидики*, със своите малки и изящни размери, се различава от тежкия купол на храма в *Ано Ламбово*, но декоративният дух е същият. И в храма *Успение* в *Ано Ламбово* зидарията на барабана на купола е подсилена с хоризонтални пояси от плочи, като на определени интервали има отвесно положени декоративни тухли. Същото подреждане се забелязва и при фронтоните на раменете на вписания кръст.

Декоративните фризове водят началото си от римския opus reticulatum, срещат се в много паметници и в най-старите храмове от *Костур* и *Преспа*, като например *Свети Стефан*, митрополитския *Архангел*, Свети Никола Касницки, малкия купол на протезиса в базиликата *Свети Ахилий* в *Преспа* [852] и в най-отдалечените части на страната, като например в *Зурца* [853], *Богородица Утешителница* в *Арта* [854], *Калабрия*, в храма *Stillo* [855], храма на *Старата митрополия в Никлио* [856], храмовете в *Мани* [857] (*Светите Сергий и Бакх* в *Китта*, *Свети Никола Охя*, *Света Варвара Пустинница*) [858] и на други места [859].

По декоративните фризове, които срещаме в купола на черквата *Богородица Кумбелидики*, днес няма запазена никаква следа от гледжосани украси. Нищо подобно не можем да открием и в по-старите фотографии [860]. С. Пелеканидис, който по-рано се занимавал с реставрацията на храма (1949 г.) пише, че “ керамичните гледжосани плочки, някои от които са с форми на паралелепипед, а други – на правоъгълник, положени по височина (ромбове), а някои пък с форма на триъгълник – всичките цветни – опасват в три реда купола, като заедно със зъбчатата лента, разчупват набиващата се на очи несъразмерност между него и същинския корпус на храма” [861]. Пелеканидис със сигурност трябва да е открил тухлени късове от декоративния куполен фриз, за да е бил в състояние пръв да даде едно такова описание. Забравил е обаче да спомене оцветяването. Тъй че, в крайна сметка в *Костур* срещаме най-стария, срещан в черква, образец на инкрустирани гледжосани плочки. До неотдавна ни бяха известни подобни примери, но те бяха далеч по-късни, като например тези в *Свети Василий* в *Арта* [862] и в известните несебърски паметници [863].

Емайлирани плочки (гледжосани керамични плочки) има и върху южната фасада на храма на Богородица Халкейска в *Солун* (1028 г.), където Д. Евангелидис, който се бе заел с неговото изследване, а по-късно дори е реставрирал този паметник, го описва по следния начин: “По повърхността има различни декоративни елементи с тъмногледжосан цвят, които са се измили с течение на времето от дъждовете, за да може днес да не бъдем в състояние да различим цветовете от разстояние и едва туктаме човек може да открие непокътнати декоративните композиции” (всъщност става дума за псевдокуфическа украса [864]). Във всеки случай изпълнението на декориран с гледжосани плочки фриз върху фасадата на *Богородица Халкейска* се дължи на влиянието, идващо от столицата [865] – факт, който се потвърждава и от съответните керамични гледжосани плочки, открити в *Цариград* [866] и в *Патлейна* (*България*) [867], а такива се срещат чак до *Апидия* (*Лакония*) [868]. Във всичките приведени от нас примери откриваме византийски или константинополски образци [869].

В основата на купола има четири малки тесни отвора с ширина 0.20 м. По отворите на купола късовете тухли, образуващи архиволтите, продължават и достигат до ниската част на арките, като в същото време са опасани от външната страна чрез “зъбчат пояс”. Противно на това, парчетата тухли по архиволтите на прозорците върху апсидите достигат до петите на арките, в това число и опасващите ги зъбчати ленти.

Подобни отвори като тези върху купола на *Кумбелидики* се срещат и в съседния, състоящ се от четири стълба, храм *Свети Герман* (902). В *Южна Гърция*, по южната страна на католикона *Богородица* в *Преподобни Лука* [870] те “са се наложили едва през втората половина на XI век” [871]. Противно на това, в *Костур* подобно решение на прозорците имаме в храмовете *Свети Стефан* и *Свети Безсребърници*. Бихме добавили също така, че прозорци от този тип срещаме и в храма *Успение* в *Ламбово* (*Северен Епир*), който бил построен през втората половина на X век [872].

Днес, след извършената през 1949 година реставрация, това силно художествено внушение, така характерно за някогашния купол, е вече изчезнало. От по-ранните изображения на този паметник в много по-голяма степен става видна волята на творците да придадат едно по-силно цветово внушение, посредством последователното редуване на цветни плочки с бели декоративни пояси, получени от белия хоросан (по-правилният израз би бил “фуги”), с което подчертавали образуваните от червените късове тухли декоративни мотиви [873]. Изборът на тези средства постигал своята цел и олекотявал купола, придавал му вид на украшение, което моментално приковавало погледа на посетителя [874].

За олекотяването на купола допринасяли и “зъбчатият пояс”, който красял, някъде по средата на височината, барабана, както и другият, зигзагообразен пояс, който се извива до долната част на отворите.

Със сигурност изборът на тези места, където били поставени зигзагобразните пояси, се дължи на конструктивни решения, очевидно имащи за цел да бъде захваната зидарията или пък да бъде равномерно разпределен статичният фактор. Мястото, впрочем, на “зъбчатия пояс” върху барабана не е случайно. То разнообразява зидарията точно там, където стъпвал полусферичният купол [875]. Нещо подобно изглежда е наложило “зъбчатият пояс” да бъде разположен на височината на основата на отворите [876]. Подобен опасващ купола “зъбчат пояс” срещаме и при панаксиотиса *Гавролим-*

ни – паметник, датиран в последната четвърт на X век [877]. Там обаче той представлява продължение на пояса, който минава по архиволтите на отворите, като на височината на точката им на свързване прекъсва, за да продължи впоследствие хоризонтално – същото, което виждаме да се повтаря и при южния прозорец от нартекса на *Кумбелидикиди*.

Във всеки случай и двата "зъбчати пояса" не са били поставени с декоративна цел, а тъкмо обратното. Те имали конкретна функция, свързана с издръжливостта и поемането на тежестта на паметника [878]. Много често вътрешните дървени скари (обромчването) били подсилвани с отвесно поставени късове тухли, както например в северната апсида на *Свети Никола Касницки* в *Костур* или пък били поставяни във формата на ΛΛΛΛ едно след друго парчета тухли, които да прикриват намиращите се отвътре дървени скари [879].

Храмове, имащи куполи, датирани в IX и X век, които най-общо биха ни помогнали при датирането, са: *Митрополията в Евритания*[880], един преходен храм с вписан кръст, панаксиотиса *Гавролимни*[881], полувписан кръст в *Богородица* от *Кораконисия*[882], *Рождество (или Успение) Богородично* (митрополия *Дрополи*)[883], *Свети Йоан* в *Несебър* [884], кръстокуполният храм *Свети Димитър* от *Кацури*[885], кръстокуполният храм *Свети Василий* близо до моста на *Арта*[886], храмът със свободно вписан кръст в *Ламбово*[887] и *Свети Андрей Гортински*[888].

От по-горе изброените храмове, куполът на *Свети Димитър* (*Кацури*) е обемен, позлатен, с малки в основите си отвори [889], които освен най-общите архитектурни канони, характерни за храмовете от тази епоха, не предлагат други данни за сравнение. Същото се отнася и за куполите на митрополитската черква в *Евритания* [890], *Богородица* от *Каракониси*я [891] и *Дрополската митрополитска черква* [892]. Остава да разгледаме *Свети Василий*, изграден край моста на *Арта* [893], *Богородица панаксиотиса* в *Гавролимни* [894] и *Успение* в *Ламбово* [895].

В основата на куполния барабан в *Свети Василий* има осем малки прозореца. Зъбчатият пояс, който опасва тухлените архиволти на отворите, след като прави една чупка, продължава хоризонтално и опира в края на другия, спускащ се от дъгата на следващия прозорец, пояс. Единствено декорацията във форма на ΛΛΛΛ краси най-високата точка на барабана, малко под корниза [896]. Обратно на това, куполът на панаксиотиса от *Гавролимни* е с малки размери, изграден е изключително с късове тухли, прозорци опасани със "зъбчат пояс", точно както при *Свети Василий* в *Арта*. Единственият, но пък впечатляващ декоративен мотив, е ромбоидното разположение на тухлените късове в най-долния пояс и във формата на ΛΛΛΛ в най-горния – все решения, които издават намерението на строителя да освободи зидарията на барабана над свързващата линия на полукръглия купол от излишно и ненужно тегло [897].

Същото бихме могли да кажем и за храма *Успение* в *Ламбово*, където изработените от късове тухли архиволти на прозорците и конхите, украсяващи купола, както и "зъбчатият пояс", който ги опасва, достигат до основите им, а двата зигзагообразни пояса красят барабана, между които обаче срещаме пояси от радиално разположени късове тухли [898].

Отворите в купола на *Кумбелидики* приличат по-скоро на онези от *Успение* в *Ламбово* (*Северен Епир*). Обратно на това пък, нишите приличат на тези в *Света Троица Маврика* от *Агринио* 899 и *Богородица* (*Кораконисия*) [900].

Архитектурните елементи, които съдържат в себе си определени прилики с куполите на изследваните от нас храмове, са:

– *Успение* в *Ламбово*. A. H. Megaw датира храма в X век [901], авторът на настоящето четиво – във втората четвърт на X век, Вокотопулос го датира във втората половина на същия век [903].

– *панаксиотиса* от *Гавролимни*. Във втората четвърт на X век [904] и последната четвърт на същия век го датира Вокотопулос [905].

– *Света Троица Маврика* в *Агринио*. Според Вокотопулос, строена "в края на IX или първата половина на X век" [906].

– *Свети Василий* край моста *на Арта*. Според Вокотопулос "вероятно от втората половина на IX век" [907]

– Най-голямата от двете черкви близо до *Стамна*. Вокотопулос я датира в първата половина на X век [908].

– *Богородица* от *Кораконисия*. Вокотопулос я датира в края на X, най-късно в началото на XI век [909].

Вътрешната зидария на куполния барабан в *Кумбелидики*, чиито основи, както споменахме, (тоест хоризонталното ѝ сечение), са с форма на правоъгълник, което представлява архаичен елемент и напомня на подобни решения при куполите на *Богородица* в *Кораконисия* [910], *Свети Димитър* в *Кацури* [911] и *Митрополията* в *Евритания* [912].

Храмът на Богородица от *Кораконисия*, както видяхме, съдържа съвсем очевидни архаични елементи по куполния барабан, точно както при *Свети Димитър* от *Кацури*, с отсъствието на каквато и да е било украса от керамопластика, в това число зигзагообразни пояси и радиално оформени фризове. Същите изводи важат и за барабана на *Митрополитския храм* в *Евритания*. *Свети Димитър* от *Кацури*, както и храмът в *Евритания*, според Вокотопулос водят началото си от втората половина на VIII или първата половина на IX век [913], а *Богородица* в *Кораконисия* от X или началото на XI век [914].

Керамопластиката по барабана на купола и начинът, по който са решени отворите, ни помагат в голяма степен по-точно да бъдат датирани съответните паметници. От всичките, изследвани от нас храмове с подобни куполи, най-близко до купола на *Кумбелидики* са тези на панаксиотиса *Гавролимни* и *Успение* в *Ламбово* – два паметника, от които първият е датиран във втората четвърт на X век [915] или последната четвърт на същия век [916], а втория – във втората четвърт на X век [917] или втората половина на X век [918]. По-горните сравнения и паралели допринасят за по-точното датиране на храма, построен в общи линии през X век. Подобно решение на прозорците, особено тези по купола, се среща и в други храмове от *Костур*, като *Свети Стефан* и *Свети Безсребърници*. Първият, който, както ще видим, е успял да съхрани множество архаични елементи, а вторият е от XI век. Този вид с изцяло опасани до основите прозорци, по чиито архиволти има не само късове тухли, но и “зъбчат пояс”, се срещат в два паметника, които географски отстоят далеч един от друг. Първият от тях е католиконът *Богородица* в манастира *Преподобни Лука* – паметник от края на X век, а вторият е храм *Успение* в *Ламбово*, намиращ се в *Северен Епир* – датиран втората половина на X век. Тези факти ни навеждат на мисълта, че става дума за края на X век.

Нека все пак да видим датирането на храма от останалите учени, започвайки от най-ранните. Ст. Пелеканидис, в едно свое неотдавнашно изследване, датира храма в средата на IX век. Неговите доводи разгледахме в началото на настоящата работа [919]. Ann Wharton Epstein пък от своя страна подкрепя това с думите, че “ нищо не пречи храмът да бъде датиран в края на IX и началото на X век [920]. В едно по-ранно свое изследване изказах мнение, че храмът е втората четвърт на X век [921]. G. Millet смята, че е от преди XI век [922]. А. Орландос, разглеждайки купола на *Кумбелидики*, пише, че “типът с високо издигнат цилиндричен купол и с ниски малки прозорци се среща при храмовете от X и XI век” [923]. През първата половина на XI век пък е датиран храмът от *Krautheimer* [924]. Според Megaw паметникът е от XI век [925], с чието твърдение е съгласен и М. Хадзидакис [926]. Веленис сравнително неотдавна изказа мнение, че “украсата на купола на *Кумбелидики*, поне що се отнася до най-общите композиционни решения, е много по-зряла в сравнение с тази на *Свети Ахилий* и *Свети Герман* – факт, подсилващ по-голямото им отстояние във времето” [927]. Малкият купол върху протезиса на *Свети Ахилий* е изграден, както и самата базилика, след завладяването на *Лариса* от Самуил и пренасянето на мощите на свети Ахилий в *Преспа* – времето, в което според нас е станало установяването на неговата *Патриаршия* на малкия преспански остров, тоест, в периода между 986 – 990 година [928].

Храмът *Свети Герман*, според намерения в него по-късен епиграфски паметник, е изграден в 1006 година (“Тук изписахме старата година. Изграден по времето на свети Герман, патриарх на Константинопол...в годината от Христа ΑΣΤ´ (1006)...» [929]. Ако допуснем, че вътре в храма са били положени родителите на Самуил, тоест тленните останки на Никола и Рипсимия, върху плочата, на която е издълбан известният – не подлежащ на съмнение – надпис с година 993 [930], това означава, че изграждането на кръстокуполния храм *Свети Герман* трябва да бъде изместено с няколко години по-рано [931].

Г. Веленис е убеден, че по отношение на конструктивните решения и декоративните елементи, изпълнението на купола на *Кумбелидики* е по-зряло и следователно е по-късно изпълнение, в сравнение с куполите на двата съседни и съвременни на тези в *Костур*, преспански паметници.

Ниските прозорци в *Кумбелидики* и “зъбчатият пояс”, който опасва от външната страна архиволтите им и достига до петите на прозорците, наподобяват на онези от един паметник със силно изразени архаични белези – *Света Троица* в *Маврика*, строен през IX или първата половина на X век. В *Кумбелидики* се срещат прозорци с различни форми. Тези по купола са обичайно явление за паметниците от втората половина или края на X век, а тези по нишите се срещат в паметниците от първата половина на века. Друг прозорец, също от южната страна, със зигзагообразно опасващ архиволтите пояс, който на известно разстояние прави завой и продължава хоризонтално, се среща в храмове, датирани във втората половина на IX век (*Свети Василий*, намиращ се край моста на *Арта*) [932] и края на X век (панаксиотиса от *Гавролимни*) [933].

Подобни прозорци виждаме и по малките куполи на стария митрополитски храм в *Никлио* (955-960) [934], съчетани при това и с декоративен фриз, подобно на малкия купол над протезиса (и над дяконикона) в базиликата *Свети Ахилий* в *Преспа* [935].

Керамопластиката по малкия купол на *Свети Ахилий* е оскъдна и изпълнява единствено декоративни функции. Противно на мнението на Г. Велени, смятам, че от конструктивна гледна точка градежът на куполите над бемите в *Свети Ахилий* представлява крачка напред, един следващ стадий, в сравнение с решението на барабана от купола при *Кумбелидики*. Системата на свързване на малкия купол в *Свети Ахилий* върху пояс от дървени скари, изграждането на тънката стена на барабана посредством правоъгълни квадри, които от вътрешната му страна образуват своеобразно оребряване и следват "хармоничната линия" на купола, като продължават и по вътрешната страна на барабана между отделните прозорци, ни карат да мислим, че точно тези "ребра" представляват едно еволюционно решение, плод несъмнено на тогавашния строителен опит. Някои от конструктивните и архитектурни решения, като например вътрешното оребряване на купола, представляват влияния, дошли от столицата *Цариград*, където очевидно са учили занаята някои от строителите. Поради тези причини вярвам, че куполът на *Кумбелидики* е по-късен от купола на *Старата митрополия* в *Никлио* и куполите на храмовете в *Преспа* (*Свети Ахилий* и *Свети Герман*) и не мисля че междувременно са влезли в научно обръщение нови свидетелства, които биха наложили ревизията на моето мнение, относно датирането на храма в средата на X век [936].

Не приемам становището на Джордже Стричевич ("La rénovation du type basilical" стр. 20), съгласно което малките куполи в *Свети Ахилий* са били добавени след 1072 година, т.е. когато, по инициатива на охридския архиепископ Теофилакт и на местния владетел Макремволит, когато бил ремонтиран храмът, за да може да подслони епископите при провеждането на предстоящия църковен събор.

Малките куполи във византийския храм в *Тегея*, носещ името *Старата епископия*, съдържат много прилики с малкия купол на *Свети Ахилий*. Тухлените сводове на отворите и тук стигат до основите и са опасани от зигзагообразен пояс, разделящ на височина барабана на малките куполи на две полета, като в по-горното по всяка вероятност е бил вграден радиално оформен фриз – нещо, което между впрочем се забелязва в по-стари фотографии върху някои участъци от олтарната апсида [937].

Малките куполи на католикона в манастира *Стило Лабрия* [938] имат същите характерни черти. Оформените с тухли архиволти на прозорците достигат до петите на арките и са опасани от "зъбчат пояс", който разделя малките куполи на две полета с тази разлика, че при храма в *Стило* двете полета на малките куполи са подсилени чрез система от радиално разположени тухли (opus reticulatum). Megaw [939] много правилно отбелязва, че католиконът бил построен през XI век или по-късно, а решението с полукръглата апсида и малките кръгли куполи е характерно за един по-ранен период [940].

Характерна черта в разгледаните от нас примери били тухлените архиволти на отворите, които достигали до петите им, и "зъбчатият пояс", който започвал от петите на арката, опасвал тухлените архиволти и разделял по височина малките куполни барабани на две полета. При други примери, като например храмовете *Успение* в *Ано Ламбово*, *Кумбелидики* и *Свети Герман*, тухлените архиволти на прозорците и опасващият ги "зъбчат пояс" достигат до самата им основа.

Външната повърхност на купола от католикона *Успение* в *Ано Ламбово*, близо до *Аргирокастро* [941], била подсилена с пояси от декоративни плочки. Позовавайки се на един надпис в (стил in fresco) по декоративния цокъл на купола, Версакис [942] смята, че храмът е от XII век.[943] Формата на основите [944] и особено тромавите пропорции на купола напомнят на паметници от една много по-ранна епоха [945].

Куполът на *Кумбелидики* в *Костур* [946] е разделен на пояси с редуващи се камъни, керамопластика и плочки. На разстояние малко над архиволтите на прозорците има един хоризонтално разположен "зъбчат пояс", подобен на този от храма *Успение* в *Ано Ламбово* [947].

Последният, в този ред на мисли, пример се отнася до купола на *Свети Герман* от едноименното село в Преспа, където от стари фотографии, публикувани преди измазването на стените, ясно се вижда вида на градежа [948]. Приликата на купола от *Свети Герман* с малките куполи над бемите в *Свети Ахилий* се състои в градежа на барабана на купола, който е решен с хоризонтални пояси от правоъгълни квадри, между които има поставена еднотипна декоративна керамопластика (К), с тази разлика, че между отделните хоризонтални редове в зидарията от купола на *Свети Герман* има положен двоен ред тухли и хоросанът е в по-голямо количество. Прието е да се смята, че куполът на *Свети Герман* спада към категорията на двойнокаменните, тоест, при направата на венеца се изгражда една стъпка, върху която се надгражда конструкцията, като се намалява постепенно диаметъра на барабана – нещо, (преди да бъдат извършени консервационните работи) било изпълнено в олтарната апсида на *Свети Ахилий*. Тухлените арки и зигзагообразният пояс, както споменахме преди това, опасват до самите основи прозорците по купола в храма *Свети Герман* и представляват свързващото звено с куполите в *Кумбелидики* и *Успение* в *Ано Ламбово*. Зидарията пък с въпросната керамопластика представлява допирната точка на *Свети Герман* с малкия купол над протезиса в *Свети Ахилий*. Храмът *Свети Герман*, според един стар надпис, който възпроизвежда друг, по-ранен, бил построен преди 1006 година [949]. Днес е известно, че той съществувал още през 993 г. сл. Хр., която година срещаме издълбана върху надгробната плоча на родителите на цар Самуил.

Зидарията на малките куполи от двата паметника – *Свети Ахилий* и *Свети Герман* – съдържа прилики със зидарията от *Светите Безсребърници* и *Архангела* в *Костур*. След като вече имаме по-точна представа относно годината на изграждане на базиликата *Свети Ахилий*, както е известно около 990 година и на *Свети Герман* (992/993 г.) и също така голямата им прилика с много от храмовете в *Костур – Кумбелидики*, *Свети Безсребърници*, *Свети Стефан* и *Архангела* [950], ни кара да мислим, че тези костурски паметници може би са били по-рано строени. Впрочем, някои от последните становища, визиращи датирането на най-ранния пласт стенописи (като например в *Архангела* и *Свети Стефан*) [951], потвърждават едно такова мнение.

БЕЛЕЖКИ:

[645] Вж. N. Μουτσόπουλος, «Η βασιλικη του αγίου Αχιλλείου», Δ.Χ.Α.Ε., περίοδος Δ΄, τ.Δ΄, 1964, стр.163, 164. От същия Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, 1965-66, стр.116, табл. А, табл.41.

[646] Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη, 1960, стр.94 и сл. N. Μουτσόπουλος, εκκλησίες του Ν. Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη, 1964, σ.4,5, табл. 7,8. N. Moutsopoulos, "Byzantinsche und Nachyzantische Baudenkmäler aus Klein-Prespa und aus Hl. German", B.N.J., т. XX, 1968, стр.4-12.

[647] пак там, Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, табл.6,1.

[648] Archimandrita Antonia (Kapustina), Poezdka v Rumelizu, St. Petersbourg, т.II, 1886, табл.V

[649] "Християнски старини в Западна Македония", Бюлетин на Руското археологическо дружество в Цариград, IV, I, 1899, стр. 48, (руски ез.)

[650] "Столицата на цар Самуил в Преспа", Bulletin de la Société Archéologique Bulgaré, I, *София*, 1910, стр.68-69 (бълг. език)

[651] Вж. Djordje Stričević, "La rénovation du type basiical dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au Ixe-Xie siècles". В L'architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, XII международен конгрес по византология в Охрид, Rapports VII, Belgrade – *Ochride*, 1961, стр.195, заб.137.

[652] Starinar, *Beograd* III, Serie III, 1924/25, стр.116, ил.2, стр.117, ил.3, стр.118, ил.4, стр.119, ил.5.

[653] Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος, 1926, стр.152, ил. 2, стр. 160 и от същия «Βυζαντιναί Βασιλικαί Μακεδονίας και Παλαιάς Ελλάδος», B.Z., т.30 (1929), табл.X, ил.4.

[654] Българско изкуство, *България* 1000 години, 927-1927, изд. на Министерството на народната просвета, *София*, 1930, стр.165, ил.32, 33.

[655] Храмът *Свети Ахилий* в *Преспа* и българските становища относно неговото създаване, «Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών», т. 20, 1945, стр. 10, ил.2,3.

[656] Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσαλλονίκη, 1960, табл. XX, стр.1,2.

[657] Вж.Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, 1965-66.

[658] На това място трябва да се отбележи, че основите, публикувани от нас преди извършването на разкопките, изхождайки от оскъдните следи и редица предположения (Δ.Χ.Α.Ε., стр.167, ил.1), по нищо не се различават от гледна точка на окончателните размери. Следователно, съвсем необосновано и неоснователно е това, което публикува по повод плана на базиликата и отразено в книгата «Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης», табл.1, ил.1. H Hallensleben в своята критическа студия в B.– N. Jahrbücher, 19, 1966, стр.466.

[659] Вж. Djordje Stričević, "La rénovation du type basilicas dans l'architecture ecclésiastique des pays centrales des Balkans au Ixe-Xie siècles", L' architecture de la basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans, XII Международен конгрес по византинология в *Охрид*. Rapports VII, *Belgrade-Ochride*, 1961, стр. 195, заб.137.

[660]. Η.Μ.Ε., 1926, стр.152, ил.2, стр.160, B.Z., XXX, 1929, табл.X, ил.4.

[661] Π.Α.Α., т.20, 1945.

[662]. Вж. Ε.Ε.Β.Σ., т..22, 1952, стр.372 и Πεπραγμένα του Θ ΄Διεθνούς Βυζαντ. Συνεδρίου Θεσ/κης, τ.Α΄,1955, стр.455.

[663] пак там, стр.64.

[664] Страничният кораб е с ширина 4.45, а южният – 4.35 м.

[665] Вж. Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, стр.122.

[666] Северният ред градени колони са с дебелина 0.91, а южният е 0.94-1.02 м. дебелината на стълбовете е както следва: северен ред, отвор между източната стена – Б1 = 0.93, Б1-Б2 = 0.92, Б2-Б3 = 0.91, Б3-Б4 = 0.93, Б4-Б5 = 0.93, Б5-Б6=0.92, Б6-Б7, Б7 – западна вътрешна страна =0.94 м. Ширината на стълбовете от средния кораб варира между 1.50 и1.60 м, а на арките, свързващи стълбовете е 1.50-1.57 м. Височините на стълбовете, във вида в който са запазени, са вписани в таблица Ш, (Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, стр.122 и табл. IV, 1). Южният ред стълбове е стъпил на по-висока кота (+0.77 м) от нивото на пода на ба-

зиликата. За теоретична кота +0.00 се приема точката в олтара, видна от таблица III. Част от самородната скала се вижда и днес във вътрешния кораб по протежение на южния ред стълбове. Този участък от самородната скала е бил застроен и облепен с плочи, подобни на тези от настилката на пода, но с по-малки размери. И те, както останалите, произхождат от антични паметници и са със “зъб”, за да се получи праг (Е.Е.П.Σ., табл. 9,1, табл. III). При някои от аркадите е имало може би и стъпала. В средата на третия и четвъртия стълб от южния ред има взидани монолитни антични колони.

[667] Вж. Е.Е.П.Σ., т.В΄, табл.А΄.

[668] пак там, т.В΄, табл. 8,1,9,1?

[669] пак там, т. В΄, табл. 7,8,9.

[670] пак там, т. В΄, табл.6,2.

[671] пак там, т.В΄, табл.26,1,2.

[672] Starinar, III, II, 1924/25, стр.116.

[673] пак там, стр.194, 195.

[674] Относно формата на нартекса, мястото на портала, който водел към галерията и предполагаемите куполи на нартиката по подобие на аналогичните над бемите, вж. M. Sloković, Starinar III, 1924/25, стр.117, D. Stričević, La rénovation du type basilical, стр.195.

[675] пак там, стр.195 Вж. и N. Μουτσόπουλος, Δ.Χ.Α.Ε., т.Δ΄, περιοδ. Δ΄, 1964, стр.165.

[676] Вж. B.Z., XXX, 1929, стр.569, ил.1.

[677] А. Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, стр.27, стр.29, ил.6, стр.30 и заб.1.

[678] Е.Е.В.Σ., т.ΣΤ΄, 1929, стр.297.

[679] За съжаление, съвсем малко неща знаем относно процедурата, която е предшествала построяването на сградата. Вж. “Книгата на Епарха” от Лъв Мъдри изд. на J. Nicole, Jus graecoromanum, Вж и П. Ζέπου, Νομοθεσία Ισαύρων και Μακεδόνων, т.В΄, Αθήναι, 1931, III, 1, стр. 384. П. Ζέπου., Jus Graeceromanum, т. В΄, Αθήναι, 1931, стр.XV. Вж. Ф. Κουκούλε, «Περί την βυζαντινήν οικίαν», Е.Е.В.Σ., т. IB΄, 1936, стр.79. Вж. и N. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος-11ος αιώνας, Θεσσαλονίκη, 1992, стр.431-487.

[680] Вж. N. Μουτσόπουλος, «Ο Ταξιάρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον», Αρχείον Ευβοϊκών μελετών, т.Н΄, Αθήναι 1961, стр.204-248. И от същия «Harmonische Bauschnitte in den Kirchen vom typ Kreysförmigen innenbaus im griechischen Koernland», B.Z., т.55, 1962, стр. 274 и сл., от същия «Μορφολογικές παρατηρήσεις και αρμονικές χαράξεις στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς», Χρονικά Αισθητικής, т. В΄, Αθήναι, 1962, стр.1-19. И изобщо някои схващания, относно една теоретична типология на византийския храм в труда на същия (Παληαχώρα της Αιγίνης, Αθήναι, 1962, стр.240-273).

[681] Philippes et la Macédoine orientale, *Paris*, 1954, стр.324.

[682] Dimce Kočo, «Nouvelles considérations sur l’église de Saint Sofie à Ohrid», Archeologia Jugoslavica, II , 1950, стр.139, ил.1. По-ясно се вижда в една скица, която може да се види в труда на R. F. Hoddinott, Early Byzantine Churches in Macedonia, пак там, стр.229, ил.157.

[683] Вж. Раннохристиянските базилики от Studencista и Radolišta. D. Kočo, «Basiliques paleocrtiennes dans laregion du lac d’Ochrid», 1961, стр.18, ил.1 и стр.19, ил.2.

[684] Maria-Anna Musicescu, «Introduction à une étude sur le portrait de fondateur dans de Sud-est européen. Essai de Typologie», Revue des études Sud-Est Européennes, t. VII, 1969, No 2, стр.281, сл. А и .J. Stylianou, «Two Donor– portraits and two dedicatory inscriptions concening Bishop Macarios of Kition (1773-1776) in the Chapel of the Archangel, Monagri», т.А΄, 1967, стр.65 и сл.

[685] Множество макети на праисторически селища има изложени в музеите на *Китай* и *Япония*.

[686] Pseudo-Callisthenes, Βίος Αλεξάνδρου του Μακεδόνος εκδ. Βερολίνου 1926, кн.А, 31, стр.6-10.

[687] Вж. N. Μουτσόπουλος, Σημειώσεις Ιστορίας Αρχιτεκτονικής, Μεσοποταμία, Θεσσαλονίκη, стр.98.

[688] Вж. П. μιχελή, «Η βυζαντινή Τέχνη ως θρησκευτική και διδακτική Τέχνη», Αισθητικά Θεωρήματα, т. Г΄, 1972, стр. 145 и сл.

[689] Проучването и сверката на всичките по-горе упоменати методи, които има възможност да забележи един изследовател на различните църковни паметници от *Византийското средновековие*, изисква определено внимание и чувствителност, защото много лесно може да бъде заблуден, особено когато нещо, което е недопустимо в научната методология, същият пише, за да докаже една погрешна теория, тоест, имайки предварително набелязана цел и сравнявайки паметници, които отстоят във времето. Затова говорим за византийската епоха и за паметниците, които съдържат по някакъв начин по-силно изразени елементи от официалната архитектура. Вж. I. Κουμανούδη, «Συμπληρωματική έρευνα επί των χριστιανικών μνημείων του Ωρωπού», Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ., Δ΄, т.Е, 1969, стр.76 и сл. стр. 102, 10.

[690] Вж.Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ., Δ΄, 1964, стр. 174.

[691] Вж. Σ.Е.П.Σ., т. В΄, стр.119, 214, 215, където има таблици с размерите на тухлите.

[692] Кедри се срещат и днес в изобилие в съседните гори, както и на съседното пусто островче *Витринеци* (*Малкото Преспанско езеро*).

[693] Вж. Δ.Χ.Α.Ε, пак там, стр. 168, 169.

[694] Вж. Δ.Χ.Α.Ε, стр. 166.

[695] Е.Е.П.Σ., т. В΄, стр.122.

[696] Вж. N. Μουτσόπουλος, «Το αρχοντικό του Σιορ-Μανωλάκη στη Βέροια», περιοδ. Ζυγός, τεύχος 56-57, Αθήναι, 1961, стр.23. От същия Καστοριά τα Αρχοντικά, Αθήναι 1962, стр. 12 и сл. и «Η λαϊκή αρχοντική της Φλώρινας», περιοδ. Ηώς, αρ.63-65, 1962, стр.90.

[697] Вж.St. Sophia of Ochrida, Unseco, *Paris*, 1953, стр.10.

[698] Вж. I. Niederle, Manuel de l’antiquité slave, т. 2, *Paris*, 1926, p.119. γ. Μέγας, Η ελληνική Οικία, стр.65, заб.1.

[699] Е.Е.ЕВ.Σ., т..ΣΤ΄, 1929, стр. 294. Вж. и стр.290, ил.1, стр.291, ил.2.

[700] В А.В.М.Е., т. Е (1939-40), стр.153, ил.1, стр.157, ил.4. За съжаление, зидът не се вижда ясно, защото е показан преди почистването на терена и реставрирането на паметника. Вж. фотографиите на паметника, намиращи се във фотографския архив към *Факултета по архитектура и политехника* при *Солунския университет* F. R.: 5690, 5807, 5808, 5809, 5960.

[701] L’école grècque, пак там, стр.42, ил.20 и R. krautheimer, Early Christian and byzantine Architecture, p.124.

[702] До този извод достигаме, защото на това място от апсидата има и един ред от слепи ниши, които се срещат често по време на турското владичество. Освен това, по същия начин е бил заменен покривът над олтарната апсида, когато вече се появява един цялостен фронтон с двускатен покрив.

[703] Τα μνημεία των Σερβίων, пак там, стр.33.

[704] И.Г. Сотириу в B.Z., т.XXX (1929), стр.570 стигна до същия извод, относно изобилието на използвания дървен материал (скари) в базиликата *Катихумени* (*Сервия*) и *Свети Ахилий*: “Целият храм е изграден от камъни с дървена “арматура” в изобилие, същото се забелязва и в *Свети Ахилий*, където употребата на тухли е ограничена до минимум”.

[705] Églises de Mésemvria, *Sofia*, 1932, стр.5.

[706] Вж Г. Σωτηρίου, Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας, пак там, стр.164 и Δ.Χ.Α.Ε. περίοδος Δ΄, т.Δ΄, пак там, стр.185.

[707] «L' ancienne église métropole de Nesebar», Byzantino-Bulgarica, I, *Sofia*,1962, стр.324.

[708] Цит съч., стр.328, ил.17.

[709] Вж. Hoddinott, цит. съч., стр.202, ил.127.

[710] Вж. S.M. Nenadović, Starinar, V-VI, 1954-55, стр.215, ил. 15.

[711] Вж.G. Bŏsković, Architektura Srednjeg Veka, стр.130 Strisevic, цит. съч., стр.201.

[712] D. Kočo – P. Miljković-Pepek, «La basilique de ST. Nicolas au village Manastir dans la region de Moriovo», Actes du X Congres Intern. d'etudes Byzantines, Istanbul 1957, стр.138.

[713] Ch. Bouras, «zousta, Une basilique byzantine au Peloponnese», Cahiers Archelogiques, XXI, 1971, стр.138, ил.2.

[714] Filov, цит. съч., стр.27.

[715] B.Z., т.30, (1929), стр.293, 295.

[716] Планът от табл. IA΄, съдържа съществуващото положение с всичките по-сетнешни пристройки. Вж. Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΣΤ΄(1929), стр.293, 295.

[717] A.B.M.E., т. E, (1939-40), стр.155, ил.2. Съществува обаче съмнение, че съставните части на колоните, въпреки че не бяха открити в първоначалното им местоположение, произхождат най-малкото от раннохристиянски паметник.

[718] A.B.M.E., т. E΄, (1939-40), стр.166.

[719] Starinar, III, III, 1925/25

[720] La rénovation du type basilical, цит. съч., 196.

[721] Α. Ορλάνδος, «Η μητρόπολις των Σερρών κατά την έκφρασιν του Θ. Πεδιασίμου», Ε.Ε.Β.Σ., τ. 19, 1949, ил.267.

[722] Α. Ορλάνδος, Ε.Ε.Β.Σ., τ.19, 1949, стр.268, ил.5. от същия, A.B.M.E., τ. Ε΄, ил.4.

[723] L'école grècque, стр.18, заб.2, стр.19. Ν. Μουτσόπουλος, Δ.Χ.Α.Ε, τ.Δ΄, 1964, стр. 185.

[724] Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας, стр. 164.

[725] Вж. G. Millet, стр.19, ил.3. Γ. Σωτηρίου, η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας, пак там, стр.162, ил.22. A. Rachénov, «églises de Mésemvria», Monuments de l'Art en Bulgaric, publies par l'Insitut Archéologique Bulgaré, vol II *Sofia*, 1922, стр.4, ил.4, стр.6-13.

[726] A. Rachénov, église de Mésemvria, стр.3, ил.3. Новият план на основите може да се види при St. Bojadziev, «L'ancienne église metropole de Nesebar», Byzantinobulgarica, I, *Sofia*, 1962, ил.1..

[727] пак там, стр.18. Вж. Sricevic, цит. съч., стр.179, заб. Същото датиране е прието и от A.Grabar в изследването му със заглавие: "Материали, свързани със средновековното изкуство на България", *София*, 1921, стр.156 (бълг. ез.).

[728] Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, τ.Α΄, Αθήναι 1962, стр.474.

[729] γ. Σωτηρίου, Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας, стр.164.

[730] Б. Филов ("Света София в София", *София*, 1913, стр.137-138) пръв изрази мнение, че *Старата Несебърска митрополия*, съдейки по архитектурните ѝ особености, трябва да принадлежи към раннохристиянската епоха, т.е. от края на V век.

[731] Вж. Sticevic, цит. съч., стр.179.

[732] L'ancienne église metropole de Nesebar, пос. съч., стр.336, ил.1.

[733] пак там, стр.3, ил.3.

[734] Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa Majeste l'empereur Nicolas I, en 1829 et 1830; *Paris*, недатирана. Иконата е публикувана от Filov в "*Света София в София*", стр.113.

[735] Bojadziev, пос. съч., ил.1.

[736] Bojadziev, пос. съч., стр.326, 327, 332.

[737] пак там,ил.17.

[738] пак там, ил.18, 19.

[739] пак там, стр.330, ил.15.

[740] Датата ТС΄ =6200=692.

[741] Псалм 102.

[742] Α. Ορλάνδος, A.B.M.E., τ.Ε΄, 1939-1940, стр.155, ил.1, 2.

[743] «Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου», B.Z., т.III, 1894, стр.248.

[744] L'école grècque, пос. съч., стр.22.

[745] Geschichte der altbulgariaschen Kunst, стр.42

[746] A.B.M.E. т. E, стр.166

[747] Вж. Stričević, пос. съч., стр. 204.

[748] Τα μνημεία των Σερβών, пос. съч., стр.48 и заб.4, както и посочената научна литература от P.Perdrizet – L.Chesnay, La metropole de Serres, Monum. Piot, X, 1903, стр.123 и сл.

[749] Ιστορία των Σερρών, Β΄ εκδ., Αθήναι 1966, стр.485.

[750] Г. Сотириу твърди, че "била лишена от галерия".

[751] Вж. Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΣΤ΄, 1929, стр.295, ил.3.

[752] Ксингопулос пише в Τα μνημεία των Σερβών, стр.34, че в "базиликата отвътре е нямало помещение, обособено за жени в страничните кораби, нито пък е разполагала с необходимата за целта височина".

[753] В миналото Г. Сотириу в «Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και παλαιάς Ελλάδος», B.Z., XXX, 1929, стр. 569 бе отбелязал, че "става несъмнено дума за храм от второто хилядолетие". Н. Муцопулос в Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ. Δ΄, τ.Δ΄, 1964, стр.249 пише: "Тази огромна със своите размери базилика е асимилирала подходящите елементи от раннохристиянската базилика, върху чиито руини била построена".

[754] Вж. аналогични конструкции в следните константинополски храмове: *Света Теодосия* (Gul Camii)(Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, *London*, 1912, pl. XLIII.), *Всеблажени* (Fetiye Camii) 1298-1294 (Semavi Eyice, Son Devir Bizans Mimarisi, *Istanbul*, 1963, стр. 36, ил 37,Van Millingen, стр. 140, табл. XXXVIII), манастирът *Пресветая Либийска* (Fenari Isa Camii), 907, 1261-1282 (Eyice, стр.9, ил.13, стр.11, стр.14, ил.21, стр.23, ил.37, Van Millingen, стр.127).

[755] Югоизточният изглед на храма *Света София* е приложен от G.Millet, L'école grècque, стр.42, ил.20 и B.Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, стр. 39, ил.8 (план на храма, където са показани примерните фази на строителните преустройства) и табл.18а. Върху същия план на Schmidt-nnaberg (Deutsche Bauzeitung, LV, 1921, стр. 193), цитиран и от Филов, стъпва и N. Mavrodinov при датирането на различните периоди на паметника. Редакции на тези мнения се опитаха да наложат D.Boscovic-K.Tomovski, цит. съч., стр.78-79, ил.5a-5d. Вж. и Н. Муцопулос, Δ.Χ.Α.Ε., Δ΄, Δ΄, 1964, стр.175 и сл.

[756] Dimce Kočo, "Nouvelles considérations sur l'église de saint Sophie à Ohrid", Archeologia Jugoslavica II, 1950, стр.140, R.Ljubinković, "Konservatorska ispitaja i Radovi na crkvi Svete Sofije u Ohridu"(Les recherches de conservation et les travaux à l'église de Ste Sophie à Ohrid) Zbornik Zastite Spomenika Kulture, II, 1, 1951, стр. 201, от същия "Sveta Sofije u Ohridu" в Konservatorska ispitaja i Radovi na crkvi Sv Sofije u Ohridu, Beograd, 1955, стр.10, прилага плана на постройката, където се виждат съвсем ясно формата на разкритите следи от раннохристиянски сгради и на стр. 11 – изграждането им на по-висока кота. D.Boscovic-K.Tomovski, L'architecture mediavale d'Ohrid, цит. съч., стр.76 и Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, цит. съч., стр.191.

[757] пак там, стр.39, ил.8.

[758] Този купол по всяка вероятност е бил стъпил, от една страна, върху втория чифт източни стълбове и, от дру-

га, върху отсрещните западни – на разстояние, равняващо се на ширината на средния кораб. Освен това, едно подобно разпределение било улеснено и от намалената дебелина на външния зид в частта от напречните кръстовидни арки.

[759] Пос. съч., стр.78079, ил.5a-5d.

[760] Освен основите на двата насочени на запад стълбове, които са подпирали купола, бяха открити и останки от люнестите. Bockovic-Tomovski, стр. 77.

[761] Цит. съч., La renovaion du type basilical, стр. 193.

[762] Цит. съч., стр.82.

[763] Dimce Kočo Godisen Zbornik Filosof. Facultet, Skopije, 2 (1949), стр.350-353 и “Nouvelles considérations sur l’église de Sainte-Sophie à Ohrid”, Archeologia Jugoslavica II (1950), стр.140 смята, че малките куполи над бемите в *Света София* са били прибавени през XII век и първата половина на XIII век. Ljubinković датира тези малки куполи през XII-XIII век, в годините на *Комниновата династия*. Вж., Stricevic, цит. съч., стр.193, заб.134.

[764] L’architecture de la Basse Antiquité et du Moyen Age, пос. съч., стр.160, заб. 11.

[765] Пос. съч., стр.193-194.

[766] B. Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, стр.40. На същото мнение е и Kondakov (D.Stričević, La rénovation du type basilical, стр. 188), Й. Иванов, Български старини из Македония, *София*, 1931, стр.566.

[767] L’École grècque, цит. съч., стр.41.“Sainte-Sophie d’Ochrida, qui fut construite dans le second quartdu onzieme siècle”

[768] Filov, пос. съч., стр.39, ил.8.

[769] Filov, пос. съч., стр.40: “Der altertumliche character der Kirche...spricht jedenfalls gegen die Annahme dass sie erst nach dem Jahre 1018 gegrundet Worden ist”

[770] Tomovski, “Ohrid jusqua la fin du …siècle”….Recueil de Travaux, Musee National d’Ohrid, *Ohrid*, 1961, стр.9.

[771] Теофилакт архиепископ български,“Migne”, P.G., т. 126, стр.1229.

[772] Вж. Filov, стр. 40, D.Boscovic-K. Tomovski, стр.77.

[773] L’art mediavale en Serbie et en Macédoine, Beograd, 1949.

[774] Вж. Ἀννα Κομνινή, Αλεξίας, τ. Β΄, βιβλ.VII, изд. Бон, стр.172. Георги Кедрин, т. II, изд. Бон, стр.468.

[775] Милюков, цит. съч. Известия IV, 1(1899), стр. 87. R.Ljubinković, “Les recherches de conservations et des travaux à l’église de Ste Sophie à Ohrid”, в Zbornik Zastite Spomenika Kulture, II, 1, 1951, стр. 201 и Sveta Sofija u Ohridu в сборника Konzervatorski radovi na srkvi Sv.Sofije u Ohridu, *Beograd*, 1953, стр. 11-12.

[776] Migne, P.G., т. 126, стр. 1229. Относно интронизацията на архиепископ Теофилакт в *Охрид* (1088/89) вж. у P.Gautier, “Essai sur la date d’intronisation de Theophylacte d’Achrida” в Resumes des Communications XII Δ.Β.Σ. (Международен конгрес по византология в *Охрид*, 1961, стр. 125).

[777] La rénovation du type basilical, стр. 188-189.

[778] Този извод е в унисон с данните от последните разкопки, които според D. Kočo, Nouvelles considérations Arch. Jugosl., II, 1950, стр. 140 ситуират хронологично базиликата най-късно в първата половина на IX век.

[779] Лазарев, Rapports du XIIe Congres Intern. des etudes Byzantines, Belgrade-Ochride, 1961, стр. 115.

[780] Stričević, пос. съч., стр. 189.

[781] Stričević, пос. съч., стр. 189 и сл., където е посочена и съответната библиография.

[782] Всичката библиография от по-старите разкопки е събрана в заб. 2 на стр. 174 от изследването на Vojislav Korać, “Sur les basiliques mediavales de Macédoine et de Serbie”, Actes du XIIe Congres Internat. Des etudes byzantines III *Beograd*, 1964.

[783] “La peinture mural en Serbie et en Macédoine aux Xie et XIIe secles”, IX Corso di Cultura sull’art ravennate e byzantina, *Ravenna*, 1952, стр. 413.

[784] A.Grabar, “Les peintures murales dans le Chœur de Saint – Sophie d’Ochrid”, CA, XV, 1965, стр. 257 и от същия “Deux Témoignages archéologiques sur l’autocéphalie d’une église :Prespa et Ohrid”, Recueil des travaux de l’institut d’Etudes byzantines No VIII, 2, Melanges G.Ostrogorsky, II, *Beograd*, 1964, стр.168.

[785] Синтрон съществува и в базиликата на Спасителя (*Преподобни Никон* от *Спарта*, X век). Γ. Σωτηρίου, Χ.Β.Α., τ. Α΄, 1962, стр. 189.

[786] Α.Β.Μ.Ε., τ.Ε΄, (1939-40), стр. 166.

[787] Вж. Н. Муцопулос, Δ.Χ.Α.Ε. Δ΄, Δ΄, 1964, табл. А.

[788] Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΣΤ΄, 1929, стр. 293.

[789] пак там, стр. 293, заб.4.

[790] Вж. *Успение Богородично Паравола*: Π. Λαζαρίδης, Α.Δ., 1960, Χρονικά, стр. 197. базиликата *Тигани* в *Мани*: Ν. Δρανδάκης, Π.Α.Ε., 1964, стр.121-135. табл. 119-123. *Света Петка* в *Льопеси*: Χ. Μπούρας, Α. Καλογεροπούλου, Π. Ανδρεάδη, Εκκλησίες της Αττικής, Αθήνα 1969, стр. 235, табл. XXIV, стр. 243.

[791] G.Millet, цит. съч., стр.15. Γ. Σωτηρίου, Χ.Β.Α., τ. Α΄, Αθήναι 1962, стр.319. Вж. Н. Муцопулос, Δ.Χ.Α.Ε., Δ΄, 1964, стр.174 и M.Delvoye, “L’archéologie byzantine”, XIIe Congres Intern. des etudes byzantines, Byzantion,, XXXI, 1961, стр.539.

[792] Τα μνημεία των Σερβών, εκδ. Εταιρείας Μακεδ. Σπουδών και Ιδρύματος Μελ. Χερσονήσου Αίμου, αρ. 18, Αθήναι, 1957, стр. 64.

[793] Θεοφυλάκτου, «Βίος και πολιτεία..Διήγησις του εν αγίοις πατρός ημών Κλήμεντος αρχιεπισκόπου Βουλγάρων», Migne, P.G.т. 126, стр. 1229. B.Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin und Leipzig, 1932, стр. 26, 37, D.Bŏsković-K.Tomovski, “L’architecture médiévale d’Ohrid” в Recueil de Travaux publics à l’occasion du Xe anniversaire de la fondation du Musee et dedies au XIIe Congres Intern. des etudes byzantines, *Ohrid*, 1961, стр. 77. Djordje Stričević, La rénovation du type basilical, цит. съч., стр. 187.

[794] А. Ксингопулос, цит. съч., стр. 64.

[795] Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλίας ΙΓ΄και ΙΔ΄αιώνος», Ε.Ε.Β.Σ., τ.ΣΣΤ΄, (1929), стр. 292.

[796] Γ.Σωτηρίου, «Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και Παλαιάς Ελλάδος», B.Z., т. XXX (19129), стр. 568.

[797] А. Орландос, Α.Β.Μ.Ε., τ. Ε, (1939-40), стр. 153.

[798] Γ. Σωτηρίου, «Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας», εν Μαργαρ. Κωνσταντινίδου, Η μεσημβρία του Ευξείνου, τ. Α΄, Αθήναι 1945, стр. 164.

[799] С. Пелеканидис в цит. съч. Преспа.., стр.66, заб. 161, не е съгласен с мнението на Милюков и Иванов, че базиликата *Свети Ахилий* е била средищен, при това патриаршески, храм.

[800] Korać. “Sur les basiliques médiévales de Macédoine et de Serbie” Actes du XII Congres, III, стр. 183.

[801] “L’architecture de la Basse antiquité et du Moyen âge dans les régions centrales des Balkans” Actes du XIIe Congres Intern. d’etudes byzantines, *Ochride I*, 1963, стр. 162.

[802] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, 1965-66, стр. 123-135 и пак там, стр. 161-169.

[803] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, стр. 124, ил.3, стр. 130, ил. 5 табл. Η΄.

[804] Zloković, пос. съч., Starinar III, 1924-25, стр. 118. Вж. Stričević, пос. съч., стр. 196.

[805] Следователно не издържат изказаните от Стричевич резерви, пос. съч., стр. 196.

[806] Ν. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου»,

δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περιοδος Δ΄, τ. Δ΄, Αθήναι, 1965, стр. 170, 173.

[807] «Βυζαντιναί βασιλικαί Μακεδονίας και Παλιάς Ελλάδος», B.Z., τ. 30, 1929, табл. X, ил.4.

[808] «Έρευνες στην Καστοριά και τον Άγιο Αχίλλειο», Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄, 1965, стр. 123 и сл.

[809] пак там, т. В, 1965, стр. 144-148 и т. Δ΄, 1969, стр. 158-192..

[810] Вж. Γ. Σωτηρίου, «Η Πρόθεσις και το Διακονικόν εν τη αρχαία εκκλησία. Συμβολή εν τη εξέλιξιν του ιερού βήματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς και τους βυζαντινούς χρόνους», θεολογία, Α΄, περιοδ.Β΄, 1941, стр.77 и сл. Α. Ορλάνδος, «η από του νάρθηκος προς το ιερόν μετακίνησις του Διακονικού εις τας ελληνιστικάς βασιλικάς», Δ.Χ.Α.Ε., περιοδ., Δ΄, τ. Δ΄, 1964-1965, стр. 353 – 372.

[811] Вж. базиликите в Северна Сирия: *Бабиска* (390 сл. Хр.), *Фафиртин* (372 сл. Хр.), *Батут* (IV век), *Рувеха* (IV век), *Кербет, Хас ел Бара*, (Α. Ορλάνδος, η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, τ. Α΄, стр. 46, ил.23, стр. 93, ил. 53, стр. 97, ил. 54, стр. 98, ил. 55.), Γεράσων (Γ. Σωτηρίου, цит. съч., стр. 89, ил. 4),

[812] R. F. Hodinott, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, *London*, 1963, стр. 22, ил. 9.

[813] Базиликата *Хисар баня* (А. Орландос, цит. съч., стр. 185, ил. 149) раннохристиянската епископска базилика с баптистерия в *Царичин град* (Hoddinott, цит. съч., стр. 185, ил. 131 и Stričević, "L'église paleobyzantine pres de Kursulja", recueil,des travaux de l'Acad. Serbe des Sciences XXXVI, Institut d'etudes byzantines , No 2, *Beograd* 1953, стр. 184, ил. 42, А) базиликата *Juxta Portum* в *Салон* (*Далмация*) и *Свети Анастас* в *Марусинач* (Hodinott, цит. съч., стр. 42) и особено *Голямата базилика* в *Плиска, България* (Кратка история на българската архитектура, *София*, 1965, стр. 79, ил. 69). По-ясно обособени беми има в базиликата в *Пирдоп, България* (Hoddinott, пос. съч., стр. 132.) Към тези примери можем да прибавим и базиликата с чисто сирийска форма *Свети Павел*, намираща се извън стените на *Рим*. В еладското пространство оформянето на триделния олтар следва два пътя: в единия случай се подчертава напречния кораб, където се сливат тези помещения, както в примера с базиликата *Дафнуса, Локрида*, а в другия – когато се стига до едно абсолютно обособяване на тези помещения, както в примера с базиликата *Свети Иродий, Ипати* (Г. Сотириу, Αι χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας και οι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Ελλάδος εν Αθήναις 1931, стр. 187, ил. 19). Бихме прибавили базиликата в *Тумба, Солун* (Delvoye, цит. съч., стр. 500, ил.31), *Свети Аполинер* в *Classe* (Delvoye, цит. съч., стр. 303, ил. 17) и базиликата *Ипсиметопу, остров Лезбос* (Орландос, Α.Δ., 1929, стр. 5, ил.1 и Delvoye, цит. съч., стр. 500, ил. 32).

[814] Α. Ορλάνδος, Ε.Ε.Β.Σ., τ. Γ΄, 1926, стр. 302.

[815] Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και βυζαντινή αρχαιολογία, τ. Α΄, Εν Αθήναις 1962, стр. 365, ил. 228.

[816] Γ. Σωτηρίου, «Η πρόθεση και το δαικονικό εν τη αρχαία εκκλησία», Θεολογία, Α΄, стр. 98, ил.11. Вж.и новия храм в *Никея* Semavi Eyice , «Monuments byzantins Anatoliens inedits ou peu connus», Corsi di culture sull'arte ravennate e bizantina, *Ravenna*, 1971, стр. 34, ил. 2.

[817] Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, *London*, 1912, стр. 314, ил. 102.

[818] Φρ. Βερσάκης, «Βυζαντιακοί ναοί της Βορείου Ηπείρου», Α.Ε., 1916, стр. 109, ил. 2.

[819] Α.Ε., 1916, стр. 116, ил. 10.

[820] Eustathios stikas, L'église Byzantine de Schrtianou en Triphylie, Paris, 1951, ил. 72.

[821] Ν. Δρανδάκης, Π.Α.Ε., 1964, стр. 134, 135.

[822] Γ. Σωτηρίου, Π.Α.Ε., 1939, стр.107-118 и от същия Θεολογία, Α΄, стр.95, ил.8.

[823] Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople,- ил. 44, 56, 66, стр, 217..

[824] Вж. Oscar Wulf, Die Koimesis Kirche in Nicaa und ihre Mosaiken, Strasburg, 1903, стр. 53, ил. 1 и от същия Altchristiche und Byzantische Kunst, II, стр. 402, ил. 348.

[825] Γ. Σωτηρίου, B.Z., XXX, 1929, стр. 570, N. Brounov, «L'église de S. Sophie de Nicée», Echos d'Orient, 24, 1925, стр. 471, ил. 7 и от същия B.Z., XXVI, 1926, стр. 205.

[826] Semavi Eyice, «Two Mosaic paements from Bithynia», D.O.P., 17, 1963, стр.373.

[827] Вж. Ch. Delvoye, Byzantion, XXXII, 1962, , стр. 291-547.

[828] Н. Муцопулос, Δ.Χ.Α.Ε., Δ΄, Δ΄, 1964, стр. 92.

[829] Кратка история..., цит. съч., стр. 80, 81.

[830] Stričević, L'église palebyzantine pres Kursumlija, стр. 184, ил. 2, А, Е.

[831] La rénovation, цит. съч., стр. 168.

[832] Вж. Milan Slokovic, Starinar, III, Serie III, beograd, 1924/25, стр. 119, ил. 5.

[833] Ν. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου», Δ.Χ.Α.Ε., стр. 169, табл.40, ил.6.

[834] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄, стр. 128, ил. 4.

[835] пак там, IV, 1.

[836] Известия на Българското археологическо дружество, I, 1910, стр. 69, ил.11.

[837] Starinar, III, 1924/25, стр. 118, ил. 4, стр. 119, ил.5.

[838] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Β΄, стр. 128. Оребряването на куполите се среща при много паметници. Бихме споменали *Богородица* в *Гавролимни* (А. Орландос, А.В.М.Е., т. А, 1935, стр. 123, ил. 124), *Свети Созон* в *Скрипу*, както и примерите, които са отбелязани от E. Stikas, L'église byzantine de Christianou et Triphylie (Peloponese) et les autres de même type, *Paris*, 1951, стр. 18, ил. 16, 17, табл.1, стр. 49. Вж. оребряването на малкия купол над екзонартекса в Kilise Camili, Semavi Eyise, Son devir Bizans Mimaresi, *Istanbul*, 1963, ил. 121. Също и *Свети Безплътен* в *Мани*.

[839] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄, стр. 129.

[840] Philippes et la Macédoine Orientale à l'epoque chrétienne et byzantine. Texte, Paris 1945, стр. 451: «il montre qui'il avait, à l'instrados, une serie de nervures saillantes, lesquelles ne constituent pas une armature independante de la coque de la coupole, mais sont construites en même temps que celle-ci, et unies à elle par la continuite des lits de briques»…Marguerite rumpler, La coupole dans l'Architecture byzantine et musulmane, 1956, стр. 58. Вж и аналогичните оребрявания в малките куполи над нартекса от католикона в *Неа Мони*, остров *Хиос*. A. Orlandos, Monuments byzantines de Chios, *Athens*, 1930, pl. 10.

[841] Eustathios Stikas, L' église byzantine de Christianou en Triphylie (Peloponese) et les autres edifices de même type, *Paris*, 1951, стр.18, ил.16, 17 и табл. 1.

[842] пак там, стр. 49.

[843] А.В.М.Е., т. Θ΄, 1961, стр. 12, ил. 14.

[844] B.Z., 1971, табл. IV, ил. 4.

[845] А.В.М.Е., т. А, 1935, стр. 123, ил.2.

[846] Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, стр. 163, ил.53.

[847] Пос. съч., стр. 200, ил. 67.

[848] Пос. съч., стр. 206, ил. 70.

[849] пак там, стр. 217.

[850] пак там, стр. 251, ил. 85.

[851] Вж и труда на A.H.S. Megaw, "Byzantine Reticulate Revetments", στο Χαριστίριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον, τ. Γ΄, Αθήναι, 1964, където авторът е предприел едно

комплексно изследване на въпроса с византийските паметници с външна обшивка от плочки (opus reticulatum), стр. 10 и сл.Една подобна система на покритие на зидовете се среща и в едноделните еднокорабни храмове (Fatih Camili, Kilise Mescidi) в *Амастри*, *Пафлагония*, които са датирани от изследователя в годините след нападението на Рос, т.е. след 860г.
Вж. Semavi Eyice, «Deux anciennes églises byzantines de la citadelle d'Amasra (Paphalognie)», Cahiers Archéologiques, т. VII, стр. 97-105, табл. XXXVII-XXXVIII. По фасадата на източната апсида, над архиволтите има един вид opus retikulatum, «..faitde pierres cubiques psees en losange» и табл. XXXVII, 1 (Fatih camii) и табл. XXXVIII, 2 (Kilise Mescidi).

[852] N. Μουτσόπουλος, «Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου», Ε.Ε.Π.Σ., τ. Β΄, (2), 1965-66, стр. 130, ил.3, ил. 14.

[853] Ch. Bouras, «Zourtsa», CA, XXI, 1971, стр. 142-147, ил. 6-8.

[854] Α. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, стр. 28-23..

[855] E.H. Freschfield, Cellae Trichorae, I, 1913, ил.47, N. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1971-2, стр. 348, 349, 350.

[856] N. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, Ε΄, (5), 1971-2, стр. 356, ил.117.

[857] A.H.S. Megaw, "Reticulate Revetments", Χαριστίριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδος, τ.ΙΙΙ, стр.14 и сл.

[858] Ν Δρανδάκης, «Ο ναός των αγίων Θεοδώρων της Λακωνικής Τρύπης», ΕΕΒΣ, τ. ΚΕ΄, стр. 45-47.

[859] S. Eyic, "Deux anciennes églises Byzantines de la Citadelle d'Amasra (Paphalgonie)", CA, VII, 1954, табл., XXXVIII, I.

[860] Като тази, публикувана от Gabriel Millet, L'École grècque das l'architecture byzantine, стр. 93, ил. 47. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, табл. 166. А. Орландос, ΑΒΜΕ, τ. Δ΄, (4), 1938, стр. 128, ил.89.

[861] Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά (εκδ. Μέλισσα), стр. 84.

[862] A.H.S. Megaw, "Byzantine reticulate revetments", χαριστίριον III, стр. 11.

[863] A. Rachénov, églises de Mésemvria, *Sofia*, 1932, стр. 89 и сл. Кратка история на българската архитектура, *София*, 1965, стр. 105, ил. 102, стр. 116, ил.113, стр. 120, ил.119. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, τ. Α΄, 1962, стр. 474-476. От същия, «Η τέχνη των βυζαντινών μνημείων της Μεσημβρίας»,, Η Μεσημβρία του Εθξείνου, 1945, стр. 166, ил. 25.

[864] Δ. Ευαγγελίδης, Η Παναγία των Χαλκέων, Θεσσαλονίκη, 1954, стр. 38, 39, ил. 5, стр.40, ил.в, стр.41, ил.7.

[865] Вж. Άννα Τσιτουρίδου, Η Παναγία των χαλκέων, (εκδ. ΙΜΧΑ), Θεσσαλονίκη 1985, стр. 24.

[866] D. Talbot rice, The excavations in the Hippodrome of Constantinople, *London*, 1929, стр. 32, ил. 38, 39.

[867] D. Talbot Rice, Art of the Byzantine Era, *London*, 1963, стр. 115, ил. 104. Качествени цветни фотографии на гледжосаните плочки от храма *Свети Пантелеймон* в *Патлейна*, близо до *Преслав*, са публикувани във втория том на История на България, *София*, стр. 210, 302, 303, ил.1-10 и Нели Дечевска, Църкви и манастири от Велики Преслав, *София*, 1980, стр. 90, 91, 141, 158.

[868] Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. Ι΄, (10), 1937, стр. 184.

[869] André Grabar, Sculptures Byzantines de Constantinople (Ive-Xe siècles), *Paris*, 1963, табл. LX, LXX

[870] R.W. Schultz – S.H.Barnsley, St. Luke, стр. 10, Παν. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, стр. 164.

[871] Π. Βοκοτόπουλος, «Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάτρου», ΔΧΑΕ, περίοδος Δ΄, (4$^{\eta}$), τ. Ε΄, (5), 1966-1969, стр. 163, заб.65.

[872] Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, стр. 196.

[873] Вж. старата фотография, публикувана от R. Krautheimer, цит. съч., табл. 166.

[874] Вж. Χρυσάνθη Μαυροπούλου – Τσιούμη, цит. съч., стр.28 "Тъмният цвят на плочките и разнообразието при декорацията притъпяват тежкото впечатление, което създава куполът със своя обем на фона на целия храм".

[875] Вж. Г. Βελένης, Ερμηνεία, стр. 179.

[876] Местоположението на зъбчатия пояс при по-официалните паметници се заема от мраморен фриз, както например в *Богородица Халкейска*, Вж. Анна Цитуриду, цит. съч., ил. 2-3.

[877] Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική, стр. 70, ил. 27, табл.44.

[878] Вж. Г. Βελένης, Ερμηνεία του εξωτερικού διάκοσμου, τ. Α΄, стр.53 и сл.

[879] Г. Βελένης, цът. съч., т. В, Таблици – чертежи, ил.26.

[880] Π. Βοκοτόπολους, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, стр. 70, ил.27, табл.44.

[881] Π. Βοκοτόπουλος, цит. съч., ил.32, табл.48, 49.

[882] Π. Βοκοτόπουλος, цит. съч., стр.53, ил.19.

[883] Φρ. Βερσάκης, «Βυζαντινοί ναοί της Β. Ηπείρου», ΑΕ, 1916, стр.114-117. Π. Βοκοτόπουλος, цит. съч., стр.77, ил.29, табл.47.

[884] N. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου», ΕΕΠΣ, τ.Ε΄, (5), 1972, стр.303-308.

[885] Π. Βοκοτόπουλος, цит. съч., стр.57, ил.22, табл.36, 37.

[886] Π.Βοκοτόπουλος, цит.съч., стр.46-47, ил.16-18, табл.32.

[887] Φωτογρ. Αρχείο Αρχαιολ, Εταιρείας, αρ. 108, Βοκοτόπουλος, πιν.53.

[888] На времето бях датирал паметника в XII век (Н. Муцопулос, Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας, εν Αθήναις 1956, (стр. 148-154) стр. 153) Някои обаче характерни участъци от откритата по-късно декоративна керамопластика върху южната страна на купола тласнаха П. Вокотопулос да предложи нова датировка на храма, а именно в IX или X век. П. Вокотопулос, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, стр. 202, заб. 7. Вж. Н. Муцопулос, «Ο άγιος Ανδρέας Γόρτυνας», ΕΕΠΣ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, τ. ΙΔ΄, Θεσσαλονίκη, 1997, стр.69.

[889] П. Вокотопулос, цит. съч., табл.36, 37.

[890] П. Вокотопулос, цит. съч., табл.44.

[891] пак там, ил.35а.

[892] пак там, табл. 47.

[893] пак там, табл. 32а.

[894] пак там, табл. 48, 49.

[895] пак там, табл. 53-55.

[896] пак там, стр. 49, табл. 32.

[897] пак там, стр. 84, табл. Табл.49.

[898] П. Вокотопулос, цит. съч., табл.53-55.

[899] пак там, табл. 34.

[900] пак там, табл. 35.

[901] A.H.S. Megaw, "Reticulate Reventments", цит. съч., стр.18.

[902] N. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1971-72, стр.333-334.

[903] П. Вокотопулос, цит. съч., стр.196.

[904] N. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1971-2, стр.335-336.

[905] П. Вокотопулос, цит. съч., стр.193.

[906] пак там, стр. 186.

[907] пак там, стр. 185.

[908] пак там, стр. 193.

[909] пак там, стр. 193.

[910] пак там, стр. 53, ил. 19.

[911] пак там, стр. 57, ил. 22.

[912] пак там, стр. 70, ил. 22.

[913] пак там, стр. 183.

[914] А. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. ΙΑ΄, (11), 1969, стр. 55-56, П. Вокотопулос, пос. съч., стр. 193.

[915] Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), стр. 335-336.

[916] П. Вокотопулос, цит. съч., стр. 193.

[917] Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), стр. 333-334.

[918] П. Вокотопулос, цит. съч., стр. 196.

[919] Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά, (Βυζαντινή τέχνη στην Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα), стр. 81.

[920] Ann Wharton Epstein, AB, LXII, I, 1980, стр. 195.

[921] Ν. Μουτσόπουλος, ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1971-72, στρ.335.

[922] G. Millet, L' École grècque, стр. 94.

[923] А. Орландос в АБМЕ, т. Δ΄, (4), 1938, стр. 126, дава да се разбере, че храмът е от края на X и началото на XI век.

[924] Early Christian and Byzantine Architecture, стр. 242.

[925] Megaw, "The chronology of some Middle-Byzantine Churches", BSA, 32, 1931-32, стр. 94.

[926] "Η τέχνη από τον 10^{ο} αιώνα έως το 1204", Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Θ΄, (9), 1982, стр. 292.

[927] Γ. Βελένης, Ερμηνεία, стр. 180, заб.1.

[928] Ν. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του αγίου Αχιλλείου», ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, 1972, стр. 361, 362.

[929] Σ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, стр.53. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας», ΑΒΜΕ, τ. Θ΄, (9), 1961, стр. 19. N. Mutsopulos, "Byzantinishe und Nachbyzantinische Baudenkmäler aus Kleine Prespa und aus Hl. German", B-NJ, т. 20, 1970, стр.47-49, и от същия «Ανασκαφή της βασιλικής..», ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), стр. 354.

[930] Milovoje Pavlovic, "Nadgrobna ploca najdena vo selo German kaj Prespa", Iliada Godini, *Sofia*, 1971, стр. 80, ил. 4, стр. 85, ил. 5, стр. 86, ил.6, Вж. и История на България, 2, *София*, стр. 401, стр. 87.

[931] Ако изложеното в софийския музей копие на плоча произхожда от калъп на истински надгробен надпис, съмнението, изразено от Миливое Павлович в *Iliada godini*, 1971, стр. 73, (цит. съч.) и това на Л. Стоянович, който също оспорва това (Isl. Philologue I), са без основание. Подобни резерви изразяват и Мирияна Коровик-Любинкович, (*Iliada godini*, Skopje, 1971, стр. 240).

[932] П. Вокотопулос, пос. съч., стр. 185.

[933] Вокотопулос, както видяхме, я датира в последните 25 години на X век, пос. съч., стр. 193. Други паметници, които имат такъв тип прозорец, старият храм *Богородица Влахерска* в *Арта* (от края на IX век и началото на X век) пос. съч., стр. 187. *Богородица Тримиту* (2-та или 3-та четвърт на X век), пос. съч., стр. 191.

[934] Ν. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του αγίου Αχιλλείου» ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1972, стр. 340, ил. 100.

[935] Ν. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου», ΕΕΠΣ, τ. Β΄, 1965-66, Θεσσαλονίκη, 1966, стр. 130, ил. 14, 1.

[936] Ν. Μουτσόπουλος, «Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου», ΕΕΠΣ, τ. Ε΄, (5), 1972, стр. 328. Не съм съгласен с мнението на Джордже Стричевич ("La rénovation du type basilical", стр. 20), според което малките куполи на *Свети Ахилий* са били прибавени след 1072 година във времето, когато по инициатива на архиепископа Теофилакт и местния владетел Мавремволит, е бил ремонтиран храмът, за да подслони епископите по време на провеждащият се тук местен църковен събор.

[937] Вж. A.H. Megaw, Byzantine Reticulate Revetments, цит. съч., табл. III, a, V, b. Megaw в пос. съч., стр. 17 ни напомня за една стара икона от храма на *Старата епископия* преди да бъде реставрирана, където се виждала снагата на малките куполи и съвършените ѝ пропорции, публикувани от С. Ламброс в Ιστορία της Ελλ΄λαδος, Εν Αθήναις 1908, τ. 6^{ος}, стр. 901. Силно изнесеният напред ред тухли над зъбчатия пояс и незначителната вдлъбнатина в горния участък от зида на подкуполния барабан представляват по моему подходящо доказателство в подкрепа на едно предположение, че е имало декоративен, радиално оформен фриз. Вж. също така и G. Millet, L' ecole grcque dans l'architecture Byzantine, Paris 1916, стр. 270, ил. 127, относно стария възглед за югоизточния ъгъл на *Старата епископия*. План на основите и надлъжен разрез на храма бяха публикувани от А. Орландос в Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, τ. Α΄, 1935, стр. 146, ил. 7.

[938] E. Freshfield, Cellae trichorae, т. A;, 1913, табл. 47 и Megaw, цит. съч., табл. V, a.

[939] пак там, стр. 18.

[940] Вж. Μ. Σωτηρίου, «Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών», Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοδος Δ΄, τ. Β΄, 1960-1961, Αθήναι 1962, стр. 106, 107.

[941] Φρ. Βερσάκης, «Βυζαντινοί ναοί της Βορείου Ηπείρου, Η Κοίμησις της Θεοτόκου του Άνω Λαμπόβου», Αρχαιολογική Εφημερίς, 1916, стр. 113, ил.8, стр.114, ил.8а, Вж и Megaw, табл.IV, b.

[942] Φ. Βρεσάκης, цит. съч., стр.111.

[943] Вж. Megaw, цит. съч., стр.18.

[944] Φ. Βρεσάκης, пос. съч., ил.2.

[945] Както в *Богородица* от *Гавролимни*, Вж. А. Орландос, Αρχ. Βυζ. Μνημ. Της Ελλάδος, τ. Α΄, 1935, стр. 121, ил.1. Орландос датира храма (цит. съч., стр. 124) във втората половина на X век. Вж. М. Г. Сотириу, Πρακτ. Αρχ.Εταιρείας, 1932, стр.118.

[946] Старо изображение на малкия купол преди да бъдат извършени реставрационни работи е публикувано от G. Millet, L'école grècque, цит. съч., стр. 93, ил. 47, Орландос, Αρχ. Βυζαντ. Μνημ. Της Ελλάδος, τ. Δ΄, 1938, стр. 126, ил. 87 и Megaw, табл.V, a.

[947] Вж. Версакис, цит. съч., ил.8 и Megaw, цит. съч., IV, b

[948] B. Filov, Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin und Leiptzig, 1932, стр. 21, табл. b. N. Мавродинов, Старобългарско изкуство, *София*, 1959, стр. 269, ил.324.

[949] Вж. Н. Муцопулос, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, цит. съч., стр.9.

[950] Според А. Орландос храмът *Светите Безсребърници*, Αρχ. Βυζ. Μνημ. Της Ελλάδος, τ. Δ΄, 1938, стр. 15, ил.7, стр.60 е от 2-та или 3-та четвърт на XI век във всеки случай *Архангелът*, споменава той на стр.106 от цит. съч., " .....е строен през XI век".

[951] Stylianos – Pelekanidis, "I piu antishi affreschi di Castoria", Corsi di Cultura sull'arte Ravenate e byzantina, Ravenna 8-21 Marzo 1964, стр. 354 и от същия неотдавнашното му съобщение на XIII международен византоложки конгрес в *Оксфорд*. Вж. и Megaw, цит. съч., стр. 19. Н. Муцопулос, Εκκλησίες της Καστοριάς 9^{ος}-11^{ος} αιώνας, Θεσσαλονίκη, 1992, стр.201, 304.

17. ТУХЛИ И КЕРЕМИДИ

При описанието на строежа на базиликата бихме искали да отбележим, че освен различните камъни при оформянето на отделните пояси и при оформянето на арките и куполите са били изполозвани редове тухли. Сред насипите в различните участъци на базиликата бяха открити голямо количество тухли, които обособихме в два типа (А и В), всеки от които се различава по своите размери. Успяхме да възпроизведем едно задоволително количество тухли и от двата типа. Резултатите от измерванията вписахме в таблица 1, отбелязвайки минималните и максималните им размери (ил. 236).

ТАБЛИЦА 1

РАЗМЕРИ (в метри)						
тухли	а		в		с	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
Тип А	0.40	0.44	0.40	0.44	0.035	0.05
Тип В	0.20	0.30	0.15	0.20	0.025	0.035

От извършените измервания следва изводът, че типът А представлява четириъгълна тухла с минимални размери: 0.40 х 0.40 х 0.035 м и максимални размери: 0.44 х 0.44 х 0.05 м. Типът В са правоъгълни с минимални размери: 0.20 х 0.15 х 0.025 м и максимални размери: 0.30 х 0.20 х 0.035 м.

От наблюденията, които извършихме, установихме със сигурност, че средният кораб на базиликата е бил по-висок и покрит с двускатен покрив, върху който са наредени византийски тип керемиди. Между множеството намерени по време на подготвителните работи керемиди установихме, че някои от тях произхождат от един по-късен етап (а следователно и дървеният покрив) – нещо съвсем естествено за най-уязвимото място на една базилика с дървено покритие, което с течение на годините се повреждало и чиито повреди, може би са били отстранявани по време на цялостните ремонтни работи, извършени по всяка вероятност през установените от нас два или три строителни периода, когато всъщност са били извършвани същинските строителни работи по възстановяване и зографисване на паметника.

Откритите от нас напречни керамични цигли са оформени по един и същ начин – имат малка извивка, а по краищата, в точката на свързване, имат два успоредни улея, които спомагат за слепването им с хоросана и съответно укрепването им със следващата керемида. По краищата на повърхността те имат една лента, състояща се от 8-10 успоредни линии с ширина 0.025 м, които също допринасят за по-доброто слепване на хоросана към капаците и керемидите. Формата на всички капаци по същество е една и съща, но размерите им имат големи отклонения (ил.236, 237).

ТАБЛИЦА 2

РАЗМЕРИ (в метри)				
Видът на керемидата	a	в	c	d
	min.max.	min. max.	min max.	min max.
... (ил.34, Г)	0.15 0.27	0.25 0.40	0.015 0.02	0.04 0.07

ТАБЛИЦА 3

РАЗМЕРИ (в метри)				
Видът на керемидата	a	в	c	d
	min.max.	min. max.	min max.	min max.
капак	0.15 0.18	0.25 0.40	0.015 0.02	0.04 0.08

Капаците са основно два вида с еднакви максимални и минимални размери. Постарахме се да възпроизведем формата на керемидите в скицата от илюстрация 237.

Повечето керемиди бяха намерени в най-долния пласт на насипа, върху самата подова настилка. Сред тях имаше тук-таме и железни пирони с широки глави. От тези наши наблюдения стигнахме до извода, че за голям период от време базиликата може би е била изоставена и, първоначално лека-полека, започнала да се рущи обшивката на покрива, след което са започнали да падат керемидите, а след дъждовете и прииждащите води вътрешността на базиликата се напълнила с пръст. С течение на времето тя съвсем опустяла. Започнали да се свличат и стенописите, покрити постепенно с носени от водите материали. Образувала се гъста дива гора, която покрила целия терен (такъв, какъвто се разкри пред нас, когато започнахме подготвителните работи по разкопките).

18. СТРОИТЕЛИТЕ НА БАЗИЛИКАТА СВЕТИ АХИЛИЙ

Направените от нас изводи представят факти, които, надяваме се, хвърлят светлина върху въпроса за изграждането на паметника. Без тях нямаше да бъде възможно неговото изясняване в архитектурен и хронологичен план. Щяха винаги да бъдат в сила смътните хипотези за нейното изграждане в епохата на цар Борис I-Михаил (852-889) [952]. Съвсем категорично е обаче свидетелството на Кедрин-Скилица [953], допълнено във *Виенския ръкопис* U, fol.14v, 27 [954]. С въпросната добавка абзацът добива следния вид: "..той (Самуил) завзел много крепости, най-важната от които била *Лариса*, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на *България*. Пренесъл и мощите на свети Ахилий, епископ на *Лариса* по времето на Константин Велики и който участвал в Първия събор с Ригиний Скопелски и Диодор Трикски, и ги положил в *Преспа*, където се намирали неговите дворци, като издигнал разкошен и величествен дом (храм) на негово име" [955].

Тази последна фраза, която допълва текста на Скилица-Кедрин [956] дава отговор на въпроса относно изграждането на храма *Свети Ахилий*. Това станало през 986-990 години [957] непосредствено след завладяването на *Лариса* от Самуил.

По-обстоен коментар на въпросния цитат на Кедрин може да бъде намерен в моето изследване "Базиликата *Свети Ахилий* в *Малка Преспа*" [958]. Няма смисъл да се разпростираме и върху най-общите архитектурни влияния и наличието на източни елементи – нещо, което често е било поддържано от чужди, особено от славянски учени [959]. След като обаче въпросът, отнасящ се до влиянията, оказани на базиликата, е поставен, то следва да му бъде даден отговор. Решаването на проблема относно произхода на строителните работници и на майсторите, построили паметника, ако така може да се каже, би улеснило в голяма степен изясняването на евентуалните влияния. Видяхме, че P. Charanis (стр. 363, заб.424), позовавайки се най-вече на архитектурата на останките от *Свети Никола* във *Винени*, намиращи се на западния бряг на *Малкото Преспанско езеро*, вижда съвсем ясно арменско влияние, което впрочем обяснява с присъствието на множество отдавна установили се по тези земи арменци. С. Рънсиман [961], които също предполага, че архитектите на Самуил са били може би арменци, доведени тук като пленници от арменските колонии в *Македония*, приема обаче становището, че тези черкви представляват първите художествени усилия на един своеобразен българо-славянски *Ренесанс*.

Графитите (sgraffito), които открихме на различни места в базиликата, представляват сериозно доказателство, което е коренно противоположно на изразените от двамата големи съвременни историци-византолози Рънсиман и Харанис становища. Следователно ще трябва да ги разгледаме по-обстойно.

Върху източната фасада на базиликата, в североизточния ъгъл, на два метра височина от нивото на терена, върху лицевата страна на един ъглов камък, има издълбан едва забележим надпис, който обаче съвсем ясно може да бъде разчетен, подобно на други такива, които бяха открити също върху ъглови камъни във вътрешността на дяконикона. Отпечатъкът на този надпис е публикуван по-рано от нас [962]. Височината, на която е бил издълбан той (на два метра), особено в тази част на паметника, едва ли е била най-подходяща за такъв вид надписи. Надписите на поклонниците били правени обикновено на много по-малка височина и на такова място, което предполага по-лесен достъп, каквито например били входовете на храмовете, нартексите, местата редом до гробове, саркофази или близо до особено почитани икони и т.н..

Целта на тези надписи била призоваването на Божието благоволение и внимание, личната молитва, молба за Божия закрила, закрилата на Богородица или на светеца-покровител в полза на молителя или на неговите близки, изписването на нечие име по повод поклонението, което понякога било съпровождано и с изписването на датата, а в някои случаи и упоменаването на исторически събития, природни явления, смърт, бедствия и т.н.

Някои категории надписи изначално са били адресирани към съвременниците на автора или към идните поколения и поклонници на паметника. Обикновено обаче надписите били издълбавани на места, където са могли да бъдат четени и особено на височина, удобна за тяхното изписване. За инструменти използвали подръчни материали, в зависимост от материала, върху който предстояло да се пише. Обикновено срезките били правени върху самата мазилка или хоросана, т.е. върху стенописите. Различни гвоздеи или заострени железни инструменти или ножове били особено подходящи за тази цел. Писането обаче върху камък, особено когато не бил предварително изгладен било далеч по-трудно [963]. Понеже обикновено не се разполагало със специални инструменти, когато надписите представлявали обикновени молитви, единственият възможен инструмент бил подръчния материал, като например гвоздей, който бил достатъчен, както в нашия случай (но не само), затова били трудни за четене. Двата метра височина обаче, на която беше открит издълбаният надпис, както и неговото местоположение – североизточният ъгъл на паметника, най-отвесното и най-недостъпното място – ни наведе на мисълта, че е бил издълбан от качените на скеле майстори-строители в базиликата. Надписът е следният: «Κ(ύρι)ε βοήθη τον δούλον/ <σου>Ιω(άνην)». ("Господи, помогни на твоя раб Йоан" – превод мой – Д.З.).

В дяконикона на северната страна на образуващия вписан кръст югоизточен ъгъл, на височина 1.10 м от нивото на подовата настилка, върху ъгловия камък, който е трябвало да бъде покрит със замазка, има и други надписи, някои от които са с издълбани кръстове, по чиито върхове е изписана фразата «Ι (ησού)c-Χ(ριστό)c – Νι-κά» [964]. /"Исус Христос побеждава" – превод мой – Д.З./.

Върховете на кръстовете са с триъгълна форма. Шрифтът на буквите е византийски – типичен за епохата, в която била изградена базиликата, т.е. в края на X век и силно наподобяват на другия, описан от нас, надпис в североизточния ъгъл от външната фасада на апсидата на протезиса. Кръстовете и надписите са били издълбани с остър инструмент [965]. Символът на кръста, придружаван от фразата "Исус Христос побеждава" представлява израз, насочен срещу злото, демони и уроки. В *Кръглата черква*, намираща се в старата българска столица *Преслав* има също издълбани подобни кръстове, съпътствани обикновено от гръцки или глаголически надписи. В базиликата *Свети Ахилий* бяха намерени, както видяхме, от периода на нейното изграждане единствено гръцки надписи и само византийски монети.

Издълбаният в дяконикона надпис, както и другият надпис от външната източна страна, били направени по време на изграждането на паметника. Що се отнася до надписа на външната източна страна, до този извод достигнахме най-вече поради факта, че мястото и височината, където е бил издълбан надписът, могат да бъдат достигнати само от някой стъпил на скеле работник.

А колкото до надписа в дяконикона, стигнахме до същия извод, защото установихме, че той се намирал отдолу, под множеството пластове мазилка и стенописи. Знае се, че зидовете на храма остават за съвсем кратко време непокрити, т.е до неговото окончателно построяване. Тогава именно трябва да са били издълбани кръстовете върху камъка от ъгъла на копхата в дяконикона.

След тези наши изводи обръщаме внимание и на надписите от олтара в базиликата, публикувани от нас в IV том на *Научния симпозиум* на *Политехническия факултет* [966], както и на надписа от надгробната плоча в нартекса: «ενθάδε κατάκητε η δούλη του Θεού Ευθυμία, μηνή Μαρτίω η ημέρα Κυριακή των Βαϊών ηνδικτιώνος η έτους (ΤΝ;), чиято смърт успяхме да установим, след като изчислихме годината на празника *Великден*, датирана от нас между 1100 и 1300, т.е. 27 март, според *Юлианския ка-*

лендар. Две са обаче годините, в които великденските празници съвпадат с датата 27 март и чийто индиктион е осми: 1160 и 1250. Отчитайки наличието на една намерена в гроба на Евтимия монета, се спряхме на първата дата, защото тя съвпада с границите на държавата на Мануил I Комнин (1143-1180), от чийто период на управление произхожда най-големият брой намерени в базиликата монети (цит. съч., стр. 213) [968]. Гръцки, т.е. византийски бяха също надписите върху, както видяхме, намерените тухли в северния кораб на базиликата (пак там, стр. 179, 180). Следователно, в нея бяха открити единствено византийски надписи. Тук не са включени надписите върху стенописите, надписите в олтара и владишките тронове [969], които, също са на гръцки език, нито пък монетите, които с изключение на малкото венециански и турски, са византийски, защото да не забравяме, че по тези земи тогава официален църковен език бил гръцкият. В такъв случай какво бихме могли да кажем за издълбаните надписи? Няма как, при наличието на толкова археологически находки, да говорим за арменски майстори и за арменски архитектурни влияния. Майсторите-строители и тухларите са говорели и пишели на гръцки език. Ако пък не желаем да припознаем във византийските строители гръцките жители на *Лариса*, които, според Скилица били преселени от Самуил във вътрешността на *България* [970] (подразбира се околностите на *Преспа*), тогава би следвало да приемем, че става дума за местни строители, които както видяхме са писали (а следователно и говорели) на гръцки език.

И тъй, въз основа на тези данни, т.е. останките от барабана на протезиса, олтарната апсида, стълбовете, една непокътната арка от едносводест прозорец, намерена от нас в нартекса, както и фрагменти от кирпичената олекотена арка на архитвора над вътрешната врата, от нартекса на същинския храм можахме да възпроизведем трикорабната, покрита с дървен покрив базилика. В началото съществуваше идеята да бъде възпроизведена единствено вътрешността на храма, който идеен проект обаче впоследствие прерасна в направата на пластичен макет, с помощта на който можахме по-лесно да изследваме обема и формата на тази толкова значима базилика от островчето в *Малка Преспа* (ил. 227-229).

БЕЛЕЖКИ:

[952] Stričević, La rénovation du type basilical, пос. съч., стр. 201.
[953] *Бон II*, стр. 436.
[954] Вж. Божидар Прокич, Die Zusätze in der handschrift des Johannes skylitzes (Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV), *München*, 1906, стр. 29.
[955] На това място прекъсва Кедрин (*Бон*, II, 436, 11). Ръкописът обаче на Скилица допълва (Codex Vind. hist Graec. 74, fol. 15v, 27-15r,1) пропуснатото от Кедрин.
[956] Вж. Кодекс U, fol.14v, 27 и Божидар Прокич, Die Zusatse, пос. съч., стр. 29.
[957] Остава да бъде извършено едно по-прецизно научно изследване за по-точното установяване на датата на завладяване на *Лариса* (и на останалите градове в *Македония*) по време на въстанието на Самуил. P. Lemerle, (Philippes et la Macédoine Orientale, Paris, 1945, стр. 144) смята, че *Лариса* била завладяна през 986 година.
[958] Δ.Χ.Α.Ε., περ.Δ΄, τ. Δ΄, цит. съч., стр. 194 и сл.
[959] Djurdje Bõsković, "L'architecture de la basse antiquité et du Moyen Age dans les régions centrals des Balkans", Actes du XIIe Congres Intern. Byzantines", Ohride I, 1963, стр. 162. Вж. Стричевич, La rénovation, цит. съч., т.1, 1971, стр. 171, където споменава и анализира съответните становища на Протич, Капенко, Миятев и др. Корач, обратно на тях, позовавайки се на казаното от Константин Багренородни (De administrando imperio, изд. Моравчик, *Будапеща*, 1949, 29, 279-281) относно приликите между базиликите *Света Анастасия* (*Задар*) и базиликата *Халкопратия* (*Константинопол*), подчертава съществуващите по това време обичайни влияния на столицата. P. Charanis (The Armenians in the Byazntine Empire, стр.55, заб. 217), пише, че "в околностите на *Преспанското езеро* има определен брой византийски паметници с подчертано арменски влияния. Понеже тези паметници принадлежат на определен архитектурен тип, арменското влияние може да бъде обяснено с многото установени там арменци".
[960] Σ. Πελακνίδης, Τα βυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, стр. 55. Ν. Μουτσόπουλος. Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, табл. 12, ил. 21 и от същия, B.N.J., t. XX, 1968, стр. 21, ил. 20.
[961] History of the first Bulgarian Kingdom, стр. 232.
[962] Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, 1969, стр.74, 75, ил.10.
[963] А. Орландос, Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, Μέρος Α΄, τεύχος $2^{ον}$, 1958, стр. 118, ил. 56.
[964] Ν. Μουτσόπουλος, Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, 1969, стр. 173, ил. 38, стр. 174-176.
[965] Драсканите надписи върху източната страна на базиликата и дяконикона, от гледна точка на оформянето им, съдържат големи сходства, особено по отношение на кръстовете с аналогичните, издълбани в мазилката на стената от гроба в *Кръглата черква* (*Преслав*) и които посетителят може да види днес, поставени зад защитно стъкло. Става дума за множество графити, придружавани от глаголически надписи. Вж. Иван Гоцев, Старобългарски надписи на глаголица и кирилица през IX и X век, *София*, 1961 (бълг. ез.), стр. 106, ил. 83, 1, 6а, 6в, 139, 140.
[966] пак там, стр. 106
[967] пак там, стр. 142-157.
[968] Изследвахме също така и надписа, който съвсем слабо се вижда (Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, стр. 106, ил.26), TN=350. В арменското летоброене *Великден* през 351 г. съвпада с датата 27 март, т.е. византийската година 902 (Grumel, La chronologie, стр. 252). Няма никакви податки, които да ни тласкат да направим такъв извод, още повече когато не съвпадат датите. Вж. Ε.Ε.Π.Σ., τ. Δ΄, стр.110.
[969] Ε.Ε.Π.Σ., τ.Δ΄, 1969, стр. 142-157.
[970] Кедрин, изд. *Бон*, т.II, стр. 436: "...и много крепости завладял (Самуил), най-важната от които била *Лариса*..."

Вместо епилог

Днес красивите околности на *Преспа*, които в миналото са били епицентър на известното въстание на Комитопулите живеят “в мир”. Едно безбрежно спокойствие цари над този внушителен пейзаж. В спокойните води на *Малкото Преспанско езеро* се отразяват руините на изградената по волята на цар Самуил историческа базилика. За да я построят на “острова в езерото” – там, където била столицата му и временната архиепископия на неговото царство, и където той преселил от *Лариса* в *Преспа* строители, заедно със семействата им.

Развалините на базиликата, проучени от мен в периода 1965-1975 година бяха впоследствие консервирани от съответната *Дирекция по археология* към *Министерството на културата*, за да може съвсем лесно днес любителят на старини да ги посети и повторно да изживее онези върховни мигове и важни исторически събития, които са се разиграли върху плодородната земя на този малък остров.

Крачейки по старите пътеки из острова, обзетият от носталгични чувства пришълец ще може да зърне оскъдните следи от *Античността*, запазени тук-там , като тези на елинистичния град *Лика*, открити съвсем случайно преди три десетилетия в полите на югоизточния хълм *Калето*.

Други запазени останки от *Античността* се намират край малката базилика *Дванадесетте апостоли* на юг от днешното селище. Става дума за развалините на древно светилище и известния възпоменателен римски надпис, взидан по-късно в югоизточния ъгъл на храма на *Светите апостоли*.

Некрополът на елинистичния *Лика* не е локализиран. Няма съмнение, че с материалите от погребалните саркофази е бил настлан подът на централния кораб на голямата базилика. Някъде наблизо, изглежда, се е намирал античният некропол.

Преди самото изграждане на голямата базилика, в съседство с нея – недалеч от южния край на днешното селище, имало един по-ранен храм – малката базилика *Светите апостоли*, датирана от нас в началото на X век. Става дума за един особено важен паметник, който трябва да бъде разглеждан в съчетание с другия, намиращ се в близкото село *Герман* храм *Свети Герман*. В него се намира гробът на свети Герман, игумен на светата обител *Косифиниси Пангеу*, който разпространил християнството сред населението от районите на *Кутмичевица*, *Струмица*, *Девол* и *Преспа* в годините на царстването на цар Симеон, когато епископ на тази област със седалище *Охрид,* бил Климент (893-916).

В същия храм се намирал и гробът на роднините на цар Самуил (баща му – велможата Никола, майка му Рипсимия и брат му Давид), изграден от самия него през 992/ 993 година.

По всяка вероятност основите на голямата базилика, изградена от Самуил в *Град* (*Свети Ахилий*) са стъпили върху останките на друга, по-ранщна, за която се знае, че била построена от княз Борис I (852-889). Освен писмените източници, единствената находка, която потвърждава едно такова становище, е фрагментираната тухла, открита от нас по време на разкопаването на северозападния участък от средния кораб, върху която се е запазила годината “ωПА” (881).

Базиликата *Свети Ахилий* била построена от цар Самуил след завладяването на *Лариса* и завръщането му от военния поход в южните еладски земи (983-986).

След завладяването на *Лариса* Самуил взел от тамошната голяма базилика *Свети Ахилий* чудотворните мощи на покровителя на града и негов някогашен епископ свети Ахилий и ги пренесъл в *Преспа*, където ги положил в изградения специално за тази цел саркофаг, намиращ се в дяконикона на преспанската базилика, заедно с мощите на други светци, взети от средищните храмове в *Тесалия*, като например тези на свети Диодор от *Трикала*.

На остров *Свети Ахилий* (*Град*) са се разиграли и някои други трагични събития, допринесли обаче за утвърждаването на абсолютната власт на Самуил.

От четиримата братя Комитопули, Давид бил убит от власи в областта между *Костур* и *Преспа*, по всяка вероятност в околностите на крепостта *Лонга* (*Шистево*) и по-точно в местността *Красива дъбрава* според Скилица, Бон изд. 435, стр. 329), а Мойсей загинал при обсадата на *Серес*. Третият брат Аарон бил убит с цялото му семейство от самия Самуил защото имал "проромейски убеждения" (Скилица, *Бон*, изд. 435, стр.329).

От семейството на Аарон оцелял единствено малкият му син Йоан-Владислав, след личното застъпничество на самуиловия син и по-сетнешен наследник на престола Роман-Гавраил (Радомир).

Той пък, за да се възкачи на престола, по-късно убил своя благодетел и първи братовчед Радомир по време на инсцениран лов в околностите на намиращата се над езерото *Петра* (*Петериско*) крепост *Соскос*. Йоан-Владислав убил и един друг свой родственик, мъжа на леля си (самуиловата дъщеря Косара) – справедливия и благонравен християнин, княза на *Дирахийската земя* Йоан-Владимир. Убийството станало в базиликата *Свети Ахилий*, където убитият бил и погребан. По-късно, поради появата на чудеса и видения край гроба, Йоан-Владислав позволил на вдовицата му Косара да пренесе тленните останки някъде далеч, където да бъде повторно погребан. Известно е, че в крайна сметка Косара се спряла на една местност край *Шкодренското езеро*, където по-късно бил изграден манастирът *Shen Gion*.

*

Там, по бреговете на остров *Свети Ахилий*, където нежните вълни на езерото срещат гъстата тръстика, се разиграла една от най-трогателните идилични сцени на *Средновековието*.

По-малката дъщеря на Самуил Мирослава залюбила силно поромейчения пленник от арменски произход Ашот, син на солунския дук Григорий Таронит, заловен от авангарда на Самуил по време на неговия поход на юг преди завладяването на *Лариса* и изпратен под конвой в *Преспа*.

Когато Самуил се завърнал след битката при *Сперхей*, тежко ранен в лявата ръка, Мирослава го заплашила със самоубийство в случай, че той не ѝ даде своето съгласие да се омъжи за Ашот.

Сватбата била отпразнувана в *Преспа*, по всяка вероятност в голямата базилика. Веднага след това Самуил изпратил младото семейство в *Дирахиум*, за да управлява областта. Там обаче Ашот организирал бягство с помощта на доплавалия византийски кораб, нареждайки на капитана да ги отведе в *Константинопол*. На пристанището лично императорът Василий II посрещнал младоженците, като въвел в сан "патриций" Ашот, а Мирослава провъзгласил за "зости" – най-висшата патрицианска титла. По-късно назначил Ашот за управител на тема *Армения*.

*

Земята на острова крие и други важни паметници от по-ново време, като например черквата *Свети Димитър* и развалините на особено привлекателния манастир *Богородица Порфира*, в чийто католикон (манастирската черква) от XVI век има запазени много интересни фрески и надписи. Аз съм очарован от Богородица Гликофилуса (Одигитрия), изобразена в нишата над горния праг на входа – оскъдни цветове и най-благодородното и мило изображение на Божията майка, притиснала в прегръдките си своя син с лека, изразяваща смесени чувства на радост и тъга, усмивка.

Споменът от видяното придружава пришълеца до отшелническите обители (аскетарии), накацали по стръмните варовикови скали срещу северозападното селище *Нивица* (*Псарадес*) край *Голямото Преспанско езеро*, точно срещу *Голям Град*.

Видът на руините от отшелническите обители свидетелства за голямата монашеска общност в *Преспанската Света гора*, чийто най-представителен паметник-скита *Богородица Елеуса* се намира в най-отдалечения край, до албанската граница. Там, на върха на стръмното стълбище, от малкия храм украсен със стенописи от 1410 година се открива неповторима панорама към езерото и високите планини. Който е достигнал до тук и се е любувал на красивия залез, може да се завърне на острова в артистичната таверна на Коста Пирашкевопулос, да се наслади на превъзходно приготвения шаран и отпивайки бавно студена рацина, да се унесе от песните на жабешкия хор.

Да! На остров *Свети Ахилий*, гален от вълните на вятъра, където слънчевите лъчи озаряват вековните каменни зидове на самуиловата базилика, е свещено място за всички, които са в състояние да изживеят миговете на неповторимата среща с хилядолетната история на този великолепен остров.

Относно превода

Преводът на една монография и особено на настоящата е било винаги, колкото и шаблонно да звучи, изграждане освен всичко друго и на пореден мост към “другия”. Това по земите на нашите толкова одумвани *Балкани* е едно от нещата, от които се нуждаем.

Научното четиво на проф. Н. Муцопулос, убеден съм, ще предизвика, по обясними причини интереса не само на ерудираните учени, но и любопитството на многобройните т.нар. “обикновени” читатели.

Осъзнавам допуснатите, както е прието да се казва, по “обективни” причини пропуски (липсата на географски и именен показалец, и други подобни пояснения, улесняващи българския читател). Същевременно съм убеден, че издаването на подобни не само на български език, а и на гръцки език книги, спомага да бъдат разрушавани известните на всички митове и стереотипи, така разпространени на *Балканите*. Нещо, което днес с оглед на европейската перспектива, на *Балканите* е особено актуално. Несъмнен е и научният принос на подобни издания.

И накрая, без да се впускам в подробности, бих искал да отбележа, че при превода на името на светеца предпочетох формата „Ахилий” пред наложилата се в страната „Ахил”. Известните учени И. Снегаров и Кр. Миятев (и не само те) в своите творби говорят за Ахил, защото и в самия гръцки език се прави ясно разграничение между името на античния герой от Омировия епос Αχιλλεύς (Ахилевс, старогръцки) и Αχιλλέας (Ахилеас, новогръцки) и християнския светец Αχίλλειος (Ахилиос).

Тук е мястото да изразя и моята благодарност на проф. В. Тъпкова-Заимова за нейните полезни съвети, които несъмнено спомогнаха за по-доброто и достоверно предаване на авторовия текст.

И не на последно място, хиляди благодарности на Издателство Вион за безбройните, изпълнени с творчестка атмосфера часове и ползотворно сътрудничество и разбира се, моето искрено уважение и приятелски чувства към г-н Лука Станчев, една достойна идейна личност, без чиято инициативност настоящото издание не би било възможно.

Димитрис Зисиадис

Получих съгласие от автора на тази монография да добавя към българското издание снимки от моята фотоизложба **„За водата и светлината, за вярата, камъка и спомена за цар Самуил“**, получила номинация за награда „Пловдив“ през 2005 година.

Лука Станчев

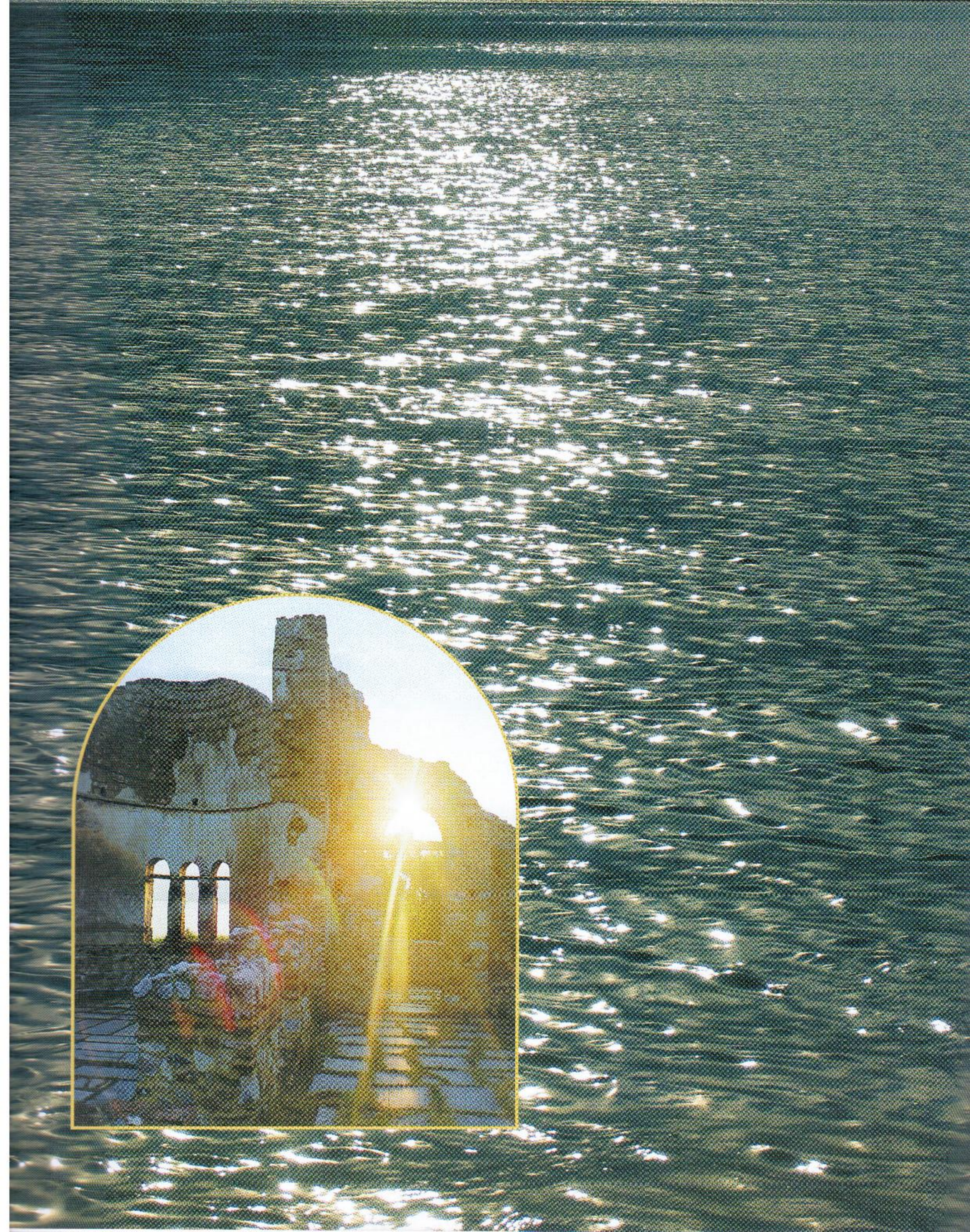

238. Залез над *Малкото Преспанско езеро*

239. Светлината и вярата

240. Остров *Свети Ахилий*

241. Остров *Свети Ахилий с Малкото и Голямото Преспански езера*

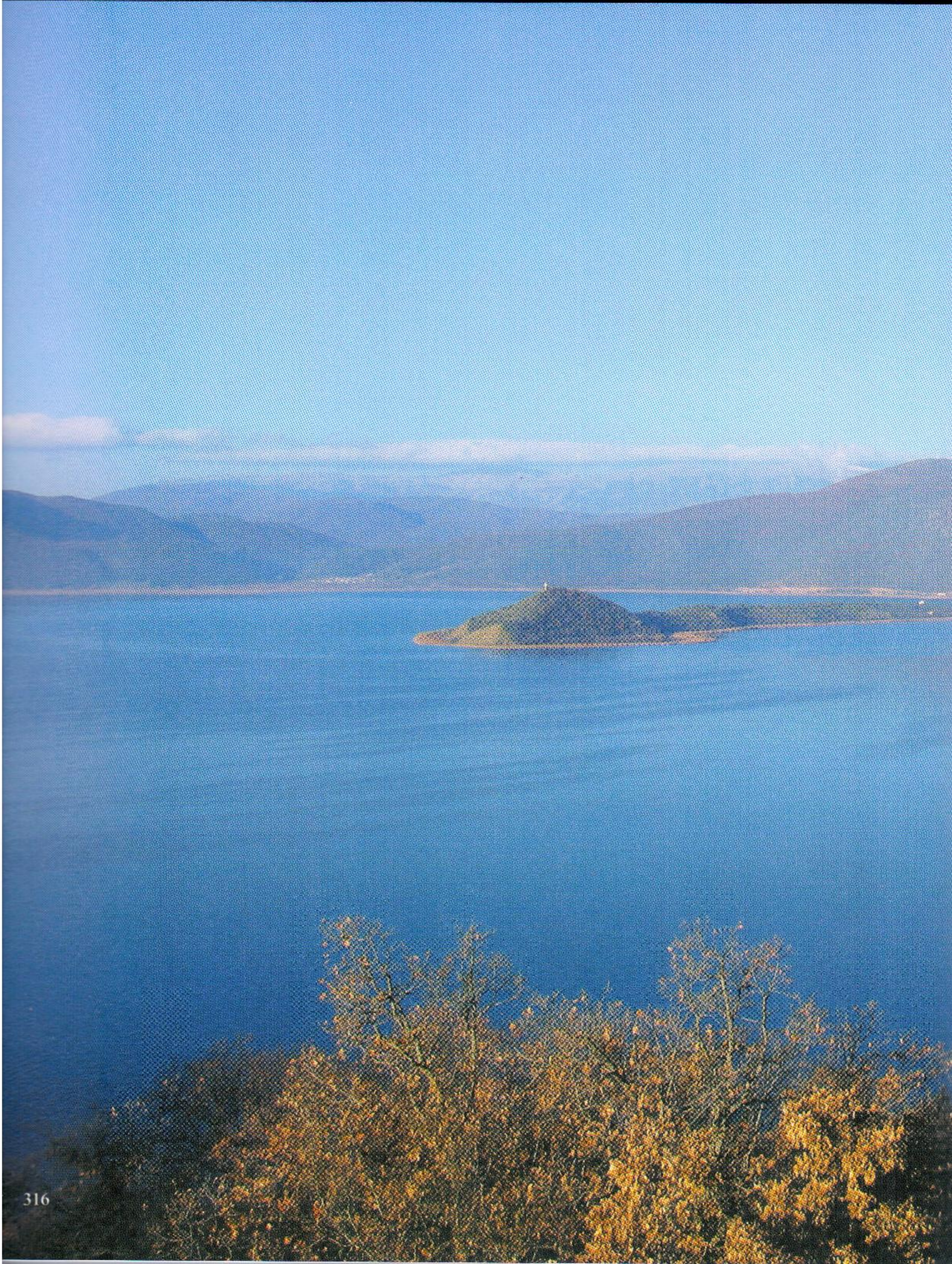

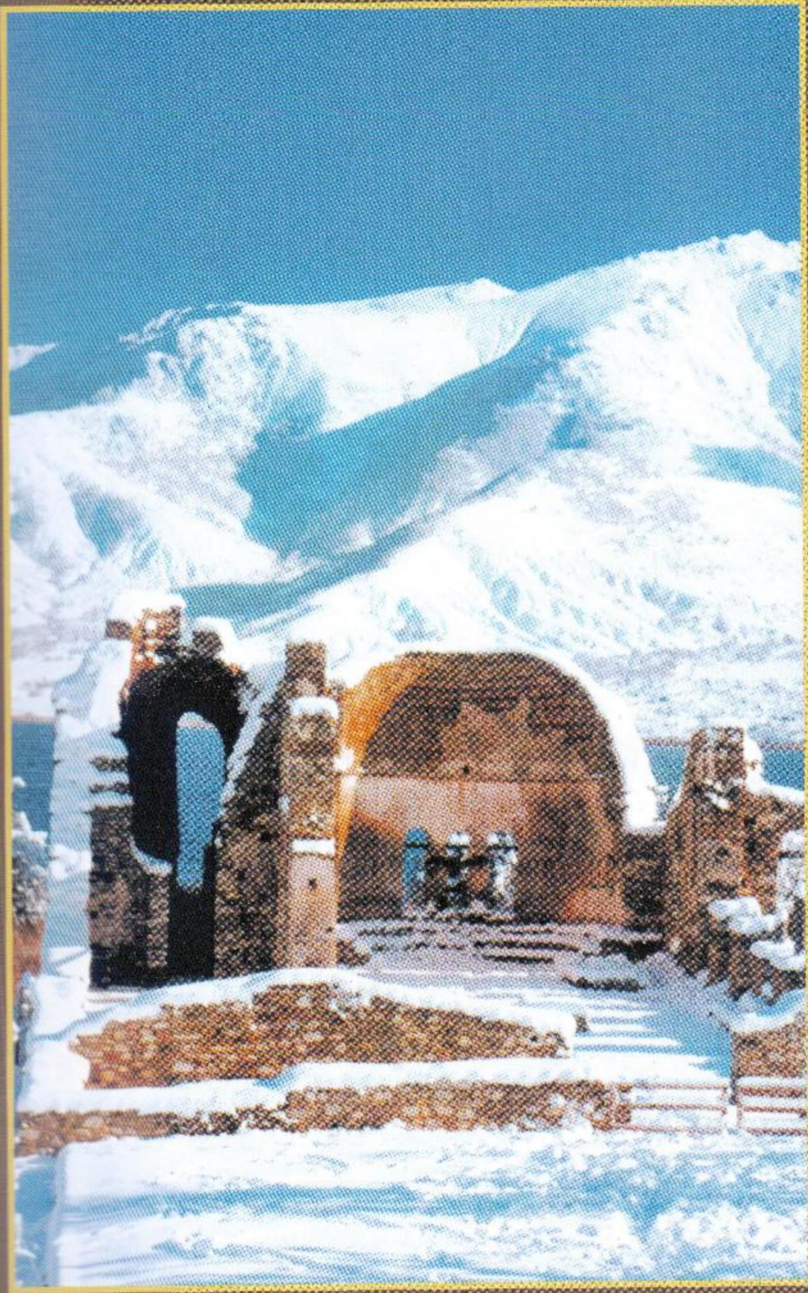

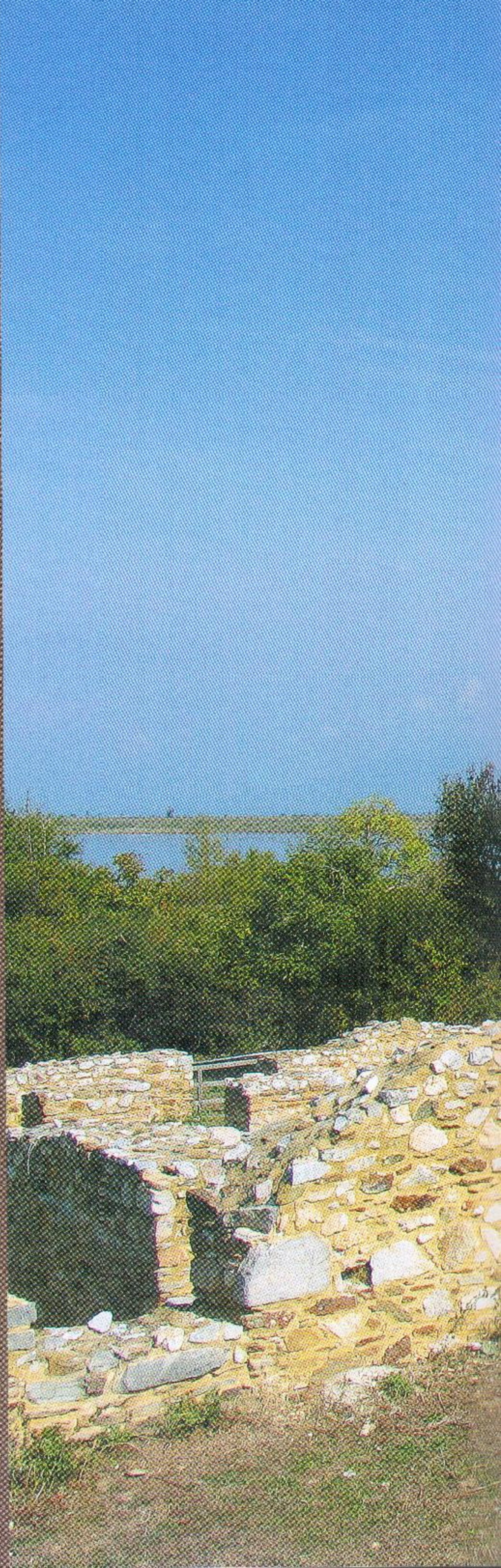

242. Базиликата на цар Самуил в първия ден на III-то хилядолетие

243. Вярата и камъка...

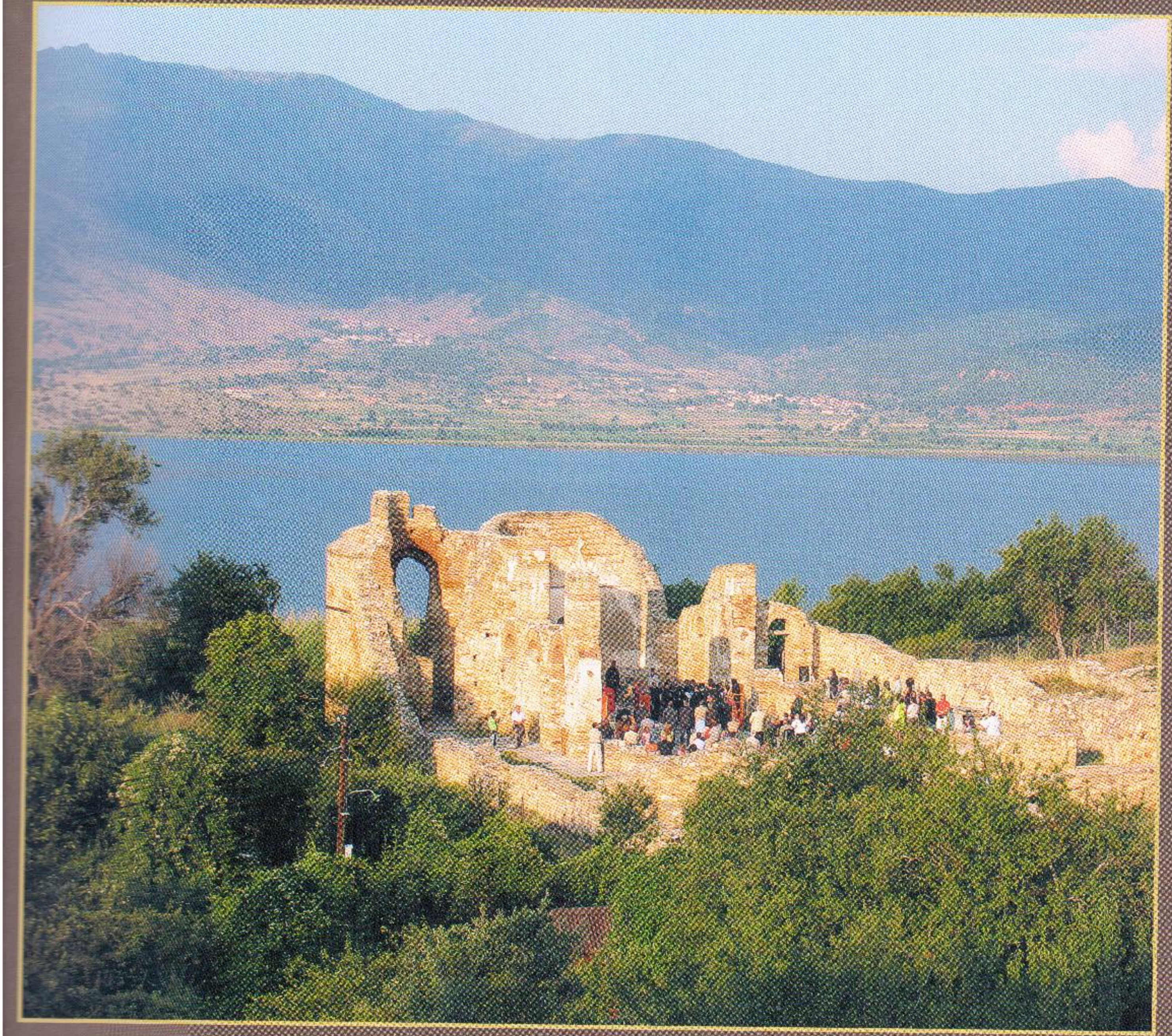

244. Тържествена служба в патриаршеската базилика

245. Руините на десетвековната базилика на цар Самуил

246. Вечният храм

247. Базиликата *Свети Ахилий* – поглед от езерото

248. Абсидата.

249. Споменът за цар Самуил...

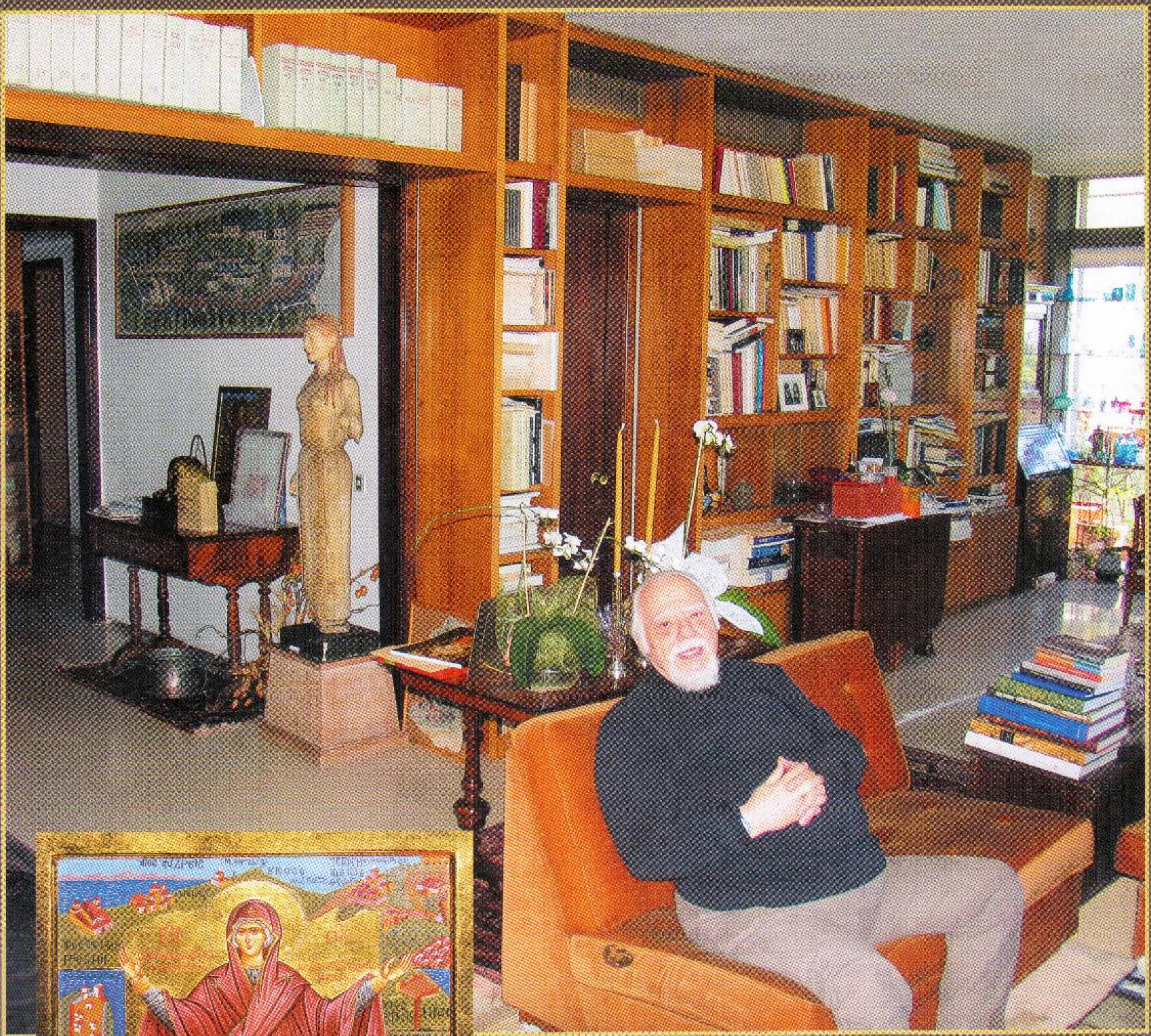

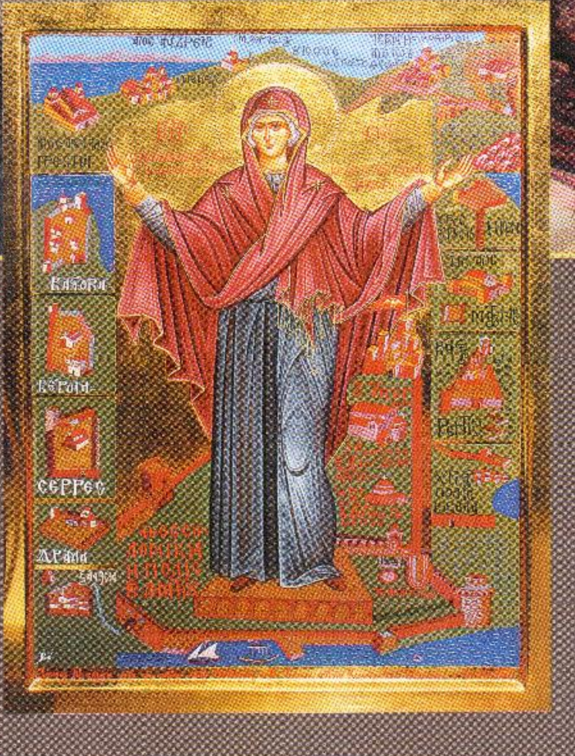

250. Проф. Николаос Муцопулос

251. Иконата на Света Богородица – закрилница на археологическите разкопки, извършени от проф. Муцопулос

252. Карта на *Преспа*

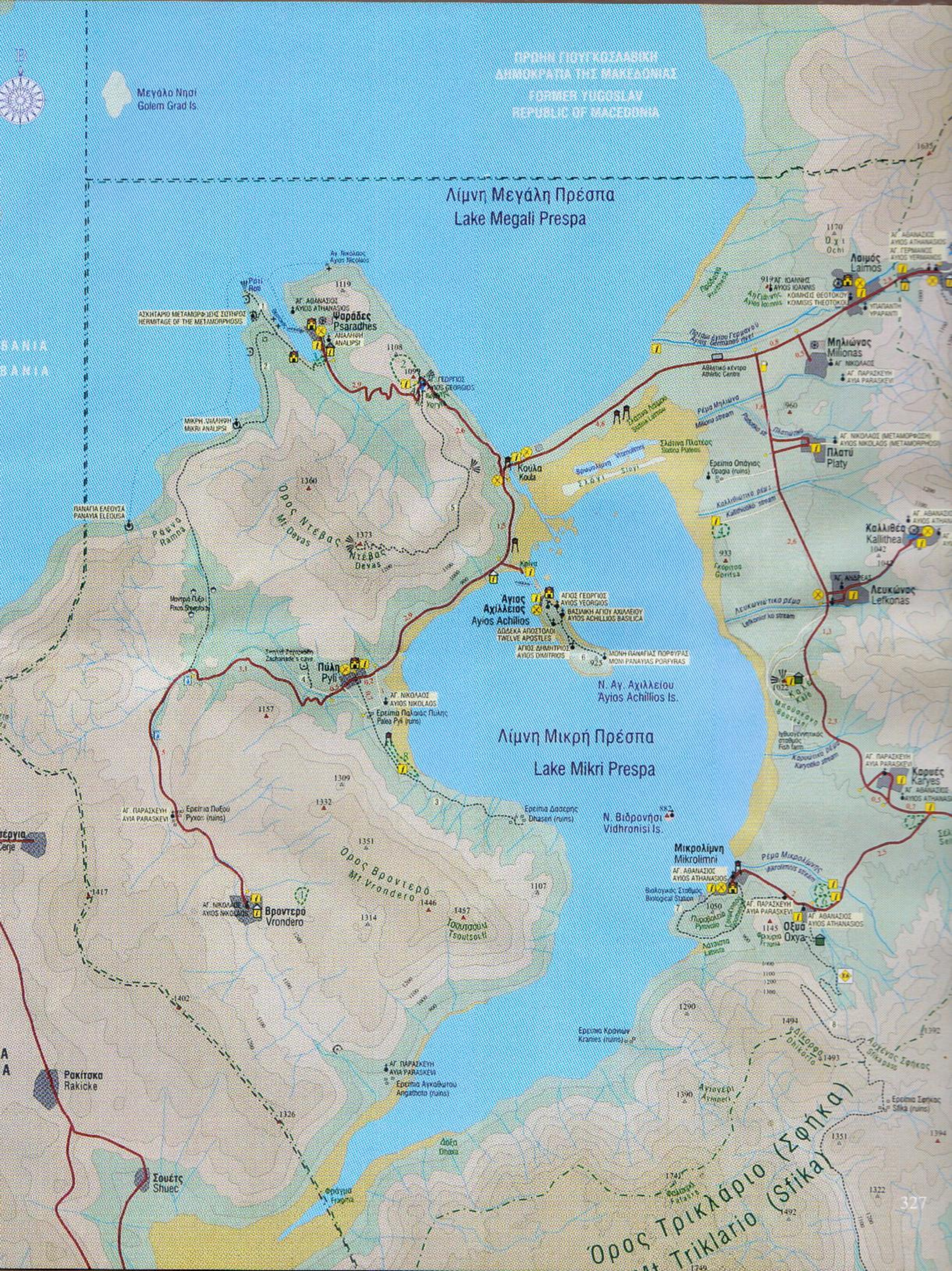
ΠΡΩΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
FORMER YUGOSLAV REPUBLIC OF MACEDONIA
Μεγάλο Νησί
Golem Grad Is.
Λίμνη Μεγάλη Πρέσπα
Lake Megali Prespa
Λίμνη Μικρή Πρέσπα
Lake Mikri Prespa
Ψαράδες
Psaradhes
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
Αγ. Νικόλαος
Ayios Nikolaos
ΑΣΚΗΤΑΡΙΟ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΣΩΤΗΡΟΣ
HERMITAGE OF THE METAMORPHOSIS
ΑΝΑΛΗΨΗ
ANALIPSI
ΜΙΚΡΗ ΑΝΑΛΗΨΗ
MIKRI ANALIPSI
ΓΕΩΡΓΙΟΣ
AYIOS GEORGIOS
ΠΑΝΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ
PANAYIA ELEOUSA
Ράμνα
Ramna
Όρος Ντέβας
Mt. Devas
Ντέβας
Devas
1119
1108
1099
1360
1373
Κούλα
Koula
Κρίνα
Άγιος Αχίλλειος
Ayios Achilios
ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
AYIOS YEORGIOS
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ
AYIOS ACHILLIOS BASILICA
ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ
TWELVE APOSTLES
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
AYIOS DIMITRIOS
ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΠΟΡΦΥΡΑΣ
MONI PANAYIAS PORFYRAS
925
Ν. Αγ. Αχιλλείου
Ayios Achillios Is.
Πύλη
Pyli
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ
AYIOS NIKOLAOS
Ερείπια Παλαιάς Πύλης
Palea Pyli (ruins)
1157
1309
1332
1351
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
AYIA PARASKEVI
Ερείπια Πυξού
Pyxos (ruins)
Ερείπια Δασερής
Dhaseri (ruins)
Ν. Βιδρονήσι
Vidhronisi Is.
882
Όρος Βροντερό
Mt. Vrondero
Βροντερό
Vrondero
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ
AYIOS NIKOLAOS
1446
1457
1314
1107
Τσούτσουλι
Tsoutsouli
1417
1402
1326
Ρακίτσκα
Rakicke
Σουέτς
Shuec
Cerje
BANIA
BANIA
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
AYIA PARASKEVI
Ερείπια Αγκάθωτου
Angathoto (ruins)
Ερείπια Κρανιών
Kranies (ruins)
Δόξα
Dhoxa
Φράγμα
Fragma
1290
1390
1494
1493
1351
1394
1322
1492
1741
1749
Όρος Τρικλάριο (Σφήκα)
Mt. Triklario (Sfika)
Ερείπια Σφήκας
Sfika (ruins)
Αυχένας Σφήκας
Sfika pass
Δίκορφο
Dhikorfo
Μικρολίμνη
Mikrolimni
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
Βιολογικός Σταθμός
Biological Station
Πυροβολία
Pyrovolia
1050
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
AYIA PARASKEVI
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
1145
Οξυά
Oxya
Ρέμα Μικρολίμνης
Mikrolimnis stream
Καρυές
Karyes
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
Ιχθυογεννητικός σταθμός
Fish farm
Καρυώτικο ρέμα
Karyotiko stream
Καλέ
Kale
1022
Λευκώνας
Lefkonas
ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ
Λευκωνιώτικο ρέμα
Lefkonioiko stream
933
Γκορίτσα
Goritsa
Καλλιθέα
Kallithea
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
1042
Καλλιθιώτικο ρέμα
Kallithiotiko stream
Πλατύ
Platy
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ (ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ)
AYIOS NIKOLAOS (METAMORPHOSIS)
Ερείπια Οπάγιας
Opagia (ruins)
Σλάτινα Πλατέος
Slatina Plateos
Σλόγι
Sloyi
Ρέμα Μηλιώνα
Milionas stream
Μηλιώνας
Milionas
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ
AYIA PARASKEVI
960
Αθλητικό κέντρο
Athletic Centre
Ποτάμι Αγίου Γερμανού
Ayios Germanos river
Λαιμός
Laimos
ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ
AYIOS ATHANASIOS
ΑΓ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ
AYIOS YERMANOS
ΑΓ. ΙΩΑΝΝΗΣ
AYIOS IOANNIS
ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
KOIMISIS THEOTOKOU
ΥΠΑΠΑΝΤΗ
YPAPANTI
Αη Γιάννης
Ayios Ioannis
919
1170
Όχι
Ochi
1635

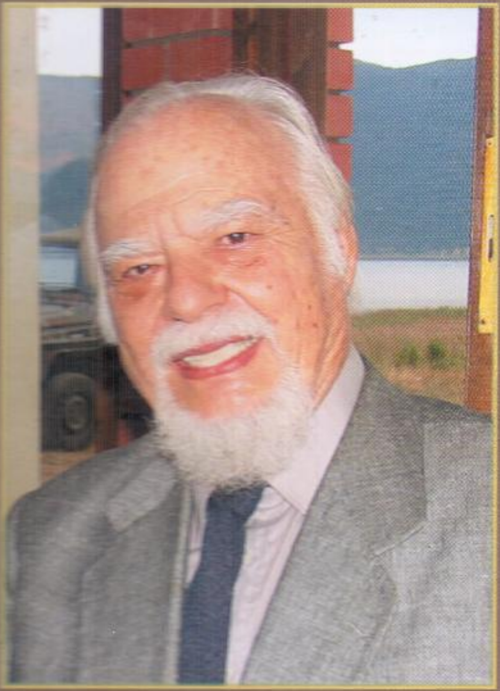

Николаос К. Муцопулос е роден през 1927 година в Атина. Завършва архитектура в Политехническия институт на град Мецово. Специализира във Франция (Institut d'Art et d'Archeologie и Ecole des Hautes Etudes при Сорбоната). Кандидатската си дисертация защитава във Факултета по архитектура към Политехническия институт в Мецово.

През 1958 година бива избран за редовен професор в секцията по архитектура при Политехническия факултет към Аристотеловия университет в Солун. Занимавал се е с изследване на византийската църковна и традиционна архитектура. Има множество публикации. Бил е организатор и пряк участник в много международни и местни научни конгреси. Извършвал е археологически разкопки на редица места в Гърция (много години на остров „Свети Ахилий“ в Малкото Преспанско езеро, в Мигдонийска Редина, в „Дракоспита“ на остров Евбея и на други места).

Николаос Муцопулос

Базиликата „Свети Ахилий“ в Преспа

ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ ПАМЕТНИК-СВЕТИНЯ

ИЗДАТЕЛСТВО ВИОН

Цветни фотографии *Лука Станчев*

Проф. Николаос Муцопулос

БАЗИЛИКАТА СВЕТИ АХИЛИЙ В ПРЕСПА
ЕДИН ИСТОРИЧЕСКИ ПАМЕТНИК-СВЕТИНЯ

Преводна
Първо издание

Превод от гръцки език *Димитрис Зисиядис*

Редактор *Пеньо Терзиев*
Коректор *Катя Терзиева*
Художник корица и цветна кола *Александър Гьошев*
Художествен редактор *Емилия Миразчиева*
Технически редактор *Валентин Минев*

Предпечатна подготовка *Издателство „Вион“*

Формат 70x100/8, печатни коли 41
Печат *Алианс Принт – София*
Подвързия *Държавно военно издателство „Георги Победоносец“ – София*

Издателство „Вион“ – Пловдив, 2007
ISBN 978-954-9501-73-5

Занимава се с описването на укрепените селища и крепости в Македония и Тракия.

Член е на международни и национални научни колегии. Бил е председател на Международния институт по традиционна архитектура (CIAV/ICOMOS/UNESCO), почетен член е на Управителния съвет на IBI (Международен институт по крепости и замъци), бил е член на Центъра за византийски проучвания към Солунския университет и други. Председателствал е Гръцкото научно дружество.

Отговарял е за реставрирането на Христовия храм в Божи гроб. Изследвал е сградите на Института по патерналистика към Вселенската патриаршия и някои други институти, както и определени храмове в Македония и Тракия, в това число няколко вилни постройки. Реставрирал е господарския дом Casa Bianca в Солунския район „Ексохи“.

Николаос Муцопулос е почетен член на Атинската академия на науките, на Academia Pontaniana в Неапол и на Българската академия на науките. Той е „доктор хонорис кауза“ на Софийския университет „Свети Климент Охридски“.

Почетен гражданин е на много градове в Северна Гърция.

Награждаван е с гръцки и чужди почетни отличия.